

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Another title after VIIIe deel.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

van

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Z e v e n d e D e e l.

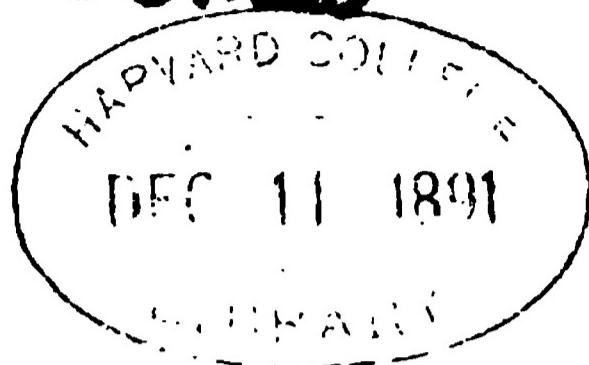
C

AMSTERDAM,
C. G. V A N D E R P O S T.

1863.

~~Ex-L69~~

LSoc3061.20

Chinot fund.

INHOUD

VAN HET

Z E V E N D E D E E L.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

Vergadering gehouden op den	1862.	blz.	1.
" " " 12 ^{den} Mei	" "	"	6.
" " " 2 ^{den} Junij	" "	"	56.
" " " 8 ^{sten} September	" "	"	92.
" " " 13 ^{den} October	" "	"	96.
" " " 10 ^{den} November	" "	"	105.
" " " 8 ^{sten} December	" "	"	135.
" " " 1 ³ den Januarij 1863.	" "	"	190.
" " " 9 ^{den} Februarij	" "	"	210.
" " " 9 ^{den} Maart	" "	"	216.
" " " 13 ^{den} April	" "	"	244.
" " " 11 ^{den} Mei	" "	"	261.
" " " 8 ^{sten} Junij	" "	"	269.
" " " 14 ^{den} September	" "	"	280.

VERHANDELINGEN.

H. C. MILLIES. Opmerkingen over de bronnen voor de beoefening der Kerkgeschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië	blz. 12.
J. C. G. BOOT. Over de Germania van TACITUS	" 66.
W. N. ROSE. Over de Groote Zaal op het Binnenhof te 's Gravenhage	" 83.
H. C. MILLIES. Over de Oostersche vertalingen van het beroemde Geschrift van HUGO GROTIIUS: <i>de Veritate Religionis Christianae</i>	" 109.
N. BEETS. Mededeeling omtrent eene voorgenomene nieuwe uitgave van HOOFTS Gedichten	" 160.
J. VAN LENNEP. Een en ander over Letters	" 179.
B. J. L. DE GEER. Over P. MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS, in L. 2. § 39. D. de O. J.	" 196.

R. H. TH. FRIEDERICH. Bemerkungen über einige Bilder des Indischen Thierkreises nach alt-Javanischen monumenten	blz. 237.
J. R. SIX. Over de munten, die den naam van PTOLEMAEUS SOTEE dragen.	" 285.
J. HOFFMANN. Over de beoefening der Nederlandsche taal in Japan	" 289.
H. C. MILLIES. Opmerkingen over den oud-Javaanschen Dierenriem	" 297.

V E R S L A G E N.

Advies aangaande den Catalogus enz. der Muntverzameling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, uitgebracht in de Vergadering van 10 Junij 1861 door de Leden c. LEEMANS en L. J. F. JANSSEN blz. 59.

Rapport over de wetenschappelijke waarde en het al of niet wenschelijke eener uitgave van den Codex van THOMAE REINESII EPONYMOLOGICON, op de Ko- ninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage	blz. 141.
Verslag der Commissie, benoemd ter beoordeeling van Latijnsche Gedichten, ingezonden ter mededinging naar den Eereprijs uit het Legaat van HOEUFFPT.	222.
Verslag wegens het Charterboek van Holland en Zee- land, uitgebracht door den Heer R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK	" 250.

**GEWONE VERGADERING
DER AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,
GEHOUDEN DEN 14den APRIL 1862.**

Tegemoordig de Heeren: **H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ.,
J. BAKE, W. MOLL, J. C. G. BOOT, B. J. L. DE GEER, G. MEES AZ.,
D. HARTING, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, H. C. MILLIES,
J. A. C. VAN HEUSDE, L. A. TE WINKEL, S. KARSTEN, M. DE VRIES,
L. J. P. JANSEN, C. LEEMANS, J. H. SCHOLTE, G. H. M. DELPRAT,
W. G. BRILL, J. H. HULLEMAN, M. H. GODEFROI.**

**Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld.**

**De Secretaris bericht dat van den Heer DEN BEER POR-
TUGAAL is ingekomen een exemplaar eener brochure door
hem uitgegeven over de aan het vernieuwde gebouw op
het Binnenhof in 's Gravenhage te geven bestemming, met
begeleidende Missieve. Met dankzegging aangenomen voor
de Bibliotheek.**

**Nog bericht de Secretaris, op uitnodiging van den Voor-
zitter, dat door hem aan den Heer DELPRAT het denkbeeld
is geopperd, om diens historische Verhandeling over het
Interdict tijdens de regering van FLORIS V over dien vorst**

uitgesproken, in eenige opeenvolgende stukken der *Verslagen en Mededeelingen* op te nemen, aangezien het Bestuur der Akademie, wegens de finanziële omstandigheden der Instelling, tot het schorsen van de uitgaaf der Quarto-werken besloten heeft; waarover de Voorzitter voorstelt, het oordeel der Vergadering te vernemen. Door de Heeren JANSSEN, LEEMANS en MILLIES worden zwarigheden tegen deze schikking geopperd, weshalve de Voorzitter den Heer DELPRAT verzoekt, liever aan een vroeger door hem geuit voornemen gevolg te geven, door de wijze van uitgave in de Vereenigde Zitting der beide Afdeelingen ter sprake te brengen.

Op voorstel van den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK wordt besloten, dat ter gelegener tijd, door de Commissie benoemd ter zake van het onderzoek der stukken, door den Heer ROSE betreffende de groote Zaal op het Binnenhof in den Haag overgelegd, en inzonderheid wegens den uitslag harer nasporingen omtrent de daarop betrekking hebbende rekeningen, verslag zal worden uitgebracht.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK doet eene mededeling over een door het Rijksarchief verkregen stuk, behelzende de eigenhandige Confessie van BALTHAZAR GERARDS wegens zijnen moordaanslag op Prins WILLEM I. De Heer VAN DEN BRINK vermeldt, dat de laatste eigenaars op edelmoedige wijze daarvan afstand aan het Rijksarchief hebben gedaan. Hij gaat de geschiedenis van het HS. na, dat aanvankelijk bij den Delftschen Magistraat zeer geheim bewaard is geweest, later door een Regeringslid van die stad uit de Charterkamer aldaar is gelicht geworden; hetgeen reeds moet zijn geschied vóór 1618, toen ge-

meld locaal door een zwaren brand is verwoest geworden. Spreker herinnert aan de polemiek, vóór eenige jaren tus-schen onderscheidene Oudheidkundigen in België gevoerd over de echtheid of onechtheid van een ander Afschrift, nog in het bezit der Belgische Akademie, hetwelk den grond van het relaas door DE VILLIERS heeft uitgemaakt, en waarvan Spr. een facsimile aan de leden der Vergade-ring vertoont. Het thans gevondene stuk bevat alle blijken van echtheid, zoo als door den Spreker op onderscheidene gronden in het breede wordt uiteengezet.

De Heer VAN DEN BRINK is voornemens, zijne beschouwingen over dit onderwerp eerlang in het tweede stuk zij-ner *Historische Schetsen en Studiën* te doen in het licht verschijnen.

Naar aanleiding der mededeeling geeft ook de Heer DEL-PRAT naricht van belangrijke papieren van HUGO GROTIUS, te Rotterdam door hem opgespoord, en gemeenschappelijk met den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK onderzocht. De Heer VAN DEN BRINK doet opmerken, dat die zaak door hem het eerst in eene buitengewone Vergadering is ter sprake gebracht, en meldt, dat hij nog niet in de moge-lijkheid is geweest daarover een afdoend rapport uit te brengen, doordien hij nog altoos te vergeefs heeft gezocht naar de levensbijzonderheden van zeker MARIJN of MA-RINI, die in deze papieren eene belangrijke plaats vervult. Overigens zijn de Heeren VAN DEN BRINK en DELPRAT van gevoelen, dat de gevondene, tot dusver slechts ten dee-le bekende brieven van en aan GROTIUS veel licht over de toenmalige tijdsomstandigheden kunnen verspreiden.

De Heer BAKE komt terug op het in de vorige verga-dering door hem medegedeelde omtrent het *Eponymologi-cum van REINESIUS*. Hij vermeldt omtrent den Auteur en

zijne andere geschriften eenige letterkundige bijzonderheden, Spreker onder anderen uit de rijke boekerij van den Heer DE WAL verschaft, stelt voor, eene Commissie te benoemen, bestaande uit de leden JANSSEN, HULLEMAN en VAN HEUSDE, ten einde aan de Vergadering verslag uit te brengen wegens het gebruik, dat dit veel omvattende HS., waarvan de Spreker enige proeven overlegt, zou kunnen worden gemaakt.

De Heer KOENEN leest zijne bedenkingen voor over het doel en de werkzaamheden der Madridsche *Société de la Langue universelle*. Hij betoogt de onmogelijkheid van het uitvinden eener zoodanige nieuwe taal, deels op grond van het menschelijk spraakvermogen in het algemeen; deels uit aanmerking van de geschiedenis der talen; en beantwoordt de vraag, of men van zoodanige nieuw te scheppen taal, ondersteld dat de uitvinding mogelijk ware, meer en beter diensten zoude te wachten hebben, dan van de vroegere algemeene taal der geleerden, het Latijn. Op alle deze vragen wordt door den Spreker in ontkennenden zin geantwoord.

De Heer DELPRAT maakt de bedenking, dat het denkbeeld eener algemeene taal toch reeds door LEIBNITZ is geopperd, die zich sterk maakte met algemeen aan te nemen teekens alle begrippen en denkbeelden te kunnen uitdrukken, even als men dit ten aanzien der getallen door de Algebra doet. Deze Spreker achtte zulk eene teekentaal vooral voor philosophische en theologische onderzoeken, niet geheel onmogelijk.

De Heer KOENEN antwoordt, dat het hem heeft getroffen, dat dit plan bij algemeene denkbeelden is gebleven, en men, voor zoo ver hem bewust is, van zulk een kunsttaal, nog nimmer eene bruikbare proeve heeft kunnen geven.

De Heer BRILL deelt zijne beschouwingen over het besprokene Onderwep uitvoerig mede. Men moet aannemen,

dat er hier bij degenen die eene nieuwe taal willen scheppen, eene groote vergissing plaats heeft. Niemand kan ter goeder trouw meenen, dat hij eene nieuwe taal zal scheppen. Alles wat onder die benaming begrepen wordt, heeft eenig en alleen betrekking op een algemeen schrift of *pasigraphie*, welke begrippen en denkbeelden uitdrukken kan, en hoedanig reeds werkelijk in het Schrift der Chinezen aanwezig is. De Ontwerpers van het plan hebben zich dus gansch verkeerd uitgedrukt. Hetgeen de Heer sotos ochando verlangt, is zonder twijfel eene nieuwe proeve van zulk eene teekentaal.

De Heer KOENEN voert hierover nog nader het woord. Hij doet zien, hoe het geheele denkbeeld van LEIBNITZ in verband staat met de mechanische beschouwing die nog in zijnen tijd heerschte omtrent de Logica, door welke men ook op eene werktuigelijke wijze mathematisch zeker tot het vinden der waarheid meende te kunnen komen. Niemand zal thans meer de verdediging van deze kunstmatige stelsels op zich nemen, die nimmer tot het beoogde doel geleid hebben.

De Heer DE VRIES wijst nog op zeker pasigraphisch tijdschrift van den geleerden VON GABELER, dat reeds sedert eenigen tijd te Berlijn wordt uitgegeven, maar geen den minsten invloed op het algemeen heeft gehad, en naar het oordeel van den Spreker ook geene toekomst heeft.

Eindelijk legt de Heer DE VRIES nog de 13de Afl. van den *Spieghel Historiael van Maerlant*, namens den bewerker, den Heer VERWIJS, over, en bericht dat het Werk met nog vier Afleveringen compleet zal zijn. Ook deze Aflevering wordt met dankzegging voor de boekerij aangenomen, waarna de Vergadering, daar er nog eene buitengewone dient gehouden te worden, door den Voorzitter wordt gesloten.

GEWONE VERGADERING
DER AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,
GEHOUDEN DEN 12den MEI 1862.

Tegenwoordig de Heeren : **W. MOLL, H. J. KOENEN, C. LEEMANS,**
L. J. F. JANSEN, W. G. BRILL, H. C. MILLIES, J. G. HULLEMAN,
J. H. SCHOLTEN, G. MEES, AZ., B. J. L. DE GEER, J. P. SIX, S. KARSTEN,
J. C. G. BOOT, M. H. GODEFROI, J. VAN LENNEP.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-gelezen en vastgesteld.

De Secretaris meldt, eene nota van de Heer BAKE te hebben ontvangen, behelzende ophelderingen en specimina van het Werk van den geleerden REINESIUS. Wordt besloten, dat deze nota zal worden medegedeeld aan de Commissie benoemd ter overweging van het voorstel van den Heer BAKE.

Van de Commissie benoemd tot onderzoek der rekeningen en verdere bescheiden op het Rijksarchief betrekkelijk de Grafelijke hofzaal te 's Gravenhage is alleen de Heer LEEMANS tegenwoordig, die mededeelt, dat deze Commissie, voor zooverre hem bekend is, met de uitvoering van hare

taak nog geen aanvang heeft gemaakt. Hij geeft zijnen wensch te kennen, om van die Commissie ontslagen te worden, en meent te moeten verklaren, dat bijaldien zij vóór de volgende Vergadering geene teekenen van leven en werkzaamheid geeft, hij zich van haar lidmaatschap zal ontslagen achten.

Daarop verleent de Voorzitter het woord aan den Heer LEEMANS tot het doen zijner mededeeling betrekkelijk de Egyptische hieratische papyrussen van het Museum van Oudheden te Leiden. De Heer LEEMANS geeft een overzicht over de Egyptische HSS. op papyrus in gemelde verzameling aanwezig: deze zijn van godsdienstigen of geschiedkundigen inhoud, of hebben op de lijkplechtigheden betrekking. Zij zijn vervat, òf in het eigentijke hieroglyphische schrift, òf in het hieratische, 'twelk daarvan eene verkorte schrijfwijze uitmaakt; òf in het demotische, 'twelk op nieuw eene verkorting van het hieratische schrift is. Het hieratische schrift diende meer voor het geleerde publiek; het demotische voor het dagelijksch gebruik. Spreker beschrijft de vorhanden papyrussen, waarvan sommige eene zeer aanmerkelijke lengte en breedte hebben. Op zijn voorstel had het Gouvernement hem gemachtigd, de hieratische papyrussen van godsdienstigen of geschiedkundigen inhoud, die in het groote, door hem op last der Regering uitgegevene Werk: *De Egyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden te Leiden*, bekend zijn gemaakt, enige afzonderlijke exemplaren te zenden aan enkele buitenlandsche geleerden, die zich meer opzettelijk met nasporingen op het gebied der Egyptische Paleontologie onledig houden, de Heeren SAMUEL BIRCH te Londen, EM. DE ROUGÉ, Conservator van het Egyptische Museum van het Louvre te Parijs, aan Prof. L. LEPSIUS

te Berlijn en aan den Heer F. CHABAS te Châlons sur Saone. De laatstgenoemde vooral heeft zich met groote zorg en goed gevolg met de ontcijfering bezig gehouden, en zijne verklaringen zullen dan ook in de eerstvolgende Afleveringen van het *Egyptisch Museum* door den Heer LEEMANS opgenomen worden.

Tot een geregeld overzicht van de boven bedoelde papyrusteksten des Leidschen Museums brengt Spreker, naar aanleiding van den arbeid des Heeren CHABAS, daaraan besteed, deze tot de acht volgende rubrieken :

- § 1. Tooverformulieren (*papyrus magiques.*)
- § 2. Amuletten, welke aan koordjes vastgehecht en om den hals gedragen werden.
- § 3. Grondregels, spreuken en waarheden van practische levenswijsheid.
- § 4. Lofzangen aan de Godheid.
- § 5. Briefwisselingen en officiële rapporten.
- § 6. Rekeningen en comptabiliteit.
- § 7. Kalligraphische proeven. Zeer schoon schrift, dat tot eene hooge oudheid opklimt.
- § 8. Eene bezwering van eene overleden vrouw door haren echtgenoot, die, naar het schijnt, door de schim der overledene bestendig geplaagd werd, en haar deswege eene soort van zelfverdediging voordraagt.

De meeste dezer stukken klimmen op tot den tijd van de XIX^{de} Dynastie, waaronder MOZES in Egypte geleefd heeft.

Van al deze teksten worden proeven der door den Heer CHABAS geleverde vertalingen medegedeeld. Daaruit, en ook uit de in alle hoofdzaken overeenstemmende vertolking van een der stukken, door drie geleerden van verschillende landen onafhankelijk van elkander (de Heeren BIRCH te Londen, BRUGSCH te Berlijn en CHABAS te Châlons) gegeven, blijkt, volgens den Spreker, op afdoende wijze, hoe

onbillijk en onwaar door sommigen nog altoos beweerd wordt, dat de moeite aan de ontcijfering dezer monumenten besteed, vergeefsche zoude zijn, en tot geene betrouwbare uitkomsten geleiden. De Heer LEEMANS stelt vooral in het licht, hoe groote verplichtingen de wetenschap aan de onderzoeken van den Heer CHABAS heeft, en hoe veel die hebben bijgedragen, om nog verder tot nieuwe verrassende ontdekkingen te geraken.

Over deze mededeeling ontstaat eene woordenwisseling tusschen onderscheidene leden der Vergadering. De Heer KOENEN, die den Spreker met een enkel woord van den geleerden SEYFFARDT en een neuen discipel diens Geleerden, door welken zijne denkbeelden onlangs op nieuw zijn ter sprake gebracht, heeft hooren melding maken, vraagt enige inlichtingen omtrent het stelsel van dien schrijver, wiens tijdsrekening zeer aanmerkelijk van die van LEPSIUS en BUNSEN schijnt af te wijken en meer met de gewone overeen te komen. De Heer LEEMANS roemt het karakter en de heuschheid van dien Geleerde, maar zegt, dat zijne wonderlijke denkbeelden en stelsels van ontcijfering voor de wetenschap geene waarde hebben. De Heer BRILL vraagt, of de Syrische godheden, die in de Egyptische tooverformules vermeld worden, alleen tot de volksbegrippen behooren, dan of zij ook in officiële stukken voorkomen. De Heer LEEMANS komt nader op zijne mededeeling terug, waarin gezegd werd, dat de oudste godsdienst in Egypte monotheïstisch was, en dat Egypte zijne beschaving uit Azië en het Noord-Oosten, en niet uit het Zuiden, dat is uit Ethiopië, ontvangen moet hebben, of zoo er een zuidelijke invloed opgemerkt wordt, dat deze alsdan van veel latere dagteekening is, en tot eene beschaving behoort, die van Egypte zelve afkomstig was.

De Heer KOENEN richt nog de vraag tot den Spreker, in hoedanige verhouding de latere egyptologische ontdekkin-

gen staau tot het stelsel vau CHAMPOLLION LE JEUNE, wiens verklaringen vóór een veertigtal van jaren ook hier te lande zooveel toejuiching hebben gevonden. De Heer LEEMANS antwoordt, dat de grond van genoemd stelsel onaangetast is gebleven, maar dat natuurlijk het overgroote aantal van sedert aan het licht gebrachte overblijfselen in de toepassing op vele ondergeschikte bijzonderheden nog al eenige wijzigingen hebben doen ontstaan. CHAMPOLLION heeft zeer veel op de monumenten die hij kende goed gelezen, maar de voorraad van teksten is sedert niet slechts vertien-, maar verhonderdvoudigd, en daardoor zijnu vele geschied- en taalkundige opvattingen gewijzigd geworden. Ook de Heeren G. MEES en MILLIES voeren nog te dezer zake het woord: de laatstgenoemde vraagt eenige inlichtingen aangaande de herkomst der vermelde papyrussen, en herinnert aan de laatste ontdekkingen van de Heeren MARIETTE en DE ROUGÉ aangaande de merkwaardige monumenten der Hykschos in het oude Tanis, die een geheel ander licht over de verhouding der Semietische Veroveraars tot de Egyptenaren hebben doen opgaan. De Heer LEEMANS deelt mede, dat men inderdaad in den laatsten tijd in het oude Avaris of Tanis monumenten van de Hykschos heeft gevonden, waardoor men deze Dynastie thans juister en onpartijdiger dan vroeger kan beoordeelen.

Daarop erlangt de Heer MILLIES het woord tot het voordragen zijner opmerkingen naar aanleiding van de mededeeling door den Heer KOENEN in de Maart-Vergadering der Afdeeling gedaan. Spreker zegt dat die mededeeling hem verrascht en verblijd heeft, daar hij meende dat het niet onbekend was, dat hij zelve sedert twintig jaren bouwstoffen voor eene soortgelijke onderneming verzamelde. Ook de Heeren VAN DER MEER VAN KUFFELER te Samarang en

BRUMUND, thans mede op Java, houden zich, maar hij meent, met dit onderzoek onledig. Van de door hem gevolgde beginselen, van den weg bij dit onderzoek bewandeld, van de door hem gebruikte of vruchtelooos gezochte bronnen, wenscht hij nu eenige bijzonderheden mede te delen. Eerst wijst hij op de bestaande behoefté aan meer naauwkeurige kennis van het wezen en de inwendige geschiedenis der inlandsche godsdiensten in den Indischen Archipel. Vervolgens duidt hij aan, dat de Geschiedenis van de verspreiding des Christendoms aldaar moet aanvangen met de Portugezen; slaat hij een blik op de bronnen voor de kennis van den godsdienstigen arbeid der Portugezen in den O. I. Archipel gedurende de zestiende eeuw, en deelt hij mede, dat hij in Portugal en Spanje vruchtelooze pogingen heeft aangewend om nadere inlichtingen te bekomen. Zoo had de Madridsche Hoogleeraar CALDERON hem geschreven, dat al de bescheiden en oorkonden van de ouderscheiden geestelijke orden, vroeger nog steeds bewaard gebleven, in Spanje gedurende de laatste halve eeuw verdwenen waren.

In de volgende Vergadering hoopt de Heer MILLIES zijne voordracht te voleindigen.

Bij de omfrage verzoekt de Heer boot, dat er maatregelen genomen worden, om de benoeming der nieuwe leden van deze Afdeeling der Akademie, welke nog niet ter kennis van het Publiek gekomen is, algemeen bekend te doen worden: hetwelk aan de zorge van den Secretaris wordt aanbevolen; waarna de Vergadering door den Voorzitter wordt gesloten.

OPMERKINGEN OVER DE BRONNEN
VOOR DE
BEOEVENING DER KERKGESCHIEDENIS
VAN
NEDERLANDSCH OOST-INDIË,
DOOR
H. C. M I L L I E S.

Groot was mijne verrassing, toen ik onverwachts verhinderd de voorlaatste Vergadering bij te wonen, uit het Verslag in de Staats-Courant kennis kreeg van de mededeeling van ons geëerd medelid, den Heer KOENEN, over den door hem onderuomen arbeid. Ofschoon ik niet noodig had geacht dit openlijk aan te kondigen, heb ik er toch ook nooit een geheim van gemaakt, wisten velen mijner vrienden, dat ik mij onder anderen ook met een soortgelijken arbeid sedert ruim twintig jaren bezig hield. Meermalen had ik aanleiding, aan velen, eens naar ik meen zelfs aan den Heer KOENEN, op ontvangen aanvrage, naar mijn vermogen enige inlichting uit dat gedeelte mijner studiën te geven, of waar de gelegenheid zich aanbood, enkele punten daarvan ter sprake te brengen; tweemalen zelfs, eens te Amsterdam, later te Utrecht, dit belangrijk onderwerp in afzonderlijke lessen met enige studenten te behandelen. Bij mijne nasporingen was mij tot dus verre gebleken, dat althans twee verdienstelijke mannen, de Heer F. C. VAN DER MEER VAN KUFFELER, thans Predikant te Samarang, en de Heer

J. P. G. BRUMUND, thans weder Predikant te Batavia, zich met soortgelijken arbeid wilden bezig houden. Een nieuwen onderzoeker van zooveel bekwaamheid en ijver, als den Heer KOENEN, mede op dit uitgestrekte veld werkzaam te zien, kan niet anders dan verblijdend zijn voor ieder, dien het hooge belang der zaak, meer dan de vrucht van eigen arbeid ter harte gaat. Dat hetzelfde onderwerp op verschillende wijze kan opgevat en behandeld worden, bleek mij ook hier, uit het verschil in de aanleiding en het doel van het onderzoek bij den Heer KOENEN en bij mij. De Heer KOENEN schijnt vooral tot zijne nasporingen gedrongen te zijn door de beschuldigingen; die buitenlandsche schrijvers tegen onze voorvaderen hebben ingebracht, en meent hen door de resultaten van zijn onderzoek tot billijker waardering te zullen brengen. Mij is het oordeel en vooroordeel der buitenlanders op zich zelf tamelijk onverschillig. In den regel bestaat er bij vreemden weinig andere belangstelling in de kennis onzer koloniën, dan waar zij met eenig zelfzuchtig doel is verbonden. Het was waarlijk niet zoo zeer zuivere liefde voor de wetenschap, of bewondering voor de wijsheid der Nederlanders, gelijk somtijds ons bestuur in Indië scheen te meenen, die het hoofddoel was der talrijke Fransche, Engelsche, Amerikaansche, Oostenrijksche enz. onderzoekingstogten in den O. I. Archipel. Slechts daar heeft het oordeel van buitenlanders voor mij bijzondere waarde, waar zij somtijds op onpartijdiger standpunt staande, de zaken juister beschouwden en beoordeelden, dan eigene bekrompenheid en vooroordeel dit toelieten; waar zij niet, door dwang of vrees weêrhouden, zaken aan het licht bragten, die ten onzent het noodlottig stelsel van geheimhouding trachtte te verbergen. In dien zin is, naar ik meen, van sommige vroegere buitenlandsche schrijvers nog wel iets op dit gebied te leeren. Het blinde vooroordeel van vele hedendaagsche

buitenlanders, uit onkunde geboren, door naijver gevoed, te willen wegnemen, zal, mijns inziens, wel meestal vruchteloos blijken.

Het zij mij vergund, hier iets van de beginseLEN, die ik gemeend heb te moeten volgen, van den weg, dien ik in mijne veeljarige nasporingen heb bewandeld, van de bronnen, door mij gebruikt, of noch steeds vruchtelos gezocht, kortelijk te vermelden. Welligt kan dit aanleiding geven tot nuttige teregtwijzing en leering voor mij zelven, tot het vinden van lang gezochte of mij nog onbekende hulpmiddelen, misschien ook anderen den weg tot onderzoek op dit uitgestrekte veld gemakkelijker maken.

Naar mijne overtuiging is het Christendom, dat groote middel tot ontwikkeling en heil des menschdoms, den volkeren gegeven om daarvan gebruik te maken tot hunne geestelijke verlossing en volmaking: hangt van dat gebruik bovenal hun toestand, hun meerdere of mindere ontwikkeling, hun kracht en welvaart af. Meer in het bijzonder geldt dit voor die volkeren, die, op welke wijze dan ook, magt en invloed over anderen verkregen. Eene heerschappij van een volk over een ander alleen tot magtsbetoonding, tot voordeelverkrijging, uit het regt van den sterkste geboren, tot zelfverrijking gevoerd, is, naar mijne overtuiging, niet alleen onchristelijk, maar onmenschelijk, moet evenzeer voor den overheerscher, als voor den overheerschte verderfelijk worden, kan onmogelijk vast en duurzaam zijn. De heerschappij van een Christelijk over een niet-Christelijk, van een hooger ontwikkeld over een minder ontwikkeld volk kan en mag alleen de heilige taak van opheffing en beschaving zijn, en de geschiedenis der buitenlandsche vestigingen moet steeds het antwoord geven op de oude vraag: wat hebt gij met uwen broeder gedaan? Hoe hebben de Christelijke volken, die met dat gedeelte der wereld, den Oost-Indischen Archipel, sedert drie en een

halve eeuw in aanraking kwamen, elkander daar opvolgden, hun magt en invloed daar steeds uitbreidden, aan hunne hogere roeping beantwoord? Wat waren de beginseLEN, drijfveeren en bedoelingen, die hen bestuurden? Welke hogere, geestelijke en zedelijke krachten zijn daar werkzaam geweest en met welke gevolgen? Wat vonden de Christelijke overheerschers daar te doen, wat hebben zij gedaan, wat is daar nu nog te doen? Deze vragen moet bovenal de geschiedenis des Christendoms in den Indischen Archipel trachten te beantwoorden, door grondig en onpartijdig onderzoek van het voorledene, door naauwkeurige opsporing van alle bijzonderheden, door ontdekking van tal verborgene of onbekende zaken, door opene vermelding van het goede en kwade, van gebrekkige en verkeerde pogingen zoowel, als van de regte en doelmatige middelen, trachten mede te werken, den weg zoeken aan te wijzen tot oplossing van een der onafwijsbaarste en heiligste roepingen: ook hier moet de geschiedenis de trouwe spiegel van het voorledene, de leermeesteresse der toekomst zijn.

Toen ik dit onderzoek begon, was de geschiedenis der Christelijke Kerk in den Oost-Indischen Archipel uitsluitend mijn doel. Bij het nasporen der bronnen voor dat onderwerp ontdekte ik echter een aantal bouwstoffen tot de geschiedenis van vele nog weinig, of in het geheel niet bekende Hollandsche Hervormde Kerken in het buitenland, zoo als van de Hollandsche gemeenten in Rusland, te Moskou, Thoela, Archangel, Petersburg enz.; in de Levant, te Constantinopel, Smirna, Aleppo; in Amerika, in Nieuw-Nederland, Brazilië, Guiana, Suriname, de West-Indische eilanden; in Afrika, in Angola, de Kust van Guinea, de Kaap de Goede Hoop; op Ceylon en op het vaste land van Indië. Hoe verschillend toch de handelsmaatschappijen waren, van waar die vestigingen uitgingen, steeds was daarmede ook de overplanting en bewaring der Hervormde Evange-

lieprediking verbonden, en de zorg voor al de kerkelijke belangen der Nederlanders in zoo verschillende streken der wereld, werd grootendeels door dezelfde collegiën en besturen behartigd. Van daar zijn er dan ook voorbeelden, dat een predikant, vroeger in Angola geplaatst, later in Rusland werkzaam was, dat een ander, die in de Molukken had gearbeid, later naar Curaçao, anderen uit Nieuw-Nederland naar Brazilië werden gezonden. Bij mijne vele andere werkzaamheden ware het welligt veiliger geweest, die verschillende velden te verlaten om mij tot het groote gebied van den Oost-Indischen Archipel te bepalen, maar de kennismaking met zoo verschillenden en nog zoo weinig bekenden arbeid was mij te aantrekkelijk, dan dat ik, in de hoop nog eenmaal in staat te zullen zijn iets zamenhangends daarvan mede te delen, mij ook van die andere onderzoeken zou hebben kunnen ontslaan. Bij deze gelegenheid zij het mij vergund, naar het voorbeeld van den Heer KOENEN, uitsluitend de aandacht op den Oost-Indischen Archipel te vestigen.

Om den invloed van de komst en heerschappij der Christenen in den Indischen Archipel goed te leeren waarderen, is het natuurlijk noodig den toestand, vooral de godsdienstige gesteldheid der talrijke volken in die eilanden-wereld te kennen, maar hiertoe ontbreken ons nog grootendeels voldoende bouwstoffen. Wel weten wij, dat bij de komst der Portugezen in Indië, zelfs nog omtrent eene eeuw later, bij de eerste scheepstogten der Hollanders naar het Oosten, de Islam op Java, Sumatra, Borneo, Celebes enz. veel minder was verspreid, dan tegenwoordig, dat toen verschillende heidensche godsdiensten in meer oorspronkelijken vorm dan thans in den Archipel waren verspreid, maar welke en hoe die geweest zijn, laat zich nog wel niet met juistheid bepalen. Aan de kennis van kusten en landen, van natuur- en handelvoortbrengsels,

aan de kennis van den bodem, van het planten- en dierenrijk in Neêrlandsch Indië is in drie eeuwen, vooral in de laatste vijftig jaren veel—, aan de kennis van den mensch, van het hoogste in den mensch, waaruit hij vooral verstaan moet worden, aan de kennis der Godsdienst bij de verschillende inlandsche volken, is nog altoos het minste gedaan. Niet alleen aan de regeringen, maar vooral aan hen, die het Christendom wilden verspreiden, is het, gelijk in zoo vele andere landen, ook in Nederlandsch Oost-Indië tot groote oneer en schade geweest, dat zij de naauwkeurige studie der volkeren, van hunne taal, godsdienst, zeden en instellingen, met zoo groote onverschilligheid verwaarloosd, of in dwazen hoogmoed en traagheid verworpen hebben, en daardoor zich zelven den voornaamsten weg tot heilzamen invloed hebben afgesneden. Dat verwijt geldt hier zoowel de Portugezen, als de Nederlanders, het treft Staat en Kerk, zoowel onder de Oost-Indische Compagnie, als nog heden onder het nieuwe Nederlandsche bestuur, en schoon minder welligt in het oog vallende, zijn de gevlogen van dit verzuim tot op dezen dag hoogst nadeelig geweest. Tot de kennis der geschriften over de Mohammedaansche godsdienst, in den Indischen Archipel verspreid, heeft onlangs de Heer G. K. NIEMANN in zijne *Inleiding tot de kennis van den Islam*, eene belangrijke bijdrage geleverd. Of er ouder de inlandsche volken vele geschriften bestaan, gericht tegen de Christenen en de Evangelieverbreiding, waag ik niet te beslissen. In het Maleisch kunnen welligt de korte vermelding van de verovering van Maláka door de Portugezen in de Sedjara Malajoe, het verhaal van de bekeering van duizend Christenen op eenen dag tot den Islam, waarschijnlijk uit het Arabisch ontleend, en uit lateren tijd de geschriften tegen het Christendom van den afgevallen renegaat SABAT, in het Javaansch misschien enige stukken van Hadji AHMED ARRIFÁ'İ hiertoe gehragt worden.

Voor ons Nederlanders heeft natuurlijk de verbreidung des Christendoms door ons voorgeslacht, de voortplanting der ware Gereformeerde leer in Ned. O. I., gelijk de Vadersen plagten te zeggen, het meeste beteekenis. Maar om deze te verstaan, moeten wij vroeger in de geschiedenis opklimmen. Niet op een onontgonnen akker kwamen de Christelijke Hollanders, maar omstreeks eene eeuw lang vóór hunne komst hadden reeds de Portugezen op de twee hoofdpunten hunner magt in dat deel der wereld, te Maláka en in de Molukken, met al de kracht, die de Room-sche Kerk nog destijs bij uitsluitend Roomsche volken uitoefende, aan de verbreidung des Christendoms gearbeid. Die Portugesche periode van Christelijken arbeid in den Indischen Archipel is eene niet onbelangrijke, die, hoe dan ook haar aard en invloed mag geweest zijn, den weg heeft gebaand voor de Nederlanders. Al werd die arbeid der Roomsche Kerk, na een eeuw van alleenheerschappij, door de overwinningen der Hollanders en den invloed der alleenheerschende Hervormde Kerk schier overal tegengegaan en verdronken, langs velerlei wegen, door allerlei middelen trachtte die Kerk in het geheim haren arbeid voort te zetten, zoekt zij in onze dagen met nieuwe kracht zich weder ginds te verheffen en den weg te banen tot hare veelomvattende bedoelingen. Die oude geschiedenis der Portugesche, of liever Roomsche Kerk in Neèrl. O. I. heeft eigenaardige bezwaren, deels in de gebrekigheid en weinig toegankelijkheid der bronnen, deels in de moeijelijkhed gelegen om de kritiek op die schaarsche, maar meestal zeer eenzijdige en eigenaardig gekleurde berigten toe te passen. Om van het laatste nu niet te gewagen, moet ik opmerken, dat bij de voornaamste Portugesche geschiedschrijvers van Indië, zoo als in de *Commentarios de Afonso Dalboquerque capitão geral & governador da India*, door zijn' zoon in 1556 f°. uitgegeven, (laatste uit-

gave: Lisboa, 1774, 4 deelen. kl. 8°.); bij JOÃO DE BARROS, in zijn *Asia, dos feitos que os Portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras do Oriente, 1552 sqq. fo.*, (de laatste uitgave: Lisboa, 1777 en 1778, 8 deelen in 8°.), en den voortzetter van zijn werk: DIOGO DO COUTO, 1602 sqq., (laatste uitgave 1778—1788. 14 dln. in 8°.); bij FERNÃO LOPES DE CASTANHEDA, *Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portugueses, 1551 sqq. 4°.* (laatste uitgave: Lisboa, 1833. 7 dln. 4°.); bij den weinig zelfstandigen Spaanschen schrijver MANUEL DE FARIA Y SOUSA, in zijne *Asia Portuguesa*. Lisboa, 1666. 3 voll. fo., de staatkundige geschiedenis zoo zeer op den voorgrond treedt, dat de godsdienstige niet tot haar regt is gekomen. Eenigzins anders is dit bij den Italiaanschen Jezuit JO. PETRUS MAPPEJUS in zijne *Historiarum Indicarum libri XVI. Florentiae, 1588 fo.* en dikwerf later herdrukt, het best in zijne *Opera omnia latine scripta. Bergomi, 1747, 2 t. 4°.* Niet onbelangrijke bijzonderheden bevat het werk van den Franschen Jezuit JOSEPH FRANÇOIS LAFITAU: *Histoire des decouvertes et conquestes des Portugais dans le Nouveau Monde. Paris, 1736. 4 voll. 8°.* en het beroemde werk van den Spaanschen Geschiedschrijver der Molukken BARTOLOME LEONARDO DE ARGENSOLA: *Conquista de las islas Malucas. Madrid, 1609. fo.* De verbreiding des Christendoms in dit tijdvak geschiedde schier uitsluitend door de geestelijke orden, en het is dus in de geschiedenis dier orden, dat bovenal het licht moet worden gezocht. Ongelooflijk echter en onverklaarbaar is het, hoe zeer die geschiedenis, misschien wel de schoonste bladzijde in de gedenkrollen der nieuwe Roomsche Kerk, in die Kerk zelve is verwaarloosd. Overal ontmoet men gapingen, telkens ontbreken de berigten. Op mijne aanvragen in Portugal naar een onderzoek omtrent enkele punten in de archieven werd mij geantwoord, dat daar

weinig of niets meer aanwezig was, ofschoon ik sedert, ook door het voorbeeld van Prof. KUNSTMANN te Munchen, ben bevestigd in mijn vermoeden, dat zoo goed werd gezocht, en het ware te wenschen, dat onze regering eens goed liet zoeken, daar nog veel zou te vinden zijn, wat voor de kennis en geschiedenis van den O. I. Archipel van belang ware te achten. Vooral in Spanje hoopte ik eenig licht uit de oude archieven der geestelijke orden te kunnen verkrijgen. Op mijne aanvrage antwoordde mij de Madridsche Hoogleeraar SERAFIN E. CALDERON het volgende: „de berigten omtrent den arbeid der Katholieke beschaving in Indië en Amerika, nedergelegd in de chroniken der godsdienstige orden, in de levens en reizen der heiligen en der zendelingen, in hunne linguistische werken en in hunne gedrukte en onuitgegeven brieven, zijn in Spanje sedert ruim 50 jaren verdwenen. Vroeger was er geen klooster van enige vermaardheid, dat geene verzameling dier gedenkstukken bezat en wat op de eene plaats ontbrak, werd ligt elders bij de orde gevonden. Al die geschriften en boeken zijn verbrand of in de handen der kruideniers en papierfabrikanten verloren gegaan.” — Maar zijn de bronnen dier geschiedenis nog slechts ten deele aanwezig, nog moeijelijker wordt het onderzoek door de bezwaren om de overgebleven gedenkstukken, hier en daar in enkele groote boekerijen in het buitenland verscholen, te zien te krijgen. Straks zal ik iets over onze openbare bibliotheken moeten zeggen, hier zal ik slechts opmerken, dat op de meesten in ons vaderland voor de geschiedenis der orden in de Roomsche Kerk bijna alles ontbreekt. Ook elders was ik niet altoos even gelukkig. Nog in het vorige jaar zocht ik in de *Bibliothèque Impériale* te Parijs naar een aantal werken over dit onderwerp, maar vond ik, wel weinig kennis en wellevendheid bij de beambten, maar niets van de verlangde boeken. Na jaren lange, ten

deele nog altoos vruchteloze pogingen, mogt ik althans een aantal der voornaamste werken te zien verkrijgen of magtig worden. Een korte aanduiding dier bronnen, zoowel der mij bekende, als van die mij nog onbekend zijn gebleven, zal hier niet ondienstig zijn *).

Al moge er verschil zijn, welke onder de geestelijke orden het eerst in den Indischen Archipel is doorgedrongen, door de faam harer werkzaamheid is de orde der Jezuïten gewoon de andere te overschaduwen, en zullen wij dus daarom ook het eerst van die orde gewagen, tot wier stichters de man behoort, wiens zendingsarbeid een zoo grooten naam onder het nageslacht heeft achtergelaten. Bij het verlies van heerschappij, dat de Roomsche Kerk in de XVIe eeuw in Europa had geleden, was het, gelijk weder in onze dagen, een der hoofdbedoelingen van de orde van Jezus, elders daarvoor vergoeding te zoeken en een nieuw gebied voor den Paus te veroveren. FRANCISCUS XAVERIUS, al heeft latere overdrijving zijne waarschijnlijk groote figuur door ongerijmde sprookjes en fabelen schier belagchelijk gemaakt, is zeker een der merkwaardigste personen uit dit tijdvak in Nederlandsch Oost-Indië. Zijn arbeid te Malaka en in de Molukken (van September 1545 tot Junij 1547) is beter nog dan bij de beste onder zijne talooze Roomsche levensbeschrijvers, HORATIUS TURELLINUS †) en JOAM DE LUCENA §), uit zijne eigene brieven te kennen. Om niet van de eerste, zeker om

*) Sedert ik dit schreef, mogt ik het grootst gedeelte mijner vacantie in dit jaar in het Britsch Museum te Londen doorbrengen en daar een aantal werken vinden en raadplegen, die ik hier nog als onbekend moest vermelden.

†) *De vita FRANCISCI XAVERII libri VI.* Coloniae, 1610. 8°. en dikwerf elders.

§) *Historia da vida do Padre S. FRANCISCO DE XAVIER.* Lisboa, 1788. 4. voll. 12°.

verschillende redenen gewigtige, maar schier geheel verdwenen uitgave van sommige zijner brieven *) te gewagen, zoo moet ik ter loops opmerken, dat de beste onder de latere verzamelingen zijner brieven, die te Bologna is uitgegeven, zoo veel ik weet, in geen enkele openbare Bibliotheek in ons land is te vinden. Voor de geschiedenis der orde in het algemeen zijn van belang de *Litterae annuae S. I.*, sedert 1583 achtervolgens te Rome, Napels, Lyon, Antwerpen, Douai, Dillingen en Praag uitgegeven, die jaarlijksche Verslagen bevatten uit schier ieder gebied der zending. Maar in deze, zoo ver ik ze heb kunnen raadplegen, komen weinig berigten over den Indischen Archipel voor †). De verzamelingen, afzonderlijk uitgegeven onder den titel van *Epistolae Indicae, Japanicae, enz.* loopen slechts over een zeker getal jaren, bevatten slechts enkele brieven uit den Indischen Archipel en zijn blijkbaar onvolledig, zoodat ik vermoed, dat er nog enkele mij onbekende uitgegeven verzamelingen, zeker nog vele ongedrukte brieven uit die zending zullen zijn. Het bekende werk van de H.H. AUGUSTIN en ALOIS DE BACKER, *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus*. Liége, 1853—1861. VII t. 8°. geeft ze tot dus verre niet afzonderlijk op, en heeft zelfs sommige mij bekende brieven nog niet vermeld. Eene opgave van al de brieven der Jezuïten, na den tijd van XAVERIUS, uit den O. I. Archipel geschreven, of waarin berigten over dat arbeidsveld voorkomen, voor zoo verre ik die tot nu toe in de mij toegankelijke briefverzamelingen heb leeren kennen, zal ik

*) In: *Cartas que os padres e irmãos da Companha de Jesus, que andão nos reynos de Japaô escreverão aos da mesma Companha da India e Europa, des o anno de 1549 ate o de 1566.* Coimbra, 1570. 4°. en in de uitgave: Evora, 1598.

†) Ik heb slechts de jaren 1582, 1584, 1585, 1600—1605, 1608, 1610—1614, 1650—1654 kunnen doorzien.

als bijlage hier achter voegen. De hoofdinhoud der vroegere brieven is medegedeeld in de zonder vermelding van zijn naam door J. P. MAFFEJUS bewerkte Latijnsche vertaling: *Rerum a Societate Jesu in Oriente gestarum ad annum usque a Deipara Virgine MDLXVIII, Commentarius Emanuelis Acostae Lusitani recognitus et latinitate donatus* etc. Dilingae, 1571. kl. 8°. en later meermalen herdrukt; beter nog en tot het einde der XVI^{de} eeuw voortgezet in het werk van den Franschen Jezuït P. PIERRE DU JARRIC, *Histoire des choses plus memorables advenues tant ez Indes Orientales, que autres païs de la descouverte des Portugais, en l'establissement et progrez de la Foy Chrestienne et Catholique*, etc. Bordeaux, 1608—1610, 3 voll. in 4°., later in 1615 in het latijn verschenen te Keulen onder den titel: *R. P. PETRI JARRICI Tholosani Societ. Jesu, Thesaurus rerum Indicarum*, in 3 (of 4?) dln. in kl. 8°., dat door de latere schrijvers meest alleen is gevuld. Bij dit werk moet ik opmerken, wat ook dikwerf van de uitgaven der brieven in verschillende taken geldt, dat de Latijnsche vertaling niet altoos naauwkeurig overeenstemt met den oorspronkelijken tekst. Zonderling, dat nog geen geleerde in Portugal, Spanje of Italië, waar misschien nog de autographa van vele dier brieven aanwezig zijn, aan eene nieuwe, volledige, naauwkeurige uitgave dier voor de zendingsgeschiedenis der Roomsche Kerk niet alleen, maar ook in vele andere opzichten gewigtige documenten schijnt gedacht te hebben. Meest alleen voor sprookjes en mirakelverhalen is later die arbeid van geloof en zelfopoffering geëxploiteerd, maar zelden voor een nuttig doel. Een enkel voorbeeld willen wij hier aanvoeren. In het leven van XAVERIUS wordt berigt, dat hij te Maláka zijnde, zich de Maleische taal (anderen, zoo als TURSELLINUS l. l. p. 103 vermelden ook het Makassaarsch) zoozeer had eigen gemaakt, dat hij een Catechismus in die taal zou hebben opgesteld.

Van dat nuttige werk nu, welligt het eerste Christelijke geschrift in die taal, is zelfs in vroeger tijd en ook nu, waar ik ook heb laten onderzoeken, nergens eenig spoor meer te vinden, terwijl men na zijn dood zich uitsluitend met de overdrevenste vergodding van den bij zijn leven vaak miskenden man, met de lafste mirakelen door allerlei reliken, van hem afkomstig, heeft bezig gehouden. Waarlijk zijn voorbeeld, zijne lessen hebben in zijne Kerk veel blinde bewondering, niet altoos verstandige navolging gevonden. Evenmin heb ik iets bepaalds van den taalkundigen arbeid in het Maleisch en in de taal van Sijauw, een der Sangi-eilanden, door de Jezuïten FRANCISCUS MIEDES en HIERONYMUS RODRIGUES kunnen ontdekken. Het bekende werk van DAVID HAEX: *Dictionarium Malaico-Latinum et Latino-Malaicum*, te Rome, in 1631, in 4°. door de Congregatio de Propaganda Fide uitgegeven, is wel geheel uit Hollandsche bronnen geput. Voor een groot gedeelte der XVIe eeuw vinden wij nog enige berigten over den O. I. Archipel bij den Spaanschen Jezuït LOIS DE GUZMAN, in zijne *Historia de las Missiones que han hecho los religiosos de la Compañia de Jesus, para predicar el Sancto Evangelio en la India Oriental, y en los Reynos de la China y Japon*, in 2 dln. in kl. fo., in 1601 te Alcala uitgegeven, als ook in de algemeene geschiedenis der orde door NIC. ORLANDINUS, *Historia Societatis Jesu* (1540—56), waarvan ik alleen de voortzetting door SACCHINUS (1556—1564) Antw. 1620. fo. heb leeren kennen, maar de vervolgen door POSSINUS, JUVENCIUS en CORDARE even vruchtelos hier te lande heb gezocht, als het werk van den Portugeschen Jezuït FRANCISCO DE SOUSA: *Oriente Conquistado a Jesu Christo pelos Padres da Companhia de Jesus, da Provincia de Goa*. Lisboa, 1710. 2 t. fo. In de latere jaren, sedert het begin der XVIIe eeuw en de komst der Hollanders in O. I., schijnen de berigten meer geheim te zijn

gehouden, al werd ook de arbeid der Jezuïten nog lang hier en daar, zelfs met gevaar voor de heerschappij der Hollanders in de Molukken, in het verborgen voortgezet. De berigten door P. FERNÃO GUERREIRO, in zijn zoo zeldzaam geworden *Relaçō Annual das cousas que fizeram os Padres da Companhia de Jesus na India e Japāo*, over de jaren 1600—1608, te Evora en Lissabon, 1603—1611 in 5 Dln. in 4°. uitgegeven, bevatten slechts in de laatste jaren belangrijke mededeelingen over den Indischen Archipel. In de bekende latere brief-verzamelingen, de *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des Missions étrangères*. Paris, 1717—74, 32 voll. en later, als ook in der *Welt-bott* van P. STÖCKLEIN en KELLER, te Weenen en Grätz, 1758, in 36 dln., komen maar zelden enige berigten voor, die den Indischen Archipel betreffen. Enkele bijzonderheden geven de *Voyages et Missions du Père ALEXANDRE DE RHODES, de la Compagnie de Jesus, en la Chine et autres royaumes de l'Orient*, het eerst te Parijs in 1653, in 4°., het laatst weder aldaar in 1854, in 8°. verschenen. Eenige niet geheel onbelangrijke opgaven vond ik in een Hs. van de Bibliothèque de Bourgogne te Brussel, waarop de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK de goedheid had mij te wijzen. Ook in de Archieven der O. I. Comp., die schatkamer voor de kennis van Oost-Indië, heb ik een en ander daartoe betrekkelijk aangetroffen, en zeker is aldaar nog veel over dat onderwerp voor den lateren tijd te vinden. Werken, welligt van eenig belang voor de kennis van dit deel der Jezuïten-zendingen, die ik nog niet heb kunnen raadplegen, zijn, behalve de reeds vermelde: BARTOLI, *Asiatica historia Societatis Jesus*, T. II. Lugd., 1667; — SUAREZ DE FIGUEROA, *Historia y anal relacion de las cosas que hicieron los Padres de la Compañia de Jesus por las partes de Oriente, los años passados de 1607 y 1608*. Madrid, 1614; — TANNER, *Societas Jesu usque ad sanguinem et vitae profusionem mi-*

litans. Pragae, 1675; — FRANCUS, Annus gloriosus S. J. in Lusitania. Viennae, 1720; — FRANCUS, Synopsis Anna- lium S. J. in Lusitania ab an. 1540—1725. Aug. Vindel. et Graeciis, 1726; — FR. COLIN, Labor evangelica de la Compañia de Jesus en las islas Philippinas. Madrid, 1749.
2 voll. fo.

Ofschoon door de faam der Jezuïten verduisterd, is de arbeid der andere orden in den Indischen Archipel niet gering te achten. Voor de werkzaamheid der Franciscanen in den Indischen Archipel zijn de mij bekende bronnen niet alleen veel spaarzamer te vinden, maar meen ik ook te mogen stellen, dat deze orde vooral de geschiedenis harer zendingen te veel heeft verwaarloosd. Met de wereldsche geestelijken, met andere orden, en vaak nog onderling in strijd, in verschillende afdeelingen gesplitst, onder verschillende custodiën en provinciën geplaatst, is de innerlijke inrigting en de verdeeling van het arbeidsveld dier orde mij nog niet overal geheel duidelijk geworden. Reeds sedert 1502 in Indië gekomen, werd hun Convent, in 1510 te Goa gesticht, de eerste Kweekschool hunner zending in Oost-Indië. Eerst sedert 1518 tot de Custodia van St. Thomas onder de Provincie Portugal vereenigd, werden Observanten en Reformaten in 1571 gescheiden en ontstond de Custodia Madre de Deos, die in het begin der XVII^{de} eeuw te Maláka en in China een aantal kloosters telde. Eenige Franciscanen trokken uit Nieuw-Spanje naar de Philippinen en van daar naar Maláka, waar zij in 1581 een klooster van Spaansche Recollecten stichtten. In 1584 werd Maláka tot Custodia van St. Franciscus verheven, later met Madre de Deos vereenigd. Behalve van Maláka, hebben wij melding gevonden van hunne werkzaamheid in een aantal plaatsen van den Indischen Archipel, zoo als op Formosa, Nieuw-

Guinea, Solor, Makassar, in Oost-Java te Balemboeang en Panaroekan, en te Atjih op Sumatra, welligt ook in de Molukken, op Ambon, Timor, Borneo, Japara, Aroe, Pahang, Pétrak enz.; maar die berigten zijn meestal zoo kort en onvolledig, dat zij weinig licht verbreiden over dien arbeid. Van het hoofdgeschiedwerk dier orde, de voortzetting van de *Annales Minorum* door LUCAS WADDING, heb ik van de laatste deelen slechts het XXI^{ste}, uitgegeven te Ancona, 1844, en het XXII^{ste} deel, te Napels in 1847 verschenen, die over de jaren 1575—1590 loopen, kunnen raadplegen: het XIX^{de}, XX^{ste}, XXIII^{ste} en XXIV^{ste} heb ik nog nergens kunnen opsporen. Weinig belangrijks vond ik in het werk, welks titel zoo veel belooft: *Historia de las islas del Archipiélago, y reynos de la gran China, Tartaria, Cochinchina, Malaca etc.*, van Fray MARCELLO DE RIBADENEYRA, in 1601 te Barcelona in 4°. uitgegeven. Nog minder beteekenend is het werk van P. MARIANUS: *Mirabilia Seraphica Novi ac Veteris orbis s. Gloriosus Franciscus Relativus*. Ingolstadii, 1625. 4°. Een aantal niet onbelangrijke berigten vond ik in het werk van Fr. JACINTO DE DEOS: *Vergel de plantas e flores da Provincia da Madre de Deus dos Capuchos Reformados*. Lisboa, 1690. fo.; minder bijzonderheden uit dit gebied bij FRANC. GONZAGA: *De origine Seraphicae Religionis Franciscanae*. Romae, 1587. fo. Ook hier zijn er weder een aantal werken, tot dit onderwerp betrekkelijk, die ik nog niet heb kunnen raadplegen, als: PAULO DA TRINIDADE, *Conquista spiritual do Oriente* *). — P. FULGENCE FEROT, *Abrégué historique de la vie des saints et saintes des trois ordres de St. François*. Paris, 1779. 3 voll. 12°. — Fr. FRANC.

*) Dit werk wordt vermeld bij M. MÜLLBAUER, *Geschichte der Katholischen Missionen in Ostindien*. Freiburg in Breisgau. 1852. 8°. S. 36., maar ik ben nog onzeker, of het wel gedrukt is geworden.

DE MONFORTE, *Espelho de Penitentes, e Chronica das vidas dos Santos.* Lisboa, 1754 fº. *); — Fr. JERONIMO DE BELEM, *Chronica Serafica da Santa Provincia dos Algarves.* Lisboa, 1750—58 fo.; — *Chronicas de la provincia de San Gregorio de religiosos de S. Francisco, por P. Fr. J. FRANC. SAN ANTONIO.* Manila, 1738—44. 3 voll. fo.; — *Storia Universale delle missioni Francescani del P. MARCELL. DE GIVEZZA,* Roma, 1857 sqq., waarvan reeds 4 deelen zijn verschenen.

Nog minder bekend, maar belangrijker welligt was de zendingsarbeid der Dominikanen in den Indischen Archipel, die volgens sommige berigten in 1556, volgens anderen reeds veel vroeger zou aangevangen hebben. De hoofdzetel was eerst te Maláka, waar P. GASPAR DA CRUZ in 1554 een klooster stichtte, en van daar strekte zich de werkzaamheid dier orde, behalve naar Panaroekan en Japara op Java, naar Ternate, Amboen en Timor, maar vooral naar de minder bekende eilanden Solor en Ende uit. Na de verovering van Maláka door de Hollanders in 1641, werd de hoofdzetel dier werkzaamheid tot 1659 naar Makassar verplaatst, totdat zij ook daar voor de heerschappij der Hollanders moesten wijken. Van de vele bronnen voor de geschiedenis dezer orde heb ik gelukkig het hoofdwerk kunnen raadplegen: *Historia de S. Domingos particular do reino, e conquistas de Portugal, por Fr. LUIS CACEGAS.* Lisboa, 1767. III voll. in fo. met de voortzetting door Fr. LUCAS DE S. CATHARINA, in het IVde dl., aldaar, 1767. fº. Weinig bijzonders levert het kleine werk van Fr. GASPAR DA CRUZ: *Tractado em que se contam muito por estenso as cousas da China,* het eerst in 1569, het laatst in het IVde Deel der *Peregrinação de FERNÃO MENDEZ PINTO* — eene

*) Cf. over dit werk met verschillenden titel: JORGE CESAR DE FIGANIERE, *Bibliographia historica Portugueza.* Lisboa, 1851, pag. 247. N°. 1310.

vreemde vereeniging! — te Lissabon in 1829 uitgegeven. Meer is welligt nog te vinden in de mij steeds ontoegankelijke werken: PONTANA, *Monumenta Dominicana*. Romae, 1675. f°.; — JORGE CARDOSO, *Agiologo Lusitano dos Santos, e Varões Illustres em virtude, do Reino de Portugal e suas Conquistas*. Lisboa, 1651—66. 3 t. f°.; — TOURON, *L'istoire des hommes illustres de l'ordre de St. Dominique*. Paris, 1743. 6 voll. 4°.

Van de talrijke overige orden heb ik in de vorige eeuwen nog slechts van enkele eenige sporen van kortstondige werkzaamheid in den Oost-Indischen Archipel kunnen ontdekken. De Carmeliten vonden wij slechts in 1638 te Atjih op Sumatra. Van de orde der Augustijnen, die in 1591 te Maláka een klooster stichtte, vonden wij enige berigten aangaande hunne werkzaamheid te Maláka, Djo-hor, Atjih, Makassar en op Flores bij Jos. SICARDO, *Christiandad del Japon*. Madrid, 1698. f°. Andere werken over de geschiedenis dier orde heb ik niet kunnen raadplegen. De korte, maar merkwaardige zending der Theatijnen in Zuid-Borneo, onder de Dajaks in de binnenlanden van Bandjer-masin, heeft mij vele jaren bezig gehouden. Daar ik het eerste berigt van D. VICENTE BARBOSA, *Compendio da relaçāo que veio da India o anno de 1691 a Elrei D. PEDRO II, da nova Missāo dos Padres Clerigos Regulares da Divina Providencia na Ilha de Borneo*. Lisboa, 1692. 4°. niet te zien heb kunnen krijgen, leerde ik die missie vooral kennen uit de berigten van den Italiaanschen reiziger GEMELLI CARERI, in zijn *Giro del Mondo*, Venezia, 1719. Vol. III. p. 213—242; bij onzen JACOB JANSSEN DE ROY, *Voyagie na Borneo en Atchin*, in 1691. in 4°. z. pl. en j.; bij den Engelschen reiziger Capt. DAN. BEECKMAN, *Voyage to and from the island Borneo*. Lond. 1718. 8°., en vooral in de Portugesche geschiedenis dier orde van D. THOMAZ CAETANO

DE BEM: *Memorias historicas chronologicas dos clérigos regulares em Portugal, e suas conquistas na India oriental.* Lisboa, 1792—1794. 2 dln. fo. — In de *Bibliothèque Asiatique et Africaine*, door H. TERNAUX-COMPANS, te Parijs in 1841 uitgegeven, vond ik onder №. 2492 vermeld: *Catéchisme en langue de Bornéo.* Batavia, 1685. 8º. Ofschoon het jaartal mij bevreesdde, scheen die opgave mij om verschillende redenen, vooral voor den toen nog zoo bloeijenden werkkring der Rijnsche Zendelingen in Zuid-Borneo en den arbeid door het Nederl. Bijbelgenootschap voor de Dajaks ondernomen, hoogst belangrijk. Op mijne aanvrage kon de Heer TERNAUX-COMPANS mij niet meer berichten, van waar hij dien titel had ontleend: nergens anders vond ik het boekje vermeld. Daar het mij was gebleken, dat de Theatijner P. ANTONIUS VENTIMIGLIA uit Macao naar Bandjer-masin was gekomen, liet ik door den bekwaamen Franschen zendeling HUC, destijs te Macao, aldaar onderzoek doen in de archieven van het klooster St. José; maar noch van dat geschrift, noch van die zending was iets te vinden. Ook de nasporingen van den geleerden afgevaardigde van het Nederl. Bijbelgenootschap, Dr. AUGUST HARDELAND, op mijn verzoek gedaan, hebben geen zeker spoor meer van die zending onder de Dajaks doen ontdekken *).

Voor de kennis der Roomscbe hierarchie in Indië, zijn de lijsten der aartsbisschoppen van Goa en der bisschoppen van Maláka bij ANTONIO CAETANO DE SOUSA, in *Collecção dos Documentos e Memorias da Academia Real de historia Portugueza*, Lisboa, 1722. Num. I fo. bij D. M. DE LEMOS FARIA E CASTRO, *Politica Moral e Civil*, Lisboa, 1751. Tomo IV. p. 464, 467, 470 en bij P. PAULINUS A ST. BARTHOLOMAEO, *India Orientalis Christiana*. Romae, 1794. 4º. p. 31 sq. te vinden. Over de heiligen-beelden in den Indischen Archi-

*) Vergel. *Jaarrerslag van het Nederl. Bijbelgenootschap*. 1859.

pel handelt het 8ste deel van het werk van Fr. AGOSTINHO DE SANTA MARIA, *Santuário Mariano*. Lisboa, 1720. 4°.

Vragen wij nu naar den invloed en de duurzame gevolgen van dezen veelvuldigen arbeid, dan moeten wij bekennen, dat wij weinig van eenige beteekenis daarvan hebben kunnen ontdekken. Hoe het heeft kunnen geschieden, dat de langdurige werkzaamheid van zoovelen, waar onder ook zeker mannen vol geloof en zelfopoffering, van groote gaven en ijver, boven velen voor hunne taak geschikt en in gunstige omstandigheden geplaatst, zoo weinig vrucht heeft gedragen, meestal zoo geheel spoorloos verdwenen is, dit is zeker eene zaak, een naauwkeurig en onpartijdig onderzoek overwaard. Hadden de Hollanders, die in den Indischen Archipel de Portugezen zijn opgevolgd, dat willen onderzoeken, uit het voorbeeld hunner voorgangers willen leeren, veel zou tot op dezen dag anders gedaan, anders geworden zijn. Onder de hoofdoorzaken van mislukking van dien Christelijken arbeid meen ik vooral de volgende te moeten stellen: het algemeen slechte voorbeeld der Europesche Christenen, door de ongebondenheid van dwingelandij en rijkdom vermeerderd; de tirannij der staatkundige magt en hare overheersching over de kerk; de verbreiding van een meer uiterlijk Christendom, waardoor het niet met de verspreiding van beschaving werd verbonden, geen invloed had op de algemeene ontwikkeling en opheffing dier volkeren; in lateren tijd ook wel de zedenverbastering der geestelijken zelven. Zoo ontstond, gelijk overal waar vrijheid, ontwikkeling, vooruitgang wordt gemist, waar dwingelandij, weelde, zedeloosheid heerschen, die adem des verderfs, die ook daar het vruchtbaarst zaad ten leven, het Christendom wist te dooden. Het was een ernstig waarschuwend woord, dat, naar men zegt, bij den val van Maláka, het laatste bolwerk der Portugezen in den Indischen Archipel, door een priester den Hollanders werd voor-

gehouden, dat ook zij Oost-Indië zouden verliezen, als eenmaal hunne zonden zoo hoog waren gestegen, als die der Portugezen. Na anderhalve eeuw van wanbestuur was Portugal uit den Indischen Archipel verbannen, ruim anderhalve eeuw later had ook Nederland geen Oost-Indische koloniën meer!

Van veel meer onmiddellijk belang is natuurlijk voor ons de Christelijke werkzaamheid der Hollanders in den Indischen Archipel, vroeger met die in zoovele andere, thans voor ons verloren landen en bezittingen in Zuid-Azië, onder één bestuur, dat der magtige Oost-Indische Compagnie, verbonden. Om niet al te uitvoerig te worden, wensch ik mij thans hoofdzakelijk tot eenige opmerkingen omtrent de eerste eeuw der Hollandsche vestiging in den Oost-Indischen Archipel, te bepalen. Hier is het voorwaar niet het gebrek aan bronnen en bouwstoffen, maar veeleer de verbazende hoeveelheid en de aard dier hulpmiddelen, het bezwaar aan hunne opsporing en hun gebruik verbonden, die eigenaardige moeijelikheden medebrengen. Men zou de bronnen, die hier in aanmerking komen, naar haren toevaligen toestand, in uitgegeven en onuitgegeven, naar haar heerschend karakter, in staatkundige en kerkelijke kunnen verdeelen. Toch is deze laatste scheiding niet geheel mogelijk, want zoo ergens, dan was in N. O. I. de kerkelijke ontwikkeling geheel onafscheidbaar van de politieke magt, daardoor was zij gevormd, daarvan was zij steeds volstrekt afhankelijk. Slaan wij het oog op de uitgegeven bronnen, die het meest toegankelijk schijnen, dan belemmert reeds aanstonds de hoeveelheid en de verstrooidheid der bouwstoffen. Voor de geheele geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie, hare staat-, handels-, krijgs- en zeevaartkundige geschiedenis is nog weinig, voor hare kerkelijke geschiedenis misschien nog het minst gedaan. Alleen het onwaardeerbaar werk van FRANÇOIS VALENTYN, *Oud en Nieuw*

Oost-Indië, Dordr. en Amst., 1724—26, 5 dln. f°., voor dien tijd een soort van encyclopaedie van de kennis van Oost-Indië, levert een zeker grondslag, want onbegrijpelijk veel heeft hij nagespoord, meestal met groote trouw de gevonden bouwstoffen medegedeeld. Dat werk, een wonder van zijnen tijd, in de dagen der geheimhouding, ten spijt van het noodlottig stelsel der geheimhouding geschreven, is de krachtigste wederlegging van alle drogredenen voor de geheimhouding, want er is misschien tot op dezen dag geen werk verschenen, dat juist door zijne naauwkeurige en overvloedige mededeelingen meer nut heeft gesticht voor Oost-Indië. VALENTYN's voorbeeld is schaars nagevolgd, nimmer geëvenaard; naast en met zijn werk moet inderdaad alles vergeleken, onderzocht, getoetst worden, wat vóór en na hem over den Indischen Archipel is geschreven. Maar ook hij kon niet alles opsporen, mogt niet alles mededeelen, over veel meende hij te moeten zwijgen. Hoe goed ook meestal onderrigt in de kerkelijke zaken, was hij niet altoos geheel onpartijdig, heeft hij meer het geraamte der geschiedenis, de kronijk der Oost-Indische kerk, dan de innerlijke en uiterlijke ontwikkeling des Christendoms aldaar beschreven. Vóór hem kunnen ten deeile SEBASTIAEN DANCK-AERTS, JUSTUS HEURNIUS, PHILIPPUS BALDAEUS, JOH. HOORNBEK, na hem een aantal anderen genoemd worden, wier berichten echter slechts over enkele bijzonderheden loopen, of soms vrij onnaauwkeurig, niet zonder behoedzaamheid gebruikt kunnen worden. Daartoe rekenen wij onder anderen het kort berigt in het zeldzame boekje: *De successu Evangelii apud Indos occidentales in Nova-Anglia, Epistola ad Cl. Virum D. JOH. LEUSDENUM Ling. S. in Ultraj. Acad. Professorem, scripta a CRESCENTIO MATHERO apud Bostonienses V. D. M., nec non Collegii Harvardini, quod est Cantabrigiae Nov-Anglorum, Rectore. Londini, Typis J. G. 1688.* *Jam recusua (sic!) et successu Evangelii apud Indos Orien-*

tales aucta. Ultraj. 1699. kl. 8°.; de navolging van J. HOORN-BEEK's werk, *De Conversione Indorum et gentilium libri duo.* Amst., 1669, 4°. door H. VELSE, onder den titel: *Sorg en Raad, aangaande de Evangelie-prediking in O. en W. I.*, gevoegd achter w. HOGERWAARTS *Afscheids-reden tot de gemeinte op Batavia.* 's Gravenhage, 1732, 4°.; G. H. WERNDLY, in zijn *Maleische boekzaal*, achter zijn *Maleische Spraakkunst.* Amst. 1736, 8°., zijne *Oratio* in 1737 te Lingen gehouden: *De Linguarum Orientalium et Indicarum cognitione necessaria theologo ad Indos profecturo*, Amst., 1738, 4°. en herdrukt in het IV^{de} Deel der *Tempe Helvetica.* Tiguri, 1740, 8°. p. 617 sqq.; enkele aanteekeningen van H. VELSE en O. H. RUPERTI bij: *Naauwkeurige berigten nopens de grondvesting des Christendoms onder de heidenen op Choromandel en Malabaar enz.* 's Gravenh., 1739—68, 2 dln. 8°., die van den Hoogleeraar SCHACHT op MILLAR's *Histori van de voortplanting van den Christel. godesdienst.* Amst., 1764, 2 dln., 4°., en die van DE LA FONTAINE op FORMEY's *Kort begrip der Kerkelijke historie.* Utrecht, 1790; de drie prijsverhandelingen bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem bekroond en in het XVIIe Deel harer *Verhandelingen te Haarlem* in 1776 uitgegeven, en vooral het werk van PETRUS HOFSTEDÉ, *Oos-Indische Kerkzaken*, Rott., 1779—80, 2 dln., 8°. De latere schrijvers zijn meestal mannen geweest, die de zaken van O. I. gebrekkig of in het geheel niet kenden en daardoor soms de zonderlingste misslagen begingen. Om van geen levenden te gewagen, zal ik hier slechts wijzen op A. YPEY, *Geschiedenis der Kristelijke kerk in de 18de eeuw*, die, waar het de kerkelijke zaken van O. I. geldt, zeer veel onjuiste berigten geeft. Ook de *Geschiedenis der Herv. Nederl. Kerk* door YPEY en DERMOUT, ofschoon de schrijvers zich voor de 18de eeuw eenige moeite in het opsporen der zaken hebben gegeven, is niet vrij van zonderlinge misslagen. Zoo zeggen b. v. deze schrijvers, IIIe Dl., aant. p. 38, noot

82, dat zij ergens gewag hebben gevonden „van cene Maleische Bijbelvertaling, die vervaardigd was door eenen VALENTIN, predikant in de Oost-Indië,” terwijl de zaak van de Maleische bijbelvertaling van den straks genoemden FRANÇOIS VALENTYN gedurende eenige jaren een groot deel der O. I. kerk en ook velen in ons vaderland in be-roering bragt. Maar ook bij allerlei andere schrijvers in en over Oost-Indië: in leerredenen en onderwijsboeken, in levensberigten, in landbeschrijvingen, rapporten, vooral in de talrijke reizen van Hollanders, Duitschers, Engelschen, Franschen, in allerlei binnenv- en buitenlandsche tijdschriften en verzamelwerken zijn, midden onder andere berigten, hier en daar verstrooid, vaak gewigtige mededeelingen over ker-kelijke personen, zaken en toestanden te vinden. Zoo le-verde b. v. de *Boekzaal der geleerde wereld* hier te lande vele biographische berigten, de *Bibliotheca Bremensis* eenige brieven uit O. I., de *Missions-Nachrichten*, sedert het be-gin der vorige eeuw te Halle uitgegeven, talrijke niet on-belangrijke mededeelingen over de Hollandsche vestigingen, vooral op de vaste kust van Indië en op Ceylon, maar ook uit den Indischen Archipel. Vooral de verhalen van vele reizigers, vaak onontwikkelde, maar getrouwe berigtgevers, zijn dikwerf leerrijk. Zoo is b. v. ter staving van het ver-haal van VALENTYN omtrent het gedrag van ANTONIUS HAMBROUCK op Formosa, bij de verovering door COXINGA, het verhaal van den Zwitser-schen soldaat HERPORT *) niet onbelangrijk. Nergens echter is meer, dan op dit veld, kritiek noodzakelijk, want terwijl velen, gelijk in onze da-gen, slechts een klein deel van Indië uit eigen waarne-ming kenden, wilden zij toch gaarne over allerlei landen en zaken wat mededeelen, gaven zij dikwerf gaarne toe

*) Eine kurze Ost-Indianische Reiss-Beschreibung von ALBRECHT HER-
PORT. Bern, 1669. 12°. S. 74.

aan de zucht tot opsiering en vergrooting. Bij deze bronnen is het geen gering bezwaar, eerst al die hulpmiddelen te leeren kennen, nog groter is dan nog vaak het bezwaar die boeken zelven te zien te krijgen. Sommigen zijn gewoon met geringschatting van de in ons land zoo lang verwaarloosde bibliographie te spreken: mij schijnt zij bij alle historisch onderzoek een der onmisbaarste hulpwetenschappen. Ongeloofelijk veel arbeid en moeite zou mij zijn bespaard, zoo eene goede bibliographie mij voor vele jaren den weg had gebaand tot de kennis der litteratuur over Oost-Indië. Die hulpkennis, zonder welke hier niets te doen is, heb ik mij eerst moeten zoeken te verwerven, en nog nu en dan ontdek ik het bestaan van mij vroeger onbekende geschriften. Aan die verwaarloozing der bibliographie meen ik, voor een deel althans, den ongeloofelijk slechten staat onzer openbare boekerijken te moeten toeschrijven, daaraan mede te moeten wijten, dat ons land vooral in de laatste halve eeuw in belangrijke boeken op dit gebied zoo zeer verarmd is geworden. Want al weet men nu, dat deze en gene boeken moeten geraadpleegd worden, waar zijn zij te vinden? Laat mij uit velen een enkel, maar treffend voorbeeld noemen. De Heer KOENEN wees op de studie, welke men van zes talen zou gemaakt hebben, om in die talen het geheel of een gedeelte der H. S. tot de inboorlingen te brengen. In het voorbijgaan zij het mij vergund op te merken, dat ik die opgave van zes talen minder juist moet houden. In het Javaansch was, zoo veel ik weet, voor deze eeuw nog volstrekt niets aan Bijbelvertaling gedaan; Malabaarsch en Tamoelsch, door den Heer KOENEN als twee talen genoemd, waren bij onze vroegere schrijvers verschillende namen voor eene en dezelfde taal. Die vergissing komt bij velen voor, zelfs tot mijne verwondering bij den Hoogl. J. WILLMET in zijn bekend Rapport bij de IIIe klasse van het Koninklijk

Nederl. Instituut uitgebragt in 1812 onder den titel: *Schets van den staat der Oostersche litteratuur in Holland, in de 18de eeuw*, bladz. 200 *). Wie de zoogenoemde Malabaarsche spraakkunst bij onzen BALDAEUS, de mededeelingen van RELAND, of de zoogenoemde Malabaarsche, liever Tamoelsche vertaling des N. T., in haar geheel in 1759 te Colombo uitgegeven, inziet, kan zich spoedig daarvan overtuigen, en het is niet moeijelijk te verklaren, hoe die verwarring is ontstaan. Van hetgeen op Ceilon in de vorige eeuw in het Tamoelsch en Singaleesch is gedrukt, zijn reeds vrij volledige opgaven in de nalezingen van den geleerden Mr. J. T. BODEL NYENHUIS op de Verhandeling van Dr. W. R. VAN HOËVELL: *Geschiedkundig overzigt van de beoefening van Kunsten en Wetenschappen in Neerl. Indië* *) en in den Catalogus van de Leidsche Maatsch. van Nederl. Letterk. te vinden. — Maar gelijk in de 18de eeuw de verspreiding des Christendoms onder de inlanders op Ceilon, zoo was vroeger in de 17de eeuw de toebrenging der heidenen op het eiland Formosa inderdaad het lichtpunt in de Christelijke werkzaamheid der Hollanders. De dichter, die den geschiedschrijver volgde, heeft ten minste *den naam van het eiland Formosa en van den moedigen Evangeliedienaar ANTONIUS HAMBROUCK tot het uageslacht overgebracht en in den mond des volks bewaard*. Juist nu is het twee eeuwen geleden, dat die schoone bezitting door wanbestuur, door lafheid en onverschilligheid voor altoos aan Nederland ontviel, de schoone oogst van trouwen, volhardenden arbeid van Ne-

*) Behalve eenige drukfouten komen ook daar groote onnaauwkeurigheden voor. Wij wijzen bijv. slechts op de bewering blz. 200: - De Oost-Indische Compagnie liet voor het voldoen aan de godsdienstige behoeften niets ontbreken."

*) De Verhandeling van Dr. W. R. VAN HOËVELL verscheen in het *Tijdschrift voor Neerl. Indië*. 2de Jaargang, 2de Deel, bl. 1--115. Batavia, 1839. De nalezingen van Mr. J. T. BODEL NYENHUIS, in hetzelfde *Tijdschrift*. 3de Jaarg. 2de Deel, Batavia, 1840. bl. 154--167.

derl. Hervormde Leeraars in bloed en vuur werd verdelgd. Daar althans is onder en voor de heidenen, daar het meest en het best gearbeid; daar heeft de Nederlandsche Hervormde Kerk geleden en gestreden; daar telde zij hare meeste bloedgetuigen. Van dien arbeid bestaan nog eenige weinige, maar gewigtige gedenkteeken. Voor die zending werd eene vertaling in een der dialecten van het Formosaansch van de Evangelien van MATTHEUS en JOHANNES, door den Predikant DANIEL GRAVIUS, in 1661, te Amsterdam, in 4°. en in het volgende jaar een onderwijsboek onder den titel: 't *Formulier des Christendoms, met de verklaringen van dien, in de Sideis-Formosaansche tale*, door denzelfden aldaar uitgegeven. De bekende geleerde KLAPROTH *) en anderen kenden deze werken en trachtten daaruit licht te putten voor de kennis der talen van Formosa. Bij den geleerden ADELUNG wordt in zijn *Mithridates*. Berlin, 1806. I. Th. S. 578 nog een Catechismus vermeld, in het Formosaansch door den bekwaamen en ijverigen Predikant ROBERTUS JUNIUS, te Delft in 1645, in 12°. uitgegeven. De kerkelijke papieren van dien tijd gewagen meermalen van deze en andere vruchten van den ijverigen arbeid der Nederl. Hervormde Predikanten op Formosa. Nu heb ik alle mij bekende catalogi van al onze openbare bibliotheken nagegaan en in ons gansche land is, zooveel ik weet, geen enkel exemplaar van al die schriften meer te vinden †). In 1839 ontdekte de bekwame en ijverige .

*) Cf. *Journal Asiat.* Paris, 1822. vol. I. p. 195 sqq.; *Asia Polyglotta*. p. 380 sqq. en later meer uitvoerig in zijne *Mémoires relatifs à l'Asie*. T. I. Paris, 1824. 8°. p. 854—374. — *Nouv. annales des Voyages*. 1823. XIX. p. 417 sqq.

†) Het tweede dier genoemde werken vond ik sedert in de bibliotheek van het Nederl. Zendelinggenootschap te Rotterdam, onder den titel: *Patar ki tna'-msing-an ki Christang, Ka Tauki-papatar-en-ato tmœu'ng tou Sou ka makka si-deia. Ofte, 't Formulier des Christendoms, Met de Verklaringen van dien, Inde Sideis-Formosaansche tale*. t' Amsterdam, by MICHELI HARTOGH, op den hoeck van de Oude Hooghstraet, 1662. 4°.

geleerde, Dr. w. r. VAN HOËVELL, in de Archieven der Her-vormde Gemeente te Batavia een handschrift onder den titel: *Woordboek der Favorlangsche taal, door GILBERTUS HAPPART*; hij moest eerst in een Tijdschrift vragen: waar dat Favorlangsch mogt te huis behooren, wie GILBERTUS HAPPART was geweest? *). Zoo algemeen was de heugenis van een der schoonste bladzijden uit de geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederl.-Indië uitgewischt, had zelfs de marteldood harer trouwe dienaren de gedachtenis dier Kerk bij het ondankbaar nageslacht niet kunnen bewaren. En dit voorbeeld staat niet alleen: ik zou een tal van geschriften kunnen noemen, niet alleen te Batavia, op Colombo en elders in Oost-Indië, maar ook hier te lande, zelfs in de laatste jaren gedrukt, waarvan mij nog nooit een exemplaar op eene openbare bibliotheek in ons land is voorgekomen. Hier in Amsterdam, dat door zijn wereldhandel groot en magtig is geworden, waar de hoofdzetel was der Indische Maatschappijen, waar de schatten van Oost en West, Noord en Zuid te zamen vloeiden, hier telde de Stads-Bibliotheek, de Catalogus van 1796 bewijst het, bij den ondergang der Oost-Indische Compagnie, op zijn hoogst misschien 3 of 4 boeken over Oost-Indië. Men vreesde

*) Cf. *Tijdschrift voor Néerl. Indië*. IIde Jaarg., 1839, n°. 7. bl. 143, en verder N°. 9. bl. 428 sq.; IIIde Jaarg., 1840. N°. 6. bl. 633 sq. Later is dit Woordenboek door Dr. w. r. VAN HOËVELL, met het *Vocabularium Formosanum*, door Dr. c. J. VAN DER VLIS, uitgegeven in het 18de Deel der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. Batavia, 1842. — Het eerste werd in het Engelsch vertaald door Dr. w. H. MEDHURST, *Dictionary of the Favorlang dialect of the Formosan language by GILBERTUS HAPPART, written in 1650*. Batavia, 1840. Verder nog de korte opgave van "Favorlangsche Leerredenen" enz. in het *Tijdschrift voor Indische taal-land-en volkenkunde*, uitgegeven door het Batav. Gen. Dl. VI. Batavia, 1857. bl. 103 sq. — H. C. VON DER GABELENTZ, *Ueber die formosanische Sprache und ihre Stellung in dem malaiischen Sprachstamm*, in *Zeitschrift der Deutschen morgenl. Gesellschaft*. Bd. XIII. Leipzig, 1859. S. 59 sqq.

zeker al die Classici en Rabbijnen in zoo vreemd en barbaarsch gezelschap te brengen, en als ware het om de geringschatting nog scherper te doen uitkomen, vinden wij daar dan nog slordige opgaven als deze op pag. 167 : „Biblia Malabarica (in plaats van Malaica), Batavia, 1558 (in plaats van 1758) V voll.,” en dit nog eens herhaald op den Index. Wie weten wil, hoe het daarmede ook nu gesteld is, hetzij dan door de bezuinigingswoede, die vooral de bronnen van historische, geographische, linguistische, philosophische wetenschap treft, hetzij dan door de onverschilligheid en onkunde der verzorgers en opzieners, hij onderzoekte al onze akademische bibliotheken op het gebied van Oostersche, vooral Oost-Indische godsdienst-, geschiedenis-, taal-, land- en volkenkunde; hij doorbladere het zonderlinge, geheel onbruikbare boek, onder den titel: *Lijst der boeken en geschriften uitmakende de Bibliotheek van het Departement van Koloniën*, in 1858 te 's Gravenhage gedrukt. Zelfs te Batavia, waar eenmaal zoo vele letterkundige schatten waren, waar de kostbare buit der geplunderde kloosters van Maláka *) en elders werd zamengebragt, is geen spoor meer daarvan te vinden. Reeds vroeger en nog voor enige jaren schijnt daar een stelsel van roof en verduistering van boeken en handschriften geheerscht te hebben, dat inderdaad onbegrijpelijk is. De enige groote openbare bibliotheek, die van de oudste onder al de geleerde vereenigingen door Europeërs in Azië gesticht, van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, heeft bijna niets wat de vroegere ontwikkeling, ook van het Christendom in Indië, kan doen kennen. Zijn boekerij is misschien geschikt voor eene vereeniging van

*) Men vergelijke bijv. de merkwaardige *Memorie van JUSTUS SCHOUTEN*, uitgegeven door den Heer P. A. LEEUWE, in de Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht. *Berigten. VIIde Deel, 1ste stuk.* Utrecht, 1861, bl. 284.

natuurkundigen: zij is niet die van een genootschap van Kunsten en Wetenschappen. In den Catalogus, Batavia, 1853, vinden wij bijv. geen enkele der vroegere of latere Bijbelvertalingen voor Nederl. Oost-Indië vermeld. Voor eenige jaren heb ik aan een onzer Ministers van Koloniën verzocht, dat ten minste de bibliotheken van elke onzer Hoogeschoolen een exemplaar mogten ontvangen van hetgeen thans in Indië wordt gedrukt: dat verzoek, welwillend aangenomen, heeft tot dus verre weinig of geen gevolg gehad. Maar waren en zijn onze openbare boekerijen arm op dit gebied, rijk waren vroeger vele bijzondere boekverzamelingen. Ook dit is geheel veranderd, ook hier zijn wij arm geworden, vele schatten, gelijk op het gebied der Vaderlandsche schilderkunst, van oudheid- en penningkunde, zijn voor altoos naar het buitenland ontvoerd. Gedurende langen tijd was de belangstelling in die boekwerken hier te lande ten eenenmale uitgedoofd, terwijl zij elders als met den dag aanwies. Bekwame handelaren wisten daarvan partij te trekken en een aantal letterkundige schatten, zeldzame boeken en pamphletten in betrekking tot de Koloniën van Nederland hebben voor altoos ons land verlaten. Wie nu de geschiedenis der Hollanders in Nieuw-Nederland of in Brazilië in alle bijzonderheden uit oude Hollandsche geschriften wil leeren kennen, zal naar Nieuw-York en Rio-Janeiro moeten reizen. Dat moge zeer aangenaam en voordeelig zijn voor de handelaars in oude boeken, voor de beoefenaars der wetenschap is het ten hoogste belemmerend en ontmoedigend. Ook voor het onderwerp, dat wij thans bespreken, zijn vele der gedrukte bronnen vaak het moeijelijkst in Nederland te vinden.

Maar nog bezit ons land rijke schatten in zijne archieven en bij deze, voor ons onderwerp nog weinig of in het geheel niet gebruikte bronnen, wensch ik nog even stil te staan. Misschien is er geen land, dat voor de kennis zijner koloniën

zulk een onwaardebare bron heeft bezeten, als ons vaderland in de archieven der Oost-Indische Compagnie. Dat was een wonderbaar ligchaam, dat onder de wonderbaarlijkste wijze van bestuur, veelhoofdigheid en eenheid, de meest verschillende zijden, buitengewonen ijver en wakkere ondernemingszucht, schitterende en grootsche daden naast de afschuwelijkste vlekken vertoont. Hier te lande beheerscht door den invloed van participanten, van bewindhebbers in de verschillende steden, waar kamers der Compagnie gevestigd waren, door een opperraad van XVII^{en}, vaak nog onder den invloed van 's lands staten en den Prins Stadhouders; ginds aan de andere zijde van den Oceaan onder het bestuur van een Generaal, die met zijnen Raad oppermagtig over vele landen en volken gebood, een^e magt uitoefende, die alles, alle takken van bestuur, alle belangen, geestelijke en stoffelijke, het grootste en het kleinste omvatte, beheerschte, regelde, bepaalde, waaraan niets, ook het geringste ontging, die over oorlog en vrede besliste, landen en rijken veroverde, nieuwe werelddeelen ontdekte en besluiten nam over de drukfouten in eene Bijbelvertaling, of over het uitgeven van een weekbriefje der predikbeurten. Dat bestuur ontving onafgebroken, geregeld van al hare dienaren, in het grootst gedeelte van Zuid-, Oost- en West-Azië verspreid, brieven, berigten, verslagen over allerlei zaken; dat alles werd twee eeuwen lang verzameld, bewaard, afgeschreven, naar Holland overgezonden — en hier begraven. O zoo de Compagnie niet over zich zelve den vloek der geheimhouding had uitgesproken, zoo zij licht voor zich zelve, licht voor anderen had ontstoken, zoo de band van openbaarheid, van kennis en mededeeling Nederland en zijne koloniën had verbonden: hoe geheel anders zou het lot der Compagnie, de toestand van Oost-Indië, hoe geheel anders welligt de geschiedenis van Nederland geworden zijn; hoeveel verkeerdheid zou verbeterd, hoeveel jammeren voorkomen, hoeveel welvaart, geluk en

zegen bevorderd, hoeveel roem en luister zou verworven zijn. En met dat ontzettend voorbeeld voor oogen heeft een staatsman in Nederland, nog voor weinige jaren, den moed gehad een der noodlottigste besluiten voor Nederlandsch Oost-Indië, dat van 13 Januarij 1854 te doen nemen. Het is een aangrijpend gevoel, wanneer men ronddoolt in dat wijde graf, dat archief der Oost-Ind. Compagnie wordt genoemd, daar de lang verborgen geheimen dier groote doodenwereld, niet slechts de bekende feiten, maar met de geheimste beginseLEN en bedoelingen, ook de gevlogen en uitkomsten der menschelijke daden ontsluijerd te zien. De begraven schat ging verloren; slechts enkelen hadden toegang, slechts weinigen gaderden daar eenige kennis; de niet verspreide kennis stierf uit; de verborgen verkeerdheden, wanbestuur, zorgeloosheid woekerden voort; de natie genoot de schatten van Indië, zoo lang Indië schatten gaf, maar liet met de zorg ook de verantwoordelijkheid aan de regeerders over; er was geen band, geen sympathie tusschen Nederland en Indië; het publiek was (en is nog grootendeels, behalve voor het batig saldo) onverschillig voor dat erfgoed van sommigen, totdat het te laat was, dood en ontbinding zich openbaarde, Nederland geen Oost-Indië meer bezat. Die lang begraven archieven hebben veel geleden; dikwerf zijn zij van zolder naar zolder, van stad naar stad verhuisd en bij menige verhuizing ging wel iets verloren. Vele stukken werden uitgeleend, die men vergat terug te geven. De zorg van sommige bewaarders dier oude papieren was dikwerf wat al te huishoudelijk. Waren zij nog maar zoo onwetend geweest, dat zij die papiermassa stil hadden bewaard, maar nog in deze eeuw, verhaalt men, begreep zeker praktisch ambtenaar, met het toezigt over het archief der O. I. C. belast, dat van al deze papieren alleen die waarde konden hebben, die met de finanziën in verband stonden en hij dus het overige, dat op weten-

schap, geschiedeuis, aardrijks-, zeevaartkunde enz. betrekking had, gerust kon wegdoen. Nog voor weinige jaren zijn hier in Amsterdam de oudste soldijboeken der O. I. C., zoo belangrijk voor de kennis der personen in de XVII^{de} eeuw, omdat men gebrek had aan ruimte, op hooger order vernietigd. Maar ook zoo als zij nu zijn, zijn die papieren, voor die ze weet te gebruiken, een onschatbare bron voor de meest veelzijdige, ligt nergens anders te vinden kennis van een groot deel van gansch Zuid-Azië. Sedert ik in 1843 toegang mogt erlangen tot dat archief, heb ik, zoo lang het in Amsterdam was, schier al mijn beschikbaren tijd daarin doorgebragt en heb ik zoo zeer de waarde daarvan ook voor de Kerkelijke Geschiedenis van den Nederlandsch Indischen Archipel leeren kennen, dat ik het als de grootste ramp bij mijne nasporingen op dit gebied heb ondervonden, toen die schat van de zolders in het West-Indische slagthuis te Amsterdam naar het paleis van 's Rijks Archief te 's Hage werd overgebracht. Veel tijd had het mij gekost den weg op te sporen op dien oceaan, te leeren, waar ik moest zoeken en toen ik begon te vinden, werd die schatkamer voor mij gesloten. Mogten anderen, meer in de nabijheid gevestigd, daaruit rijke vruchten van nuttige kennis aan het licht brengen, waartoe het archief der O. I. C. op velerlei gebied zoo overvloedige stoffe bevatt.

Naast en in sommige opzigten voor ons doel nog boven de genoemde Staats-archieven moeten wij die der Nederl. Hervormde Kerk stellen, als gewigtige bronnen voor de Kerkgeschiedenis van het Oosten, en aan de onbekrompen hulp en medewerking van de W.Eerw. Zeer Gel. Heeren J. PRINS, H. J. SPIJKER, J. E. DE VOOGT, H. STEENBERG, als ook aan den verlichten zin van den Kerkeraad der Nederd. Hervormde Gemeente te Amsterdam, ben ik het verschuldigd, dat ik sedert vele jaren de belangrijkste dier

bouwstoffen voor mijn doel heb mogen gebruiken en nog voortdurend kan raadplegen. Ook hier, in de betrekking van de Nederl. Hervormde Kerk in Nederland tot die in Oost-Indië, was het verband zonderling en gebrekkig, maar dat gebrekkige werd voor een groot deel vergoed door den waren geest van Christelijk geloof, liefde en zorgvollen ijver, die langen tijd alles bezielde. In den eersten tijd waren het de Kerkeraden der groote handelsteden, die met de Provinciale Synoden de belangen der Nederl. Hervormde Christenen in de overzeesche gewesten behartigden, die de Predikanten, de zoo nuttige Krankbezoekers en Schoolmeesters voor de eerste Hollandsche schepelingen en vestigingen in Oost-Indië bezorgden. Weldra werd dit beter geregeld en de zorg voor de Indische vloten en voor de gemeenten in O. I. gesticht, aan de Classen dier steden opgedragen, waar de kamers waren gevestigd der O. I. C. Onder deze Classen zijn er vooral twee geweest, de Classe van Walcheren en die van Amsterdam, die zich door trouwe zorg en wakkeren ijver hebben onderscheiden. Tot geregelde afdoening der talrijke werkzaamheden werden in die Classen eenigen bij afwisseling aangewezen, Gedeputeerden tot de Indische zaken genoemd, aan wie de behandeling der gewone zaken werd opgedragen. Wat van meer gewigt scheen, werd door hen in de Classe gebragt en daar beslist. Was de zaak van bijzonder belang, dan kwam zij ter behandeling in de Provinciale Synode, waar ook jaarlijks een kort verslag van de Indische zaken werd gedaan. Op die Gedeputeerden kwam de meeste, inderdaad bij hun gewoon ambtswerk, een zeer zware, veelomvattende arbeid, vaak met miskenning en vele onaangenaaheden verbonden, neder, en ik kan niet genoeg den doorgaanden ijver des geloofs, de zelfopoffering der liefde dier mannen voor de bewaring en uitbreiding der Christelijke Kerk, meest gepaard met den geest van wijsheid en gematigdheid, bewonderen.

Die verdiensten moet het dankbaar nageslacht te meer erkennen, omdat zij toen reeds meest verborgen, nu geheel vergeten zijn. Hier ter stede noemen wij bovenal PETRUS PLANCIUS, GELDORPIUS, MOURCOURTIUS, TIM. ROLANDUS, PETRUS WITTEWONGEL en anderen. Die Hoofdlassen althans hadden eene geregelde briefwisseling met de kerken in Indië: aan die Classen deelden die verre, verstrooide gemeenten hare behoeften, zorgen en bezwaren mede; bij de Classen zochten zij raad en hulp, en met ijver en cordaatheid werd hun die verleend. Van die archieven heb ik het grootste en gewigtigste deel leeren kennen, maar ook deze hebben door onbegrijpelijke zorgeloosheid, zoowel als door andere oorzaaken veel geleden, zoodat nog veel daaraan ontbreekt. Om hierin eenigzins te voorzien, heb ik op verschillende plaatsen in Nederl. O. I. onderzoek laten doen, maar meestal zonder gevolg. Van Timor bekwam ik de meeste, van Makassar enige weinige berigten; van Amboen werden ze mij toegezegd, maar heb ik ze niet ontvangen. Op andere plaatsen is de toegang tot die oude papieren geweigerd, elders zijn zij door brand vernield, elders, naar men zegt, door de Engelschen bij de teruggave der koloniën meegenomen. Daar mij voor enige jaren het geluk te beurt viel, toegang te verkrijgen tot de archieven der Britsche Oost-Indische Compagnie in het toenmalig East India House te Londen en ik ze daar onder de papieren, die tot den Indischen Archipel betrekking hebben, niet heb kunnen vinden, moet ik veronderstellen, dat zij met zoo vele andere schatten voor de kennis van Nederlandsch Oost-Indië, bij het vertrek der Engelschen, naar Calcutta zijn overgevoerd. Te Batavia was nog een en ander aanwezig, maar daar die papieren door tijd en klimaat veel hadden geleden en weldra geheel dreigden verloren te gaan, niemand te Batavia zich toen daarmede bezig hield, verzocht ik den Minister ROCHUSSEN die papieren naar Holland te doen overkomen, opdat

ik ze mogt kunnen raadplegen. Goedgunstig werd mij dit uitzigt geopend, maar tot heden is dit zonder verder gevolg gebleven.

Slaan wij nu een' algemeuen blik op de ontwikkeling en den gang der Hervormde Kerk in de XVII^{de} eeuw in Nederl. Oost-Indië, dan meen ik, dat het karakteristieke, de geschiedenis beheerschende punt in dit tijdvak in de vermenging en den daaruit ontstanen langdurigen, steeds heviger strijd tusschen Kerk en Staat is gelegen. Terwijl men nu, naar mijn inzien, tot verderf van den Staat, de betrekking tusschen Staat en Kerk geheel wil losmaken, was vroeger de band tusschen beiden zoo innig, dat de zogenoemde Staatskerk daarin dreigde te verstikken. Reeds hier te lande was die vereeniging der Hervormde Kerk met de Staatsmagt ten koste van de vrijheid der eerste gesloten; nog veel grooter werd die afhankelijkheid der Kerk onder het gebied der O. I. C. en dat was geen bloote theorie, maar het greep in het geheele leven en den arbeid der Kerk in en beheerschte haar geheel. In de eerste jaren gematigd en welgezind, werd weldra het bewind der O. I. C. door voorspoed hoogmoedig en despotisch. Een Staat zonder Kerk, het droombeeld onzer dagen, kende men toen nog niet; waar de O. I. C. gebied verkreeg, moest ook de Hervormde Kerk gevestigd worden, maar als dienares, als werktuig der politieke overheid. Wel zorgde men voor Predikanten, Krankbezoekers en Schoolmeesters, voor kerk- en schoolbehoeften, maar dit kostte geld, een kapitaal punt voor eene handelsmaatschappij, en ik geloof niet, dat er onder de talrijke brieven, in deze eeuw door de kerken van het Oosten naar Nederland gezonden, vele zijn, waarin niet de klagte voorkomt over gebrek aan Predikanten, niet gedurig de dringende bede om meer Predikanten wordt herhaald. Door de bedienden der Compagnie aangesteld, beroepen, afgezet, verzonden, werden zij de

dienaren dier bedienden en ik geloof, dat er in deze geheele eeuw weinig uitstekende Predikanten in O. I. zijn geweest, die niet op eenige ohaangename, vaak smadelijke wijze, afgezet en opgezonden, naar Nederland zijn weergekeerd. Hoe de leeraren der Hervormde Kerk in O. I. hebben geworsteld en gestreden voor de vrijheid, waarmede Christus zijne Kerk heeft vrijgekocht, wat zij hebben geleden door de willekeur der brutaalste, vaak meest zedelooze dwingelandij, is ongeloofelijk. Voor omtrent twee eeuwen was het zoo verre gekomen, dat de Predikanten in Indië naar hun geweten niet langer de Kerk kunnende dienen, allen wilden aftreden en naar het vaderland terugkeeren. Zij bleven en de slavernij, slechts meer of min verguld, was voor altoos voldongen ; de geest werd uitgedoofd en tot op onze dagen is de Kerk in Nederl. Oost-Indië eene machine gebleven in het staatkundig raderwerk, die schier geheel losgemaakt van de vaderlandsche kerk, prijs gegeven aan de politieke magt, naar willekeur georganiseerd, geregeerd, gereglementeerd, geklassificeerd pleegt te worden, maar tot geen eigen, zelfstandig leven, tot geen band van onderlinge gemeenschap, tot geen krachtige ontwikkeling en werkzaamheid naar buiten is kunnen komen. De vraag, of de toenmalige regeerders de verbreiding des Christendoms in Oost-Indië hebben willen bevorderen of tegen gaan, is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden, omdat de personen en tijden niet altoos dezelfde waren ; ten dien aanzien soms een meer open of verborgen stelsel heerschte, of liever, bij het doorgaand gemis van alle stelsel, bij het ontbreken van een vast en leidend beginsel, individuele beschouwingen en neigingen hierin, even als nu, haren invloed deden gelden. In het algemeen blijkt het, mijns inziens, dat, met uitzondering van Formosa, meer de grondvesting en onderhouding van Europesche gemeenten en van het door de Portugezen gevormde inlandsche Christendom, dan de voort-

planting der Christelijke waarheid onder de volkeren van den Archipel, op den voorgrond heeft gestaan. Al werd ook de laatste in Octroyen vermeld, gedurig aanbevolen; in de praktijk werd zij weinig bevorderd, vaak tegengewerkt. Maar zoo ver als in onzen tijd, is het bestuur der O. I. C. nooit gekomen, dat het de verbreiding des Christendoms onder de Mohammedanen belemmerd, die van den Islam onbeperkt zou hebben toegelaten; daartoe ten minste hadden die mannen te helder politiek inzigt. Bij dat handelsligchaam was materieel voordeel het hoogste, het alles beheerschend beginsel. Mogten enkelen onder de bestuurders in Nederland, onder de regeerders in Indië ook de belangen der Christelijke godsdienst hebben voorgestaan, eenig hart hebben gehad voor het welzijn, niet slechts het uiterlijk, maar het geestelijk en zedelijk welzijn der inlandsche bevolkingen, alles werd toen, gelijk nu, overheerscht door de geldkwestie, die vaak in domme verblinding de beste voornemens en pogingen verijdelde, de afschuwelijkste en noodlottigste besluiten en maatregelen te voorschijn riep. Dit meen ik, dat over het algemeen naar waarheid moet getuigd worden, dat bij het bestuur der O. I. C. weinig oprochte ijver, weinig ernstige belangstelling was voor de verbreiding des Christendoms, voor de bevordering van beschaving en opheffing der onder haar gebied staande volkeren. Van daar dat zoo vele bekwame Predikanten werden afgeschrikt en ontmoedigd, hunne betere inzichten tot op dezen tijd meestal werden afgewezen en vergeten, dat zoovele edele krachten werden uitgedoofd, zooveel nuttige arbeid is verloren gegaan, dat tot op dezen dag, zelfs bij de Genootschappen, aan de Evangelieverbreiding in Oost-Indië werkzaam, nog zoovele vooroordeelen en verkeerdheden worden gevonden. Wanneer wij de lange lijst van Opperlandvoogden van Nederlandsch Oost-Indië gadeslaan, dan vinden wij onder hen geslepen

staatslieden, bekwame handelaars, dappere krijgshelden; wij vinden, helaas! onder hen monsters, die onder de grootste schandvlekken des menschdoms moeten geteld worden, wier bekende of meer verborgen daden ons met afschuw moeten vervullen: maar mannen, in wie hogere beginselen, warme zin voor godsdienst en wetenschap met krachtige belangstelling en ijver voor het welzijn dier volkeren leefden, wij zouden misschien onder allen slechts twee kunnen noemen: ANTONIO VAN DIEMEN en GUSTAAF WILHELM Baron VAN IMHOFF. Mogt Nederlandsch Oost-Indië weder eens zulke mannen bezitten, die den hoogeren band tusschen Nederland en zijne Koloniën, tusschen het levend Christendom en volksgeluk, inziende, aan hunne verhevene en moeijelijke roeping trachten te beantwoorden.

Slechts enkele aanduidingen, eene oppervlakkige schets heb ik hier kunnen geven van hetgeen ik op een geschiedveld van hooge belangrijkheid heb leeren kennen. Mogt het mij eenmaal vergund worden, die schets tot een meer volledig, naauwkeurig, leerrijk geheel uit te werken.

B I J L A G E.

De mij bekend geworden brieven der Jezuïten in de XVIe en XVIIe eeuw, die betrekking hebben tot den Oost-Indischen Archipel, zijn te vinden in de volgende verzamelingen :

- I. Diversi avisi particolari dall' Indie di Portogallo ricevuti, dall' anno 1551. sino al 1558. dalli Reverendi padri della compagnia di Giesu etc. Col Privilegio del Sommo Pontefice, et dell' Illustrissimo Senato Veneto per anni XV. kl. 8°. 286 dubb. bladz. (uitgegeven door MICHELE TRAMEZZINO c. 1559).
- II. Epistolae Indicae de stupendis et praeclaris rebus, quas divina bonitas in India, et variis Insulis per Societatem nominis Jesu operari dignata est, in tam copiosa Gentium ad fidem conversione. Lovanii Apud RUTGERUM VELPIUM, 1566. kl. 8°. 496 pagg.
- III. Epistolae Japanicae, de multorum gentilium in variis Insulis ad Christi fidem per Societatis nominis Jesu Theologos conversione etc.. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1569. kl. 8°. 263 pagg. — Epistolae Japanicae etc. Pars altera. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1569. kl. 8° 310 pagg.
- IV. Epistolae Indicae et Japanicae de multarum gentium ad Christi fidem, per Societatem Jesu conversione. Item de Tartarorum potentia, moribus, et totius penè Asiae religione. Tertia editio. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1570. kl. 8°. 361 pagg. en Index.
- V. Epistolae Japanicae, de multorum in variis Insulis Gentilium ad Christi fidem conversione etc. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1570. kl. 8°. 401 pagg. en Index.
- VI. Rerum a Societate Jesu in Oriente gestarum ad annum

usque à Deipara Virgine MDLXVIII, commentarius EMANUELIS ACOSTAE Lusitani, recognitus, et latinitate donatus. Accessere de Japonicis rebus Epistolarum libri IIII, item recogniti, et in latinum ex Hispanico sermonе conversi. Dilingae Apud SEBALDUM MAYER. Anno MDLXXI. kl. 8°. 228 dubbele bladz. en Index. — Ook in №. XI te vinden.

- VII. Lettere dell' India Orientale, Scritte da' Reverendi Padri della Compagnia di Giesu etc. In Vinegia, Appresso ANTONIO FERRARI. MDLXXX. kl. 8°. 342 pagg.
- VIII. De rebus Japonicis, Indicis, et Peruanis Epistolae recentiores. A JOANNE HAYO Dalgattiensi Scoto Societatis Jesu in librum unum coacervatae. Antverpiae, Ex Officina MARTINI NUTII. MDCV: kl. 8°. 968 pagg. en Index.
- IX. Selectarum Epistolarum ex India libri quatuor, JOANNE PETRO MAFFEIO interprete. kl. 8°. 402 pagg. en Index. (Mijn exemplaar mist den titel, maar is waarschijnlijk te Antwerpen bij MARTINUS NUTIUS in 1605 gedrukt.)
- X. Litterae Societatis Jesu, anno MDCII. et MDCIII. e Siniis, Molucis, Japone datae, progressum rei Christianae in iis oris, aliaque memoratu iucunda complexae. Moguntiaci, E Typographeo BALTHASARI LIPPII. Anno MDCVII. kl. 8°. 259 pagg.
- XI. Jo. PETRI MAFFEJI Bergomatis e Societate Jesu opera omnia latine scripta. Bergomi, CIICCCXLVII. 4°. Tomus II. pag. 49—90: De rebus Indicis Epistolarum liber. Deze kleine verzameling is ook achter vele uitgeven zijner *Historiarum Indicarum libri XVI* te vinden.

Brief van P. GIOVAN D' ABERA (JOANNES DE BEIRA), uit Malucco (Ternate), den 5 Febr. 1549. (in I. pag. 113^{vs}).

Brief van P. FRANCESCO PEREZ, uit Maláka, 26 Nov. 1549. (in I. p. 112^{vs}).

Brief van P. GASPAR BARZAEUS, geboren te Goes in Zeeland, uit Goa, 12 Jan. 1553. (in II. pag. 144 sq., in IV. pag. 95 sq.).

Brief van P. JOHANNES DE BEIRA, uit Cochin, 8 Febr. 1553 (in I. pag. 134^{vs}., in II. p. 164., in IV. p. 299 sq., in VII. p. 1).

Brief van P. ALFONSO DE CASTRO, uit Ternate, 18 Jan. 1554
(in I. p. 189 sq.)

Brief van ANTONIO FERNANDEZ, uit Ambon, 27 Febr. 1554
(in I. p. 190vs).

Brief van VINCENZO PETERA, uit Ambon, 29 Maart, 1554 (in
I. p. 192).

Brief van P. MELCHIOR NUNNES (NUGNES), uit Maláka, 4 Dec.
1554 (in VI. p. 87., in IX. p. 285).

Van denzelfden, van het jaar 1554 (in I. p. 161 sq., II.
p. 199 sq., V. p. 86 sq.).

Brief van FERNANDO MENDEZ, uit Maláka, 5 Dec. 1554 (in
I. p. 181vs, handelt vooral over Pegu).

Uittreksel uit een brief van P. FRANCESCO PEREZ, uit Cochin,
20 Jan. 1555 (in I. p. 188 sq.).

Brief van P. ALFONSO DE CASTRO, uit Ambon, 13 Mei 1555.
(in I. p. 228vs).

Brieven van P. MELCHIOR NUGNES, uit Macao, 23 Nov. 1555
(in III. p. 131, in V. p. 127); uit Canton, van 21 Nov. 1555
(in IX. p. 298).

Brief van P. LUIGI FROIS, uit Maláka, 1 Dec. 1555 (in I. p. 274).

Brief van P. ANTONIO DE QUADROS, uit Goa, 6 (8) Dec. 1555
(in I. p. 204vs, II. p. 226, en IV. p. 105 sq.).

Brief van P. POLICARPO, uit Maláka, 15 Dec. 1555 (in I.
p. 230 sq.).

Uittreksel van een brief uit Malucco (Ternate), c. 1555 (in
I. p. 189).

Brief van P. LUIGI FROIS, uit Maláka, 7 Jan. 1556 (in I. p.
276vs, in III. p. 95, in V. p. 145).

Uittreksel uit een brief van P. FRANCISCUS VIERA, uit Ternate,
1 Febr. 1558 (in III. p. 225).

Brief van P. ANTONIO DE QUADROS, uit Goa, 19 Nov. 1559
(in II. p. 321 sq., in IV. pag. 173 sq.).

Uittreksel uit een brief van P. BALTHAZAR DIAZ, uit Maláka,
3 Dec. 1559 (in V. p. 172).

Brief van P. PETRUS MASCARENAS, uit Ternate, 13 Nov. 1564
(in III. Pars altera, p. 158, met uittreksels van twee andere
brieven van denzelfden, uit de Molukken, zonder dagtekening,
p. 167 en p. 173, en in IV. p. 305. sqq.).

Uittreksel uit een brief van P. CHRISTOPHORUS ACOSTA, uit Maláka, 2 Jan. of liever 2 Dec. 1569 (in IX. p. 361, met verschillenden datum aan het begin en einde, evenzoo in XI. p. 57 sq.; in VII. p. 69 komt hetzelfde stuk voor met den datum van 2 Dec. 1569).

Brief van P. NICOLA NUGNEZ, uit Ternate, 10 Febr. 1569 (in VII. p. 80, in IX. p. 367, in XI. p. 63).

Brief van P. PETRUS MASCARENAS, uit Ternate, 6 Maart 1569 (in VII. p. 88, in IX. p. 370, en in XI. p. 65. — Grootendeels dezelfde brief, maar zeer verward uitgegeven en waarschijnlijk met het onjuiste onderschrift: uit het eiland Madera, 17 Aug. 1570, in VII. p. 151 sq.)

Brief van P. EMMANUEL CARVALIUS, uit Maláka, Januarij 1599 (in VIII. p. 792 sq.).

Brief van LUDOVICUS FERNANDUS, uit de Molukken, in 1603 (in X. p. 147 sq.).

Brief van P. LAURENTIUS MASONIUS, uit Ambon, in 1603 (in X. p. 152 sq.).

In het werk van AUGUSTIN en ALOIS DE BACKER, *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus*, worden nog als geheel of gedeeltelijk ongedrukt vermeld:

Een brief van EMMANUEL DE MORAES, uit Maláka, 6 Aug. 1545. — De brief van denzelfden in 1551 uit de Molukken, aldaar vermeld in Série IVe. Liège, 1858, pag. 435, is, zoo daarmede de brief bij M. TRAMEZZINO in I. pag. 60^{vs} wordt bedoeld, zeker niet uit de Molukken, maar uit Zuid-Indië verzonden.

Brieven van FERDINAND OSORIO, uit Tolo, van 1 Jan. 1557, uit de Molukken van 5 Mei 1561 en van 10 Febr. 1563. cf. IIIe Série. Liège, 1856, pag. 549 (uit MACHADO, II. 47).

Brieven van FRANC. VIEYRA (VIERA), uit de Molukken, van 9 Maart 1559, en van 29 Jan. 1566. cf. IVe Série. Liège, 1858, p. 728 (uit MACHADO, II. 283).

Brief van GONZALES RODRIGUES (RODERICIUS), uit Maláka, in

(55)

1562. cf. IIe Série. Liège, 1854. p. 530 (uit SOTWEL. BARBOSA, II. 402).

Brieven van EMMANUEL GOMES, uit Ambon, van 20 Maart 1563, en van 15 April 1564. cf. IVe Série. p. 279 (uit MACHADO, III. 277).

Vruchtelooch zocht ik ook naar den brief van FRANC. RANGEL, uit Makassar, den 14 April 1644 geschreven, waarin de marteldood van vijf geestelijken wordt verhaald. Die brief is gedrukt te Lissabon, 1645, in 4°. cf. IIe Série. Liège, 1854. p. 507, en JORGE CESAR DE FIGANIÈRE, *Bibliographia historica Portugueza*. Lisboa, 1851. 8°. pag. 275. N°. 1449.

GEWONE VERGADERING
DER AFDEELING
**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**
GEHOUDEN DEN 2den JUNIJ 1862.

Tegenwoordig de Heeren: **G. H. M. DELPRAT, H. J. KOENEN,
N. BEETS, G. MEES AZ., H. C. MILLIES, IS. A. NIJHOFF, A. RÉVILLE,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, L. J. F. JANSSEN, J. VAN LENNEP,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, G. E. GOUDSMIT, C. LEEMANS;
J. P. SIX, J. C. G. BOOT, D. HARTING, J. H. SCHOLTE, S. KARSTEN,
S. VISSERING.**

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-gelezen en vastgesteld.

Wordt voorgelezen het doodsbericht van den Heer J. G. HULLEMAN, aan de Afdeeling ingezonden door des overledenen Vader, den Heer H. J. HULLEMAN. Aan den Secretaris wordt opgedragen, hem de deelneming der Vergadering in het door hem geleden verlies te betuigen.

Nog is ingekomen eene Missieve van den Heer M. DE VRIES, die den wensch uitdrukt om van het lidmaatschap der Commissie belast met het verslag doen over de stukken door den Heer ROSE overgelegd, ontheven te worden. De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK drukt denzelfden wensch

uit. De Voorzitter vertrouwt, dat de beide geachte leden zich aan den hun opgedragen last niet zullen onttrekken, en stelt voor, de Commissie voor diligent te houden; waar toe de Vergadering besluit.

Daarop erlangt de Heer MILLIKS het woord ter voort zetting zijner opmerkingen naar aanleiding der mededeeling van den Heer KOENEN in de Vergadering van Maart. — Deze Bijdrage, waarvan den Spreker mededeeling wordt ver zocht ter plaatsing in de *Verslagen en Mededeelingen*, wordt daartoe door den Auteur afgestaan.

Vervolgens draagt de Heer BOOT zijne beschouwingen voor over de *Germania* van TACITUS naar aanleiding van het in 1861 uitgekomene werk van HEINRICH KÜNSSBERG, *Wanderungen in das Germanische Alterthum*; welke Auteur heeft kunnen goedvinden, aan het beroemde boekske alle historische waarde te ontzeggen. Daar de tijd den Heer BOOT niet toelaat zijn Vertoog ten einde te brengen, zal daarvan het tweede gedeelte in de eerste vergadering na de vacantie der Akademie worden medegedeeld.

De Heer LEEMANS drukt den wensch uit, dat het Verslag door hem in de openbare Vergadering van September des vorigen jaars uitgebracht wegens de verzameling van penningen en munten der Akademie in de *Verslagen en Mededeelingen* der Akademie het licht zie. De Secretaris vermeldt, dat dit Verslag door hem aan den Algemeenen Secretaris der Akademie is medegedeeld, ten einde daaraan door de benoeming van eenen Conservator gevolg mocht gegeven worden, doch dat het Bestuur tot die benoeming nog niet heeft kunnen overgaan, weshalve het stuk nog in behandeling is.

Voorts deelt de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst bij monde van den Heer LEEMANS mede, wat bij haar sedert de laatste vergadering is ingekomen; te weten: Berichten en tekeningen van

den Heer AL. SCHAEPKENS, directeur van de Stads-teekenschool te Maastricht;

Mr. A. J. ENSCHEDÉ te Haarlem;

den Heer G. N. ITZ, bouwmeester der Gemeente Dordrecht.

Als een bemoedigend bewijs van belangstelling in hare bemoeijingen mocht de Commissie aanmerken een schrijven van den Heer Commissaris des Konings in Noord-Holland, waarbij haar de verzekering werd gegeven, dat eene merkwaardige verzameling van stempels der oude Westfriesche Munt, die te Enkhuizen op het Raadhuis vorhanden, tot nog toe — althans in den laatsten tijd — niet meer naar behooren schenen gewaardeerd te worden, en wier lot de Commissie gemeend had, zich te moeten aantrekken, voortaan op eene veilige, passende, algemeen toegankelijke plaats bewaard zullen worden.

Eindelijk uit de Heer VAN DEN BERGH bij gelegenheid van het afsterven van den Heer HULLEMAN den wensch, dat het Bestuur er op bedacht moge zijn, dat ook ditmaal de verzameling van beeltenissen der afgestorvene leden der Akademie zoo mogelijk gecompleteerd moge worden. De Secretaris neemt daarvan nota, en zal dien wensch aan zijn ambtgenoot overbrengen.

Daar niemand verder iets heeft in het midden te brengen, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

A D V I E S

AANGAANDE DEN

CATALOGUS ENZ. DER MUNTVERZAMELING

VAN DE

KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,

UITGEBRAGT IN DE VERGADERING VAN 10 JUNIJ 1861

DOOR DE LEDEN

C. LEEMANS EN L. J. F. JANSSEN,

In de jongste bijeenkomst dezer Afdeeling werd aan uwe commissie opgedragen, haar voor te lichten, aangaande een door de zorg van de hh. J. P. SIX en A. J. ENSCHEDÉ opgemaakten catalogus der munt- en penningverzameling van de Akademie, aangaande „het drukken en uitgeven van „dien catalogus, het te verleenen gebruik der verzameling, als ook omtrent alle verdere beschouwingen waar„toe een en ander aanleiding kon geven” (Missive van den Algemeenen Secretaris der Akademie aan de Letterk. Afdeeling, d.d. 6 Mei 1861, N°. 14, en van den Secretaris der Letterk. Afdeeling aan de hh. LEEMANS en JANSSEN, d.d. 14 Mei 1861, N°. 10): eene voorlichting, die zou „moeten strekken om het bestuur te leiden tot al zoo „daneige maatregelen als de verzameling zoo. veel moge„lijk ten algemeenen nutte kunnen doen strekken.”

De commissie heeft tot dat einde den keurig geschreven en ruim 140 bladzijden (in folio) beslaanden cataloog,

met de daarbij gevoegde bewijsstukken, zoo veel de tijd zulks vergunde, zorgvuldig nagegaan, en zou zeker hare taak beginnen met te adviseren, dat aan gemelde heeren door het Bestuur schriftelijk dank werd betuigt voor hunne belanglooze en doeltreffende werkzaamheid, wanneer niet reeds op de jongste Algemeene Vergadering der Akademie, waar gemelde catalogus het eerst ter tafel werd gebracht, eenparig tot het aanbieden dier dankzegging was besloten. De vervaardigers van den catalogus hebben door dien omslagtingen en zorgvuldig volbragten arbeid niet slechts aan de Akademie, maar in 't algemeen aan de wetenschap eene dienst bewezen, en uwe commissie aarzelt niet het drukken en uitgeven er van ten zeerste aan te bevelen; zelfs zou zij wenschen dat bij het Bestuur op eenigzins bespoedigde uitgave werd aangedrongen. De commissie is het ten deze eens met het geachte medelid, dat de oostersche munten dier verzameling heeft beschreven en in zijne inleidende beschouwing o.a. zeide: „het schijnt mij niet slechts voor de eer, maar vooral voor het doel van dergelijke wetenschappelijke verzamelingen bij elke openbare instelling noodig, dat zij niet door onbekendheid gesloten en nutteloos blijven, maar dat het door onderzoek blijke, welke beteekenis en nut zij hebben voor den tak van wetenschap waartoe zij behooren. Daartoe toch, niet om de zeldzaamheid of kostbaarheid der bewaarde stukken, worden dergelijke wetenschappelijke verzamelingen aangelegd, en verdienen zij ook met zorg onderhouden en uitgebreid te worden. Hoe wenschelijk het dus ware, dat elke openbare, groote of kleine wetenschappelijke verzameling door beschrijving of catalogus algemeen bekend mogt worden, behoeft ik hier niet te herinneren, maar wel waag ik den wensch uit te drukken, dat dit in ons vaderland meer algemeen mogt geschieden.”

Ten aanzien nu van eene voor algemeen wetenschappe-

lijk nut bestemde mun verzameling, is onze Akademie thans in staat gesteld een schoon voorbeeld te geven; en opdat die uitgave zoo doeltreffend mogelijk geschiede, veroorlooft zich uwe commissie nog eenige opmerkingen over de inrigting van dien catalogus. Wij vonden geene aanleiding tot aanmerkingen op het wezenlijke van den catalogus; de afschrijffouten, waarvan de zamenstellers zelve in hunne begeleidende missive gewagen, zullen bij het afdrukken ligt verbeterd kunnen worden; alleen wat de inrigting, den vorm, betreft, veroorlooft zich uwe commissie enkele wijzigingen voor te stellen, die de ontwerpers, gedeeltelijk althans, zeker zelven zouden aangebracht hebben, zoo zij de overtuiging gehad hadden daartoe geregtigd te zijn.

De catalogus bevat namelijk eerst eene beschrijving van het legaat van HOEUFFT, met afzonderlijke nummering; en voorts de overige, van tijd tot tijd verworven munten, penningen enz.: grieksche, romeinsche, oostersche en vaderlandsche. Die afscheiding van het legaat van HOEUFFT van de overige gedeelten der verzameling schijnt geschied, omdat de vroegere directeur der verzameling, de heer D. J. VAN LENNEP, haar raadzaam had geoordeeld. Deze toch had den 31sten December 1851, toen hij de verzameling in handen van het Bestuur der Akademie overgaf (zie zijn brief van overgifte) verklaard, dat „die afscheiding van belang was, omdat te eeniger tijd het penningkabinet van den Heer HOEUFFT door de erfgenamen zou kunnen gereclameerd worden, daar het aan het Instituut gelegateerd is onder voorwaarden, wier vervulling door de opheffing van het Instituut onmogelijk is geworden.”

Uwe commissie is van eene andere meening; zij oordeelt, vooral nu de bezittingen van het Instituut op de Akademie zijn overgegaan, dat de Akademie om die geheel onwaarschijnlijke gebeurtenis van reclame zich niet

heeft te bekomenmeren, dat door het afzonderlijk houden van het legaat van HOEFFT het gebruik der geheele Akademieverzameling niet behoort bemoeijelijkt te worden. Dat legaat is eigendom der Akademie, even als de overige schenkingen en aankopen, en behoort dus met de overige munt-collectiën der Akademie één geheel uit te maken. Men zou in den catalogus door een letter- of ander teeken de afkomst der stukken, afkomstig van HOEFFT, kunnen kenmerken, maar hiermee kan men ook volstaan. Uwe commissie is dan ook van meening, 1°. dat de uitgegeven catalogus niet op het eerste blad getiteld behoort te wezen, gelijk hij thans is, *Collection de monnayes Grecques et Romaines légués à l'Institut etc., en 1853, par Mr. HOEFFT etc.*, maar algemeener: *Collection de monnayes et médailles de l'Académie royale des sciences des Pays-Bas.* Zulk een algemeene titel zou ook dan nog vereischt worden, wanneer de zienswijze uwer commissie, omtrent het wenschelijke eener vereeniging der verzamelingen, niet door ul. of het Bestuur mogt gedeeld worden. De door ons voorgestelde vereeniging der verschillende collectiën zal te gemakkelijker kunnen tot stand gebragt worden, omdat de echte antieke munten, die de Akademie buiten het legaat van HOEFFT bezit, slechts uit 9 stuks bestaan. Over dit geringe getal antieken, buiten het legaat van HOEFFT, zal uwe commissie in eene besloten vergadering u nader onderhouden;

2°. dat bij eene eventuele uitgave van den catalogus, de beschrijving der onechten, b.v. der Beckersche en der Paduanen, niet behoort gedrukt te worden;

3°. dat, om der eenparigheid wil, voor alle afdeelingen van den catalogus dezelfde taal gebruikt worde. Thans zijn de oostersche en de vaderlandsche munten in het nederlandsch, de klassieke in de fransche taal beschreven; dit zal hierin zijne reden hebben, dat de hh. SIX en ENSCHEDÉ, die zich alleen met de beschrijving der klassieke munten,

in het fransch, belast hadden, de beschrijving der oostersche munten aan den heer MILLIES, en die der middeleeuwsche en nieuwe aan den heer DE VOOGD overgelaten hadden, en deze beide laatsten zich van de nederlandsche taal hebben bediend. Eene vertaling hiervan in het fransch wordt daarom door uwe commissie aanbevolen;

4º. dat de catalogussen van elke hoofdafdeeling ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld worden, te weten, afzonderlijk die der grieksche, romeinsche, oostersche, middel-eeuwsche en nieuwe munten.

Wanneer misschien tegen het advies uwer commissie mogt besloten worden tot het drukken ook van de beschrijving der *valische munten*, zouden wij ons eene aanmerking voorlooven tegen de logische opvolging, onder welke die valsche („imitations”) beschreven zijn (p. 121 etc.). Thans echter willen wij enkel vragen, of de aan het einde dier „imitations” (lett. H) beschreven fragmenten van een antieken muntgietvorm en van twee steentjes uit Paestum niet doelmatiger in het Museum van oudheden te Leiden zouden geplaatst zijn.

Dat de beschrijving van 19 stuks afdrukken van utrechtsche zegelstempels niet in den *uit te geven catalogus* behoort te worden opgenomen, evenmin als die van enige afgietsels van penningen en penningplaten, zal onze opmerking naauwelijks behoeven. Maar bijzonder heeft de aandacht uwer commissie getrokken, hetgeen in de begeleidende missive der hh. six en ENSCHEDÉ, d.d. 25 April 1861, is gezegd aangaande munten door den heer six in de verzameling tusschengevoegd, en door een afzonderlijk teeken op den catalogus gewaарmerkt. Na berigt te hebben, dat de onechte „afzonderlijk door hen beschreven zijn,” heet het verder, „met uitzondering van enige gegoten denariën der Romeinsche republiek, die niet zeldzaam zijn, en die wij vermoedelijk later tegen echte zullen kunnen inruilen. Het zijn meest doubletten uit de verzameling van J. P. six en als zoodanig door de letters SX geken-

merkt (zie vooral bl. 49) en dienen om voorloopig de plaats aan te vullen van stukken, die vroeger in de verzameling van HOEFFT vorhanden waren, maar daaraan thans ontbreken."

Het is uwe commissie hieruit niet duidelijk gebleken, of de heer SIX gemelde stukken aan de collectie geschonken, dan ze er slechts tijdelijk bij gedeponeerd heeft. In het eerste geval spreekt het van zelf, dat hem de bijzondere dank der Akademie voor deze onbekrompen welwillendheid toekomt. Maar uwe commissie twijfelt, of die tusschenvoeging van onechte tusschen echte, hier wel veel meer nut kan hebben dan het bevorderen van het overzigt van hetgeen er thans ten deze aan de collectie van den heer HOEFFT ontbreekt; zij meent althans te moeten adviseren, dat deze onechte van den heer SIX evenmin als de vroeger aangeduide onechte in den uit te geven catalogus opgenomen worden.

Behalve over den catalogus en zijne uitgave werd onze voorlichting gevraagd „omtrent het te verleenen gebruik der verzameling.” Dienaangaande is uwe commissie van oordeel, dat het gebruik zoo ruim, zoo onbekrompen, zoo algemeen mogelijk dient gemaakt te worden. Zij dringt hierop bijzonder aan, omdat deze beschouwing in ons land nog niet tot de besturen van alle openbare verzamelingen doorgedrongen of door hen in toepassing gebragt is, terwijl toch vast staat dat met den ruimsten toegang tot collectiën van wetenschap en kunst, niet slechts de eer, maar wat hier het voornaamste is, het nut, de hoogschatting bij het publiek en de kosteloze uitbreiding naauw verbonden zijn. Maar die ruime, onbekrompen gelegenheid ter bezigtiging en raadpleging zal niet mogelijk zijn, zonder voldoende lokaliteit en zonder waarborgen, dat aan de verzameling niet door onachtzaamheid of ligtzinnigheid schade worde toegevoegd; over welk laatste punt uwe commissie in de besloten zitting nader zal berigten. En hiertoe is, volgens ons

oordeel, vooral noodig, dat een bekwaam en degelijk opzichter, verantwoordelijk ambtenaar der Akademie, aan het hoofd der verzameling geplaatst worde; te meer noodig, omdat de muntverzameling der Akademie is aangelegd met oogmerk om zoo veel mogelijk bijgehouden, uitgebreid, meer volledig gemaakt te worden; hetgeen ook door de vervaardigers van den catalogus niet regt verondersteld en in het licht geplaatst is. Het zal geen betoog behoeven, dat uitbreiding óf niet, óf gebrekkig en ondoelmatig zal verkregen worden, wanneer niet aan haar hoofd geplaatst is een belangstellend en der zake kundig man, in staat en steeds bereid om tot hare verrijking en verbetering de beste middelen op te zoeken en aan te wijzen. De veiligheid van eene verzameling, die nu en dan van nabij zal geraadpleegd worden, vereischt de zorg van iemand die aan probiteit kennis van het vak paart, en den noodigen tijd beschikbaar heeft om dien aan de verzameling te kunnen wijden.

Mogt de Akademie, mogt het Bestuur, deze onze beschouwingen over het gebruik, de bestemming en het beheer der verzameling niet kunnen deelen, dan zou uwe commissie het veel wenschelijker achten, dat de geheele verzameling bij de openbare koninklijke riksverzameling van munten te 's Gravenhage geplaatst werd, dan dat zij hier nutteloos bleef stagneren en in waarde eer verachteren dan toenemen. Mogt het Bestuur in de beschouwingen uwer commissie wél deelen, maar geene middelen weten te beramen om daaraan in den eersten tijd uitvoering te verleenen, dan zou uwe commissie nog adviseren, voor de verzameling en haar beheer tijdelijke plaatsing aan te vragen bij de evengenoemde riksverzameling te 's Gravenhage, tot zoo lang, dat aan de Akademie de noodige fondsen zouden zijn toegekend, om ook ten aanzien van dat gedeelte harer verzamelingen aan hare ware roeping te kunnen voldoen.

OVER DE
GERMANIA VAN TACITUS.

DOOR

J. C. G. BOOT *).

ENOC van Ascoli, die door den grondlegger der Vaticaanse boekerij, Paus NICOLAUS V, meermalen gebruikt was om buiten Italië Grieksche en Latijnsche handschriften op te sporen en naar Rome te brengen, heeft kort vóór 1460 het eenige handschrift, waarin het merkwaardig geschrift over den oorsprong, de ligging, de zeden en volksstammen der Germanen bewaard was gebleven, uit Duitschland over de Alpen medegebracht. Gelijk elk overblijfsel der oudheid in die eeuw in Italië op hoogen prijs werd gesteld, zoo trok ook dit boekske reeds door den naam van CORNELIUS TACITUS, die op den titel prijkte, de aandacht der geleerden en JOVIANUS PONTANUS, een voornaam persoon, die later onderkoning van Napels is geweest, achtte het niet beneden zijne waardigheid om met eigene hand het handschrift, dat ook nog den *dialogus de oratoribus* en gedeelten van een werk van SUETONIUS, *de viris illustribus*, bevatte, en waarschijnlijk van de tiende eeuw

*) Voorgedragen in de Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, den 2den Junij en 8sten September 1862.

dagteekende, af te schrijven en zijne kopij er zorgvuldig naar te verbeteren. Hij deed dit, volgens zijne aantekening, in Maart 1460, en daar het oorspronkelijke handschrift spoorloos verdwenen is, moet die kopij, die uit de boekerij van JAC. PERIZONIUS naar de Leidsche bibliotheek is overgegaan, als de oudste en, uit hoofde van de naauwkeurigheid, waarmede PONTANUS zijne taak verricht heeft, als de beste codex der *Germania* beschouwd worden. Reeds vóór 1470 werd het boekje gezamenlijk met de overige toen bekende schriften van TACITUS door WENDELIN van Spiers (*Vindelinus de Spira*) te Venetië gedrukt. Als Duitscher schijnt deze begrepen te hebben, welk eene waarde het voor de nazaten der Germanen hebben moest en dit zal hem bewogen hebben om er dezen titel voor te plaatsen: *Cornelii Taciti illustriſſimi historici de ſitu, moribus et populis Germaniae libellus aureus*. En waarlijk het is een gulden boekske, dat naast en boven de schets, die CAESAR in zijn vierde boek *de bello Gallico* (1—3) van de zeden der Sueven en in het zesde boek (21—24) van die der Germanen in het algemeen geeft, de kern bevat van onze kennis der Germaansche toestanden in de eerste eeuw van onze tijdrekening. Het is de enige vergoeding, die wij hebben voor het verlies van het 104de boek van LIVIUS, waarin deze hetzelfde onderwerp behandeld had, zoo als wij uit de inhoudsopgaaf weten (*Prima pars libri ſitum Germaniae moresque continet*), en stelt het ons al niet schadeloos voor het gemis der werken van den ouderen PLINIUS en van AUFIDIUS BASSUS over de oorlogen, die de Romeinen met de Germanen gevoerd hebben, het vult toch de schaarsche berichten aan en verbetert de verkeerde voorstellingen, die wij over Germanië en zijne bewoners bij STRABO, SENECA en enkele anderen vinden. Ik ontken daarmede niet, dat de volledigheid der berichten veel, de naauwkeurigheid wel iets te wenschen laat, en ik zou niet gaarne

het oordeel van MONTESQUIEU geheel onderschrijven: *Il est court cet ouvrage, mais c'est l'ouvrage de Tacite, qui abrégeait tout, parce qu'il voyoit tout* *), maar veelmin kan ik instemmen met de nieuwste poging om aan de *Germania* alle gezag te ontzeggen en daarmede den hechtsten grondslag weg te nemen, op welken onze kennis van Oud-Duitschland en zijne bewoners rust.

Het is mijn oogmerk uwe aandacht te vestigen op het werk van HEINRICH KÜNSSBERG, *Wanderung in das Germanische Alterthum*, dat in 1861 te Berlijn bij F. DÜMMLER is uitgegeven, en de voornaamste bezwaren, die in het vierde en zevende hoofdstuk tegen de waarde en echtheid der *Germania* geopperd worden, te toetsen. Voor zoover mij bekend is, heeft nog geen der Duitsche geleerden het merkwaardige boek aan eene kritiek onderworpen en ook in het jongste geschrift van FR. THUDICHUM, *der alt-deutsche Staat, mit Uebersetzung und Erklärung der Germania des Tacitus*, Giessen 1862, vind ik er met geen enkel woord melding van gemaakt. Ik zal mij tot de bespreking van eenige hoofdpunten moeten bepalen, daar eene volledige weerlegging een boekdeel zoude vereischen en de vraag dan niet in onze taal zou moeten behandeld worden. Zonder twijfel zullen CAESAR en TACITUS meer dan één verdediger op Duitschen bodem vinden.

KÜNSSBERG is niet de eerste, die aan het gezag der *Germania* getwijfeld heeft. In 1825 heeft een geleerde, die zich met de letter B. teekende, waar achter ULRICH BECKER schuilt, die later te Hannover iets over de *Germania* heeft uitgegeven †), in eene lezenswaardige beoor-

*) *De l'esprit des loix*, XXX, 2.

†) Ik bedoel de *Anmerkungen und Excuse zu Tacitus Germ. c. 1—18* van U. J. H. BECKER, in 1830 uitgegeven, mij alleen bij naam bekend. Dat deze BECKER de schrijver van die recensie is gist LUDEN, *Gesch. d. deutschen Volks*, I, p. 702.

deeling van de uitgaaf van PH. K. HESS (*Lipsiae 1824*) die gevonden wordt in de *Neue Kritische Bibliotheek* van C. SEEBODE, bl. 191 en volgg., eenige vragen gedaan naar den schrijver en den tijd van vervaardiging der *Germania*, en ofschoon hij om de taal en den geest, die er in heerscht, TACITUS voor den auteur blijft houden, heeft hij door zijne twijfelingen een dieper onderzoek willen uitlokken. Terzelfder tijd was ook bij H. LUDEN, den geschiedschrijver van het Duitsche volk, twijfel opgerezen, en ofschoon hij in het derde boek van zijn groot werk, in welk boek hij over Duitschlands inwendigen toestand in de eerste eeuw handelt, vooral uit deze bron geput heeft, meende hij toch in eene uitvoerige aanteekening (bl. 696—702) de gronden te moeten opgeven, waarop zijn oordeel steunde, dat het boekske niet door TACITUS voor de uitgave zou bestemd zijn, maar aanteekeningen en studiën voor zijne geschiedenis bevatten zou, die misschien tegen zijn wil of na zijn dood openbaar gemaakt zijn. De gissing is niet onaardig en wordt niet slecht gemotiveerd, maar is zoo geheel afhankelijk van de vraag naar het doel, dat den schrijver der *Germania* voor oogen heeft gestaan, en die vraag zoo weinig voor eene bevredigende oplossing vatbaar, dat wij het raadzaam achten haar te laten rusten. Om niet te ver af te dwalen zal ik de bedenkingen der twee genoemde schrijvers daar laten, en mij alleen tot den jongsten woordvoerder in deze zaak bepalen.

Het plan der *Germania* is eenvoudig aangelegd. In het eerste gedeelte, van hs. 1 tot 27, wordt over het land en volk in het algemeen gesproken. De schrijver schetst het land en de inwoners, handelt over hunne godsdienst, hun voorkomen, over hunne staatsregeling en krijgswezen, rechtspraak en levenswijze en verwijlt lang bij hun bijzonder en huiselijk leven, waarbij tevens hunne deugden en gebreken worden in het licht gesteld. In het tweede gedeelte

(hs. 28—46) volgen bijzonderheden over de verschillende volkeren, die de landen over den Donau en den Rhijn bewoonden, wel in zekere orde, maar zonder bepaling van ieders grenzen. Het is duidelijk, dat de schrijver door het opgeven van vele rivieren, wier namen en loop hem stellig bekend waren, beter voor de juiste bepaling der verschillende landstreken had kunnen zorgen, dat hij daardoor onzen dank zou verdiend hebben. Maar wie hij was, hij schreef zeker niet voor de nakomelingen der Germanen, en hij verdient de terechtwijzing van KÜNSSBERG niet (bl. 121), aan wien ik niet kan toegeven, dat hij de geographie en ethnographie van Germanië zich uitsluitend ten onderwerp gekozen zou hebben. Het was hem veeleer te doen om aan de Romeinen van zijn tijd in een kort bestek de volkeren te leeren kennen, die zij als barbaren verachtten, maar die zij niet konden ten onder brengen.

Nog minder zou ik de stelling willen toegeven, dat de *Germania* als letterkundig produkt voor ieder, wiens oordeel niet verblind is door den glans van een beroemden naam, meer een wonderlijk, dan een bewonderingwaardig stuk is. K. noemt den vorm in de hoogste mate slordig en wijst aan, hoe de gang der gedachten van enkele woorden afhankelijk is (bl. 119 volg.). Daarentegen meen ik dat, waar verschillende zaken behandeld moeten worden, tusschen welke geene of zeer losse samenhang bestaat, aan den schrijver volkomene vrijheid moet gegund worden om die volgorde aan te nemen, die hem goeddunkt, en het komt ons zeer natuurlijk voor, dat daarbij de overgang tot een nieuw punt dikwijls door een woord wordt uitgelokt. Of toont de schrijver zijn stof niet meester te zijn, als hij, na van de oude liederen, in welke de Goden bezongen worden, gewaagd te hebben, op de woorden *Herculem-ituri in proelia canunt* eenige opmerkingen over hun krijgsgezang laat volgen (c. 3), of als hij van de metalen sprekende, bij

de Germanen bekend, aan de woorden *Ne ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum colligitur* (in c. 6) nadere berichten over hun wapentuig verbindt?

Aan het gebrek aan orde en zamenhang wordt de tegenspraak geweten, die er tusschen verschillende plaatsen van het boekje gevonden wordt. Laat ons zien, wat hiervan zij.

In het zesde hoofdstuk lezen wij: *Acies per cuneos componitur* en in het volgende wordt verhaald, dat geene toevallige zamenscharing *turmam aut cuneum facit, sed familiae et propinquitates*. Later in het 13de hoofdstuk vinden wij, dat de oversten, of hoe men *principes* liefst wil noemen, altijd omgeven zijn van een groote hoop (*magno globo*) uitgelezene jongelingen, in vrede tot luister, in oorlog tot weer. K. stelt deze plaatsen naast elkaar en vraagt: vormen deze *globi* ook *cunei*? en wordt ook hierbij op familiebetrekkingen gelet? Ik vind geen bezwaar om op beide vragen een bevestigend antwoord te geven. In den oorlog werden die gezellen (*comites*), als zij te paard dienst deden als eene *turma*, waren het voetknechten wigswijze geschaard en zeker zal daarbij zooveel doenlijk de regel om personen van hetzelfde gezin en maagschap bij elkaar te plaatsen gevuld zijn.

Daarna worden de woorden uit c. 15 *dediti somno cibo-que* vergeleken met hetgeen in c. 23 gevonden wordt: *Sine blandimentis, sine apparatu expellunt famem; adversus sitim non eadem temperantia*, en naar aanleiding daarvan opgemerkt, dat volgens de eerste plaats de Germanen onmatig waren in het eten, terwijl op de andere plaats het tegendeel verzekerd wordt. Ik lees er dit niet uit. TACITUS zegt, dat zij, zonder kunstmatige toebereiding, zonder aanwending van wat de spijzen kruidt, den honger verdrijven, hetgeen volstrekt niet uitsluit, dat zij duchtige eters konden wezen, zoo als hun nakroost, vergeleken met

de Italianen nog is. De woorden *adversus silit non eadem temperantia* beteekenen dan, dat zij niet even sober waren in hun drank, dat zij liefhebbers waren van kunstig bereide dranken, waarvan dronkenschap dikwijls het gevolg was; van welk gebrek, om dit in het voorbijgaan te zeggen, K. vruchtelos tracht onze voorvaderen vrij te pleiten. Zie bl. 60—62 *).

Er is meer reden om tegenspraak te vinden tusschen de opgave: *terra — frugiferarum arborum impatiens* in c. 5 en de plaats in het tiende hoofdstuk, waar gesproken wordt van een twijg *frugiferae arbori decisam*. Toch bestaat zij meer in schijn, dan in de daad. Het ontbrak in Duitschland niet aan wild ooft; de *agrestia poma* maken zelfs volgens c. 23 een voornaam gedeelte van het voedsel uit. In dien zin waren er dus vruchtboomen; maar men vond er niet, wat de Romeinen meer bepaald zoo noemden, gekweekte vruchtboomen †). Toen TACITUS de eerste plaats schreef, zal hij vooral aan wijnstokken en olijven gedacht hebben en denkelijk kende hij de woorden van VARRO, *de re rustica*, I, 7: *In Gallia transalpina intus ad Rhenum cum exercitum ducerem, aliquot regiones accessi, ubi nec vitis nec olea nec poma nascerentur.* Zoo schrijvend dacht VARRO aan *dulcia poma*, niet aan *agrestia*, waarvoor een Romein, althans uit zijnen stand, den neus optrok.

*) Het is onwaar, wat K. beweert, dat de aantijging van neiging tot drank alleen op het getuigenis der *Germania* en van *Ann. XI*, 16, gegroned is. In *Ann. I*, 50, overvalt CAECINA de Marsen *stratos propter mensas* en TACITUS voegt er bij: *ne pax quidem nisi languida et soluta inter temulentos*, en *Hist. IV*, 79, lezen wij, dat de Agrippinen-sen *largis epulis vinoque sepultos Germanos vernield hadden*. Als getuige moest ook POSIDONIUS bij *Athenaeus*, IV, p. 153 gehoord zijn, die de Germanen reeds bij den vroegmaaltijd ($\tauὸ \alphaἱστον$) onvermengden wijn laat drinken.

†) Verg. LUDEN, t. a. p. 442. THUDICHUM meent zelfs, dat de *frugifera arbor* in c. 10 een eik, beuk of hazelaar kan zijn, t. a. p. bl. 180.

De vraag, of de Germanen, volgens CAESAR en TACITUS landbouw gekend hebben, dan of zij door die schrijvers als nomaden geschatst worden, vordert een uitvoeriger onderzoek, dan ik nu kan instellen. Ik behoud mij voor op dit punt later terug te komen. Voor het tegenwoordige bepaal ik mij tot de verklaring, dat ik geen strijd tus-schen de berichten dier beide schrijvers vind, en niet ge-loof, dat een van beiden er aan gedacht heeft om het be-bouwen van de akkers aan de Germanen te ontzeggen. Bij het gemis van ijzer voor den ploeg, bij het verzuim van het bemesten der landen in de meeste streken, bij den krijs-haftigen geest der natie, die voor den rustigen, maar moeite-vollen landbouw niet gunstig was, gebiedt de voorzichtig-heid ons wel daarvan geen te hoog denkbeeld te vormen, maar dit geeft K. nog geen recht, om hetgeen door TACI-TUS in c. 14 en 26 dienaangaande gezegd is voor te stel-len, zoo als hij bl. 56 volg. doet, als onvereenigbaar met de opgave van c. 19, dat Germanië sterk bevolkt was (*in tam numerosa gente*), en met hetgeen in c. 35 van den volksstam der Hauken gezegd wordt: *immensum terrarum spatium non tenent tantum Chauci, sed et implent.* Om tot dat resultaat te komen moet men de oogen sluiten voor de woorden der *Germania*, en er volstrekt niet aan denken, dat bij de eenvoudige voeding der Germanen wei-nig landbouw toereikend was om in de behoeften van men-schen en vee te voorzien.

In het geheele boekje is geene plaats erger misverstaan en heviger betwist, dan deze woorden uit het 16de hoofdstuk: *Nullas Germanorum populis urbes habitari satis no-tum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes. Colunt dis-creti ac diversi ut fons ut campus ut nemus placuit. Vi-cos locant non in nostrum morem connexis et cohaeren-tibus aedificiis; suam quisque domum spatio circumdat, sive adversus casus ignis remedium, sive inscilia aedificandi.*

Wij vernemen hier, dat de Germanen een afkeer hadden van zamenhangende woningen; dat zij daarom òf afzonderlijk woonden aan een bron, in het open veld, in een wond, òf in dorpen, maar die niet, als in Italië, aaneengebouwde huizen bevatten. Met die neiging is het wonen in steden in strijd, en dit wordt dan ook stellig aan de Germanaansche volkeren ontkend. Men heeft beweerd, en die bewering vindt ook in K. een aanhanger (zie bl. 12, 38, 44 volg.), dat dit bericht met CAESAR en met TACITUS zelfven in strijd is. CAESAR heeft in zijne beschrijving der Sueven en der Germanen dit punt niet aangeroerd, maar met de door hem beschrevene levenswijze kan men beraarlijk het wonen in steden rijmen. Even als bij de Menapiërs alleen *aedificia* en *vici* genoemd worden (*de B. G.*, IV, 4), zoo verhaalt CAESAR wel, dat hij de dorpen en huizen der Sygambrën heeft verbrand, maar maakt daarbij geen gewag van steden (IV, 19). Als men van de plaatsen in het *bellum Gallicum*, die voor het bestaan van steden bij de Germanen aangevoerd worden, diegene aftrekt, waarin gesproken wordt van *civitas*, dat *gemeente* betekent, alsmede die, waarin van volkeren gesproken wordt, die de Romeinsche heerschappij erkenden en Romeinsche zeden hadden aangenomen, dan blijft er voor steden der Germanen geen ander bewijs, dan uit IV, 19, waar de Sueven gezegd worden op het gerucht van de nadering van CAESAR naar alle zijden boden te hebben uitgezonden, *uti de oppidis demigrarent, liberos uxores snaque omnia in silvis deponerent*, cet. Mij dunkt, de zamenhang laat geen twijfel over, dat *oppida* daar niets anders dan *vici* zijn. Want als men aan bevestigde steden denkt, dan is het ongerijmd die te laten ontruimen bij de nadering van den vijand, en men zou dan veeleer het bevel verwacht hebben om van het land zich binnen de steden op te sluiten en daar den vijand af te wachten, zoo als in dat geval CAESAR

aan de Ubiërs, een met de Romeinen bevriend Germaansch volk, order geeft, *ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant* (VI, 10). Ik durf het CAESAR naauwelijks als eene fout toerekenen, dat hij groote dorpen of vlekken, met eene omheining of gracht omgeven, *oppida* noemt, daar ook PTOLEMAEUS er geen bezwaar in vond die πόλεις te noemen *). En nu TACITUS zelf? In de Annalen en Historiën wordt noch *urbs* noch *oppidum* als verblijf der Germanen vermeld en ik zie geen dringende reden om in Mattium, de hoofdplaats der Hatten (*id genti caput, Ann., I, 56*) en in de residentie (*regia, Ann., II, 62*) van Marbod met het daarbij liggend kasteel iets anders te zien, als groote vlekken. Hierbij komt mij eene opmerking van KÜNSSBERG zelven (bl. 46) te stade, dat in geen der Oud-Duitsche dialekten een eigen naam voor stad gevonden wordt, daar het Gothische *baurgs*, Hoogd. *burg*, eigenlijk bergplaats, het Goth. *gards*, Servisch *grad* en het Angelsaks. *tun*, van waar ons *tuin*, oorspronkelijk eene omheining, *septum*, beteekent. Het bericht van TACITUS, dat de Germanen geene steden bewoonden is dus met recht door VON WITTERSHEIM †) en FR. THUDICHUM als volkommen waar verdedigd. Alleen in de redenen, die TACITUS opgeeft voor de neiging tot afzonderlijk wonen, kan hij gedwaald hebben. De vrees voor brand laat ik gelden. Maar de onbedrevenheid in het bouwen doet weinig ter zake. Liever had ik hier de liefde der Germanen tot onafhankelijkheid genoemd gezien. TACITUS heeft later daar-aan gedacht, toen hij den gezant der Tencteren tot den raad van Colonia Agrippina den eisch in den mond legde, dat zij de muren hunner stad, de bolwerken der slavernij,

*) *Geograph.*, VII, 2—4.†) In zijne Verh. over de waarde der opgaven in de Geographie van PTOLEMAEUS, vooral die over Germanië, geplaatst in de *Berichte der Kön. Gesellsch. d. Wiss. zu Leipzig*, 1857, bl. 112 en volg.

moesten slechten, *muros coloniae, monumenta servitulis, detrahatis* (*Hist.* IV, 64) en drie eeuwen later betuigde AMMIANUS MARC. van de Germanen: *ipsa oppida, ut circum-data retibus lustra, declinant.* (*R. G.*, XVI, 2).

Zoo even is door mij ook CAESARS getuigenis gehoord. Ik haast mij te verklaren, dat ik aan de overeenstemming of strijd tusschen hem en den schrijver der *Germania* geen bijzonder gewicht hecht. Waarom zoude deze in alles zijn grooten voorganger moeten volgen? Kon hij niet van ooggetuigen andere en voor hem geloofwaardige opgaven bekomen? Kon ook niet in de 150 jaren, die ougeveer den eenen van den anderen verwijderen, veel veranderd zijn? Ik kan dus het oordeel van vele uitgevers der *Germania* niet goedkeuren, die in c. 15 een woord, dat in alle handschriften gevonden wordt, weglaten, om die plaats met CAESAR, *de bello Gallico*, IV, 1 en VI, 21, te laten overeenstemmen. Terwijl CAESAR verzekert, dat de Sueven veel op de jacht gaan, en dat jacht en krijg de enige bezigheden der Germanen zijn, lezen wij in de *Germania*, t. a. p.: *Quotiens bella non ineunt, non multum venatibus, plus per otium transigunt.* Uit den zamenhang blijkt, dat hier niet van de Germanen in het algemeen, maar van de *principes* en hun gevolg gesproken wordt. Kan nu de schrijver niet goede redenen gehad hebben om te beweren, dat deze in vredestijd liever hun tijd in ledigheid en drinkgelagen, dan op de jacht doorbrachten? en waarom zou hij niet met een enkele negatie mogen te kenuen geven, dat hij hierin van CAESAR afweek? Meestal heerscht echter tusschen beide schrijvers de meest gewenschte overeenstemming, op één plaats zelfs tegen de geschiedboeken van TACITUS. Ik bedoel eene plaats in c. 6, waar wij lezen, dat de kern der Germaansche legers uit voetknechten bestaat, en dat daarom de ruiterij niet afzonderlijk geschaard wordt, maar dat zij met genen vermengd strijdt, *misti proe-*

liantur. Door de uitgevers worden verscheidene plaatsen van CAESARS gedenkschriften aangehaald, waarin van zoodanige slagorde gesproken wordt. Daarentegen wordt in de jaarboeken en geschiedenis van TACITUS geen enkel voorbeeld gevonden. Hieruit schijnt men te moeten opmaken, dat òf de Germanen, door de ondervinding geleerd, in lateren tijd hunne taktiek veranderd hebben, òf dat die vermengde slagorde niet algemeen, immers niet bij de Hauken, met wie de Romeinen in de eerste eeuw onzer jaartelling vooral oorlog gevoerd hebben, in zwang zal geweest zijn.

Niet te onrecht noemt K. het een in het oog loopend gebrek der *Germania*, dat van de in den aanvang genoemde hoofdstammen de Ingaeven, Herminen, Istaeven enz., later niet meer gesproken wordt, met uitzondering van de Sueven, zonder dat voor dat stilzwijgen enige reden wordt opgegeven. Misschien is echter het gebrek niet zoo groot, als het oppervlakkig schijnt. LUDEN heeft, dunkt mij, al voor lang de zaak goed ingezien. „Geen der oude schrijvers,” zegt hij *), „hecht aan die stamnamen enige waarde. Zij hebben ook voor de geschiedenis niet de minste beteekenis. Nooit treden Duitsche volken stamwijze vereenigd of onder stamnamen op. Geen enkel punt, door de onderscheiding in Ingaevones en Istaevones verklaard, wordt duidelijker en aanschouwelijker. — Zonder twijfel zijn in een zoo wijd verspreid volk enkele deelen door taal, gebruik en zeden onderling nader verwant geweest, zonder twijfel heeft de krachtige wortel van het Duitsche leven verschillende stammen en vertakkingen opgeleverd. Maar bij de natuur van het land en het volk is het niet waarschijnlijk, dat de Duitschers zelven die betrekkingen gekend hebben, en de Romeinen waren veel te weinig bekend

*) T. a. p. bl. 459.

met den zamenhang van het groote volk. Zij hadden het veel te weinig waargenomen en waren te weinig in staat om het waar te nemen, om het moeijelijkste bij de beschrijving van een vreemd volk met goed gevolg te beproeven, te weten de verdeeling in stammen naar eigenaardige en vaste kenmerken." Als wij dit oordeel van LUDEN aannemen, dan wordt de schuld van TACITUS zeer verminderd, en in plaats van hem een verwijt te doen, dat hij later van de Ingaeven enz. geen gebruik maakt, moeten wij veeleer zijne opgave, naast eene soortgelijke bij PLINIUS *) in dank aannemen, als eene geringe bijdrage tot de kennis der oude Germanen, al hebben tot nu toe de pogingen der taalkundigen, ook die van K. (zie bl. 348), tot verklaring dier namen, weinig vruchten opgeleverd.

Wat over den stijl der *Germania* gezegd wordt, geeft ons geen groot denkbeeld van KÜNSSBERGS bevoegdheid om de philologische zijde der vraag te beantwoorden. Hij erkent, dat er veel gelijkheid tusschen dit boekje en de overige schriften van TACITUS bestaat, maar meent, dat de eigenaardigheden van den stijl van TACITUS hier sterker en juist niet voordeelig te voorschijn treden (bl. 121). Daar hij geene bewijzen voor die stelling aanvoert, is eene wederlegging onmogelijk. Op de bevoegdste beoordeelaars heeft het boekske dien indruk niet gemaakt. Zij vinden hier niet de meesterhand, waarmede TACITUS later het groote drama des eersten Romeinschen keizertijds heeft geschilderd, maar toch menigen trek, die reeds een vaste hand en juisten blik vertoont, zoo als het oog van den kunstkenner in de verloving van de Maagd van RAPHAEL dezelfde hand bespeurt, die later de verhevene Madonnabeelden wrochtte. Ik reken daartoe ook de uitdrukkingen, over welke een dichterlijk waas ligt, en die duidelijke herinneringen aan LUCRETIUS

*) *Hist. Nat.*, IV. § 99 sq.

en VERGILIUS bevatten *). Als het waar is, hetgeen ik nu niet durf beslissen, dat die uitdrukkingen in de *Germania* menigvuldiger zijn, dan in de overige schriften van TACITUS, zelfs dan in de *Agricola*, dan zoude dit tot staving dienen van het gevoelen van sommigen, dat de *Germania* kort na de *Agricola* bekend gemaakt in het jaar 98 (zie c. 37, waar geteld wordt *ad alterum Traiani consulatum*), reeds vroeger was opgesteld †). Maar ook in rijpere jaren had TACITUS die dichters niet vergeten, en ook in zijne latere schriften troffen wij menige uitdrukking aan, die zoozeer aan CAESAR, SALUSTIUS en LIVIUS laat denken, dat de overeenkomst naauwelijks toevallig kan zijn.

De beschouwing der hoofdtrekken van het beeld, dat het boekske van de Germanen geeft, heeft den Duitschen schrijver vooral bewogen, om de echtheid te ontkennen. Hij kan het niet gelooven, dat een TACITUS hen aan den eenen kant zou schetsen als ruwe en verachtelijke barbaren, die zich aan luiheid, spel en dronkenschap overgeven, terwijl hij aan den anderen kant hunne deugden verheft en hen aan de Romeinen ten voorbeeld stelt. Ik vind juist in dat scherp contrast van licht en schaduw een bewijs voor de echtheid.

*) LUDEN, tot wien KÜNSSBERG verwijst, geeft de uitdrukking in c. 5, *argentum quoque magis quam aurum sequuntur*, op als ontleend uit LUCRETIUS, *tegumen spina confectum* in c. 17 en *veterisque famae lata vestigia manent* in c. 37 als Vergiliaansch. Hij had hierbij *Aen.*, III, 594 kunnen citeren. Ik weet, zoo min als LUDEN, aan wien het hexameter *auguriis patrum et prisca formidine sacrum* in c. 39 ontleend is. Men heeft een weerklang van *Aen.*, VIII, 597 sq., daarin gemeend te ontdekken. Ik vermoed veeleer, dat het vers aan TACITUS ontsnapt is, in wiens Annalen en Historiën eene menigte van hexameters schuilen. Verscheidene zijn aangewezen in de *Bibl. Lat.* van FABRICIUS, II, 889 sq., edit. ERN. Voor de uitdrukkingen *nuptiis ambuntur*, c. 18, *terrae seges imperatur*, c. 26, *velis ministrantur*, c. 44, *bal-sama sudant*, c. 45, *ut in picem lentescit*, c. 45, verwijst ik op *Aen.* VII, 333, *Georg.* I, 99, *Aen.* VI, 802, *Georg.* II, 118 en 250, terwijl *ingemere agris*, c. 46, aan *Lucr.*, V, 208 sq. (*vis humana*) *valido consueta bidenti ingemere et terram pressis proscindere aratri*s laat denken.

†) Verg. KRITZII *Proleg. ad Tac. Agricolam*, p. 12.

Barbaren waren de Germanen voor iederen Romein; want ieder Romein waande, dat buiten de grenzen van het Romeinsch gebied slechts wanorde en ellende, een akelig klimaat, een onvruchtbare bodem, een ruw en onbeschaafd menschenras gevonden werd; maar er behoorde de onpartijdigheid van TACITUS toe om aan de deugden dier barbaren recht te laten wedervaren, en zijne scherpzinnigheid om vooruit te zien, welk gevaar Rome van dien kant dreigde, als het niet tot de energie en de deugden der vaderen terugkeerde. „Reeds 210 jaren werd Germanië bestreden. Geen ander volk had aan de Romeinen zoo dikwijls gevoelige lessen gegeven. Want de vrijheid der Germanen was krachtiger, dan het dwangjuk der Parthen” (c. 37).

K. oordeelt anders. • Na eenige plaatsen medegedeeld te hebben, in welke hij een toon van sympathie, ja van ingenomenheid met de Germanen ontdekt, doet hij de vraag, of het den schrijver wel ernst is, en is niet ongeneigd om de lofspraak voor ironie te houden. Zoo komt hij tot dit dilemma: de schrijver was een man van zeer bekrompen oordeel of hij was een spotvogel. Maar noch in goeden ernst dwaasheden te schrijven, noch ongepaste aardigheden uit te venten, kan men van een TACITUS verwachten. Derhalve is hij de schrijver niet. — Vraagt men: van waar dan zooveel, dat de pen van TACITUS verraadt? dan krijgt men dit antwoord: TACITUS heeft over de Germanen geschreven en uit zijn werk is veel overgenomen in deze brochure, die door een onbekend schrijver geschreven is met het doel om de ideale voorstelling der Germanen, die in zijn tijd te Rome heerschte, te bestrijden.

Ik laat die gissing voor hetgeen zij is, maar mag de plaatsen niet voorbijgaan, in welke, volgens de uitdrukking van KÜNSSBERG, „der Pferdefuss des Spotters deutlich genug unter dem Gewande der Lobpreisung scheint hervorzusehen” (p. 126). In c. 7 lezen wij, dat de legeraauvoerders

meer door hun voorbeeld dan door hun kommando, en als zij wakker in den strijd vooraan staan en zich onderscheiden, door de bewondering die zij opwekken, aanvoeren: *duces exemplo potius quam imperio, si prompti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione praesunt.* De woorden verhalen eenvoudig, wat bij de Germanen in het algemeen gebruik was, en geen enkele silbe wijst aan, of de schrijver goed- of afkeurt. Hoe kan dan door eene vergelijking van hetgeen c. 30 van de Hatten gezegd wordt, aan wie meer beleid en overleg wordt toegeschreven en die daarom geprezen worden, op deze plaats een vermoeden van spotlust vallen? Ik begrijp evenmin, hoe uit het feit, dat VELEDA, die eens als waarzegster in groot aanzien bij hare landgenooten stond, later gevangen naar Rome gevoerd is, terwijl hare voorspellingen onwaar bevonden werden, een argument kan ontleend worden om in deze woorden: *vidimus sub divo Vespasiano Veledam, diu apud plerosque numinis loco habitam* (c. 8) ironie te ontdekken. Wij lezen er niets anders in dan eene opgave van 'de hooge achtung, waarin VELEDA bij de Germanen gestaan heeft, en het bijgevoegde *diu* geeft te kennen, dat zij ten laatste haar krediet verloren heeft. Eerder laat het zich hooren, als tegenover de schoone lofspraak op het edele volk der Hauken (c. 35), dat zijne grootheid liever door gerechtigheid, dan door wapenen wilde handhaven, geen ander volk ten oorlog uitdaagde, zich niet met roof en plundering verrijkte, de opgave uit *Annal. XIII*, 55, geplaatst wordt, waar de Ampsivariers voorgesteld worden door de Hauken verdreven en van hun land beroofd, *pulsi a Chaucis et sedis inopes*. Dit geschiedde veertig jaren vóór dat de *Germania* geschreven werd. Maar is er wel strijd tusschen dit feit en die lofspraak, als men onderstelt, dat de Ampsivariërs, een machtig volk — *validior gens* — *sua copia* worden zij in tegenstelling der Friezen t. a. p. genoemd — in

dien oorlog de aanvallers zijn geweest? Is die onderstelling gegrond, en het tegendeel blijkt niet, dan kon de schrijver der *Germania*, al kende hij dien oorlog, met volkomen recht schrijven: *Chauci nulla provocant bella*, en op de vraag: ernst of ironie? is ons antwoord niet twijfelachtig.

Ik weet niet, of het mij gelukt is u, M. H., aan te tonnen, dat de jongste aanval op de *Germania* van TACITUS, een deel van den strijd, die KÜNSSBERG voert tegen alle Grieksche en Romeinsche schrijvers, die van de Germanen als niet-Kelten spreken, niet zoo krachtig en alles verpletterend is, dat wij de *Germania* als ondergeschoven en van geringe waarde moeten beschouwen. Wat mij betreft, ik houd mij overtuigd, dat wij om de Oud-Germaansche toestanden te leeren kennen veel veiliger weg inslaan, als wij met behoedzaamheid de berichten der Romeinen volgen en die met hetgeen later was vergelijken, dan als wij een gebouw optrekken op de spaarzame resten der Keltische taal, en grondvesten op de ongerijmdste etymologien. Maar het zou mij niet bevremden, dat onze tijd, die door twijfelzucht uitmunt, en die er bovenal op uit is, om wat de oudheid opleverde te slopen, die haar roem en glorie stelt in het opruimen, dat, zeg ik, onze tijd ook van de *Germania* ons zal zoeken te ontslaan. Dat daartoe meer noodig is dan de poging van KÜNSSBERG, meen ik altans bewezen te hebben.

OVER DE
GROOTE ZAAL OP HET BINNENHOF
TE 'SGRAVENHAGE.

DOOR

W. N. R O S E.

Door de welwillendheid van den Heer **BAKHUIZEN VAN DEN BRINK**, Rijks-Archivarius, die mij een kopij der drie voornaamste rekeningen, benevens alle zijne aanteekeningen van de rekeningen, die betrekking hebben op die zaal en de daarbij gelegene vertrekken en gebouwen, heeft ter hand gesteld, ben ik in staat geweest, het navolgende samen te stellen.

In de rekeningen wordt gesproken van de Zaal, de kleine Zaal, de Hooge Zaal, de Oude Zaal en van de Groote Zaal. Het is niet altoos even zeker, wat door *de Zaal* wordt verstaan: in de rekening van 1384 wordt gesproken van de houten goten van de Zaal, deze kon toen niet de groote zaal geweest zijn, want die had toen nog steenen gotten; zoo mede van houten bogen in de zaal: in de groote zaal komen die nergens voor, en het is ook niet na te

gaan, waar die ergens in die zaal zouden kunnen geweest zijn.

Men kan uit de rekeningen niet opmaken, hoe de groote zaal er inwendig uitzag, wel dat zij meermalen is veranderd geworden. Omtrent de kap komt niets voor, waaruit men zou kunnen besluiten, hoe die was zamengesteld.

De menigte van jaartallen, die ik tusschen twee haakjes zal opgeven, beduiden de rekeningen van dat jaar.

Zoo vindt men in (1363), dat de zaal aan beide zijden een trap had: in (1515), dat die van eikenhout was: in (1454), dat zij bij den grooten schoorsteen stond; dat kunnen dus wel de beide trappen zijn die nog bestaan.

In (1364) wordt van een *Lavoir* gesproken: in (1388) van een *Solrekijn* (zolder), en een schoorsteen daar de klok ophangt: in (1431, 1454) vindt men een kleine en groote klok vermeld, die in de groote zaal geplaatst waren: in (1438) had de groote zaal eene poort aan de zuidzijde, en in (1462) eene nieuwe poort aan de noordzijde; het is thans met geen mogelijkheid na te gaan, waar die kunnen geweest zijn, en de rekeningen vermelden niet wan-neer zij zijn weggenomen.

In de zaal stond (1350) een schoorsteen, die (1510) een mantel had, en drie stijlen (dat vreemd schijnt); verders vond men daarin (1359) tafels en banken, en haken om ladders op te hangen (1376), een luifel (1444), die achter in de zaal stond, die in (1443) en later (1457) is weg gebroken; (1395) een *Troyn*, die *driewerf* werd verhan-gen; verders (1444) hing er een kroon in de zaal met sporen; voor de bottelarij was (1455) een balie gesteld, die in (1469) is weggenomen. In diezelfde rekening en in die van (1469) wordt gesproken van schrageren, waaraan de hofmeesters zaten te eten; dat waren dus de schrageren van de eettafel. In (1480) is er sprake van een kandelaar voor

de Paaschkaars: in (1515) van de kandelaars door den timmerman gemaakt en in de zaal gehangen; zij waren dus denkelijk van hout. Maar hangende kandelaars, zijn dat lusters of kroonen geweest? Kandelabres kunnen het niet geweest zijn. In (1469) wordt gesproken van *steenelen leeuwen*, die in de zaal, denkelijk boven de vensters, op een gevelfrontaal, waren geplaatst: in (1501) waren die leeuwen gevallen, waardoor de zaal veel had geleden, en in (1527) schijnen die leeuwen uit de zaal weggenomen te zijn. In (1510) waren alle de wanden in de zaal gewit. In (1515) wordt van *tapisseriën* gesproken, die in de zaal aan sparren waren opgehangen; deze laatste bijvoeging mag doen veronderstellen, dat het maar tijdelijk was: in (1560) van schilderwerk in de zaal aan de noord- en zuidzijde; dit moet later weggeruimd zijn, want er is thans geen spoor van gevonden.

Voorts wordt gesproken (1514) van houten en steenen *noeten* (1548), dat die noeten gestoffeerd waren. De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK meent, dat dit koppen (masken) of snijwerk kan geweest zijn: het zoude dan iets anders zijn dan hetgeen thans door de bouwkundigen onder den naam van *neuten* of *noten* wordt verstaan. Is dit zóó dan hebben wij een 50tal van die houten *noeten* (thans masken genoemd) gevonden, zij waren op enkele plaatsen aan de kap gespikkeld; *steenelen noten* hebben wij echter nergens aangetroffen. Zij waren kennelijk in verschillende tijden vervaardigd; de oude mogen historische waarde hebben, aesthetische waarde hebben geen van alle. Ik meen echter eene bedenking tegen die verklaring van het woord *noeten* te moeten inbrengen, in (1469) komen voor herstellingen van *noeten*, maar daar wordt ook van aangezegten gesproken: mag men nu aannemen, dat dezelfde zaak, in eene en dezelfde rekening, met twee verschillende be-

namingen wordt aangeduid? Zoo ja, dan heb ik er vrede mede.

Dit is, behalve nog een huisje van glas, dat (1516) aan den trap stond, het merkwaardigste wat omtrent het inwendige van de groote zaal in de rekeningen vermeld staat. Hoe men uit dit alles kan opmaken, hoedanig de zaal inwendig zou geweest zijn, zoo als de Heer VOSMAER beweert, en wel zóó, dat men een teekening van het inwendige kan missen, is iets dat ik niet begrijp, en dat zeker mijne krachten te boven gaat; gevoelt echter die Heer, dat hij daartoe de bekwaamheid bezit, dan zal hij ongetwijfeld aan alle liefhebbers der Nederlandsche oudheden een groote dienst bewijzen, door een zoodanige teekening te ontwerpen:

Wat nu de wanden en gevleugels van die zaal aangaat, daaromtrent weten wij meer, niet zoo zeer door de rekeningen, maar door de oude teekeningen van 1686, en een die in het Archief van 's Lands gebouwen berust.

In de teekening van 1686 en in die van het werk van den Heer DE RIEMER, ziet men, dat tegen den voorgevel een voorhuis (in de rekeningen portaal genoemd) bestond, en twee in overstand geplaatste houten kamers, op ongelijke hoogte boven den grond geplaatst, en in de rekeningen *hangkamers* genoemd.

In de rekeningen wordt bij herhaling van dat portaal en van andere portalen gesproken; van dat voor de groote zaal vindt men in (1445 en 1459), dat de trappen werden hersteld: in (1468) dat 'scamele gemaakt zijn: in (1474) dat het met groen merinos was gedekt: (1446) dat het een schoorsteen en een gewelf had: in (1504) dat voor dat portaal een glintuig met een hek stond, en dat het voor den grooten *kelderhaer* (kelder) was geplaatst: in (1511) dat de drie houten kozijnen in hardsteen waren veran-

derd: in (1515) dat onder het portaal een venster was, en in (1446 en 1518) van een portaal aan de noordzijde van de zaal, hetwelk onmogelijk dat van den voorgevel kan geweest zijn, die ten westen was gekeerd; dit is mede het geval met een portaal (1452), gaande van de zaal naar de *Faelderey*, en van een portaal (1500) achter de groote zaal.

Van de hangkamers wordt gesproken (1480), dat die van hout waren; verder blijkt uit (1446, 62, 77, 1512, 14, 19 en 22), dat deze kamers met een deur uitkwamen in 't portaal, dat daar een schoorsteen in was, waarvoor het beeld van ST. CHRISTOFFEL was geschilderd, en eindelijk, dat die kamers dienden voor de rekenkamer.

In (1515) is er sprake van een buitengemetselde galerij, waardoor men in den toren ging: (1523) van een galerij in de groote zaal: in (1529) van het portaal van de galerij, nog in die (1520) opgaven omtrent galerijen, onder anderen van eene waar een bedstede in gemaakt was. Dit alles is vrij duister, zooveel echter schijnt te blijken, dat men door een trap naar die galerij of galerijen kwam, en dat er waren die toegang tot de hangkamers gaven.

Van een stoep aan de zuidzijde van de zaal wordt gesproken in (1459), en in (1462) van een stoep achter aan de zaal. Dit laatste is geheel duister, tenzij die stoep op de kleine binnenplaats heeft gestaan. In eene rekening van (1519) staat, dat voor den gevel een *wimberg* van hardsteen stond, die in dat jaar hersteld is geworden. Was een wimberg toen hetzelfde wat wij er thans door verstaan? Het is niet onwaarschijnlijk. Thans betekent het een versiering, zamengesteld uit 2 pynakels en een frontaal in het midden, die om het boogschild van een deur of venster zijn geplaatst; deze versiering kan dus voor het

portaal of voor een der vensters zijn geweest, maar dan is zij later, zonder in de rekeningen vermeld te zijn, weggenomen, want in de oude tekening van 1686 vindt men daarvan geen afbeelding. Daaruit zou dan volgen, dat de gevel te voren anders en meer versierd moet geweest zijn. Dit zou men ook meenen te mogen opmaken uit (1536 en 37), waar telkens van het uithakken en weder herstellen van hardsteen aan de torens gesproken wordt: bouwstoffen die daarin niet meer gevonden worden.

Van het groote rondlicht, midden in den voorgevel, thans nog aanwezig, wordt op verschillende tijden in de rekeningen gesproken (1447 en 49, 1503, 17, 18, 20, 21, 22), het wordt groote spiegel, groote ronde spiegel en ook groote O genoemd, meestal bij herstellingen van glasruiten in lood, maar ook van geheele vakken (*panden* genoemd); in een van die rekeningen (1520) staat „noch „vermaict an die groote Zael de ronde O op te Sael twee „Wapens en noch twee stukken an de Vrouwe dier in „staet vermaict”. Dat was dus toen anders versierd dan tegenwoordig: thans zijn de traseringen in Borgoudischen Stijl, hetgeen dus niet van de 13de eeuw kan wezen.

Zoo wordt ook melding gemaakt van de kleine rondlichten (1465 en 1554), die boven het groote rondlicht worden aangetroffen.

Van de overige vensters wordt op vele plaatsen gesproken: in (1397) van 11 stuks, in 1515 van 14 stuks, geleverd aan de groote zaal; voorts (1525, 27 en 77) van de vensters aan de zuidzijde van de zaal, dat is een der zijgevels. Deze vensters waren dus toen nog niet alle digt gemetseld: zoo staat in de rekening van 1521: „aan het glas „van die van Dordrecht vermaict een wapen en de diverse „stukken daarvan gestelt”. Het was dus denkelijk een glas, door de stad Dordrecht gegeven, dat een wapen bevatte;

uit de rekeningen blijkt echter niet, of het het groote rondlicht geweest is.

Nog vindt men in verschillende rekeningen (1429, 60, 62, 63, 65 en 97), dat aan die vensters zijn geplaatst *Ferier, Verriers*, groote ronde *Verriers* en *Horden*, waarbij vermeld staat, dat zij geleverd waren door den mandemaker, opdat de ruiten niet door het kaatsen breken, en om aan de duiven het binnengaan te beletten. Zij schijnen dus een soort van horden geweest te zijn, en niet hetgeen de Franschen door *verrières* verstaan. Er staat nergens vermeld wanneer zij weggenomen zijn.

Omtrent de deuren vindt men melding gemaakt in (1454, 15, 19, 25, 32 en 37), waarbij echter niets opmerkenswaardig is te vermelden.

Wat de goten aanbelangt, hierover komt in zeer vele rekeningen iets voor. Het merkwaardigste is die van 1469, waarin gesproken wordt van de steenen goten, aan de noord- en zuidzijde, die toen hersteld zijn en waaraan het ontbrekende is bijgeleverd. Die steenen goten zijn terug gevonden, zij bestonden dus nog in dien tijd; in die van 1529 echter vindt men, dat aan de goten van dezelfde zijgevels lood geleverd is geworden; het waren toen denkelijk houten goten. Over den arbeid echter voor de verandering van de steenen in houten goten; van den muur op die steenen goot gemetseld, en de noodzakelijke veranderingen van de kap, die bij zulk werk gevorderd wordt, vindt men nergens iets vermeld.

Omtrent de zijgevels zelve kan men met meer zekerheid spreken, want de schraagpijlers tusschen de vensters bestaan nog; daarop waren achtkante gemetselde pynakels geplaatst, gedekt door een wendellijst van gehouwen steen, waarop de gemetselde kepels (spitsen) stonden. Tusschen het dak en den borstweringsmuur lag de steenen goot, en

daarvoor stond een rei kanteelingen, die met kruiselwerk waren versierd. Zoo waren er ook op den bovendorpel van de groote dakvensters gemetselde kanteelingen gesteld; niet alleen spreekt de rekening van 1469 van al deze kanteelingen, maar ook de oude teekening in het Archief van 's Lands gebouwen geeft er de afbeelding van.

Aan de beide buitengevels waren, van schraagpijler tot schraagpijler, segmentsbogen gemaakt, die niet ver boven de vensters waren geplaatst. Die vensters waren met een segmentsboog, en niet met een puntboog, overspannen, daarom konden de leeuwen, waarvan hiervoren sprake was, bij geen mogelijkheid buiten gesteld geweest zijn.

Wat nu het gebruik der zaal aangaat, hieromtrent is moeijelijk iets met zekerheid te zeggen. In de vroegste tijden, toen nog al de zijvensters open waren, schijnt zij voor feesten en gastmalen gebruikt geweest te zijn; al hetgeen hiervoren is opgegeven geeft aanleiding om dit aan te nemen. Even waarschijnlijk is het echter ook, dat zij reeds in de zestiende eeuw niet meer geschikt gerekend werd voor de aanzienlijken in den lande, want in (1561) vindt men, dat op last van den Stadhouders daar een *recreatie* werd gegeven, waarbij 4 vaten *Musselares* werden getapt, en daarbij muziek gemaakt door 2 pipers en 2 trommelslagers; in (1568), dat daar een zekere som is betaald aan *Bier* en speellieden voor een vastenavonds-vermakelijkheid; en (1579), dat in de zaal stellaadjes waren opgerigt om rederijkersspelen te vertoonen.

Van de zeventiende eeuw weet men zeker, dat in die zaal kramen stonden met koopwaren, die ten voordeele van het Land werden verpacht (1620 en 1627), tevens werden daarin de op de vijanden veroverde vaandels opgehangen; ook de rekeningen van 1619 getuigen hiervan, en dit heeft

geduurd tot het laatst der vorige eeuw. Wenschelijk ware het dat dit laatste nogmaals mogt geschieden.

Ik zoude deze aanteekeningen nog kunnen vermeerderen met eene nota over de drie voornaamste rekeningen door mij aan den Heer BAKHUIZEN ter hand gesteld. Daar echter het belangrijkste gedeelte daarvan in deze aanteekeningen is opgenomen, en zij voor het overige grootendeels veronderstellingen bevat omtrent vele kunsttermen, die thans geheel verloren zijn geraakt, zoo meen ik te mogen aannemen dat zij weinig belangstelling zou vinden, en heb ik haar daarom achterwege gelaten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 8sten SEPTEMBER 1862.

*Tegenwoordig de Heeren: J. BAKE, G. H. M. DELPRAT,
IS. A. NIJHOFF, H. C. MILLIES, G. MEES AZ., J. H. SCHOLTEN,
W. C. MEES, J. C. G. BOOT, S. KARSTEN, J. A. C. VAN HEUSDE,
L. J. F. JANSEN, en van de Natuurkundige Afdeeling F. J. STAMKART.*

Bij afwezigheid van Voorzitter en Onder-Voorzitter wordt het presidium waargenomen door den Heer BAKE, terwijl de Heer BOOT de plaats van den Secretaris vervult.

Van den Heer LEEMANS is bericht ontvangen, dat hij wegens afwezigheid buiten Leiden, verhinderd wordt deze Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der laatste Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen eene missive van den Minister van Binnen-

landsche Zaken in dato 12 Junij ll., bevattende de goedkeuring der benoeming van den Heer c. w. OPZOOMER tot Voorzitter, door Z. M. verleend. Aangenomen voor kennisgeving.

De Heer G. MEES AZ. leest op verzoek van den Secretaris het levensbericht van het overleden lid der Akademie Professor J. G. HULLEMAN voor. Naar aanleiding daarvan deelt de Heer BOOT uit een brief van den overledene iets mede over diens plan om de fragmenten der *nolitias* van ARISTOTELES te verzamelen en met historischen commentaar voorzien uit te geven. De Heer KARSTEN, aan wien de apparatus is toevertrouwd, belooft daaromtrent later rapport uit te brengen. Ook de Heer BAKE spreekt over dien reuzenarbeid van ons te vroeg aan de wetenschap ontnomen medelid. De necrologie van den Secretaris, zooveel noodig door deze opgaven gewijzigd, zal in het Jaarboek der Akademie hare plaats vinden.

Over de stukken van den Heer ROSE kan bij afwezigheid der Commissie geen rapport uitgebracht worden.

Ook het verslag over het eponymologicon van REINESIUS wordt tot nader orde uitgesteld. De Heer JANSSEN, lid der Commissie, verzoekt, om aan anderen teleurstellingen te besparen, dat dit punt niet weer op de Agenda gebracht worde, voordat de Commissie bericht, dat zij gereed is. Hij verzoekt, dat de vacature in de Commissie, ontstaan door het overlijden van den Heer HULLEMAN, aangevuld worde, en acht het wenschelijk, dat daartoe een lid worde gekozen, met de vergelijkende taalstudie bekend. De

Voorzitter benoemt daartoe den Heer L. PH. C. VAN DEN BERGH.

Daarop draagt de Heer BOOT het slot voor zijner bijdrage over *de Germania van Tacitus*, en toont het ongegronde aan van de bewering van H. KÜNSSBERG, dat de lofspraak van den schrijver over de Germanen ironie zoude zijn. — De Heer JANSSEN acht de echtheid der *Germania* tegen KÜNSSBERG voldoende gestaafd, maar wenscht, dat ook andere paradoxen in het wonderlijke boek van dien geleerde voorkomende, getoetst en wederlegd worden. Ook de Heeren KARSTEN en VAN HEUSDE richten eenige vragen tot den Spreker over den tijd, waarin de *Germania* zou geschreven zijn, en over den *Dialogus de oratoribus*, die door den Heer BOOT beantwoord worden. Zijne bijdrage zal opgenomen worden in de *Verslagen en Mededeelingen*.

De Heer KARSTEN deelt eenige gedachten mede *Over de Poëtiek van Aristoteles*. Hij weërspreekt het gevoelen van H. DÜNTZEN, dat wij hier een echt en onvervalscht produkt van den grooten denker hebben, maar kan zich evenmin vereenigen met dat van FR. RITTER, dat het boek wel van ARISTOTELES is, maar sterk door anderen geïnterpoleerd. Hij acht dit moeilijk aan te nemen, omdat wij hier eene wonderlijke vermenging van zeer juiste opmerkingen en van veel verkeerds hebben, een volstrekt gemis aan logische orde en samenhang. Volgens zijne meening is het boekje wel van ARISTOTELES, maar niet meer dan eene onafgewerkte schets, waarin door het gebruik in de scholen veel veranderd en misvormd is. De Heer KARSTEN geeft ten slotte zijn voornemen te kennen, om de vraag uitvoeriger te behandelen. — De Heer BAKE maakt de aanmer-

(95)

king, dat het geschrift vooral aan eene nieuwe kritiek dient onderworpen te worden. •

De Heer JANSSEN biedt voor de boekerij der Akademie een exemplaar van zijn jongste werk: *Terra-cottas van het Museum van Oudheden te Leiden*, ten geschenke aan.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den OCTOBER 1862.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, H. C. MILLIES, J. VAN LENNEP,
J. P. SIX, L. A. TE WINKEL, J. HOFFMANN, G. H. M. DELPRAT,
C. LEEMANS, S. VISSERING, A. KUENEN, N. BEETS, M. DE VRIES,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. H. SCHOLTEN, T. ROORDA,
J. A. C. VAN HEUSDE, S. KARSTEN.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Naar aanleiding van hetgeen daarin is gezegd van het HS. van het overleden Lid HULLEMAN over de πολιτείας van ARISTOTELES, als gesteld in handen van den Heer KARSTEN, vermeldt deze, dat het gedeelte van dien arbeid, hetwelk handelt over den staat van Athene, genoegzaam is afgewerkt, om ter uitgave te kunnen worden gereed gemaakt. Daar het HS. niet is verkocht geworden, bestaat er geen verhindering, het werk te doen in het licht verschijnen.

Ten aanzien der stukken, betreffende de zoogenaamde Loterijzaal, overgelegd door den Heer ROSE, bericht dc

Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, dat hij met den Heer L. PH. C. VAN DEN BERGH bezig is in de Registers op het Rijks-archief vorhanden, nasporingen over dit onderwerp te doen; daar echter wel 250 deelen hiertoe moeten onderzocht worden, kan men beseffen, dat dit een werk is van langen adem, en verzoekt de Spreker, dat het verwachte Rapport niet eerder op nieuw in den Beschrijvingsbrief zal worden aan de orde gesteld, eer de Commissie bericht heeft, dat zij met haar Verslag gereed is. De Vergadering neemt hiermede genoegen. — De Heer LEEMANS wenscht, dat in afwachting van dit nadere Rapport, inmiddels de voordracht zelve van den Heer ROSE in de *Verslagen en Mededelingen* moge worden opgenomen, daar toch ook de tekeningen, op het bewuste gebouw betrekkelijk, thans door de maatschappij tot bevordering der Bouwkunst zijn openbaar gemaakt. De Heer VAN DEN BRINK verklaart, het stuk daartoe te zullen inleveren. De Vergadering besluit dien overeenkomstig.

De Heer BRILL erlangt het woord tot mededeeling zijner Bijdrage over de vorming van zamengestelde woorden in het Nederlandsch.

De Spreker gaat uit van de vraag: hebben samenstellingen als *kunstversierd*, *hartontscheurd*, *wolkgekroond*, *schuimbedekt*, recht van bestaan? Deze vraag beantwoordt hij ontkennend. Het zijn, zegt hij, niet eens samenstellingen: 't zijn slechts slordige uitdrukkingen voor *door kunst versierd*, *iemand uit het hart ontscheurd* enz. De taal verwerpt ze, daar heur het kenmerk der ware samenstelling, eenheid van accent, ontbreekt: *Kúnst versíerd* heeft werkelijk twee accenten, bijgevolg is er geen wezenlijke samenstelling tot stand gekomen.

Vanwaar, dat onze taal zulke samenstellingen verwerpt, terwijl zij toch in het Sanskriet, het Grieksch en het Go-

thisch, waarvan de Spreker de voorbeelden geeft, met volle recht en kracht bestaan? De reden is deze, dat de betrekking, waarin het bepalende zelfstandig naamwoord in die zoogenaamde zamenstellingen tot het bepaalde woord staat, in onze taal niet door eenen naamval (zonder omschrijving door een voorzetsel) kan uitgedrukt worden, hetgeen in die andere talen, waar men een instrumentalis en een ablatief, of daarvoor in plaats tredende datief had, wel het geval was. Daarom derhalve kan men wel zeggen *kunstsieraad*, d. i. *sieraad der kunst*, maar niet *kunstversierd*, d. i. *versierd door kunst*; wel *schandvlek*, d. i. *vlek der schande*, maar niet *schandbevlekt*, d. i. *bevlekt met schande*.

Deze opmerking leidt den Spreker tot een onderzoek naar den aard van woorden als *drinkbeker*, *zaagmolen*, *bedelmonnik*. Zoo geene zamenstelling geoorloofd is, dan waarbij het bepalende naamwoord tot het bepaalde in de betrekking staat van een in de taal bestaanden casus, hoe dan die zamenstellingen te wettigen? Vooreerst, zegt de Spreker, moet het eerste lid van zulke samengestelde woorden niet voor den zoogenaamden wortel eens werkwoords gehouden worden: slechts uit volkomen gevormde en zelfstandig bestaande *woorden* laat zich eene zamenstelling tot een nieuw woord denken. Zulke zamenstellingen hebben den infinitief des werkwoords tot eerste lid: *drinkbeker* is *drankenbeker*, later *drinkebeker* (als Gothisch *augadaurō* voor *aúgandaurō*) en eindelijk *drinkbeker*. In het Engelsch zegt men nog: *drinkingglass*, *dressingroom*, waar *drinking*, *dressing*, een verbogen infinitief is, even als in *by making*, *in coming*. Hebben wij nu in dat eerste lid eenen infinitief en dus een zelfstandig naamwoord te erkennen, dan ontstaat de vraag: staat dan ook dit zelfstandig naamwoord in de betrekking van eenen casus tot het bepaalde woord? Het antwoord is: ja! De infinitief, namelijk, trad van ouds gemeenlijk op met het voorzetsel *te*, Gothisch *du*. Dit

voorzetsel was aan ellipsis onderhevig, en bij die ellipsis bebild de infinitief de beteekenis, welke hij, met dat voorzetsel vereenigt, bezat. Zoo zeggen wij nog *scheepsgaan*, voor *te schepe gaan*, *koordedanser* voor *te koorde*. Eveneens *drinken* (of oudtijds beter in den datief *drinkens*) voor *te drinkene*, dat is *om te drinken*. Alzoo bekwam de datief van den infinitief, sub intellecta praepositione *te*, de kracht van een nieuwen, in geen der verwante talen bestaanden naamval, dien men *casus finalis* zou kunnen noemen. Daar zich nergens dan in het Duitsch zulk een casus heeft ontwikkeld, of liever door verloop is ontstaan, zoo bezit dan ook slechts het Duitsch, van het Oud-Hoogduitsch af, samenstellingen als ons *drinkebroér*, *speelhuis* enz.

Maar, zoo dan hier de verklaring steek houdt, dat in de samenstelling het bepalende naamwoord in de betrekking van eenen bestaanden naamval staan moet, deze verklaring kan toch niet toepasselijk zijn op zelfstandige naamwoorden als *landzaat*, *kloosterbroeder*, *zijdeweé*, *tafelappel*, en op bijvoegelijke naamwoorden als *doodstil*, *sneeuwwit*. — Zulke samenstellingen moeten gansch anders verklaard worden. Het zijn, bijaldien het zelfstandige naamwoorden zijn, namen van personen of voorwerpen, ontleend aan iets, dat hen kenmerkt, en, zoo het bijvoeglijke naamwoorden zijn, namen van hoedanigheden, ontleend aan een beeld, dat is aan een voorwerp, waarmede de hoedanigheid overeenkomst heeft. Woorden nu van zulk eene beteekenis pleegt de taal door afleiding te vormen. Zoo is *dorpeling*, *kloosterling*, de naam van een persoon, ontleend aan zijn woonplaats; *het pootje*, de naam van een *wee*, eene ziekte, ontleend aan het lid, dat de zetel der ziekte is; *kranseling*, de naam van een *koek*, ontleend aan zijne gedaante; *doodsch*, de naam van eene hoedanigheid, ontleend aan den *dood*, waaraan zij doet denken, en *sneeuw-*

wachtig beteekent: in aard en kleur gelijk aan *sneeuw*. Waar nu de taal aan voorwerpen en hoedanigheden namen vermag te geven, gevormd van den naam van dat, wat het voorwerp of de hoedanigheid kenmerkends heeft, zóó dat het voorwerp of de hoedanigheid niet genoemd, maar slechts door een afleidingsuitgang vertegenwoordigd wordt; daar heeft de taal ook de kracht en het recht, om aan den naam der zaak, die aan eenig voorwerp of hoedanigheid het kenmerk geeft, den naam van dit voorwerp of deze hoedanigheid toe te voegen, en aldus eene zamenstelling te vormen, gelijk *landzaat*, *zijdewee*, *doodstil*, *sneeuwwit*. De zamenstelling heeft hier haar ontstaan te danken aan een uitdrukkelijk noemen van dat wat anders niet genoemd, maar er slechts bij gedacht wordt. Zou de taal wel *dorpeling* mogen vormen, maar niet *landzaat*, daar zij toch, als het gebruik zulks gewild had, *landeling* had kunnen vormen, even goed als *dorpeling* en *stedeling*? Zou zij wel *doodsch* en *sneeuwachtig* mogen bezigen, maar niet *doodstil* en *sneeuwwit*? Zulke zamenstellingen zijn minder stout, dan deze afleidingen: zij bieden, als het ware, de uitlegging van dat wat enkele afleidingen te kennen geven, en juist daardoor zijn zij gewettigd; juist daarom kan de taal wel zeggen *landzaat*, maar niet *landgezette*: voor het eerste had zij het voorbeeld van afgeleide woorden als *stedeling*; het andere zag zij zich verboden door het gemis van eenen casus locativus, welks bezit het Sanskriet veroorlooft een woord als *nāuśas'* (*in het schip staande*) te vormen.

De Spreker, eenmaal over de vorming van zamengetelde woorden aan het redeneren, brengt alsnu woorden als *oliekoop*, *deugdlief*, *brekespel*, *stokebrand*, *blaauwbaard*, *langhand*, *kaalkop*, *reinhart*, ter sprake. Hoe komt het, dat al zulke woorden iets dubbelzinnigs aan zich hebben, dat hen, tegenwoordig ten minste, uit den hoogeren stijl

verbant? Zij zijn spotnamen of benamingen van eene afkeurende of schertsende strekking. In het Sanskriet, het Grieksch, het Latijn, het Gothisch daarentegen hebben zamenstellingen van volkommen gelijke natuur niet het minste, dat haar edel karakter schendt. De reden schijnt deze, dat met zulke zamenstellingen onze taal zich meer veroorlooft, dan haar toekomt. Hare te groote stouteheid wreekt zich door het dubbelzinnig karakter der onrechtmatig gevormde woorden; op de overtreding is, als het ware, de straf gevolgd. Immers de zamenstelling van zulke woorden, als waaruit die door den goeden smaak gewraakte verbindingen bestaan, kan slechts door middel van eenen afleidingsuitgang tot stand komen: *vrijzin* kan men niet zeggen, wel *vrijzinnig* (een woord, merkt de Spreker op, dat minstens drie eeuwen oud is), *grootmoed*, *viervoet* gaat niet aan. wel *grootmoedig*, *viervoetig*; *deugdlief* is belagchelyk, *deugdlievend* is onberispelyk. Ook de verbuigingsuitgang nu is bij machte twee woorden tot eene zamenstelling te vereenigen, en, als het ware, eenen band om die losse bestanddeelen te slaan. Maar onze taal heeft te zeer de oorspronkelijke declinatie-vormen harer substantieven en adjektieven verloren, dan dat de verbuigingsuitgang nog in staat zou zijn den band der zamenstelling uit te maken. In de genoemde oude talen bracht de verbuiging de zamenstelling bij zulke woorden tot stand. Zij zijn daar adjektieven, als zoodanig door hunne eigen-aardige verbuiging gekenmerkt. Het Gothisch *hrainjahairts* is een adjektief: bij ons kan *reinhart* niet anders dan een substantief zijn, omdat ons bij gemis van verbuigingsvormen slechts het artikel *een* (*een reinhart*) ten dienste stond om den stempel aan het woord te geven.

Maar heeft dus aan den eenen kant onze taal veel verloren, daar zij die oude talen niet *schuimbedekt*, *staalge-*

panserd kan nazeggen, noch *reinhart* als adjektief of *schendevree* met waardigheid bezigen kan; aan den anderen kant heeft zij veel gewonnen. Immers van samenstellingen als *drinkbeker*, *bedelmonnik* hebben die talen geen spoor, en zelfs van adjektieven als *doodstil*, *sneeuwvit* hebben zij, mijns bedunkens, de wedergade niet. Zoo waar is, dat, mits eene taal leve en door een edel en beschaafd volk gesproken worde, zij niets kan verliezen, zonder zich het verlies op de eene of andere wijze te vergoeden.

Over deze Bijdrage wordt eene breede wisseling van gedachten gevoerd. De Heer DE VRIES, ofschoon zich met de gronden van den Heer BRILL vereenigende, zou evenwel wenschen, dat vooral aan dichters de vrijheid wierde gelaten, soortgelijke woorden nu en dan te bezigen, daar zij soms niet weinig tot eene schilderachtige voorstelling kunnen bijdragen. De Heeren VAN LENNEP en BEETS hebben daartegen eenig bezwaar, daar toch hetgeen niet logisch bestaanbaar is, ook niet als uit een esthetisch oogpunt aanbevelingswaardig mag beschouwd worden. De Heer ROORDA meent, dat de vraag vooral moet zijn, of men met het zamengestelde woord een vereenigd denkbeeld heeft willen uitdrukken; zoo als bij voorbeeld in *kostschool* een denkbeeld ligt opgesloten, hetwelk niet anders dan door het zamengestelde woord kan worden uitgedrukt. De Heer TE WINKEL doet opmerken, dat het volk niet gewoon is om samenstellingen op te nemen, die maar bestemd zijn om voor een enkel oogenblik te moeten dienen. De woorden daarentegen die met *zelf* zijn zamengesteld (b. v. *zelfgemaakt*), waartegen de Heer BEETS heeft verklaard bij wege van uitzondering geene bedenking te hebben, zijn gevestigd door een duurzaam gebruik, en hebben als zoodanig een genoegzaam recht van bestaan.

De Heer BEETS biedt voor de Boekerij der Akademie aan, een Exemplaar der *Gedichten* van STARING, welke de begaafde Auteur tot zijnen dood toe is blijven herzien, en waarvan zijne kinderen thans eene uitgave wenschten te zien in het licht verschijnen, waarin deze laatste herzieningen zijn opgenomen. De Heer BEETS heeft deze uitgave doen voorafgaan van eene Inleiding, waarin hij de voortreffelijke poëzij des vereeuwigden Dichters heeft zoecken te kenschetsen.

De Heer JANSSEN biedt namens het Buitenglandsche Lid CONSTABILE een nummer aan van zijne *Revue Archéologique*.

De Heer TE WINKEL legt een compleet exemplaar van den *Taalgids* over, voor de Bibliotheek der Akademie.

De Heer SCHOLTEN biedt aan een nieuwe druk zijner *Geschiedenis van Godsdienst en Wijsbegeerte*.

De Heer LEEMANS vermeldt, dat bij de Commissie ter instandhouding der overblijfsels van oude vaderlandsche kunst, sedert de laatste opgaaf, zijn ingekomen berichten mededeelingen, tekeningen en andere stukken van:
den Heer Commissaris des Konings voor de Provincie Noord-Holland;
den Heer Staatsraad Commissaris des Konings voor Gelderland;
den Heer ALEX. SCHAEPKENS te Maastricht;
den Heer G. N. ITZ, Gemeente-Architekt te Dordrecht;

den Heer A. C. BON te Westschouwen;
den Heer Burgemeester der Gemeente Maassluis;
den Heer H. G. HAASLOOP WERNER te Elburg;
den Heer Burgemeester der Gemeente Dodewaard;
den Heer H. D. M. STEUR te Maassluis;
Professor w. VROLIK te Amsterdam.

De Vergadering wordt daarna, terwijl niemand verder iets ter tafel brengt, door den Voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

• GEHOUDEN DEN 10^{den} NOVEMBER 1862.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
J. BAKE, J. P. SIX, C. LEEMANS, J. VAN LENNEP, D. HARTING,
L. J. F. JANSSEN, S. KARSTEN, N. BEETS, J. H. HOLWERDA,
W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. MEES AZ., B. J. L. DE GEER,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. C. MILLIES, J. H. SCHOLTEN,
J. A. C. VAN HEUSDE, J. C. G. BOOT, J. E. GOUDSMIT, en van
de Natuurkundige Afdeeling: W. VROLIK.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgedragen en vastgesteld. — Het wordt in handen gesteld van den Heer BRILL, om de aanteekeningen wegens zijne voordracht nader aan te vullen.

Geene stukken noch brieven voor de tegenwoordige Vergadering zijn bij den Secretaris ingekomen. Het woord wordt alzoo gegeven aan den Heer MILLIES tot het voor-

dragen zijner mededeeling omtrent de Oostersche vertalingen van het werk van GROTIUS, *De Veritate Religionis Christianae.*

Uit het dienaangaande ingestelde onderzoek trekt Spreker het gevolg, dat van al de gewoonlijk genoemde Oostersche vertalingen van het geschrift van GROTIUS alleen de Arabische als zeker, — als gedrukt en verspreid te beschouwen is.

De Voorzitter bedankt den Heer MILLIES voor de geleverde bijdrage, en verzoekt die voor de *Verslagen en Mededeelingen*, waartoe zij door den Auteur wordt afgestaan.

Daarna leest de Heer KARSTEN zijne Bijdrage voor, betreffende het Werk van ARISTOTELES over de *Dichtkunst*. Het komt Spreker voldingend bewezen voor, dat het geschrift, zoo als het vorhanden is, in dien vorm niet van ARISTOTELES kan afkomstig zijn, op grond zoowel van de onvolledigheid en wanorde, welke er in heerschen, als van de onnaauwkeurigheid en slordigheid van taal en stijl. Uit aanmerking hiervan zijn in den laatsten tijd twee onderscheidene gissingen geopperd. Sommigen namelijk meenen, dat het Werk zoude zijn een *Compendium* van het grootere werk, door eenen lateren *Epitomator* vervaardigd in de tweede of derde eeuw der Christelijke jaartelling. — Volgens anderen zoude het een eerste ruwe schets of ontwerp zijn van een groter werk, door den beroemden Schrijver voorgenomen, een *ὑπόμνημα*, gelijk men zulke eerste ontwerpen noemt. — De Spreker kan zich noch met het gevoelen van den geleerden DÜNTZER vereenigen, die het Werk, zoo als het daar ligt, aan ARISTOTELES vindiceert, noch met het oordeel van EGGER, die het geschrift beschouwt als eenen legger door ARISTOTELES op vergevorderden leeftijd vervaardigd, bestemd om als handleiding tot het houden

van mondelinge voordrachten te dienen; maar houdt het voor een later vervaardigd *Compendium* van het grootere werk van ARISTOTELES, ten dienste van het onderricht in de Poëtica zamengesteld, deels uit excerpta, deels uit paraphrasen van den text van ARISTOTELES zamengeflanst; tot staving van welk gevoelen door hem onderscheidene gronden worden bijgebracht en in het breede uitgezet.

Op de vraag van den Voorzitter, of de Bijdrage voor de *Verslagen en Mededeelingen* bestemd is, antwoordt de Heer KARSTEN, dat hij het stuk nog nader wenscht te bearbeiden, alvorens het onder het oog der geleerde wereld gebracht worde.

De Bijdrage van den Heer BEETS over eene nieuwe uitgave der Dichtwerken van HOOFT, als te uitvoerig voor den nog overschietenden tijd, wordt verdaagd tot eene volgende Vergadering.

Op aanzoek van den Voorzitter neemt de Heer LEEMANS het woord op over zeker Adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, door den Gemeente-Ontvanger van Amsterdam, den Heer VAN HOORN, ingeleverd, en in druk verspreid, waarin die Heer zich beklaagt over hetgeen de Commissie voor de oude monumenten in een Rapport, in het *Jaarboek der Akademie* opgenomen, te zijnen laste, als huurder der gronden, waarop de ruïne van Brederode staat, is ingebracht. De Heer LEEMANS zegt, dat bij een te werk gesteld naauwkeurig onderzoek is gebleken, dat er niets te veel dienaangaande is gezegd, daar men er nog veel meer over had kunnen in het midden brengen. Eindelijk vermeldt de Heer LEEMANS nog, dat door den Heer SCHAEPP-

(108)

KENS te Maastricht aan de Commissie voor de Overblijfse-
len der oude Vaderlandsche Kunst enz. zijn ingezonden
twee gekleurde lithographiën van belangrijke oude gebou-
wen te Maastricht.

Niemand heeft iets verder voor te stellen en de Ver-
gadering wordt gesloten.

OVER DE OOSTERSCHE VERTALINGEN

VAN HET

BEROEMDE GESCHRIFT VAN *HUGO GROTIUS*:

DE VERITATE RELIGIONIS CHRISTIANAE,

DOOR

H. C. MILLIES.

Niet slechts op het gebied der oude letteren, ook in de geschiedenis der nieuwere letterkunde ontdekken wij vaak den invloed der valsche traditie, zien wij soms bij voortduring een werk ten onregte aan dezen of genen schrijver toegekend. Door de vroegere gissing van dezen, of de onjuiste opvatting van genen, bij lateren als zekerheid aangenomen en voortgeplant, worden dikwerf tot in onzen tijd bijzonderheden van eenig geschrift vermeld, die bij nader onderzoek blijken of nog onzeker, of wel geheel valsch te zijn. Een enkel voorbeeld wenschte ik hier ter sprake te brengen, ten gevolge van een onderzoek, waarmede ik mij onlangs heb bezig gehouden naar de Oostersche vertalingen van het beroemde geschrift van *HUGO GROTIUS*: *de veritate religionis Christianae*.

Bekend is het, dat dit geschrift algemeen als een der voortreffelijkste wordt geacht onder de werken van den man, dien ons vaderland steeds als een zijner grootste sieraden moet eeren.

In 1620, in de gevangenis te Loevestein, onder den druk der beproeving verlichtte en sterkte hem de kracht des Christelijken geloofs, wilde zijne liefde nog werkzaam zijn voor zoo vele wakkere landgenooten, eenvoudigen en ongeleerden, die den Oceaan doorkruisten, of rondzwierven op de kusten der Moslemen en Heidenen, en daartoe schreef hij dat merkwaardig leerdicht, dat den titel draagt: *Bewijs van den waaren Godsdienst.* Wat zonderling drukt zich NICERON, *Mémoires pour servir à l'hist. des hommes illustres*, T. XIX. Paris, 1732. 8°. p. 342 over het doel van dit dichtwerk aldus uit: „GROTIUS avoit composé ces Vers pendant sa prison de Louvestein, pour les Matelots Hollandais qui alloient aux Indes, afin qu'ils pussent en *les chantant* s'instruire eux-mêmes et instruire les peuples chez qui ils iroient.” Juister schrijft GERARD BRANDT: „Zyn ooghmerk was, zynen landtsluiden, inzonderheit die de zee bouwden, met dit werk te dienen, op dat ze hunnen tydt, in de leedigkeit der lange zeereizen, nuttelyk mogten besteeden, en zich van kennis voorzien, om hunnen Godsdienst te kunnen verdedigen, den ongelovigen, den Heidenen, Jooden en Mahumetanen, van de zaalighmaakende Waarheit t' overtuygen, en 't Christenryk verder uit te breiden.” Treffender nog ontvouwt de dichter zelf *) het doel van zijn werk in dien schoonen, krachtigen aanhef:

„ Trouwhartig Hollandsch volk, vermaert van meenig eeuw,
 Die nu al over langh de vlagge van de Leeuw
 Doen vliegen hebt soo verr' de wind heeft kunnen dragen,
 En uwen naem verbreyd, soo daer 't begint te dagen,
 Als daer den avond ryst, jae wyder zyt gegaen
 Dan hein de son wel strekt door synen dwerschen baen ;

*) Elders, in zijn brief uit Parijs van 8 Julij 1621 aan ANDREAS SCHOTT, vermeldt GROTIUS kortelijk het ontstaan, doel en plan van dit werk. Cf. *Sylloges epistolarum a viris illustr. scriptarum Tomus II. Coll. per PETRUM BURMANNUM* (Leidae, 1727). 4°. pag. 441 sq.

Als gy kloeknoedigh komt deur 't blaewe veld gevaren,
 En met een hout bedwingt de buyen en de baren,
 Denkt niet dat al 't geblaes 't welck door het ydel dwaelt,
 En 't nat dat naer de maen nu swelt, dan weder daelt,
 En ook de steen, waer door het stael heeft kragt gekregen
 Te reghten uwen loop door d'onbespoorde wegen,
 Daer toe alleene dient, op dat gy hebben soud
 De wisselbanken ryk van 't Afrikaensche goud,
 De huysen vol yvoirs, de spykers overgotten
 Hier van Ternaetschen oegst, daer van Bandaensche noten:
 Neen, neen, wat hooger is 't daer gy om denken moet,
 't Is om een meerder saek, 't is om een grooter goed
 Dat God geboden heeft dat voor U souden wyken
 In 't ploegen van de zee des gantsche werelts ryken,
 Op dat gy brengen soud diep in 't versengde land
 Een aengenamer vier van Goddelyken brand,
 Op dat al waer men siet des heuels twaleff lichten
 Gy 't licht door twaleff boôn ontsteecken soud gaen stichten,
 Op dat gy voeren soud tot aan het winter-huys
 En aan de zuyder asch 't Jerusalemsche kruys."

Moge ook al de latere tijd op de behandeling der hoogst-gewigtige stoffe, op inhoud en vorm van dit uitvoerig leer-dicht vele aanmerkingen kunnen maken, welke kritiek zou niet ontwapend worden door het zoo naïve, diep gevoelde en roerende slot:

"Neemt niet onwaerdig aan dit werkstuk myner handen,
 O des aerdbodems merkt, o bloem der Nederlanden,
 Schoon Holland: laet dit syn in plaats van my by U,
 Myn Koningin! ik toon soo als ik kan nogh nu
 De liefde die ik heb altyd tot u gedragen,
 En draegh en dragen sal voorts alle myne dagen.
 Vind gy hier iet het welk u dunkt te wesen goed,
 Bedank Hem sonder wien geen mensch iet goeds en doet.
 Is hier of daer gemist, erinnert met meêdoogen
 U selven wat een wolk bedwelmt der menschen oogen:
 Verschoon veel liever 't werk, dan dat gy 't bitter laekt,
 En denk: och heer, het is op Louvesteyn gemaekt."

Zeven jaren later heeft GROTIUS, destijds te Parijs, op verzoek van den geleerden HIERONYMUS BIGNON *), advocaat des konings in het Parlement, zijn Hollandsch dichtwerk in Latijnsch proza onder den titel: *de veritate religionis Christianae* omgewerkt het licht doen zien, in welke taal het met en zonder zijne aanteekeningen dikwerf is herdrukt, en waaruit het in verschillende andere talen is overgebracht. Van deze vertalingen zal ik thans alleen de Oostersche bespreken.

Onder de nieuwere schrijvers drukken sommigen zich daarover onbepaald uit, gelijk Mr. JERONIMO DE VRIES, in zijne schoone uitgave: HUGO DE GROOT's *bewijs van de ware Godsdienst*, enz. Amst., 1844, die zegt, dat het „in bijna alle bekende talen overgebracht” is, ll. bl. III. Zoo ook ERNEST GRÉGOIRE in de *Nouvelle Biographie générale*, publ. sous la direction de M. le Dr. HOEFER, Tome 22. Paris, 1858. 8°. p. 213: „on en a publié des traductions dans presque toutes les langues.” Anderen gaan verder en noemen bepaalde, maar veelal verschillende vertalingen. Zoo heet het in de *Biographie Universelle*, (biographie door P. H. MARRON) T. 18. Paris, 1817. 8°. p. 550: „Ce traité a été traduit du latin dans presque toutes les langues, même en grec, en arabe, en persan, et dans quelques langues de l'Inde. Quelques-unes de ces versions n'ont cependant pas été imprimées.” De Hoogl. JOH. VAN VOORST, in zijne verhandeling *over de letterkundige verdiensten van HUGO DE GROOT*, gelezen in de 3e Classe van het Koninklijk Nederl. Instituut, noemt bepaaldelijk overzettingen in de Arabische, Perzische, Malabaarsche en Chinesche talen †). Dr. B. GLASIUS, in zijn *Gedogeerd Nederland*, I^e Dl., 's Hertogenb.,

*) Men zie den brief van dankzegging van H. BIGNON in: *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae ecclesiasticae et theologicae, etc.* Amst., 1704. fol. pag. 728.

†) Cf. *Gedenkchriften in de hedendaagsche talen, van de derde Classe van het Kon. Ned. Instituut van Wetenschappen enz.* Dl. IV. Amst., 1833. 4°. bl. 53.

1852, bl. 579, vermeldt, weder eenigzins anders, vertalingen in het Perzisch, Arabisch, Chineesch en Maleisch. Dezelfde noemt ook de Duitsche geleerde H. LUDEN: HUGO DE GROOT, *wit zijne lotgevallen en schriften*, Leeuw. 1830. 8°. bl. 212, maar hij voegt er voorzichtig, schoon mede onbepaald, de opmerking bij, dat deze vertalingen niet alle gedrukt zijn. Ook bij vroegere schrijvers, schoon meestal wat matiger in hunne opgaven, bestaat groot verschil. PAULUS COLOMESIUS noemt in Oostersche talen alleen eene vertolking in het Arabisch *). GERARD BRANDT, in de voorrede voor zijne Hollandsche uitgave, 's Hage, 1683, in 8°., noemt alleen eene vertaling in het Perzisch. In de *Historie van het leven des Heeren HUIG DE GROOT, door CASPAR BRANDT, en vervolg'd door ADR. VAN CATTENBURGH*, Dordr. en Amst. 1727. fo. I^e Dl. bl. 378 worden eene Arabische en eene Perzische vertaling vermeld. DE BURIGNY, *Vie de GROTIUS, avec l'histoire de ses ouvrages*, Amst., 1754, Tome 2, pag. 105, gewaagt van vertalingen in het Arabisch, Turksch, Maleisch en Chineesch. Het uitvoerigst heeft JO. CHRISTOPH. KOECHER dit onderwerp behandeld in zijne letterkundige geschiedenis van GROTIUS' geschrift †), maar bij zijn onderzoek vooral twee bronnen volgende, heeft hij, naar mijn inzien, de bestaande duisterheden niet voldoende opgehelderd en door misverstand nog nieuwe daarbij doen ontstaan. Van de twee bedoelde werken, door KOECHER en vele anderen gevolgd, is het eerste het bekende werk van JO. ALB. FABRICIUS, *Delectus argumentorum et syllabus scriptorum qui veritatem religionis Christianae adversus Atheos etc. asseruerunt*. Hamb., 1725, 4°., waarin de S. pag. 551 sq. over de vertalingen van GROTIUS' geschrift handelt en daaronder vier

*) P. COLOMESII *opera*, ed. J. A. FABRICIO. Hamb., 1709. 4°. p. 822.

†) In het 2e Deel zijner uitgave van dit werk van GROTIUS onder den bijzonderen titel: HUGO GROTIUS *de veritate religionis Christianae, rariis dissertationibus illustratus*. Halae Magdeb., 1739. 8°.

Oostersche noemt, in het Arabisch, Perzisch, Maleisch en Chineesch. Het andere werk werd in 1727 onder de valsche opgave der drukplaats: *Delphis Batavorum*, door een' ongenoemden, gelijk men gewoonlijk meent, door een' geleerden Duitscher, PETRUS AMBROSIUS LEHMANN *) uitgegeven, onder den titel: HUGONIS GROTTI *Belgarum Phoenicis Manes ab iniquis obtrectationibus vindicati. Accedit scriptorum ejus tum editorum tum ineditorum conspectus triplex.* Deze vermeldt p. 816 sq. mede vier Oostersche vertalingen, in het Arabisch, Perzisch, Mala- baarsch en Chineesch. Geheel naar willekeur, zooals het schijnt, hebben nu latere schrijvers van deze vroegere opgaven een of ander overgenomen, of wel gemakshalve de meeste of alle bij elkander gevoegd. Bestond er nu ergens eene naauwkeurige, betrouwbare bibliographie, dan ware deze zaak spoedig tot zekerheid te brengen, maar dit is niet het geval. Alle mij bekende bibliographische hulpmiddelen zijn voor dit onderwerp geheel onvoldoende. Ook het nieuwste werk, de *Bibliotheca Orientalis* van Dr. J. TH. ZENKER, Vol. I. Leipz., 1846. Vol. II. 1861. 8°. is ten aanzien van dit soort van boeken nog hoogst onvolledig. Inderdaad schijnt het zeer te verwonderen, dat nergens eenige voldoende opgave is te vinden van het groot aantal Christelijke schriften, die sedert omstreeks drie eeuwen in allerlei talen van Azië zijn gedrukt geworden, en toch bekleeden deze in de geschiedenis der Christelijke kerk, van de verbreiding des Christendoms, van de betrekkingen der verschillende Europesche volken met de onderscheidene gedeelten van Azië, vaak ook in de geschiedenis der ontwikkeling en beschaving dier volkeren, en op het gebied van taal- en volkenkunde geen geringe plaats. Voor een groot

*) Cf. CHRISTOPH. SAXIUS, *Onomast. Lit.*, Trai. ad Rh. 1782. 8°. P. IV. p. 103. — *Anonymi praefatio ad J. G. HEINECII Praelectiones Acad. in H. GROTTI de J. B. et P. Libros III.* Ed. 3^a. Genevac, 1738. 4°. — De Hoogl. J. VAN VOORST, in zijne *Verhandeling over de letterk. verdiensten van H. DE GROOT.* bl. 85.

gedeelte is dit gebrek aan bibliographische opgaven aan de wonderlijke, onverklaarbare geheimhouding toe te schrijven, die reeds vroeger bestond, maar vooral ook in onze dagen op dit gebied van Christelijke werkzaamheid heerscht. Nog in de laatste jaren ontdekte ik, dat én in Indië én hier te lande Christelijke geschriften in verschillende Oostersche talen zijn gedrukt geworden, die zeker aan de meesten onbekend zijn gebleven, waarvan geen enkel exemplaar hier verkrijgbaar is gesteld. Geheel hetzelfde heeft voortdurend in Engeland, Frankrijk, Duitschland en elders plaats. Van daar is het, ook bij de langdurigste nasporing, zoo moeijelijk, vaak onmogelijk met zekerheid te zeggen, of eenig Christelijk geschrift in deze of gene taal van het Oosten is uitgegeven, te bepalen, wat in verschillende talen van Azië werkelijk is gedrukt geworden. Bij het onderzoek naar de Oostersche vertalingen van het werk van GROTIUS heb ik dus gemeend dezen weg te moeten volgen, bij elke genoemde Oostersche vertaling na te gaan, wie het eerst daarvan gewaagt en op welken grond; daarna, of ook van elders het bestaan van zulk eene vertaling met voldoende zekerheid blijkt. Zoo zullen wij achtervolgens al de vermelde vertalingen in het Arabisch, Perzisch, Turksch, Malabaarsch, Maleisch en Chineesch nagaan.

Van de Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift is de geheele geschiedenis met bijna voldoende klarheid van haar begin tot haar einde te vervolgen. Van de aanleiding tot deze vertaling heeft HUGO GROTIUS zelf in een brief aan zijn broeder WILLEM, uit Parijs van 16 Februarij 1641 *), het eerst berigt gegeven.

De later als Hoogleeraar in het Hebreeuwsch en Ara-

*) Cf. GROTIUS, *Epist. 584*, pag. 914, edit. P. et J. BLAEU. Amst., 1687. f. — EDW. POCOCKI *Epist. ad G. J. VOSSIUM*, 598. Oxon. VI Id. Aprilis 1642, in GERARDI JOANNIS VOSSI *Epist. select. p. 819. Operum T. IV*. Amst., 1689. f°.

bisch te Oxford beroemde EDWARD POCOCK kwam, na zijn tweede verblijf in de Levant, waar hij het laatst als Kapellaan bij het Engelsch Gezantschap te Konstantinopel had vertoefd, op zijn terugreis naar Engeland, kort na Kerstijd in het jaar 1640, te Parijs, waar hij GROTIUS leerde kennen en hem zijn voornemen mededeelde om de Arabische vertaling van zijn geschrift *de veritate religionis Christianae* uit te geven, hetgeen door GROTIUS zeer werd toegejuicht. De levensbeschrijver van Dr. EDW. POCOCK deelt ons van de persoonlijke ontmoeting dezer twee uitstekende geleerden eene bijzonderheid mede, die welligt niet zonder belang is geweest in de geschiedenis van GROTIUS. Bij hun gesprek werd vooral gehandeld over den toestand van het Oosten en over de redenen, waarom de heilige Godsdienst van Christus, in plaats van in die oorden veld te winnen, door de ongeloovigen met groote verachting werd beschouwd.* Pocock gewaagde van verschillende zaken, die hij als nadeelig beschouwde, maar onder alle, zeide hij, was niets schadelijker, dan de vele scheuringen en verdeeldheden onder hen, die den naam van Christus belijden en die als ééne kudde onder éénen herder behoorden te zijn. GROTIUS sloeg gaarne geloof aan hetgeen POCOCK dus vermeldde: het versterkte zijn voornemen en zijn moed om het hem voorgestelde doel na te jagen, namelijk, zoo veel bij vermogt, den vrede en de eenheid van de Christelijke wereld te bevorderen *). Wanneer de even geleerde, als zedige POCOCK dit werk heeft volbracht, schijnt niet geheel met zekerheid te bepalen. Het waarschijnlijkst komt mij voor, dat dit reeds in 1641 was geschied †). Volgens een ander, vermoedelijk min-

*) Cf. *The Theological Works of Dr. POCOCK*. Lond., 1740. fol. Vol. I. p. 18 sq. HUG. GROTIUS Epistolae. Amst. 1687. f°. pag. 914.

†) Gelijk uit de woorden van HUGO GROTIUS van 16 Febr. 1641: „Anglus, qui meum librum i Arabicum vertit sermonem,” en uit die van POCOCK van VI Id. April. 1642: „Quod si Deus otium et vitam

der naauwkeurig berigt, was POCOCK op het einde van 1659 nog daarmede bezig *). Ten aanzien van deze vertaling mag ik eene bijzonderheid niet verzwijgen, die beide uitstekende mannen evenzeer tot eer verstrekt. De naauwgezette en geleerde POCOCK vond in het VIe boek van GROTIUS' werk eenige zaken van MOHAMMED en zijne volgelingen vermeld, die hij, gelijk zoo vele vooroordeelen onder de Christenen, met de waarheid in strijd achtte †). Hij deelde zijne bedenkingen aan GROTIUS mede, die hem hartelijk dankte en volle vrijheid gaf, om in zijne vertalingen die fabelen weg te laten, die GROTIUS zonder onderzoek, op gezag van SCALIGER, had opgenomen §).

Daar POCOCK zijne Arabische vertaling tot een dubbel doel, de bekeering der Mohammedanen en de onderrigting der onkundige Christenen in het Oosten bestemde, voegde hij, behalve eenige veranderingen, er eene geheel nieuwe inleiding bij.

concesserit, dabo forsan operam, ut lucem videant, vel Editioni saltem parentur libri sex Ampl. Viri HUGONIS GROTH — in linguam Arabicam versi," is af te leiden. In dat jaar meldt POCOCK's levensbeschrijver ll. p. 21: „It appears also from HOTTINGER's Letter, that he was excited to turn the Helvetick Confession into Arabick, by hearing from HUGO GROTIUS, at Paris, that Mr. POCOCK had done the same by his Book, *de Veritate Religionis Christianae.*" Cf. ibid. p. 57.

*) Zoo schrijft HENDRIK OLDENBURG, den 2den Dec. 1659 uit Parijs aan JOB LUDOLF: „Cl. POCOCK, Oxoniae Professor, accingit se, ex consilio vere christiano, versioni libelli h. gr. *de Veritate Religionis Christianae* in linguam Arabicam." Cf. HUGONIS GROTHI *Manes vindicati*, Delphis Batav., 1727. 8°. pag. 817. Waarschijnlijk is bij de woorden „accingit se — versioni" in de latijnsche vertaling *edendae* uitgevallen.

†) Toch is het niet te ontkennen, dat de sprookjes van de gespleten maan en dergelijke mirakelen onder het volk, en vooral bij de Sjüiten zeer verbreid zijn. Cf. G. WEIL, MOHAMMED *der Prophet*. Stuttgart, 1843. 8°. S. 65 sq. 85; *The Life and Religion of MOHAMMED etc. by Rev. JAMES L. MERRICK*. Boston, 1850. 8°. p. 155 sq; G. K. KIRMANN, *Inleiding tot de kennis van den Islam*. Rott., 1861. 8'. p. 181 vg.

§) Cf. *The Theolog. Works of POCOCK*. Vol. I. p. 18 sq. 56 sq.; ED. POCOCK, *Specimen historiae Arabum etc.* Oxon., 1650. 4°. p. 186 sq.; HADR. RELANDI *de religione Mohammedica libri duo*. Traj. ad Rh. 1717. 8°. p. 260.

Zeer waarschijnlijk komt het mij naar het zoo even opgemerkte voor, dat die Arabische vertaling lang was afgewerkt, voor zij gedrukt is geworden. Wanneer wij het oog slaan op de overgroote nederigheid van POCOCK en op zijn gebrek aan fortuin, daar hij bij zijne godsvrucht en trouw aan beginselen zooveel had geleden in den burgeroorlog, dan zouden wij vermoeden, dat die druk welligt nimmer zou hebben plaats gehad, zoo niet een man de noodige hulp had geboden, die onder de voortreffelijksten van zijnen tijd behoorde, een man, in wien, wat zeldzaam schijnt, de hoogste gaven, aanzien van geboorte, rijkdom, wetenschap en godsdienst, op het schoonst vereenigd waren. Wanneer er in die dagen in Engeland sprake is van ijverige beoefening der wetenschap, van nieuwe ontdekkingen op het gebied van natuur-, schei-, geneeskunde, wanneer er voor de handhaving en uitbreiding des Christendoms iets gedaan moet worden, bij al wat goed en schoon en edel is, zal men gewoonlijk den naam van ROBERT BOYLE ontmoeten. Een Arabisch boek over het Christendom, dat niet verkocht, maar ver weggezonden, om niet uitgedeeld moest worden, kon geen uitgever vinden. Naauwelijks had ROBERT BOYLE van de zaak gehoord en haar onderzocht, of hij nam al de kosten van den druk voor zijne rekening. *) In de uitvoerige levensbeschrijving van ROBERT BOYLE door THOMAS BIRCH en in de rijke verzameling van brieven aan BOYLE geschreven, die voor de geschiedenis der wetenschappen en letteren in de 17^e eeuw eene menigte gedenkwaardige zaken bevat, komen vele bijzonderheden over deze gewigtige

*) Onjuist is dus de uitdrukking van J. A. FABRICIUS, II. p. 551: „*Arabicam versionem A. 1640 ab EDUARDO POCOCKIO concinnari curavit ROB. BOYLE editam Lond. (l) 1660. 8°.*” Nog zonderlinger is de drukfout of de verwarring in: *De Navorscher*. 12e Jaarg. №. 11. Amst. 1862. blz. 383: „*eene Arabische (vertaling) van POCOCKE, door BOYLE uitgegeven, Londen, 1660.*”

onderneming voor. Den 5den Oct. 1660 schrijft Dr. EDWARD POCOCK uit Oxford aan BOYLE, dat naar zijne verwachting in de volgende week alles (wat betreft den druk zijner Arabische vertaling van GROTIUS) gereed zal ziju. Vervolgens vermeldt hij kortelijk de veranderingen, door hem in het VIe boek gemaakt, opdat geene andere zaken daarin voorkomen, dan die door de Mohammedanen zelve erkend worden. Eindelijk stelt hij voor, zijne Latijnsche opdragt alleen te doen inbinden bij die exemplaren, die in de Christelijke landen zullen blijven, terwijl het beter is, dat de exemplaren, voor het Oosten bestemd, geen namen van personen noch plaats van oorsprong vermelden *), opdat het goede doel onder dat voorwendsel niet door kwaadwilligheid verhinderd worde †). Hierbij had POCOCK, naar het schijnt, het oog op de tegenwerking, die de arbeid der Protestantsche Kerk vooral onder de Christenen in de Le-

*) Het gevolg van dit voorstel schijnt aanleiding te hebben gegeven tot het zonderling vermoeden, waarvan J. A. FABRICIUS, II. p. 551, gewaagt: „unde lepidus error JAC. SPONII et GEORGII WHEELERI, qui ex Arabico illo GROTUM plagii reum agunt in itinerariis suis lectu alioqui dignis et amoenis.” Teregt, naar mijn inzien, merkt de schrijver van het leven van Dr. EDW. POCOCK op, p. 58: „I cannot, on this Occasion, avoid delivering it as my Opinion, that the Sight of these Arabick Translations of GROTIUS without his own, the Translator's, or any other Europaeon Name prefixed to them, was what, in great Measure, deceived Mr. WATSON, the Scotch Gentleman mentioned in WHEELER's Travels, p. 200, who seriously affirmed, „That HUGO GROTIUS had stolen all his principal Arguments for the Truth of the Christian Religion out of Arabian Authors.” Whoever considers, what little Acquaintance GROTIUS had with such Arabick Books, as have not yet been translated into other Languages, and how diligent Dr. POCOCK was in enquiring out, what the East afforded before he engaged in that Version, can hardly think of any likelier Ground for such a Declaration, than what has been above assigned.” Vgl. beneden blz. 121, de tweede noot.

†) Cf. *Works of ROBERT BOYLE*. Vol. V. London, 1744. fol. pag. 421. Melding van deze Arabische vertaling komt aldaar nog voor bl. 293, 294, 295, 422, 553, 617, en in hetzelfde Deel in: *Life of the honour. R. BOYLE*. p. 63, 87.

vant, van de zijde der Roomsche zendelingen ondervond. ROBERT BOYLE, zegt zijn levensbeschrijver, schonk eene aanzienlijke belooning aan Dr. EDWARD POCOCK, die het onvergelijkelijk geschrift van GROTIUS, van de Waarheid der Christelijke Godsdienst in het Arabisch vertaalde, en hij droeg de kosten der geheele uitgave, die te Oxford in 1660, in kl. 8°. verscheen *) en die hij in alle landen, waar die taal wordt verstaan, deed verspreiden †). Die verspreiding had, behalve door de Engelsche Compagnie voor den Levantschen handel en welligt ook door de Engelsche O. I. C., vooral door den later beroemden Dr. ROBERT HUNTINGTON plaats, die van 1671 tot 1682 Kapellaan was der Engelsche factorij te Aleppo. Ook daarbij ondervond hij veel tegenwerking van de Roomsche geestelijken, terwijl hij het voor zijne veiligheid noodig oordeelde, om in sommige exemplaren, vóór hij ze uitdeelde, het VIe boek, waarin de Islam wordt weerlegd, uit te snijden. Veel vrucht van deze verspreiding hebben wij niet kunnen ontdekken §).

*) Het eenige mij bekende exemplaar hier te lande bevindt zich in de boekerij der Leidsche Hoogeschool. Het bestaat uit twee stukken, waarvan het eerste den titel draagt: HUGO GROTIUS *de veritate Religionis Christianae. Editio Nova cum Annotationibus, Cui accessit versio Arabica. Oxonii, Excudebat Gulielm. Hall. Anno Dom. M.DC.LX.* 180 bladz en 7 ongecijf. bl. inhoudsopgave. Aan den aanvang staat een korte opdragt aan ROBERT BOYLE, geteekend E. P. Het tweede stuk volgt gehcel afgescheiden en heeft den titel: كتاب في صحة الشريعة

اللاتيني إلى العربي (Het boek van de waarheid der Christel. Godsdienst. Uit het Latijn in het Arabisch overgebracht). شعب (872) bladz. Nergens worden plaats, jaar of autheur vermeld, maar aan den kant der bladzijden wordt met onze cijfers verwezen op de overeenkomende bladzijde van den latijnschen tekst in het eerste stuk.

†) *The Life of the honourable ROBERT BOYLE.* p. 87.

§) Bijzonderheden daarover komen voor in *The Life of Dr. EDW. POCOCK.* p. 57 sq. 68 sq. 71, in *The Theological Works of Dr. POCOCK.*

Er zijn ten aanzien van de Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift nog twee bijzonderheden, die tot nu toe voor mij zeer in het duister liggen. LEONARD TWELLS, de levensbeschrijver van Dr. EDW. POCOCK zegt ll. p. 58: „het is zeker, dat óf het Latijnsche werk van GROTIUS, *de verit. relig. Christ.*, óf de vroegere bewerking in het Hollandsch, reeds vele jaren vóór den druk der Arabische vertaling in het Oosten was gekomen, want de derwisch AHMED (die de bediende van Dr. POCOCK te Aleppo was geweest) schrijft kort na POCOCK's terugkeer van Aleppo naar Engeland (dus c. 1636) aan dezen, dat hij onder andere Oostersche handschriften, die hij voor hem had gekocht, hem zal zenden een boek betreffende de aanneming der Christelijke Godsdienst, het werk van GROOT, den broeder van GOLE” *). De verschillende gissingen, door Dr. POCOCK's levensbeschrijver daarover in het midden gebracht, lossen dit raadsel niet op, welks verklaring waarschijnlijk in de naauwkeurige opgave der woorden van den derwisch AHMED en in de dagteekening van zijn brief zou te vinden zijn.

De andere bijzonderheid betreft de verklaring van den schrijver van HUGONIS GROTII *Manes vindicati*, waar hij p. 199, na de vermelding der Arab. vertaling door POCOCK, nog eene andere Arabische vertaling noemt, a *Theologo summo, Watsonio*. Wie die beroemde godgeleerde WATSON geweest is, kan ik evenmin met zekerheid be-

Lond., 1740. fol. Vol. I.; *Works of ROB. BOYLE*. Vol. V. Lond., 1744. fol. p. 617. Welligt is ook de brief van ROBERT BOYLE, in zijn leven p. 63 opgenomen, aan Dr. ROB. HUNTINGTON gezonden. — *D. ROBERTI HUNTINGTONI Epistolae etc. Scr. RH. SMITH*. Lond., 1704. 8°. p. 3 sq. p. 106. Nog in 1815 schonken de Schotsche zendelingen te Astrachan een exemplaar van GROTIUS' werk aan een' Moham. geleerde uit Bagdad. Cf. XIVth *Report of the British and foreign Bible Society*. 1818. London. pag. 76. 131.

*) Cf. *Theolog. Works of Dr. POCOCK*. Lond., 1740. fol. Vol. I. p. 58.

palen *), als mij van zijne Arabische vertaling eenig spoor is voorgekomen. De minder duidelijke of juiste uitdrukking van den S. der *Manes* heeft echter bij J. C. KOECHER aanleiding gegeven tot een misverstand, waarin hij door velen is nagevolgd geworden. In de *Manes vindicati* staat namelijk op p. 199: „ab ED. POCOKIO, superstite adhuc GROTIO, et bis post, a Theologo summo, WATSONIO, in linguam *Arabicam*, in gratiam usumque *Coptarum*, et ad ipsos in Christianismo erudiendos *Mahometanos*, postremo etiam, annitente celeberrimo BOYLEO, ad convertendos extremos *Indos*, ab Societate *Anglorum Indica*, una cum Libris Foederis Novi, in *Malabaricam* transfusum linguam.” Uit deze woorden heeft J. C. KOECHER ll. p. 109 afgeleid, dat de beroemde Engelsche godgeleerde WATSON het geschrift van GROTIUS *tweemaal* in het Arabisch heeft vertaald (librum Grotianum — *bis Arabice versum esse*). Daar KOECHER nu niets daarvan kon ontdekken, zocht hij eene aanduiding dier Arab. vertaling door WATSON in de woorden van den Eng. Kapellaan ROBERT HUNTINGTON, die in 1675, blijkbaar na de toezending

*) Welligt is hier te denken aan den Schotschen geleerden WATSON, die c. 1670—1675 in Turkije reisde en van wien G. WHELER gewaagt in: *Voyage de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Traduit de l'Anglois. Tome I.* Amst. 1689. kl. 8°. bladz. 161—164. Misschien is de gissing niet te gewaagd, dat het geheele berigt eener Arab. vertaling van GROTIUS' werk door WATSON, ontstaan is uit misverstand van hetgeen deze omtrent het werk van GROTIUS, als uit Arabische bronnen ontleend, beweerde: „Que HUGO GROTIUS a dérobé tous ses principaux Argumens pour la Vérité de la Religion Chrétienne, d'un Auteur Arabe, et particulièrement des Ouvrages d'un excellent homme que les Latins ont tenu pour un Archi herétique, mais que les Coftes tiennent pour un Saint, qui a écrit un excellent Livre contre les Turcs et contre les Juifs, pour la vérité de la Religion Chrétienne.” WHELER, ll. p. 168. In het verhaal van WHELER's reisgenoot, JACOB SPON, komt genoegzaam dezelfde vertelling voor, maar wordt de zegsman *Monsieur VATZ Eseossois* genoemd. Cf. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant, par JACOB SPON et GEORGE WHELER.* Amst. 1679. 12°. T. I. pag. 195.

van de Arab. vertaling van GROTIUS' geschrift, aan den Patriarch der Maronieten te Antiochië STEPHANUS PETRUS schrijft: „Illi, illi tantum, Christiani istius codicis interpreti, non mihi, convenit tale elogium. Ipsiusque nomine liceat mihi interrogare, utrum versio sit congrue facta, utrum utilis censeatur iis hominibus, quibus Arabica est vernacula lingua. Si enim tuo comprobetur suffragio, nihil amplius impedit, quo minus edatur cum authoritate, et felicissimo, uti spero, successu. Ideoque si usui forent aliquam multa exemplaria, curabo diligenter, ut quantocuyus accipias, et alios insuper eiusdem idiomatis libros, qui religionem spectant et bonum publicum” *). Zonderling, mijns inziens, heeft KOECHER, bij het *edatur cum authoritate* aan een nog te drukken werk gedacht, en daar de Arab. vertaling van GROTIUS door POCOCK reeds lang gedrukt was, gegist, dat in dezen brief de Arab. vertaling door WATSON bedoeld zou zijn. Naar ik meen, geheel ten onregte; het *edatur cum authoritate*, zal, blijkens het voorafgaande „si tuo comprobetur suffragio”, wel van de *Kerkelijke goedkeuring* of vergunning tot verspreiding door den Patriarch der Maronieten verstaan moeten worden, terwijl wij straks reeds zagen, dat vooral HUNTINGTON te Aleppo de exemplaren van POCOCK's vertaling verspreidde en ook de laatste woorden van zijn brief duidelijk op de Arabische vertaling van andere Christelijke schriften door POCOCK doelen, zoodat niemand anders dan POCOCK die *interpres Christiani istius codicis* kan zijn. Maar aan het zonderlingste van alles schijnt KOECHER zich niet gestooten te hebben, aan dat *tweemalen* in het Arabisch vertaald door WATSON. Maar ook dit is, naar ik meen, misverstand. In de bedoeling van den S. der *Manes vindicati* heeft vermoedelijk wel dit gelegen: nog bij het leven van GROTIUS is zijn werk

*) Cf. R. HUNTINGTON *Epistolae, etc.* Scr. TH. SMITH. Lond., 1704.
8^e. pag. 3 sq. waarmede verg. p. 106.

door POCOCK, en *na* zijn dood tweemalen door anderen, door WATSON in het Arabisch en ten laatste in het Malabaarsch vertaald geworden. Dat hij dit heeft bedoeld, is ook uit den Index op te maken, waar hij eenvoudig vermeldt: „WATSONIUS librum HUG. GROTHI de *Verit. relig. Christ.* in linguam Arabicam transtulit.” *) Dat hij van die Arab. vertaling door WATSON niets wist te zeggen, moeten wij ook daaruit afleiden, dat hij later, bij de opgave der Oostersche vertalingen, pag. 816 sq., haar zelfs niet vermeldt. Intusschen aarzelt DE BURIGNY II. p. 105 niet, met een valsch berroep op FABRICIUS, te vertellen: „On assure qu'il y en a eu *trois traductions Arabes.*”

Bij de letterkundige geschiedenis der Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift hebben wij nog een ander veld van de verbreiding des Christendoms te vermelden. Gelijk bekend is, ontstond in het begin der vorige eeuw de merkwaardige Deensche Missie op de kust van Choromandel in Voor-Indië, waar, door de zorg van den godvruchtigen AUGUST HERMANN FRANOKE, de eerste Evangelische zendelingen BARTHOLOMAEUS ZIEGENBALG en HEINRICH PLÜTSCHAU hun arbeid in 1706 te Tranquebar aanvingen. In de berigten dier missie vond ik, dat de zendeling B. SCHULTZE in 1724 aan een' Moorschen Priester, die een goed Arabisch boek verlangde, het geschrift van GROTIUS schonk †). Daar tot 1724 niets van een anderen druk bekend is, moet dit een exemplaar van de Oxfordsche uitgave van 1660 geweest zijn. Waarschijnlijk waren echter toen reeds de exemplaren van dat werk schaarsch, de kos-

*) Elders evenwel, g 4. zegt de Index onbegrijpelijk genoeg: *Arabica versio, — eiusd. editiones IV.* Men verg. ook beneden blz. 128.

†) Cf. *Der Königl. Dänischen Missionarien aus Ost-Indien eingesandter Ausführlichen Berichten Anderer Theil.* Halle, 1735. 4°. 20e Continuation, S. 501.

ten van een geheelen herdruk te groot en het schijnt dat vooral om in de behoeftē dier zending te voorzien, de Hoogleeraar JO. HENR. CALLENBERG te Halle, die reeds verschillende Christelijke schriften in het Arabisch had vertaald, het VIe boek van GROTIUS' werk afzonderlijk liet herdruken onder den titel: *HUGONIS GROTHI adversus Muhammedanos liber, ab EDUARDO POCOCKIO in linguam arabicam translatus; in usum Moslemorum seorsum recudendum curavit JO. HENR. CALLENBERG.* Halae, 1731. 12° *). Evenzoo verscheen iets later een overdruk van het IIIe boek van GROTIUS, ten behoeve der Joden in Turkijē en Noord-Afrika, onder den titel: *HUGONIS GROTHI de Noui Testamenti auctoritate liber ab EDUARDO POCOCKIO in linguam arabicam translatus In usum Judaeorum orientalium seorsum recudendum curavit JO. HENR. CALLENBERG.* Halae in typographia instituti Judaici CIICCCXXXIII. 12°. 2 bl. Latijns. Voorrede en 51 pagg. Arab. †). Het V^e boek van GROTIUS' werk werd herdrukt onder den titel: *HUGONIS GROTHI adversus Judaeos liber ab EDUARDO POCOCKIO in linguam arabicam translatus, in usum Judaeorum orientalium seorsum recudendum curavit J. H. CALLENBERG.* Halae, 1734. 12°. §). Behalve de genoemde vermeldt Dr. J. TH. ZENKER, *Bibliotheca orientalis.* II. Leipz., 1861. 8°. op bl. 99, N°. 1241, nog den herdruk van een uittreksel van POCOCK's ver-

*) Cf. CHR. FR. DE SCHNURER, *Bibliotheca Arabica.* Halae ad Salam, 1811. 8'. pag. 277, N°. 280. Volgens de: *Bibliothèque de M. le baron SILVESTRE DE SACY,* 1e Livraison. Paris, 1842. p. 89, N°. 438, heeft dit boekje dezen Arabischen titel: المقالة في ابطال دين الاسلام, dus dezelfde als in de vertaling van POCOCK op bl. 112.

†) Naar een exemplaar in mijn bezit. Cf. SCHNURER, II. pag. 278, N°. 281.

§) Cf. SCHNURER, II. p. 281, N°. 283. Het register, p. 521, geeft als drukjaar op 1735.

taling, zonder plaats noch jaar, maar in Engeland verschenen onder den titel: **كتاب مفتاح الخزان و مصباح الدفان** (*de sleutel der schatkameren en de lamp der verborgenheidēn*), in 8°. 144 pagg.

Over de andere Oostersche vertalingen van het geschrift van GROTIUS kan ik veel korter zijn. Dat zijn geschrift door eenige Roomschēn in het Perzisch werd vertaald, heeft GROTIUS zelf berigt in twee brieven van het jaar 1638. Den 1sten Januarij van dat jaar schrijft hij aan GERARD VOSSIUS: „Liber veritatis Christianae, ut de Germanicis duabus et Gallica versione non loquar, editus est in Anglia Anglice. Vertit eum Graece Pastor Legati hic Anglicani. Pontificii autem nunc Persice vertunt, ut Mahumetistas, si Deus aspiraret, faciant Christianos” *). In een anderen brief aan zijn broeder, uit Parijs van 4 Dec. 1638, zegt hij eenigzins schalks: „Liber meus de Veritate Religionis Christianae, qui Socinianus est Voetianis, adeo hic pro tali non habetur, ut studio Religiosorum Pontificiorum vertatur in sermonem Persicum ad convertendos, si Deus coepito annuat, ejus imperii Mahumetistas” †). Wie die Roomsc̄he geestelijken geweest zijn, heb ik nergens vermeld gevonden, maar ik vermoed, dat zij tot de orde der ongeschoeide Carmelieten hebben behoord §), die toen met veel ijver te Ispahān en elders werkzaam waren. Dat aan eene Perzische vertaling gedacht, gearbeid is, kunnen wij uit het getuigenis van GROTIUS als zeker stellen; dat zij ooit is afgewerkt, meen ik te moeten betwijfelen, en vrij stellig te moeten ontkennen, dat zij

*) Cf. *Praestantium ac eruditiorum virorum Epistolae, etc.* Amst., 1704. fol. *Epist.* 548. pag. 797.

†) GROTIUS, *Epist.* 444. p. 881. Amst., 1687. fol.

§) De Schrijver van: *HUGONIS GROTHI Manes vindicati etc.* Delphis, 1727. 8°. pag. 199, kent de Perzische vertaling aan de Jezuïten toe.

ooit is gedrukt geworden. Daarvan toch heb ik, bij een zeer langdurig onderzoek, nergens eenig spoor kunnen ontdekken.

Zooveel ik weet, is DE BURIGNY de eerste geweest, die in zijn *Vie de GROTIUS*, Tome II. Amst., 1754, p. 105, van eene Turksche vertaling van het geschrift van GROTIUS gewaagt. „Quelque tems,” zegt hij, „après que cet ouvrage (*de verit. relig. Christ.*) eut paru, un Anglois qui avoit vécu longtemps en Turquie vint voir GROTIUS, pour lui dire qu'il traduisoit son Livre en Turc, parce qu'il le croyoit le plus utile qu'il y eût pour instruire les Chrétiens qui vivoient en Turquie, et pour convertir les Mahométans. Il lui promit de faire ce qui dépendroit de lui pour le faire imprimer en Langue Turque en Angleterre.”

Wanneer men nu den door DE BURIGNY aangehaalde brief van GROTIUS inziet, dan blijkt het, dat die geheele Turksche vertaling een verdichtsel is van DE BURIGNY, uit slordige lezing of misverstand van GROTIUS' woorden geboren. Deze toch schrijft den 16den Febr. 1641 aan zijn broeder WILLEM: „Fuit apud me his diebus Anglus vir doctissimus, qui diu in Turoico vixit imperio, et meum librum *de Veritate Relig. Christ.* in Arabicum vertit sermonem; curabitque si potest, typis in Anglia edi. Is nullum librum putat esse utiliorem aut instrueudis illarum partium Christianis, aut etiam convertendis Mahometistis, qui sunt in Turcico Imperio, aut Persico, aut Tartarico, aut Punico, aut Indiano.” *Epist.* 534, pag. 914. Uit de dagtekening en de woorden zelve van GROTIUS blijkt toch, dat de ongenoemde Engelschman niemand anders was dan EDW. PO-COCK, die op het einde van 1640 uit Konstantinopel te Parijs was gekomen en wiens Arabische vertaling van het werk van GROTIUS later door DE BURIGNY zelven nog wordt vermeld. Ofschoon nu GROTIUS uitdrukkelijk van eene Arabische vertaling gewaagt, heeft DE BURIGNY, onbegrijpelijk genoeg,

daar niet op lettende, omdat die Engelschman uit Turkije kwam, alleen aan het Turksch gedacht en aldus de fabel eener vertaling van GROTIUS' geschrift in het Turksch doen ontstaan. Eenig bewijs voor het bestaan dier vertaling heb ik nergens gevonden, maar wel dat de dwaling, bij DE BURIGNY uit misverstand ontstaan, later door velen blindelings is gevuld en er dus dikwerf wordt gewaagd, gelijk b. v. in de *Handelingen der buitengewone vergadering der Directeuren van het Nederl. Zendelinggenootschap te Rotterdam*, gehouden den 20sten Julij 1820, bl. 106, van eene Turksche vertaling van het voortreffelijk boek van onzen GROTIUS, over de waarheid van de Christelijke Godsdienst.

De schrijver van HUGONIS GROTII *Manes vindicati*, pag. 818, zegt: „In *Malabaricam Linguam transferri curavit ROBERT BOYLEUS. Vid. FRANCISCI BUDDEI Lexicon Universale Historicum, sub voce h. GROTIUS.*” In de latere uitgave van dat werk, door JACOB CHRISTOFF ISELIN bezorgd, de eenige, die ik heb kunnen raadplegen, wordt geene Malabaarsche, maar wel eene Maleische vertaling vermeld. De woorden luiden aldaar zoo gelijkend naar die van den schrijver der *Manes*, dat deze de berigten van het Lexicon slordig schijnt vertaald te hebben. Wij lezen namelijk S. 591 *): „hernach von den Jesuiten in die Persische, in gleichen von POCOKIO, annoch zu GROTII lebens-zeiten, und nachgehends von dem WATSON, beydes mal in die Arabische spraach, den Cophthen zu gefallen, und die Mahometaner zu bekehren, auch letzter zeit auf des BOYLE ansuchen, die Indianer zum Christenthum zu bringen, von den Engl. Orient. Compagnien (!) nebst der schrifft neues testaments, in die Malaische spraach ist übersetzt worden.” Of nu in andere uitgaven van BUDDEUS' Lexicon werkelijk eene

*) Neu-vermehrtes Historisch und Geographisches Allgemeines Lexicon. II^r. Theil. Basel, 1726. f°.

Malabaarsche vertaling wordt vermeld, weet ik niet, daar ik die niet heb kunnen inzien, maar wel durf ik beweren, dat die opgave geheel onjuist is. Noch in de talrijke brieven aan ROBERT BOYLE, noch in zijne levensbeschrijving, waar blijkbaar alles met groote zorg en ingenoemenheid wordt vermeld, wat ROBERT BOYLE heeft gedaan en wat hij op het gebied der Christelijke letterkunde en der zending heeft bevorderd, komt een enkel woord voor van de ondersteuning eener Malabaarsche vertaling van het geschrift van GROTIUS. Maar ik durf ook verzekeren, dat er in dien tijd zeker in Engeland, hoogstwaarschijnlijk ook elders geen enkel Protestantsch geleerde bestond, genoeg in die taal ervaren, om zulk een werk te kunnen ondernemen. Ook deze vertaling meen ik dus gerust tot het gebied der fabelen te kunnen verwijzen. Eene gissing over het ontstaan dier fabel zal ik zoo aanstonds mededeelen.

Wat de schrijver van HUGONIS GROTIUS *Manes vindicati* van eene Malabaarsche vertaling zegt, dat vermeldt genoegzaam met dezelfde woorden JO. ALB. FABRICIUS, ll. p. 552, van het Maleisch: „In *Malaicam quoque linguam transferri curavit ROBERTUS BOYLE.*”

In vroeger tijd was, ook onder de geleerden, de berouemde Orientalist D'HERBELOT niet uitgezonderd, de verwisseling van Malabaarsch met Maleisch niet ongewoon. Zelfs onze grote HADRIAAN RELAND achte het in zijne belangrijke *Dissertatio de linguis insularum quarundam orientalium* nog noodig, bepaald aan te tonen, dat het Maleisch en Malabaarsch geheel verschillende talen zijn *).

Waar nu beide schrijvers, bijna ter zelfder tijd, aan de zorg van ROBERT BOYLE de een eene Malabaarsche, de ander eene Maleische vertaling van GROTIUS' geschrift toe-

*) Cf. HADR. RELANDI *Dissertationum miscellanearum pars tertia.* Traj. ad Rh., 1708, pag. 89.

kennen, meen ik ook hier eene verwarring dier beide taalnamen te moeten aannemen. Aan eene Malabaarsche vertaling is, gelijk ik zeide, naar mijne meening, in de 17^e eeuw (ROBERT BOYLE stierf 30 December 1691) niet te denken, maar welligt aan eene Maleische? Ik beken, dat ik lang daaraan getwijfeld heb, maar meen nu toch, na nauwkeurige vergelijking der verschillende traditiën, te moeten besluiten, dat ook deze Maleische vertaling nooit heeft bestaan. Behalve toch, dat nergens eenig zeker spoor daarvan voorkomt, is de vermelding „transferri curavit ROBERTUS BOYLE,” voor mij het afdoend bewijs der onwaarheid van dit berigt. Wederom moet ik mij én op de briefwisseling én op de levensbeschrijving van ROBERT BOYLE beroepen, waar geen spoor daarvan voorkomt. Hoe nu die fabel is ontstaan, zal ik trachten op te helderen. Gelijk ROBERT BOYLE zijn' ijver voor de verbreidung des Christendoms in de ondersteuning der uitgave van POCOCK's Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift betoonde, zoo bevorderde hij ook krachtig een aantal andere Christelijke ondernemingen, zoo als de uitgave van de Turksche vertaling des Nieuwen Testaments, de uitgaven der H. S. in het Welsch en Iersch, en de verbreidung des Christendoms in Noord-Amerika. Maar zijne Christelijke werkzaamheid strekte zich ook tot Oost-Indië uit. Op zijne kosten werd namelijk door twee geleerden, de beroemde THOMAS HYDE, Bibliothecaris der Bodleiaansche boekerij, en Dr. THOMAS MARSHALL, Rector van Lincoln College te Oxford, eene uitgave in 500 exemplaren bezorgd der vier Evangelien en Handelingen der Apostelen in het Maleisch *). Die

*) Dit thans zeldzame werk draagt den titel: *Jang ampat Evangelia derri Tuan kita Jesu Christi, daan Berboatan derri jang Apostoli bersacti, Bersalin dallam Bassa Malayo. That is, the four Gospels of our Lord Jesus Christ, and the Acts of the Holy Apostles, Translated into the Malayan tongue.* Oxford, Printed by H. HALL, Printer to the University. 1677. 4°. 16 en 215 bladz. in twee kolommen. Herdrukt in 1704, in 4°.

uitgave was eenvoudig een overdruk van hetgeen vroeger in ons vaderland was verschenen, maar vooral uit de brieven van THOMAS HYDE aan ROBERT BOYLE leeren wij weder een aantal bijzonderheden omtrent deze zaak kennen, en zien wij tevens daaruit, hoe gebrekkig destijds de kennis van het Maleisch in Engeland, hoe gering de hulp-middelen voor die taal aldaar waren *), zoodat wij ook daaruit als zeker kunnen afleiden, dat zich toenmaals niemand in Engeland bevond in staat om GROTIUS' werk in het Maleisch te vertalen. Vele jaren later zien wij weder uit brieven van THOMAS HYDE aan ROBERT BOYLE, dat men te Oxford beproefde, om door zijne ondersteuning Maleische (dat zal wel zijn Arabisch-Maleische) drukletters te doen vervaardigen, en dat men daarmede het Evangelie van Lukas en de Handelingen wilde drukken †). Ik heb niet kunnen ontdekken, of dit werk tot stand is gebracht, of wel, even als de plannen door TH. HYDE aan ROBERT BOYLE voorgedragen tot aanmoediging van de beoefening van het Maleisch in Engeland voor de Evangelieverbreiding §), waarschijnlijk door den niet lang daarop gevolgden dood van BOYLE, is verijdeld.

In de genoemde uitgave der Maleische vertaling van de vier Evangelien en Handelingen, komt nu noch in de vrij uitvoerige voorrede van THOMAS MARSHALL, waar alle aanleiding daartoe bestond, noch in de opdragt van THOMAS HYDE

*) Het voornaamste wat deze Maleische uitgave betreft is te vinden in de voorrede, en in: *Works of ROBERT BOYLE*, Vol. V. Lond., 1744. f°. p. 583 (het jaartal aldaar 1667 gedrukt, moet wel 1676 of 1677 zijn), 584—586, 588, 592, 593, 594, 644; *Life of R. BOYLE*, p. 84, 68, 87. Over de Maleische taalstudiën, spraakkunst („it is a pitiful trifle, not of any worth”) en woordenboek van zekeren WILLIAM MAINSTON, *ibid.* p. 591, 593, 617.

†) Cf. de brieven van THO. HYDE in: *Works of ROBERT BOYLE*. Vol. V. Lond., 1744. f°. pag. 592, 593.

§) Cf. *Works of ROBERT BOYLE*. Vol. V. pag. 594.

aan ROBERT BOYLE, iets voor van eene Maleische vertaling van GROTIUS' geschrift, waarvan ook BOYLE's levensbeschrijver niets heeft geweten. Dat echter dezelfde man, die POCOCK's Arabische vertaling liet drukken, ook de Maleische vertaling van een gedeelte des N. T. liet uitgeven, schijnt mij de enige grond tot de sage, door FABRICIUS vermeld, door velen later nageschreven: „In Malaicam quoque linguam transferri curavit ROBERTUS BOYLE.” De schrijver van HUGONIS GROTIUS *Manes vindicati* nu het Lexicon van BUDDEUS volgende en verder tegelijk Maleisch met Malabaarsch, de Arabische vertaling van GROTIUS' geschrift door POCOCK en de Maleische uitgave van een deel des N. V., beiden door BOYLE bevorderd, met elkander verwarringe, schrijft pag. 199: „postremo etiam, annitente celeberrimo Boyleo, ad convertendos extremos Indos, ab (?) Societate Anglorum Indica, una cum Libris Foederis Novi, in Malabaricam transfusum linguam.” Op dit voetspoor schrijft JO. CHRISTOPH. KOECHER in HUG. GROTIUS *de veritate relig. Christ variis dissert. illustratus*. Halae Magdeb., 1739. 8°. pag. 111, met dezelfde verwarring: „ROBERTUS BOYLE in Malaicam sive Malabaricam linguam converti illum curavit.” Lateren, die onderscheid kenden tusschen Maleisch en Malabaarsch, maakten er nu ook maar twee verschillende vertalingen van. Dat die Maleische vertaling ook door geen ander is vervaardigd, meen ik uit het stilzwijgen van allen, die het konden weten en het zouden gezegd hebben, van JOH. HOORNBEEK, FRANÇOIS VALENTYN en vooral van GEORGE HENRIK WERNDLY, in wiens *Maleische Boekzaal* geen spoor daarvan voorkomt, te moeten afleiden. Ook in lateren tijd heb ik vruchtelooos daarnaar gezocht, en hoewel het mij leed doet voor de eer onzer landgenooten, meen ik het thans stellig daarvoor te moeten houden, dat het beroemde geschrift van den uitstekenden GROTIUS niet in het Maleisch is vertaald geworden.

Eindelijk wordt nog eene vertaling genoemd van GRO-

TIUS' werk, die in het Chineesch. De eerste vermelding daarvan vond ik weder bij J. A. FABRICIUS, ll. p. 551, dien de schrijver van HUGONIS GROTIUS *Manes vindicati*, p. 818, en anderen weder gevuld hebben. FABRICIUS beroept zich alleen op C. L. BILDERBECK, in de § VI zijner voorrede voor de Duitsche vertaling van het werk van JAC. ABBADIE, *Traité de la Verité de la Religion Chrétienne*, te Frankfort in 1713, en te Zelle en Leipzig in 1721 verschenen. In deze Voorrede nu, gedagteekend te Celle, 29 Maart 1713, komt dit berigt, zonder vermelding van eenige bron, op zoo zonderlinge wijze voor, dat daaraan, mijns iuziens, volstrekt geen waarde is te hechten. Had toch die vertaling zoo wonderbare uitwerking gehad op de bekeering der Chinezen, als de schrijver vermeldt, dan zou daarvan toch wel iets bekend zijn geworden. Uit het verband zijner woorden blijkt verder, dat de schrijver in de meening verkeerde, dat die Chinesche vertolking naar het Hollandsche dichtwerk zou vervaardigd zijn, hetgeen mede hoogst onwaarschijnlijk is. Eindelijk noemt de schrijver buiten deze Chinesche vertaling, waarvan hij had gehoord, geen enkele andere Oostersche vertaling, zelfs niet de bekende Arabische, zoodat hij zich met een onderzoek van dit onderwerp volstrekt niet schijnt bezig gehouden te hebben *). Maar ook op zich zelve, om vorm en

*) In: *Die Triumphirende Christl. Religion, das ist: Tractat von der Warheit und Gewissheit der Christl. Religion. Aus dem Frantz. des Hn. JACOBI ABBADIE. 2e. Aufl. Zelle u. Leipzig. 1721. 4°. Ier. Th. Vorrede.* § VI, luiden zijne woorden dus: „GROTIUS brachte zu Anfangs seine hierüber gefaste Gedancken in Holländische Reime, damit sie von seinen Landes-Leuten um desto ehe möchten behalten werden, und die Seefahrende auff ihren langwierigen Reisen nach Ost- und West-Indien Gelegenheit hätten, ihre Zeit nützlich zu vertreiben, auch ferner die Heyden, darunter sie nachmahls geriethen, von der Warheit Christl. Lehre zu überführen; welcher sein Zweck dann auch nicht gefehlet, indem wie berichtet wird, dieses des GROTIUS Buch von der Warheit der Christlichen Religion, da es ins Sinesische übersetzt worden, mehr Christen als alle Jesuiten gemachet.”

inhoud, komt mij eene overbrenging van GROTIUS' geschrift in het Chineesch zeer onwaarschijnlijk voor. Eindelijk waren het in dien tijd schier uitsluitend de Roomsche zendelingen, die voldoende kennis van het Chineesch verworven hadden en van dezen kunnen wij zulk een arbeid naauwelijks verwachten *).

In geen enkele Chinesche bibliographie is mij tot dus verre iets daarvan voorgekomen, en bij de reeds gebleken ligtvaardigheid van zulke opgaven, meen ik dus ook de waarheid van het bestaan dezer vertaling zeer in twijfel te moeten trekken.

Van al de gewoonlijk genoemde Oostersche vertalingen van het geschrift van GROTIUS, kunnen wij dus alleen de Arabische als zeker, als gedrukt en verspreid beschouwen. Van de Perzische blijkt het, dat zij bedoeld, welligt aangevangen, maar nimmer gedrukt en uitgegeven is. Van al de overige meen ik de berigten als geheel fabelachtig te moeten verwerpen. Het moge eenigzins teleurstellend zijn, een' liefelijken volkswaan, eene voor een beroemden landgenoot vereerende letterkundige traditie aldus bij nader onderzoek schier geheel in rook te zien verdwijnen: dit mogen wij, naar mijne meening, in de sage als hogere waarheid erkennen, dat hoewel dit schoon geschrift van GROTIUS niet in al die talen is overgebracht, het echter zulk eene overbrenging waardig is geacht geworden.

*) In 1687 hield een Chinees, die een weinig Latijn verstand, zich enkele dagen te Oxford op, maar zeker was deze niet tot zulk een arbeid in staat. Cf. *Works of ROBERT BOYLE*. Vol. V. p. 591. ABEL-RÉMUSAT, *Nouv. Mélanges Asiatiques*. T. I. Paris. 1829. 8°. pag. 259.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten DECEMBER 1862.

Tegenwoordig de Heeren: W. MOLL, J. VAN LENNEP,
H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZN., C. LEEMANS, J. C. G. BOOT,
J. BAKE, G. MEES AZ., L. J. P. JANSSEN, H. C. MILLIES,
W. G. BRILL, W. C. MEES, G. H. M. DELPRAT, N. BEETS,
J. A. C. VAN HEUSDE, S. KARSTEN, M. DE VRIES, J. P. SIX,
B. J. L. DE GEER.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld.

Door eene lichte ongesteldheid van den Voorzitter, die
hiervan schriftelijk heeft kennis gegeven, wordt het Voor-
zitterschap door den Heer MOLL waargenomen.

Is ingekomen eene missieve van den Heer NIJHOFF,
waarbij dat lid, verhinderd om persoonlijk in deze Verga-
dering tegenwoordig te zijn, voor de Boekerij der Akade-
mie aanbiedt een exemplaar van het VIe Deel, 2^e Stuk

zijner *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*. De Heer DIRKS, mede afwezig ten gevolge van zijn lidmaatschap der Staten-Generaal, biedt der Vergadering het 7e Stuk van het *Vervolg op van LOONS Nederlandsche Historiepenningen* aan namens de Commissie, met dien arbeid belast. De Heer VAN LENNEP, mede lid dierzelfde Commissie, vermeldt met erkentelijkheid de ijvervolle werkzaamheid van den Heer DIRKS in den verleden zomer aan deze Aflevering besteed. Het achtste Stuk zal op het laatst van 1863 kunnen gereed zijn. — Van den Heer DE GREUVE is eene missieve ontvangen, waarin deze te kennen geeft, met den 6den dezer maand den zeventigjarigen leeftijd te hebben bereikt, en dus rustend lid te worden.

Nog zijn ingekomen vier Latijnsche Prijsverzen: 1. Een *Idyllium in Parentalibus Sannazarii*. Zinspreuk: *Notus Orbi, ignotus Urbi.* 2. *De lebelis materie ac forma, ejusque tutela in machinis vaporis vi agentibus. Carmen didascalicum.* Zinspreuk: *Judiciis monstrare recentibus abdita rerum, caet. HOR.* 3. *De respiratione plantarum, Elegia.* Zinspreuk: *Si canimus sylvas, sylvæ sunt ORDINE dignæ.* VIRG. 4. *De Domina nostra Maria per dolente, Elegiarum Liber, Pio IX Pontif. maximo dicatum.* Zinspreuk: *Haec studia adolescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium atque solatium praebent.* CICERO pro *Archia.*

- Eindelijk is nog ingekomen eene gedrukte circulaire van het Historisch Genootschap te Utrecht betrekkelijk de onderneming des Genootschaps, om eene reeks van bronnen voor de Geschiedenis des Vaderlands voor het eerst of op nieuw in het licht te geven. De Heer BRILL, Voorzitter van het Genootschap, licht de veelomvattende onderneming mondeling toe. Ofschoon zich niet ontveinzende den overgrooten omvang van het plan, bedoelt men aanvankelijk slechts te verzamelen en voor te bereiden. Eene vereeniging, die de

vereischte middelen daartoe bezit, mag zich geroepen acht-ten om eene zoo grootsche onderneming, wanneer daaraan werkelijk behoefte bestaat, ter hand te nemen. De Spreker vermeldt met erkentenis de ondersteuning, die hij aanvan-kelijk reeds, onder anderen van het lid der Akademie, den Heer DELPRAT, heeft mogen ontvangen.

Den Heer JANSSEN brengt, namens de daartoe benoemde Commissie, rapport uit wegens het nader onderzoek van het in HS. bestaande *Eponymologicum* van REINESIUS, en ter beantwoording der vraag, of men dit werk in het belang der oudheidkundige wetenschap zoude behooren in het licht te geven? De Commissie had dezen arbeid onder hare leden verdeeld, en was, na wisseling van denkbeel-den, eenparig tot het besluit gekomen, dat dit werk, hoe verdienstelijk ook voor zijnen tijd, en ofschoon nog, mits met de noodige omzichtigheid, zeer goed te gebruiken, toch op het tegenwoordige standpunt der epigraphiek en ety-mologie veel te onvolledig is en te vele leemten heeft, om uitgegeven te worden. De Commissie adviseert derhalve, om het veelomvattende (uit 15 quarto deelen bestaande) werk niet in het licht te geven, maar, onder dankbetuiging aan den Heer BAKE die er de aandacht op gevestigd heeft, den wensch uit te spreken, dat het in die Vaderlandsche Bibliotheek gedeponeerd worde, waar thans reeds de meeste hulpmiddelen voor de klassieke Oudheid en Letteren vereenigd zijn (te Leiden), en waar het voor de studiën meer nut zal kunnen doen, dan in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.

De Heer BEETS vestigt de aandacht op eene door den Heer P. LEENDEERTZ wz. voorgenomene nieuwe uitgave der Gedichten van HOOFT. Met den Heer LEENDEERTZ deswege

in correspondentie getreden, is hij daardoor in staat gesteld, van de hooge wenschelijkheid dezer uitgave aan de Vergadering eenig denkbeeld te geven. Die uitgave zal zich onderscheiden 1°. door eenen zuiveren tekst; 2°. door groote volledigheid; 3°. door eene chronologische rangschikking der Gedichten. Aan eene zuivering van den tekst is groote behoefté, gelijk de Spreker door onderscheidene voorbeelden aautoont. De Heer LEENDERTZ heeft van bijna alle Gedichten HOOFTS eigen Handschrift onder de oogen gehad; van de overige, zeer oude afschriften of wel de oudste drukken. Spreker geeft enige proeven van hieruit voortvloeyende zeer gelukkige herstellingen van bedorvene plaatsen. Wat de volledigheid betreft, de voorgenomene uitgave zal een 80-tal stukken behelzen, die in de tot hiertoe volledigste uitgave, die van 1704, niet gevonden worden. Voorts acht de Heer BEETS het ook voor de studie onzer oude taal en letterkunde zeer belangrijk, te kunnen nagaan, hoe HOOFT onderscheidene zijner Gedichten bij eene latere bewerking veranderd, ofschoon niet altijd verbeterd, heeft. Wat de taalregeling en spelling aangaat, zal men meer dan dit tot dusverre bekend was, den uitbreiden invloed onzes Hoofddichters van dien tijd op VONDEL, BREDERO en andere zijner tijdgenooten leeren waarden; en ook de ontwikkelingsgeschiedenis van het dichttalent van HOOFT zelven zal daaruit beter gekend worden. Om alle deze redenen acht de Heer BEETS het zeer wenschelijk, dat de Akademie, zoo al geene materiële ondersteuning, dan toch een zedelijken steun aan deze voor de beoefening onzer oude Letterkunde zoo uitnemend gewichtige onderneming verleene.

De Vergadering vereenigt zich algemeen met deze denkbeelden. De Heer LEEMANS meent, dat de Akademie zich niet mag onttrekken aan het verleenen van eene ruime ondersteuning, die zoo zeer in hare roeping ligt. De Heer

M. DE VRIES maakt opmerkzaam op een woord van den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken, als ware het Publiek de enige en groote MECENAS van onze dagen, en betoogt, dat het gering getal Inteekenaren op deze ontwerpene uitgave van een Dichter als HOOFT, wel het tegendeel bewijst. Nadat nog enige leden in dienzelfden geest het woord gevoerd hebben, verzocht de Voorzitter de Heeren VAN LENNEP en BEETS, over dit aangelegen onderwerp nader te zamen in overleg te treden, en den laatstgenoemden zijne mededeeling, op schrift gebracht, den Secretaris voor de *Verslagen en Mededeelingen* te verstrekken; hetgeen de genoemde leden op zich nemen.

Daarna spreekt de Heer VAN LENNEP over het gebruik van onderscheidende letters in het schrijven, en de lot gevallen die dit gebruik van ouds af gehad heeft; alsmede over de wijze, waarop men onderscheidene Eigennamen behoort te schrijven, naar gelang zij of op herkomst of op grondbezit berusten.

Deze bijdrage zal door den Heer VAN LENNEP op verzoek van den Voorzitter schriftelijk worden medegedeeld, als bestemd voor de *Verslagen en Mededeelingen*.

Bij de laatste omfrage worden onderscheidene boekwerken voor de Bibliotheek aangeboden: als, door den Heer BEETS de 2 laatste Deelen zijner uitgave der *Gedichten van Staringh*; namens den Heer DIRKS zijn *Souvenir de la Haye*, mitsgaders zijne *Redevoering* gehouden op de honderdste Vergadering van het *Friesche Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*; door den Heer JANSSEN het bibliographische werk van den Heer Mr. J. T. BODEL

(140)

NIJENHUIS over de *Vaderlandsche Plaatsbeschrijvingen*, uitgegeven bij den Heer FRED. MULLER, namens de beide Heeren; door den heer LEEMANS een geschrift van TH. NÖLDEKE, *Ueber einige Samaritanisch-Arabische Schriften die Hebräische Sprache betreffend*, en door den Secretaris zijn werkje *Ter Nagedachtenis van Mr. C. M. van der Kemp*; waarna de Vergadering, daar de Heer LEEMANS verzoekt zijne mededeeling nog te verdagen, door den waarnemenden Voorzitter wordt gesloten.

R A P P O R T

OVER DE WETENSCHAPPELIJKE WAARDE EN HET AL OF NIET
WENSCHELIJKE EENER UITGAVE VAN DEN CODEX

VAN

THOMAE REINESII EPONYMOLOGICON,

OP DE

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK TE 'S GRAVENHAGE.

Ons geacht medelid BAKE had op de vergaderingen van Maart en April l.l. belangwekkende mededeelingen gedaan over het onuitgegeven HS. van het *Eponymologicon* van THOMAS REINES, afkomstig uit de HS. nalatenschap van Prof. SAXE te Utrecht, en met deze ten jare 1806 voor de Koninklijke Biliotheek aangekocht. Dat *Eponymologicon*, door REINES ontworpen zou, naar zijne eigene verzekering, een alphabetisch lexicon bevatten van alle grieksche en latijnsche bijnamen (*cognomina*), alsmede van de barbaarsche namen, in de geschriften en opschriften der ouden voorkomende; vergezeld van taalkundige, historische, oudheidkundige en kritische opmerkingen, en van de aanwijzing der plaatsen waar zij gevonden worden *). REINES had dit lexicon reeds voor de pers afgewerkt, zoodat hij er in zijn *Syntagma Inscriptionum* meermalen naar ver-

*) Zie de *Praefatio* vóór REINESII *Syntagma Inscriptionum*.

wijst. Maar hij mogt de uitgave er van evenmin beleven als die van het *Syntagma*. Toen het *Syntagma* vijftien jaren na zijn dood (in 1682) werd uitgegeven, was er ook wél plan het *Eponymologicon* in het licht te zenden, maar de boekhandel durfde toen die taak niet aanvaarden. Intusschen bleef deze arbeid van REINES niet geheel vergeten. SCHOETTGENIUS, hoogleeraar te Leipzig, trad met de erfgenamen van REINES, de boekhandelaren FRITSCHÉ, in eene schikking, om het werk, voorzien van de noodige vermeerderingen, in het licht te geven. In 1703 was die bijwerking van SCHOETTGENIUS zoo ver voltooid, dat men reeds den titel drukte. Daaruit blijkt, dat SCHOETTGENIUS den arbeid van REINES bijna met de helft vermeerderd had („ex recentioribus collectionibus dimidia fere parte auctum”).

Dit werk nu van SCHOETTGENIUS-REINES is de codex van het *Eponymologicon* op de Koninklijke Bibliotheek berustende; het is een afschrift van een autographon van REINES, denkelijk van de hand van SCHOETTGENIUS zelven, die er zijne toevoegsels als kanttekeningen bijgeschreven heeft, en beslaat 3 deelen in 4°.

Intusschen had ook de uitgave van SCHOETTGENIUS geen voortgang; het drukwerk bleef zich bij den titel bepalen. De eigenaar, de boekhandelaar FRITSCHÉ, deed den codex over aan de WETSTEINEN te Amsterdam; zoo kwam hij in bezit van Prof. WETSTEIN aldaar; van dezen ontving hem diens ambtgenoot CLERICUS, en op de auctie van de bibliotheek van CLERICUS, ten jare 1735, werd hij door D'ORVILLE aangekocht *).

SAXE, door gelijksoortige studiën gedreven, en bekend

*) In den catalogus der bibliotheek van CLERICUS (Amstel. apud WETSTEN. et G. SMITH) is deze codex p. 5 beschreven, en de aankoop door D'ORVILLE, op die auctie, is bewezen door een brief van P. SCHOUTEN aan SAXE, dd. 10 Jan. 1765, onder de papieren van SAXE op de Koninklijke Bibliotheek berustende.

met den lof door verschillende geleerden aan den arbeid van REINES toegekend, reisde in 1745 opzettelijk van Leipzig naar Amsterdam, om den codex van SCHOETTGENIUS bij D'ORVILLE te leeren kennen en zoo mogelijk ter uitgave te erlangen. Zijne reis was niet vruchtelos; D'ORVILLE stond aan SAXE den codex op onbepaalden tijd ter leen en ter uitgave af. Nu toog SAXE aan het werk, om hem te verrijken met hetgeen gedurende eene halve eeuw na SCHOETTGENIUS aan nieuwe bouwstof was aan het licht gebracht; een arbeid, dien hij tot aan zijn dood voortzette, en waardoor het *Eponymologicon*, door SAXE vermeerderd, tot 12 deelen in 4°. uitdijde. Daardoor ging natuurlijk de waarde van den codex van SCHOETTGENIUS, door D'ORVILLE bezeten, voor zoo ver verloren, als die codex geheel in SAXE's arbeid werd overgenomen *). SAXE gaf meermalen, het laatst ten jare 1803 (in de *Mantissa* van het *Onomasticum*, p. 46), hoop, dat dit werk door hem „innumeris paene supplementis locupletatum" eerlang het licht zoude zien. Maar, gelijk bekend is, die hoop werd niet vervuld, en na hem bleef deze letterkundige schat, weinig bekend en ongebruikt, op de Koninklijke Bibliotheek rusten, tot de heer BAKE er wederom de aandacht op vestigde, het belang er van deed uitkomen, en de geschiedenis van den codex van D'ORVILLE in bijzonderheden toelichtte. Ten gevolge hiervan werd op zijn voorstel door de afdeeling aan uwe Commissie opgedragen:

1. Een nader en naauwkeurig onderzoek naar de waarde van het HS. van REINESII *Eponymologicon*, van de marginale en andere bijvoegselen in de 3 deelen vervat, en van de supplementen van SAXE in 12 deelen.

*) Blijkens eene aantekening van SAXE op den titel van den codex van D'ORVILLE, behoorde die codex, op aanvraag, aan den heer D'ORVILLE te Londen teruggegeven te worden.

2. Nasporing van hetgeen door geleerden na REINES op hetzelfde gebied is verrigt tot op onzen tijd toe.

3. Ten gevolge van het eene en het andere onderzoek de Akademie te advizeren, of de wetenschap er belang bij heeft dat het werk door den druk werd bekend gemaakt, en zoo ja, onder welke voorwaarden en beperkingen.

De Commissie, bestaande uit de leden JANSSEN, HULLEMAN en VAN HEUSDE, kwam nog vóór de vacantie zamen, om hare nog al werkelijke taak eenigermate te verdeelen; doch door het kort daarop ondervonden verlies van onzen hooggeschatten HULLEMAN, kon zij eerst na de vacantie haren arbeid opvatten, nadat op haar voorstel de heer VAN DEN BERGH tot plaatsvervanger van den ontslapene benoemd was. Ten gevolge van die benoeming meende zij de werkzaamheden over het algemeen in dier voege te moeten verdeelen, dat de eerstbenoemde vooral het epigraphisch gedeelte, de heer VAN HEUSDE het klassiek philologische en de heer VAN DEN BERGH vooral de etymologien der barbaarsche namen voor zijne rekening nam.

De Commissie meende dit weinige over het onderwerp en de geschiedenis harer taak vooraf te moeten laten gaan, ten einde de vertraagde uitbrenging van haar verslag te wettigen, en om tevens met meer grond op uwe welwillendheid te rekenen, wanneer u blijken mogt dat zij, de hoofdzaak in het oog houdende, niet op elke der haar gestelde vragen een even volledig antwoord mogt geven.

Ten aanzien van de eerste en voornaamste vraag: een nader onderzoek naar de wetenschappelijke waarde van het door REINES begonnen en door SCHOETTGENIUS en SAXE voortgezette werk, behoeft zij naauwelijks te verzekeren, dat het een arbeid is van verwonderlijke vlijt, veelsoortige geleerdheid en, wat vooral het door REINES bijgebrachte betreft, van veel scherpzinnigheid en stoute kritiek. Het heeft daarom ook van REINES af tot op SAXE toe niet aan stemmen van

beroemde letterkundigen ontbroken, die de uitgave, eerst van het werk van REINES, toen van SCHOETTGENIUS, eindelijk van SAXE zelve vurig wenschten. SAXE heeft die stemmen zorgvuldig bijeenverzameld, en vermeld onder den titel: „a quibus viris doctis expetitum et laudatum fuerit Eponymologicon.” Wij herinneren er kortheidshalve slechts ééne, de voornaamste, die van D'ORVILLE. D'ORVILLE schreef in zijn *Diatribē in Inscr. quasdam (Misc. Obs. crit. novae 1741, p. 123)*: „THOMAS REINESIUS in lexico Eponymologico prope modum XXX Titianos enumerat. Quem viri ad miraculum industrii laborem, ipsi toties laudatum in Syntagmate, penes me adservatum, erudito orbi non inviderim, si quis modo inceptam telam, in graecis praecipue deficientem, ex proditis post viri fatum monumentis, pertexendam suscipere velit.”

Wat dit laatste betreft, REINES zelf had reeds verklaard, dat hij van de grieksche namen alleen die had opgenomen, die in opschriften voorkwamen, en dat hij zich voorbehield de andere in een afzonderlijk onomasticum uit te geven. Eene bevredigende onregelmatigheid en een wezenlijk gebrek, die door de latere bijwerkers, SCHOETTGENIUS en SAXE, niet verholpen werden.

Wat voorts de waarde van den arbeid van REINES-SCHOETTGENIUS eenigzins kon schijnen te verminderen, is het gebruik, dat sommige geleerden er in hunne werken reeds van gemaakt hebben.

Zoo heeft P. BURMAN, door D'ORVILLE er toe in staat gesteld, uit dat *Eponymologicon* overgenomen, hetgeen hij over HIEBOCLES medegedeeld heeft in zijne *Notae ad H. Valerii Emendationum libros V.* p. 216; SCHILTER heeft in zijn *Glossarium* uitgegeven de afleidingen van barbaarsche namen; D'ORVILLE schreef eens aan SAXE, dat hij het *Eponymologicon* vooreerst nog niet missen kon, omdat hij het nog noodig had voor zijne *Antiquitates Siculae*; en wie weet of er niet nog anderen, zonder het te zeggen, bij

te markt geweest zijn; zulks was te eer inogelijk, omdat ons uit de nasporingen van SAXE gebleken is, dat er eersteds ten minste twee autographa van het *Eponymologicon* van REINES bestaan hebben, en daarenboven meer dan één afschrift, die alle door SCHOETTGENIUS en gedeeltelijk ook nog door SAXE kritisch gebruikt zijn *).

Dit neemt intusschen niet weg dat het te betreuren is, dat geene der drie voorgenomen uitgaven van het *Eponymologicon* op zijn tijd plaats gehad heeft. In dat geval zou, op den toenmaligen stand der wetenschap, aan de beoefening der oudheid een groote dienst bewezen zijn; menig philoloog zou er zijn arbeid door vergemakkelijkt gezien hebben; er zou veelzijdige gelegenheid bestaan hebben het werk telkens aan te vullen en te verbeteren, door hetgeen ten deze op het gebied der oudheid ontdekt werd en er uit te werpen wat voor de regtbank eener scherpere kritiek onhoudbaar geworden was; en zoo zou mogelijk thans eenig bepaald uitzigt bestaan, dat er een volledig *Eponymologicon* tot stand kwam, zoo als door REINES bedoeld werd. — Maar bij alle erkenning van de tijdelijke waarde van den door REINES begonnen en door SCHOETTGENIUS en SAXE voortgezetten arbeid, wordt in niets gepraejudiciéerd op de groote vraag, waar het hier op aan komt: voldoet de arbeid aan de eischen, die in onze dagen voor een zoodanig *Eponymologicon* behooren gesteld te worden? En

*) Wanneer wij van ten minste twee autographa spreken, worden hieronder verstaan twee exemplaren, dicté van REINES of afschrift van zijn brouillon, door een' of meer zijner discipelen (b. v. BRUMMBR) geschreven, en welke exemplaren, door de eigen (slechte) hand van REINES verbeterd en aangevuld, voor autographa kunnen doorgaan. Een fragment van zulk een exemplaar bevindt zich onder de papieren van SAXE. Het eerste, oorspronkelijke en geheel eigenhandige autographon van REINES, zoo het nog bestaan mogt en ontcijferd kon worden, zou dus, uit een wetenschappelijk oogpunt, waarschijnlijk geene waarde meer hebben.

deze vraag meent uwe Commissie in ontkennenden zin te moeten beantwoorden. Hare gronden zijn deze:

De groote ontdekkingen die, niet slechts na REINES en SCHOETTGENIUS, maar vooral na SAXE, d. i. in de laatste 60 jaren, op het gebied der epigraphiek, der taal-, letter-, geschied- en oudheidkunde gedaan zijn, en die de rijkste bouwstof op ieder afzonderlijk veld hebben opgeleverd, gepaard aan de hooge, maar regtmatige eischen der hedendaagsche kritiek, doen de onvolledigheid en gebrek-
kigheid van het geheele werk ten duidelijkste in het oog vallen.

Werd vroeger de onvolledigheid van den arbeid van REINES door de aanvulling van SCHOETTGENIUS, en de onvolledigheid van deze wederom door de bijwerking van SAXE in het licht gesteld, dan moet reeds eene oppervlakkige herinnering aan de nieuwe bouwstoffen na SAXE ontdekt, de uitgaaf van dit werk ten sterkste ontraden. Men denke aan de grieksche en romeinsche geschriften en documenten, na SAXE, in Aegypte, te Herculaneum, in de Vatikaansche, Weenensche en andere bibliotheken gevonden en uitgegeven (om niet eens van betere collatiën van bekende codd. te spreken); men denke aan de duizende grieksche en latijnsche opschriften sedert dien tijd uit de aarde opgedolven en ook uit bibliotheken op nieuw aan het licht gebragt, en men zal veilig mogen stellen, dat naauwelijks de helft der *thans* aanwezige bouwstoffen door REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE gebezigt is. Staan wij een oogenblik alleen bij de opschriften stil. Wat de grieksche betreft, behoeft men slechts het *Corp. Inscr. Grr.* van de Berlijnsche akademie op te slaan, om zich te overtuigen, hoe betrekkelijk klein het getal grieksche opschriften is, door REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE geraadpleegd, in vergelijking met den bestaanden voorraad. En daar komen er nog vele bij, die nog niet in dat *Corpus* opgenomen, maar in de werkén

en berigten der nieuwste reizigers in Syrië, Aegypte, Klein-Azië, den Bosphorus en Griekenland verspreid zijn.

Daar echter de bewerkers van het *Eponymologicon* zich hoofdzakelijk van romeinsche opschriften bediend hebben, herinneren wij dat van deze zijde vooral hun arbeid onvolledig is te achten. Om iets te noemen: geheel of grootendeels onbekend bleven hun de opschriften van Mauretanië, vooral door RENIER, van Lyon door BOISSIEU, van Napels en Zwitserland door MOMMSEN, van de Rijn- en Donaustreken door STEINER, en zoo vele andere door een MARINI, MORCELLI, BORGHESI, CARDINALI, KELLERMANN, LETRONNE, OSANN, ORELLI, HENZEN enz., en in werken van geleerde genootschappen en in tijdschriften uitgegeven. Wanneer men enkel de romeinsche opschriften zamen telde, zou men tot uitkomst krijgen, dat er na SAXE ten minste 25,000 waren aan het licht gekomen, waarvan dus die geleerde geen gebruik heeft kunnen maken. En hier zouden nog zijn bij te voegen enige duizend andere oud-italische opschriften, als: oscische, umbrische, sabijnsche, etruskische, waarin de eigennamen met volkomen zekerheid te erkennen zijn, maar waarvan geen enkele door de bewerkers van het *Eponymologicon* is opgenomen.

Om u aan een nabijliggend voorbeeld te doen zien, hoe weinig de romeinsche opschriften van bijzondere landen en gewesten in het *Eponymologicon* van REINES-SCHOETGENNIUS vertegenwoordigd zijn, kan dienen, dat er alleen in ons vaderland meer dan honderd romeinsche *cognomina* en barbaarsche namen op gedenkstenen gevonden worden, die in hun werk ontbreken, behalve nog de honderde fabrikantennamen op huisraad ingestempeld. En wie meenen mogt, dat SAXE, in wiens tijd toch de meeste dier gedenkstenen bekend waren, het ontbrekende had aangevuld, zou zich zeer teleurgesteld vinden. SAXE heeft naauwelijks een tiental namen van onze nederlandsche gedenkstenen er bij-

gevoegd; hij heeft den grooten voorraad der zeeuwsche opschriften ongebruikt gelaten, ofschoon hij in HESSELII *praef.* ad GUDII *inscr.* er vele had kunnen vinden en het hem misschien slechts één brief aan H.K. CANNEGIETER gekost had, om deze gaping volledig aangevuld te krijgen. In dat geval zou SAXE ook niet den naam MASSON, SAIVS van een zeeuwsch gedenkstuk vermeld hebben, maar M(ARCUS) ASSON(IUS) AELIUS hebben geschreven. SAXE had evenwel de laatste hand nog niet aan zijn werk gelegd, en daarom mag hem dit gebrek niet te hoog worden aangerekend.

Bleef het nu nog bij deze groote onvolledigheid van het *Eponymologicon*, dan zou alleen de vraag zijn: of er niet iemand te vinden was die, op het voorbeeld van SAXE, den oogst der laatstverloopene 60 jaren bijwerken, en zóó eindelijk de wetenschap met een reusachtig hulpmiddel verrijken wilde.

Maar er is meer dan onvolledigheid te berispen. Men heeft ook over schadelijke overbodigheid te klagen, die door gebrek aan epigraphische kritiek veroorzaakt is.

Bepalen wij ons, ten voorbeeld, nogmaals bij de evengemelde romeinsche opschriften. Bij onderzoek blijkt, dat er aan het werk zoo vele valsche of verkeerd gelezen opschriften ten grondslag liggen, dat de helft, ten minste meer dan een derde, der daaraan ontleende namen zou moeten geschrapt worden.

Dit is, nu wel minder de schuld van de geleerde bewerkers, dan van den tijd en de omstandigheden waarin zij leefden, en van den toenmaals minder ontwikkelden staat der lapidaire en philologische kritiek. Wat REINES zelve betreft: wonende in het hart van Duitschland, had hij weinig gelegenheid gehad om oorspronkelijke steenen te leeren kennen en zelf af te schrijven; hij vertrouwde bij de samenstelling van zijn *Syntagma* zoowel als van zijn *Eponymologicon* op mannen als LIGORIUS, PICCART, PRA-

TILLUS, HOLSTEIN, die ten dezen weinig of geen vertrouwen verdienden. Te Rome had hij twee geletterden, die zich ten zinnen behoeve met het copiëren van opschriften belast hadden, PETRUS SERVIUS en LUCAS LAGERMANN, maar dat hij ook door deze om den tuin geleid werd, leert uitdrukkelijk FABRETTI, die te Rome uit eigen oogen gezien had, in een brief aan SCHUBZFLEISCH; daarin schrijft hij, dat hij op de kunde en geleerdheid van REINES zelf niets had aan te merken, maar dat hem gebleken was dat beide evengenoemde lieden hem meermalen misleid hadden. En wat was hiervan het gevolg? Dit, gelijk mede FABRETTI opmerkt, dat REINES de hetzij gebrekkig ageschrevene, hetzij moedwillig vervalschte opschriften naar eigen smaak en inzigt ging verbeteren, en in gissingen zich verdiepte die soms geheel uit de lucht gegrepen waren. Vandaar dat reeds OTTO SPERLING en ook JAC. GRONOVIVS hem zijn onberaden ijver in het herstellen der teksten van opschriften scherp verweten hebben; zonder echter, gelijk billijk was, den gebrekkigen staat der hem overgelegde teksten in aanmerking te nemen, en zonder te bedenken, dat REINES zijne zoogenoemde emendatiën aan niemand opdrong, maar ze aan de vrije keuze van den lezer aanbood. Minder verschoonbaar echter was het in REINES, dat hij niet zorgde, dat de lezer steeds het verschil tusschen den oorspronkelijken tekst en den door hem geëmendeerde opmerken kon.

OKELLI heeft dan ook onderscheidene voorbeelden bijgebracht van de onberadenheid en stoutheid der emendatiën van REINES. Wij wijzen slechts op één, omdat zulks is opgegeven onder de specimina, waardoor de geachte voorsteller den aard des werks heeft gekenmerkt. Het geldt den naam Amothilline, in het opschrift 3. DLIV. REINES neemt met reden aanstoot aan dezen naam, en vermoedt dat de lezing valsch is. Hij stelt daarna voor te lezen: *Allophileni* of *Omophileni*; liefst evenwel het laatste (*Omophileni*),

dat door hem afgeleid wordt van ὄμόφυλος, *contribulus*, *eiusdem gentis*. Uit dit ὄμόφυλος nu laat hij geheel willekeurig een femininum ὄμοφύλη geboren worden, ten einde den vrouwelijken uitgang begrijpelijk te maken. Zulke en meer andere proeven van mislukte conjecturaalkritiek zijn niet eens door SCHOETTGENIUS of SAXE opgemerkt, zijn althans woordelijk in hunne afschriften en supplementen overgenomen. Dat men van de epigraphische kritiek van SAXE niet te veel mogt verwachten, kan hieruit blijken, dat hij vele Ligorianen, die door MURATORI in zijn *Thesaurus* waren overgenomen, nog opzettelijk in zijne *Miscellanea* in bescherming genomen heeft.

Om duidelijk te maken hoe vele onechte of defecte opschriften aan den arbeid van REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE ten grondslag liggen, merken wij op, dat het aantal der romeinsche opschriften in de onderscheiden *Thesauri* tot op SAXE voorkomende, op p. m. 60,000 kan geraamd worden. Hiervan nu moet de helft, als non valeurs, worden agetrokken, want de helft bestaat uit onechte, of defecte of uit herhalingen van reeds elders gedrukte. Men mag dus veilig stellen, dat zoo al niet de helft, zeker een derde der opschriften, waarop die geheele arbeid rust, onecht is, en dus alle namen, uit die opschriften ontleend, behooren geschrapt te worden.

Wij zullen wel niet behoeven aan te tonen, welk een omslagtig werk zulk een zuiveringsproces van het *Eponymologicon* eischen zou. Wat de opschriften althans betreft méér omslagtig misschien, dan om met behulp der beste na SAXE verschenen verzamelingen een geheel nieuw *Eponymologicon* samen te stellen. — Maar zoo er iemand gevonden mogt worden, die zulk eene taak aanvaarden wilde, zou uwe commissie nog van oordeel zijn, dat daarmede eerst werd begonnen, wanneer het *Corpus Inscr. latt.* der Berlijnsche Akademie van Wetenschappen, waarvan dezer

dagen het 1^e Stuk verschenen is, voltooid zal zijn. Want dan eerst zal men deze klasse van epigraphische bouwstoffen genoegzaam volledig en kritisch gezuiverd voor zich hebben.

De uitkomsten, die het onderzoek van eene zuiver philologische en vergelijkend taalkundige zijde heeft opgeleverd, zijn niet gunstiger geweest.

Wij helderen zulks enkel door een paar voorbeelden op uit den arbeid van REINES zelven, omdat de bijwerkers, SCHOETTGENIUS en SAXE, op dit gebied niet uitgeweid, maar de mededeelingen van REINES overgenomen hebben.

Heeft zich REINES op zuiver taalkundig gebied als een omzigtige, van willekeurige verklaringen, ijdele hypothesen en philologische droomerijen vrije man doen kennen? Het is, volgens het reeds aangevoerde, naauwelijks te verwachten, en feiten spreken voor het tegendeel. Behalve het aangestipte voorbeeld wijzen wij op een ander, en wel op één, dat mede door den geachten voorsteller uit de reeks van afleidingen bijgebracht is. Het geldt den naam Ambacynthus.

Al willen wij met den geachten voorsteller gaarne erkennen, dat het door REINES geleverde over de kracht en de beteekenis van het grieksche werkwoord $\beta\lambda\alpha\xi\nu\tau\omega$ en zijne composita, eene belangrijke bijdrage voor den nieuwen Stephanus kon leveren, toch blijkt spoedig hoe weinig dat artikel in het *Eponymologicon* daar ter plaats te huis behoort. Over dit werkwoord wordt namelijk gesproken naar aanleiding van het opschrift, luidende: *M. Cincius M. L. Ambacynthus*, welken bijnaam REINESIUS stoutweg meent te moeten afleiden van $\alpha\mu\beta\lambda\alpha\xi\nu\tau\omega$, $\alpha\nu\beta\lambda\alpha\xi\nu\tau\omega$, zonder in eenige de minste overweging te nemen of de uitgang $\nu\nu\theta\omega$ met den vorm van het werkwoord in eenige verhouding staat en er mede bestaanbaar is. Dit schijnt hij zelf onder het schrijven van zijn vrij lang artikel over

dien bijnaam gevoeld te hebben, zoodat ongevoelig *Amblycynthus* in *Amblacynthus* overgaat, en ter gewenschte verklaring van dezen nieuwen, willekeurig aangenomen vorm, de mogelijkheid geopperd wordt, dat de Grieken behalve den gebruikelijken uitgang *αν-* ook wel dien op *ιν-* gehad en dus $\beta\lambda\alpha\kappa\nu\tau\epsilon\iota\sigma$ en $\beta\lambda\alpha\kappa\nu\tau\epsilon\iota\sigma$ gebezigd zullen hebben. Wordt nu ook al het compositum $\alpha\nu\beta\lambda\alpha\kappa\nu\tau\epsilon\iota\sigma$ nergens gevonden, dit doet naar REINESIUS' oordeel niets ter zake, daar volgens VARINUS $\alpha\nu\alpha$ eene herhaling en krachtsversterking aanduidt. — Wanneer men daarentegen 'Αμβλάκυνθος (gesteld dat de lezing zuiver is) met Κύνθος (Κύνθιος), ζάκυνθος vergelijkt, dan komt men 't naast op $\chi\nu\vartheta\alpha\tau\omega$, dat, volgens HESYCHIUS, voor $\chi\nu\theta\alpha\tau\omega$ gebruikt is, en hier zou men alleen nog de openhartige verklaring bij te voegen hebben, dat het niet mogelijk is eenig spoor aan te wijzen om tot de beteekenis van het praefixum $\alpha\mu\beta\lambda\alpha$ door te dringen.

Ook hier waren wij weder benieuwd wat SAXE ter nadere opheldering goed mogt vinden er bij te voegen. Het artikel werd in SAXE's Supplementen opgeslagen, maar behalve eene kleine verandering in de schrijfwijze van den naam (die daar zeker bij vergissing *Ablacynthus* in plaats van *Amblacynthus* gesteld is) werd er niets dan het geheel in de lucht hangend artikel van REINES met al zijn omhaal teruggevonden.

Bij deze philologische aanmerking mag wel de epigraphische gevoegd worden, dat de geheele naam *Amblacynthus* nooit schijnt bestaan te hebben. Want volgens eene aantekening van KOOL, medegedeeld door HESSEL in den Index op CUDII *Inscrr.* p. CIX, had CUDIUS op den steen zelven niet *Amblacynthus*, maar *Amacynthus* gelezen. Nu zeide LIGORIUS wél, dat men dit *Amacynthus* behoorde te verbeteren in *Ambacynthus*, omdat Ceres Ambacynthia, aan welke dat opschrift gewijd was, dien bijnaam zou ontvangen hebben van zekere (nergens bekende) villa Ambacynthia, en welke

villa wederom zou genoemd zijn naar den naam van den vrijgelatene, die het opschrift geplaatst had. GUDIUS, KOOL en HESSEL hebben in die verklaring berust. REINES ging verder: hij nam de zoogenoemde verbetering van LIGORIUS eenvoudig in den tekst op, zonder te melden (mogelijk zonder te weten) dat er op den steen iets anders te lezen stond. Gesteld nu dat het opschrift op den steen door GUDIUS gezien oud en echt was (hetgeen wij evenwel nog betwijfelen) en men in een der bijnamen eene fout van den steenhouwer had te veronderstellen, zou men op taalgronden nog eer lezen: *Amacynthia* voor *Amblacynthia* dan *Amblacynthus* voor *Amacynths*.

Veel afschrikkends en weinig aanlokkeuds zou dus ook van deze zijde de taak eener revisie van REINESIUS' *Eponymologicum* voor den onderneuter opleveren. En hierbij komt nog, dat men niet zelden een en ander aantreft dat men vruchteloos zoekt ter plaatse waar het gezegd wordt gevonden te worden. Daartoe behoort o. a. in het begin: „*Babam, bavam* Latini *mammam* appellant; *vetus* interpres γυναικίων MOSCHIDIS τροφὸν vertit *mammam*." Waar dit t'huis behoort, is ons onbekend gebleven. Evenzoo wordt bij eene, voor het overige merkwaardige, verklaring van Agilius, ISIDORUS aangehaald, bij wien ergens zou voorkomen: *gellonem*, *baucalem*, hetgeen echter, zoo ver wij weten, in de *Origines* van ISIDORUS niet gevonden wordt.

Tot opheldering eindelijk van barbaarsche eigennamen begeeft zich REINES niet zelden op het terrein van de etymologie der germaansche talen. Het was niet te verwachten dat hij daarbij op een ander standpunt zou staan dan zijne geleerde tijdgenooten. En dit vinden wij dan ook bevestigd. Hij etymologizeert op den klank van het woord af, en eene tamelijke overeenkomst van vorm is hem genoeg om de verwantschap aan te nemen, zonder naar de geschiedenis van dien vorm te vragen. Wanneer hij den naam

Arbitro afleidt van het allemannische *aribo*, *eribo*, *erfo*, *erpo*, „quod extensum, aribert, aripert, erimpert, erinpracht, ermprech — quod significationem honesti, honoris et honorati habet,” dan mag hij het misschien half *geraden* hebben, maar zijn gevoelen rust op geen wetenschappelijken grond, en in onzen tijd wordt men met zulke argumenten niet ontvankelijk verklaard. Even weinig waarde heeft, om nog slechts één voorbeeld aan te voeren, zijne verklaring van den naam *Arbogastes*, die volgens hem lokaal is en „*palatum, curtis, praetorium, tenamentum*” beteekent. Is het in onzen tijd, nadat de linguistiek, vooral sedert de laatste dertig jaren, met reuzenschreden is vooruitgegaan, nog uiterst moeijelijk de ware beteekenis van vele duit sche eigennamen met zekerheid te verklaren, wat de XVIIe eeuw in dit opzigt geleverd heeft, kan thans gerust als vervallen beschouwd worden.

Het aangevoerde zal voldoende zijn ter uwer voorlichting over de eerste vraag, betreffende de wetenschappelijke waarde van het *Eponymologicum*.

De tweede: nasporing van hetgeen door geleerden na REINES op betzelfde gebied verrigt is, vindt reeds voor een groot deel hare beantwoording in het voorafgaande, voor zoo verdaarin gesproken is van de bijwerkingen van SCHOETTGENIUS en van SAXE. Het is toch uwe Commissie niet bekend, dat zich na REINES nog andere dan deze beide geleerden met een gelijken arbeid hebben bezig gehouden.

Ten aanzien van SAXE's arbeid verdient welligt uwe aandacht nog, dat deze in zijne *Collectanea* heeft aangetekend, wat hij tot verbetering en vermeerdering van den arbeid van REINES-SCHOETTGENIUS verrigt had. Die *Collectanea* namelijk bevatten bouwstoffen voor eene uitvoerige inleiding, waarmede SAXE het bijgewerkte *Eponymologicum* dacht te verrijken, welke inleiding evenwel niet opgesteld is, maar waarvan men den inhoud uit deze rubrieken kan leeren kennen:

1. Memoria TH. REINESIL Laudes et scripta, cum edita
tum inedita.

2. Eponymologici ratio, et a quibus viris doctis expeti-
tum et laudatum fuerit Eponymologicum. /

3. Eponymologici singulare fatum et historia.

4. Quia praestare conatus sim.

Uit de aanteekeningen, in deze laatstgenoemde rubriek vervat, blijkt o. a., dat SAXE de orthographie en de aan-
halingen, hier en daar zelfs de latinitet, bij REINES had
verbeterd; dat hij zich tot taak gesteld had eene reeks
van latijnsche en grieksche auteurs te doorlopen, om
nieuwe bouwstoffen te vinden, en dat hij gebruik had ge-
maakt van vele werken sedert REINES en SCHOETTGENIUS uit-
gekomen. De voornaamste dier werken heeft hij op een'
nieuwen titel, dien hij voor zijne uitgave bestemd had en
die vrij uitvoerig is, opgenoemd. Die titel luidt: „Eony-
mologicum; cognomina, tam virilia quam muliebria Roma-
norum, Graecorum, uti etiam Barbarorum, quos vocant, no-
mina propria, in veterum libris, praecipue vero in marmorum,
nummarum et gemmarum titulis obvia, animadversionibus
passim criticis et historicis illustrata, continens. Cujus operis,
incredibili studio elaborati, diutissimeque, ultra saeculi certe
spatium, ab hominibus eruditis desiderati, fundamenta jecit
THOMAS REINESIUS, medicus et polyhistor olim celeberrimus,
labentibus annis CHRISTIANUS SCHOETTGENIUS supplementis
passim firmavit: nunc vero ejus pomoeria, non minori in-
dustria, collatis tot librorum omnis aevi corporumque epi-
graphicarum, post Gruterum et Reinesium editorum, velut
Malvasiae, Ferretii, Sponii, Fleetwoodii, Oxoniensium, Brix-
iensium, Taurinensium, Fabretti, Vignolii, Montefalconis,
Gudii, Donii, Gorii, Maffei, Donati et aliorum literatis mo-
numentis, recognovit, emendavit ultraque dimidiam partem
latius protulit, CHRISTOPHORUS SAXIUS.”

De uitvoerigste door SAXE zelf bewerkte artikels zijn on-

getwijfeld de verbeterde stamboomen van het geslacht van J. CAESAR en OCTAVIANUS; of die evenwel daar op hunne plaats en genoegzaam afgewerkt zijn, laten wij hier buiten beoordeeling.

Dat zich na SAXE geen letterkundige meer met die zaak heeft bezig gehouden, is wel eenigzins te bevreemden. Misschien werd de verkoop van de HS. nalatenschap van SAXE weinig, vooral in het buitenland, bekend. Hij viel voor in den tijd van het fransche bewind, toen het te onzent wel aan bijzondere opwekking tot soortgelijken arbeid ontbrak, en onze letterkundige koryphaeën na SAXE hebben de epigraphiek, waarop het grootste gedeelte van dit werk berust, zeer stiefmoederlijk behartigd. Hoe dit zij, het voornaamste wat er na SAXE op dit gebied vergt is, zal men te zoeken hebben in enkele onomastica en onomatologische onderzoeken van verschillende geleerden. Hier komen b. v. in aanmerking de *lexica* van een PAPE, GRIMM, FÖRSTEMANN, GRAFF; de onomatologische onderzoeken van LETRONNE *), KEIL †), ORELLI §), MOMMSEN **), BORGHESI ††), ZELL §§), en de afzonderlijke verhandelingen over eenige romeinsche *gentes*; vooral echter de keurige *indices* op sommige thesauri van opschriften, waaronder wij vooral naar die van MOMMSENS *Inscr. Regni Neapolitani* verwijzen.

Doch deze zijn meer aan te merken als bronnen of

*) *Observations phil. et archéol. sur l'étude des noms propres Grecs.*
Paris 1848.

†) *Analecta epigr. et onomatologica.*

§) *Nominum ratio apud romanos*, in: *Coll. Inscr. I.* p. 472.

**) *Onomatologica*, in: *Zeitschr. f. Alterthumsw.* 1848, S. 116.

††) In verschillende epigraphische werken, aangevoerd door ZELL,
Hb. der röm. Epigr. II, 858—859.

§§) *Ueber Verleihung von Götter- und Heroen-Namen an Sterbliche*, in:
Philologus, I. 8, p. 547,

nieuwe hulpmiddelen tot bewerking van een goed klassiek Eponymologicum. Van de bewerking van een lexicon als door REINES bedoeld werd, is geene spoor te vinden. En of ook wel ooit weder soortgelijk werk op die groote schaal zal ondernomen worden, zou uwe Commissie betwijfelen. Zij zou althans meenen, dat daartoe eene splitsing der bouwstoffen wenschelijk was, zoodat de grieksche en romaeische namen afzonderlijk behandeld en bij de barbaarsche ook gevoegd werden de namen van uitheemsche goden, die in zoo grooten getale op gedenksteen en voorkomen. Uit het aangevoerde zal door u reeds kunnen afgeleid worden, welk antwoord de Commissie op de laatste vraag zal moeten geven, te weten: of de wetenschap er belang bij heeft, dat dit werk door den druk wordt bekend gemaakt, en zoo ja, onder welke beperkingen.

Bij al den eerbied die de Commissie koestert voor de geleerdheid der bewerkers, en bij de overtuiging dat een omzigtig gebruik van het HS. nog zijne nuttigheid hebben kan, mag zij niet advizeren, dat de Akademie er toe medewerke om dezen arbeid door den druk bekend te maken. Eene andere zaak ware het, wanneer een of meer bevoegde geleerden zich opgewekt gevoelden om het werk, om zoo te spreken, nog eens over te doen en tot op onzen tijd aan te zuiveren. Maar, gelijk reeds werd opgemerkt, ook in dat geval zou het tijdstip daarvoor nu nog niet gekomen zijn; men zou te wachten hebben tot het *Corpus Inscr. latt.*, door MOMMSEN, DE ROSSI, HENZEN en RITSCHL uit te geven, in zijn geheel het licht heeft gezien. — Uwe Commissie heeft daarom de eer de Afdeeling te advizeren:

1. Den geachten voorsteller, namens de Akademie dank te betuigen voor de belangstelling, die hij voor dien langvergeten en weinig bekenden arbeid van REINES, SCHOETTGENIUS en SAXE verlevendigd heeft, en voor zijne geleerde nasporingen over de geschiedenis en het belang er van.

2. Het *Eponymologicon*, noch volgens het HS. van SCHOETT-GENIUS, noch volgens dat van SAXE ter uitgave te be-
stemmen.

3. Den wensch uit te drukken, dat het geheel (zoo mo-
gelijk met de aanteekeningen van den heer BAKK) gede-
poneerd worde op die openbare vaderlandsche bibliotheek,
waar de meeste onzer philologische HSS. vereenigd zijn, waar
verondersteld mag worden, dat deze arbeid met de meeste
vrucht zal worden geraadpleegd, waar hij in elk geval het
minst vergeten zal blijven en het ligtst aanleiding zou
kunnen geven, dat er ter geschikter tijd eene nieuwe be-
werking van ondernomen wordt.

De Commissie,

L. J. F. JANSSEN.

J. A. C. VAN HEUSDE.

L. PH. C. VAN DEN BERGH.

MEDEDEELING

OMTRENT EENE

VOORGENOMENE NIEUWE UITGAVE

VAN

H O O F T'S G E D I C H T E N.

DOOR

N. B E E T S.

Voor langer dan een jaar geleden, kwam my onder het oog het „Prospectus eener Nieuwe Uitgave der *Gedichten* van PIETER CORNELISZON HOOFT“ *). Het beloofde eene „eerste volledige uitgave, gedeeltelijk naar des Dichters eigen Handschrift;“ het beloofde die van de hand van een man in het vak onzer Oude Letterkunde met verdiende eere bekend, en van wien zijne vrienden wisten, dat hy zich sedert eene lange reeks van jaren by voorkeur met dezen Dichter had bezig gehouden, den Eerw. P. LEENDERTZ wz.

Was dit Prospectus te zedig gesteld? te weinig verspreid? Wekte in het vaderland van PIETER CORNELISZON HOOFT diens naam en werk zoo weinig deelneming meer op, dat het vooreerst by het Prospectus moest blijven, en de voorgenomene uitgave tot hiertoe geen voortgang hebben

*) Haarlem, Erven F. BOHN.

kon? Ziedaar vragen die ik niet durf beantwoorden, maar wel ben ik in staat omtrent het gewicht dezer uitgave zoodanige mededeelingen te doen, als welke ik met grond vertrouw dat aan allen, wie de Nederlandsche Letterkunde en hare Geschiedenis ter harte gaat, de hooge wenschelijkheid dezer uitgave zal doen gevoelen.

Een tot hertoe ontbrekende *zuivere tekst*, eene tot hertoe ongekende *volledigheid*, eene tot hertoe nooit beproefde *goede rangschikking der stukken*: ziedaar drie voortreffelikheden, waarop het werk van den Heer LEENDERTZ zal mogen bogen.

Een zuivere tekst. Hieraan bestaat voor de Gedichten van Dezen dichter dringende behoefte; om hem te leveren had de Heer LEENDERTZ de beste gelegenheid.

De laatste en beste uitgave van HOOFTS Gedichten is, dit weet men, die van 1704. Van deze is die, welke BILDERDIJK in 1823 (Leiden, HERDINGH) bezorgde, een nadruk. „De tekst dezer uitgave, en bygevolg ook van die van BILDERDIJK, laat veel te wenschen over. Men heeft daarin oudere, niet altijd de oudste en beste uitgaven, slaafsch gevolgd. De *Achilles* en de *Theseus*, [beiden buiten weten van HOOFT gedrukt; was dit het geval niet geweest, de *Theseus* ware zelfs niet aldus, maar *Ariadne* betiteld geweest]; de *Achilles* en de *Theseus* worden er niet in gevonden. BILDERDIJK, die erkent, dat deze „van ontelbare fouten in namen, woorden en zaken krielen,” zoodat hy meent „dat zij, gelijk wij ze nu hebben, uit het geheugen der spelers opgeschreven zijn, heeft ze in zijne uitgave onveranderd nagedrukt, en alleen in de aantekeningen een aantal plaatsen verbeterd.” (Prospectus.)

En nogthands is de Heer LEENDERTZ in staat van dezen dichter een *zuiverer* tekst te leveren, dan tot hertoe van eenigen onzer oude dichters mogelijk is geweest.

Want wat is het geval? Behalve het te Amsterdam be-

rustende Handschrift, waarvan het Prospectus spreekt; het welk een groot gedeelte der uitgegevene, en daarenboven nog een aantal nu voor het eerst uit te geven Gedichten van HOOFT bevat en dat geheel van *des dichters eigene hand* is, heeft de Heer LEENDERTZ nog een aantal *eigenhandschriften* van afzonderlijke stukken onder het oog gehad, hem door de vriendelijkheid van haren bezitter, den Heer Mr. J. A. GROTHE te Utrecht, ten gebruik gegeven. Zie hier wat hy tot de voorgenomene uitgave te zijner beschikking had:

Van de *dramatische Poëzy* in HOOFTS eigen handschrift:

- 3 Tooneelspelen: *Ariadne* (in alle bestaande uitgaven „*Theseus en Ariadne*”), *Granida*, *Baeto*.
- 2 Fragmenten: *Isabella*, *Medea*.
- 3 Tafelspelen.

Voorts, in de *oudste uitgave* (die hem van *Paris Oordeel* nog slechts ontbreekt),

de 3 overige Tooneelspelen: *Geraert van Velsen*, *Achilles*, *Warenar*.

Van de andere *Gedichten*:

meer dan 300 *autographa*.

Ruim 30 ontbreken er, en van 5 dezer ontbrekende heeft de Heer LEENDERTZ handschriften, wel niet van HOOFT zelven, maar waarschijnlijk van vóór het jaar der *Eerste Uitgave* (1836), van 5 andere, drukken van vroeger dan dat jaar, onder het oog gehad.

Aldus toegerust, is deze letterkundige in staat geweest niet alleen een aantal bedorvene plaatsen in HOOFTS Gedichten op de zekerste wijze te herstellen, maar zijne uitgave bereidt ons ook de verrassing, ons menigmaal met eene eerste redactie van den dichter bekend te maken, die uit verschillende oorzaak later door hem zelven gewijzigd, ðf op zich zelve, ðf ook *om* die wijziging voor ons hoogst belangrijk is.

Schoon Nymphelijn „ach mindje mijn „ wat zoud ik al *vercieren*,
 Om naa mijn wensch „dees *bedetjens* „, zoo wel gemaakt, te cieren!
 Met blinkendt goudt „of perlen zoudt „, ghy voelen ras belasten
 Uw halsjen zoet „dat kraal als bloedt „, daarom niet beter pasten.
 Ik zoud u kleēn „met keursjens *reēn* „, van lichte verwen blijdtjens, enz.

Het was niet te vermetel indien BILDERDIJK voorsloeg, in den tweeden dezer bevallige regels, *ledetjens* in plaats van *bedetjens* te lezen, en het HS. van den dichter. bekroont zijnen moed. Maar datzelfde HS. maakt de opheldering overbodig, die hy van het woord *reēn* in den 5den regel gegeven heeft: „*reēn* d. i. *toereden, ojschikken*;” want HOOFT zelf had geen samentrekkingsteeken op de *e* gesteld, en zijn wensch was geen andere geweest dan het „schoon Nymphelijn” met „*reene* (= *reine*). *keursjens*” te kleeden. Ook had hy den eersten regel niet besloten met *vercieren*, dat hier een valsche rijm en onzin maakt, maar met *versieren* (= *verzieren, verzinnen*), waarby alles rond loopt.

Wie was het „schoon Nymphelijn?” Ook deze vraag zal de voorgenomene uitgave u beantwoorden. In die van BILDERDIJK (II. 70) eindigt het aan haar gerichte stukje met deze verzen :

De verwe van „mijn lippen, an „, uw wangsjens, zoud ik plekken,
 Door soentjes sacht „en met haar kracht „, uw ziel te mondt uyttrekken,
Ik wed, ik weet „ghy dan beleedt „, dat niemandt van uw susjens,
 Daer gy, verblindt „nu smaak in vindt „, gaf ooyt zoo zoete kusjens.

De alliteratie „*Ik wed, ik weet*,” klinkt wèl, en de climax, dien zy uitmaakt, is hier geestig. Maar het oorspronkelijk HS. had in plaats daarvan

Charife. ik weet....

en brengt hier, met eene letteromzetting (CHARIBE, *Brechia*), den naam van BRECHJEN SPIEGEL uit, aan wie HOOFT in zijn jeugd het hof gemaakt had; maar wier persoon hy geen noodzakelijheid zag in gedachtenis te brengen, toen

hy dit stukjen in 1634 drukken liet, negen-en-twintig jaren na haar dood, en in het bezit van zijne tweede echtgenoote.

Zie hier eene dergelijke ontdekking. Tot hiertoe lazen wy (Uitg. BILD. II. 44):

*Roozemondt, als my zich meldde
En ten toon de rijkdoom stelde
Van uw bliksemend gezicht,
Zoo bekooreijken blonk je,
Dat mijn zieltje waaghde 't spronkje,
Ende worp zich in dat licht.*

In de nieuwe uitgave zullen wy, voor *Roozemondt, Arbele* lezen en daarin, by omzetting, die *Suzanna van Baerle* herkennen, door welke de dichter ten jare 1625, edoch vruchtelos, gewenscht had, zijn door den dood zijner eerste gade, verbroken huwelijks geluk te herstellen.

Niet onnatuurlijk scheen, sedert *Helionora Hellemans* zich hiertoe liefderijk geleend had, het pseudonym verkieselijk boven het anagram. Maar wat bewoog den Dichter in het lieve stukjen van 1603, op de wijze: *Volez, petit Archer, droict à Madame* (BILD. II. 13), als uit de nieuwe Uitgave blijken zal, den naam *Diane* in 1634 in dien van *Doris* te veranderen? De Heer LEENDERDTZ weet dit niet, en kent van het lieve meisje, aan hetwelk door den tweëntwintig-jarigen jongman zoo menig lied was toegezongen, alleen de voorletters, W. B. —

*Sint uw geluk zijn' opgang nain,
O hooghgerezen Amsterdam,
En trof uw' eerzucht noit het wit,
Daar nu haar' heerepijl in zit;
Naardien gy u gingt stellen t' schrap,
Tot winst van waarde wetenschap,
En t'uwer onderrechting riept,
Twee helden, die der dingen diept
En steilte afpeilen op een prik,
Van 's hemels kruin in 't hart van 't slik.*

Zoo zong PIETER CORNELISZOON HOOFT den zijner waardigen HUIGH DE GROOT toe, „by 't beroepen van twee leeraars

ter doorluchtiger schoole, en zijn' koomst tot Amsterdam" (Uitg. BILD. II. 152), maar gewaagde daarby niet van een *heerepijl*, als wel verdiend had het gissend vernuft van een BILDERDIJK aan het werk te zetten, doch die by de oudheidkundigen onbekend schijnt te wezen; maar eenvoudiglijk (het HS. brengt het uit) van een *heete pijl*.

Wy zouden deze voorbeelden nog zeer kunnen vermenigvuldigen: *noemt* voor *moet* (Uitg. BILD. II. 59, reg. 7) *onverwonden* voor *overwonnen* (ald. 63, reg. 2), *overharnast* (gelijk trouwens de Uitg. van 1671 ook had) voor *onverharnast* (ald. 168, reg. 23) zijn geene onverschillige herstellingen! — Maar wy noemen u nog enkele uit den *Theseus en Ariadne* (voortaan alleen *Ariadne*).

Wy hebben reden ons te verbazen in de zeer hoffelijke toespraak, in het eerste Bedrijf door Theseus aan Minos gehouden en beginnende met

Voorsichtich' Coninck groot,

plotseling (Uitg. BILD. II. 316, reg. 6. v. o.) op de weinig parlementaire uitdrukking te stuiten, waardoor hy het huis van dezen vorst een *ongoddelyck geslacht* schijnt te noemen. Ik zeg: *schijnt*, want de regel is onduidelijk, en 't *ongoddelyk geslacht* zou ook als appositie van de voorafgegane qualificatie van den Minotaurús kunnen worden opgevat. Doch alles wordt duidelijk indien wy, in plaats van

Die schand-vleck van uw huys 't *ongoddelyck geslacht*,
voortaan overeenkomstig het HS. lezen zullen

Die schand-vleck van uw huys *en goddelyck geslacht*.

Zie hier den aanvang van het andwoord van Minos (ald. 317).

Indien dat ghy myn gaet voor soo rechtveerdich houwen,
Ghelyk uw reden toont, ghy moet my niet vertrouwen,
Grootmoedigh' Prince, dat ik willens houd te lyf
D'onmenschelycke vrucht van het oncuysche Wyf,
Om daer door alle 's jaers de vierthien Jonghelinghen,
Aen uwe Burghers als ghorecht'lyck af te dringhen:
Want ick hebbe daer van dat vermoeden gheen deel.

Indien HOOFT ook dezen laatsten regel geschreven had, lammer vers en onzinniger volzin ware hem wel nooit uit de pen gevloeid. Tot redding zijner eer en ons genoegen, koumen wy nu te weten dat hy schreef als volgt:

Want ick hebbe daer aan (vermoesdy dat?) gheen deel.

Evenmin had onze Dichter zelf deel aan een uitspraak van *Ariadne* (ald. 320, reg. 12), welke, indien wy er een comma mochten invoegen, niet ongepast klinken zou — in een stuk van FEITH:

Ten is gheen ondeuchd', 't streckt tot ware deuchd' [.] te voelen:
maar die, naar HOOFTS bedoeling, aldus had moeten luiden:

Ten is gheen ondeucht, treck tot ware deuchd' te voelen;
hetgeen ook wèl zoo goed overeenkomst met hetgeen volgt:

Ten is gheen doodt-sond' dat men medelyden heeft,
Met een die om de deuchd' sich in peryckel gheeft.

De aanvang der Alleenpraak, waarin deze regels voorkomen, luidt by BILDERDIJK (II. 319) aldus:

Ay stercke fantasy, wil ick u niet verwinnen,
Met wat begocheling verbijstert ghy myn sinnen,
Wat hangt my dus aen 't oogh', 'tgheen myn verstandt bemorst?
Wat leyter dus en speelt onder myn lincker borst,
En treckt door al myn leen en dreycht myn teder harsen?
Ach wat benauwheydt comt schielijck myn hart beparsen?
Nu, Ariadne cloeck, en bandt met al uw macht
Dees revelinghe uyt uw besighe ghedacht.
Hebby niet wel ghehoordt van oud' bedaerde wijven,
Dat in 't beginsel zy. daer licht is uyt te drijven:
Maar swaerlijck alsse staet ghewortelt in den sin,
En giaeft de put soo diep dat 't moet blijven in?

Iemand mocht gissen, dat HOOFT geschreven had: „*dat er moet blijven in.*” Maar zijn HS. plaatst een punt achter den laatstvoorgaanden regel, en geeft den laatsten aldus te lezen:

En graeft geen put soo diep dat *gl'* er moet blijven in.

Zie hier nog een viertal regels uit dezelfde Alleenspraak :

*Maer hoe? ten sy dat ik naerstich gae besporen
Tot zyn behondenis, ick selve gae verloren.
(Deert my myn eyghen smart, 't is onnodich ghewis,
Dat ick met Theseus staet, en hebbe derenis:) (ald. 320).*

Wie verstaat dit? BILDERDIJK helpt den eersten regel aan een ontbrekenden lettergreet, door de juiste gissing dat HOOFT niet *naerstich* maar *naerstigen* kan geschreven hebben; maar glipt stilzwijgend over de duisterheid van de twee laatste regels heen. Zy verdwijnt voor het licht, dat het HS. aanbrengt. Daarin lezen wy :

*Deart my myn eighen smart, 't is nodich voor ghewis,
Dat ick met Theseus staet oock hebbe derenis:*

waarop uitnemend sluit hetgeen volgt :

Myn wel en qualyck vaert hangt gantsch'lyck aen de zynen.

Gelijk de *Theseus en Ariadne*, zoo is ook de *Achilles en Polyxena* buiten weten des Dichters gedrukt, en dit was de aanleiding van talrijke fouten; maar tot verbetering van het laatstgenoemde stuk stond den Heer LEENDERTS niet, zoo als voor het eerste, een HS. ten dienste, en de bestaande uitgaven zijn zoo slecht, dat hy het noodig gekeurd heeft hier zijne, door gelukkige gissing, gemaakte verbeteringen, met die van BILDERDIJK, in den door hem te leveren tekst zelve op te nemen, terwijl voor alle de overige stukken de tekst volgens het HS. gegeven *) of naar de oudste uitgave naauwkeurig zal worden gevuld. Veel had BILDERDIJK hier reeds gedaan maar ook veel te doen overgelaten, dat nu door den Heer LEENDERTZ verricht is, en de herkenning van eene vrij getrouwe navolging van het XIII Boek der Metamorphoseon van OVIDIUS in het laatste gedeelte van het

*) „Waar de uitgave van VAN DER BURGH (1686) afwijkingen heeft, om de eene of andere reden merkwaardig, zullen de aanteekeningen deze vermelden” (Prospectus).

stuk heeft dezen hereby geen geringe diensten bewezen. Zie hier enkele proeven.

In BILDERDIJKS Uitgave zegt (II. reg. 254) het Choor:

*Het prijsen groots waer in - de volcken haer betrouwien
Waer aen de werelt hanght - al 't zaem aen d'eer haar houwen,
En achten dit veel meer - dan al haer ryck en staet,*

Vruchteloos zoekt men by den schranderen Uitgever eene opheldering van deze duistere regels. Zy worden klaar als de dag, wanneer men met den Heer LEENDERTZ leest:

*De prinsen groots waer in „de volcken haer betrouwien enz.
en zijne gissing wordt volkommen gewettigd door hetgeen volgt:*

Maer welcke Prins was oyt - Cupidoos ondersaet? „

Niet minder betrouwbaar zal men die bevinden, welke hem op bl. 248, reg. 16, *yet* voor *oyt*, op bl. 273, reg. 2 *vervaerde* voor *vermaerden*, op bl. 293, reg. 8 *ontsichtbaer* voor *onsichtbaer* doet lezen. OVIDIUS (*Metam.* XIII, 176) staat ons borg dat wy bl. 294, reg. 8 v. o. in plaats van

En oock het Lyrce vyer - dat zich te weere stelden"

hetwelk onverstaanbaar is, met den Heer LEENDERTZ gerustelijk mogen veranderen in het meer duidelijke

En oock dat Lyrna viel - dat" enz.

en den „*beleefd*en lof,” op bl. 296, laatsten regel (verg. *Metam.* XIII. 248) in „*beloofd*en,” en niet zoo als BILDERDIJK giste in „*behaald*en.” Lezen wy op bl. 299, reg. 16 en volg.:

*De vloet van Simone - zal eer te rugghe gaen,
En zonder bladen staen - Ida den berch daer boven,
In Griecken en de stadt van Troyen haer beloven,*

één blik op de correspondeerende verzen van den romeinschen dichter (*Metam.* XIII. 324, 5) overtuigt ons, niet

alleen dat *wy* hier met den *Simois* te doen hebben, maar ook dat de laatste regel aldus behoort gelezen te worden:

En Griecken aen de stadt van Troyen hulp beloven.

(*Ante retro Simoës fluet, et sine frondibus Ide
Stabit, et auxilium promittet Achaïa Trojae*).

Hooren *wy* vervolgens (II. 300, reg. 1, 2) Ulysses zich beroemen dat *hy*

*stoutelijck durft gaen - door 't midden van de wachten;
Binnen niet alleen - by donckere nachten,
Maer tot int hooghe Slot"*

wy begrijpen dat hier een woord of woorden zijn uitgevallen. Ook BILDERDIJK had dit gevoeld en aangevuld, maar gebrekig. Het *non tantum moenia Troum, Verum etiam summas arces intrare* (*Metam. XIII. 343, 4*), staaft de lezing van den Heer LEENDERTZ:

Binnen de muren niet alleen by donckre nachten.

Straks zegt dezelfde Ulysses (II. 300):

*Ajax, ziet niet op Diomedes dus onminlijck
Vast met u wesen stuert „en spreken binnens mons; „
Hy heeft syn deel aen d'eer „wy maectent onder ons, „
Als hy (uit hoochste roem) de schepen ghincbt beschermen.
Al den ghemeeenen hoop „zachmen rontom u swermen; „
Verzelschap van het volck „en waerdy niet alleen; „
U hielp het gantsche heyr „en my niet meer dan een.*

Het zijn de volgende verzen van OVIDIUS:

*Desine Tydiden vultuque et murmure nobis
Otentare meum; pars est sua laudis in illis.
Nec tu, cum socia clypeum pro classe tenebas,
Solus eras: tibi turba comes, mihi contigit unus.
(Metam. XIII, 850—54).*

en de verbetering is gewis niet ongegrond, die in plaats van de onderschrapte woorden de volgende lezen doet:

*wy maectent onder ons;
Als ghy (u hoogste roem!) de schepen ghincbt beschermen. —*

Maar *wy* spraken ook van verrassingen ons bereid, door

het aan den dag komen van de oorspronkelijke redactie des Dichters. Hooft, dit blijkt nu, heeft in later tijd, uit nieuwe inzichten van taal- of van verskunst veel veranderd, maar zijne veranderingen zijn in menig opzicht niet altijd verbeteringen geweest. Het naieve der uitdrukking, de welluidendheid, de kracht van zeggen hebben menigmaal veel verloren. Bijv.:

Waar 't dat Jupijn ten hoof my in syn' hemel baade,
 En, t' mijner koomste, met zijn' trotse gemaalin,
 Opreez' uit zijnen troon, en zette my daar in,
 En voor my, fijn van goudt een tafel overlaadde
 Met goddelyke spijz', 'en wijnen vol genaade,
 Daar zang nocht spel ontbraak'; en zoete reuk veel min;
 En hy week' uit de zaal, met al het bly gezin,
 En liet my eenigh daar; my dunkt ik 't al versmaadde.
 Maar waar Jupijn te vreë, dat hy u, in mijn' steë,
 Mevrouw, in zijnen stoel ter disse zitten dee,
 En gonde, dat ik stond' en zagh u lust genieten;
Myn' weelde waarder zyn zoww, dan geneucht en rust.
 Zoo lief waar my uw lief; zoo lust my anders lust;
 En lusten eenzaam zyn my meer nauw dan verdrieten.

Dit schoon Sonnet (Uitg. van BILD. I. 335) heeft slechts één lammen regel, dien wy niet hadden behoeven te onderschrappen om hem aan te duiden. Hoe komt het? De Dichter heeft zelf hem ontwricht. Eerst schreef hy

Wel waerder waer myn vreucht dan als geneucht en rust;
 maar later begreep hy achter den comparativus niet *als* maar *dan* te moeten schrijven.

Wel waerder waer myn vreucht *dan dan* geneucht en rust,
 ging echter in het geheel niet. En ziedaar!
 In een ander sonnet (ald. bl. 343) had hy geschreven:

Waer door de staet, die standt als hemelhooge boom,
 Wiens breede schaduw kan des middaghs brandt verzoeten,
 'T afknotten deerlijk van haar kroon heeft lijden' moeten.

Later echter, de plaatsing van het byvoegelijk naamwoord

achter het naamwoord afkeurende, verplaatste hy dit *deerlijk*, tot deerlijke vermindering der kracht, en liet drukken:

"T afknotten van zijn" kroon heeft deerlijk lijden moeten.

Zoo moest, evenzeer uit grammatische naauwgezetheid, in Galathéas mond (BILD. II. bl. 7, reg. 2, 3) een pedant

Laas! ik zie den dagh toereeden
't licht uitbreeden.

voor een natuurlijk

Laas ik sie den den dagerade
't Onser schade

in de plaats komen, en op bl. 33 het byna gemeene *Trek tot Endymion* voor den vroeger gebruikten genitivus subjecti *De minne Endymions*. Zoo vervang bl. 71:

Geen aenschijn niet, geen ooge, maer haer ziel.

het eerst zoo veel krachtiger uitgedrukte:

Geen aenschijn niet; geen ooge niet; haer ziel.

en moest in het belang eener strenge, metrische versificatie de naieve en imitatieve herhaling van 't zelfde woord in verzen als deze (IL 61 v. o.):

En wendt, o vogelkens, u teere stem tot clagen,
Clagen, wanner ghy minneliedjens quelen soudt

verloren gaan, om plaats te maken voor een alledaagsch:

En klaagt enz.

Maar zie hier een stukjen, meer dan eenig ander bekend en in 't geheugen, zoo als het volgens het HS. in de voorgenomene uitgave zal gelezen worden:

Klaere wat heeft er uw hartje verlept
Dat het verdriet in vroolijckheidt schept,
En altijd eeven beneepen verdort
Gelyck als een bloempjen, dat dauwetje schort?

Krielt het van vrijers niet om uw deur?
 Mooghje niet gaen te kust en te keur?
 En doeje niet branden en blaecken en braen
 Al waer 't u op lust een lonckje te snaen?

Anders en speelt het windetje niet
 Op elsetacken en lenterigh riedt
 Als: lustighjes; lustighjes. Lustighjes gaet
 Het watertje, daer 't tegen 't walletje snaet.

Siet d'openhartighe bloemetjes staen,
 Die u tot alle blijgeestigheid raen.
 Self 't zonnetje wenschte u wel beter te moe
 En werpt u een lieffelijck ooghelyjn toe.

Maer soo se niet door al hun vermaen
 Steeken met vreughd uw sinnetjes aen,
 Soo sult ghy maecken aen 't schreien de bron,
 De boomen, de bloemen, de suivere zon.

Vergelijk nu hiermede de lezing der beste uitgave (BILD. II. 43) en gy zult zien hoe veel gy by de kennismaking met de oorspronkelijke redactie wint.

Reeds in de eerste strofe krijgt gy, reg. 2, *verdrietjes* voor verdriet, een verkleinwoord te meer, in eene poëzy, waar gy toch al licht te veel van deze zoetigheid vindt; reg. 3 wordt *altijd* tot 't allen tijd en reg. 4 *Gelyck een bloempjen* tot *Gelyck als een bloempjen* uitgerekt.

In de tweede strofe is *om uw deur* in *om uwe deur* veranderd, en het eenvoudige

Mooghje niet gaen te kust en te keur?
 in het gemaakte

Mooghje niet gaen niet te kust en te keur.

De derde is er met de invoeging van een enkel otieus *er* afgekomen,

Anders en speelt *er* het windetje niet.

en de vierde mocht gelukkig blijven zoo als hy was. Maar de laatste heeft zoo veel te meer geleden; want gy leest hem aldus:

*Maar zoo ze kunnen, door al hun vermaan
Niet steeken met vreughd uw' zinnetjes aan,
Ik leg u te maaken aan 't schreyen de bron,
De boomen, de bloemen, de zuivere zon.*

Dit leelijke *Ik leg u te maaken*, vereischte eene opheldering van BILDERDIJK („*Ik leg u*, d. i. *ik leg u dit toe; ik schrijf het u toe; gy zult dit doen*”), welke u niet voldoet, en niet noodig was by den eenvoud van het oorspronkelijke

Soo sult ghy maecken enz.

Veranderde beschouwing omtrent de eischen der nederduitsche versmaat tusschen 1621 (of 22), van welken tijd dit stukjen schijnt te dagteekenen, en 1634 toen hy zijne Gedichten ter uitgave gereed maakte, heeft den Dichter verleid in deze zestien regels nog een negental lettergreepen in te vlijen, die niets dan kwaad doen, zoo wel aan „het dicht” en „het duitsch” als aan „den zin.” Zy hebben echter niet kunnen verhinderen, dat dit allerliefst dichtjen een der parelen aan de kroon van HOOFT en een meesterstukjen van erotische poëzy gebleven is.

Doch het wordt tijd van de tweede voortreffelijkheid te spreken, waardoor de door den Heer LEENDERTZ voorgenomen uitgave billijk aanspraak maakt op de hooge belangstelling van alle vrienden onzer Letterkunde, die namelijk eener tot hertoe ongekende *Volledigheid*. De volledigste uitgaven zijn tot op dit oogenblik die van 1704, en de door BILDERDIJK bezorgde. Welnu, die van den Heer LEENDERTZ zal 80 Gedichten meer bevatten. Enkele daarvan zijn reeds gedrukt; het zij achter de, zeldzame, afzonderlijke drukken van des Dichters *Minne-Zinnebeelden* (1611 en 1618) of in, niet minder zeldzame, Liedeboeken van het begin der 17de eeuw; andere in Professor VAN VLOTENS Uitgave van HOOFTS *Brieven*. Een enkel komt alleen in één of twee vroegere drukken van HOOFTS *Gedichten* voor, een ander afzonderlijk op een los blad. Vele echter bestaan nog

slechts in Handschrift. De Gedichten in BILDERDIJKS Uitgave ontbrekende zijn voor een groot deel *Minnedichten*; een uitvoerig *Klaaglied* op den dood van eene zuster van BRECHJEN SPIEGEL, die de plaats van deze in HOOFTS genegenheid had vervangen, maar twee jaren later overleed; een paar strofes *op den dood zijner eerste Echtgenoote*, CHRISTINA VAN ERP; voorts enige *Grafschriften*, een aantal *Byschriften*, vooral op gebouwen, schilderyen, prenten, boeken enz., enkele *Vertalingen*, van een Psalm, van eene Satyre van JUVENALIS, van een paar Sonnetten van PETRARCHA, en eenigen van verschillenden aart; eindelijk *drie Tafelspelen*, by VAN VLOTEN gedrukt, en fragmenten van de *Isabella* en van SENECAAS *Medea*. Enkele Sonnetten en Epigrammen zijn in het fransch, italiaansch of latijn. Proeven heeft de Heer HUET in den *Gids* medegedeeld.

Maar wat aan de voorgenomene Uitgave de kroon zal opzetten is eene goede, dat is chronologische, *Rangschikking* der stukken. Deze is tot op dezen dag nooit geleverd, nooit beproefd. In alle uitgaven, die tot hertoe het licht zagen, „liggen de Gedichten in de grootste wanorde door-een. Men heeft, ja, de *psalmen*, *sonnetten*, *zangen*, *bruilofsdichten*, *lijk-* en *grafdichten* bijeengevoegd; maar daardoor niets verrigt dan den lezer het genoegen, dat afwisseling van onderwerpen geeft, te benemen. Want ook in die af-deelingen is niet de minste orde in acht genomen. Zoo staan b. v. bij BILDERDIJK dl. II, bl. 56—76 achter elkander zangen van 1627, 1603, 1618, 1604, 1603, 1608, 1604, 1605, 1632 en 1636; van de twee aan BRECHJE SPIEGEL, welke in die uitgave voorkomen, vindt men de eene, van het jaar 1604, op bl. 70, de andere van 8 Januarij 1605 op bl. 14; van die aan hare zuster, de eene van 13 Aug. 1605 op bl. 71, de andere, van 9 Jan. 1606 op bl. 15. Slechts bij enkele Gedichten wordt in de uitgaven de dag-tekening opgegeven.” (Prospectus).

Welnu, de Heer LEENDERTZ was, dank zij zijne vlijtige en naauwlettende nasporing! in staat met de meeste zekerheid, in dezen baaiert de ware orde te brengen. Het geboortejaar, ja veeltijds zelfs de geboortedag is hem van de meeste stukken volkomen bekend geworden. Van anderen ziet hy kans den ouderdom, op twee, drie jaren na, te bepalen. Slechts omtrent een drietal Psalmvertalingen, die hy, volgens een gissing aan de *Brieven* ontleend, tot het jaar 1626 brengen zou, is hy onzeker. Zie hier de, ten deele op zich zelve zeer belangrijke, gronden zijner zekerheid.

Van vele stukken dragen de handschriften de dagteekening; van anderen liet zich deze naar aanwijzingen in de *Brieven* bepalen; soms bracht de inhoud of een onderschrift, soms de samenvoeging op een zelfde bladzijde den tijd der vervaardiging uit. Ook de soort van schrift hielp dien aangeven; de Gedichten met *ronde* letter geschreven zijn allen voor December 1635, die met *oude* letter allen daarna gemaakt. Maar ook is de Heer LEENDERTZ voor zijne tijdsbepaling veel aan zijn allernaauwkeurigst onderzoek van de Spelling zijns autheurs verplicht. Hierdoor is het hem gebleken, dat HOOFT eenmaal in een of ander opzicht een andere spelling hebbende aangenomen, zich daarin verder met onwrikbare standvastigheid gelijk bleef. Het possessivum *uw*, aldus met een *w*, dateert by hem van den 13den Augustus des jaars 1608. In 1614 begint hy de *g* by den aanvang van een woord met eene *h* te versterken. Tot op 20 November 1623, maar geen dag langer, volhardt hy in de verdubbeling *ck*, en verwaardigt zich slechts (evenwel niet langer dan voor een tijd van tien jaren) tot één uitsondering, ten behoeve van het dierbaar (voornaamwoord) *ick*. In zekere woorden maakt ten jare 1623 de *s* plaats voor de *z*; in andere geschiedt dit A°. 1625 of 1627. Voor de *w* is het haar geoorloofd stand en plaats te bewaren tot 1640. In 1641 breekt by

den Drossaert de tijd aan voor de dubbele *aa*. Het z. n. w. *zon*, vroeger manlijk, gaat later tot de vrouwelijke kunne over. Het pron. refl. plur. masc. nog in 1621 *haer*, maakt in 1623 en daarna bestendig plaats voor dat *hun*, hetwelk tot op den huidigen dag ons by de spreektaal nog dikwijls zoo weinig gemakkelijk afgaat.

Het is naauwlijks noodig op de groote voordeelen te wijzen, welke de langs deze wegen en door deze middelen verkregene zeer naauwkeurige chronologische rangschikking aan de hand doet. Is zulk eene rangschikking tot het gadeslaan en bestudeeren van den ontwikkelingsgang van elken Dichter van het hoogste belang, vooral moet zy dit zijn ten opzichte van eenen man als HOOFT, die aan den ingang staat van een nieuw tijdperk in de letterkunde zijs volks, en niet anders dan grooten invloed kon uitoefenen op zijne tijdgenooten; BREDERO, COSTER, VONDEL.

Onbekendheid met een gedeelte, en wel met het oudste gedeelte zijner Gedichten, maar vooral onbekendheid met de tijdorde, waarin de andere geschreven zijn, ja geheel verkeerde noties daaromtrent, door de ontzettende verwarring in de bestaande Uitgaven veroorzaakt, hebben voor de mate en den gang van dien invloed veel in het duister gelaten, waarover thands een beter licht kan opgaan, menigen verkeerden indruk gegeven, die nu kan worden uitgewischt. Neem; en dit zal in dit opzicht wel het voornaamste zijn; neem zijn *Tooneelarbeid*. Volgens de uitgaven komt men in het denkbeeld, dat HOOFTS dramatische stukken elkander in deze orde opvolgen:

<i>Geraert van Velsen</i>	1618.
<i>Granida</i>	1615.
<i>Warenar</i>	1617.
<i>Baeto</i>	1626.

Doch nu blijkt het, dat wy het volgende lijstjen moeten opmaken :

<i>Thesous</i>	niet voor maar na de terugkomst uit Italië	1602.
<i>Granida</i>	1605.
<i>Geraert van Velsen.</i> omstreeks . .	1613.	
<i>Warenar</i>	1615, 1616.
<i>Baeto.</i>	1616.

Ook leeren wy nu dat HOOFT den *Schijnheilig* vertaalde en omwerkte, BREDERO dien slechts berijmde, HOOFT de *Isabella* begon, COSTER die voltooide, hetwelk, by de kennis van den tijd en de wijze waarop de spelen van BREDERODE en COSTER ontstaan zijn, nog al van eenig belang is tot waardeering van des Drossaarts beteekenis voor de Tooneelpoëzy van zijnen tijd.

Een ander punt! Wie heeft over HOOFT als Dichter geschreven en is hem niet hard gevallen over zijn liefde voor en navolging van MARINO, dien „bederver van den Italiaanschen smaak”? „Overal,” zegt de voortreffelijke DE CLERCQ, „toont hij [voor dezen] veel achtung,” en deze schrijver beweert dat MARINOOS geest in HOOFTS „meeste dichtwerken, vooral in diegene, waarin hij alleen galanterie ten toon zocht te spreiden, overal doorstraalt.” *) Maar wat wijzen nu de jaartallen uit ten opzichte van deze, naar het algemeen gevoelen, chroniesche Marinomanie? Dit, dat zy niet anders dan eene voorbygaande vlaag is geweest, die zich tot het jaar 1625 en weinige volgende bepaald heeft. Byna al de stukjens, die er den stempel van dragen, behooren tot dat korte tijdperk, en byna alle zyn zy gedicht voor Juffrouw SUZANNA VAN BAERLE, die eene hartstochtelijke Mariniste was, hoogst waarschijlijk zelve in MARINOOS stijl dichtte, en aan wie te mogen behagen den Drossaart in die jaren ten hoogste ter harte ging.

Behoef ik op te merken dat de naar tijdorde gerang-

* Verhandeling bij het Instituut bekroond. 4°. bl. 158.

schikte Uitgave van HOOFTs Gedichten ook voor de kennis zijner Levensgeschiedenis eene tot hertoe onbruikbare bron doet vloeien? Van hoeveel gewicht deze bron is valt te meer in het oog, wanneer men bedenkt dat de *Brieven* tot heden de voornaamste hebben uitgemaakt. Deze nu zijn voor drie vierde na 1629 geschreven, toen de Schrijver reeds een man van acht-en-veertig jaren was; zijne *Gedichten* daarentegen voor vijf zesde (en het zesde zesde betekent niet veel) voor of in dat jaar.

Mijne Mededeeling, waarvoor ik alles verschuldigd ben aan de inzage in zijnen arbeid, my door den Heer LEENDERTZ, met de meeste bereidwilligheid verleend, is ten einde. Zy zal, zoo ik hoop, daaraan bevorderijk ziju, dat wy allen de vrucht van dezen arbeid zien. Onze tijd verheugt zich in twee byna gelijktijdige uitgaven van de Werken van CATS. Eene Uitgave van VONDELS Werken, zijner waardig, en in verband met zijn leven, ofschoon groot van omvang en kostbaar, vindt welverdiende deelneming. Het zou zeer te bejammeren zijn, indien deze ontbrak voor het tot stand brengen eener weinig kostbare *), ofschoon kostelijke uitgave van de Gedichten van dien PIETER CORNELISZOON HOOFT, die, by vooral geen mindere gaven dan CATS en zelfs VONDEL, op beiden nog dit vooruit heeft, dat hy Hoofd van een nieuw tijdperk en Voorganger op nog oubetredene paden geweest is.

December 1862.

*) - De prijs zal in geen geval meer dan acht gulden bedragen." Prospectsus.

EEN EN ANDER

OVER

LETTERS.

DOOR

J. VAN LENNEP.

Het is om over de *letters* te spreken, dat ik voor eenige oogenblikken het woord vraag: echter niet zoo zeer over de *letters* zelve, over haar oorsprong, beteekenis, getal, waarde of bestemming, als wel over den *vorm*, waarin zy zich in gedrukte werken aan ons voordoen. Ik wensch een paar woorden in 't midden te brengen over *kurcyf* en *kapitaal* en andere onderscheidings-middelen. — 't Onderwerp is, zoo ver ik weet, nog zelden behandeld: en toch ware daarover een dik boek te schrijven, dat waarschijnlijk geen uitgever vinden zou. Misschien ware het der moeite waardig, dat de Afdeeling de onderneming op zich nam... maar 't zou een slecht gekozen tijdstip wezen, om daarvoor subsidie te vragen. Of de zaak werkelijk van belang geacht wordt zal blijken uit de wijze, waarop men de zeer korte en zeer vluchtlige beschouwingen opneemt, die ik over deze stof u ten beste geve.

Reeds dadelijk na de vestiging onzer nationale letter-

kunde doen zich verschil op in de wijze, waarop onze voor-naamste proza-schrijvers te werk gaan by 't gebruik der verschillende lettersoorten. Intusschen, by het opmerken van dat verschil, houde men wel in 't oog, dat niet altijd met zekerheid valt te bepalen of men het bezigen der onderscheidingsletter, en de keuze der soort, toe te schrijven heeft aan den auteur zelven, dan wel aan den drukker, zetter of korrektor, aan welke een en ander blijkbaar zeer dikwijls werd overgelaten. Immers wanneer ik naga, hoe, in werken van Vondel, door hem in een en 'tzelfde tijdvak, doch by verschillende drukkers, uitgegeven, zelfs de spelling in 't eene werk hemelsbreed van die in 't andere verschilt, dan moet ik wel tot de gevolgtrekking komen, dat de drukker naar wel gevallen met het hem toevertrouwde handschrift omsprong, en, verstoutte hy zich, niet de spelling des schrijvers, maar zijn eigen spelling te volgen, hoe veel te minder zal hy zich dan ontzien hebben, in al wat meer van bloot typografischen aart scheen, zijn eigen luim bot te vieren.

Na deze waarschuwing kom ik ter zake.

Van Meteren, die doorlopend de Duitsche letter gebruikt bezigt de Romeinsche voor Staatstukken, brieven, waerzen en citaten en voor namen van vreemde volken, ook voor de namen der ondertekenaars van Nederd. stukken: ook op sommige plaatsen voor namen van personen, aan welke de eene of anderē kommissie wordt opgedragen; dit laatste echter meer, ofschoon nog lang niet overal, in 't eerste derde van zijn boek: en zeer zelden in de twee andere derden: zoo dat men byna tot de gevolgtrekking moet komen, dat het aanwenden van een onderscheidingsletter aan den zetter was overgelaten, en, by het drukken van zijn boek, er verwisseling van zetters heeft plaats gehad.

Bor bezigt evenzeer de Duitsche letter: ook Rom., als van Meteren, voor vreemde talen: maar bovendien kurcyf

voor opschriften van brieven: de namen van personen en plaatsen blijven in gewone letter.

Hooft bezigt Rom.: — Staatsstukken, redevoeringen, en wat hy verder aan personen in den mond legt, kurcyf: naamteekeningen onder stukken altijd kapitaal.

Vondel bezigt in zijn prozastukken Rom.: alleen de aanhalingen by hem zijn kurcyf, of, als zy zeer gewiktig zijn, kapitaal.

Brandt geeft de Resolutien en brieven in kurcyf: voorts ook de aangehaalde gezegden van personen en de lijsten van de namen der schepen en van hun bevelhebbers. In kapitaal de namen der ondertekenaars van Staatsstukken: — nagenoeg in alles als Hooft.

Aitzema is, zoo ver ik weet, de eerste onder onze voorname historici, die een overvloedig gebruik heeft gemaakt van verschillende soorten van drukletters. De hoofdtext is met Duitsche letter gedrukt; de Staatsstukken, brieven en vaerzen zijn Rom.; de aanhalingen uit vreemde talen zijn kurcyf. Alle namen van plaatsen en personen zijn, waar de text de Duitsche letter bezigt, Rom.: is de text Rom., dan zijn zy kurcyf; maar even als de namen behandelt hy de tytels, en de *adjectiva* die een plaats van herkomst aanduiden. Zoo b. v. onderscheiden de woorden „*Staten Generael*, *Princes Royael*, *Zweedsch*, *Turk*” en dergelijke, zich meestal van den text door een verschillenden druk. Verder bedient hy zich van kapitaal voor de namen van Soevereinen, aan 't hoofd of onder Staatsstukken en brieven, van kurcyf of Romein voor de andere ondertekeningen.

De, eigenaardige, afgemetene, methodieke nauwkeurigheid, die Wagenaar als auteur karakteriseert en ons altijd in hem den witgedasten Mennist en den ambtenaar ter Sekretarie doet herkennen, openbaart zich evenzeer in den uiterlijken vorm, dien hy aan zijn Historische Schriften gegeven heeft. Hier valt aan geen zettersinmenging te denken. De text is

met Romeinsche letter; maar telkens wanneer hy een persoon voor 't eerst noemt, staat de naam in kurcyf: is het echter een Keizer, Koning, Graaf of Stadhouder, dan staat de naam de eerste reis kapitaal, de tweede reis kurcyf: later altijd in de gewone letter. — Voorts worden alle Staatsstukken, brieven en gezegden alleen door aanhalingssteekens onderscheiden: zeer zeldzaam, en wanneer het een uitheemsch of ongemeen woord is, bezigt hy kurcyf.

De schrijver van het *Vervolg op Wagenaar* heeft, wat den vorm betreft, alleen daarin het voorbeeld van dezen gevolgd, dat hy de aanhalingssteekens op gelijke wijze bezigd heeft; voor 't overige komt zijn manier meer overeen met die van Aitzema, door het voortdurend onderscheiden van eigen namen door andere letters. Maar by hem zijn die van personen kapitaal, die van landen en plaatsen kurcyf gedrukt.

By de meeste historieschrijvers, waarby ik ook ettelijke schrijvers van romans of reisbeschrijvingen zou kunnen voegen, werd sedert dien tijd ongeveer dezelfde cynozuur gevolgd: J. Scheltema doet dit geheel: Van Kampen is meer sober in 't gebruiken van diverse letters en schrijft wel de persoonsnamen kapitaal, maar behoudt voor de plaatsnamen de gewone letter van den text. — Doch anderen, ook nog heden ten dage, niet te vrede met zich van kapitaal, kurcyf en aanhalingssteekens te bedienen, nemen nog een tal van bykomstige middelen ter onderscheiding te baat: als gespatiërde letters, verkleinde letters, vergroote letters, verdikte letters, Duitsche letters, krallletters, en hoe ze al meer mogen heeten, zoo dat ten slotte vele boeken alleen daarom schijnen te zijn geschreven om ons een staalkaart te geven van de verschillende lettervormen, die de drukker bezit. Sommige lezers vinden dat mooi; — ik niet: dat is een questie van smaak. Intusschen geloof ik, dat de regel, die b. v. in Frankrijk en Engeland heerscht,

om een doorgaande Rom. letter te gebruiken, en alleen daar knycyf, waar de tytel van een boek wordt aangehaald, of men de aandacht zeer nadrukkelijk op een woord wil vestigen, aan het boek, ik zou haast zeggen, een waardiger, zeker een zediger en minder pretentieus voorkomen geeft, en ook minder vermoeiend is voor de oogen. — Ik moet er byvoegen, dat ik nooit recht begrepen heb, waar al dat onderscheiden van eigen namen door andere letters voor diende: ik zou haast gelooven, dat velen, in vier werken men 't aantreft, 't even min begrijpen en zich hebben laten leiden door de zetters, die 't ongevraagd doen. — Dit is althands met my 't geval geweest in mijn eerste romans; later heb ik 't hun afgeleerd en de Fransche methode gevuld.

Dit alles intusschen is, als ik zeide, een questie van smaak; maar wat my vooral hindert in dat bezigen van andere letters voor eigen namen, is de verwarring die er uit ontstaat ten opzichte van 't rechte begrip van die namen, zoo dat velen daardoor er toe geraakt zijn, die geheel verkeerd te schrijven.

Hoe die verwarring ontstaan is dient eenigzins nader te worden uiteengezet.

Wy weten allen, dat eerst sedert ruim 50 jaren ieder hier te lande een gestereotypeerde geslachtsnaam bekomen heeft, die, al is hy nog zoo onzinig, of nog zoo slecht gespeld, niet meer eigendunkelijk veranderd mag worden. — Vroeger had maar een betrekkelijk klein gedeelte der ingezetenen wat wy thans een familienaam heeten; een groter getal onderscheidde zich door een toenaam, die doorgaans, echter niet altijd, op de kinderen overging: en nog veel groter was het getal van de zoodanigen, die zich vergenoegden met achter hun geboortenaam dien van hun vader te voegen en Jan Pietersz of Levi Marcussen te heeten. Voorts genoerde men zich volstrekt niet, als men een toenaam

had, dien tegen een ander te verwisselen, of zijn naam op verschillende wijzen te spellen — en zoo zijn dan ook al die vragen en onderzoeken, b. v. in den Navorscher, naar de eigenlijke spelling van een naam, inderdaad geheel doelloos en zonder zin. — Een voorbeeld, hoe weinig men er om gaf. Wagenaar, de Stadsklerk, die toch de Regenten van Amsterdam had te ontzien en ook ontzag, schreef *Bicker* en *Huidekoper*, zonder dat de leden van die geslachten het hem kwalijk namen: — zoo als ze nu zouden doen, indien een bedendaagsch schrijver hun namen dus verburgerlijkte.

De *geboortenaam* was dan ook eigenlijk de *naam*: al wat er by kwam alleen dienende tot onderscheiding: en nu hing het af van dengene die hem droeg, soms ook van de wijze waarop zijn bekenden hem aanduidden, wat de toenaam wezen zou. Behoorde hy tot een adelijk geslacht of was hy grondbezitter, dan was de toenaam die van dat geslacht of die van zijn Heerlijkheid: — in andere gevallen waren er honderderlei aanleidingen te vinden, waaruit een toenaam, dikwijls maar een *sobriquet*, voor hem ontleend werd. Die toenaam werd somtijds niet eens vermeld: wy vinden b. v., zoo wel op de Regeeringslijsten van Amsterdam uit het begin der 17de Eeuw, als in of onder de stukken van die Regeering uitgegaan, den vader van Koenraad v. Beuningen nu eens alleen *Gerrit Dirksz*, dan weder *Gerrit Dirkz van Beuningen* gespeld: en de *Dirck Pietersz*, die op de tytels van onderscheiden werken uit die dagen als drukker vermeld staat, is dezelfde als *Dirck Pietersz Pers*, die op andere tytels voorkomt en dien toenaam voerde naar de *Vergulde Pers* die in zijn gevel prijkte.

Ik zeide, dat zy, die tot een adelijk huis behoorden, en even min later op hun voorbeeld de Regenten, niet altijd by hun geslachtsnaam, maar soms ook by den naam hunner voornaamste Heerlijkheid genoemd werden. De vader heette b. v. Graaf van Holland of Hertog van Borgonje, de zoon

Willem van Oostervant of Karel van Charlois: zoons uit het Huis van Arkel waren bekend onder de namen van Fulpert van ter Lede, Jan van Heukelom of Walraven van Waardenburg. Later, onder onze republiek, sprak men van „Asperen, Groenevelt, Beverweert,” al heetten de bedoelde personen van hun geslachtsnaam „Boetselaar, Oldenbarneveldt, Nassau,” de Gebroeders Bicker werden in de wandeling „Engelenburg” en „Swieten” genoemd: ja nog by mijn tijd spraken velen van den Heer J. Huydecoper nooit anders dan als van „mijn Heer van Maarseveen,” en zelfs heden worden vele Geldersche en Stichtsche Heeren nog by voorkeur by den naam van hun Heerlijkheid genoemd, en heeft het b. v. jaren geduurd, eer ik wist dat een oomzegger van my, dien ik nooit anders had horen noemen dan *Natewisch*, bij den Burgerlijken Stand als Taets van Amerongen bekend stond.

Gy zult zeggen, dit is u allen bekend; maar ik moest het u herinneren om op het punt te komen dat ik behandelen wilde. In al die namen nu, ter onderscheiding ontleend aan Heerlijkheden, is de *van* die ze voorafgaat niet meer dan een *copula* en geen integreerend deel van den naam. Zoo zeide men voorheen wel *Jan van Arkel*, *Herbaren van Putte*, *Zweder van Voorst*, *Willem van Oranje*, maar 't zou geen mensch in 't hoofd gekomen zijn te spreken van *van Arkel*, *van Putte*, *van Voorst*, *van Oranje*. Doch wat is er sedert de nieuwe drukmethode gebeurd? De schrijvers of de zetters, à *trot* et à *travers* hun kapitaal bezigende, zonder daarby op het voorbeeld te letten van Aitzema, die de onderscheidingsletters alleen bezigt voor den eigenlijken naam, zijn ook de copula *van* kapitaal gaan drukken, als of zy een deel van den naam uitmaakte. Wat is het gevolg van die verkeerdheid geweest? die verkeerdheid, ten gevolge waarvan Jan van Egmond, Heer van die plaats, en deze of gene eerzame kruijenier,

die ook Jan van Egmond heette, op gelijke wijze gedrukt worden? deze, dat velen vergeten, hoe by den eerstgemelde dat *van* niet dan een copula was, terwijl het by den laatstgemelde van den naam onafscheidelijk was, en dat men al zeer spoedig by vele, zelfs by geachte schrijvers, die 't beter hadden kunnen weten; te lezen kreeg: „'t was by die gelegenheid dat *van Renesse* verdronk.” — „Door *van Brederode* werd het smeekschrift overhandigd.” — „Hy vond steun by *van Pallandi*.” — „Verbeeld u eens, dat gy by een Engelschen schrijver laast: OR HAMILTON *won the battle*: OR STRAFFORD *was sentenced to death*: *He send a message to OR BUCKINGHAM*? Zouden wy niet aan een typografische dwaling denken?

Sedert het stereotyperen der namen in de registers van den Burgerlijken Stand is 't nog veel dwazer, en de onkunde op dat punt nog grooter geworden: en ofschoon niemand, die 't beter weet, tegen den Heer van *Zuylen* of van *Lynden* zal zeggen: „goeden morgen van *Zuylen*: — van *Lynden* is by my geweest;” zoo zal de massa spreken en geheel verkeerd spreken van „de aftreding van *van Zuylen*” en van „de redevoering van *van Lynden*.” — Men moet my nu wel verstaan en wel indachtig zijn, dat de *copula* alleen dan wegvalt wanneer de naam oorspronkelijk die van een Heerlijkheid aanduidde. Als men b. v. ging zeggen: „Wat heeft Hall by die gelegenheid fraai gesproken,” zou ieder die 't hoorde moeten denken, dat het de Deensche en niet de Nederlandsche staatsman was, dien men bedoelde. — Is het deze laatste, dan blijft het *Van Hall*. — Een vast kenmerk vindt men, door 't woord in Fransch te vertalen: — zie b. v. den Almanak van Gotha slechts in — en dan krijgt men *Mr. de Zuylen*, *Mr. de Lynden*, maar niet *Mr. de Hall* of *Mr. de Bosse*.

Maar niet alle schrijvers weten dezen regel toe te passen, om dat niet allen weten, of de toenaam, dien zy schrij-

ven, ontleend is aan grondbezit of aan herkomst. De meesten zullen zich b. v. met mijn naam verlegen vinden, en niet weten of ik afstam van een voormalig Heer van de Heerlijkheid Lennep in Bergsland, dan wel van een hannekemaaier, die van daar overkwam. — Is het dan, om buiten dergelijke moeilijkheden te blijven, niet beter, kapitaal noch kurcyf te bezigen, de namen te drukken als de rest, en het oordeel aan den bescheiden lezer over te laten?

In 't Fransch bestaat de zwarigheid in gelijke mate niet. Immers daar heeft men de *copula*, over al waar zy geen betrekking had tot een Heerlijkheid, aan den naam vastgemaakt en daarmede vereenzelvigd. Men schrijft er niet meer *du Hamel, du Mas, de la Ville, de l'Ambre*, maar *Duhamel, Dumas, Delaville, Delambre*. Is het echter een adellijke naam, dan blijft de *copula* op zich zelve en zoo spelt de roturier *Delaval*, de adellijke *de Laval*, of, als de titulatuur niet voorafgaat, *Laval*. Niemand zal schrijven: *Le Condé a gagné la bataille de Rooroi: de Richelieu a pris Mahon*, maar *Condé, Richelieu*. Het criterium van den adel is, als ik zeide, dat men de *copula* vertalen kan, ja vertalen moet, en daarom is het zeer verkeerd te schrijven van den „Hertog de Condé,” van den „Markies de Boufflers” enz. Zal men in 't Fransch schrijven: *le Prince van Orange*? Wenschelijk ware het misschien, ter wegneeming van alle bezwaar, hier het voorbeeld te volgen, in Frankrijk, en ook in Belgiën gegeven, om *van, van de, van den, van der*, enz.; waar 't by den naam behoort, er ook aan te annexeren: of, zoo de Burgerlijke Stand er zich tegen verzet, dan ten minste ze met een grote *V* te schrijven. Ik bied dit der overweging mijner hoorders aan.

Dan er is betreffende die eigen namen nog meer. — Reeds voor jaren kwam wijlen Mr. S. Iz. Wiselius op tegen de ingesloten nieuwigheid, uit het Engelsch overgeno-

men, om, als de eigen namen in den 2den naamval stonden, achter de sluitletter en de *s* die den genitief aanduidde, een wegnemingsteeken te plaatsen, hoewel er niets was weggenomen. Men schreef, en velen schrijven nog *Hooft's* geschiedenis, *Vondel's* werken, *de Ruyter's* daden, als of er van *Hooftes*, *Vondeles*, *de Ruyteres* geschiedenis, werken of daden sprake was. Als reden van die handeling gaf men voor dat de lezer anders denken kon dat de man *Hooft*, *Vondel* of *Ruyters* heette. Die reden komt my gezocht en onvoldoende voor, en zou alleen dan kunnen opgaan, wanneer eigen namen onverbuigbaar waren; maar dat zijn zy niet, ja zoo weinig, dat zelfs in 't meerv. de sluitletter nog, als in vroeger tijden, by sommige hunner verandert. Zoo b. v. spelt men *Hooft* en *Hoeuft*, en men zegt nog, als van ouds, althands hier ter stede, *de Hoofden*, *de Hoeufden*. Ik geloof dus, dat eigen namen aan dezelfde wet, die gewone woorden regeert, behooren onderworpen te blijven, en dat men schrijven moet: „*Gideons klokheid*, *Cezars beleid*, *Wagenaars geschiedenis*, *Willem's boek*, *Klaartjes oogen*,” enz. Eindigt de naam met een *s*, dan kan men om geen dubbele *s* te bezigen, wat in onze taal niet gebruikelijk is, het wegnemingsteeken achter de sluitletter plaatsen (want dan neemt men werkelijk iets weg) en b. v. schrijven: „*Huyghens' Korenbloemen*.”

Men heeft tegen de methode, die ik voorsta, een bezwaar gemaakt, ontleend aan de namen, die op *i* eindigen. De *i*, zegt men, kan in onze taal niet verdubbeld worden zonder klankverandering; want *ii* wordt *ij*. Hoe zullen wy, vraagt men, naar uw stelsel, de thands dagelijks voorkomende namen van *Garibaldi*, *Ricasoli*, *Farini*, schrijven? — Mijn antwoord op de tegenwerping is een verwijzen naar de bastertwoorden *glori*, *histori*, *viktori*, die men in den beginne met een enkele *i* schreef, doch welke *i* men later met een *e* verdubbeld heeft, en ik zie er geen

de minste zwarigheid in, om, in den genitief, te schrijven, „*Garibaldies wond, Ricasolies staatkunde*” enz., of, wil men hier het weglatingssteeken bezigen en schrijven *Garibaldi's, Ricasoli's*, ik heb er ook vrede mee; want ook hier weer komt het dan werkelijk voor de verdubbelingsletter in de plaats *).

Maar nu nog een derde vraagpunt ten slotte: in 't HD. schrijft men doorgaans alle substantiva met een kapitale letter. In 't Fransch bezigt men die uitsluitend voor eigen namen, nimmer zelfs voor titels of adjectiva van plaats. By ons dobbert men zoo wat in 't onzekere en is het onmogelijk by de schrijvers eenige overeenstemming op dat punt te vinden. Ik geloof, dat wy moesten doen als wy met de Fransche en Duitsche keuken doen, uit beider manier wat overnemen: en de kapitale letter bewaren, als de Franschen doen, voor de eigennamen, maar ook voorts daar waar het woord door zijn beteekenis verpersoonlijkt wordt. Zoo b. v. *Staten, Koning, Regeering, Bestuur, Maatschappy, Stad, Gemeente* enz. enz., overal waar die woorden in den zin voorkomen van handelende personen. Volgde men die methode, men kwam er verwarring door voor en handelde consequent.

*) Even zoo keur ik, al acht ik ze niet aanbevelingswaardig, de spelling *Elia's vroomheid, Plato's werken, Maria's schoonheid*, niet af.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} JANUARIJ 1868.

Tegenwoordig de Heeren: H. J. KOENEN, J. VAN LENNEP,
C. W. OPZOOMER, G. DE VRIES AZN., W. G. BRILL, J. BAKE,
G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, J. C. G. BOOT, A. KUENEN,
H. C. MILLIES, J. H. SCHOLTEN, L. J. P. JANSSEN, N. BEETS,
S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, S. KARSTEN, B. J. L. DE GEER,
J. P. SIX.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-gelezen en vastgesteld.

Vóór den 31sten December des vorigen jaars is nog een Latijnsch Prijsvers ingekomen, zijnde een Carmen iambicum *De assiduo et prudenti temporis usu, juventuti maxime commendando*, onder de letters a, b, c.

De Voorzitter stelt voor, en de Vergadering besluit, dit gedicht, benevens de vroeger ingekomen, te stellen in handen der leden, die ten vorigen jare over de ingekomene Latijnsche Prijsverzen hebben geadvizeerd, met toevoeging van den Heer BOOT in plaats van het overledene lid HULLEMAN.

Van den Heer Mr. A. S. NIEROP is ingekomen een Exemplaar van zijnen *Open brief aan Mr. C. W. OPZOOMER*, met begeleidende Missieve. De brochure wordt met erkentenis voor de boekerij der Akademie aangenomen.

De Voorzitter verleent het woord aan den Heer LEEMANS tot het doen van zijne mededeeling over Egyptische papyrussen met teksten in hiëratisch schrift, en de pogingen tot hunne verklaring.

De Spreker heeft vroeger eene soortgelijke mededeeling gedaan over de papyrussen, in de rijke verzameling te Leiden vorhanden. Hij vermeldt de oorkonden te Turijn, te Parijs, te Londen en te Alexandrië in Egypte bewaard, en zal zich ditmaal bepalen tot het geven van een overzicht over de papyrussen van het Museum van Turijn. Hij zal echter de lijkpapyrussen, daar vorhanden, niet bespreken, aangezien deze, ofschoon van uitnemend gewicht voor de kennis der godsdienstige denkbeelden der oude Egyptenaren, toch betrekkelijk weinig belangrijks voor de Geschiedenis opleveren.

Verreweg de meeste schriftelijke oorkonden zijn uit het tijdperk der Ramsessieden van het 19de en 20ste Stathuis (1450—1100 vóór Christus geboorte) afkomstig. CHAMPOILLION heeft het eerst in 1824 zich met het onderzoek en de shifting der talrijke onder elkander gemengde papyrusfragmenten bezig gehouden, 'en de voornaamste gedeelten, een twintigtal papyrussen, hetwelk thans onder den naam van *de Lijst der Koningen* bekend is, uitgezocht.

SEYFFARDT, wiens methode voor de ontcijfering der teksten van geene waarde is, heeft twee jaren na CHAMPOILLION, zich te Turijn ophoudende, met het meeste geduld en den gelukkigsten uitslag drie maanden besteed aan de moeyelijke onderneming om de verschillende fragmenten op eene geleidelijke wijze tot één geheel te vereenigen, en

heeft aan CHAMPOLLION de gelegenheid gegeven om daarvan een afschrift te nemen. Later in 1842 heeft LEPSIUS het geheel op nieuw onderzocht en in een naauwkeurig facsimilé uitgegeven. Voorts heeft WILKINSON, op aansporing en onder begunstiging van den Hertog van Northumberland, in 1849 op nieuw den oorspronkelijken Papyrus vergeleken, den door LEPSIUS bezorgden tekst in alle opzichten naauwkeurig bevonden, en in 1851 eene nieuwe uitgaaf in kleurdruk bezorgd, met bijvoeging van den tekst op de achterzijde van het H.S.; waardoor in zeer vele opzichten de juistheid van de aansluiting der fragmenten nadere getoetst en bevestigd moest worden. Hij gaf daarbij eenen korte tekst, waarbij ook de opmerkingen van Dr. E. HINCKS van Belfast werden opgenomen.

Vervolgens geeft de Spreker enige bijzonderheden op omtrent fragmenten-registers van ontvangst en uitgaven, alsmede omtrent eene overoude kaart of plan op papyrus, waarop goudmijnen van Opper-Egypte zijn voorgesteld, die onder SETI I (SETHOS) uit het 19de Stamhuis, in de 15de eeuw vóór Christus, ten oosten van den Nijl, niet ver van de Roode zee bearbeid werden. De Heer LEEMANS doet daarbij opmerken, dat het zuiden op deze kaart bovenaan voorkomt; eene oriëntatie, die in Egypte algemeen schijnt aangenomen geweest te zijn. Hij meent den grond daarvoor te moeten zoeken in de ondervinding der Egyptenaars, dat hun land zijn bestaan en bloei moet toeschrijven aan de vruchtbaarmakende wateren van den Nijl, die jaarlijks met zijne geregelde uit het zuiden aangevoerde overstroomingen zegen en geluk over het Nijldal verspreidden.

De Heer VAN DEN BERGH vraagt, of de taal dier hiërtische opschriften grammatisch met zekerheid bekend is? De Heer LEEMANS bevestigt dit tot op zekere hoogte, ofschoon de veranderingen, welke in die taal gedurende den

loop van duizenden van jaren zijn gekomen, natuurlijk nog al eenige zwarigheden moeten opleveren.

Op verlangen van den Voorzitter verklaart de Heer LEMANS zich bereid om zijne mededeelingen bij volgende gelegenheden voort te zetten.

De Heer DE GEER erlangt het woord ter mededeeling van zijne bijdrage over de Rechtsgeleerden P. MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS, vermeld door POMPONIUS in fragm. 2. §. 39. D. *de Origine Juris.* In welken zin kon POMPONIUS van deze Rechtsgeleerden zeggen: *fundaverunt Jus Civile?* De Spreker zoekt het karakter hunner Jurisprudentie in de zelfstandigheid hunner methode; want eerst SCAEVOLA heeft later, op dien grondslag voortbouwende, de rechtsgeleerdheid systematisch ontwikkeld.

Door enkele leden worden tegen deze beschouwing van den Heer DE GEER bedenkingen geopperd. De Heer GOUDSMIT wijst op de onzuiverheid van den tekst door POMPONIUS en de minder heldere uiting zijner denkbeelden, waardoor het moeyelijk is, zijne meening met zekerheid te bepalen. Intusschen zou de Spreker de zaak zóó opvatten, dat, terwijl vroeger door de Rechtsgeleerden alleen *responsa* (adviezen) over enkele bepaalde onderwerpen gegeven en te boek gesteld werden, de drie genoemde Juristen daarentegen het recht voor het eerst in zijn geheel hebben behandeld en bearbeid. SCAEVOLA leverde later het eerste zoogenaamde rechtssysteem; en OFILIUS voegde er de Proces-orde aan toe. Intusschen is de uitdrukking van POMPONIUS omtrent dezen: *omnem partem operis fundavit* toch ook duister. Opmerking verdient voorts eene plaats van CICERO, waarin deze aan BRUTUS verwijt, dat hij de rechts-questiën niet in het afgetrokke placht te beschouwen, maar zich te veel in de omstandigheden der voorkomende

gevallen verdiepte, en deze met een noodeloozen omhaal behandelde. Dit verwijt schijnt te weêrspreken hetgeen de Heer DE GEER omtrent de methode der drie bewuste Rechtsgeleerden beweerd heeft.

De Heer OPZOOMER wijst op het onderscheid tusschen eene volledige en eene systematische behandeling. De laatstgenoemde kan hij aan MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS niet toekennen, zij is eerst aan SCAEVOLA te danken, de eerste daarentegen kan het werk dier drie rechtsgesleerden zijn. Dit aan te nemen vordert de uitdrukking *Jus Civile fundaverunt*, die niet enkel op oorspronkelijkheid maar ook op volledigheid wijst. Hij moet dus de aanmerkingen van den Heer GOUDSMIT ondersteunen. SCAEVOLA heeft in de Jurisprudentie eerst de eigenlijke *ars* gebracht, het rechtsstelsel geleverd: dat kan men dus van de drie besprokene rechtsgesleerden niet zeggen.

De Heer BOOT oppert de vraag, aan wien POMPONIUS zijne berichten omtrent de oorsprongen des rechts ontleend heeft? Niet van CELSUS heeft hij die overgenomen, maar van den nog ouderen VARRO, zoo als dit door den Duitschen Hoogleeraar SANIO betoogd is geworden. Ook CICERO heeft van de rechtsgesleerde schriften van VARRO in vele opzichten gebruik gemaakt.

De Heer DE GEER beantwoordt kortelijk al deze bedenkingen. Volgens hem is het een feit, dat de drie bedoelde rechtsgesleerden eigenlijk slechts adviezen hebben gegeven. Niet in den omvang van hunne behandeling der wetenschap moet alzoo hun eigenaardig karakter worden gezocht, maar wel in den aard en de methode hunner responsa.

De Voorzitter vraagt de Bijdrage van den Heer DE GEER voor de *Verslagen en Mededeelingen*, waartoe zij door den Auteur wordt afgestaan.

Bij de laatste omfrage biedt de Heer JANSSEN voor de Bibliotheek der Akademie het 3de stukje zijner *Oudheid-kundige reisberichten uit Duitschland, Hongarije, Bohemen en Zwitserland* aan, en vermeldt de Heer LEEMANS, dat sedert de laatste gedane opgave bij de Commissie voor de Vaderlandsche Monumenten zijn ingekomen bijdragen en berichten:

Van den Heer Ingenieur bij den Rijkswaterstaat J. VAN DER TOORN te Nijmegen;

Van Dr. C. HEYNSIUS te Amsterdam; en

Van het kerkbestuur der Hervormde gemeente te Lutjebroek.

Het Verslag der Commissie omtrent haar nader opzet-telijk onderzoek naar den staat der bouwvallen van het kasteel van Brederode wordt of is afgedrukt, en voorloopig in afschrift aan Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken medegedeeld.

Daar niemand verder iets heeft mede te deelen, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

O V E R

P. MUCIUS, MANILIUS EN BRUTUS,
IN L. 2 §. 39. D. DE O. J.

DOOR

B. J. L. DE GEER.

POMPONIUS schrijft in het bekend fragment uit zijn enchiridium (L. 2. D. *de Orig. jur.* §. 39): Post hos fuerunt PUBLIUS MUCIUS et BRUTUS et MANILIUS, qui fundaverunt jus civile. Hij geeft door die woorden aanleiding tot de vraag, wat wel die drie regtsgeleerden gedaan hebben om die onderscheiding boven hunne voorgangers te verdienen? Het zij mij vergund, U met de bespreking dier vraag enige oogenblikken bezig te houden en U enige opmerkingen mede te deelen omtrent de werkzaamheid dier mannen, die onder hunne medeburgers in de eerste helft der zevende eeuw sinds Rome's stichting zulk een hoog aanzien genoten.

I.

PUBLIUS MUCIUS en MANILIUS worden ons door CICERO aangewezen als regtsgeleerden, die vooral door naauwkeurige kennis van het stellig regt en van de praktijk uitmuntten. Zij zijn het die ANTONIUS in het eerste boek (c. 48) *de Oratore* als voorbeelden noemt, waar hij den wa-

ren regtsgeleerde beschrijft, bedreven in de kennis en toe-passing des regts, en als van het spreken van MUCIUS wordt getuigd, dat hij sprak valde prudenter et acute, paulo etiam copiosius, wordt er terstond bijgevoegd: nec multo minus prudenter M. MANILIUS (*Brutus*, c. 28). Beiden spraken derhalve meer als regtsgeleerden, prudenter, scherpzinnig en gevat, dan als redenaars. Trouwens redenaars waren zij niet, want de kennis der jura civilia was wel den Muciërs eigen, maar sine ulla eloquentiae laude (*de Orat.*, I. c. 10), en MANILIUS als een vir prudens (*de Republ.*, I. c. 12) beroemde zich slechts op die kennis, zonder welke niemand weten kan wat het zijne en wat eens anderen is (*de Republ.*, I. 18). Hij was gewoon niet op het forum te spreken, maar daar en elders ieder raad te geven, die het van hem verlangde (*de Orat.*, III. 33). Hierin kwamen dus MUCIUS en MANILIUS overeen, dat zij zich geheel aan de beoefening des regts toewijdden, dat zij vooral aan het jus civile, zoo als het in de wetten en herkomsten des Romeinschen volks was vervat, hunne aandacht schonken. In staatkundige rigting verschilden beiden. MUCIUS had als consul (62 l. d. st.) zich zoo weinig tegen de plannen van TIBERIUS GRACCHUS verzet (consul languens noemt hem CICERO, *Tusc.*, IV. 23.), dat men meende, dat hij in stilte diens ontwerpen goedgekeurd en begunstigd had (*Acad.*, II. c. 5.) en later nog toonde hij zich een tegenstander van den jongeren SCIPIO AFRICANUS en van diens partij (*de Rep.*, I. 19). MANILIUS daarentegen was de vriend en vertrouwde van LAELIUS en SCIPIO (*de Republ.*, I. c. 12). Ook hij was consul geweest (605 d. st.) en had in Spanje en Afrika niet altijd gelukkig gestreden. Maar al waren zij beiden dus tot de hoogste waardigheden opgeklommen, hun naam en roem bleven zij aan hunne regtskennis verschuldigd; als staatslieden hadden zij zich althans niet onderscheiden.

In nog hogere mate was dit met den derde regtageleerde het geval, dien POMPONIUS met hen noemt, met BRUTUS. Die bragt het niet verder dan tot de Praetura; maar ook hij was optimus vir et juris peritissimus (CICERO, *Brut.* c. 34).

II.

Deze drie regtgeleerden waren echter niet alleen de raadslieden hunner tijdgenooten, zij schreven ook verschillende werken over hunne wetenschap, zoo als POMPONIUS ons heeft medegedeeld. Ex his, zegt hij, PUBLIUS MUCIUS etiam decem libellos reliquit, BRUTUS septem, MANILIUS tres et exstant volumina scripta MANILII monumenta. Reeds giste BIJNERSHOEK (*Praetorm.*, p. 321), dat hier eene verplaatsing had plaats gehad, en sloeg voor te lezen: BRUTUS tres, MANILIUS septem et exstant volumina, inscripta MANILII monumenta. Hij wilde daardoor de uitspraak van POMPONIUS in overeenstemming brengen met het van elders bekende: wij weten toch uit CICERO (*de Orat.*, I. 56), dat MUCIUS verscheiden libelli schreef, wier titel en zamenhang ons echter geheel onbekend zijn. Ook van BRUTUS waren slechts drie libelli de jure civili ten tijde van CICERO bekend, althans geen andere werden als van hem afkomstig beschouwd (*de Orat.*, II. 55). Zij bevatten zijne adviezen met uitvoerige vermelding van personen en omstandigheden (*de Orat.*, II. 33). Van MANILIUS weten wij, dat zijne werken niet aangenaam waren om door te lezen (*de Orat.*, I. 58), en wij gelooven dit gaarne, want daarin vond men onder anderen de formulae of actiones, met hare toelichting, welke formulae later algemeen bekend zijn gebleven als formulae Manilianae (CICERO, *de Orat.*, I. 58, VARRO, *de rust.*, II. 3, 4, 5) en die ook wel de MANILII monumenta waren,

van welke POMPONIUS sprak, die nog te zijnen tijde alleen overig waren.

Van de overige schriften dezer drie juristen kende hij niets meer, zoodat zij gedurende het tijdsverloop tusschen CICERO en POMPONIUS verloren waren gegaan, waarschijnlijk evenwel zijn zij veel vroeger reeds verdwenen. Men mag dit daaruit opmaken, dat alleen Q. MUCIUS SCAEVOLA, CICERO en VARRO blijken geven die schriften zelven te hebben gebruikt (CICERO, *ad Divers.*, III. 22). Later zijn het slechts bekende meeningen of beroemde strijdvragen, die van hen vermeld worden op eene wijze, die genoegzaam aantoont, dat deze niet onmiddellijk uit hunne schriften, maar uit die van anderen werden overgenomen.

Zoo kende GELLIUS (XVII. 7) hetgeen MUCIUS, MANILIUS en BRUTUS gezegd hadden over de beteekenis van het *sur-reptum erit* in de Lex Atinia uit een geschrift van QUINTUS MUCIUS SCAEVOLA, wel waarschijnlijk uit diens libri de jure civili. Ook nog eene andere vraag, door hen behandeld, die zich aan het geval van MANCIUS HOSTILIUS knoopte, was wel uit ditzelfde werk aan lateren bekend (L. 5 § 3 D. *de Capt. et postl.* (49. 15). L. 17 D. *de Legatt.* (50. 7) beide uit POMPONIUS Lib. 37 *ad Q. Mucium Verg.* L. 4 D. *de Capt. et postl.*). Ook hun verschil over het regt des vruchtgebruikers op het kind der in vruchtgebraik gehouden slavin, eene *vetus quaestio* genoemd (L 62 pr. D. *de Usufr.* (7. 3)) en reeds door CICERO vermeld (*de Finib.* I c. 4), was wel evenzeer door Q. MUCIUS overgenomen.

Bij andere opgaven kan men de overlevering duidelijk nog verder vervolgen, zoo als hunne gevoelens uit de schriften des eenen in die des anderen overgingen. Het gevoelen van MUCIUS en BRUTUS, door UPIANUS mededeeld (L. 13, D. *de In diem addict.* (18.2)) omtrent *de in diem addictio* was door hem uit CELSUS ontleend, die het weder uit LABEO of uit het door hem veel gebruikte

werk van Q. MUCIUS SCAEVOLA overgenomen had. Het is toch bekend, dat CELSUS, vooral in zijne *Digesta*, zich gaarne beriep op de getuigenis der ouderen om daardoor gezag aan zijne meeningen bij te zetten, waartoe hem het werk van Q. MUCIUS SCAEVOLA voor de oudste regtsgeleerden wel het best dienen kon.

Alweder uit CELSUS ontleende ULPIANUS de verklaring door BRUTUS gegeven van het *ruperit* der *Lex Aquilia* (L. 27, § 22, *D. ad L. Aquil.* (9, 2)). Minder zeker is het echter of ook PAULUS uit dezelfde bron' de aanhalingen ontleende betrekkelijk de meening, dat de schat bij verjaring verkregen werd, te gelijk met den grond, waarin die was verborgen (L. 3, § 3, *D. de Acq. vel. amitt. poss.* (41, 2)). Evenmin blijkt het, van waar JAVOLENUS kennis kreeg aan het advies door MUCIUS gegeven aan GRACCHUS' vrouw LICINNIA omtrent haar regt tot vergoeding voor het verlies dier res dotales, die bij den moord van haren gemaal waren verloren gegaan.

Zeker evenwel heeft noch PAULUS, noch JAVOLENUS de geschriften zelve van MUCIUS voor zich gehad. Misschien hebben deze niet eens het laatste geval behandeld, hetwelk tot die bekende casus behoorde, die in de herinnering der regtsgeleerden voortleefden, omdat zij aan zulke bekende historische feiten zich knoopten, even als het advies van MUCIUS omtrent het door de virgo vestalis LICINNIA gedediceerde, hetwelk CICERO bewaarde (*pro Domo*, c, 53).

III.

Het kunnen derhalve naauwelijks de zoo spoedig verloren geschriften dezer regtsgeleerden geweest zijn, die hen als fundatores juris civilis nog bij de lateren beroemd maakten. Die schriften waren immers reeds lang verdronken door de meer uitvoerige en beter geordende hanner opvol-

gers, toen men zich nog gedurig op hun gezag en hunne uitspraken beriep. De grond dier beroemdheid zal dus ergens anders te zoeken zijn. Bedrieg ik mij niet, dan lag die bovenal in de wijze, waarop zij het regt bewerkten, in de methode die zij bij de ontwikkeling en toepassing des regts volgden, zoowel in hare tegenstelling tegen de wijze door de ouderen gevolgd, als in haren invloed op de lateren uitgeoefend.

De oudste prudentes hadden zich uitsluitend tot praktische werken bepaald, waarin zij de bestaande regtsgebruiken opteekenden, beschreven en in dezelfde rigting ontwikkelden. Zich in de strenge en vaste vormen van het jus civile bewegend, bestond hunne prudentia vooral in de juiste handhaving en toepassing dier vormen bij de telkens meer zich voordoende nieuwe behoeften en eischen des maatschappelijken levens. Al was toch de geheele maatschappelijke toestand langzamerhand eene andere geworden dan die, welke die vormen had zien ontstaan, al deden andere denkbeelden zich gelden, al had het verkeer een groteren omvang dan vroeger gekregen, het jus civile moest, met vasthouding aan zijn formeel beginsel, in zijnen inhoud worden uitgebreid. Dit deden de oudste prudentes door hunne interpretatio, en zij verwierven er zich den naam van sapientes, τόποι, cauti door. Een duidelijk denkbeeld immers hunner rigting geven ons de geschriften van den meest beroemden onder hen, van SEXTUS AELIUS CATUS. Zijn werk, onder den titel *Tripartita* bekend, bevatte de wet der twaalf tafelen als de hoofdbron van het jus civile, de daaraan zich knoopende interpretatio en de vormen der legis actiones. Of nu dit laatste gedeelte al of niet verschilt van het jus Aelianum, of SEXTUS AELIUS een of twee formularien gemaakt hebbe, is hier onverschillig *), maar hij was de

*) HUSCHKE, *Zeitschr. f. gesch. Rechtsw.*, XV, p. 180, SANIO, *Zur Gesch.*, p. 26 not., RUDORFF, *Röm. Rechtsg.*, I, p. 158.

eerste die de zich gevormd hebbende interpretatio, zoo als die zich in de toepassing en door de responsa der eerste prudentes had ontwikkeld, opteekende en daardoor vaststelde, die tevens haar in haren invloed op de regtsformulen erkende, en daarom het oudste formulare, het jus Flavianum, aanvulde met nieuwe formulae. Daarom zegt POMPONIUS van dit werk: qui liber velut cunabula juris continent (§ 38). En toch was het geene schrede vooruit op den weg der ontwikkeling des regts, het was het vaststellen van hetgeen zich gevormd had en aangenomen was in die adviezen waarin de jura civibus praescribebantur (CICERO, *Cato*, c. 9) en waardoor die ouderen bovenal zich bij hunne medeburgers geëerd hadden gemaakt, en bij welke zij de vragen van hunnen tijd met de strengheid en de vormen des ouden regts hadden vereenigd.

Maar juist daarom werd dit boek, de *Tripartita*, voor de volgenden belangrijk en kon zijn schrijver nog door JUSTINIANUS (L. 1, pr. C. *de Comm. serv. man.* (7. 7)) antiqui juris conditor worden genoemd. Het is opmerkelijk, dat juist bij de drie juristen, over welke wij spreken, het eerst strijdvragen, door hen verschillend beantwoord, en verklaringen afwijkend van die der vroegeren vermeld worden. Strijd van meening kon slechts ontstaan, waar men zich van de overgeleverde interpretatie los maakte en naar de beginseLEN zelve vroeg, die aan het regt ten grondslag lagen. Waar men dieper indrong in den aard der door het regt beheerschte levensbetrekkingen en, zich op een vrijer standpunt plaatsende tegenover het aangenomene en gebruikelijke, naar de deugdelijkheid der gronden en de juistheid der opvatting onderzocht, daar moest zich verschil openbaren. Er behoorde niet slechts kennis, er behoorde ook zelfstandigheid van oordeel en moed toe om dit standpunt bij het jus civile in te nemen, en deze drie mannen bezaten die, maar ook de invloed van Grieksche wetenschap

en meer vrije regtsopvatting, die zich ten hunnen tijde deed gelden, voerde er hen voorzeker heen.

Die vrijere regtsopvatting openbaarde zich toen immers in de ontwikkeling van het jus gentium in het verkeer met vreemden en in den vreemde *), deed zelfs in de *lex Aebutia* op het gebied des jus civile zich krachtig gelden en zou zij dan bij de methode dezer prudentes buiten invloed gebleven zijn? Kenmerkend is voor **PUBLIUS MUCIUS** zijne achterstelling van het jus pontificum bij het jus civile, waarin hij de lateren was voorgegaan en die **CICERO** niet zonder ironie hem verwijt (*de Legg.*, II, 21), als hij hem toevoegt: *Civilis enim juris scientia pontificium quodam modo tollitis.* De jurisconsultus **Mucius** had den Pontifex verdrongen, en was vroeger de kennis van het jus civile het eigendom geweest der Pontifices, hij keerde het om toen hij verklaarde, *pontificem bonum neminem esse nisi qui jus civile cognosset* (**CICERO**, *de Legg.*, II. 19).

IV.

Bij de behandeling van dit jus civile ging **MUCIUS**, zoowel als **MANILIUS**, van scherpe en juiste begripsbepalingen uit. Wij kennen van den eersten de bepaling van *ambitus aedium* (**CICERO**, *Topic.*, c. 4.) ook die van *gentiles* (*ibid.* c. 6.), van *postliminium* (*ibid.* c. 8.), van *aqua pluvia* (*ibid.* c. 9.), die **CICERO** ons bewaard heeft, en waaruit wij zien, dat hij nu eens de verschillende bestanddeelen van het begrip nevens elkaar stelde, dan weder de afleiding van het woord te hulp nam. Van **MANILIUS** bewaarde ons **VARRO** (*de L. L.* 6. 5.) de bepaling van *nexus*. Uit deze bepalingen ontleenden zij dan de gevolgtrekkingen, die zij voor ieder geval behoefden.

*, Voigt, *Das jus nat.*, II, p. 677.

Zoo was het, toen **MANCINUS** HOSTILIUS den Numantiërs was uitgeleverd, nudus ac post tergum religatis manibus (**VELLEIUS**, II, c. 1, verg. **CICERO**, *de Offic.*, III. 30, *de Orat.*, I, 40. *LIVII Epit.*, 56), doch door dezen was teruggezonden, de vraag of hij nog als Romeinsch burger beschouwd kon worden. Hierbij kwam in aanmerking of hij hostibus deditus was? of hij het Rom. burgerschap had behouden? of hij jure postliminii het had terug bekomen? Hierop antwoordde **PUBLIUS MUCIUS**, vooreerst dat hij niet was deditus, quoniam non sit receptus, nam neque ditionem neque donationem sine acceptione intelligi posse (**CICERO**, *Topic.*, c. 8); en hierdoor bepaalde hij het begrip van deditio nader: behoorde er toch, even als bij donatio aaneming toe, dan was hier geene uitlevering geschied.

Hoe was dan echter de jussus populi op te vatten, waarbij de deditio was gelast? Als eene expulsio even als eene interdictio aquae et ignis, antwoordde **MUCIUS**, quia quem semel populus jussisset dedi, ex civitate expulsisse videretur, sicut faceret cum aqua et igni interdiceret (L. ult. D. *de Legatt.* (50. 7)).

Naar deze beschouwing had derhalve **MANCINUS** ook geen jus postliminii noodig, om zijn burgerrecht te herkrijgen, alleen toch quae a nobis alienata sunt, cum ad hostem pervenerint, et ex suo tanquam limine exierint, post ad idem limen postliminio videntur rediisse (**CICERO**, *Top.*, c. 8). **MANCINUS** was niet in de magt der vijanden gekomen, had zijn limen niet verlaten en kon dus niet daartoe terugkeeren. Ook de jussus populi had hem zijn burgerrecht niet kunnen ontnemen. Dit lag buiten de bevoegdheid des volks, dit kon slechts de deditio bevelen, ut civitas religione solvatur; deze had het verlies van burgerschap ten gevolge, als zij voltrokken was, maar was zeker geene ontneming van regten. Mij dunkt **CICERO** heeft de

bewijsvoering van MUCIUS gevuld, toen hij in zijne rede *pro Caecina* dezelfde stelling verdedigde als hij zeide: quid? quem pater patratus dedidit, aut suus pater populus vendidit, quo is jure amittit civitatem? Ut religione civitas solvatur: civis Romanus traditur, qui cum est receptus, est eorum quibus est deditus: si non accipiunt, ut MANCINUM Numantini, retinet integrum causam et jus civitatis, en wat hij daar verder bijvoegde.

Deze beschouwing vond tegenspraak bij BRUTUS. Of deze de bepaling van deditio afkeurde of wel omtrent de beteekenis van den jussus populi eene andere meaning was toegedaan, blijkt ons niet. Wel blijkt, dat MUCIUS hier een nieuw en niet algemeen aangenomen gevoelen voordroeg, want de Tribunus Plebis RUTILIUS deed MANCINUS uit den Senaat verwijderen, omdat hij naar zijne overtuiging geen Romeinsch burger meer was, quia memoria sic esset proditum, quem pater suus aut populus vendidisset aut pater patratus dedidisset, ei nullum esse postliminium (CICERO, *de Orat.*, I. 40). Hij nam dus de deditio aan en paste den ouden regel omtrent de uitsluiting daarbij van postliminium toe, een regel zoo algemeen erkend, dat MODESTINUS onmogelijk schrijven kon (*L. 4 D. de Capt. et postl.* (49, 15)): *Eos qui ab hostibus capiuntur vel hostibus deduntur, jure postliminii reverti, antiquitus placuit **). De plaats schijnt door verplaatsing van woorden te zijn bedorven. Men zou die op deze wijze kunnen herstellen, als de verandering niet wat al te groot scheen: *Eos, qui ab hostibus capiuntur, reversos vel a nobis redemtos jure postliminii reverti antiquitus placuit. An qui hostibus deditus*

*) Over deze plaats zie men BALDUINUS, *Jurispr. Muciana* (in de *Jurispr. Rom. et Aut.*, II, p. 459), NIC. ANTON., in MEERMAN, *Thes.*, III, p. 27, DE RETES, *eod.*, VI, p. 276, MALANSIUS, in de *Fragm. Ictor.*, I, p. 187 en anderen, aangehaald bij SCHULTING, *ad Dig.*, VII, p. 580.

nec receptus, civis Romanus sit, inter BRUTUM et SCAEVOLAM varie tractatum est, et consequens est, ut civitatem non adipiscatur, zoodat het gevoelen van BRUTUS zou zijn gevolgd.

Zoo ik mij niet bedrieg toont ons dit alles de methode die MUCIUS en BRUTUS volgden. Zoo als zij hier niet met RUTILIUS zich bepaalden bij het overgeleverde, maar den grond daarvoor zochten en den aard der deditio en van den jussus populi opspoorden en daar hunne beantwoording op bouwden, zoo handelden zij in al de adviezen die hun werden gevraagd: zij maakten zich vrij van de traditie en zochten zelfstandig de oplossing der vragen te vinden uit den aard des regts zelf. Daarom zeide CICERO, als hij het verschil van PUBLIUS MUCIUS SCAEVOLA, MANILIUS en BRUTUS over de beteekenis van fructus, en daarom over de vraag of het kind der slavin er onder behoorde, vermeldde: *Quod et acutum genus est et ad usus civium non inutile, nosque ea scripta reliquaque ejusdem generis et legitimus libenter et legemus (de Finib. I., 4).* Juist daarom kon POMPONIUS (§ 5) van eene disputatio fori spreken, die verschillende opvattingen onderstelde evenzeer als deze slechts zich uit een dieper indringen in den aard der regtsinstellingen kon vormen.

Maar deze benaming 'disputatio fori' wijst ons ook op de nog onvolkomene toepassing hunner methode van zelfstandige bewerking des regts. Zij pasten die toch nog slechts op bijzondere vragen en gevallen toe, naarmate die hen tot een nadere beschouwing van bijzondere regtsregelen en regtsinstellingen noopten. Van PUBLIUS MUCIUS en BRUTUS knoopen zich immers bijna alle uitspraken, wij merkten het reeds op, aan bekende en bijzondere, voorgeleg 'e regtsvragen. Van MANILIUS weten wij, dat de samenstelling van nieuwe en meer naauwkeurige regtsformulieren voor regts- en proceshandelingen hem tot een nader en dieper onderzoek aanspoorde.

Hieruit ontstonden de in respondendo disputationes, die CICERO (*Topic.* c. 14) vermeldt, door welke zij de grondslagen legden voor de verdere ontwikkeling van het jus civile en fundatores verdienden genoemd te worden.

Niet derhalve de geschriften, niet de bijzondere meeningen op zich zelven dezer regtsgeleerden, maar de nieuwe, meer vrije, zelfstandige methode bij de behandeling des regts was het, die van hen kon doen zeggen: fundaverunt jus civile.

V.

Wat zij den volgenden overlieten was de systematische bewerking van het burgerlijk regt in zijnen geheelen omvang. Daartoe was door hen de weg gebaan en alles voorbereid, de methode was er voor aangewezen en QUINTUS MUCIUS SCAEVOLA beproefde het weldra met het gevolg, dat hij zich voor altijd den roem verwierf: *jus civile primus constituit, generatim in libros decem et octo redigendo* (L. 2, §. 41 D. *de O. J.*). In dit werk maakte hij gedurig van de schriften zijner drie voorgangers en van hunne uitspraken en adviezen gebruik, ging op hun voetspoor voort de begrippen juist te formuleren en rangschikte alles in zulk eenen samenhang, dat het verband der regtsregelen in een helderder licht trad. Zoo konden zijne definitiones, ὅποι, bij de lateren bewaard blijven en zelfs nog in de Pandecten overgaan. Hoe Q. MUCIUS SCAEVOLA de methode en de meeningen dier voorgangers waardeerde, hoe hij vooral zijn bloedverwant PUBLIUS MUCIUS volgde, toont ons de opmerking, dat de meeste uitspraken van dezen uit het werk van genen ontleend zijn, en als het waar is dat CICERO, toen hij zijne *Topica* schreef, vooral dit werk van Q. MUCIUS voor zich had, dan is het niet moeijelijk in de daaruit ontleende voorbeelden, de toepassing te herkennen van de methode des voorgangers. Had die methode, die

zich van de traditionele interpretatio losmaakte en zelfstandig onderzocht, tot vele nieuwe en afwijkende meeningen gevoerd, geen wonder, dat dan ook deze tegenspraak ontmoetten, en bekend is het hoe SERVIUS SULPICIUS in zijne *Reprehensa Mucii Scaevolae capita* *) eene bestrijding van verschillende beschouwingen gaf.

Aan den anderen kant was zeker ook Q. MUCIUS' werk de jure civili nog ver van volkomen, en droeg wel overal de sporen van eene eerste poging van systematische bewerking, waarin men maar al te duidelijk bemerkte, dat de casuistische schriften zijner voorgangers zoo zeer waren gebruikt en dat hij op deze zijne partitiones en definitiones juris had gebouwd. Ging dan juist ten gevolge van zijn werk die casuistische schriften spoedig verloren, het werd de bron waaruit de lateren, LABEO en vooral SABINUS en zijne volgelingen, die het zoo hoog schatten en er zulk een gezag aan toekenden, de gevoelens dier ouderen ontleenden †). Daarentegen moest het hun, die het uit een dialectisch rhetorisch oogpunt beschouwden, nog als gebrekig voorkomen, daar het bij omvatting van den geheelen omvang des regts, aan de eischen van dialectische orde en juiste verdeeling niet genoeg beantwoordde. — Misschien was het zulk eene beoordeeling, die CICERO het voornemen deed opvatten tot zijn werk *de jure civili in artem redigendo*, waarvan hij de grondtrekken reeds in zijn werk *de Oratore* (I, 42) opgaf §), eene beoordeeling die althans de lateren noopte, bij al de waarde die zij aan Q. MUCIUS' werk toekenden, hun eigen weg te gaan.

Zoo werd de methode, door P. MUCIUS, BRUTUS en MANILIUS gevolgd, vruchtbaar voor de zelfstandige behandeling

*) GELLIUS, IV, c. 1, ZIMMERN, *Röm. Rechtsg.*, I, p. 286.

†) Verg. SANIO, l. l. p. 40.

§) DIRKSEN, *Ueber CICERO's unterg. Schrift de j. c. i. a. r.* 1842.

des Romeinschen regts, en waren zij de eerste grondleggers der regtswetenschap, tegenover de regtskennis der vroegeren. Dit bedoelde POMPONIUS met zijn fundaverunt jus civile. Op de door hen gelegde grondslagen bouwde Q. MUCIUS SCAEVOLA voort, toen hij het jus civile primus constituit.

Nog eene vraag. Van waar heeft POMPONIUS deze karakteristiek ontleend? Het is hem klaarblijkelijk te doen om overal den aanvang van iedere nieuwe rigting en van iedere nieuwe verschijning op het gebied der wetenschap aan te wijzen en men heeft in zijn oordeel over Q. MUCIUS SCAEVOLA, die hij zoo hoog stelt dat hij in hem den eersten wetenschappelijken jurist vindt, een verschil meenen te ontdekken met CICERO's beschouwing. CICERO toch schrijft QUINTUS MUCIUS wel magnus usus, maar geen ars toe (*Brutus*, 41, 42); daarentegen stelt hij SERVIUS SULPICIUS hooger, die werkelijk naar zijn oordeel ars bezat en deze verpligt was aan zijne dialectica, zijne literarum scientia en zijne loquendi elegantia. Is dit zoo, en nemen wij daarbij in aanmerking, hoe hoog CELSUS het gezag en de schriften van Q. MUCIUS stelde, en hoe hij uit deze zoo vele berigten omtrent de ouderen ontleende, dan zal men misschien mogen gissen, dat ook CELSUS bij deze opmerkingen den leidsman van POMPONIUS is geweest. Zeker waren zijn werken rijk aan historische opgaven en berigten: is het onwaarschijnlijk dat hij ook eene karakteristiek der vroegeren, wier werken hij gebruikte, zal hebben gegeven?

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

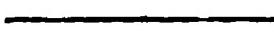
GEHOUDEN DEN 9^{den} FEBRUARIJ 1863.

**Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
D. HARTING, G. H. M. DELPRAT, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK,
C. LEEMANS, J. VAN LENNEP, G. DE VRIES AZ., L. J. F. JANSSEN,
J. KAPPEYNE VAN DE COPELLO, N. BEETS, G. MEES AZ., J. P. SIX,
J. C. G. BOOT, W. MOLL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, S. KARSTEN.**

**De Heer BAKE heeft bericht, dat hij verhinderd wordt
de vergadering bij te wonen.**

**Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld.**

**Geene stukken of Brieven zijn voor de Vergadering in-
gekomen.**

**De Voorzitter verleent het woord aan den Heer LEEMANS
tot het doen van zijne mededeeling omtrent Egyptische pa-**

papyrusen met teksten in hiëratisch schrift, en over de aan-gewende pogingen tot uitlegging.

Hij zal zich voor deze gelegenheid bepalen bij de papyrusen in de verzamelingen te Parijs aanwezig.

Vooreerst de zoogenaande papyrus Prisse te Thebe, hoogstwaarschijnlijk in het graf van eenen koning van het elfde stamhuis gevonden; door den Heer E. PRISSE aan de keizerlijke Bibliotheek te Parijs geschonken, en in een uit-muntend facsimile in 1847 in kleurdruck bekend gemaakt. De tekst van dit Handschrift bevat verzamelingen van spreuken of leeringen, door zekerden PTAHOTEP, die zich den oudsten zoon des konings ASSA noemt bijeengebracht, en van wiens werk waarschijnlijk in den tijd van het elfde stamhuis een afschrift vervaardigd, en na verloop van on-geveer 4000 jaren door de Arabieren in dienst van den Heer Prisse uit zijne stille rustplaats wederom aan het licht is gebracht. De Heer CHABAS, die tot verklaring van dezen papyrus het meeste heeft toegebracht, kenmerkt dit merkwaardige geschrift met de benaming van *le plus ancien livre du monde*.

Ten tweede, een Handschrift op de keizerlijke Biblio-theek bekend onder den naam van Papyrus-Rollin, inhoudende de laatste bladzijden van het vonnis des doods over zekerden vee-eigenaar uitgesproken, die zich aan tooverij met misdadige oogmerken had schuldig gemaakt.

Eindelijk, twee amuletten op papyrus in het *Musée Egyptien du Louvre*, die bezweringen inhouden tegen kwaden invloed van booze geesten en schadelijk kruipend gedierte.

De Heer VAN LENNEP, na eenige aanmerkingen te heb-ben gemaakt over de onmogelijkheid om alle klanken door bestaande Alphabets genoegzaam uit te drukken, vestigt de aandacht op het zoo algemeen ingevoerde leerboekje,

waarin de klankmethode van den Heer PRINSEN voorkomt. Het stelsel daarin gevuld ging gewis uit van een oorspronkelijk zeer juist denkbeeld, maar het boekske oefent een schadelijken invloed uit op de uitspraak onzer taal door het volk. Op meer dan één plaats toch toont het de woorden zoo gedrukt, dat daaruit de stijve en gekunstelde uitspraak b. v. van de woorden *din-gen*, *mens-chen*, *meis-je*, enz. die maar al te zeer is doorgedrongen, noodwendig ontstaan moest. Het is geenzins om een blaam te werpen op de nagedachtenis van den verdienstelijken PRINSEN, maar om de verbastering der uitspraak onzer moeder-taal tegen te gaan, dat hij gemeend heeft, daarop te moeten wijzen.

De Heer BEETS verklaart zich een dankbaar leerling te zijn van PRINSEN, dien hij meent in dezen gedeeltelijk te kunnen verdedigen. Indien al het besproken werkje tot de gewraakte uitspraak mag hebben aanleiding gegeven, dat was de schuld niet van PRINSEN, die onze taal zelf goed uitsprak, en zich vooral ook daardoor verdienstelijk maakte, dat hij zich gaarne zelf belastte met het geven van het eerste onderwijs in het lezen. De Heer DELPRAT treedt in enige beschouwingen over de methode van PRINSEN, welke hem vooral daarom zoo aanprijzenswaardig voorkomt, dewijl zij veel kan bijdragen tot eene geregelde ontwikkeling van den geest. De Heer G. MEES, die mede aan de verdiensten van PRINSEN hulde doet, zegt dat een verstandig gebruik maken van diens leerboek het aangewezen misbruik zeer goed kan voorkomen. Zijne betrekking tot het lager onderwijs te Rotterdam stelt hem in staat, om de verzekering te geven, dat door de kweekelingen der openbare scholen aldaar de opgegeven woorden goed worden uitgesproken.

De Heer VAN DEN BRINK heeft eene tweeledige vraag aan de Commissie voor de Oude Monumenten te doen. Voor eerst, op welken grond het stuk geschut bekend onder den naam van Serpentijn, en in den Haarlemmermeer gevonden, door de Commissie voor een Spaansch stuk geschut gehouden wordt? De Spreker haalt eene plaats aan, uit de *Commentaires memorables* van MENDOZA (Par. 1591), waaruit kan worden opgemaakt, dat deze Serpentijn (waarschijnlijk uit Enkhuizen afkomstig) tijdens de belegering van Haarlem omstreeks Hillegom zal zijn verloren geraakt.

In de tweede plaats vraagt de Spreker, of de Commissie kennis draagt van het Ontwerp des Ministers van Binnenlandsche Zaken om de voormalige Loterijzaal in te richten tot een Museum van Nederlandsche Oudheden; een Ontwerp, waarover de Afdeeling wellicht met vrucht had kunnen worden geraadpleegd. Moet de Akademie niet op eenigerlei wijze een bewijs van hare belangstelling in dat plan geven?

De Heer LEEMANS antwoordt, dat, wat de eerste vraag betreft, de Commissie niet heeft bedoeld, eenig bepaald gevoelen uit te brengen omtrent de afkomst van den Serpentijn, die in den Haarlemmermeer gevonden is; en wat de vraag betreft omtrent het ontworpen oudheidkundig Museum te 's Gravenhage, dat de Commissie als zoodanig het plan niet kent: alleenlijk heeft de Staats-courant er vóór eenigen tijd gewag van gemaakt. De Heer VAN DEN BRINK doet opmerken, dat de werkzaamheden der Commissie in strijd zullen kunnen raken met het oprichten eener nieuwe verzameling van Oudheden te 's Gravenhage. Voorts stelt hij in het licht het groot verschil tusschen eene verzameling van curiositeiten en relieken, zonder bepaald wetenschappelijk karakter, en een Museum naar eene op wetenschappelijke gronden aangenomen historische orde, zoo als in zulk een Museum wenschelijk zoude zijn. Zoude (vroeg Spreker) niet door tusschenkomst der Akademie aan de

zaak eene goede richting kunnen worden gegeven; en hij verlangt dus de Commissie gemachtigd te zien, om zich tot den Minister te wenden. De Heer KAPPENYNE VAN DE COPELLO ondersteunt dit voorstel, en wenscht daarenboven dat aan den Minister het verzoek gedaan worde, om de voortzetting der zaak te staken tot na het inwinnen van het Advies der Akademie. De Heeren MOLL en LEEMANS achten dit niet raadzaam, aangezien de Minister den raad der Commissie niet schijnt te verlangen. De Voorzitter doet opmerken, dat niet is gebleken, dat het plan van den Minister zoude zijn, de Akademie ten deze voorbij te gaan; maar alleen, dat de Minister het genoemde locaal voor een oudheidkundig Museum *beschikbaar* wil stellen. Hij stelt alzoo voor, de Commissie uit te noodigen om te onderzoeken, wat er van de zaak is, en de Akademie daarna te advizeren. De Heer MOLL blijft daartegen zwarigheid maken. De Heer VAN LENNEP stelt voor, die uitnoodiging van wege het Bestuur der Afdeeling tot de Commissie te richten: de Voorzitter acht het voldoende, de Commissie aan te bevelen, om de zaak, voor zooveel zij zal dienstig achten, te behartigen; — waarmede de Vergadering zich vereenigt.

De Heer HARTING vermeldt het zware verlies, dat de taal- en oudheidkundige wetenschap heeft geleden door de ramp, aan haren verdienstelijken beoefenaar LEENDERTS te Ilp overgekomen. Onherstelbaar verloren zijn vele bouwstoffen voor eene nieuwe uitgave der Gedichten van HOOFT bijeengebracht, welker gewicht en waarde nog onlangs in deze zelfde Vergadering door den Heer BEETS zijn in het licht gesteld. Hij wenscht dat de Vergadering al de sympathie daarvoor betoone, welk ieder beoefenaar der vaderlandsche letteren voor den kundigen man, wien dit onheil getroffen heeft, zal gevoelen.

De Heer MOLL biedt, namens den Heer MOLHUYSEN, voor de boekerij der Akademie een Exemplaar aan van het door hem uitgegeven Register van de Charters en bescheiden van het Archief te Kampen.

Daar de tijd voor de Vergadering bestemd verstreken is, wordt deze door den Voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} MAART 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
C. LEEMANS, T. ROORDA, G. DE VRIES AZN., J. VAN LENNEP,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, H. C. MILLIES, J. C. G. BOOT,
L. A. TE WINKEL, W. G. BRILL, N. BEETS, G. H. M. DELPRAT,
G. MEES AZ., L. J. F. JANSSEN, R. DOZY, J. E. GOUDSMIT,
J. H. SCHOLTEN, W. MOLL, S. KARSTEN, M. DE VRIES, J. P. SIX.

Het Proces-Verbaal der Vergadering van Februarij wordt
voorgedragen, en na eenige wijziging vastgesteld.

Ingekomen eene Missieve van Dr. P. SCHELTEMA, die de
Afdeeling verzoekt, eene Commissie te willen benoemen,
ten einde een ouden steen met opschrift in den tuin van

het gebouw der Akademie vorhanden, te doen onderzoeken. De Voorzitter vraagt, of eenig lid der Vergadering dit voorstel overneemt, daar het benoemen eener Commissie niet wel kan geschieden op uitnoodiging van iemand, geen lid der Akademie zijnde. Op voorstel van den Secretaris besluit de Vergadering, den Heer SCHELTEMA te verwijzen naar de Commissie voor het behoud der oude monumenten, en hem voorts te berichten, dat de steen door hem zelven, zooveel hij dit mocht verlangen, zal kunnen onderzocht worden.

De Heer BOOT brengt verslag uit namens de Commissie, belast met het beoordeelen der ingekomen Latijnsche prijsverzen. De conclusie van dit Rapport strekt om de Vergadering te advizeren, den gouden eereprijs toe te wijzen aan den Schrijver van het Leerdicht onder den titel *De Lebetis materie ac forma, ejusque tutela in machinis vaporis vi agentibus*, onder de zinspreuk van HORATIUS: *Si forte necesse est Indiciis monstrare recentibus abdita rerum, Fingere cinctutis non exaudita Cethegis, Continget*; hetwelk naar het eenparig oordeel der Commissie er vrij gelukkig in geslaagd is, om het stroeve onderwerp in een dichterlijken vorm te gieten, en het beste van de ingezondene is.

Bij de wisseling van gedachten, over dit Rapport, vraagt de Heer BRILL, of naar het oordeel der Commissie, die vrij gunstig advizeert over de twee andere Gedichten, waarvan het ééne handelt over de uitwasemingen der planten, het andere over de verovering van Palestina door de Israëlieten, deze niet voor eene eervolle onderscheiding zouden kunnen in aanmerking komen. De Commissie vindt daartoe geene termen, en de Vergadering besluit alzoo aan het ter

bekrooning voorgedragene dichtstuk den gouden eereprijs toe te kennen. Bij de opening van het naambillet blijkt de Auteur daarvan te zijn de Heer JOSEPH GIACOLETTI van Urbino. Aan den Secretaris wordt opgedragen, den Heer GIACOLETTI van het besluit der Vergadering kennis te geven, en te berichten, dat de Commissie van beoordeeling hem nader hare aanmerkingen zal doen toekomen. De overige naambilletten zullen ongeopend worden verbrand, en de handschriften, op aanvrage, ter beschikking hunner Auteurs gesteld.

De Heer LEEMANS draagt, namens het Corresponderend lid, Dr. R. H. FRIEDERICH, eene door dien Heer in het Duitsch geschrevene en door den Spreker vertaalde bijdrage voor, *Over de teekens van den Dierenriem, naar aanleiding van Oud-Javaansche monumenten*. De Heer FRIEDERICH bepaalt zich in zijne tegenwoordige bijdrage tot drie teekens, de *Tweelingen*, den *Steenbok* en de *Visschen*. Uit de meerdere eenvoudigheid, welke deze beelden op de oude Javaansche monumenten onderscheidt, besluit de Auteur tot de meerdere oorspronkelijkheid der beelden van den Indischen Dierenriem boven dien der Grieken.

De Heer LEEMANS vermeldt eenige vroegere verhandelingen van den Heer FRIEDERICH over oudheid- en taalkundige onderwerpen, in de werken vooral van het Bataviasche Genootschap, maar ook in Buitenlandsche tijdschriften verschenen, en verwijst op eene afbeelding van eenen beker met voorstelling van de teekens van den Dierenriem, in de werken van het Bataviasche Genootschap, Deel XXIII, bekend gemaakt. Eene volledige vergelijking van den Dierenriem der onderscheidene Oostersche volken zoude nog

tot zeer belangrijke uitkomsten kunnen geleiden. Met betrekking tot den Egyptischen dierenriem wordt door den Heer FRIEDRICH op den arbeid van den Heer de ROUGÉ (verhandeling in het *Athénée Français*) en andere Egyptologen gewezen.

De Voorzitter opent de beraadslaging over deze mededeeling. De Heer MILLIES maakt over dit onderwerp eeuige opmerkingen. Het vraagstuk over de prioriteit der Indische, Babylonische (tot de Grieken overgegane) en der Egyptische beelden van den Dierenriem is reeds een oud vraagstuk. Wat den Javaanschen Dierenriem aangaat, de Heer FRIEDRICH had met vrucht de afbeeldingen, door RAFFLES gegeven, welke bijzonder merkwaardig zijn, kunnen raadplegen. Er heerscht in de Javaansche beelden eene zekere vrijheid, welke men in die der andere Oostersche volken zoo niet aantreft. Wat inzonderheid het beeld betreft, dat hier de plaats der *Tweelingen* vervult, zoo gelooft de Spreker, dat de voorstelling van een paar symbolisch wordt te kennen gegeven door een schelpdier dat zich opent.

De Heer MILLIES, gereed om zijn gevoelen nog in meerdere bijzonderheden te ontwikkelen, moest daarvan voor ditmaal afzien, aangezien de tijd voor de gewone Vergadering, op welke nog eene buitengewone moest volgen, verstreken was. De verdere behandeling van het onderwerp wordt alzoo tot de volgende Vergadering uitgesteld.

Bij de laatste omvraag biedt de Heer TE WINKEL, namens de Redactie van het Nederlandsch Taalkundig Woordenboek, zijn *Ontwerp van Spelling* voor de Bibliotheek der Akademie aan, bij welke gelegenheid de Heer BRILL ver-

klaart, dat hij zich met de daarin aangenomene regelen en bepalingen gereedelijk vereenigen kan, en in zijn kring gaarne zal medewerken om de aanneming der beginselen in het werkje voorgedragen, en van de regelen daarop berustende, naar vermogen te bevorderen.

De Heer BEETS acht zich gelukkig, aan de Vergadering te kunnen mededeelen, dat ondanks de ontzettende ramp den Heer LEENDERTZ door het verbranden van al het zijne, en daaronder van zijne belangrijke boekerij en papieren in het begin der maand Februarij overgekomen, en waarvan in de vorige Vergadering door den Heer HARTING melding gemaakt is, de voorgenomene uitgave der *Gedichten van Hoof*t, omtrent welke hij gelegenheid gehad heeft in de Vergadering van December eenige mededeelingen te doen, nogtans voortgang zal hebben. De eigen handschriften van HOOFT, volgens welke die uitgave grootendeels geschieden zal, waren tijdens den brand gedeeltelijk niet meer onder den Heer LEENDERTZ berustende, en de overige zijn gered. Van een deel van den voor die uitgave gereed liggenden arbeid was bij een vroeger medearbeider een dubbel bewaard gebleven. Ook de aan den Spreker door den Heer LEENDERTZ in der tijd vriendelijk gegevene inlichtingen, die hem tot de mededeelingen aan de Akademie gedaan hadden in staat gesteld, kwamen nu te stade om de gelede schade te herstellen, en de zwaar beproefde geleerde heeft den moed niet verloren. Zoo spoedig mogelijk zal eene eerste aflevering in het licht verschijnen.

(221)

De Heer M. DE VRIES biedt voor de boekerij der Akademie een exemplaar aan van de 14de en 15de Aflevering der nieuwe uitgave van den *Spieghel Historiael*. Er zullen nog twee Afleveringen verschijnen, waarmede' het werk zal voltooid zijn.

Daar verder niets wordt ter tafel gebracht, sluit de Voorzitter de Vergadering.

•

VERSLAG DER COMMISSIE,

BENOEMD TER

BEOORDEELING VAN LATIJNSCHE GEDICHTEN,

INGEZONDEN TER

MEDEDINGING NAAR DEN EEREPRIJS

UIT HET LEGAAT VAN HOEUFFT.

M. H!

De wedstrijd, door den ijverigen beoefenaar en vereerde der Latijnsche poëzy Mr. J. H. HOEUFFT voor een twintigtal jaren geopend en telkens herhaald, heeft niet de vruchten opgeleverd, die de schrijver van den Parnassus Latino-Belgicus gehoopt had. Wel heeft het geen enkel jaar aan mededingers naar den eerepenning ontbroken; maar de kamprechters zagen zich meestal verplicht meer den wil, dan de krachten der deelnemers aan den strijd te prijzen. Bijna ieder jaar werden de ingezonden dichtstukken als onvoldoende en beneden het middelmatige ter zijde gelegd.

Wij betreuren dien uitslag, maar verwonderen er ons niet over, als wij zien, hoe het gebruik van de Latijnsche taal als voertuig der gedachten al meer en meer verdrongen wordt door de nieuwere talen, hoe zelfs voor geleerde werken over onderwerpen uit de Grieksche en Romeinsche oudheid door de meeste

schrijvers hunne moedertaal wordt gebezigd, hoe niet alleen de groote hoop, die veracht wat zij niet kent, maar zelfs beschaafde mannen, die eene geleerde opvoeding genoten, deze naar hunne meening onnutte liefhebberij hekelen, en den stervenden leeuw een schop geven.

Dat hierin vroeg of laat weer verandering zal komen, houden wij voor zeker; zoo slechts de beoefenaars der Latijnsche letterkunde den moed niet laten zakken, en de Latijnsche poëzy, al was het alleen als een hulpmiddel tot het wel verstaan en genieten der oude dichters, in eere houden. Want wie de dichters niet verstaat, verstaat ook de Latijnsche schrijvers, vooral LIVIUS en TACITUS niet.

Daartoe kan de jaarlijksche prijsuitschrijving dezer Academie medewerken.

Aan de uitnoodiging is ook in het vorig jaar gehoor gegeven, en ik ben bereid om de taak, meermalen door onzen waardigen, en helaas! te vroeg ontslapen HULLEMAN zoo uitnemend volvoerd, heden op te vatten en namens uwe Commissie verslag te doen van hare bevindingen.

Zes prijsversen zijn ingezonden en door ons gelezen en beoordeeld. Vergunt mij, M.H., dat ik u de resultaten van ons gemeenschappelijk overleg mededeele.

Het gedicht N°. 1 is betiteld *de assiduo et prudenti temporis usu, iuventuti maxime commendando* en bestaat uit afwisselende dactylische en iambische zesvoetige versen in navolging van het gedicht van HORATIUS:

*Altera iam teritur bellis civilibus aetas,
Suis et ipsa Roma viribus ruit.*

De maker van deze 29 disticha raadt den jongeling aan *nudus ara-nudus sere tempore verno*; want gelukkig hij, die den vaderlijken grond in de lente met zorg bewerkt. De tijd gaat spoedig voorbij en wat na den dood komt, weet niemand. Luiheid moet vermeden worden:

*In medios dormire dies turpissima res est,
inops et impotens piger luto iacet,
Pocula lethaea ut qui ducentia somnos
dolosa aente arente fauce traxerit.*

Inspanning van geest- en ligchaamskrachten wordt daar-
entegen aanbevolen, als

Opus molestum, onus tamen levissimum.

De mier en de bij mögen ons ten voorbeeld strekken, bekende beelden, waarbij het alleen ongewoon is, dat de *apis mellifera* hier als *florifera* wordt voorgesteld en dat zij haren honig zuigt uit *thymo flagrante*, waarbij wij bereid zijn een schrijffout aan te nemen. Na nog enige even triviale beelden en lessen komen wij tot de conclusie die niet al te best op de praemissen slaat: Een deugdzaam leven zal u voeren naar zalige gewesten,

*Reddit ubi segetes tellus inarata malusque
Solum nec inquinavit aere Jupiter.*

Versen, waarop HORATIUS niet zonder invloed is gebleven. (Zie *Epod.*, 16. v. 43 en 64).

Het geheel wordt besloten met den wensch:

Perambulare amoena fors fuat tibi.

Na den inhoud deels met de eigen woorden van den *versificator* opgegeven te hebben, achten wij het onnoodig uwe aandacht met eene lange lijst van fouten van allerlei aard te vermoeien. Alles is even onbeduidend als het motto, waartoe de letters *a. b. c.* gekozen zijn.

Wij gaan over tot N°. 2, een gedicht van 190 hexameters, met de kenspreuk Ἀμπελον δὲ Λιγύπτου μετῆρας ἐξέβαλε; ἔδυν καὶ κατεφύτευσας αὐτὴν uit Psalm LXXIX, 8. De titel

Israelite Palaestinam occupantes wijst het onderwerp aan. Wij zullen de wijze van behandeling kortelijk trachten te schetsen.

De belofte aan ABRAHAM gedaan zal vervuld worden. MOZES heeft zijn volk op de grens van het beloofde land gebracht en staat op de hoogte van Pisga. Hij laat zijn blik aan den eenen kant over de drenen weiden, door den Jordaan doorloopen, aan den anderen kant ziet hij de woestijn. De gedachte aan zoovelen, wien het niet vergund was Kanaän te bereiken, rijst bij hem op, en stemt hem tot somberheid. Maar het heerlijk tooneel, dat voor zijne blikken zich opent, onttrekt hem aan de smart, en de toekomst onthult zich voor zijn zieneroog:

*Videt aurea secla,
Victoremque suum populum super ardua colla
Ire ducum, capiasque urbes: tum dulcia pacis
Munera, compositasque tribus et libera iura:
Quemque sua sub vite, domo castaque beatum
Coniuge, nascentisque foventem pignora gentis.*

Daarna ziet hij de Israëlieten tot straf voor hunnen eenvelmoed door oorlogen en slavernij geteisterd, de herstelling van den tempel en de komst van den profeet

*qui vincula genti
Excutiat deiectae hominum, melioraque fata,
Exsulibusque domum et caelestia regna recludat.*

Na dit gezicht laat de dichter MOZES sterven. Nu treedt JOSUA op en voert het volk *post varios casus et multa discrimina rerum*, die met vlijtige verwijzing op de bijbelplaatsen, welke de dichter bedoelt, verhaald worden, in het land, welks rijkdommen en heerlijkheden andermaal genoemd en met talrijke epitheta versierd worden. Ten slotte wordt ons een epilogus aangeboden (v. 170—190), waarin de

Isaciden *inamoena sorte gravati* als hopeloos op eene onzekere toekomst wachten. Alleen het geloof blijft de terugkeer in het beloofde land verwachten :

*Sola per obscuram densa caligine noctem
Vocem audit, dextramque Fides bene credula Patris
Agnoscit, tutoque regens vestigia filo
Aeterna expectat Promissae gaudia Terrae.*

Ofschoon wij aan dit gedicht niet alle waarde ontzeggen, zoo verheft het zich toch niet genoeg boven het middelmatige om ter bekrooning in aanmerking te komen. De versen zijn over het algemeen onberispelijk wat de quantiteit betreft, *idem* voor *idem* in v. 20 en *Isrāel* in v. 123 uitgezonderd; — maar de groote menigte harde elisiën maken de lezing moeijelijk. Erger nog zijn verkeerd gebruikte woorden en uitdrukkingen, als in v. 24 *rive* bij bet aanspreken van den Jordaan, v. 61 *vivida venis flumina* voor krachtige aderen, v. 65 *imperio oppugnasse*, v. 66 *desiderio fideli permittit lacrimam*, in v. 74 de aanduiding van den gezigteinder met de woorden *ubi se propius terras et confinia caeli Adducunt* en vele anderen, die wij onnoodig achten aan te wijzen. Want uit de medegedeelde staaltjes zal u genoeg gebleken zijn, dat de overvloedig aangebrachte en niet altijd juiste epitheta, die bijna bij geen naamwoord ontbreken, wel stutten voor de versen zijn, maar het gebrek aan dichterlijk talent en phantasie niet vergoeden.

Nº 3 heeft het opschrift *Amyntas*, en moet volgens de bijgevoegde verklaring strekken tot gedachtenis aan den dichter SANNAZARIUS. Als er dit niet bij vermeld was, wij zouden het uit de Idylle zelve niet geraden hebben. Drie Napelsche visschers, MELANTHIUS, LYCON en CELADON, klagen over den dood van den man

*fuerat quo non iucundior alter
Omnibus Ausonium lustrant qui retibus aequor*

en die, daar hij was *maximus piscator* (v. 43), een *litoreum carmen* (v. 54) gemaakt heeft; maar er wordt meer over steenen, visschen, sterren en zeegoden gesproken, dan over SANNAZARIUS. Wij vinden hier wel klachten over den dood van AMYNTAS, maar niets over zijne verdiensten, die toch groot moeten zijn, daar hij tot loon *terit limen Olympi* (v. 65) en tweemaal als *divinus* begroet wordt, waarschijnlijk omdat het vers geen *divus* toeliet.

Is de inhoud hoogst onbeduidend, de elocutio wemelt van onnaauwkeurigheden en fouten. Reeds het eerste woord, dat MELANTHIUS spreekt, is verkeerd:

*Externa dum nocte, Lycon, per nota vagarer
Litora,*

terwijl ook *dum vagarer* metri causa voor *dum vagor* staat. *Luna diffundit aequora luce* in v. 6, voor *lucem undis* is eene omzetting, die wij niet kunnen goedkeuren. Evenmin nemen wij *piscosa sara* (v. 7), *abit* (v. 17) voor *incedit, appropinquat, choreas intexere* (v. 53), *defixa coralia truncō* (v. 37) in de beteekenis van *losgemaakt, avulsa*, als gangbare munt aan. Het zal niet noodig zijn hier meer bij te voegen om ons oordeel te staven, dat dit gedicht, voorzien met de spreuken *Notus orbi, ignotus urbi*, geen de minste aanspraak op bekrooning of eervolle vermelding kan maken.

Nº. 4 is eene elegie van 120 versen, even als het voorgaande gedicht van Italiaanschen oorsprong. Het lemma met eene geringe verandering aan VIRGILIUS ontleend: *Si canimus sylvas, sylvae sint Ordine dignae*, en de titel *de restoratione plantarum* kondigen een gedicht van botanischen inhoud aan. En zoo is het, hoewel de titel min juist gekozen schijnt, en liever *de exhalatione arborum et florū*

had moeten luiden. Na in den aanhef den indruk, dien het genot der frissche natuur op den mensch maakt, met weinige fiksche trekken geschetst te hebben, bezingt de dichter den weldadigen invloed, die de geuren van boom en planten op onze gezondheid uitoefenen tot vers 90, waarbij hij ten laatste in eene wat heel sterke hyperbole vervalt, als hij ons verzekert, dat menschen en dieren zouden sterven, als het vergif van den westewind niet getemperd werd door de uitwasemingen.

*Quod nisi iucundum efflarent viridaria vitae
Germen, et aerio sufficerent pelago,
Letale heu! zephyrus nobis foret ipse venenum,
Rumperet et crebris spiritum anhelitibus.
Occidereique hominum late genus atque ferarum,
Ceu quando horribilis saevit ubique lues.*

In het tweede deel (v. 91—120) wordt het schadelijke dier uitwaseming in den nacht, of als de tak en bloem van den stam gesneden zijn, bezongen, terwijl een Oostersch vertelseltje van den nachtegaal en de roos niet onaardig het gedicht besluit.

Wij stellen dit gedicht, waarin goede versen gevonden worden, verre boven de drie door ons afgekeurde prijsversen, maar vonden er te veel leemten en gebreken in om het de uitgave, veelmin den prijs waardig te keuren. Vooral hinderlijk zijn de ontelbare hiaten en daardoor noodzakelijke zamensmeltingen, die de voorlezing zeer bezwaarlijk maken b. v. v. 7 en 8:

*Blanditiasque^ urbis fugere^ et contraria dictis
Impia facta!^ atras nec paveo^ insidias.*

en v. 68: *Large pro^ acceptis reddere muneribus.*

Niet gering is ook het aantal van platte, prozaïsche uitdrukkingen, als in v. 14: *Carpere^ humo florem^ et naribus*

adūcere, in v. 28: expressis affabre imaginibus Ornare tabulas, v. 39: Vitales providus auras Nam parere ubertim praecipit arboribus, en van geheel onlatijnsche constructiën en duistere wendingen, b. v. 33: Praecordia sanguis Cur propero impellit circulo et exhilarat? v. 36: Foecundo et viam spirat amore suam, v. 41: nuda lumina voor het ongewapend oog In v. 83 en 84:

*Dulcia sed nemus effundit tunc pabula vitae,
Quum tantum aethereo fulget ab axe dies,*

worden de woorden *tunc*—*quum tantum* in eene geheel ongewone beteekenis genomen, en elders van de plant, die zich naar de zon wendt, gezegd: *totis se viribus illa Incarum prono vertice fert radium.* Als wij hier eindelijk nog de duistere versen 57 en volgende bijvoegen, alwaar de boomen aldus worden aangesproken:

*Non satis est vobis trunco et radicibus altis
Quas coelo effusas depluit austera aquas
Frenare et campo eluviem prohibere feraci
Montano et fontes colligere in gremio?*

en deze:

*Tuque age, Hyella, precor, Florae vix munera squalent
Et gremio et compta proiice cesarie*

in welke de dactylus *tuque age Hy* zeer hard, de ons onbekende naam *Hyella* een noodbehulp voor *puella*, eindelijk de constructie niet goed te keuren is — dan meenen wij ons afkeurend oordeel voldoende gestaafd te hebben.

Uit Italië treedt nog een dichter op in den wedstrijd, die door een nakomeling der barbaarsche Celten of Germanen geopend is om de Latijnsche poëzy voor geheelen ondergang te bewaren. Hij treedt met volle wapenrusting

in het kampperk, en zond voor één gedicht een geheelen bundel elegiën, onder den algemeenen titel *de Domina nostra Maria perdolente*.

Naar het oordeel uwer Commissie kan dit zevental elegiën niet mededingen naar den uitgeloofden prijs, omdat aan het hoofd deze opdracht is geplaatst:

*Pio IX Pontifici Maximo
Callisthenes Ropheaticus P. A.*

met welke initialen wij vermoeden, dat de titel van *presbyter apostolicus* wordt aangeduid.

Uit deze inscriptie kan opgemaakt worden, dat de bundel door een hoog geplaatst geestelijke vervaardigd en aan den Paus althans in handschrift aangeboden is, in strijd met de door den Heer HOEFFT bepaalde voorwaarden ter mededinging. Daar evenwel deze gedichten, voor zooverre ons bekend is, niet in omloop zijn geweest, en de mogelijkheid bestaat, dat de ons onbekende namen Callisthenes Ropheaticus een' pseudonym zijn, hebben wij gemeend, dat wij ook omtrent dezen bundel, ingezonden onder het motto *Haec studia adolescentiam alunt* enz. uit de rede *pro Archia*, ons oordeel behoorden uit te spreken, en ons niet met eene exceptie van niet ontvankelijkheid van de zaak mochten afmaken. Wij zullen echter, om uw geduld niet op al te zware proef te stellen, ons tot eene beschouwing van de eerste elegie bepalen, die naar ons oordeel boven de anderen staat, en dus geen onbillijken maatstaf oplevert om de geheele verzameling af te meten.

Het opschrift *de Domina nostra Maria ad templum purificante* wijst den inhoud duidelijk genoeg aan en leert tevens, dat deze elegie eigenlijk een prologus is tot de bezinging van MARIA's smarten. In de 16 eerste versen voert de dichter, alsof hij in den tempel tegenwoordig geweest was, zich sprekende in en geeft zijne verwondering

te kennen, dat de heilige Maagd zich verplicht ácht om volgens de wet van MOZES een reinigingsoffer te brengen. Zonder dat iets volgt, waardoor die handeling van MARIA gerechtvaardigd wordt, treedt op eens SIMEON op, die hier, wij weten niet met welk recht, als priester met de ephod op de borst geschetst wordt, v. 19—24. Daarop volgt eene vrij getrouwe vertaling van de ontboezeming van SIMON, volgens Lucas II, 29—32. Jerusalem moet zich niet minder verheugen, dan de moeder, nu de voorspelling van den laatste der profeten vervuld is — 48. Hierop wordt SIMEON andermaal sprekende ingevoerd ongeveer, zoo als wij lezen bij Lucas II, 34 en 35 (v. 49—58), waaraan de dichter eene niet zeer treffende vergelijking verbindt tus-schen het diep getroffen moederhart en een zwaar onweder na een heeten zomerdag:

*Haud secus aestivo rutilat quum tempore coelum
Et sol ardenti fulgidus axe micat,
Nubibus extemplo densis obducitur aer
Ac circum tenebris horret ubique polus;
Grando ruit pluviaeque immenso gurgite complent
Et segetes rapiunt et sata laeta boum:
Sic cor Virgineum dirus transverberat ensis:
Saevius ac ipso funere supplicium.*

De elegie sluit met de bede, dat de maagd den zanger vergunne met haar te treuren:

Luctus enim Matris forte levamen habet.

Uit deze opgaaf zal u gebleken zijn, dat het lied meer getuigt voor het vroom gemoed, of zoo als hij het in ker-kelijk Latijn uitdrukt v. 73, *devotos sensus* van den maker, dan voor zijn dichterlijk talent en meesterschap over de taal. Zoo dit laatste nog door iemand betwijfeld wordt, dan verwijzen wij hem op de uitdrukkingen *flante Deo* voor

den Heiligen Geest, *primos natu* voor eerstgeborenen, *aliger* voor engel, het oulatijnsche *eccur*, *lux insilit alto vati*, *at tollere aedem* voor den tempel bouwen, *praecinit* als perfectum gebruikt, *premere in gremio infantem* voor in de armen of aan de borst drukken, *parthenis*, dat elders als nominativus voorkomt, hier voor *virginis* gebezigd, en meer soortgelijke onklassieke uitdrukkingen en woordvormen. Wij zouden den dichter, als hij ons bekend was, den raad geven zich niet weder aan de Latijnsch-Christelijke poëzy te wagen, voor dat hij door de lezing van PRUDENTIUS en SEDULIUS onder de ouderen, van SANNAZARIUS en TORRENTIUS onder de lateren zich tot die taak beter zal toegerust hebben.

Er blijft ons nog een dichtstuk ter beoordeeling over, uit 325 dactylische versen bestaande en betiteld: *De lebetis materie ac forma eiusque tutela in machinis vaporis vi agentibus. Carmen didascalicum*, met dit lemma uit de *Epistola ad Pisones*: *Si forte necesse est Indiciis monstrare recentibus abdita rerum, Fingere cinctutis non exaudita Cethegis Continget.* Reeds het opschrift wijst aan, dat de maker zijne krachten aan een zeer moeijelijk en weinig poëtisch onderwerp heeft willen beproeven; de kenspreuk, dat hij zich wel bewust was, dat de alledaagsche woordenschat voor hem onvoldoende zoude zijn.

Naar het eenparig oordeel van de Commissie is de dichter er vrij gelukkig in geslaagd om het stroeve onderwerp in een dichterlijken vorm te gieten, en is dit gedicht niet alleen het beste van de ingezondene, maar verheft het zich ver genoeg boven het middelmatige om ter bekrooning voorgedragen te worden. De *dispositio* laat wel wat te wenschen over en heeft door de zucht om naauwkeurig alles te beschrijven wat veel het voorkomen van eene technische verhandeling aan het gedicht gegeven; de *elocutio* is niet overal onberispelijk, maar wordt door het gebruik van min

gepaste partikels nu en dan ontsierd; de versbouw is niet altijd vloeijend en meer dan noodig was met *elisiones* en *synaereses* aangevuld; maar deze zwakheden en leemten, die grootendeels zonder moeite te verbeteren zijn, wegen niet zoo zwaar, dat wij gedachtig aan het gezegde van HOBATIUS:

*ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
Offendar maculis, quas aut incuria fudit
Aut humana parum cavit natura,*

ons daardoor gehouden achten een ongunstig vonnis ter uwer bekraftiging aan te bieden.

De uitgebreidheid van het stuk en de inhoud, die ongeschikt is om bij eene eerste lezing overal begrepen te worden, verbieden ons het geheele gedicht hier mede te delen. Liever willen wij den loop opgeven en enkele plaatzen, die ons meest gepast voorkomen, daarbij overnemen.

De aanhef luidt aldus:

Materiem Musa aggreditur cet.

Na deze omschrijving van den inhoud wordt eerst gesproken over het metaal, waaruit de stoomketel liefst te vervaardigen is, om tegen 'den roest beveiligd en niet aan scheuren onderhevig te zijn, v. 9—43, daarna over den vorm, waarbij de uitvinding van WATT als de beste wordt geprezen — 72. Toch dreigt de zaamgeperste stoom met dood en verderf en vordert middelen tot bedwang; want een menschenleven is meer waard dan versnelde gemeenschap — 92. Daarom is de veiligheidsklep aangebracht:

*Valvula, tutricem dicunt quam iure, quod illa
Instructius tutamen habet pariesque lebetis,
Compago et molis tota, artificumque caterva
Circumstans, tectumque domus,*

door welke de stoom, zoo noodig, kan ontsnappen — 110. Nochtans zij de machinist op zijne hoede om niet door den hefboom te zwaar te drukken eene vreeselijke uitbarsting te veroorzaken. Hij spiegele zich aan het voorbeeld van de tochtgenoten van ULYSSES — 148.

Scilicet Aeolia cet.

Welke plaats, om dit in het voorbijgaan te zeggen, eenige van de vroeger gegispte feilen bevat, als het ongebruikelijke *excipiens*, waarvoor een juister woord niet lang te zoeken is, en *cauta*, een minder gelukkig epitheton van *pellis*, terwijl de levendigheid van het verhaal zeer zou gebaat worden, als de dichter het *manum de tabula* toegepast en het stoeterige vers

Ipso unde irato fert duram ab rege repulsam
weggelaten had.

Het is raadzaam, aldus vervolgt hij, een dubbele veiligheidsklep aan den ketel te maken, zoo als men de woede van tijger of leeuw met krachtige traliën beteugelt — 160. De veiligheidsklep verdient de voorkeur boven een plaatje van verschillende metalen, *lamna fusilis* hier genoemd, dat bij te groote hitte tot smelting overgaande daardoor het sein geeft om de hitte te temperen — 200. Nog andere voorbehoedmiddelen kunnen genomen worden, even als de soldaat door zijne wapenrusting, de veldheer door zijne taktiek den vijand afweert en verwint — 215.

De vreemde bestanddeelen, waarmede zelfs zuiver water bezwangerd is, zetten zich langzamerhand tegen den ketel en belemmeren niet alleen de verwarming, maar dreigen ook met gevaar. Die korst moet niet afgeschraapt, maar door eenig middel losgemaakt en weggenomen worden. Welk middel is daartoe best geschikt? De dichter zegt:

*Tubera vi pollent ista nos inter ab orbe
 Latu novo, stomacho bona, non ingrata palato,
 Quis terrae imposuit cognomen Gallia pomis,
 Abdita quod terra flaventi corpore crescunt,
 Et flores tantum educunt frondesque per auras.*

Hieruit neemt de dichter aanleiding om den Engelschman te smeken zijne aardappelen liever aan de arme, uitgehongerde Ieren te geven. Hem staan andere middelen ten dienste, als leem en kleine stukjes glas — 289.

Wij nemen de vrijheid om op dit punt den dichter aan verregaande overdrijving schuldig te verklaren. Het komt ons voor, dat hij wat al te gretig eene gelegenheid heeft aangegrepen om aan eene vete tegen de Britten — de dichter is waarschijnlijk een Franschman — te voldoen.

Eindelijk ook zonder overgroote hitte kan de ketel springen, wanneer er eene ophooping van elektriciteit op denzelven plaats heeft. Of dit gevaar zoo groot is, als hier wordt voorgesteld, is hoogst twijfelachtig. Een geacht lid der Natuurkundige Afdeeling onzer Akademie vindt het sterk overdreven, en meent dat de dichter liever had moeten gewagen van het gevaar ontstaande uit gebrek aan water in den ketel, daar dit tot een poëtischen uitstap over belangrijke cosinogonische vraagstukken had kunnen aanleiding geven. Wat tegen het gevreesd gevaar te doen valt, is volgens onzen dichter nog niet voldingend bewezen. De een wil het door metaalverbinding, de ander door een afleider wegnemen. Terwijl de wetenschap zoekt, wacht de Muse hare beslissing af en zwijgt — 325.

En hiermede M.H. zijn wij aan het einde van onze niet altijd aangename taak gekomen. De slotsom van ons onderzoek is u reeds bekend. Wij hebben de eer u voor te stellen om de overige vier ingezonden Latijnsche gedichten en den bundel Elegiën ter zijde te leggen, en den

gouden eereprijs toe te wijzen aan den schrijver van het
leerdicht over den stoomketel, gekenmerkt met de woorden
Si forte necesse est cet., met de bepaling, dat de auteur
zal uitgenoodigd worden om gebruik te maken van de
aanmerkingen, die de Commissie bereid is hem mede te
deelen.

Amsterdam, 9 Maart 1863.

J. C. G. BOOT.

G. H. M. DELPRAT.

S. KARSTEN.

BEMERKUNGEN
ÜBER EINIGE
BILDER DES INDISCHEN THIERKREISES
NACH ALT-JAVANISCHEN MONUMENTEN,
VON
DR. R. H. TH. FRIEDERICH,
*Corresp. Mtg. der Kön. Niederl. Akad. d. Wissenschaften. —
Beamter für Wissenschaftliche Untersuchungen in den
Niederl. Ost-Indien.*

Im Javanischen Thierkreis, der sich auf einer ziemlich grossen Anzahl von becherförmigen Gefässen aus der Hinduzeit befindet, erscheinen im Allgemeinen die Abweichungen, die der Indische Thierkreis gegenüber dem Griechischen zeigt, jedoch sind auch einige characteristische Bilder darin, die sich auf den freilich aus sehr später Zeit stammenden Abbildungen aus Indien nicht finden, und durch die Sanskritnamen der Bilder wenigstens nicht bestimmt ange deutet werden, wenn sich auch die Javanischen Bilder mit diesen Namen vereinigen lassen.

Um nicht vom *Krebs* zu sprechen, der durch eine Krabbe (Jav. *Kapiting*) dargestellt wird, auch nicht vom *Schützen* (*arcitenens*) statt dessen wir entweder den *Bogen* haben (Skt. *dhanus*) mit aufgelegtem *Pfeil*, oder eine *Lanzenspitze* mit zwei *Widerhaken*, befestigt auf einer Unterlage, und vom *Wassermann* (*aquarius*), der wie in Indien nur durch ein *Wassergefäß* (Skt. *Kumbha*), das entweder geöffnet das Wasser überfliessen lässt, oder auch mit einem Deckel versehen (!), dargestellt wird, sage ich hier nur einiges über

die drei Bilder, die bei uns *Zwillinge*, *Steinbock* und *Fische* heissen.

A. W. VON SCHLEGEL hat ein Hauptargument für die Ursprünglichkeit der Indischen Thierbilder in *ihrer Einfachheit* gefunden. Dies Argument ist bis jetzt nicht widerlegt, und der Javanische Thierkreis bildet neue Belege für diese Einfachheit und Natürlichkeit, zugleich mit der *Darstellung von Bildern, die nur am Indischen Ocean gefunden werden*, die also den Griechen nur durch Tradition bekannt werden konnten, und in der That durch die Tradition allen Sinn verloren haben, wenn sie (die Griechen) auch mit ihrer reichen Phantasie und alles umfassenden Mythologie getrachtet haben, die unerklärlichen (weil ungesehenen) Gegenstände in ihren Mythenkreis aufzunehmen.

SCHLEGEL zeigt uns das *Wassergefäß* als Ursprung des Wassermann's, den *Bogen* statt des Bogenschützen, *einen Fisch* statt zweier. Ich will hierbei nur ein Paar Worte über die drei oben erwähnten Zeichen fügen, indem ich eine weitere Behandlung des Gegenstandes noch hinausschiebe.

1) Die *Zwillinge* heissen im Skr. *mithuna*, *ein Paar*, aber auch *copulatio*. Das Paar, Männchen und Weibchen, ist in Indien theils ausgedrückt durch *zwei Gazellen* verschiedenen Geschlechts, theils durch ein menschliches Paar. Von Zwillingen ist nirgendwo die Rede. Auf Java haben wir statt dessen ein Schaalthier, *limulus Molluccanus*, Javanisch *mimi*, Maleiisch *belangkas* (d. i. *Bajonet*, wegen des spitzzulaufenden und scharfen, zur Vertheidigung dienenden Hintertheils) genannt. Es scheint also dass nur eine Figur da sei, indessen drückt diese Einheit doch zwei Individuen aus; man findet nämlich diese Thiere in der See immer *paarweise*, und zwar so dass das kleinere Männchen auf dem Rücken des grösseren Weibchens sich festhält. In der Abbildung S. Fig. 1—5, erscheinen sie deshalb, wenigstens auf den

mir bekannt gewordenen zehn bis zwölf Bechern, als ein Thier. Ich sehe hierin den Ausdruck der *copulatio*, ja es ist gleichsam eine *copulatio in perpetuum*.

Nehmen wir an, dass die alten Arier die Zeit des Freiens (bei uns den Monat Mai), durch dieses Bild dargestellt haben, so führt uns dies Bild wiederum in eine Zeit, wo *Aries* noch nicht im *Frühlingssolstitium* war, sondern *Taurus*, für den auch in der älteren Reihe der Indischen Naxatras die *Krittikā*, die Pleijaden im Kopfe des Stiers, als erstes Zeichen ein wichtiges Zeugniss ablegen.

Ich deute dies hier nur an, da ich die Sache jetzt nicht erschöpfend behandeln kann.

2) Der *Steinbock*. Dies Thier, dass von der Erde so ziemlich verschwunden ist, hat auch im Thierkreise keine Berechtigung. In Indien und auf Bali heisst es *Makara*. Jedoch waren SCHLEGEL's Ansichten über den Makara, indem er sich auf ziemlich moderne Indische Schriftsteller stützte, noch sehr unklar. Die Abbildungen von Indischen Thierkreisen, die er vergleichen konnte, sind aus so neuer Zeit, dass sie nichts beweisen. Makara ist nach den jetzigen Indern ein *monstrum marinum*. SCHLEGEL hat an den Schwertfisch, *pristes*, gedacht; da ich sein Werk nicht zur Hand habe, vermuthe ich nur, dass ihn die *vorgestreckten Hörner* (richtiger *Scheeren*) des Tieres zu dieser Erklärung führten. Was ist aber *makara* auf Bali und auf den Java-nischen Thierkreisen? Nichts anders als eine grosse Sorte von *Garnale mit krebsähnlichen Scheeren*, *Palaemon*, DALL., oder vielleicht *Palinurus* DALL. Auch in Indien ist diese, wie ich glaube, erste Bedeutung des Wortes nicht unbekannt. Im *Pāñjatantra* (BENFEY, I, 178) erscheint in der Fabel vom Reiher und den Fischen im Teich, als Rächer der gemordeten Fische, der *makara*. BENFEY übersetzt freilich *Krebs*, jedoch wegen der Analogie von Java und Bali glaube ich dass auch hier Garnale zu setzen ist,

jedenfalls ein Schaalthier mit Scheeren und durchaus kein monstrum marinum: ein solches könnte der Reiher nicht in seinem Schnabel tragen. Dass der Steinbock im griechischen Thierkreise eine hybride Gestalt hat, dass die Berechnungen, die man aus dem Stande des Steinbocks in Aegyptischen Thierkreisen gemacht hat aus andern Gründen in ihr Nichts zerfallen, ist allgemein bekannt. Die erste Erklärung aber des Entstehens einer solchen Figur scheint mir in den Javanischen Thierkreisen gegeben zu sein.

Wie so manche neue Ungeheuer und merkwürdige Gestalten den Ariern bei ihrem Fortrücken an die See (den Indus entlang) begegneten, so musste auch wohl dies sonderbare Thier ihrer Phantasie besonders auffallen. Ganz characteristisch ist es dann auch auf den Bechern dargestellt, der Leib gekrümt, die Füsse auf dem bei den meisten Bildern vorkommenden Fussstück, die spitze Verlängerung des Kopfes mit dem Auge vorwärts gestreckt, darüber aber noch die eigentliche Waffe, die beiden Scheeren, geöffnet zum Begegnen des Feindes, S. Fig. 6—8. Im Mittelländischen Meer, das die Griechen allein kannten, kommt dies Thier ebensowenig vor als der *Mimi* und der Wallfisch über den wir noch zu sprechen haben. Aus den vorgestreckten Scheeren sind die Hörner des Steinbocks bei den Griechen entstanden; das Uebrige folgte.

3) *Die Fische.* Die Inder kennen nur *einen Fisch* (*mīna*, oder *matsya*), wie SCHLEGEL schon angeführt hat. Unser Javanischer Thierkreis bietet uns einen Fisch mit Elefantenrüssel und Schlagzähnen, auch der Unterkiefer ist ganz der des Elefanten, S. Fig. 9—12. Dazu kommt, dass in Bali der *Gadjamīna*, der Elephantfisch, bekannt ist, und dass die hölzernen Kisten in denen Leichen verbrannt werden, bei der Sudrakaste häufig die Gestalt des *Gadjamīna* haben, während die höhern Kasten eine weisse oder schwarze Stierge-

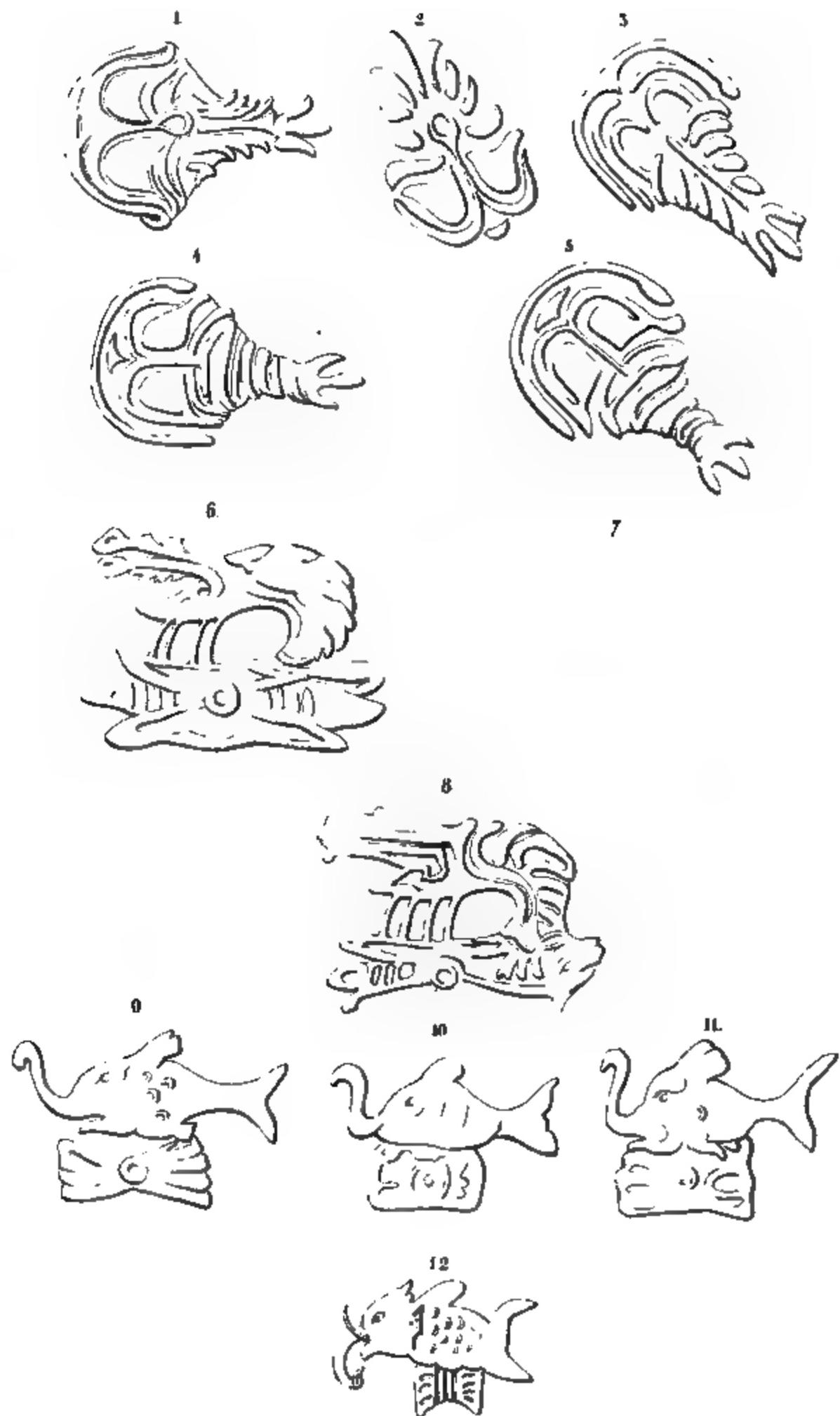
stalt dazu wählen. Endlich nennen die Maleier das Wallross *Gadjamina*, da es zwar keinen Rüssel, aber doch die Schlagzähne des Elephanten hat. Bei ihrer Erfahrenheit zur See mussten sie sich überzeugen dass ein *Gadjamina*, wie ihn der Thierkreis darstellt, nicht vorhanden ist. Wie kamen nun aber die Hindus zur Bildung dieses Ungeheuers, das den Beweis liefern könnte, dass auch sie statt des Einfachen, Natürlichen, das Phantastische, Monströse wählten, welchen Vorwurf ich eher den Griechen hinsichtlich des Thierkreises machen möchte? Ich glaube dass sie in demselben Falle waren wie Nearch, der seine Trompeten erschallen liess, um die feindliche Macht (der Wallfische) im Indischen Meere zu bekämpfen. Von der Küste sahen sie *Seeungeheuer, die Wasser in die Höhe spieen*; sie meinten also dass dieselben dem Elephanten ähnlich einen Rüssel haben müssten, durch den sie das Wasser hinaufsandten. Es können Jahrhunderte vergangen sein, ehe man sich auf die Jagd dieser Thiere hinauswagte, und unterdessen hatte die Mythe ihren *Gadjamina* gebildet und in den Thierkreis versetzt, ohne sich um spätere Entdeckungen und Berichtigungen zu kümmern.

Man hat mir hiegegen eingeworfen, dass oft todte Wallfische auf die Küsten geworfen werden; jedoch war es nicht nöthig, dass der einmal gefasste Begriff dadurch verändert wurde; wenn auch diese Thiere keinen Rüssel zeigten, so konnte in dem unendlichen Meere doch eine andere Art mit Rüsseln bestehen, die dann wahrscheinlich ihre Todten in andern Gegenden liessen.

Noch habe ich ein Wort zu sagen über die Meinung, dass Hindus, und selbst Javanen, aus eigner Willkur den Griechischen Thierkreis modifizirt und den Erscheinungen ihres Landes angepasst hätten. Was die Javanen angeht, und namentlich die Balinesen, die jetzigen Stellvertreter des Javanischen Hinduismus, so glaube ich versichern zu

können, dass ihre Ehrfurcht vor der alten Ueberlieferung so gross ist, dass man sie willkürlicher Veränderungen in solchen Dingen gewiss nicht beschuldigen kann. Was wir bei ihnen verkehrt und missverstanden vorfinden, ist auf Java dem Mohammedanischen Einfluss und der Nonchalance des Volkes, die jedoch auch erst unter dem Mohammedanismus recht aufgewuchert ist, auf Bali der grossen zeitlichen Entfernung von der Quelle der Religion und Einrichtungen zuzuschreiben. Dass auf Bali bei den vornehmen Priestern eine ausserordentlich getreue Tradition alles aus Indien stammenden geistigen Besitzes bewahrt ist, habe ich schon öfters früher angedeutet.

Was nun die Veränderungen des Griechischen Thierkreises von Seiten der Inder angeht, so ist die in der That eine sehr eigenhümliche! Es ist, glaube ich, in der ganzen Welt Grundsatz, dass das Zusamengesetzte auf das Einfache folgt; nur die Bilder des Thierkreises haben die Inder nicht complicirter gemacht, sondern vereinfacht! Natürlich drehe ich die Sache um, und beschau die Inder als Erfinder — nicht der Berechnung der Dodekatemorien, die wird wohl, nach IDELER, von den Babylonieren gemacht und über See (durch die Phönizier, Ophir = Abhîra, Tylos und Abydos im Persischen Meerbusen) den Inder mitgetheilt sein —, sondern der Zeichen des Zodiacus. Ich bin hier weiter gegangen in der Mittheilung, als ich beabsichtigte; jedoch trieb mich dazu die feste Ueberzeugung von der Nichtigkeit der Griechischen Ansprüche. Um die Sache ausführlich zu behandeln, wären auch die neuern Egyptischen Untersuchungen, namentlich von ROUGÉ im *Athénée Français*, zu berücksichtigen, während die Biotschen Chinesen wohl zu beseitigen sind, wie schon ihre ursprünglichen 24 (statt 27) Naxatras vermuten liessen.

NB. Die Abbildungen 1—11 sind von Bechern im Niederländischen Reichsmuseum der Alterthümer zu Leiden :

- Nº. 1. von dem Becher in dem Inventar des Museums
gemerkt I. C. a. 20.
- „ 2. (auch auf dem Originale umgekehrt vorgestellt)
L C. a. 21.
- „ 3. D. E. 2.
- „ 4. D. E. 1.
- „ 5. I. S. 9.
- „ 6. I. C. a. 20.
- „ 7. D. E. 2..
- „ 8. I. S. 9.
- „ 9. I. C. a. 20.
- “ 10. D. E. 2.
- “ 11. I. S. 9.
- “ 12. von einem Becher im Museum der *Bataviaschen Gesellschaft der Künste- und Wissenschaften zu Batavia*, nach einer Abbildung im XXIII. Th. der *Verhandelingen*, Taf. 19. Das Original ist, leider, verschwunden.

's Gravenhage, 3. Februar 1863.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 19^{den} APRIL 1863.

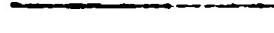
Tegenwoordig de Heeren: **C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
L. J. F. JANSSEN, S. VISSERING, G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. C. G. BOOT, H. C. MILLIES,
J. BOSSCHA, J. VAN LENNEP, A. KUENEN, W. G. BRILL, J. P. SIX,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. H. SCHOLTEN, L. A. TE WINKEL,
N. BEETS, M. DE VRIES, S. KARSTEN, W. MOLL.**

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en, na eenige toevoeging, vastgesteld.

Ingekomen is eene Missieve van den Secretaris van de Commissie voor het oprichten van het Museum ter nagedachtenis van Koning Willem I, begeleidende de Circulaire en het Programma van het Museum, ten einde de ondersteuning en bevordering dezer onderneming den leden der Akademie aan te bevelen.

De Heer VAN DEN BRINK brengt verslag uit over de Verrichtingen der Commissie voor het Hollandsche en Zeeuwsche Charterboek, hetwelk hier achter zal opgenomen worden.

Na het uitbrengen van dat Rapport wordt overgaan tot de behandeling der mededeeling van het Correspondent lid Dr. FRIEDERICH, *Over een drietal teekens van den oud-Javaanschen Dierenriem*, door den Heer LEEMANS in de Vergadering van Maart voorgelezen. De Voorzitter verleent daartoe het woord aan den Heer MILLIES, die eene uitvoerige bijdrage voorleest over de teekens van den Dierenriem, hunne namen, en de wijze van voorstelling op de Indische monumenten, onder verwijzing naar verschillende schrijvers, die dit onderwerp behandeld hebben en met toelichtingen ontleend uit een door hem ter tafel gebrachten bronzen Oud-Javaanschen beker, waarop de 12 teekens van den Dierenriem zijn voorgesteld, en afkomstig uit de verzameling van den Baron VAN DER CAPELLEN, alsmede van eenige Indische munten en steenen met gelijksoortige voorstellingen uit de verzameling van den Spreker. In den loop zijner mededeeling zegt hij zich niet te kunnen vereenigen met het denkbeeld van den Heer FRIEDERICH, dat de meerdere eenvoudigheid der door hem behandelde voorstellingen pleit voor hare meerdere oorspronkelijkheid en hogeren ouderdom, dan die der meer zamengestelde voorstellingen van den Griekschen Dierenriem.

De Heer LEEMANS, het woord daarop erlangende, verklaart in eenigzins moeijelijke stelling te verkeeren, daar hij vooreerst de aanmerkingen te beantwoorden heeft, gemaakt tegen een opstel dat niet van zijne hand is, eene taak die alleen de schrijver zelf voldoende zou kunnen volbrengen; ten anderen, dewijl geene discussie heeft plaats

gehad, zoo als door het Reglement bedoeld is, maar eene geschrevene mededeeling of verhandeling is voorgelezen over den geheelen omvang van een onderwerp, waarvan slechts een gedeelte door den Heer FRIEDERICH behandeld was; eindelijk, daar alleen enige korte opmerkingen in de vorige Vergadering ter tafel waren gebracht. Wilde hij den thans door den vorigen Spreker ingeslagen weg volgen, zoude hij mede eene volledige Verhandeling moeten leveren, bij voorbeeld over de Nakṣatra's der oude Hindoes en hunne betrekking tot de teekenen van den Dierenriem, of over de overeenkomsten en afwijkingen der Oud-Indische voorstellingen van den Dierenriem, bij de Sinezen, Japanners en oude Egyptenaars voorkomende. Hij meent echter dit veld niet te moeten betreden en zal dus enkel antwoorden op de aanmerkingen, naar aanleiding van de mededeeling van den Heer FRIEDERICH vroeger in het midden gebracht, en waarvan hij toen aantekening heeft gehouden.

De Heer MILLIES had zijne bevreemding betuigd, dat de Heer FRIEDERICH bij de behandeling niet op het werk van RAFFLES heeft verwezen. De Heer LEEMANS meent, dat de Heer F. daarin zeer verstandig had gehandeld. De afbeeldingen, die RAFFLES van de voorstellingen der bedoelde teekens op Javaansche monumenten (een bronzen beker en een oud Javaansch H.S.) gaf, zijn zeer gebrekkig, en toelichting of verklaring zoekt men bij RAFFLES voor dat onderwerp te vergeefs. In de afbeeldingen van den Dierenriem uit het Cheribonsche H.S. zijn de beelden naauwelijks te erkennen, maar bovendien zijn er de teekens van Ram en Stier verwisseld, en de naam van het één onder het beeld van het andere gesteld: eene vergissing, die door den Heer MILLIES niet schijnt bemerkt te zijn. De Heer FRIEDERICH had gelijk, dat hij, een aantal oorspronkelijke stukken geraadpleegd hebbende, onnaauwkeurige afbeel-

dingen van vroegere schrijvers, en daaronder die van RAFFLES, buiten behandeling liet.

Eene andere bijzonderheid had den Heer MILLIES verwonderd, dat namelijk de Heer FRIEDERICH niets had gezegd omtrent de wonderlijke voorstelling van het beeld van den Leeuw. De Heer LEEMANS antwoordt, dat de Heer FRIEDERICH slechts drie teekens als onderwerpen zijner mededeelingen opgegeven en dus ook behandeld had: namelijk de Tweelingen, den Steenbok en de Visschen (op de Javaansche voorstellingen, den *limulus moluccanus*, den *palaeomon*, eene groote garnaalsoort, en den walvisch *gad-jamjni* of olifantsvisch). Daar nu onder die drie teekens dat van den *Singa* niet behoort, is het natuurlijk, dat de Heer FRIEDERICH even min over dit laatste, als over de acht andere door hem thans niet behandelde teekenen gesproken, maar zich die tot eene latere mededeeling voorbehouden heeft.

Eindelijk had de Heer MILLIES in de laatste Vergadering gemeend, dat de opvatting van den Heer FRIEDERICH ongegrond was, dat de voorstelling van het beeld, beantwoordende aan dat der Tweelingen, bij de Javanen *mimi* Sanskr. *mithuna* geheeten, op het in den Indischen Archipel algemeen bekende en steeds paarsgewijs voorkomende schaaldier, den *limulus moluccanus* te huis bracht. Van dit denkbeeld schijnt het geachte lid bij nadere raadpleging van goede bronnen te zijn teruggekomen. En inderdaad, door een drietal tekeningen meende de Heer LEEMANS genoegzaam te kunnen staven, hoe noodig het is voor dergelijke onderwerpen oorspronkelijke gedenkteeken, en wel zoovele mogelijk, te raadplegen; een vereischte, waarvoor wij in den rijken voorraad van Javaansche bekers met de bedoelde voorstellingen, in het Leidsche Museum van Oudheden aanwezig, zulke uitnemende bijdragen bezitten. Hij deed zien, hoe men in den *mithuna* van eenen dier

bekers nimmer den *limulus moluccanus* zou kunnen herkennen, wanneer niet de voorstelling van hetzelfde teeken op andere bekers den overgang toonde en de overeenkomst boven allen twijfel verhief.

Ten aanzien van de Verhandeling door den Heer MILLIES in de tegenwoordige Vergadering voorgelezen, bepaalt de Heer LEEMANS zich voor het tegenwoordige slechts tot twee korte opmerkingen. Vooreerst nopens de naar zijne meening onjuiste opvatting van het geachte lid, die in het beeld van het teeken aan den Steenbok beantwoordende eene kreeft meent te zien, terwijl de vergelijking van de monumenten met de dieren *in natura* in het Leidsche Museum van Natuurlijke Historie vorhanden, de meening van den Heer FRIEDERICH bevestigt, dat eene bijzonder groote garnaalsoort (*Palaemon*) voor de Indiërs het voorbeeld geleverd heeft. Ten tweede nopens het beeld beantwoordende aan de Visschen, den *Gadjamjni*, waaraan de Heer M. menschenbeenen meende te bespeuren. De Heer LEEMANS durfde gerust op grond van eene vergelijking met andere afbeeldingen staande houden, dat daarvoor geen grond vorhanden was, ofschoon de vrij ruw en onnaauwkeurig bewerkte beker uit de verzameling van den Baron VAN DER CAPELLEN hiertoe aanleiding had kunnen geven.

De Voorzitter vraagt aan de beide Sprekers, of zij de door hen voorgedragene Bijdragen voor de *Verslagen en Mededeelingen* bestemd hebben. De Heer LEEMANS drukt namens den Heer FRIEDERICH den wensch uit, dat de bijdrage van dien Heer in het Hoogduitsch, waarin zij is opgesteld, uitgegeven worde; waarmede de Vergadering genoegen neemt. Later zal de Verhandeling van den Heer MILLIES, die haar nog nader wenscht te herzien en aan te vullen in het Tijdschrift der Afdeeling kunnen worden opgenomen.

Bij de laatste omvraag biedt de Heer JANSSEN voor de

Bibliotheek aan, het werk van Dr. GROTEFEND, *Imperium Romanum tributum descriptum.* Hannov., 1863.

De Heer LEEMANS vermeldt, dat bij de Commissie voor de Oude Monumenten is ingekomen eene Mededeeling van den Heer M. BERNTSEN, Onderwijzer te Beek (gemeente Berch in Gelderland).

De Heer VAN DEN BRINK biedt aan voor de Bibliotheek het tweede Deel zijner *Studiën en Schetsen:* en de Heer BOOT, namens den bekroonden Dichter JOSEPH GIACOLETTI, twee bundels Latijnsche gedichten, den één getiteld: *De Vapore;* en den ander een *Supplementum* daartoe behoorende met eene Italiaansche Voorrede en vertaling van den Latijnschen tekst. In de Voorrede wordt het vraagstuk omtrent de studie en het gebruik maken van het Latijn in onze dagen besproken. De Auteur is voornemens in een uitgebreid Latijnsch gedicht in vier boeken den Stoom in den ruimsten omvang te behandelen.

Daar niemand iets verder ter tafel brengt, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

V E R S L A G

WEGENS HET

CHARTERBOEK VAN HOLLAND EN ZEELAND,

UITGEBRACHT DOOR DEN HEER

B. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Het is ons aangenaam ten derdenmale voor uwe vergadering rapport te doen over de verrigtingen uwer commissie voor het Hollandsch en Zeeuwsch Charterboek, te aangenamer, omdat dit rapport ofschoon van langzamen vooruitgang, toch van vooruitgang getuigen mag. Wij schromen niet het woord *langzaam* te gebruiken. Wan- neer wij het oog vestigen op de uitgaven van charterboeken en cartulaires, die buitenslands, in Duitschland en Frankrijk, elkander opvolgen en als verdringen, dan mo- gen wij ons echter niet in de begoocheling verliezen, dat er daar voortvarender of ijveriger zou worden ge- werkt. Wij moeten in rekening brengen hoe veel voorbe- reiding de voortreffelijke regesta van ERHARD gekost hebben en hoe de verdienstelijke geleerde bezweken is, eer de helft van zijnen arbeid tot stand kwam. Wij mogen niet vergeten, hoe vele jaren er over het voortreffelijke *Urkundenbuch* van LACOMBLET zijn heengegaan; hoe bij stukken en brokken de geleerde BOEHMER zijne vroeger bijeengebrachte regesta ver-

rijkt en vermeerderd heeft om tot de nieuwe uitgave van dit werk over te gaan; hoe de aanmoediging van geldelijke beloonding in het naburige België niet heeft kunnen teweeg brengen, dat het bijeenbrengen van oude charters anders dan schoorvoetende zijn gang gaat. Voeg er bij, dat Duit-sche Archivarissen veelal in gesloten Archieven genesteld zijn, waar zij gezet en ongestoord met vereenigde krachten hunnen, om zoo te zeggen, umbratischen arbeid kunnen ten einde brengen, terwijl eene wenschelijke openbaarheid, zoo als die bij ons en in België plaats heeft, de beambten van het eene onderzoek naar het andere drijft, en hen aan eene verstrooijing prijs geeft, welke voor het publiek zeer voordeelig is, maar hen belemmert zichzelven een gedenkteeken van Titanische werkzaamheid te stichten. Wij spreken niet van Frankrijk; het eerste deel der verzameling van TEULET komt ons op het oogenblik in handen; alhoewel een vlugtig doorzien van dien arbeid ons te leur gesteld heeft in hetgeen wij daarin verwachtten te vinden voor onze vroegste betrekkingen met Frankrijk, wij hebben eerbied voor die reusachtige onderneming en rekenen op haar welslagen, overtuigd dat de overheerschende wil van een enkele, die voor het ter beschikking stellen van ruime middelen niet terugdeinst, ook dikwijls op wetenschappelijk gebied menig grootsch en lofwaardig gedenkteeken stichten kan.

Evenmin als wij onzen geleerden van hunne langzaamheid een verwijt maken, evenmin kunnen wij de Regering beschuldigen, dat zij niet naar gelang van hare middelen onze onderneming zou ondersteunen. Integendeel wij zien ons in staat daaromtrent de meest gewenschte mededeelingen te doen. Daar die mededeelingen echter in verband staan met onze huishoudelijke belangen, zullen wij u, Mijnheer de Voorzitter, verlof vragen die in onze buitengewone Vergadering van heden te doen.

Voorzeker zouden wij niemand het: Rusticus expectandum defluit amnis aanprijzen; maar toch heeft de vertraging ook zijn voordeel gehad. Uwe Commissie is des te beter in staat geweest den grooten omvang van de haar opgedragen taak te overzien en tot het besef te komen van het vele dat nog te onderzoeken viel, eer zij zich aan de voltooiing van den arbeid kon zetten. Misschien is het eenigermate eene vrucht van hare bemoeijingen, niet dat de Gemeentebesturen op het bewaren en ordenen van de Stedelijke Archieven meer dan vroeger zijn bedacht geworden, maar dat de met die bewaring en ordening belaste beambten met de Commissie in gelijke strekking ziju werkzaam geweest. Het is ons een genoegen, hier de charter-registers van de Heeren VAN DEN BRANDELER voor Dordrecht, SOUTENDAM voor Delft, SASSEN voor 's Hertogenbosch, te kunnen vermelden, alle in den loop des vorigen jaars in het licht verschenen. Voor Haarlem wordt iets dergelijks eerlang van den ijverigen Archivaris Mr. ENSCHÉDE te gemoet gezien. Het Alkmaarsche Archief is onder bewerking van den naauwkeurigen Dr. SCHELTEMA, en de gemeente Schoonhoven is, zoo wij vernemen, in onderhandeling om haar kostbaar maar sedert het einde der vorige eeuw, toen zich de kundige Burgemeester HOOLA VAN NOOTEN de zaak der oorkonden zijner stad aantrok, verwaarloosd Archief aan eene nieuwe inventarisatie en rangschikking te onderwerpen. Eershalve echter zij boven allen het register der oorkonden van Kampen vermeld, een arbeid, die om zijne voortreffelijke uitvoering het bestuur dier gemeente aan alle Gemeentebesturen, den Archivaris Ds. MOLHUYSEN, aan alle Gemeente-Archivarissen ten voorbeeld stelt.

Deze en dergelijke werken hebben in het afgelopen jaar uwe Commissie in staat gesteld de verzameling harer bouwstoffen te verrijken en bij eene aanstaande uitgave der oorkonden de beste bronnen te raadplegen.

Het zij ons vergund hier een stap achterwaarts te doen.

Met het begin des voorleden jaars was de lijst der charters, bestemd om in het eerste gedeelte van het Charterboek te worden opgenomen en door ons geacht medelid Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH bijeenverzameld, afgedrukt. Het belangrijke boekdeel is u allen bekend. De uitgave daarvan had een dubbel doel: ten eersten werden deskundigen uitgenoodigd, om, mogten hun Charters bekend zijn niet in onze lijst opgenomen, daarvan aan de Commissie mededeeling te doen; ten tweeden, om wanneer de origineelen of de beste teksten niet aan ons bekend of onder ons bereik waren, de aanwijzing te geven van de plaats waar die te vinden waren, of de wijze, waarop die verkregen kon den worden. Dit tweevoudig doel werd door de Commissie uitgedrukt in de Hollandsche en Fransche circulaire van April 1862, waarmede de exemplaren aan de geleerden en inrigtingen, voor welke zij bestemd waren, zijn toegezonden.

Duizend exemplaren zijn er van die lijst gedrukt ge worden: vijf honderd ter beschikking van het bestuur der Akademie gesteld; vijf honderd ter beschikking der Com missie. In eene van hare zittingen in het vorige jaar gehouden, heeft de Commissie de lijsten opgemaakt der personen en inrigtingen, aan welke zij het register zoo bin nen- als buitenslands meende te moeten toezenden. Bin nenslands waren het Gemeentebesturen, Polderbesturen, bijzondere personen, zulke niet alleen van welke de Com missie inlichtingen meende te mogen verwachten, maar ook zulke die in het algemeen hunne belangstelling in de zaak hadden geopenbaard. Naar buitenslands is de toezen ding geschied aan boekerijken en Archieven, waarvan men enige bijdragen kon verwachten, en aan geleerden, die zich door het uitgeven van werken over de middeleeuwen naar aanleiding van oorkonden naam hadden verworven. Mannen als BOEHMER, WAITZ, BETHMANN, VOIGT zijn hiermede bedoeld.

De verzendingen binnenslands hebben door de tuaschenkomst het departement van Binnenlandsche Zaken plaats gehad; naar buitenslands door dat van Buitenlandsche Zaken. Nu en dan vond de Commissie zelve gelegenheid de verspreiding van het register te bevorderen; zoo als in Engeland door de welwillende tuaschenkomst van den legatie-attaché Baron MACKAY, in Italië door tuaschenkomst van den ook als historicus bekenden Minister Cavaliere CARUTTI, en onlangs in Hannover door tuaschenkomst van den geleerde Baron von HODENBERG.

Het resultaat dier toezendingen is voor binnenslands geweest het volgende:

Vele brieven van dankbetuiging voor toegezonden exemplaren van eenige provinciale en verschillende gemeente-besturen.

Mededeelingen van den Archivaris van Amsterdam Dr. P. SCHELTEMA, die vooral uit een in het Archief van de hoofdstad vorhanden H.S. van VAN ALKEMADE eenige bijdragen heeft verschaft, welke ons medelid VAN DEN BERGH zich bijverd heeft in zijne lijst op te nemen.

Eenige opmerkingen van den Heer J. VAN DEN BRANDER, Secretaris van Dordrecht, over eenige in die stad vorhanden Charters, van welke wij eene naauwkeurige omschrijving aan hem dank weten.

Gelijke opmerkingen van den Heer Mr. G. N. DE STOPPELAAR te Middelburg, die op eenige door ons overgeslagen Charters de aandacht heeft gevestigd, en eene onwillekeurig begane fout, maar die wegens een chronologischen misslag onze lijst ontsiert (bl. 27), heeft verbeterd.

Eene opgave van Mr. F. J. A. VAN LANSCHOT, Substituut-Officier bij de Arrondissements-regtbank te 's Hertogenbosch, van eenige Charters het land van Heusden en Geertruidenberg betreffende, welke hij teregt meende, dat in onze verzameling behoorden te worden opgenomen. Eene gelijke

opgave van Dr. C. R. HERMANS, oud Archivaris van 's Hertogenbosch, van gelijke strekking.

De Heer Mr. J. EGBERTS RISSEEUW te Oostburg heeft ons evenzeer een bewijs van welwillendheid gegeven, door onze aandacht te vestigen op eenige Charters van de XIIe en XIIIe eeuw, welke het 4^e en 5^e district van Zeeland betreffen. Die geleerde oudheidkundige schijnt niet begrepen te hebben, dat wij die stukken, volgens een later door ons genomen besluit, buiten ons programma hadden gesteld en aan een eventueel Charterboek van Vlaanderen hadden overgelaten. Wij blijven echter hoogen prijs hechten aan de aangeknoopte verbinding met dien geoefenden geschiedkunstner, en zullen gaarne, waar het mogt voorkomen, zijne voorlichting inroepen.

De Heer J. DE FREMERY van S. Francisco heeft zich zijn verblijf in zijne geboorteplaats 's Gravenzande te nutte gemaakt om het Archief dier gemeente te onderzoeken. Wij danken aan hem de ontdekking van een paar belangrijke Charters uit den tijd van koning WILLEM. Uit een onlangs voor het Rijks-Archief aangekocht cartularium der regulieren van 's Gravenzande, aan hem ten leen verstrekt, heeft hij ons een paar Charters van de XIIIe eeuw opgegeven, en tevens aangewezen, welke hij voor volgende eeuwen de opneming in het Charterboek waardig achtte.

Eindelijk heeft de Heer PERK te Hilversum ons opgegeven, wat hij in zijne verzameling voor Amstelland en Gooiland had bijeengebracht. Wij nemen ons voor, van die mededeelingen, waar het mogt voorkomen, een dankbaar gebruik te maken.

Het is der Commissie eene aangename taak, aan de genoemde Heeren voor hunne hooggeschatte medewerking harren oregten dank te betuigen. Gaarne begrijpen wij in die dankbetuiging tevens de Archivarissen van Haarlem en Rotterdam, de H.H. ENSCHEDE en SCHEFFER, die zoo door

mondelinge mededeelingen als het verstrekken van afschriften onze onderneming hebben bevorderd.

Bij de dankbetuiging mogen wij eene herinnering voegen aan gedane beloften: aan ons geacht medelid Mr. G. A. MEES voor de kaart van het graafschap Holland en Zee-land bij het einde der Boergoensche regering; aan Mr. A. J. KLEYN, Procureur te Breda, voor eene met oorkonden gedocumenteerde kaart der grensscheiding tusschen Holland en Brabant in de tegenwoordige provincie Noord-Brabant; aan Mr. A. A. J. MEYLINK voor bijdragen uit den rijken schat der door hem verzamelde oorkonden; aan Dr. P. SCHELTEMA ten aanzien der door hem ontdekte Charters in het Archief van Beverwijk.

Nieuwe toezeggingen heeft de Commissie ontvangen van Jhr. Mr. D. VAN AKERLAKEN, van aanwijzingen, althans voor latere tijden, uit het Archief van Hoorn, en van Ds. H. Q. JANSSEN te St. Anna ter Muiden, die aan de Commissie zijne bulp heeft aangeboden voor het onderzoek der stukken, in het Archief van het Seminarie van Brugge vorhanden.

Mogen wij op eenige ondersteuning van biunenslands ons beroemen, van buitenlands hebben wij niets ervaren. De redenen laten zich gemakkelijker gissen dan zeggen. Toch blijven wij veel verwachten van de goede overeenstemming, welke er steeds tusschen de Archieven van België en de onze bestaat: van de door ons medelid VAN DEN BERGH aangeknoopte verbindingen met Duitsche en Engelsche geleerden, zoo als BOND te Londen en KAUSSELER te Stutgardt. Op het Archief van Munchen was onze verwachting zeer gespannen: wij hoopten om onze oude betrekkingen tot het Beijersche huis daar een en ander te vinden, wat uit onze Charterkamers zoo onder keizerin MARGARETHA als later verdwenen was. Wij vernamen van goederhand, dat ondanks al den loffelijken ijver der Beijersche regering voor Duitsche geschiedenis, de oude oor-

konden van den staat zelven een chaos vormden, die nog steeds vergeefs op zijnen Prometheus wachtte. Meer hoop vestigen wij op de onlangs aangeknoopte betrekking met Dr. EHMCK te Bremen. Onder toezigt van dien geleerde geeft die stad haar Charterboek uit, waarvan de eerste aflevering tot het jaar 1200 onlangs het licht zag. Dr. EHMCK heeft zich tot ons om bijdragen voor zijnen arbeid gewend, en die zijn hem toegezegd onder voorwaarde van gelijke hulpvaardigheid van zijnen kant. Ook van de Hannoversche Archieven beloven wij ons door tusschenkomst van den Baron von HODENBERG het beste. Daarentegen staan echter voor ons kwade kansen. Mannen op wier medehulp wij vertrouwd hadden, zijn door den dood weggerukt: Dr. LEGLAY te Rijssel verdient daarbij in de eerste plaats te worden herdacht.

Uwe Vergadering gevoelt het: in vele opzichten heeft zich de Commissie naar eigen krachten verwezen gevonden. Gelukkig dat noch de middelen, noch de lust ontbraken. Het strekt ter eere van ons medelid den Heer VAN DEN BERGH, dat de nasporingen zoo binnen als buiten de Commissie te werk gesteld op de naauwkeurigheid en volledigheid van zijnen arbeid de kroon hebben gezet. Nog geen vijftigtal Charters zijn wij in staat geweest aan zijne aanteekeningen toe te voegen, en onder dit getal bevonden zich onderscheidene van zoo twijfelachtige waarde, dat wij ze alleenlijk volledigheidshalve opnamen. En echter, zie hier welke onze hulpbronnen waren: wij spraken, meenen wij, in een vroeger Rapport van de belangrijkheid van het Archief der Domeinen door het departement van Financiën aan het Riks-Archief overgegeven: in de eerste plaats van het tot dusverre genoegzaam ongekende, althans ontoegankelijke Archief der domeinen van het huis van Nassau. Het was van oudsher een uitstekend bewaard Archief, en toen uw rapporteur zich onlangs met den Heer VAN DEN BERGH

aan het onderzoek van dat Archief zette, helaas, in welken staat vonden wij het terug! De hand van den Franschen overheerscher had er de sporen van zijn geweldigen, maar niet altoos met kennis van zaken bestuurden greep in achtergelaten. De oude oorkonden van het huis van Oosterhout en Dongen hadden belangrijke verliezen ondergaan; vooral betreurden wij het gemis der beste en oudste helft der zoogenaamde Dijk- en Waterschapsbrieven meest van den Lopikerwaard. Doch de smart over het gemis, wij moeten het erkennen, is tevens opgewogen door de vreugde over hetgeen teruggevonden wordt. De afdeeling Maartensdijk was onder anderen gelukkig zeer volledig gebleven, en de belangrijke originele stukken over de onderhandelingen van **FILIPS VAN BOURGONDIË** met **JACOBA VAN BEIJEREN** en over haar huwelijk met **FRANK VAN BORSELEN** vielen ons op het onverwachtst in handen.

In de Nassausche charters is, zoo als over het geheel in onze Vaderlandsche Archieven, de XIIIe eeuw nog schraal vertegenwoordigd: eerst met de XIVe vloeit de stroom ruim en rijkelijk. Van daar dat uw rapporteur geene verontschuldiging zal behoeven, wanneer hij verzekert, dat bij de *Curiae secundae*, waaraan hij de door hem bijeengebrachte aanteekeningen onderwierp, hij verre bleek van die volledigheid, waarop zijn collega **VAN DEN BERGH** zich kan beroemen. En op zulk eene volledigheid stelde hij te meer prijs, omdat juist het tijdvak, dat hij in zijne eerste afdeeling wenschte te behandelen, dat van 1299 tot 1316, een zeer duister tijdperk in onze geschiedenis is. Uit kleine bijzonderheden moet de strijd tusschen den Graaf en het Rijk, de overstrooming der Vlamingen en hunne verdrijving, het herleven der onafhankelijke Heeren en hun bedwingen onder het krachtig regiment van den voortreffelijken **WILLEM III**, de voortgezette ontwikkeling der gemeenten enz. het overwigt van Holland op het Sticht, worden

zamengesteld. Uw rapporteur had hier des te meer schroom als onbelangrijk te verwerpen stukken, waarover hij in een later tijdperk luchtiger zou zijn heengegleden. Vandaar dat de verzameling, welke toen hij U die ruim een jaar geleden overlegde, ongeveer 200 bij VAN MIERIS niet opgenomen charters bedroeg, thans tot bij de 600 is aangegroeid. Hij begrijpt echter ten volle, dat het ook voor hem pligt is ergens een punt te zetten en na nog eene vlugtige herziening zal hij er toe overgaan, zijnen arbeid even als die des Heeren VAN DEN BERGH ter perse over te geven.

Voor uwen rapporteur, even als voor onzen medewerker den Heer Mr. VAN LIMBURG BROUWER, zijn de Nassau-sche Archieven en de Domein-Archieven de groote voorraadschuren geweest, waaruit zij hunne verzamelingen van onuitgegeven charters hebben zamengesteld : voor den Heer VAN LIMBURG BROUWER echter nog meer bijzonder de Archieven en registers der Hollandsche rekenkamer, welke ofschoon deze eerst in 1446 tot stand kwam, de retroacta van vroeger opnam en bewaarde. Uwe Commissie zal u niet behoeven te zeggen, hoeveel bij het onderzoek dier registers hem voorkwam, dat tot dusverre onbekend, eene plaats in de oorkonden onzer geschiedenis verdiende. Gaven wij u bij eene vorige gelegenheid de verzekering, dat de Heer v. L. B. zich met de voltooiing van zijn arbeid bezig hield, thans kunnen wij u mededeelen, dat die voltooid is, en dat de verzamelaar niets liever wenscht, dan dat zijne lijst even als die van den Heer VAN DEN BERGH, en van uwen rapporteur door den druk worde bekend gemaakt.

Tot het drukken der beide lijsten is op eene in de vorige maand gehouden vergadering door de Commissie besloten. Er is nog een ander besluit genomen: terwijl het drukken dier lijsten onder handen is, zal de Heer VAN DEN BERGH de zijne herzien, ten einde de oorspronkelijke of beste teksten der door hem aangewezen oorkonden op

te sporen en naar gelang zijner bevindingen, zal tot het afschrijven der originelen worden overgegaan en zoo die elders berusten, het verzoek daartoe gedaan of de last daartoe gegeven worden. Kosten zijn er aan dien arbeid verbonden, doch daarover in het algemeen straks nader. Voor het oogenblik is er een verzoek aan u, M. H. te rigten. Toen de Commissie hare taak aanvaardde, aanvaardde zij die onder voorbehoud van de medewerking van alle de leden der Akademie, waar die hulp mogt worden ingeroepen. Wij hebben van die beloften een bescheiden gebruik gemaakt. Thans is echter de tijd daar, waarop de Commissie bepaaldelijk hare medeleden te Leiden, te Utrecht en elders gevestigd, zal moeten uitnoodigen haar in het afschrijven en mededeelen van charters uit de plaatsen waar elk hunner gevestigd is, wel te willen bijstaan.

Sedert het laatste jaar heeft ons de hulp van een ijverig en kundig lid onzer Commissie Prof. DE WAL ontbroken. De treurige toestand zijner gezondheid die aanleiding tot dit gemis gaf, moest een spoorslag voor ons zijn om, gedachtig aan het *hora ruit*, onzen ijver te verdubbelen. Thans komt de tijding tot ons, dat ons geacht medelid weder binnen de grenzen onzes vaderlands is teruggeerd. Mogt het zijn in corpore sano, dat aan de mens sana, welke wij steeds in onzen voormaligen voorzitter vereerden, een duurzamen steun geeft.

R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.
L. PH. C. VAN DEN BERGH.
G. H. M. DELPRAT.
G. DE VRIES, AZ.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den MEI 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, C. LEEMANS,
J. DIRKS, J. C. G. BOOT, G. DE VRIES AZ., L. J. F. JANSSEN,
J. VAN LENNEP, G. MEES AZ., J. H. SCHOLTEN, H. C. MILLIES,
W. MOLL, A. KUENEN, J. H. HOLWERDA, D. HARTING.

Bij afwezendheid van den Secretaris wordt zijne taak
waargenomen door het lid J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en, nadat de Heeren MILLIES en LEEMANS een paar verbeteringen verzocht hebben, vastgesteld.

Ingekomen zijn Missieven van den Secretaris van het Fransche Instituut, inhoudende het bericht, dat de *Academie des Inscriptions et belles-lettres* gaarne zooveel in haar vermogen is wil medewerken tot het leveren van bouwstof voor het Charterboek, en van den Minister van Binnenlandsche Zaken met het bericht, dat Zijne Majesteit de benoeming van de Heeren C. W. OPZOOMER en W. MOLL tot Voorzitter en Onder-Voorzitter der Afdeeling heeft bekrach-

tigd. Voorts nog een brief van Mevr. de Wed. DE GREUVE, Geb. JACOBS, kennis gevende, dat haar echtgenoot FR. C. DE GREUVE, rustend Lid der Akademie, den 29sten April l.l. te Groningen is overleden. Aan den Secretaris wordt opgedragen, namens de Akademie, een brief van rouwbe-klag aan de Weduwe te zenden.

De Heer six is door bezigheden verhinderd de Vergadering bij te wonen en de aangekondigde numismatische mededeeling te leveren.

De Heer VAN LENNEP verklaart, dat hij voor ditmaal niet bereid is eene bijdrage te leveren.

Door het Correspondent lid der Akademie, Dr. R. H. TH. FRIEDERICH, is aan den Heer LEEMANS eene Hoogduitsche verhandeling toegezonden over twee Oud-Indische opschriften op een beeld van Mandjuçri, dat uit Java afkomstig, thans in het nieuwe Museum te Berlijn bewaard wordt. Naar aanleiding van dat stuk, doet de Heer LEEMANS eene mededeeling van den hoofdinhoud, met weglating der uitvoerige taalkundige toelichtingen, die uitsluitend voor de beoefenaars van het Sanskrit en van de Oud-Javaansche taal van belang zijn en voor eene mondelinge voordracht minder geschikt schijnen.

In 1857 had de Heer FRIEDERICH gelegenheid om te Batavia eene verzameling van tekeningen in te zien van Javaansche oudheden, afkomstig van wijlen den Heer N. ENGELHARD, in leven Gouverneur van Javaas Noord-oostelijk gedeelte. Behalve de oorspronkelijke tekeningen van onderscheidene platen, door RAFFLES in zijne *History of Java* opgenomen, bevonden zich in de verzameling ook een drie-tal afteekeningen van Oud-Javaansche opschriften, die vooral

de aandacht van den Heer FRIEDERICH tot zich trokken. Een opschrift was op vier zijden van eenen steen uitgehouden, die met den tegenwoordig op Java gebruikelijken naam van *Batu-tulis* (*beschreven steen*) bestempeld wordt. Of, en zoo ja, waar het oorspronkelijke nog aanwezig is, was onbekend. Indien de steen niet dezelfde is, dien RAPFLES aan den Gouverneur-Generaal Lord MINTO, ten geschenke gaf (zie de Voorrede van Deel VIII der *Verhandd. van het Bat. Genootschap*), dan hoopt de Heer FRIEDERICH hem nog op Java te zullen vinden. De uitvoering van de belangrijke hem opgedragen taak van het verzamelen, bekend maken en verklaren der oude opschriften van Java en Sumatra biedt daartoe de beste gelegenheid aan.

Het opschrift, in Kawi-quadraat karakter en Kawi-taal, is uit de negende eeuw na Çaka, tusschen 820 en 860; het jaartal in cijfers uitgedrukt, zoover de Heer FRIEDERICH zich herinnert, 835, behoort tot een tijdperk, waarin het Buddhisme op Java de overmagt had; onderscheidene uitdrukkingen en het schrift zelve leveren daarvoor het bewijs. De teekening is zeer verkleind en daardoor onduidelijk, ook biedt zij verscheidene gapingen, zoodat de opsporing van den steen zelven voor eene juiste verklaring zeer te wenschen is.

De twee andere opschriften, waarvan de teekeningen aanwezig waren, bevinden zich op de voor- en achterzijden van de trachietsteenplaats, waartegen in hoog verheven werk een beeld is uitgehouden, omringd van vier andere kleinere beelden, alle in gedaante, houding, versieringen enz. aan het groote gelijk. Het werd met twee andere door den Heer ENGELHARD naar Nederland gezonden; stond sedert voor het huis van Mevr. de Wed. SERVATIUS te Zuidlaren in Drenthe en werd na haar overlijden aan den Heer BOER te 's Gravenhage verkocht, waar het gedurende eenige jaren in den tuin van den Bazaar geplaatst was. Vroeger hadden nog

bij het leven van Mevr. SERVATIUS over den aankoop van het beeld onderhandelingen plaats gehad met het Museum van Oudheden te Leiden, doch was de daarvoor gevorderde som te hoog geoordeeld. Toen de Heer BOER eigenaar was geworden voor een vrij wat matiger prijs, was met dezen door den Directeur van het Museum nogmaals eene onderhandeling aangeknoopt, doch zonder anderen uitslag dan de toezegging, dat bij eenig bod van eene andere zijde, aan het Museum van Oudheden de gelegenheid gegeven zou worden om op de zaak terug te komen. Aan die toezegging is evenwel niet voldaan; en het beeld werd in 1861 voor de Koninklijke Museën te Berlijn aangekocht.

In 1828 waren van beide opschriften, onder toezigt van den Heer WESTENDORP, naauwkeurige teekeningen vervaardigd, die op last van het Koninklijk Nederlandsch Instituut op steen gebragt, en waarvan enige afdrukken gemaakt zijn.

De onnaauwkeurige afschriften, die de Heer FRIEDERICHI in 1857 in handen kreeg, lieten geene naauwkeurige ontcijfering toe, maar deden toch met genoegzame zekerheid het jaartal, enige namen en vele belangrijke uitdrukkingen kennen, waardoor de voorname inhoud van het geheel aan het licht werd gesteld. Toen de Heer FRIEDERICHI in het voorjaar 1861 te Leiden kennis kreeg van de zooeven vermelde fac-similes van het Instituut, erlangde hij daarin een aanzienlijk hulpmiddel tot verdere verklaring, zoodat slechts nog weinige punten onzeker bleven, die weldra bij een onderzoek van het oorspronkelijke beeld te 's Gravenhage, voldoende werden opgehelderd.

Prof. LASSEN te Bonn, die door een exemplaar van de fac-simile's van het Instituut reeds lang met beide opschriften bekend was geworden, had van het grootste der twee, in het IVde Deel zijner *Indische Alterthumskunde* eene verklaring gegeven, doch daarbij het jaartal over het hoofd

gezien; later in de *Addenda* tot dat IV^{de} Deel, vermeldde hij als de uitkomst van een nader onderzoek, den naam van *Mandjuçri* als op het grootere opschrift voorkomende, maar verstoken van de gelegenheid om de onduidelijkheden of onnaauwkeurigheden van de gelithographiéerde fac-simile's, door eene vergelijking met het oorspronkelijk op te heffen, kon hij de bezwaren niet overwinnen, die aan eene juiste verklaring van den geheelen inhoud en de beteekenis van enkele woorden in den weg stonden.

Ook een ander Duitsch geleerde, de Hoogleeraar GILDEMEISTER te Bonn, had zich eenigen tijd met het onderwerp bezig gehouden. Toen hij in 1838 te Leiden zich ophield, had hij, naar het exemplaar der in het Museum van Oudheden bewaarde lithographiën, in hedendaagsche Devanāgarī karakters, een afschrift genomen, doch de ontcijfering niet afgewerkt, en ook den naam van *Mandjuçri* niet herkend.

De Heer FRIEDERICH, die boven beide genoemde geleerden het voorregt genoot van het oorspronkelijk zelf te kunnen onderzoeken, en wien bovendien een vrij goed afdruksel in papier ten dienste stond, heeft zijne lezing en verklaring ook aan hun oordeel onderworpen, en gebruik kunnen maken van hunne opmerkingen en bedenkingen.

De steenen plaat, waarop het beeld is uitgehouwen, heeft eene hoogte van 1,074, eene breedte van 0,78 el. Het beeld, eenigszins minder hoog, zit op de Oostersche wijze op een lotuskussen, heeft het benedenligchaam tot aan de enkels met den sarong bekleed, de ooren, den hals, de borst, armen, polsen, enkels, duimen, pinken en de groote teenen met de gewone versiersels, banden, ringen enz. getooid, draagt het groote kegelvormige hoofdkapsel, den band, en de sjerpe over den linkerschouder. Achter het hoofd de eenigszins als hoefijzer gevormde lichtschijf. De oogen half gesloten nedergeslagen, de mond met eene uit-

drukking van aangename rust. De linkerhand op de hoogte van de borst houdt een voorwerp, waarin welligt een opgerold beschreven lontaar-blad, of liever nog een van de ook op Java zoo dikwerf voorkomende steenen beitels, wiggen of zoogenaamde bliksemtanden herkend moet worden; in de regts af omhoog geheven regterhand houdt hij een zwaard, schuins achter het hoofdkapsel met den punt opwaarts. Aan de regter- en linkerzijde verheffen zich lotusstengels. Eindelijk is het groote beeld omgeven van vier kleinere in alles aan het eerste gelijk, twee aan wederzijde van het hoofd, twee andere geheel onder aan op de steenen plaat uitgehouwen.

Op de voorzijde van de steenen plaat, boven het hoofd van het beeld, is het eene der beide opschriften in twee regels uitgebeiteld; het andere bevindt zich op de achterzijde in zeven regels, waarvan de zesde slechts gedeeltelijk gevuld is, de zevende alleen het jaartal bevat. Beide zijn in Sanskrit-schrift en -taal, en metrisch zaâmgesteld. Het eerste opschrift wordt door den Heer FRIEDERICH aldus vertaald:

Door den opperkoning van het geslacht der Arya is Mañḍjuṣri (s beeld) sierlijk opgerigt,

in het jaar 5. 6. 2. maan (= 1265), tot vermeerdering van het geloof (aan de ware leer) in de plaats der Buddha's.

Het tweede opschrift:

In het rijk (Java), dat door den held der voortreffelijke koningen veroverd werd; uit zijn geslacht heeft Suddhadhâh, gesticht in het land Djâva, ook hij door zijne voortreffelijke eigenschappen een Adityavarman,

vertrouwende (of steunende) op de Rijksgrooten, in de Pura (stad?) der Buddhaplaats, eenen wonderbaren, prachtigen tempel,

met het doel, om moeder, vader en verwant tot gemeenschappelijk geluk uit dit bestaan (over) te brengen.

In het jaar na Çaka 1265.

Hoogstwaarschijnlijk is Suddhadhīh in het tweede opschrift dezelfde persoon, die in het eerste als de *opperkoning*, die het beeld deed vervaardigen en wijden, wordt vermeld.

MĀNDJUÇRI is de stichter en de verkondiger van de leer van Adibuddha, die door de deïstische afdeeling der Buddhisten als eene godheid wordt geëerd. Hij is vooral bekend bij de noordelijke Buddhisten in Nepal en Tibet; bij de Mongolen is hij het als zendeling of apostel. Het is belangrijk dezen persoon ook op Java vermeld en hoog vereerd aan te treffen, nadat de Heer FRIEDERICH reeds vroeger het bestaan der meeste Dhyanibuddha's, hunne çakti's en hun Tantrikagevolg op Java het eerst had doen kennen.

Of de Buddhaplaats, Djinalayapura, in het tweede opschrift een eigennaam is van eene stad, dan wel eene Buddhistische tempelgroep aanduidt, is niet geheel zeker. De Heer FRIEDERICH acht het laatste het waarschijnlijkst.

Het „gemeenschappelijk geluk”, dat Suddhadhīh door de oprichting van het beeld en de stichting van eenen prachtigen tempel voor zijne moeder, zijnen vader en verwanten wilde bevorderen of verwerven, is de vernietiging, de oplossing van het bestaan, de *moxa*, in tegenstelling van het aardsche bestaan of *bhava*.

Deze mededeeling, die door platen wordt opgehelderd, geeft geene aanleiding tot discussie.

De Heer LEMANS bericht, dat de snij- en beeldhouwwerken, afkomstig van de kap van de oude hofzaal te 's Gravenhage, door de Regering aangekocht en bestemd zijn, om in het op te richten Museum voor vaderlandsche geschiedenis geplaatst te worden.

De Heer G. DE VRIES AZ. deelt eenige berichten mede over hetgeen onder de leiding van den Heer J. A. KNSCHEDÉ van Haarlem gedaan wordt ter ontdekking en bewaring der ruïne van Brederode. Door het opruimen van de opgehoopte aarde zijn vele stakken muurwerk voor den dag gekomen, en wordt de mogelijkheid geopend, om eerlang een plan van het oude gebouw te maken en het tegen verder verval te beveiligen.

Bij de Commissie voor de overblijfselen der Vaderlandsche kunst is ingekomen een bericht van den Heer A. C. BON van Westschouwen.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

**GEWONE VERGADERING
DER AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,
GEHOUDEN DEN 8sten JUNIJ 1863.**

*Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
L. J. P. JANSSEN, M. DE VRIES, J. C. G. BOOT, G. DE VRIES, AZN.,
G. H. M. DELPRAT, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, C. LEEMANS,
J. H. SCHOLTEN, J. E. GOUDSMIT, W. C. MEES, W. G. BRILL,
J. P. SIX, W. MOLL. Afd. Natuurk. P. BLEEKER.*

Door den Heer boot, die als waarnemend Secretaris de vorige Vergadering heeft bijgestaan, wordt het Proces-Verbaal dezer Vergadering voorgelezen en door de Vergadering vastgesteld.

Wordt voorgelezen eene Missieve van den Heer BRUMUND, Predikant alhier, die de Vergadering namens de Weduwe mededeeling doet van het overlijden zijns broeders, Correspondent der Afdeeling. De Vergadering hiervan kennis genomen hebbende, machtigt den Secretaris deze mededeeling door eene missieve van rouwbeklag te beantwoorden.

De Heer JANSSEN spreekt over de jongste ontcijferingsproeven van het etruskisch, door den Graaf CONESTABILE.

Hij herinnert vooraf, dat de etruskische taaloverblijfselen, in opschriften bestaande, hardnekig weerstand geboden hebben en nog blijven bieden aan de ontcijferingspogingen der geleerden; dat alle europesche en vele aziatische talen, elk afzonderlijk, vruchteloos om den sleutel er van gevraagd zijn; dat nog niet lang geleden een duitsch geleerde het geheele arsenaal der semietische taalkennis had geëxploiteerd om het bewijs te vinden, dat het etruskisch uit het semietisch behoorde verklaard te worden, maar dat die proeve juist het tegenovergestelde had geleerd, zoodat men nu voor goed weet, dat het uit het semitisch niet te verklaren is. Dat spreker, door zulke ondervinding voorgelicht, zich niet opgewekt zou gevoeld hebben, dit vraagstuk, na ons medelid v. d. BERGH *), nogmaals in deze vergadering te brengen, wanneer daarvoor niet eene bijzondere aanleiding bestond; dat een geacht buitenlandsch lid der Akademie, Graaf G. CONESTABILE, hoogleeraar in de archeologie te Perugia, zeer onlangs eene opmerkelijke ontcijferingsproeve uitgegeven had, onder den titel: *Sur l'inscription d'une statuette étrusque, publiée — dans les Annales de l'Institut Archéol. de Rome* (Paris, Lahure, 1863); dat hij die verhandeling had in het licht gezonden met het bepaalde oogmerk om er het gevoelen van deskundigen over te vernemen, en dat hij met dit oogmerk een exemplaar aan deze Akademie had toegezonden; dat spreker, bij het overhandigen van dat exemplaar, gemeend had niet beter te kunnen beantwoorden aan het wetenschappelijke streven van den schrijver, dan door de aandacht der vergadering kort bij den inhoud te bepalen; dat dit het nut kon hebben, van bedenkingen of wenken uit te lokken, vruchtbaar misschien voor de verdere beoefening van het etruskisch, en dat het ook voor sommige leden niet onbelangrijk

*) Zie *Verslagen en Meded. Afd. Leid. VI*, 801.

zou zijn, te weten, hoe ver men het thans in het buitenland in de ontcijfering van het etruskisch gebracht heeft *), daar CONESTABILE voor een der uitstekendste beoefenaars van het etruskisch behoort gehouden te worden. Etrusker van afkomst en levensbetrekking, — tusschen de etruskische monumenten van den voortijd groot geworden — verdienstelijk door (op het voorbeeld van geleerde voor-gangers, als de Lanzi's en Vermiglioli's) het verzamelen en uitgeven van etruskische taaloverblijfelen, — bekend met alles wat vroeger door geleerden op dit gebied gewrocht is, paart hij aan vlijt en waarheidsliefde eene zeldzame bescheidenheid, en wenscht zijne ontcijferingsproeven ook meer als waarschijnlijke gissingen, dan als met zekerheid gewonnen resultaten beschouwd te hebben.

De ontcijferingen hebben betrekking tot het opschrift van een voetstuk van een bronzen vrouwenbeeldje te Rome, in bezit van den Heer L. DEPOLETTI, en in 1861 voor het eerst uitgegeven door Dr. BRUNN, in de *Annali dell' Instit. di Corr. Arch.* Tom XXXIII, Tav. agg. T. 2, cf. p. 412. Het beeldje stelt eene jeugdige vrouw of maagd voor, bekleed met eene tunica met korte mouwen, waarover een pallium geslagen is, dat, om het lijf getrokken, bevallig over haren linker arm hangt. Zij heeft lange oorbellen in de ooren; het hoofdhaar is van voren gescheiden en om de kruin en achter sierlijk gevlochten, terwijl de voeten van hooge toeschoenen voorzien zijn. Zij houdt den rechterarm zijwaarts van het lijf en de linkerhand open, als de geste van eene biddende; de linkerarm is omneergestrekt, en uit de omgebogen vingers dier hand is af te leiden dat zij daarin iets gedragen heeft, mogelijk een krans of andere gave. Het beeldje is als kunstwerk middelmatig van bewerking

*) Onafhankelijk hiervan zijn de etruskische studiën van ons geschat medelid VAN DEN BAREH, die spoedig in KUNSTS Zeitschrift zullen uitkomen.

en schijnt in ouderdom den eersten romeinschen keizertijd niet te boven te gaan; het opschrift is dus niet zeer oud, maar de letters zijn, op elk der vier zijden van het voetstukje, keurig gegraveerd. Het opschrift luidt:

TITIUS ALPANS TVRCE AESERAS.

d.i. volgens CONESTABILE: *Titius lubens donavit, divinitatis auxilio invocato (statuam hanc) dedicavit.* Tot die vertaling komt hij langs dezen weg. Het eerste woord, TITE, als voornaam en als familienaam bij de Etruskers zeer gewoon, is hier de naam des toewijders, TITIVS. In het tweede woord, ALPANS, dat met kleine varianten op onderscheidene etruskische toewijdingen, ook op den fraaien bronzen knaap in het Leidsche museum voorkomt, ziet hij, met FABRETTI, geen eigennaam, omdat het, volgens zijn oordeel, niet aannemelijk is, dat van een en denzelfden persoon bijna alle tot ons overgekomen toewijdingen afkomstig zouden zijn. Hij zoekt er daarom eene beteekenis voor, die op alle toewijdingen past, en vindt deze in het latijnsche *lubens*, door verplaatsing van de twee eerste letters AL in LA = LV. Het derde woord, TVRCE, komt, even als het voorafgaande, meermalen in etr. toewijdingsopschriften voor, o. a. op een kandelaber en op een archaïstischen krijgsman in het Leidsche museum; daarom zal het eveneens eene beteekenis hebben, die algemeen in toewijdingen of geschenken past. De meeste Etruskologen hebben het dan ook door *donum*, verwant met het gr. δῶρον, vertaald. CONESTABILE ziet er, wegens den uitgang CE, een verbalen worm in, overeenkomstig met het gr. δεδώρηκε = *donavit*. Het volgende woord, AISERAS, beteekent *dei* of *divinitatis*. SUETONIUS berigt, in het leven van AUGUSTUS, cap. 97, dat het woord AESAR bij de Etruskers *God* beteekent. Bij gelegenheid van eene lustratie was de bliksem geslagen in het opschrift van het standbeeld

van AUGUSTUS en had de eerste letter van den titel CAESAR weggenomen; toen hadden de *haruspices* de aanstaande apotheose van AUGUSTUS voorspeld, omdat AESAR bij de Etruskers *godheid* beteekent. De uitgang AS wordt hier genomen als de tweede naamval van het enkelvoudige, en wel wegens het te veronderstellen naauwe verband van dit woord met het volgende: THVFLTHICLA of THVFLTHKLA. CONESTABILE voert gronden aan, waarom de lezing THVFLTHICLA de voorkeur verdient, en waarom men er twee verschillende woorden in behoort te zien, in weérwil van het ontbreken van een scheidteeken, te weten: THVFLTHI en CLA. Nu is THVFLTHI naauw verwant met het elders op etr. votiefopschriften meermalen voorkomende THVFVLTHAS, THVFLTHAS en THUPLTHAS, en hij ziet in dit woord, naar het voorbeeld van LANZI, verwantschap met het gr. ὄφελέω; houdt het evenwel niet, gelijk deze, voor een verbaal, overeenkomstig met het part. ὄφελητος, maar voor een substantief, overeenkomstig met ὄφειλος (in den ablat. ὄφειλος), met verwisseling van de THI in si en met weglating van de adspiratie TH, terwijl de v de plaats inneemt van de lange o, den Etruskers onbekend. CLA is, volgens C., niet op te vatten in de beteekenis van het bekende en dikwijls voorkomende etruskische CLAN en CLEN, *natus* of *e genere*, maar zal de beteekenis hebben van het partic. van *χαλεῖν* = *calare, vocare invocare*, en dus in den ablativus vertaald moeten worden: *invocato* sc. *divinitatis aurilio*. Het laatste woord TRVTFECIE, elders niet voorkomende, zou wel een eigennaam kunnen zijn, meer of minder overeenkomende met den umbrischen TRVTIVIS, die door TRVTIDIVS vertaald wordt; maar in dat geval zou hij met het verwijderde TITE in verband moeten gebracht worden, en dit is niet wel doenlijk; daarom vermoedt hij er een verbale in, overeenkomstig met *dedicavit* of *consecravit*.

In het beeldje zelve meent hij de personificatie te moeten zien van het gebed of de invocatie van Titius.

Spreker merkt hierna op, dat in de genoemde verhandeling de gronden voor deze verklaringen en gissingen uitvoerig opgegeven, en tevens zeer vele bedenkingen, die er tegen gemaakt *konden* worden, weerlegd zijn, zoodat hij gelooft, dat iemand *wien het als taak opgelegd was dit opschrift te verklaren*, bezwaarlijk eene uitlegging zoude vinden, die zich in het algemeen door zoo vele gronden van waarschijnlijkheid aanbeval als de door CONESTABILE voorgestelde. Hiermede wilde hij evenwel niet beweren, dat alle door C. aangevoerde gronden even zwaar zijn of denzelfden graad van waarschijnlijkheid hebben, en dat er niet nog eenige door hem niet aangevoerde twijfelingen zouden kunnen gemaakt worden. Hij voelt zich zelfs gedrongen van deze laatste er eene enkele aan te voeren.

Bij de verklaring van het woord ALPANS, door LUBENS, was door den Heer C. geen gewag gemaakt van het reeds door C. O. MÜLLER voorgestelde gevoelen, dat dit woord ALBUS zou beteekenen; zulks had spreker eenigermate bevreesd, omdat MÜLLER er gronden voor aanvoerde, die wél overweging verdienen; hij wijst namelijk op FESTUS (PAUL. DIAO. p. 4) als berichtgever, dat het latijnsche ALBUS in het oud-sabijnsche ALPUN heet. Wanneer nu die overlevering gegrond is, zou men er bezwaarlijk aan kunnen twijfelen, dat het etruskische ALPAN eveneens ALBUS betekent, aangezien er tusschen het etruskisch en oud-sabijnsch allezins verwantschap bestond; zoo heet b. v. de *Zonnegod* in het oud-sabijnsch *Ausel* en in het etruskisch *Usil* of *Uschil*. Daarom heeft dan ook Dr. E. HÜBNER hetzelfde etruskische woord ALPAN, in twee toewijdingsopschriften van bronzen beeldjes, die in 1847 te Cortona gevonden zijn, zonder van andere opvattingen te gewagen vertaald door *candidum sc. donum*.

CONESTABILE ziet in het woord TVRCE niet, gelijk de meeste Etruskologen na MÜLLER, den substantieven vorm *donum*, maar den verbalen *donavit*. Men zou daartegen mogen aanvoeren dat, als het laatste woord van het opschrift TRVTFECIE, gelijk C. vermoedt *dedicavit* of *consecravit* beteekent, TVRCE bezwaarlijk een gelijksoortigen verbalen vorm zou kunnen zijn, omdat de analogie van andere oud-italische opschriften leert, dat de uitdrukkingen *donavit* *dedicavit*, zoo zij op opschriften voorkomen, steeds vereenigd zijn, en niet, gelijk hier, door andere tusschenvoegsels gescheiden.

Het woord CLA wordt door C. door vergelijking met het gr. *κάλεσθαι* en het lat. *calare, invocare*, voor den ablativus van het participium *imploratus* gehouden; spreker kan zich niet ontveinzen dat dit, enkel met het oog op dit woord, het bezwaar niet opheft, dat overal elders waar het etruskische CLAN (CLA, CL) voorkomt, er de beteekenis van *natus* of *e genere* aan behoort toegekend te worden, gelijk C. ook zelf erkend heeft.

In weérwil van de zeer gelukkige verklaring van het woord AISERAS, door *divinitatis* of *dei*, vraagt men toch onwillekeurig naar den *naam* dier godheid, gelijk die in alle andere oud-italische toewijdingsopschriften pleegt voor te komen, en dien men bij een zoo polytheïstisch volk als de Etruskers waren, hier allezins zou verwacht hebben.

Maar in weérwil van soortgelijke bedenkingen gelooft spreker, dat men op den door CONESTABILE betreden weg van ontcijfering behoort voort te gaan. Nadat nevens het semietisch, ook het baskisch en finnisch vruchtelos geraadpleegd was, werd men wel gedrongen met de indo-germaansche talen te rade te gaan, gelijk dan ook in de laatste jaren door de beste beoefenaren van het etruskisch, b. v. A. MAURY, geschied was. Spreker brengt hiervoor

eenige nadere gronden bij, maar herinnert tevens, dat de ondervinding van den schralen oogst, dien tot dusver de vergelijking met indo-germaansche talen heeft opgeleverd, weinig hoop geeft ooit den volledigen sleutel tot het etruskisch te zullen vinden, wanneer er niet een of meer uitvoerige twee-talige opschriften ontdekt worden, en die dus meer bevatten dan de kleine sepulchrale *bilingues*, waarin men enkel de latijnsche transcriptie van naam, afkomst en leeftijd aantreft. Tot het vinden daarvan blijft de hoop bestaan; een volk zoo ontwikkeld als de Etruskers, bloeiende door kunst en uitgebreiden handel, heeft zeker monumenten nagelaten, uitvoeriger beschreven dan de tot nu toe gevondene. Inmiddels wenscht spreker, dat men naar het voorbeeld van CONESTABILE voortga de alom verspreide en nog verborgene etruskische opschriften te verzamelen en uit te geven, en de vroeger uitgegeven kritisch te herzien. De grootst mogelijke massa van gezuiverde bouwstoffen is voorhands voor die studie van het grootste belang. Spreker heldert dit laatste nog op door te wijzen op een paar voorbeelden van gebrekkig uitgegeven opschriften, het eene, een twee-talig grafschrift bij FABRETTI, *Inscr.*, p. 696, №. 171, het andere een bijschrift op den fraaien etruskischen scarabé in het Kon. Kab. van gegrav. steenen te 's Gravenhage, volgeus VISCONTI voorstellende den dichter TYRTAEUS, als held. Visconti had het etruskisch opschrift op dezen scarabé gelezen **ƎA†DV†**. CONESTABILE echter had, na naauwkeurig onderzoek van den steen, gevonden, dat het opschrift behoorde gelezen te worden **IVD†Ǝ** (PETRUI) of **Ǝ†DV** (IURTP). Doch ook hiermede scheen het pleit om de ware lezing te vinden nog niet geheel beslist; spreker althans, ofschoon gaarne den voorrang erkennende van de jeugdiger oogen van CONESTABILE, had gemeend op dien steen te lezen **Ǝ†DV** (PURTP). Ware deze lezing de juiste, dan zou

de Tyrtaeus van VISCONTI, ofschoon langs een anderen weg, kunnen behouden blijven.

Na deze mededeeling worden door andere leden vele bedenkingen tegen de verklaring van den Heer CONESTABILE gemaakt. De Heer GOUDSMIT tracht door het voorbeeld eener geheel verschillende vertaling aan te tonen, dat hier alles onzeker moet gerekend worden. De Heer BOOT meent, dat men zelfs het Etruskisch alfabet nog niet genoegzaam kent, veel min over taal en taalvormen kan oordeelen en vraagt hoe veel letters dat alfabet bevat. Ook de Heer M. DE VRIES voegt zich bij de twijfelenden. Hij zegt dat, indien het Etruskisch gelijk de Heer C. onderstelt, eene indo-germaansche taal is, de vormen (b. v. de Nominitivus op s. eindigende) dit zouden moeten doen bespeuren. De geheele methode schijnt hem onzeker te blijven. Ook hij heeft bezwaren tegen de omzetting van letters, welke voorgeslagen is, en die hem willekeurig toeschijnt. Het geheele consonantisme heeft zoo weinig van dat der indo-germaansche talen, dat eene verklaring uit die talen hem onwaarschijnlijk voorkomt. Hem heeft zich de vraag ook voorgedaan, of in de *Inscriptiones bilingues* wel het onderste opschrift altoos eene bloote vertaling van het bovenste is?

De Heer LEEMANS vindt, dat men in zijn twijfel te vergaat. Hem zou het bijna onverklaarbaar zijn, indien eene taal van zulk eenen beslissenden invloed in Italië, en die door zoovele Romeinen verstaan en gesproken is, niet vroeg of laat voor verklaring mocht vatbaar worden. Hij vermeldt eenen landgenoot van CONESTABILE, met name BERTANI, die de Etruskische opschriften regelrecht uit het Sanskrit heeft zoeken te verklaren. De Heer JANSSEN doet opmerken, dat Graaf CONESTABILE het geschrift van BERTANI zeer goed gekend heeft, doch dat deze slechts enige vruchten

van onderzoek, tot eigen oefening in het Sanskrit, heeft gegeven.

De Heer OPZOOMER wenscht vóór alles te weten, of er in de verklaring der Etruskische opschriften reeds iets boven allen twijfel verheven is, dan of men nog geheel van gissingen afhangt. De Heer JANSSEN doet o.a. opmerken, dat eenige oude schrijvers enkele Etruskische woorden opgeven en verklaren, en dat deze een veilig hulpmiddel aanbieden. De Heer M. DE VRIES wenschte al deze door oude schrijvers verklaarde woorden als grondslag van verder onderzoek bijeengebracht en behandeld te zien; een arbeid, waartoe hij den Heer JANSSEN opwekt.

De Heer BRILL drukt den wensch uit, dat men mannen, die aan de ontcijfering van dit raadselachtig schrift een onvermoeibare volharding, stalen vlijt en groote scherpzinnigheid besteden, niet moge ontmoedigen door alleen op de onzekerheid van de uitkomsten en het uiteenlopende der gissingen te wijzen, en maakt nog enige opmerkingen tot ondersteuning der woordverklaringen van CONESTABILE.

De Heer JANSSEN, door den Voorzitter uitgenoodigd om voor het Proces-Verbaal dezer Vergadering een inhoudsopgave zijner Bijdrage aan den Secretaris mede te deelen, neemt dit op zich.

De Heer BOOT deelt mede, dat de Gedenkpenning aan den bekroonden dichter van het Latijnsche Prijsvers van wege het Bestuur der Akademie is toegezonden, nadat deze in overleg met de Commissie van beoordeeling verscheidene verbeteringen in zijn dichtstuk had gebracht.

De Heer VAN DEN BRINK geeft de Vergadering bericht, dat het Rapport wegens het Charterboek niet is geteekend

door den Heer VAN DEN BERGH, daar deze thans te London werkzaam is om Charters, daar ter plaatse voorhanden, voor het ondernomene werk af te schrijven, en dat men van deze werkzaamheid voor de onderneming goede vruchten mag te gemoet zien.

Daar een der leden na deze gewone nog eene buiten-gewone Vergadering verzocht heeft, wordt de mededeeling van den Heer LEEMANS verdaagd, en de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} SEPTEMBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
T. ROORDA, J. P. SIX, L. J. F. JANSEN, J. C. G. BOOT, S. KARSTEN,
J. VAN LENNEP, J. HOFFMANN, N. BEETS, D. HARTING, W. G. BRILL,
J. H. HOLWERDA, H. C. MILLIES.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld.

De Secretaris leest voor het in Junij ll. ingekomen
docdsbericht van den Heer NIJHOFF, en meldt, dat hij een
brief van rouwbeklag aan de Weduwe van den overledene
heeft geschreven.

Is ingekomen eene Missieve van den Heer ARNOLD
SCHAEPKENS ten gelcide van een exemplaar van zijn werkje
L'art religieux. Souvenir des frères VAN EIJCK. Aangenomen
voor de Bibliotheek.

De Heer BOOT deelt mede, hoe ver men is gevorderd met het afdrukken van het bekroonde Latijnsche Prijsvers. Er zal eene keurige staalgravure aan worden toegevoegd, en eerlang zal het dichtstuk in het licht verschijnen.

De Secretaris leest een woord ter nagedachtenis der overledene mededeleden der Akademie DE GREUVE en NIJHOFF. De Vergadering verzoekt, dat dit woord moge worden gedrukt; de Secretaris verklaart dit te zullen in overweging nemen.

De Heer SIX doet mededeeling van eene afbeelding van een Monument in de Domkerk te Ments ter gedachtenis van SIEGFRIED VAN ECKSTEIN, Aartsbisschop van Ments. De Aartsbisschop kroont met de rechterhand HENDRIK VAN THURINGEN, met de linker WILLEM VAN HOLLAND tot Roomsche Koningen, en vermeldt dat een afgietsel daarvan bij de Maatschappij *Arti et Amicitia* is ingekomen.

Datzelfde lid spreekt over eenige munten van de eerste Ptolemeën, in de schikking van welke gedenkpenningen de Numismaten, een LENORMANT, SCHLEDEHAUS en GROTE zijns inziens nog niet zoo gelukkig zijn geslaagd als in andere hunner onderzoeken. De Heer SIX komt, na het geven van eenige beschouwingen over een zeker aantal door hem ter vergadering medegebrachte muntstukken, tot het resultaat, dat vele der gouden en zilveren munten, die men tot dus ver aan PTOLEMAEUS I toeschreef, niet in Egypte, maar in Phenicië, en eerst geruimen tijd na den dood van dien Vorst geslagen zijn.

Op verzoek van den Heer JANSSEN is de Heer SIX gaarne bereid om deze mededeeling, naauwkeurig geformuleerd, aan den Secretaris te doen geworden. Andere Numismaten

zullen daardoor gelegenheid erlangen, meent dat lid, om op de verkregen resultaten voort te bouwen.

De Heer VAN LENNEP wenscht de Vergadering eenige oogenblikken te onderhouden over den oorsprong van het St. Nikolaasfeest. Het daarover door onze geleerde landgenooten VAN HENGEL, SCHOTEL en TER GOUW openbaar gemaakte heeft hem nog niet volkommen voldaan. Waarom hebben de Nederlanders aan de viering van *dit* feest de voorkeur gegeven boven die van het Kerstfeest, hetwelk bij hunne stamgenooten bijna eenparig is ingevoerd? Spreker haalt eene plaats van BREERO aan, waarin de viering van St. Nicolaas uitvoerig wordt beschreven. Den oorsprong dezer gewoonte meent de Heer VAN LENNEP aangewezen te vinden in een brief van Mevrouw DE SÉVIGNE, voorkomende in 'de verzameling door HACHETTE uitgegeven, en waarop eene aantekening, uit het Dictionnaire de Trevoux ontleend, vermeldt, dat de Spanjaarden het feest *sapate* noemden, en op gelijke wijze als bij ons met het ouderling toezenden van geschenken en *Surprises* aan hunne vrienden, vierden. Hieruit maakt de spreker op, dat wij onzen St. Nicolaas aan de Spanjaarden verschuldigd zijn. Het zal dus waarschijnlijk het eerst bij de Hovelingen van FILIPS den Schoone in zwang zijn gekomen, en van het hof tot het volk zijn doorgedrongen.

Bij deze gelegenheid maakt de Heer VAN LENNEP zijne mededeleden opmerkzaam op het groot aanbelang dezer Briefwisseling van Mevrouw DE SÉVIGNE, en op de geleerde noten die er aan zijn toegevoegd, tot opheldering van onze Geschiedenis. Bij voorbeeld omtrent den overtocht des franschen legers in 1672 over den Rijn bevatten de in deze brieven voorkomende berichten eenige volkommen juiste bijzonderheden; alsmede omtrent onzen DE BUYTER bij ge-

legenheid der vermelding van diens dood. Uit het een en ander blijkt, dat de uitgever uit de beste bronnen heeft geput, en dat men hem dan ook in andere opzichten gerustelijk kan vertrouwen.

De Heer BRILL bevestigt de opmerkingen van den Heer VAN LENNEP, ook op grond van het woord *sapate*, dat in het Spaansch een *schoen* betekent (gelijk het fransche *savate*).

De Heer MILLIES maakt tegen het gevoelen van den Heer VAN LENNEP de bedenking, dat de viering van het St. Nikolaasfeest niet van de Hovelingen van FILIPS den Schoone is uitgegaan, maar vooral onder de lagere volksklasse is in gebruik geweest. Hij vermeldt, hoe de Kerkeraad te Amsterdam tusschen de jaren 1640 en 1650 zich tegen de viering van dit „paapsche feest” verzet heeft, en heeft gezocht het door de Regering te doen afschaffen. Het St. Nikolaasfecst vond, gelijk uit de handelingen des Kerkeraads blijkt, vooral onder de midden- en lagere klassen, groote belangstelling; weshalve Spreker het bezwaarlijk als op het voorbeeld der Hovelingen doorgedrongen, kan beschouwen.

De Heer VAN LENNEP, hoezeer niet ontkennende dat het feest reeds zeer vroeg ook bij het volk is gevierd, vraagt alleen, of zulks plaats had op de wijze zooals dit thans in gebruik is. Te Amsterdam werd het, aangezien St. Nikolaas hier de Patroon der stad was, met bijzondere voorliefde gehouden: de plaats van Mevrouw DE SÉ-VIGNÉ bewijst dat het onder de hogere standen in haren tijd, ter gelegenheid van het huwelijk eener Prinses van Savoye, werd gevierd.

De Heer HOFFMANN spreekt in het breede over de beoefening der Hollandsche taal in Japan. Die beoefening

was eene behoefté voor de Japanners sedert zij in het begin der zeventiende eeuw onder de andere natien bijna uitsluitend met Hollanders in aanraking kwamen. De Spreker geeft een overzicht van hetgeen van dien eersten tijd af, ter beoefening onzer taal door Japanners geschied is, en verklaart zich, op voorstel van den Voorzitter, bereid, zijne bijdrage ter plaatsing in de *Verslagen en Mededelingen* uit te werken, en aan den Secretaris te verstrekken.

De Heer HOLWERDA brengt hulde aan de uitgave door den Hoogl. COBET van de *Hellenica* van XENOPHON in het licht gegeven en de emendatiën die de Hoogl. daaraan heeft toegevoegd, doch maakt over sommige zijner conjecturen aanmerkingen en bedenkingen, die hij in het breede ontwikkelt, en voornemens is later in het Latijn voor de Werken der Afdeeling te bearbeiden.

De Heer BRILL, die voornemens was geweest over de gewoonlijk verkeerdelyk beoordeelde gevolgen van het twaalfjarig bestand te spreken, zal deze bijdrage wegens het vergevorderde uur tot eene volgende vergadering uitstellen.

Nadat de Heer ROORDA een exemplaar van zijn werk *Dichtmaat, versmaat en versbouw* voor de boekerij der Akademie heeft aangeboden, en de Heer JANSSEN het onlangs uitgekomene werkje van den Graaf CONESTABILE: *Second Spicilegium de quelques monuments étrusques*, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

OVER DE MUNTEN,

DIE DEN

NAAM VAN PTOLEMAEUS SOTER DRAGEN.

DOOR

J. P. S I X.

De munten der Ptolemaeën, koningen van Egypte, wachten nog steeds op eene behoorlijke rangschikking, en hoezeer F. LENORMANT in de *Revue Numismatique* en vooral A. SCHLEDEHAUS in GROTE's *Münzstudien* er in geslaagd zijn om de Cyprische seriën (Cittium, Paphus en Salamis) met juistheid onder de latere Ptolemaeën te verdeelen, zoo zijn zij echter op verre na zoo gelukkig niet geweest in hunne onderzoeken van de seriën, die onder de eerste Lagiden zijn gemunt. De reden hiervan is, dat zij, zoo als algemeen geschiedt, de zilveren tetradrachmen, die het gewone type hebben: Kop van soter met diadeem, de hals met de aegis van Jupiter bekleed. Kz. Adelaar op den bliksem van Jupiter staande, met het opschrift ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ, toeschrijven aan PTOLEMAEUS I soter zelven. LENORMANT erkent echter, dat sommige dier stukken van lateren tijd, enkelen zelfs van de regering van PTOLEMAEUS IV PHILOPATOR schijnen te dagteekenen. Evenzoo worden de overige goud- en zilverstukken, die dezelfde typen hebben, maar met het opschrift ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ,

gewoonlijk gerekend te beginnen onder SOTER en voort te duren onder zijn eerste opvolgers.

Dit is echter onjuist. SOTER is, sedert hij in 305 v. Chr. dien eernaam van de Rhodiërs ontving, geen meester van Phenicië geweest, en het schijnt toch, dat daar de tetradrachmen met het opschrift ΣΩΤΗΡΟΣ zijn geslagen. Van de stukken, die de eerste letters der namen van Tyrus, Sidon, Gaza, Ptolemais, Stratonos Pyrgos, Joppe, enz. voeren, is het zeker, van de overigen zeer waarschijnlijk, en zonder eenigen grond heeft men eenigen als in Egypte gemunt willen doen voorkomen.

PHILADELPHUS daarentegen is, kort nadat hem in 285 de regering door zijnen vader was overgegeven, welligt terstond na den dood van SELEUCUS I van Syrië in 281, meester geworden van Phenicië en van aanzienlijke bezittingen in Klein-Azië. Zijne vrouw ARSINOE sloeg te Tyrus en Sidon gouden tetrastaters of octodrachmen met de jaartallen ΑΔ, ΑΖ, ΑΗ (34, 37, 38) en diezelfde jaartallen met diezelfde stedenamen verbonden, vindt men op de *Soter* tetradrachmen. Het zijn, naar allen schijn, regeringsjaren van PHILADELPHUS.

Dan is het ook hoogst onwaarschijnlijk, dat SOTER zijn eigen beeldtenis op munten heeft doen plaatsen, iets dat toen nog niet in gebruik was, doch zeer natuurlijk, dat PHILADELPHUS, na den dood zijn vaders, hem als een tweeden ΖΕΥΣ ΣΩΤΗΡ op zijne munten afbeeldde, even als LYSIMACHUS op de zijnen den kop van ALEXANDER den Groote, als zoon van AMMON gehoornd, heeft doen graveren.

Zijn de *Soter* tetradrachmen in Phenicië geslagen, dan zijn ze alle ouder dan 199, het jaar, waarin ANTIOCHUS III die streken aan PTOLEMAEUS V EPIPHANES heeft ontnomen, en ze weder met Syrië heeft vereenigd, nadat ze daarvan 80 jaren waren afgescheiden geweest. Hiermede stemmen overeen vier *Soter* tetradrachmen met de jaartallen ΕΕ, ΟΒ, ΟΗ en ΠΔ (65, 72, 78 en 84), die, als regerings-

jaren van PHILADELPHUS gerekend, vallen in 221, 214 en 208 v. Chr. onder PHILOPATOR en in 202 onder ΕΠΙΦΑΝΕΣ, drie jaren vóór dat hij Phenicië verloor. Hoogere jaren zijn nog niet bekend geworden.

Maar er is ook geen grond om aan te nemen, dat de andere gouden en zilveren munten der Lagiden, (voor zoo ver ze niet, door het voeren der namen van Κίττιος, Πλάφος en Σάλαμις, blijken in Cyprus te zijn geslagen) in Egypte vervaardigd zijn, hoezeer ook F. LENORMANT gemeend heeft, in de daarop voorkomende letters en monogrammen namen van steden, in Egypte gelegen, te vinden. Integendeel kunnen die monogrammen even goed en beter de namen behelzen van steden, behorende tot de bezittingen, die PHILADELPHUS en EUERGETES op de kusten van Klein-Azië en in Syrië hebben gehad.

Hierbij komt, dat toen PHILOMETOR in 147 een oogenblik koning van Syrië was, hij terstond zilveren tetradrachmen deed slaan, maar dat, toen ANTIUCHUS IV gedurende eenigen tijd, 170—168, Egypte beheerschte, bij aldaar niet in zilver, zoo als hij in Syrië gewoon was, maar slechts in koper heeft gemunt.

Ook is het opmerkelijk, dat ΕΠΙΦΑΝΕΣ, onder wiens Phenicië verloren ging, de laatste is wiens beeld op goudstukken wordt gevonden; dat de koperen munten in Egypte veel zwaarder waren dan in eenig ander land, waar men zilveren munt bezigde; en dat in den papyrus, door LETRONNE uitgegeven (*Recompense promise à qui découvrira ou ramènera deux esclaves etc.*), wel sprake is van goudstukken ter waarde van eene mina zilver, aan een gezant, een Cariër uit Alabanda, ontvreemd, maar dat de belooning aan den aanbrender niet in goud of zilver, maar in talenten en drachmen koper wordt uitgeloofd.

Het schijnt dus, dat in Egypte alleen koperen munt wettig betaalmiddel was.

Kunnen de munten, waarop SOTERS kop wordt gevonden, niet van hem afkomstig zijn, zoo zijn er toch anderen, die hem behooren.

Vooreerst de staters en tetradrachmen met typen en opschrift van ALEXANDER den Groote, die door L. MÜLLEK (*Numismatique d'Alexandre le Grand*) met regt als Egyptisch zijn erkend, en die blijkens den stijl eenigen tijd na ALEXANDERS dood zijn gemunt.

Dan andere tetradrachmen, daarin van de vorige verschillende, dat zij den kop van ALEXANDER, met diadeem, gehoornd als zoon van AMMON en met olifantshuid bedekt, vertoonen.

Voorts tetradrachmen en drachmen met denzelfden kop, en op de keerzijde Pallas Promachos, de adelaar op den bliksem, het opschrift ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ en de monogrammen of namen van steden, waaronder dat van Gaza. Gaza is van 320 tot 315 aan SOTER onderworpen geweest, toen hij nog in naam van ALEXANDER Roxanes zoon regeerde en van dien tijd dagtekenen dus die munten.

Eindelijk na den dood van den jongen ALEXANDER in 311, halve gouden staters met de gewone type van ALEXANDER en het opschrift ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ.

Ook koperen munten zijn er van SOTER in grooten getale en daaronder sommige, die gewoonlijk in veel lateren tijd worden geplaatst, zoo als SCHLEDEHAUS dit onlangs heeft aangetoond.

Maar al weet men, dat de munten, vroeger aan SOTER toegeschreven, hem niet behooren, zoo zal het toch moeilijk zijn, om ze tusschen zijne opvolgers te verdeelen, zoo lang er geene lijst bestaat van al de stukken, waarop jaartallen voorkomen, en het dus niet zeker is of die getallen regeringsjaren zijn of dat zij tot eene aera behooren.

OVER DE BEOEFENING

DER

NEDERLANDSCHE TAAL IN JAPAN.

MEDEDEELING VAN

J. H O F F M A N N.

Onder de Westersche talen, die in Japan beoefend worden, neemt van ouds af de Nederlandsche, of zoo als men ze in Japan noemt, de Nederduitsche of Hollandsche taal, de voornaamste plaats in.

Toen in het begin der 17de eeuw het Japansche rijk alleen voor het verkeer met China en Holland geopend bleef, was van de Westersche talen alleen de Hollandsche van belang en spoedig werd een collegie van tolken opgerigt, dat zich in het verkeer met de Hollanders te Desima op de beoefening dier taal toelegde.

Naar gelang men meer en meer met haar bekend werd, werd ook de belangstelling in de Nederlandsche literatuur meer en meer opgewekt, en wat in de eerste plaats de aandacht trok, waren de boeken over genees- en heelkunde. Om deze te kunnen verstaan, begonnen weldra ook Japansche doctoren zich op de beoefening van het Hollandsch toe te leggen, en de lijfartsen van vele vorsten werden

door de studie dezer taal in staat gesteld, de Nederland-sche werken over geneeskunde te leeren kennen, en hunne lijders naar Europeesche voorschriften te behandelen.

Het is het doel niet van den Spreker de uitbreidung van de beoefening der Nederlandsche taal en literatuur in Japan geschiedkundig na te gaan en de namen der meest verdienstelijke mannen op te noemen. Hij wenscht zich te bepalen tot het vermelden van eenige feiten, die hij in den omgang met Japanezen heeft leeren kennen en die het meest zijne aandacht trokken.

Terwijl bij de Japansche tolken de beoefening van het Hollandsch van den beginne af eene praktische rigting nam, en het leeren *spreken* een eerste vereischte was, zagen de Japansche geleerden, die in onderscheidene deelen des riks de vreemde taal uit boeken moesten leeren, zich van het voorregt, dat de Japansche tolken genoten, van den omgang met Europeërs verstoken, en zij konden zich met de juiste uitspraak der Nederl. taal niet bekend maken.

Afgaande op de omschrijving der Nederlandsche klanken door middel van het Japansch syllabaire, dat zelf zoo hoogst gebrekkig is, dat het niet eens toereikend is het Japansch te schrijven, zoo als het gesproken wordt, heeft men zoo goed of kwaad het ging aan het Nederlandsch eene uitspraak toegekend, die de ware niet is en niet kon zijn. Deze uitspraak ging van den vader op den zoon, van den leeraar op den leerling over en gold voor goede munt. Een Nederlandsche tekst, door den eenen voorgelezen, werd immers door den anderen, die evenzoo had leeren lezen, verstaan. Toen evenwel de geleerden en doctoren, die het Japansch Gezantschap, dat verleden jaar Europa bezocht, waren toegevoegd, en die reeds door het vertalen van Nederl. boekwerken zich als gelukkige beoefenaars der Nederl. taal hadden doen kennen, hier met Nederlanders in aanraking kwamen, moesten ze tot hun leedwezen onder-

vinden, dat de gesproken taal hun vreemd was — dat men hen zelven slechts weinig verstand en zijn toevlucht nemen moest tot het schrift.

Wat zij schreven, was correct Nederlandsch, de wijze van uitdrukking klaar en duidelijk, zoo lang er geene onderlinge verwisseling van de *l* en *r* insloop. Hun oog was aan het geschreven woord gewend, mond en oor daarentegen waren een' weg opgegaan, die nu bleek niet de regte te zijn.

Het verschijnsel is geenzins vreemd: als de Engelsche geleerde het Latijn op zijn Engelsch uitspreekt, wordt hij door collega's van het continent ook niet, of toch zeer moeijelijk verstaan. En even als men te Oxford het Latijn op zijn Engelsch leest, leert men op de Hollandsche school, die sedert eenige jaren in de hoofdstad Jeddo is opgerigt, het Hollandsch op eene eigenaardige wijze lezen. Volgens mededeeling van een mijner Japansche vrienden, die zelf deze school bezocht heeft, telde zij in 1861, d. i. vóór het vertrek van het gezantschap uit Japan, een zestigtal leerlingen, die zich onder de leiding van meesters op het aanleeren der Nederlandsche taal en op het vertalen van allerlei Nederlandsche boeken toelegden. Toen nog was het Nederlandsch de meest beoefende vreemde taal in Japan, maar men gaat te ver, als men denkt dat het tevens de hofstaal is, of meent dat het die zou kunnen worden. Dit in 't voorbijgaan gezegd. Het Nederlandsch heeft dus in Japan hetzelfde lot als het Chineesch ondergaan. Ook hiervan heeft zich eene uitspraak ingang verschaft, die op zich zelve staat en door geen Chinees verstaan wordt. Men heeft deze gebrekkige uitspraak van het Chineesch wel eens voor een bepaald oud Chineesch dialect willen doen doorgaan, maar spreker ziet er nog al bezwaar in, deze meening te beamen.

Spreker komt tot de moeijelikheden, waarmede de Ja-

paners in hunnen onvermoeiden ijver om het Nederlandsch magtig te worden, te kampen hebben.

Tot de voornaamste moeijelikheden behoort het groote *verschil*, dat tusschen het Japansch, als behoorende tot de Altaïsche taalfamilie, en tusschen de talen van het Westen, de Indo-Germaansche, bestaat. De hooger opgevoerde ontwikkeling dezer talen biedt den Japaner eene menigte verschijnselfen, die hem geheel en al vreemd zijn, zoo als onze behandeling van het werkwoord, het gebruik van lidwoorden en duizend andere schakeringen, waarvoor het genie der Japansche taal ongevoelig bleef.

Eene andere moeijelijkheid biedt het spraakorgaan, dat aan eene menigte klanken der Europeesche talen niet gewend is, en slechts na groote inspanning en veel oefening de uitspraak daarvan kan magtig worden. Daar aan een zestal onzer Japansche gasten sedert eenige maanden ten huize van den spreker door een' hoofdonderwijzer onderwijs in de Nederlandsche taal gegeven wordt, was hij van den beginne af in de gelegenheid, het eigenaardige van hun spraakorgaan te leeren kennen en daarvan ook aantekeningen te houden. Geen van hen verstand aanvankelijk een woord Hollandsch.

Het onderwijs werd aangevangen met het leeren der klanken *a*, *e*, *i*, *o*, *oe*.

De uitspraak der *a* zweemde in den aanvang naar *a* in het Engelsche *wall*;

de *e* naar de *é* in het Fransche *même*, doch minder helder;

de *o* neigde veel naar de *a* in het Engelsche *to walk*;

de *i* veel tot de *i* in ons *in*;

oe was bij de meesten onverstaanbaar, alhoewel zij in het Japansch een zeer gewone klank is.

Uiterst moeijelijk was eene goede uitspraak te verkrijgen van ons *ij*, *au*, *ou*, *eu* *aau*, *oei* en *ieu*, vooral van *u*, *eu* en *ui*.

Bij het leeren kennen en uitspreken der medeklinkers, die dadelijk van een der vijf klanken gevolgd werden, waren de volgende voor bijna allen uiterst moeijelijk: *ka*, *ke*, *ki*, *ko*, *koe*, het laatste als *ko* in ons *kort*; *ta*, *te*, *ti*, *to*, *toe*; voor *ti* werd *tsi* en *tschi*, en voor *toe*, *tsoe* gezegd. Bij de poging om *ti* voort te brengen, ontstond veelal *tei*, uit *diep* werd *tsiep* en *teip*, en het duurde lang alvorens de verlangde klank *ti* tot stand kwam.

Se en *si* klonken als *sje* en *sji* (Hoogd. *sche*, *schi*); ook in Japansche woorden plegen ze, naar den tongval van Yeddo, *se* en *si* als *sje* en *sji* uit te spreken.

Tusschen *b* en *d* werd veelal geen verschil opgemerkt, hetgeen evenwel aan eene onderlinge verwisseling der drukletters te wijten was. *M* en *n* werden vrij wel uitgesproken, ook *f* en *w*, maar de uitspraak der *v* was hun zeer moeijelijk.

De eerste pogingen om *sch* uit te spreken, kwamen op *sk* neer, vervolgens op Hoogd. *sch*, en eerst na veel oefening verkreeg men ons *sch* in *schip*.

De grootste zwarigheid echter deed zich in de *l* en *r* voor. In het Japansch zelf ontbreekt de *l*, en als die klank in woorden uit vreemde talen overgenomen voorkwam, werd hij met de *r* gelijk gesteld. Eene en dezelfde Japansche letter gold voor twee klanken, die men voor eenzelvig hield; een misslag van den kant der Japanners, die Europeche taalkundigen op het denkbeeld heeft gebragt, als stond de tongklank *r* der Japansche reeks *ra*, *re*, *ri*, *ro*, *roe* tusschen *r* en *l*, en men heeft zelfs om dezen medeklinker af te beelden, eene uit *r* en *l* gecombineerde letter doen gieten.

Het feit is echter dit, dat de tong van een *pur sang* Japanner uit Jedo onze *l* in het geheel niet kan uitspreken en eene lange oefening noodig heeft, om een klank te uiten, die er eenigzins op gelijkt.

In plaats van bij de *l* den tip der tong tegen het gehemelte digt bij de bovenste rij tanden op te ligten, werd, bij onze gasten de tong, zonder ergens aan te raken door den mond geslingerend, terwijl bij de *r* de tong onbeweeglijk scheen gehouden te worden, en ons ratelen bij die letter door hen niet kon worden voortgebracht. De eigenlijk Japansche *r* heeft haren zetel achter op de tong even als de *r* in het Engelsche *part*.

Het verdient opmerking, dat bij de Chinezen juist het omgekeerde plaats heeft, en dat deze wel de *l*, maar volstrekt geene *r* kunnen uitspreken.

De overige medeklinkers *k*, *p*, *s*, *z* en *t* werden, als er geene *i* opvolgde, vrij goed uitgesproken.

Om eenig overzigt te geven van de afwijkingen in de uitspraak, volgen hier enige woorden met de uitspraak zoo als ze bij sommigen werd opgemerkt.

Nederlandsche woorden.

zal

hol

vil

wol

ul

hoog

haak

loom

rood

zien

oor

duur

schip

loop

ril

Uitspraak van sommige Japaners.

zaal, zôl

rol, hoil

viel

woil

ioel, ook ioerl

goog, de g als in fr. garçon

gaak

room, lroom, ook droom

dood

sjien

oollr of oorl

dioer

skip, sjip of sjép

lôp, lôpf; o als a in Eng.

to walk

rel, fr. è

Nederlandsche woorden.	Uitspraak van sommige Japaners.
baal	daal
weer	wêr, fr. è
wiel	wêl
poot, zit, heet	poote, zit-te, heet-te.

Deze opmerkingen, die sommige eigenaardigheden van het Japansche spraakorgaan toelichten, werden, zoo als gezegd is, bij een zestal Japenezen gedurende het onderwijs, dat ze in de Nederlandsche taal ontvingen, gemaakt.

Eene derde moeijelijkheid is voor de Japansche beoefenaars der Nederlandsche taal gelegen in den klemtoon, waarvan degenen, die het Nederlandsch alleen uit boeken kennen en niet van eenen Nederlandschen meester hebben leeren spreken, geene voorstelling hebben. Zij spreken zonder syllaben-, woord- en zihtoon; en geeft de afwijkende uitspraak van vele onzer klinkers en medeklinkers reeds eene onzekere voorstelling van hetgeen men zeggen wil, de achterwegelating van den klemtoon heft den band tus-schen de verschillende lettergrepen op, en maakt het verstaan schier onmogelijk. Dit gebrek wordt alleen verholpen door de aanwending van accenten, zoo als door ons geschied is. Nu heeft men een middel om *regéring* te onderscheiden van *régeling*.

De Spreker meent zijne mededeeling niet te mogen besluiten, zonder nog met een woord te reppen van het bestaan van tongvallen der Japansche taal. Volgens eene van den Heer FOEKETSU GEN ITSIROO, Secretaris en tolk van het Japansche gezantschap, verkregene mededeeling, heeft bijna iedere provincie van het Japansche rijk een eigen tongval, en het verschil der tongvallen wordt groter, naar gelang de provinciën meer van elkander verwijderd zijn. Het is een feit, dat de inboorling van Nangasaki en die van Hakodate (in het noorden van Japan)

elkander niet verstaan. De koopman of ambtenaar uit Jeddo kent den tongval van Nangasaki niet; men wordt door hem niet begrepen als men in dezen tongval spreekt. Te midden van de verschillende tongvallen heeft zich echter één als algemeene spreektaal doen gelden; het is de spreektaal van Jeddo, den zetel van het Gouvernement van den Taikoen; ieder wel opgevoed Japaner maakt zich met die taal bekend en ook in de scholen wordt zij onderwezen.

Als voorbeeld dezer algemeene spreektaal mogen de Winkelgesprekken dienen, die door Spr. in 1861 in het Hollandsch, Engelsch en Japansch zijn uitgegeven en waar aan zich nu eene in dit jaar door R. ALCOCK uitgegeven reeks van *Familiar Dialogues in Japanese with English and French translations* aansluit. De Jeddotaal onderscheidt zich vooral door eene overmaat van beleefdheid, die ook op de onbeduidendste uitingen haren stempel drukt.

De vraag, welken tongval de beoefenaar der Japansche taal dient te kiezen, is dus in dien zin beslist, dat de Jeddotaal de sleutel is tot het verkeer met het beschaaerde deel der natie; terwijl de kennis van andere tongvallen hem in staat stelt, ook den gemeenen man in andere gedeelten des Rijks te verstaan.

OPMERKINGEN

OVER DEN

OUD-JAVAANSCHEN DIERENRIEM,

DOOR

H. C. MILLIES.

Bij een onderzoek naar den dierenriem schijnt het, gelijk bij andere volken, ook doelmatig bij de Javanen en de overige natien van den Indischen Archipel de *beelden* en de *namen* der teekens van den dierenriem te onderscheiden, terwijl op Java en elders nog weder in beiden de oud-Hindoesche van de latere Mohammedaansche zodiakaal-teekens verschillen. Afbeeldingen zijn van Java, zoo veel ik weet, alleen tot nu toe uit de Hindoe-periode bekend. Twee daarvan zijn uitgegeven door RAFFLES in zijne *History of Java*. Lond., 1817. 4°. Vol. I. p. 478 en Vol. II. p. 57. De eerste is ontleend aan een oud HS. van Cheribon, waarvan de tijd der vervaardiging niet is opgegeven, en stelt de 12 beelden in afzonderlijke verticale vakken voor. Naar de gelijkvormigheid der beide eerste figuren te oordeelen, schijnen zij uit de *Falak Boedha Kawi* ontleend te zijn, die zich thans in een der HSS. van de Bibliotheek der Royal Asiatic Society te Londen bevindt en waarvan, op verzoek van den Heer A. B. COHEN STUART, onlangs alleen de twee eerste

figuren en bijschriften in de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië*, VIe Dl., 4^e Stuk. Amst., 1863, Pl. IX^a en IX^b in steendruk zijn uitgegeven. Wegen de merkwaardigheid van eenige beelden en namen in het door RAFFLES gebruikte HS., is het jammer, dat ook de overige figuren en bijschriften, zoo die zich in het Londensche HS. bevinden, niet mede in gemeld Tijdschrift zijn opgenomen *). De tweede, niet zeer duidelijke afbeelding, door RAFFLES uitgegeven, is, gelijk al de andere tot dusver bekende, ontleend aan een koperen vaas of beker, die, volgens hem, het jaartal 1361, Jav. jaart., draagt. Op dezen zodiakaal-beker staan, even als op al de andere mij bekende, boven de beelden van den dierenriem, nog twaalf andere figuren. Een' gelijksoortigen beker van het jaar 1243? deed JOHN CRAWFURD, naar het schijnt niet geheel naauwkeurig, afbeelden in zijn *History of the Indian Archipelago*. Edinb., 1820. Vol. I. pag. 297, Pl. 8. Een derde, van het jaar 1242 of 1246, werd mede niet geheel naauwkeurig afgebeeld en door den Heer FRIEDERICH bekend gemaakt in de *Verhandelingen van het Batav. Genootschap*, Dl. XXIII. Batav., 1850. Pl. 19 en bl. 31 der beschrijving. Een' vierden, naar ik meen met het jaarmerk 1282 (c. 1360 n. Chr.), die, afkomstig uit de schoone en zoo jammerlijk verstrooide verzameling van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN, thans in bezit is van den Heer w. HEKKING JR. te Amsterdam, mag ik U, met toestemming van den tegenwoordigen eigenaar, hier vertoonen (zie op de plaat figuur I). Het doet mij leed, dat ik de rijke verzameling van soortgelijke

*) Op te merken is, dat de in gewone Javaansche letters gedrukte stukken op blz. 288 en 289 niet, gelijk Mr. S. KEIJZER meent, overeenkomen met de lithographische facsimile's op Pl. IX^a en IX^b, maar veel eerder een soort van corrupte Javaansche vertaling of verklaring der Kawi-bijschriften bevatten.

monumenten, volgens den Heer LEEMANS, te Leiden bewaard, evenmin heb kunnen raadplegen, als die zich in den Haag en te Delft bevinden *). Eene zorgvuldige vergelijking toch zou vermoedelijk nog eenige kleine merkwaardige bijzonderheden in deze gedenkteekenen der oudheid kunnen doen opmerken of ophelderken.

Daar het ontwijfbaar zeker is, dat de kennis van den dierenriem uit Indië naar Java is overgebracht, is het bij de vergelijking te betreuren, dat ons wel oude namen en beschrijvingen, maar geene afbeeldingen uit Indië bekend zijn, die met zekerheid tot vroege oudheid opklimmen. De eerste die, zoo veel ik weet, eene afbeelding gaf van een dierenriem uit een tempel in Madura in Zuid-Indië, was JOHN CALL, wiens aftekening, schoon wat onduidelijk, eenige merkwaardige bijzonderheden bevat. Zij is te vinden in de *Philosophical Transactions*, Vol. LXII. Lond., 1772. 4°. Tab. X, pag. 353. Eene andere afbeelding, wel van nieuweren oorsprong, gaf W. JONES in de *Asiatic Researches*, Vol. II. Lond., 1799. 4°. pag. 303. Eene derde, uit Carnatica, met de beelden der planeten en naxatra's komt voor in de *Transactions of the Royal Asiatic Society*. Lond., 1835. Vol. III. p. 31. Tab. I. Eene vierde in EDW. MOOR's *Hindu Pantheon*. Lond., 1810., 4°. Tab. 88, ken ik alleen

*) Sedert had de Hoogleeraar T. ROORDA de goedheid mij een' soortgelijken beker in zijn bezit te doen kennen en daarvan eene naauwkeurige aftekening te bezorgen. Een' anderen, weinig verschillenden, maar goed bewaarden beker vond ik in het Koninkl. Kabinet van Zeldzaamheden te 's Hage en aan de voorkomendheid van den Heer A. A. VAN DE KASTEELE, die steeds bereid is die verzameling dienstbaar te maken aan wetenschappelijk onderzoek, heb ik het te danken, dat ik eene afbeelding van dat stuk kan geven (Zie op de plaat fig. II). Twee oud-Jav. bekers zag ik bij den Heer G. L. BAUD te 's Gravenhage. De een komt geheel overeen met dien van het Haagsch Museum; de ander, schoon bijna vergaan en hoogst onduidelijk, is zeer opmerkelijk wegens het groot verschil in de figuren en in de plaatsing der zodiakaal-teekens. Het doet mij leed, de toegezegde aftekening van dat stuk niet te kunnen mededeelen.

uit de copij in: *Religions de l'antiquité de FRÉD. CREUZER*, trad. par J. D. GUIGNIAUT. Tome IV, 1e partie. Paris, 1841, 8°. Tab. XVII. fig. 94. pag. 18. Eene verzameling van vier reeksen Boeddhistische zodiak-figuren uit Ceilon, gaf EDWARD UPHAM, in *The history and doctrine of Buddhism*. Lond., 1829. f°. pl. 9, 10, 11, 12 ad pag. 88. Eindelijk kunnen hier nog bijgevoegd worden de munten met beelden van den dierenriem in Hindostan door den Sultan DJEHĀNKĪR *), gelijk vroeger door andere vorsten in het Oosten, geslagen.

Voor de afbeeldingen van den Mohammedaanschen dierenriem meen ik, onder anderen, te kunnen verwijzen op REINAUD, *Description des monumens Musulmans du cabinet de M. le Duc de Blacas*. Tome II. Paris, 1828, 8°. pl. X. pag. 404 sq., en *Fundgruben des Orients*, Wien. 1811. f°. II^r. Bd. S. 100. In deze astrologische afbeelding is vooral merkwaardig, dat, in navolging der bekende zodiakaal-medailles te Alexandrië in het 8^e jaar van ANTONINUS PIUS geslagen, en ten deeple ook van den dierenriem te Palmyra (cf. WOOD, *The ruins of Palmyra*. Lond. 1753. f°. pl. XIX, A), met de teekenen van den dierenriem ook de beelden der planeten verbonden zijn. Verder op de hemelglobe, in 1225 in Egypte gemaakt, door SIMON ASSEMANI beschreven in *Globus coelestis Cufico-Arabicus Veliterni Musei Borgiani*

*) Eenige ontwijfelbaar echte kon ik uit mijne verzameling aan de Vergadering doen zien. Zij zijn afgebeeld bij TAVERNIER, *Six Voyages*, 2^e Partie. Paris, 1679. 8°. pag. 609. — A. BOGAERTS, *Historische Reizen*. Amst., 1711. 4°. bl. 310. — EDW. MOOR, *Narrative of the operations of Capt. LITTLE's Detachment etc.* Lond., 1794. 4°. bij pag. 487. — O. G. TYCHSEN, *Introductio in rem numm. Muhammed*. Rostoch. 1794. 8°. p. 207. Additam. Rost., 1796. p. 78. — *Musei Caes. Vindobon. numi zodiacales illustr.* a P. PAULINO & S. BARTHOLOMEO. Vindob. 1799. 4°. — *Numismata orient. enodata opera JONAS HALLENBERG*. Part. post. Upsal. 1822. 8°. Tab. IV—VIII. — MARSDEN, *Numism. Orientalia*. Lond., 1823. 4°. pl. XL en XLI. N. 840 sq. — BONNEVILLE, *Traité des monnaies d'or et d'argent des differens peuples*. Paris. 1806. f°. pl. II.

illustratus. Patav., 1790. 4°. Een andere, in 1289 te Maragha vervaardigd, is verklaard door BEIGEL in BODE's *Astronomisches Jahrbuch* voor 1808. Een derde, te Mausil gemaakt in 1275, is door Professor DORN opgehelderd in *Transactions of the Royal Asiatic Society*. Vol. II. Lond., 1830. 4°. pag. 371—392.

Het onderzoek naar den oorsprong van de beelden van den dierenriem bij de verschillende volken heeft vooral in deze eeuw eene rijke litteratuur doen ontstaan, waarvan wij hier de voornaamste werken vermelden *).

*) L. IDELER, *Hist. Unters. über die astron. Beob. der Alten.* Berlin, 1806. 8°. — DUPUIS, *Mémoire explicatif du Zodiaque.* Paris, 1806. 4°. — L. IDELER, *Unters. über den Ursprung der Sternnamen.* Berlin, 1809. 8°. — J. G. RHODE, *Versuch über das Alter des Thierkreises und den Ursprung der Sternbilder.* Breslau, 1809. — H. T. COLEBROOKE, *On the Indian and Arabian divisions of the Zodiack,* in *Asiatic Res.* IXth Vol. Lond., 1809. 4°. — L. IDELER, *Ueber die Sternkunde der Chaldäer,* in *Abhandl. Berliner Akad.* 1814. Berlin, 1818. S. 199. — LETRONNE, *Observ. crit. des représ. Zodiac.* Paris, 1824 en *Journ. des Sav.* 1824. p. 398. — BUTTMANN, *Ueber die Entstehung der Sternbilder auf der griech. Sfäre,* in *Abhandl. Berliner Akad.* 1826. Berl. 1829. S. 19. 4°. — P. VON BOHLEN, *Das alte Indien.* Königsb., 1830. 8°. Th. II. S. 252 fg. — P. F. STUHR, *Unters. über die Ursprünglichkeit und Alterthümlichkeit der Sternkunde unter den Chinesen u. Indier.* Berl., 1831. 8°. — LETRONNE, *Sur l'origine grecque des Zodiaques prétendus égyptiens,* in *Revue des deux Mondes.* Paris, 1837. 8°. — L. IDELER, *Ursprung des Thierkreises,* in *Abhandl. Berl. Akad.* 1838. 4°. — J. B. BIOT, in *Journal des Savants.* 1839, p. 721—730. 1840, p. 27—41. 73—93. 142—152. 227—254. 264—279. 1845, p. 39—54. 1859, p. 197—211. 271—289. 369—387. 401—418. 475—498. 580—584. 1860, p. 479—487. 596—611. 655—677. 763—785. 1861, p. 284—296. 325—342. 420—487. 468—481. 573—585. 604—622. — LETRONNE, in *Journal des Savants, Août—Nov.* 1839. 1840. Dez. *Sur l'origine du Zodiaque grec et sur plusieurs points de l'uranographie et de la chronologie des Chaldéens.* Paris, 1840. 4°. — A. W. VON SCHLEGEL, *Ueber die Sternbilder des Thierkreises im alten Indien,* in *Zeits. für die Kunde des Morgenl.* Bd. I. Gött., 1837. 8°. S. 334. — Dez. aldaar, Bd. III. Gött., 1840. S. 369 fg. — C. M. WHISH en CHR. LASSEN, aldaar, Bd. IV. Bonn, 1842 S. 302 fg. — STERN, in *Götting. gel. Anzeigen.* Dec. 1840. S. 2002. fg. — A. HOLTZMANN, *Ueber den griech. Ursprung des Indischen Thierkreises.* Karlsruhe, 1841. 8°. — A. WEBER, *Indische Studien.* Bd. II. Berl., 1853. S. 286 fg. 414. — Dez., *Indische Skizzen.* Berl., 1857. 8°. S. 95 fg. — Dez., *Die vedischen Nachrichten von den Naxatra,* in *Abhandl. Berl. Akad.* 1860. 1861. — WHITNEY en E. BURGESS in *Journ. Amer. Orient. Soc.*

De beelden en namen van den dierenriem en der planeten omvatten een veld van nasporing van verbazenden omvang. Hoeveel daarop ook reeds is onderzocht, zeer veel blijft daar nog te doen overig, hetgeen belangrijk is te achten niet slechts voor de geschiedenis van den menschelijken geest op den weg der wetenschap en in zijne afwijkingen, maar ook voor de kennis van den vaak nog zoo duisteren band van onderlinge gemeenschap en mededeeling onder de volken in de vroege oudheid. Uit de eerste beginnelen van sterrekundige waarneming geboren, weldra tot nuttige tijdsbepaling, maar ook tot geheimzinnige bedoelingen aangewend, met verschillende godsdienstige stelsels verbonden, in het oosten van vroegen tijd tot op heden door astrologie diep ingrijpend in het dagelijksch leven, in het westen, behalve in de sterrekunde, ook nog als rijke bron voor symboliek en heraldiek gebezigt, overal onder den invloed der beeldende kunst, die den geheimen zin der hemelsche teekenen in aardsche vormen zoekt uit te drukken, heeft de kennis dier sterrebeelden de volken van het oosten naar het westen met een band omstrengeld, niet minder uitgestrekt, maar ook vaak niet minder geheimzinnig dan de schitterende gordel aan het hemelruim. Welk eene wonderlijke, oppervlakkig duistere metamorphose in beeld en naam hierbij somtijds heeft plaats gehad, toont ons welligt het best de Semitische korenaar, in het Arameesch שְׁבָטֶלְאָן *).

ciety. VIth Vol. bl. 141. vg, — LASSEN, *Ind. Alterth.* Bd. I. S. 765. 823. Bd. II. S. 1122 fg. Bd. III. S. 83. Bd. IV. S. 841 fg. — MAX MÜLLER, *On ancient Hindu Astronomy and Chronology*. Oxf. 1862. 4°. (Voorrede van het IVe Dl. der *Rig-Veda*).

*) De overgang is welligt door letteromzetting van het Aram. שְׁבָטֶלְאָן uit בְּתִינְלָא, zoo als תְּקַנֵּן = קְנַס, נְכַס enz. vergl. Rigt. 12, 8 en 11, 88, of uit het bijgevoegde (planetarische of maandgenius) vrouwenbeeld te verklaren. Zoo komt de Maagd op het altaar van Gabies en elders voor met de attributen van Ceres (September). Cf. *Musée du Louvre. VISCONTI, Monum. Gab.* 16 en 17. DE CLARAC, *Musée de Sculpture*, pl. 171.

Hebreeuwsch שְׁמִינִי, die als Στάχυς en Παρθένος tot de Grieken, als Spica, Virgo, Sibulla tot de Romeinen is overgegaan, en als de Arabisch-Mohammedaausche سَبِيلٌ zelfs onder Maleiërs en Javanen in de eilanden van het verre Oosten is doorgedrongen.

In eene vroegere mededeeling over den dierenriem op Bali kwam de Heer FRIEDERICH door een zeker defect handschrift tot de wonderlijke gissing, dat voorheen de dierenriem aldaar, gelijk bij de oude Grieken, slechts *elf* beelden zou gehad hebben. In zijne laatste mededeeling heeft hij van deze gissing niet meer gewaagd en schijnt hij de ongegrondheid daarvan te hebben ingezien. Ten aanzien zijner laatste mededeeling, zooveel ik die uit het gehoor heb kunnen nagaan, zou ik wenschen twee bedenkingen in het midden te brengen. Minder juist en door hem zelf reeds weerlegd schijnt mij namelijk de bewering, dat de Javanen en Balinezen geen figuren in den dierenriem zouden veranderd hebben, maar dit eerst door de Mohammedanen zou zijn geschied. Ten anderen komt mij het besluit, om uit de meerdere eenvoudigheid dezer beelden op de oude Javaansche monumenten ook de meerdere oorspronkelijkheid der beelden van den Indischen dierenriem boven dien der Grieken af te leiden, eenigzins vreemd voor. Want behalve dat de meerdere of mindere eenvoudigheid der beelden bij verschillende volken vaak van het doel of den smaak des kunstenaars afhangt, is het toch wel zeker, dat de Grieksche zodiaknamen en beelden in Indië bekend waren lang voor den tijd, dat de Javaansche bekers vervaardigd zijn. Bovenal echter wensch ik op eenige bijzonderheden te wijzen, die voor mij duister zijn gebleven en die de Heer FRIEDERICH met zijne kennis en hulpmiddelen welligt het best zal kunnen ophelderteren. Daartoe zal ik kortelijk bij ieder der beelden en namen van den oud-Javaanschen dierenriem stil staan.

De oud-Javaansche namen der zodiakaal-teekens, door RAFFLES en anderen opgegeven, zijn grootendeels de oude Sanskrit-namen, slechts gewijzigd naar het Javaansch orgaan, of die der oude Hindoes, welligt vóór dat de Grieken de hunne naar Indië overbrachten, en komen reeds veel vroeger dan op de koperen bekers voor op inscriptiën door den Heer FRIEDERICH bekend gemaakt, zoo als de 5^e, *singha*, de Leeuw, op eene inscriptie van 843 of 853, de 6^e, *kanya*, de Maagd, in een opschrift van 1216. In de beelden daar tegen zien wij eene merkwaardige vrijheid, die zich deels in wijziging, deels in geheele verandering en localisatie openbaart. Die vrijheid in voorwerpen van godsdienstige, astrologische kunst, zeker onder den invloed en het toezicht der priesters ontstaan, is een wonderlijk en welligt kenmerkend verschijnsel van de reeds oudtijds in die eilanden heerschende godsdienstige onverschilligheid en vermengingszucht.

1. In het HS. van Cheribon heet het 1e teeken, volgens RAFFLES, I. p. 477, *mésa* of *mesársi*; de laatste naam is bij HAGEMAN, *Handleiding tot de kennis der geschiedenis enz. van Java*, 2e Deel. Batavia, 1852. bl. 367, verder verbasterd in *Mesaris*. Den juisten vorm vinden wij in de Falak Boedha Kawi (*Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Neerl. Ind. Dl. VI*, bl. 288) ηεσανησι, welke vorm de transcriptie is van het Sanskriet *mésa-rásji*, het Ram-teeken. Dit *rásji*, teeken, van waar de zodiacus in het Sanskrit: *rásjitarakra*, teeken-rad of teeken-cirkel wordt genoemd, is door RAFFLES juist geschreven in de Weegschaal: *tularási*, en in den Schorpioen: *priwitarási*, maar door HAGEMAN en anderen weder verbasterd in: *toeloeressi* en *priwitoressi*. Bij verschillende volken heeft het eerste beeld verschillende namen van klein-vee ontleend, gedragen, zoo als ram, schaap, lam, b. v. aries, ρέιος, טלה, ادنا, الحمل, ورك (in de Budehesch); of bok, geit, zoo als in het Sanskriet: *mésa*, *adja*, *tjhá-*

ya *). Ofschoon nu de ram den Javanen wel onbekend was, is de afbeelding van dit zodiakaal-teeken toch doorgaans op de bekers tamelijk juist. In het HS. van Cheribon vertoont de figuur meer de gedaante van een geit, en daaruit schijnt het te verklaren, dat onder de *windoe*-namen, die blijkbaar allen namen van de zodiakaal-teekens zijn, ook *méndā* voorkomt.

Gelijk de meeste andere figuren staat ook dit teeken op een voetstuk; in het Cheribonsche HS. nog tusschen arabesken of festonnen, blijkbaar om de figuur te individualiseren en van de anderen af te zonderen. Op de bekers heeft de kunstenaar slechts bij enkele beelden, blijkbaar om bepaalde redenen, het voetstuk weggelaten. Bij het 3^e en 5^e teeken ligt de oorzaak wel in den vorm en de grootte der figuur. Bij de Weegschaal hebben de bekers in figuur I en II en die bij Prof. T. ROORDA, RAFFLES en CRAWFURD een voetstuk; juister schijnt die op den beker bij FRIEDERICH weggelaten. Daarentegen heeft het teeken voor den Boogschutter daar een soort van voet, die op al de anderen ontbreekt. Nog is op te merken, dat dit voetstuk bij den Ram en naar het schijnt bij de Maagd, van al de overigen afwijkt en eene schuitvormige gedaante heeft. De overige voetstukken, schoon eenigzins verschillend (gelijk zijn Stier, Weegschaal en Visschen?), komen in vorm overeen met eene versiering, die beneden aan zuilen

*) In de merkwaardige lijst der Syrische zodiaknamen volgens de school van BARDESANES, is het mij niet duidelijk, hoe Dr. LAND, in zijne *Anecdota Syriaca*, T. I. L. B. 1862. 4°. pag. 32, heeft kunnen lezen مَنْجَد en dit vertalen: *aries fortis*, want dan zou er immers لَامْنَجَد moeten staan. RENAN heeft in het *Journal Asiat.* 1852, Avril, p. 298 gelezen مناجد, maar dit niet verklaard. Dat dit echter de juiste lezing is, blijkt uit het schoone facsimile bij Dr. LAND, pl. XI. N. 53. Mij schijnt dit eenvoudig aldus verstaan te moeten worden: *de Ram* (schaap, lam), *Nisan*, zoodat daarmede wordt aangeduid, dat met dit teeken de 1e maand Nisan en dus het jaar aanvangt.

in de tempels van Ellora en elders in Indië wordt gevonden.

2. De Stier, bij RAFFLES *m'rīsa* of *m'resāba*, in de Falak-Boedha Kawi, l.l. bl. 289, *mrésabarēsi*, in het Sanskriet *wrēsa*, *wrēsabha*, of *rēsabha* genoemd, draagt als windoe-naam bij CRAWFURD, l.l. p. 302, den Sanskriet buffelnaam *maisha* (*mahisa*) *). De figuur op de koperen bekers gelijkt naar de Nandī of heilige bult-stier van Sjiwa. In de afbeelding uit het Cheribonsche HS. heeft hij fantastisch vier hoornen, in de afbeelding uit de Falak Boedha Kawi slechts drie. Bij CRAWFURD is de afbeelding van de twee eerste en van enige andere figuren blijkbaar onnaauwkeurig.

3. Het derde teeken is wel een der merkwaardigste en zonderlingste van allen. RAFFLES geeft twee namen op *m'ritūna* of *m'rikaga*. De eerste is de gewone Sanskriet-naam *mithoena*. Of die naam oorspronkelijk Sanskriet is, zou ik schier betwijfelen, daar de wortel niet duidelijk aanwezig schijnt. Gewoonlijk verstaat men daaronder een paar wezens van dezelfde soort, maar van verschillend geslacht, zoo als een jongen en een meisje, man en vrouw, en van daar drukt het het begrip van zamenvoeging en vereeniging uit. Deze voorstelling, zoo afwijkende van de overige eenvoudige, uit de natuur en het dagelijksch leven ontleende beelden, heeft blijkbaar bij vele volken groote moeijelijkheid gegeven en verscheidenheid in naam en figuur doen ontstaan. Nu eens zijn het twee kinderen van dezelfde grootte, *ପିତୁରୁ*, *dīvupu*, gemini; dan zijn het twee beelden, *ପିତୁରୁ କାନ୍ତି*, gelijk bij den Syrischen Bardesanes; dan een paar, een jongeling met een knods (gadâ) en een meisje met de luit (vînâ) †); dan

*) Dezelfde verwisseling schijnt voor te komen bij de figuren van den voet-afdruk van Sjakja, waar ook verschillende zodiakaal-namen voorkomen. Cf. E. BURNOUF, *Le Lotus de la bonne loi*. Paris, 1852. 4°. pag. 637, N. 51.

†) Cf. *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, B. IV S. 305, 344.

weder een vrijend paar, en op een der Boeddhistische afbeeldingen van Ceylon gelijkt het paar precies naar een oud-Hollandse boer en boerin. Cf. UPHAM, l.l. pl. 12. In Egypte duidt de naam in het demotisch schrift twee plantenstengels aan. Naar mij voorkomt, heeft de fantasie zich hier groote vrijheid veroorloofd en het begrip steeds fijner zoeken uit te drukken. Zoo is het teeken der Tweelingen op den zodiak uit Zuid-Indië, door J. CALL medegedeeld, uitgedrukt door een man, die op de luit speelt en waarschijnlijk daarbij zingt. Evenzoo vertoont de afbeelding uit Ceylon bij UPHAM l.c. pl. 9 eene zittende vrouw, die op de luit speelt, en toch draagt deze voorstelling, die wel het idée van harmonie, samenstemming uitdrukt, ook daar den naam van *mithoena*. Op Java zien wij nog grootere vrijheid. Het HS. van Cheribon duidt de Tweelingen aan door het beeld van een tweevleugeligen vlinder. Op die figuur doelt zeker de naam door RAFFLES opgegeven: *m'rikaga*, the Butterfly, door HAGEMAN l.l. vertaald: botervlieg! Waar echter die naam *m'rikaga* te huis behoort, wat die eigenlijk betekent, heb ik nog niet kunnen ontdekken. Zooveel ik weet, komt dat woord alleen voor in het *Javaansch en Nederduitsch Woordenboek* van P. P. ROORDA VAN EYSINGA, Kampen, 1835. 8°., maar daar ook hij: „Mrikogo, Kawi, de botervlieg (het hemelteeken der tweelingen)” schrijft en al de andere namen van RAFFLES met dezelfde fouten geeft, geloof ik, dat hij alleen uit de lijst van RAFFLES heeft geput. Of het woord met *kága*, een groote vogel (Skr. een *kraai*, *raaf*), of *khaga* (Skr. een

Hoogst opmerkelijk is het, dat dezelfde voorstelling op het welligt Egyptisch-Grieksche zodiak-fragment voorkomt, dat te Rome in 1705 gevonden, door BLANCHINI is bekend gemaakt. Cf. *Histoire de l'Acad. royale des Sciences. Année 1708.* Paris. 1709. 4°. p. 110. Deze figuur schijnt mij de gissing van ALBROENI (bij REINAUD, *Mém. sur l'Inde*, Paris, 1849. 4°. p. 364) minder aannemelijk te maken, die meent, dat het beeld der Tweelingen bij de Hindoes is verward of verwisseld met het beeld van Orion.

sprinkhaan zamenhangt, weet ik niet. Aan het Sanskr. *markaia*, *markataka* een spin, of het Jav. *ցազ* en *ցուց* een witte mier, schijnt om de daarvan zoo geheel afwijkende figuur tot verklaring van den naam *m'rikaga* niet gedacht te kunnen worden. Daar de gewone Jav. naam voor een vlinder *koepoe*, Soendâsch : *koekoepoe*, Maleisch : *koepoe-koe-poe*, *râma-râma* is, vermoed ik, dat hierin een vreemde naam schuilt of wel een bijzondere soort van vlinder door dien naam wordt aangeduid. Daarentegen komt op de zodiakaal-bekers altoos het schaaldier voor, dat in het Javaansch, volgens RUMPHIUS, *D'Amboinsche Rariteitskamer*. Amst., 1741. fol. bl. 21 sq. pl. XII, *mime* en *mimi*, bij de Maleiers *balangkas*, بلانگاس, door hem Cancer Perversus, door anderen Xiphosura en Limulus Moluccanus wordt genoemd, en waarover onze vaderlandsche geleerde J. VAN DER HOEVEN, in zijne uitstekende *Recherches sur l'histoire naturelle et l'anatomie des limules*. Leyde, 1838, fol. eene hoogst leerrijke monographie heeft geleverd. Wat RUMPHIUS verhaalt l.l. bl. 22 : „men vindt haar meest op de binnen- of voorzijde van Java, daar moerassige en vlakke stranden zijn, altijd twee en twee bij malkander, te weten mannetje en wijfje, en het wijfje moet het mannetje, 'twelk altijd kleender is, op den rugge draagen," is ook, volgens mededeeling van ons medelid Prof. HOFFMANN, bij v. d. HOEVEN l.l. pag. 33, door Japansche natuurkundigen opgemerkt. Naar een oud Chineesch volksverhaal, is het wijfje blind en moet zij door het mannetje geleid worden; als zij hem verliest, moet zij sterven. Niet vreemd is het dus, dat in de nieuwere Javaansche letterkunde *mimi-mintoena* tot vergelijking dient voor een paar jonggehuwden, die gestadig bij elkander blijven, en de Javaansche dichter zegt: „zij gaan hand aan hand, als twee zeekrabben," *) maar vreemder is het, dat deze

*) Vg. *Geschiedenis van Baron SAKENDHÈK, een Javaansch verhaal*,

zoo veranderde en gelocaliseerde figuur toch den ouden Sanskrietnaam *mithoena* behouden heeft. De afbeeldingen, ofschoon niet zeer naauwkeurig, schijnen het dier van de onderzijde voor te stellen, waardoor dus het kleiner mannetje op den rug der *mimi* niet zichtbaar is, terwijl overal, hetzij uit gebrek aan ruimte, of liever omdat het dier gewoonlijk op de markt dit ligchaamsdeel mist, de lange, regte doornstaart ontbreekt. Duidelijker welligt dan op de uitgegeven afbeeldingen is de figuur zichtbaar op den beker van het Haagsch Museum.

4. De Kreeft heeft bij RAFFLES weder twee namen, *kalakāta* of *kkala kadi*. Het eerste, zoo het juist is geschreven, is wel uit het Sanskriet *karkata* ontstaan, welke naam ook CRAWFURD, ll. p. 303, opgeeft. Daaruit zijn verder de Kawi-vormen *කාකැටා* en *කාකැටි* voortgekomen. Den anderen naam bij RAFFLES weet ik nog niet te verklaren; misschien is daarvoor het vrouw. *karkatī* te lezen. Opmerkelijk is het, dat onder alle figuren van den dierenriem deze bij verschillende volken in alle tijden wel het minst gewijzigd is. Slechts bij de Egyptenaren is de scarabeus soms daarvoor in de plaats gekomen. Vermoedelijk als symbool van den achteruitgang in de daglengte, of in de natuur, ontstond uit den bekenden eigenaardigen diervorm met den naam ook meestal het gelijkvormige beeld. Afwijkend is misschien op de bekers alleen, dat de groote scharen niet ter zijde, maar naar boven zijn gekeerd, eene aanduiding van de meer astrologische, dan astronomische beteekenis dezer monumenten. Die plaatsing kan echter ook eenvoudig het gevolg zijn van gebrek aan ruimte.

5. Bij het teeken van den Leeuw schijnt zich weder de groote vrijheid der Javanen te vertoonen. RAFFLES vermeldt

bewerkt door A. B. COHEN STUART. Batavia, 1851. 8°. 2e stuk, bl. 127, 238, 239. — Djājā Lenkārā, door denz., in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Ind.* Dl. II. 's Gravenh. 1854, bl. 177.

twee namen, den gewonen Sanskriet-naam van het zodiakaal-teeken *sing'ha* (Skr. *singha*) en een anderen naam *grigreson*. Omgekeerd dan bij No. 3, stemt hier het Cheribonsche HS. met den eersten naam overeen en vertoont ons het ietwat fantastisch beeld van een zittenden leeuw. Op al de mij bekende bekers daarentegen wordt dit teeken aangeduid door een gedrochtelijk figuur, met horens, dierenpooten, gespleten hoeven en een langen staart, een dier monsters, waarmede de Oostersche verbeelding het gebied der bhoëta's en râxasa's of daemonen bevolkt. Op dit beeld zal nu wel die naam *grigreson* *) moeten doelen, maar wederom weet ik dat woord niet zeker te verklaren.

6. De Maagd heeft weder bij RAFFLES twee namen, *kanyâ*, den ouden Sanskriet-naam, en *kangerâsa*. Het laatste is mij weder duister, maar ik vermoed, dat het een drukfout is voor *kanyâ-râsi*, het teeken van de Maagd. In het HS. van Cheribon is het beeld eene naar Oostersche wijze op de knieën zittende vrouw, gelijk de meeste beelden in dat HS. regts gekeerd, met een onzeker werktnig, een schepter, wapen of weversspoel? in de linkerhand. Op de bekers zit zij links gekeerd en is mede het voorwerp, dat zij in de regterhand houdt, onduidelijk; het meest gelijkt het, naar een sikel (*arit* of *ani-anî*). Op de Indische monumenten houdt zij eene vrucht of bloemen in de hand, of ook, als de oude Ceres, korenhalmen en een lamp †), en zit zij somtijds in een vaartuig.

*) HAGEMAN II. schrijft: *grigeson*; waarom, blijkt niet. ROORDA VAN BYSINGA, de enige, die het in zijn Woordenboek heeft opgenomen, verklaart het: „*grigréson*, K. krab, (het hemelsteeken de Kreeft).” en heeft dus slechts RAFFLES gevuld. In het Sanskriet draagt dit teeken nog de namen *mṛgarâdj* (*rex venationis, quadrupedum s. doreadum*), *mṛgendra* en *kari* (*equus, leo*; nomen *Vishnus*). Welligt is de naam *grigeson*, als eigennaam van Sjiwa op te vatten en een afgeleide vorm uit Sanskr. *karkasja*, hard, wreed. Vgl. het Jav. *grigeson* K. N. bij T. ROORDA, Jav. Woordenb., bl. 689. Of kan het uit *kêrik* (Jav. Woordenb. bl. 175) en *râsi* ontstaan zijn?

†) Cf. SPENCE HARDY, *Manual of Budhism*. Lond. 1853. 8°. p. 28.

7. De Weegschaal heeft bij RAFFLES alleen den bekenden Sanskriet-naam: *tulâ* of *tulâ-râsi*. De vorm van de weegschaal is niet alleen op de Javaansche, maar ook op de Indische monumenten gelijk. Slechts komt daar, even als bij de Grieken en Egyptenaren, nog doorgaans een persoon bij, die de weegschaal opgeheven houdt.

8. Van den Schorpioen geeft RAFFLES weder twee namen: *mri-chika* of *priwitarâsi*. De eerste is wel uit het Sanskriet *wrësjtjika* ontstaan. In den tweeden naam komt weder *râsi* voor, maar *priwita* is mij niet als naam van dit dier bekend. Welligt is het uit het Sanskr. *pariwita*, een visch, *silurus*, te verklaren. Bij de Hindoes heet de Schorpioen, behalven *ali*, ook nog *nakra*, krokodil. Onder de dieren van de windoejaren komt nog een, naar het schijnt, oude naam van den Schorpioen, *was* (garnaal?) en behalve *witjitra* (*moertjità?*), *tjatjing*, ook die van de verwante *klabang* (*kula* + *abang*), *kå-lådjengking* en *loewing* voor *). Het beeld is op de verschillende monumenten meestal gelijkvormig; bij FRIEDERICH is de figuur regts, op al de andere bekers links gekeerd, hetgeen opmerkelijk is, omdat bij dien stand uit de scharen geen nieuw beeld, dat van de Weegschaal kon ontstaan, noch de Weegschaal door den Schorpioen kon verdrongen worden, hetgeen men meent, dat in den oud-Griekschen dierenriem zou geschied zijn. Bij CRAWFURD vertoont het beeld een dubbele, vierkoppige slang, wat wel aan onduidelijkheid van het origineel, of aan de fantasie van den afteekenaar te wijten zal zijn.

9. Voor den Boogschutter vermeldt RAFFLES weder twee namen, *dánu* of *wánoh*. De eerste is de oude Sanskrietnaam *dhanoe*, ook *dhanoes*, boog, in het Jav. pijl; de andere zal voor *panah*, Ng. pijl (in het Soendaesch en Maleisch ook boog) staan. Alleen de beker bij FRIEDERICH vertoont een enkelen pijl of pijlspits, eigenlijk meer de spits van een hellebaard. Op al de andere bekers zijn pijl en boog vereenigd, even

*) Cf. CRAWFURD, II. p. 302. *Tijds. N. I.* 1852. II, bl. 347 sqq. 429.

als op den dierenriem van Madura in Indië en op pl. 13 bij UPHAM II. In andere afbeeldingen is het of een man met boog en pijl, of komen soorten van centaurenfiguren voor, gelijk ook de Sanskriet-naam *dhanoerdhara* den boogschutter aanduidt. De figuren bij UPHAM I. I. pl. 10 en 11, met het bovenlijf van een mensch, die een boog in de linkerhand houdt, en het onderlijf van een paard, komen geheel overeen met de astrologische beschrijving van JAWANÈSJWARA in *Zeitschrift für die Kunde des Morgenl.* IV^r. Bd. S. 346. De figuur bij CRAWFURD gelijkt naar die op den beker van den Heer W. HEKKING. Op de bekers bij RAFFLES, van Prof. T. ROORDA en het Haagsch Museum is de pijl schuins links naar boven gekeerd, blijkbaar uit gemis aan ruimte; in het Cheribonsche HS. heeft de pijlspits drie tanden. Dat ook elders de boog of de pijl alleen werd afgebeeld, of althans het voornaamste deel van het sterrebeeld werd geacht, blijkt zoowel uit ARATUS, die naar het schijnt in vs. 664 τόξον boog, voor τοξόμε boogschutter zegt, als uit den Egyptischen naam van dit teeken in demotisch schrift (pijl) en uit den meest gewonen Arabischen naam القوس de boog.

10. De Steenbok is weder een der merkwaardigste beelden, die bij vele volken de fantasie heeft opgewekt en verschillende figuren heeft doen ontstaan. Bij RAFFLES draagt hij den gewonen Sanskriet-naam *makára* (Skr. makara), als *windoe*-naam nog meer naar polynesische uitspraak gewijzigd *mangkårå*. Of ook die naam *makara* oorspronkelijk Sanskrit is, meen ik te moeten betwijfelen *), en het zijn vooral de namen en beelden van *mithoena*, *makara* en welligt *mána*, die mij doen vermoeden, dat ook de oude Indiërs de beelden van den dierenriem van elders ontvangen hebben. Met

*) VON BOHLEN, II. II. S. 258, leidt dien naam af van *mak*, opstijgen, en meent dat *makara* oorspronkelijk den dolfijn aanduidt.

dien naam *makara* is bij de oude Indiërs geen vast en duidelijk begrip verbonden, gelijk dan ook dit teeken in het Sanskriet nog de namen draagt, die den Steenbok aanduiden : *mr̥ga*, *mr̥gāsyā*, *mr̥gadr̥śj*, *śnadr̥śj*, *ēna*. WILSON verklaart *makara* van een zeemonster, gewoonlijk met den krokodil en den haai verward, maar eigenlijk een fabelachtig dier; als een visch zou men kunnen vermoeden, dat het de gehoornde haai of eenhoorn-visch is, maar het wordt, gelijk in de afbeeldingen van den dierenriem, dikwerf geteekend met den kop en de voorpooten van de antilope en het ligchaam en de staart van een visch enz. Zoo wordt de Steenbok niet slechts op Egyptische monumenten, b. v. op den dierenriem van den tempel van Esné (*Descript. de l'Egypte, Antiq.* pl. 87), maar ook op een Babylonischen agaat afgebeeld bij J. LANDSEER, *Sabaean Researches*. Lond. 1823. 4°. pag. 288. Zoo komt de *makara* ook voor in de zeker jonge zodiak-figuren door W. JONES uitgegeven in de *Asiat. Researches*, Vol. II. p. 303. In de afbeelding uit Carnatica in *Transactions of the Royal Asiatic Society*, Vol. III, Pl. I, p. 31, is het een krokodil. Uit de tempels van Zuid-Indië gaf J. CALL twee figuren, een steenbok en de naar het schijnt oudere figuur van een zaag- of zwaardvisch. Cf. *Philos. Transact.* Vol. LXII, pag. 353 *). Dat SCHLEGEL's opvatting van *makara* als *pristis* dus grond heeft, blijkt uit de Indische monumenten. Maar gelijk πρίστις van πρίσειν snijden, vaak is verward geworden met προστίς van πρόσθειν blazen †), zoo komt ook zonderling genoeg onder de Boeddhistische figuren een waterspuitende visch, of soort van walvisch voor. Cf. UPHAM

*) Bij dit beeld zou men aan מַגָּרָה zaag (μάχαιρα), חֲצֵבָה snijden, of aan קְוֹמֶקָה rostrum, scalprum, kunnen denken.

†) Cf. L. IDELER, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*. Berlin, 1809. 8°. S. 208 fg.

ll. pl. 12. Op andere afbeeldingen zijn allerlei gedrochte-lijke dierfiguren te zien. Cf. ibid. pl. 9 en 11. Als een antediluviaansche saurier komt de *makara* voor onder de figuren van een Siameschen prabat of voetafdruk van Boeddha. Cf. *Transact. R. A. S.* Vol. III, pl. 8 en p. 112, en BURNOUF, *Le Lotus*, pag. 637, 641. Tot de oude Javanen is ook de naam *makara* overgebracht, maar op al de bekende zodiakaal-bekers is daarvoor de groote zee-garnaal (*oerang segåå*, Mal. *oedang laoet* *) afgebeeld. Gelijk in de Indische Mahâbhârata, VI, 75, 3280 volgg. Vol. II, p. 445 eene slagorde in den strijd, naar de gedaante der makara ingerigt, wordt beschreven, zoo komt ook in de Bråtå-Joedå de *makårå-bjoeħå* of *bjoħå-makårå* voor, die als garnaal- of kreeft-slagorde wordt verklaard. Cf. RAFFLES, *History of Java*, Vol. I, ad p. 297, en *Bråtå-Joedå*, door A. B. COHEN STUART, 1^e Dl. Batavia. 1860. 4°. bl. 245, 246. Naar ik vermoed, is de naam *makara* of *mang-kårå* weder van de Indiërs tot de Arabieren overgegaan en door de Alphonsinische tafels als *menkar*, in het zuidelijk sterrebeeld van den Walvisch, ook tot onze sterrennamen doorgedrongen †).

11. De Waterman heet, volgens RAFFLES, *kúba*, hetgeen wel een fout voor *koemba*, zoo als CRAWFURD heeft, of het Sanskriet-woord *koembha*, pot, zal zijn. De figuur beantwoordt dan ook op al de oud-Javaansche en sommige Indische afbeeldingen aan dien naam. Op de meeste monumenten is de *koembha* eenvoudig, gelijk in de afbeeldingen der bekers bij RAFFLES, CRAWFURD, op die van den Heer HEKKING, het Haagsch Museum, Prof. T. ROORDA en bij UPHAM,

*) Vgl. RUMPHIUS, ll. bl. 2 volg. en pl. I, ook Mal. *oedang ondor*, de terugloopende kreeft, hetgeen beter met het 4^e sterrebeeld zou overeenstemmen.

†) IDELER, *Sternnamen*, 1. c. S. 210, wil het uit *خُبَيْلٌ* neusspits verklaren.

pl. 12. In het HS. van Cheribon bij RAFFLES schijnt de *koembha* omgekeerd, vermoedelijk om het begrip van uitgieting aan te duiden. Bij J. CALL loopen twee kruiswijze banden over het vat en heeft het twee horen aan den bovenrand. In de afbeelding bij den Heer FRIEDERICH is aan den mond van het vat een onduidelijk voorwerp, dat welligt uit de figuur bij UPHAM, pl. 9 te verklaren is. Het vat namelijk met een ei of bal in de opening, de *kdma-koembha*, het vat der begeerte, is het Indische symbool voor de cornu copiae. *) Niet alleen in dien zin, maar ook als de bekende aalmoezenpot der Boeddhistische priesters is het een gewoon beeld en komt het op oude Boeddhistische munten en beeldwerken, waarschijnlijk ook op Java, voor. Hoe weinig meestal bij de latere Hindoes, die door de Grieken deze sterrebeelden weder ontvingen, de *τρόχος* is verstaan, blijkt daaruit, dat in de jongere figuren een persoon, man of vrouw, is voorgesteld, die staande of zittende een vat in de hand omhoog heft (*koembhadhara*). Cf. UPHAM, pl. 10 en 11. *Asiatic Researches*, Vol. II. ad p. 303.

12. De Visschen dragen, volgens RAFFLES, den naam *ména*, hetgeen wel *mina* moet zijn en aan den ouden Sanskriet-naam *mīna* beantwoordt. Opmerking verdient, dat in het Sanskriet *mīna* meer uitsluitend van het hemelteeken wordt gebezigt, terwijl volgens het Woordenb. van GERICKE-ROORDA, bl. 583, *mina* in het Kawi in het algemeen v i s c h, z e e v i s c h beteekent. Gelijk in sommige Hindoe zodiak-afbeeldingen, zoo is dit teeken op al de bekende Javaansche monumenten door één enkelen visch aangeduid. Cf. J. CALL, *Philos. Transact.*, Vol. LXII, ad p. 358. *Transact. R. A. S.*, III. ad p. 31. Twee visschen dwars over elkander of omgekeerd in parallele rigting vertoonen UPHAM ll. pl. 9—12. *Asiat. Res.*

*) Cf. *Madras Journal of Literature and Science*. Jan.—March. 1858. pag. 282. — BURNOUR, *Le Lotus*, p. 630. — *Transact. R. A. S.* III. p. 73 sqq.

Vol. II, ad p. 303. Maar ook hier heeft de Javaansche fantasie gelocaliseerd. Bekend is het, welk een rijkdom en verscheidenheid, welke wonderlijke, fantastische vormen het visschenrijk in den Ind. Archipel vertoont. De vroegere mededeelingen van VALENTYN en anderen, de beroemde arbeid van het medelid onzer Akademie, Dr. BLEEKER, hebben onze O. I. visschen-wereld wereld-bekend gemaakt. Maar ook de eenvoudige inlander merkte gelijkenissen op tusschen de wonderlijke vischvormen en andere voorwerpen, vooral uit het dierenrijk en de inlandsche visch-namen drukken vaak die opgemerkte overeenkomsten uit. Zoo hebben zij, om van vele slechts een paar te noemen *), verschillende *ikan koeda laoet*, zee paardjes, en de *ikan gadjah*, olifants-visch, volgens VALENTYN, „zoo genaamd na zijne boven voor uitstekende double snuit.” Om eene andere reden, waarschijnlijk als de grootste der visschen, gelijk de olifant het grootste der landdieren is, wordt ook de walvisch in het Mal. *ikan gadjah*, in het Jav. *gadjah oelam*, olifantsvisch, het zeekalf, *mina gadjah* †) genoemd. Welligt is in deze voorstelling van den grootsten, den koning onder de visschen, de grond gelegen van de fantastische figuur op de Javaansche monumenten. In het HS. van Cheribon vertoont de visch nog slechts als spruiten de rudimenten van een tromp en slagtanden, bij CRAWFURD en RAFFLES reeds een ware olifantssnuit, bij FRIEDERICH nog daarenboven de groote slagtanden en op de bekers van den Heer HEEKING, het Haagsche Museum en van Prof. T. BOORDA rust de figuur nog bovendien op een paar kleine, maar vrij duidelijke menschenbeenen. Deze bijzonderheid verdient opmerking, omdat in de Arabisch-Indische astrologie de zodiak-figuren ook worden onderscheiden in die zonder voe-

*) Vgl. VALENTYN, *Visschen van Amboina*. IIIe Dl. 1^e Stuk, bl. 366, №. 60, bl. 388, №. 180 en bl. 464, №. 373.

†) Vgl. *Tijdschr. van Batav. Genoots.* 1854. IIe Dl. bl. 480 volg.

ten, in twee-voetige, vier-voetige en veelvoetige, terwijl *mîna* tot de eerste soort wordt gerekend. *)

Nog op een paar bijzonderheden wensch ik de aandacht te vestigen, die tot nu toe bij de zodiakaal-bekers onverklaard zijn gebleven. Op al de mij bekende bekers zijn boven de tekenen van den dierenriem een gelijk getal figuren, met uitzondering van de 9^e, in menschelijke gedaante geplaatst, en wel op alle bekers dezelfde figuren in dezelfde orde. Daar zij in de eerste of bovenrei staan, moeten zij wel eene bijzondere beteekenis hebben, maar welke die is, heb ik nog niet kunnen ontdekken. De twee schrijvers, die ze alleen schijnen te hebben opgemerkt, geven niet veel licht. CRAWFORD II. pag. 303 zegt: „Besides the signs of the zodiac, we find represented upon these a variety of symbolical figures, which cannot be decyphered, some of men and some of animals.” Waar RAFFLES de zodiakaal-bekers vermeldt, vol. II. p. 56, zegt hij niets van deze figuren, maar van het Cheribonsche HS. handelende zegt hij, vol. I. p. 478: „Each of the years represented in the Chéribon manuscript, and distinguished by the signs of the Zodiac, is considered sacred to one of the following Deities: Wísnu, Sámbo, Indra, Suria, Místri, Barúna, Sang Místri, Wandra Kurísia, Purusiah, Tabada, Aria, or Gána.” Niets zou dus eenvoudiger schijnen, dan in de rei dierfiguren de beelden van de genoemde reeks van Dewâ's en Dewâtâ's te veronderstellen, en inderdaad komen in de proeven van de Falak Boedha Kawi in het *Tijds. v. Taal-, Land- en Volkenkunde*, VIe Dl. bl. 288, Batârâ Wisnoe Déwâ bij Méså, en Batârâ Samboeh bij Mrésâbå voor. Toch moet ik nog aan de geheele juistheid van RAFFLES' opgave twijfelen. Van minder gewigt is het, dat hij van geen maand-

*) Vgl. *Indische Studien*, von Dr. A. WEBER. II^r. Bd. Berlin, 1853. S^o. S. 258.

maar van jaar-teekens spreekt, maar grooter bezwaar geeft zijne lijst zelve. Hij noemt inderdaad geen 12, maar slechts 11 Goden. De Heer HAGEMAN heeft, naar het schijnt, beproefd die lijst te verbeteren en schrijft, ll. bl. 367: „Wisnoe, Samboe, Hendhro, Soeryo, Histri, Waroeno, Mistri, Tjondhro, Koerisio, Poeroesio, Tabada, Gono,” maar of dit slechts bij gissing, dan wel op eenigen grond is geschied, blijkt nergens, en bij hem blijven, even als bij RAFFLES, de namen Histri, Mistri, Wandra, Kurisia, Purusia, Tabada, Aria of Gana duister. Door gissing laten zich welligt enige dier namen, b. v. Histri, voor Sjri, de vrouw van Wisnoe, Laxmi, Gana voor Gañesja, Wandra voor Tjandra enz. verklaren, maar dit mist genoegzaam vasten grond. Volgens RAFFLES' lijst zou het eerste beeld Wisnoe moeten voorstellen, maar niets duidt die Godheid aan, veeleer zou het derde beeld ons aan Wisnoe in de Warâha-awatâra, de gedaante-verwisseling in een ever, kunnen doen denken. In de opgave bij RAFFLES komen enige namen overeen met die der *Aditja's*, de 12 zon- of maand-genii, maar zij volgen niet in dezelfde orde, en sommige namen verschillen geheel. *) Wanneer wij die beelden nagaan, dan blijkt het, dat het 2^e, 5^e, 8^e, 10^e en 12^e aan elkander gelijk zijn, het 6^e verschilt slechts een weinig en is iets groter. Zoo schijnen ook het 4^e en 11^e gelijk te zijn en een' linksgekeerden man, die een houweel of wapen draagt, voor te stellen. De bij de ouden en in de Arabisch-Indische astrologie meest gewone onderscheidingen van *gelukkige* en *ongelukkige*, *mannelijke* en *vrouwelijke* teekenen, schijnen in deze figuren niet te zijn aangeduid. Naar hun stand zou men eer daarin de onderscheiding van *staande* en *gaande* beelden kunnen vermoeden,

*) Vgl. NIKLAS MÜLLER, *Glauben, Wissen und Kunst der alten Hindus*. Ier. Bd. Mainz, 1822. 8°. S. 544. Tab. I. *The Vishnu Purâna*, by H. H. Wilson. Lond. 1840. 4°. pag. 122 en 234. — BÖHTLINGK und ROTH, *Sanskrit-Wörterbuch*, Ier Theil. St. Petersb. 1855. 4°. bl. 632.

maar ook hierin komen deze figuren met de van elders bekende opgaven niet geheel overeen. In de Arab. Indische astrologie zijn ♈ & ♉ vast, ♍ ♎ ♏ wandelend, de overigen beide. *) Op de bekers zijn ♈ & ♉ staande of van voren, de overigen ♍ ♎ ♏ zijn ter zijde of in beweging naar de linkerhand voorgesteld. Slechts op den beker bij FRIEDERICH is ♂ regts gekeerd. Dit 9^e beeld alleen is een dier-figuur en schijnt een hoen aan te duiden. Of dit beeld te verklaren is uit de thans op Bali bekende incarnatie van Wiñhoe als haan (Silingsing) †), waag ik niet te beslissen, ofschoon ik aan de oudheid dier voorstelling zou twijfelen. Al mijne pogingen om deze geheimzinnige figuren te verklaren, zijn onvoldoende gebleven. De opgave bij NIKLAS MÜLLER, *Glauben, Wissen und Kunst der Alten Hindus*, Ier Bd. Mainz, 1822. 8°., S. 544. Tab. I. die in een lijst der oud-Indische zodiakaal-paratonellons ?, bij het teeken van den Boogschutter het hoen plaatst, kan wel geen licht verspreiden, daar die beelden aan den Chineschen dierenriem ontleend zijn. Hoogst opmerkelijk echter is het, dat het sterrebeeld de Schutter in het Bisayasch den naam draagt van *manog pana*, pijl - kip (-ster) §), wat dus geheel past op de figuur voor Sagittarius met het daarboven geplaatste kip-beeld op de oud-Javaansche bekers. Men zou dien naam *manog pana* kunnen verklaren uit den Arabischen struisvoogel, النعاع, in dit sterrebeeld, en den Jav. zodiaknaam: *p a n a h*, maar daartegen is het bezwaar, dat de figuur op de oud-Jav. bekers vóór-Islamitisch schijnt te zijn.

*) Vgl. M. Manili *Astronomicon*, a Jos. Soaligero ed. L. B. 1600, 4°. p. 37, 132. A. WEBER, *Indische Studien*, II^{er}. Bd. Berl. 1853. S. 257.

†) Vgl. *Verhand. Batav. Gen. Dl. XXII. Batavia, 1849. 4°. Verslag van Bali*, bl. 57.

§) Vgl. Fr. ALONSO DE MENTRIDA, *Diccionario de la lengua Bisaya*. (Manila), 1841. f°. bl. 759.

Met het genoemde hangt waarschijnlijk eene andere bijzonderheid samen, de vraag namelijk, waar die oud-Javaansche dierenriem aanvangt. Wij zijn zoo gewoon naar oud gebruik met den Ram te beginnen, dat wij ook ligt hier zouden meenen hetzelfde te moeten doen. Toch duidt niets onder deze figuren aan, dat de rei met den Ram begint; daarentegen vertoonen alle mij bekende bekars met datums de bijzonderheid, dat het jaartal altoos boven Dhanoë, het teeken van den Boogschutter staat. Waar een jaartal ontbreekt, zoo als op den beker van het Haagsch Museum, is in plaats daarvan doorgaans eene figuur geplaatst, die naar eene zon gelijkt; op den beker van den Hoogl. T. ROORDA is blijkbaar de ruimte opengelaten. Uit de onderzoeken van A. WEBER is het bekend, hoe dikwerf het jaarbegin in Indië heeft afgewisseld, oudtijds in de maand Kārttika, later in Āświna en andere maanden is gesteld.*) De Heer FRIEDERICH vangt zijne lijst van Indisch-Balinesche maandnamen aan met Sjrawaia (Julij-Aug.), maar zegt: „het jaar wordt begonnen met de maand Kasanga (de 9^e), deze heet met de Indische naam Tjetra (Skr. Tjaitra) en begint volgens WILSON in Maart.” †) Daar in eene oud-Javaansche inscriptie van het jaar 843 de Leeuw in de maand Sjrawaia, in een opschrift van het jaar 1216 de Maagd in de maand Bhādrapada worden vermeld §), blijkt het, dat in beide jaren het 1^e teeken, de Ram, of het jaarbegin in de maand Tjaitra of Madhoemasa viel. Dat deze maand op Bali Kasanga (de 9^e) heet, wijst op een ander jaarbegin met de maand Sjrawaia en van elders weten wij, dat bij de Zuidelijke Boeddhisten tweederlei jaarbegin was, met

*) A. WEBER in *Abh. Berl. Akad.* 1860. S. 285. 306 sq. 1861. S. 325 sq.

†) Vgl. *Verhand. Batav. Gen. Dl. XXIII. Verslag van Bali*, bl. 49.

§) Vgl. FRIEDERICH, *Inscriptien van Java en Sumatra*. Batavia, 1857. 4°. bl. 87.

Tjaitra (in de lente), of met Sjrawana (in den regentijd) *). Duidt nu het 9^e teeken het jaargen aan, dan zijn op de bekers de zodiakaal-teekens geheel verplaatst, zoodat de Ram in plaats van bij Tjaitra te staan, nu bij Sjrawana is gekomen, terwijl het oude jaargen met Tjaitra nog bij het 9^e teeken wordt aangeduid. Stellen wij volgens de inscripties het jaargen met de maand Tjaitra in den Ram, dan zou de Schutter, het 9^e teeken, met de maand Mārgasjīrsa (Nov. Dec.) overeenkomen, die ook wel als jaargen bij de Boeddhisten wordt vermeld †), maar waarvan ons nog geen spoor in den Indischen Archipel is voorgekomen. Wij achten toch het laatste nog het meest waarschijnlijke.

De mij bekende zodiakaal-bekers zijn van geelachtig koper vervaardigd, terwijl de figuren *en-relief* daarop gesoldeerd zijn. Op den bodem is aan de binnenzijde nog eene stervormige figuur te zien, maar die te onduidelijk is om bepaald te kunnen worden. Zij verschillen eenigzins in grootte en loopen een weinig schuins op, zoodat de opening groter is dan de bodem. De beker, in figuur I afgebeeld, heeft eene hoogte van 0,11 Ned. el, de middellijn beneden is 0,105, boven 0, 126; de beker in figuur II voorgesteld, is 0,10 Ned. el hoog, de middellijn beneden is 0,095, boven 0,117 Ned. el.

Vraagt men naar het doel, waarvoor die zodiakaal-bekers vervaardigd zijn, dan hebben wij daarin waarschijnlijk geen oude inhoudsmaten, maar veleer eene astrologische strekking te vermoeden. Met hoe verwonderlijke naauwkeurigheid ook op de oude inscripties de tijdsbepaling voorkomt, zoo geloof ik toch, op verschillende gronden te mogen beweren, dat in den Indischen Archipel de uit Indië overge-

*) Vgl. A. WEBER I.I. 1861. S. 382, 351 sq.

†) Vgl. A. WEBER, I.I. S. 332 sq.

brachte astronomie minder ingang heeft gevonden, dan de astrologie, die tot op dezen dag een voorname plaats in het leven der inlanders inneemt *). Dat de teekenen van den dierenriem ook elders in den Indischen Archipel oudtijds in vereering en waarschijnlijk in bijgeloovig gebruik zijn geweest, is mij onverwacht mede van elders gebleken. In de midden-eeuwen bloeide op de westkust van Sumatra de door Arabische en Perzische geografen beroemd geworden stad Fantsoer. In de nabijheid der plaats, waar die stad heeft gestaan, werden voor eenige jaren onder andere Hindoe-oudheden, ook vele ringen met gesneden steenen gevonden. Door een mijner vrienden mogt ik een aantal dier steenen verkrijgen en vond op eenigen ook figuren van den dierenriem. Waarschijnlijk zijn die teekenen als gelukkig geacht en daarom in ringen als amuleten (*δακτύλιοι φυσικοί* of *φαρμακῖται* bij *HESYCHIUS*) †) gedragen. De figuren, die op deze ring-stenen van Sumatra voorkomen, schijnen mij de volgende te zijn: fig. 1 de Ram, fig. 2 de Stier, fig. 3 de Leeuw, fig. 4, 5 de Schorpioen (*kala*, schorpioen en duizendpoot), fig. 6 de Steenbok (*makara* of *kala*)? fig. 7 de Waterman (*koembha*), fig. 8 de Visschen (*mina*, één visch). Deze steenen zijn allen van *ingesneden* werk (*intaglio*).

Uit den Mohammedaanschen tijd kennen wij geen afbeeldingen van den dierenriem op Java. De namen der teekenen in het Javaansch vinden wij alleen bij RAFFLES en BRÜCKNER, met een paar verscheidenheden bij beiden. Bijna geheel, met weglating van het lidwoord, aan het Arabisch ontleend, zijn zij dezelfde, die met eenig verschil van uitspraak en transscriptie, ook in het Soendâsch en Maleisch gebruikt worden. Wij stellen ze hier naast elkaar §):

*) Vgl. over het gebruik van astrologische vazen, REINAUD, II. T. II. pag. 359, sq. 886 sq.

†) Cf. PHILOSTRATUS, *Vita Apollonii*, 8, 41. P. VON BOHLEN, *Das alte Indien*, IIer Th. S. 251.

§) RAFFLES, *History of Java*, Vol. II. pag. LXXIII, waar ook de

Arabisch.	Javaansch.		Soendâsch.		Maleisch.
	RAFFLES.	BRÜCKNER.	RAFFLES.	DE WILDE.	RAFFLES.
الحمل	kámel	كَامِل	kámel	gamal	hamel
الثُّرُور	táred	أَجْدَار	sur	soer	thur
الجُوزَاءُ	jus	جُوزَاءُ	júja	joesa	júza
السُّرْطَانُ	sertan	سُرْطَانٌ	sertan	sertan	sertan
الأسد	ásad	أَسَادٌ	ásad	asad	ásad
السُّنْنَةُ	sumbúla	سُنْنَةُ	sanblah	sanbelah	sánbla
الميزان	mízan	مِيزَانٌ	mérjan	(ontbreekt) mírzan	
العَقْرَبُ	kála	عَقْرَبٌ	kála	kala	kála
القوس	kos	قُوْسٌ	kus	koes	kos
الجَدِيُّ	júdi	جَدِيٌّ	jadi	jadi	jádi
الدَّوْلَةُ	dálwi	دَوْلَةٌ	delu	daloe	dálu
الحوت	khot	خَوْتٌ	hut	(ontbreekt) hot	

Opmerkelijk is het, dat hier overal, in plaats van den Arabischen naam voor het Schorpioenteeken, de oud-Indische naam *kala* is bewaard geworden. Welligt heeft dit alleen zijn grond in den voor het Maleisch orgaan moeijelijk uit te spreken Arabischen vorm عَقْرَبُ, en is dus het inheemsch geworden zachter Maleisch woord *kala* ook bij de Javanen daarvoor gebezigt. Hieruit kan men opmaken, dat de Arabische zodiak-namen van de Maleiers tot de Javanen, en niet omgekeerd, zijn overgebracht.

In de Javaansche lijst is de tweede naam *táred* duis-

Maduresche namen voorkomen. — G. BRÜCKNER, *Een klein woordenboek der Holl., Eng. en Javaansche talen*. Batavia, 1842. 8°. bl. 4. — Nederd., Mal. en Soendasch Woordenboek, door A. DE WILDE, uitgegeven door T. ROORDA. Amst., 1841. 8°.

ter. Aan طلاق otháred, Mercurius, is wel niet te denken. Duister is ook bij BRÜCKNER de naam voor de Weegschaal: *djiman*; welligt slechts een drukfout voor *midjan*. Niet

waarschijnlijk is het, dat *djiman* uit السیان, de Schaar van den schorpioen, zou ontstaan zijn. Bij het 11^e teeken is de naam bij BRÜCKNER *nelloe* welligt door den invloed van het Arabisch artikel uit *əndəloe* te verklaren. De vorm *dálwi* met de izáfat bij BAFFLES is wel aan de Perzen ontleend en uit دلو حرخ ontstaan.

Uit eenige van deze Arabisch-polynesische nameu kan men welligt opmaken, dat zij niet aan de Grieksche, maar aan de Indische beelden van den dierenriem zijn ontleend. Misschien is daarvoor aan te voeren de naam *azak* = الجوزاء (in plaats van التوامين), bij de Arabische astronomen zowel voor de Tweelingen als voor Orion gebruikt, wanneer, gelijk AL-BIROENI *) beweert, maar mij minder waarschijnlijk voorkomt, die overbrenging uit het Indische beeld voor de Tweelingen, een man met de vñā en een knods, zou ontstaan zijn. Meer waarschijnlijkheid zou voor dien Indischen oorsprong der Arabische Zodiak-namen kunnen liggen in القوس *de boog*, الجدی *de bok* en het meest in الحوت *de visch*. Wederkeerig is uit die Arabisch-polynesische namen de oude figuur der Indische zodiak-teekenen op te maken uit den tijd, dat de Arabieren die van de Hindoes overnamen.

De oud-Indische zodiaknamen op Bali nog in gebruik, heeft de Heer FRIEDERICH doen kennen in zijne mededeelingen in het *Tijds. voor Ned. Indie*, VIIIe Jaarg. 4e. Dl.

*) Cf. REINAUD, *Mémoire sur l'Inde*. Paris, 1849. 4°. p. 364. — GÖLDMEISTER, *Scriptorum Arabum de rebus Indicis loci*. Bonnae, 1888. 8°. p. XIV. — WEBER, in *Abhandl. Berliner Akad.* 1860. p. 322.

bl. 211 en *Verhand.-Bat. Genootschap*, Dl. XXIII, Verslag van Bali, bl. 56.

Verder oostwaarts schijnen zij niet te zijn doorgedrongen. In de werken van Dr. MATTHES over het Makassaarsch worden zij althans niet vermeld. Uit het Boegineesch heeft CRAWFURD *) de maandnamen medegedeeld, waaronder nog eenige oud-Indische namen te herkennen ziju, maar van de zodiaknamen gewaagt hij niet.

In de talen der Philippijnen heb ik geen ander spoor der zodiak-namen gevonden, dan de bovengenoemde zonderlinge naam in het Bisayasch: *manog pana*.

Merkwaardig zijn de namen der zodiak-teekenen bij de Bataks op Sumatra, in het belangrijke Woordenboek van Dr. H. N. VAN DER TUUK medegedeeld (aldaar bl. 429, 523 en op de namen). Thans zijn zij uitsluitend voor bij-geloovigheden in gebruik, maar de namen schijnen eene regtstreeksche mededeeling uit Indië aan te duiden, daar in allen het oorspronkelijke Sanskriet-woord terstond te herkennen is. Daar echter die Sanskriet-namen als vreemdelingen zijn aangenomen, maar niet meer worden verstaan, zijn zij door inlandsche woorden verklaard geworden, die nu eens de beteekenis van den Sanskriet-naam uitdrukken, dan weder uit misverstand en verwarring met gelijklijdende inlandse woorden zijn ontstaan.

Naar het eerste teeken *mēsa* wordt de dierenriem zelve *parmēsa* genaamd. De namen met hunne verklaringen zijn de volgende:

- ✓ **᳜᳚** *mēsa*, verklaard door *hambing*, een geit.
- ✗ **᳢᳣᳤᳞᳜᳚** *marsoba*, uit verwarring van *soba* met *saba* verklaard door *saba saba*, een vlinder.
- II **᳤᳞᳚** *nitoena*, ook *itoena* en *nitoeni*; door ver-

*) Cf. CRAWFURD, *History of the Indian Archipelago*. Edinb. 1820. Vol. I, p. 305.

warring met *toena* verklaard door *goja* en *gojatoena*, een aardworm.

- g **𠁠𠁢𠁡𠁥** *harahata*, verklaard door *tohoek*, een kikvorsch.
- g **𠁤𠁠<** *singa*, verklaard door *babijat*, tijger.
- mp **𠁠𠁣𠁤** *hanija*, verklaard door *lali*, een kiekeendief.
- u **𠁥𠁧** *tola*, verklaard door *timbangan*, mede uit verwarring met het Niasch *teula*, boom, verklaard door *hajoe*.
- m **𠁥𠁢𠁥\𠁥𠁢** *martiha*, verklaard door *bintang*, ster, *goerigoeri*, potje, en *baioe*, steen.
- x **< 𠁥** *dano*, door verwarring met het bekende polynes. woord verklaard met *aēk*, water.
- z **𠁥𠁢** *mahara*, verklaard door *sigoerampang*, kreeft, ook door *batoe*, steen.
- ⠃ **𠁥𠁢𠁥\𠁥𠁢\𠁥** *markoemba*, verklaard door *tampajan*, ook door *aēk*, water.
- i **𠁥𠁥** *mēna*, verklaard door *dēngkē*, visch.

Op Madagaskar vinden wij het wonderlijk gebruik, dat in het binnenland de maanden, ofschoon zij maan-maanden zijn, de namen dragen der Arabische zodiak-teekenen *), b. v. Alahemali (FLACOURT), Alahamady (ELLIS) = الحمل, Azorou (FLACOURT), Adaoro (ELLIS) = الثور, Alizozo (FLACOURT), Adizaozy (ELLIS) = الجوزاء enz. Daar nu deze maandjaren $11\frac{1}{4}$ dag korter zijn dan het zonnejaar, zoo doorloopt de 1^e maand Alahemali (de Ram) alle jaargetijden, en kon hij bij FLACOURT in den herfst, bij ELLIS in April gesteld worden. Bovendien worden deze zodiaknamen

*) Cf. ELLIS, *History of Madagascar*, Lond. Vol. I, p. 445, 452. — FLACOURT, *Relation de la grande isle Madagascar*. Paris, 1661. 4°. p. 173.

nog gebruikt om de 28 dagen van elke maand, en om de uren van den dag aan te duiden, vooral tot het bepalen van gelukkige en ongelukkige tijdstippen. Aan de oostkust bij de Betsimisaraka's, en aan de westkust bij de Sakalava's zijn geheel andere namen in gebruik, waarvan sommigen een Indischen oorsprong aanduiden, b. v. ifosa == Skr. pauṣa, maka == Skr. māgha *).

Bij een beperkt gedeelte van de Polynesische volken, slechts op Sumatra, Java en Bali, vonden wij den Indischen dierenriem overgebracht, met behoud der meeste Indische namen, maar met wijziging van eenige beelden. Wanneer die overbrenging heeft plaats gehad, laat zich wel niet juist bepalen. De bekers met jaartallen schijnen allen tot de 13^e of 14^e eeuw te behooren, die zonder jaartallen zijn, met eene enkele uitzondering, wel uit denzelfden tijd. In opschriften komen de Indische zodiak-namen reeds voor in 843 of 853.

Op de lang en voortdurend behandelde strijdvraag, of de Hindoes de zodiak-beelden het eerst van de Grieken, of de Grieken die van de Hindoes, dan wel beiden ze van een ander volk, Chaldeën, Egyptenaren enz. ontvangen hebben, kunnen de beelden en namen in den Indischen Archipel wel geen licht hoegenaamd werpen. Die vraag is, gelijk zoo vele andere gewigtige en verwante problemen, op het tegenwoordige standpunt der onderzoeken naar de oudste verbindingen tusschen Azië en Europa, nog wel niet met geheel afdoende zekerheid te beantwoorden. In Griekenland begint de zodiak-verdeeling eerst vollediger sedert CLEOSTRATUS (vijfde eeuw v. Chr.) bekend te worden, maar die kennis schijnt meer eene van elders zich mededeelende, dan

*) Cf. MLLIS, l. c. p. 445. FLACOURT, l. l. p 177. Zeer afwijkend worden zij opgegeven door onzen FRED. DE HOUTMAN, in zijn *Spraeck ende woord-boeck inde Maleysche ende Madagask. Talen*. Amst. 1603, bl. 180.

eene zelfstandig ontwikkelde te zijn. Daar reeds de ouden leerden, dat de verdeeling der ecliptica in dodecatemorien in vroegen tijd bij de Chaldeën bekend en door hen uit gevonden was *), is het niet onwaarschijnlijk, dat met die kennis ook de beelden, hetzij regtstreeks, hetzij door de Phoeniciërs van de Chaldeën tot de Grieken is overgebragt. In Indië, waar de kennis der naxatra of maanstatie's zeer oud schijnt, komt de twaalfvoudige verdeeling van den zonneweg, zoover thans bekend is, eerst sedert den tijd der door ALEXANDER geopende gemeenschap met Indië voor, en schijnt zij ook daar door Griekschen en Arabischen invloed eene meer beperkte, meest astrologische beteekenis verkregen te hebben. Een der oudste, tot dusver bekende, Indische vermeldingen van de zodiak-beelden is die van VARĀHA-MIHIRA (in het einde der 5^e en begin der 6^e eeuw na Chr.) in zijn *horāśāstra*, welk werk reeds in zijn' titel den invloed van het Grieksche verraadt, terwijl door denzelfden schrijver niet slechts Grieksche astronomen genoemd worden, maar ook de Grieksche zodiak-namen in het Sanskrit nagevormd worden, b. v. Krija == Κριός, Tāvoeri == Ταῦρος, djitoema == Διδυμοι enz. In de oudste Indische beschrijving der zodiak-beelden komen de Skr. namen, zoo als *nr̥emīthoena* en *nr̥ejoegma*, een mannenpaar, *tjāpin*, de boogdrager, *ghatīn*, de Waterman, *matsyau*, twee visschen, in beteekenis met de Grieksche beelden geheel overeen †). Waarschijnlijk heeft die mededeeling uit Griekenland over Egypte plaats gehad en welligt zijn daardoor enkele bijzonderheden in de zodiakfiguren van den Indischen dierenriem te verklaren. Of misschien ook in Indië hetzelfde heeft plaats

*) Vgl. DIODORUS SICULUS, *Bibl. Hist.* II, 30. LAYARD, *Nineveh und seine Ueberreste*, Leipz. 1850. 8°. S. 411. en de Arabische overleveringen bij CHWOLSOHN, *Die Ssabier*. St. Petersb. 1858. 8°. II^r. Th. S. 661, 683, 889, en Index onder *Tammūz*.

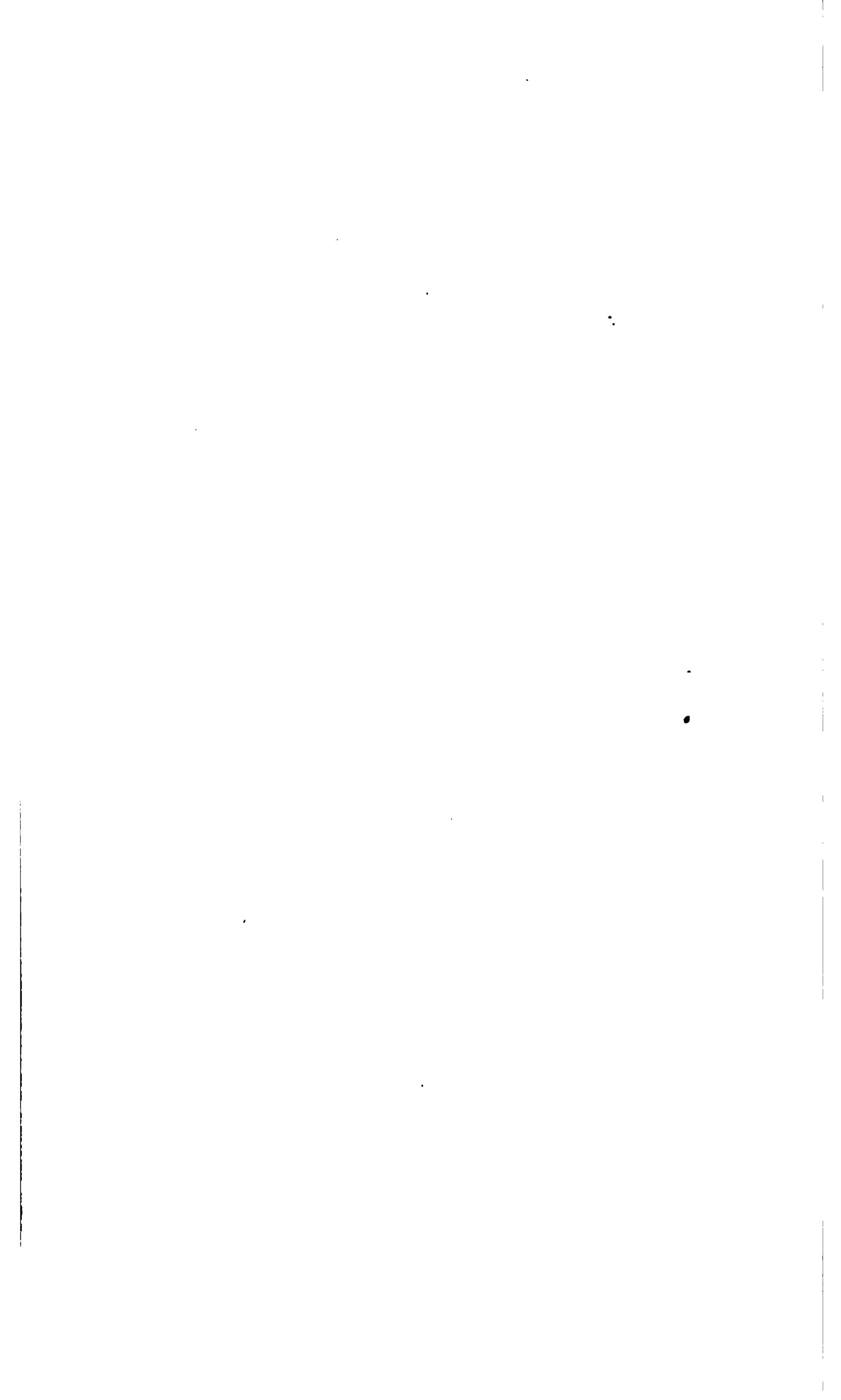
†) Cf. *Zeits. für die Kunde des Morgenl.* IV. S. 342. sq. LASSEN, *Ind. Alterth.* IV. 843 sq. *Ind. Studien*, II^r. Bd. S. 414.

gehad, wat in Egypte schijnt te moeten aangenomen worden, dat vóór de overbrenging der Grieksche zodiak-beelden, reeds oudere eenigzins verschillende, maar uit dezelfde gemeenschappelijke bron afkomstige in gebruik zijn geweest, zullen de latere onderzoeken moeten leeren. Meest waarschijnlijk meen ik nog het gevoelen te moeten houden, dat in Babylon, volgens de overlevering der ouden de bakermat der sterrekunde, ook de oorsprong van de verdeeling der ecliptica in 12 deelen en van de aanduiding dier deelen door de oude bekende zinnebeelden gezocht moet worden.

لَهُمْ لِنَفْسٍ كُلُّ مُنْفَعٍ

22

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

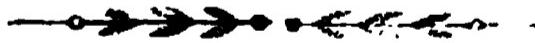
KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Achtste Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1865.

GEDRUKT BIJ W. J. DE BOEVER KRÖBER.

INHOUD

VAN HET

ACHTSTE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL,

DER

G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

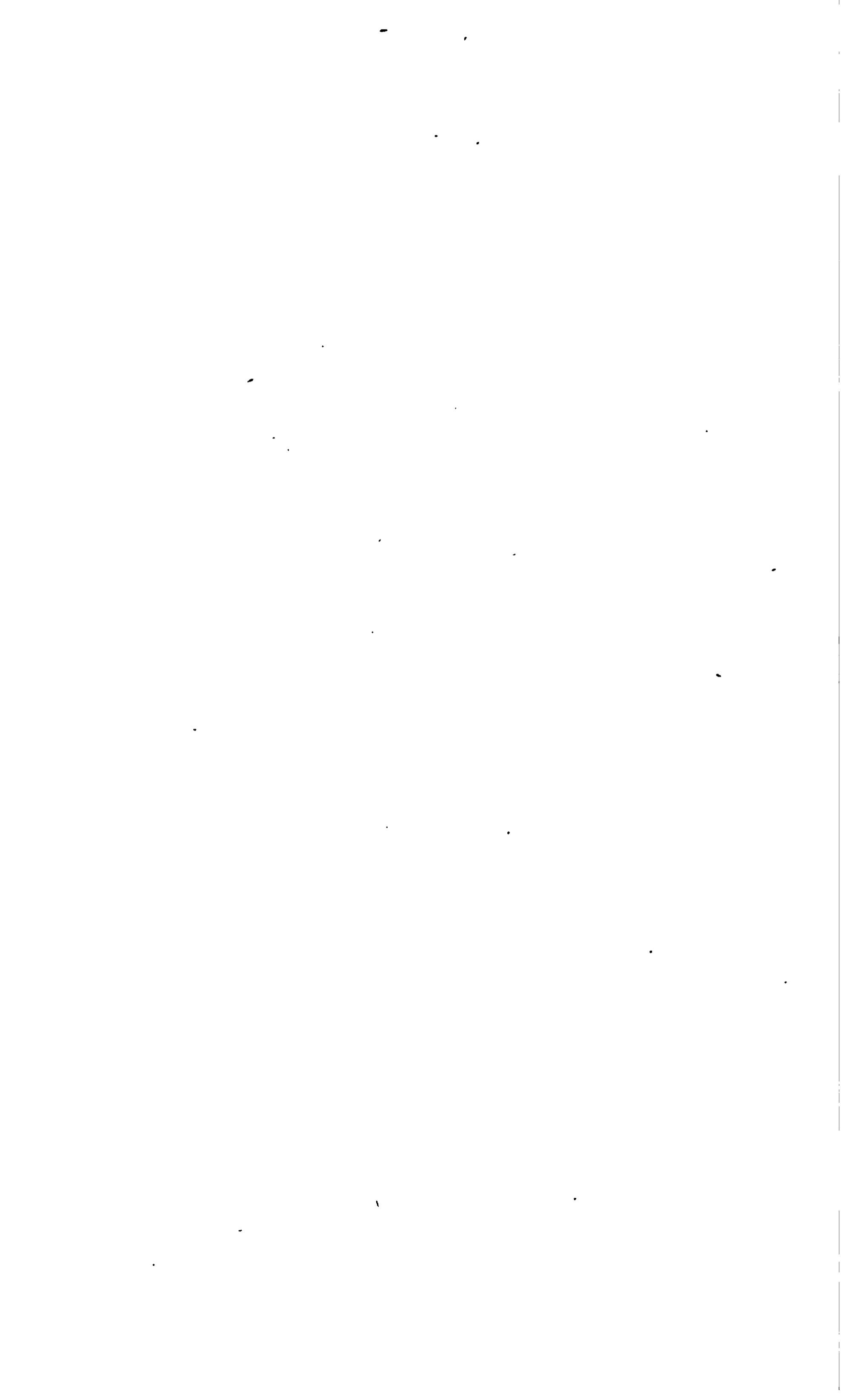
Vergadering gehouden op den 12 ^{den} October 1863.	blz.	1.
" " " 9 ^{den} November "	"	14.
" " " 14 ^{den} December "	"	37.
" " " 11 ^{den} Januarij 1864.	"	41.
" " " 8 ^{sten} Februarij "	"	69.
" " " 14 ^{den} Maart "	"	125.
" " " 11 ^{den} April "	"	156.
" " " 9 ^{den} Mei "	"	173.
" " " 13 ^{den} Junij "	"	207.
" " " 12 ^{den} September "	"	217.
" " " 10 ^{den} October "	"	287.
" " " 14 ^{den} November "	"	291.
" " " 12 ^{den} December "	"	340.

VERSLAGEN.

Verslag der Commissie van beoordeeling der Latijn-sche gedichten, ingezonden in 1863, ter mededinging naar den Eereprijs van HOEFFFT	blz. 111.
Verelag over het Hollandsch en Zeeuwsch Charter-boek	" 163.
Verslag over het plan van den Heer STEPHANUS.	" 212.

MEDEDELINGEN.

W. G. BRILL. Over de gevolgen van het Twaalfjarig Bestand	blz. 7.
J. C. G. BOOT. Tot kritiek en verklaring van Propertius laatste Elegie	" 19.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

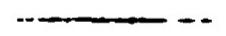
GEHOUDEN DEN 12^{den} OCTOBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: H. J. KOENEN, J. C. G. BOOT,
J. BAKE, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, R. PRUIN,
G. H. M. DELPRAT, J. A. C. VAN HEUSDE, G. DE VRIES AZ.,
J. H. SCHOLTEN, S. KARSTEN, J. DIRKS, N. BEETS, W. C. MEES,
J. E. GOUDSMIT, J. HOFFMANN, L. J. F. JANSSEN, M. DE VRIES,
L. A. TE WINKEL, S. VISSERING, J. P. SIX, W. MOLL.

Daar de Heer OPZOOMER aan den Secretaris heeft gemeld,
dat hij verhinderd werd ter Vergadering te verschijnen, en
de Heer MOLL eerst later zal kunnen tegenwoordig zijn,
heeft het oudste tegenwoordig zijnde lid, de Heer BAKE, den
Heer DELPRAT verzocht het Voorzitterschap waar te nemen.

De Heeren G. MEES AZ., RÉVILLE en BAKHUIZEN VAN DEN
BRINK hebben zich doen verontschuldigen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld.

Er zijn geene stukken of brieven ingekomen. De Heer LEEMANS, die het woord zoude voeren over Egyptische papyussen in *hiëratisch schrift*, heeft gemeld, dat hij door ongesteldheid werd verhinderd zijne mededeeling te kunnen doen; en de waarnemende Voorzitter verleent alzoo het woord aan den Heer BRILL tot het houden der aangekondigde voordracht over de gevolgen van het Twaalfjarig Bestand.

Tot deze voordracht zegt de Spreker aanleiding gekregen te hebben door eene plaats uit de *Gedenkschriften* van VAN DER CAPELLEN, van welke de tegenstanders der politiek van OLDENBARNEVELT zich tot de veroordeeling van het regeringsbeleid diens Staatsmans veelmalen bediend hebben. De Spreker gaat in het breede na, of men aan die uitspraak wel zooveel gewicht heeft te hechten als wel eens geschiedt, en hij beroept zich ter wederlegging op onderscheiden getuigenissen en feiten van dien tijd. Hij vermeldt de krachtige inmenging der Republiek in de aangelegenheden der Guliksche en Kleefsche erfopvolging; hij wijst op den krijgstocht ondernomen, om den Hertog van Brunswijk de verdrukking zijner hoofdstad te beletten; hij herinnert, hoe Prins MAURITS zelf in de Petitie tot de consenten van 1619 de gunstigste getuigenis gaf aan het bewind gedurende het Bestand ten aanzien van de belangstelling der krijgszaken. Hij doet opmerken, hoe Koning JACOBUS van Engeland door zijnen afgevaardigde eene hulde aan onze krijgsmacht bewees; en hoe ook WINWOOD bij zijn afscheid in Augustus 1613 verklaarde, dat in de Republiek veel ten goede, ja tot den meest gewenschten staat was voortgegaan. Voorts doet de Spreker opmerken, hoe de staatkunde van OLDENBARNEVELT vredelievende overingen in Duitschland maakte, waardoor het geheele Hansegebied op den weg was gekomen om eene nieuwe provincie of liever eene nieuwe reeks van provinciën aan

de Unie der vereenigde landen toe te voegen; eene gelegenheid die later was voorbijgegaan om niet weder terug te keeren. De Gezant BOEEL wees daarop nog eens eenige jaren later terug; doch toen was het te laat.

Op de uitnoodiging van den Voorzitter aan de leden die hunne bedenkingen over deze voordracht zouden willen in het midden brengen, verklaart de Heer FRUIN zich over het algemeen met de beschouwingen van den Heer BRILL wel te kunnen vereenigen. Evenwel heeft hij enige bedenkingen. Het oordeel van VAN DER CAPELLEN heeft volgens hem niet zoo veel toestemming gevonden als de Spreker meende. Hij herinnert, dat Prins MAURITS in de aangehaalde Petitie van 1619 de Staten prijst, omdat zij Fransche Regimenten in hunne dienst gehouden hebben, die toch OLDENBARNEVELT gaarne zou hebben zien terugkeeren. Hij meent ook dat te veel gewicht is gehecht aan de getuigenis van Gezanten, die bij een beleefd afscheid zich lichtelijk aan hoffelijke betuigingen plegen toe te geven.

Dat voorts de Hanse niet tot de Nederlandsche Unie is toegetreden, is aan de tweedracht in de Duitsche steden en in die steden onderling te wijten. Eindelijk meent Spreker, dat het bij het sluiten van het Bestand de vraag was, of men den oorlog zoude voortzetten, totdat al de Nederlanden zich tegen Spanje zouden hereenigd hebben. Dit laatste was het doel van den Prins; maar OLDENBARNEVELT was daartoe geenszins genegen.

De Heer BRILL dankt den vorigen Spreker voor zijne opmerkingen, die hem echter zijne beschouwingen niet behoeven te doen wijzigen. De Heer GROEN VAN PRINSTERER heeft zich van de plaats van VAN DER CAPELLEN bediend om eene reeks van grieven met die uitspraak te besluiten, als met een afdoend argument.

Wat aangaat de beteekenis van Prins MAURITS lof over het betalen der Fransche Regimenten, men mag niet ver-

geten, dat Holland, onder OLDENBARNEVELTS beleid, door jaar op jaar schatten voor te schieten, voor het onderhoud en het behouden van die troepen heeft gezorgd. Met betrekking tot de derde bedenking wijst de Heer BRILL op het gewichtig oogenblik, waarin door den Zweedschen Gezant SKYTTE de aangehaalde woorden zijn gesproken. Reeds werd OLDENBARNEVELT door zijne vijanden bestookt en het was den Zweed te zeer ernst om zijnen val te verheden, dan dat hij toen ijdele woorden zoude gesproken hebben. De laatste twee aanmerkingen van den Heer FRUIN geeft de Heer BRILL toe: zij zijn in overeenstemming met zijn gevoelen. Had er in de Hanseesteden eene partij bestaan, geheel zeker van hare zaak, en tevens belangeloos, haar wil om het voorbeeld der Nederlanden te volgen en zich met de Nederlanders te vereenigen zou onweerstaanbaar zijn geweest. Eindelijk, ook hij begrijpt, dat eene hereeniging van al de Nederlanden, wegens de kracht der catholieke en feodale elementen in de Zuidelijke Provinciën, het gevolg zoude gehad hebben, dat de Noordelijke de goederen door den oorlog verkregen zouden hebben verloren. Om te blijven wat zij geworden waren, moesten de zeven provinciën afgescheiden zijn en slechts half Nederland bevrijd worden. Hier werd bewaarheid wat HESIODUS zegt: „de helft is meer dan het geheel.”

Door den Heer DELPRAT wordt de vraag geopperd, of niet wellicht het gezegde van VAN DER CAPELLEN een bewijs kan zijn van den invloed, welken LIPSIUS op hem heeft geoefend, van wien een vertoog bestaat over den invloed dien het bestand ter vermeerdering van het woelen der binnenlandsche partijschappen in ons Vaderland zou kunnen hebben. De Heer BRILL geeft dit in zoo verre toe, als het waarschijnlijk moet geacht worden, dat het geen LIPSIUS daarvan heeft geschreven, aan VAN DER CAPELLEN niet onbekend zal gebleven zijn.

Voorts merkt de Heer DELPRAT op, naar aanleiding van het vroeger besprokene omtrent het St. Nikolaasfeest, dat men de sage van St. Nikolaas als kindervriend wellicht in verband moet beschouwen met de legende in Skandinavië verspreid over NIELSEN, die mede als kindervriend algemeen gevierd was. In Friesland daarentegen was St. Nikolaas de patroon der schipbreukelingen.

De Heer KARSTEN deelt eenige beschouwingen mede over de Ode van HORATIUS *ad Augustum*, (I. 2), waarmede de Dichter zijne lierzangen opent. De meeste uitleggers hebben naar des Sprekers meening dat gedicht niet goed begrepen. Spreker meent, dat men behoort aan te nemen, dat toen de Dichter deze Ode vervaardigde, omstreeks het jaar van Rome 731, hij zich in zijne verbeelding terugverplaatste op het tijdstip, waarop OCTAVIANUS als jongeling voor het eerst aan het roer van den Staat kwam in 710 en 711. Uit dat standpunt ziet hij als met een profetischen blik de bestemming van Romes toekomstigen beheerscher; hij ziet in hem den *ultor Caesaris*, maar een zachtmoedigen wreker, den bedwinger der burgeroorlogen, den redder van Rome, die de gevreesde Parthen aan zijnen scepter zal onderwerpen en daardoor Romes groothed voltooien. De Heer KARSTEN wenscht dit denkbeeld nader voor de *Verslagen en Mededeelingen* uit te werken.

De Heer DIRKS deelt, op verzoek van den Secretaris, den stand der uitgave van het achtste Stuk van het *Vervolg op VAN LOONS Penningwerk* mede. Na herinnerd te hebben, dat de Akademie de taak van het Instituut bij het jaar 1766 had opgevat, en dat dus de Deelen VI en VII de jaren van 1766 tot 1780 behandelen, vermeldt

hij, dat het VIIIe Deel de jaren van 1781 tot 1786 zal bevatten; een tijdvak, dat belangrijke stof heeft opgeleverd voor den tekst, die de elf of twaalf platen van dit Deel ophelderden. De oorlog met Engeland, vooral de slag van Doggersbank, de uitgifte van papieren geld in O. en W. Indië en op de Kaap de Goede Hoop, de laatste levensjaren en dood van JOHAN DERK VAN DER CAPELLEN TOT DEN POL en de burgerwapening zijn onderwerpen, die velerlei nasporingen hebben vereischt.

Hetzelfde lid biedt ten geschenke aan voor de Boekerij twee *Notices* door hem geleverd voor de *Revue de Numismatique Belge*, 4me Série, T. I. getiteld: *Monnaies anciennes trouvées en Frise*; — en *Quelques mots sur des monnaies du onzième Siècle*. In het eerste wordt een belangrijke vonst van Angel-Saxische munten, in Maart 1863 in Friesland gedaan, behandeld; in het tweede wordt getracht de omschriften van eenige in Friesland gevonden munten te verklaren.

De Heer M. DE VRIES overhandigt den Secretaris de 16de Aflevering van MAERLANTS *Spiegel Historiael* voor de Bibliotheek der Akademie. — De Heer BOOT legt een exemplaar over van het laatstelijk bekroonde Latijnsche Prijsvers, hetwelk eerlang aan de leden zal worden verstrekkt. — Van den Heer MOLHUYSEN is ingekomen een exemplaar van het door dien Geleerde uitgegevene *Register op de Charters van het Archief te Kampen*. — De Heer JANSSEN brengt ter tafel eene Beschrijving van een grafsteen uit de Veertiende Eeuw, geplaatst in de Werken van het Friesche Genootschap, — waarna de Vergadering, daar niets verder te behandelen is, door den Voorzitter wordt gesloten.

OVER DE
GEVOLGEN VAN HET TWAALFJARIG BESTAND.

KORTE INHOUD EENER BIJDRAGE
VAN
W. G. B E I L L.

Opmerkelijk is de plaats van ALEX. VAN DER CAPELLEN in zijne *Gedenkschriften* (I, bl. 17) over de gevolgen van het Bestand geveld. „Onze Staat, zegt die Schrijver aldaar, is gedurende den tijd van het Bestand van alle kanten ondergraven en ondermijnd; zoodat wij bij het Bestand niets gewonnen, maar veel verloren hebben.” Dit oordeel is valsch. Niet het Bestand, maar zijne bestrijders hebben den Staat ondermijnd. Toen VAN DER CAPELLEN dat woord uitte, was hij nog jong, en later heeft hij veel dingen anders leeren inzien, en bepaaldelijk den grooten tegenstander van het Bestand, Prins MAURITS, scherp leeren beoordeelen. Dus zouden wij weinig gewicht aan die uitspraak behoeven te hechten, ware het niet dat eene zoo ongunstige oordeelvelling over het Bestand eene soort van gemeenplaats is geworden, en zich in de leerboeken onzer geschiedenis voortplant.

Toegegeven dat de voortzetting van den oorlog in 1609 de uitbarsting der binnenlandsche twisten zou hebben voorkomen, zoo mogen wij vragen: was het geoorloofd de ramp van den oorlog te bestendigen, ten einde den strijd der partijen meester te blijven? Zou het van OLDENBARNEVELT redelijk gehandeld zijn geweest, zoo hij door den oorlog den triomf van diegene der beide partijen verzekerd had, welke volgens zijne overtuiging op een verkeerden, voor de orde van gansch Europa gevaarlijken weg was?

Maar is het waar, dat bij het Bestand niets gewonnen en veel verloren is? Waar is het niet, dat het Bestand den invloed van den Staat naar buiten benadeeld en de weerbaarheid der Republiek verminderd heeft.

Naauwelijks was het Bestand gesloten, of de Republiek nam deel aan de krachtigste maatregelen, ten einde de bemoeijing des Keizers met de zaken van de Guliksche en Kleefsche Landen te beletten, en te verhoeden dat deze opengevallen erfenis aan een Roomsche-Katholieke vorst ten deel viel. Toen HENDRIK IV was omgebracht, was zij het, die de hoofdleiding der zaak op zich nam, en door de inname van Gulik en de bezetting van verscheidene vaste plaatsen ten behoeve van haren beschermeling, den keurvorst van Brandenburg, eene stelling in Duitschland innam, bestemd om in het Rijk een tegenwicht te stellen tegen de inmenging van Spanje ten behoeve der Katholieken. Geen vertoogen van Koning JACOBUS, geene tijdelijke coalitie zelfs van de Mogendheden heeft de Staten ertoe gebracht om die stelling op te geven. De overgave van Gulik na OLDENBARNEVELTS val en na het hervatten van den oorlog was eene inwilliging van Prins MAURITS aan de Mogendheden, die aan de stoute rol der Republiek een einde wilden maken.

En niet alleen het overwicht van de macht der Katho-

lieken in het Rijk ging de Republiek tijdens het Bestand te keer, maar ook de willekeur der vorsten in den Neder-saksischen Kreis, die de steden wilden afleeren om Hollands voorbeeld te volgen. De Staten hadden er een krijgstocht voor over om den Hertog van Brunswijk de verdrukking zijner hoofdstad te beletten, en in het jaar 1615 schreef Prins FREDERIK HENDRIK aan het hoofd der Nederlandsche ruiterij den Hertog vrede en vriendschap met zijne onderdanen voor. Zulks kon zonder een behoorlijk in stand gehouden leger niet geschieden. In December 1618, toen OLDENBARNEVELT op Prins MAURITS last gevangen gezet was, gaf deze vorst in de Petitie tot de Consenten van 1619 dan ook de gunstigste getuigenis aan het Bewind gedurende het Bestand ten aanzien van de behartiging der *krijgszaken*. Hij verklaart, dat „Hun Hoog Mogenden zeer wijselijk gedurende het Bestand altijd geraden gevonden hadden, niet alleen al het krijgsvolk, traktementen en andere lasten van den staat van oorlog aan te houden, maar ook voor de betaling der Fransche troepen te zorgen.” En wat lezen wij in de Petitie tot de Consenten van 1624? Dat de Staat van onze gemeene zaak *sedert den uitgang van het Bestand* niet weinig in het ongerekende verloopen was.” Zulk een getuigenis gaf Prins MAURITS kort voor zijnen dood aan het Bewind van zijnen tegenstander. Ook Koning JAKOBUS door zijn eigenbelang genoopt, bracht bij monde van zijnen afgevaardigde, Lord DONCASTER, hulde aan onze krijgsmacht in dien tijd. Toen deze edelman, in December 1619 uit Duitschland teruggekomen, waar hij den Uniedag der Protestantsche vorsten had bijgewoond, ter vergadering der Staten-Generaal verscheen, dankte hij Hun Hoog Mogenden, uit 's Konings naam, voor hunne belangstelling in de zaak van zijnen schoonzoon, en spoorde hen aan voort, te gaan hem te

ondersteunen. Hun was, zeide hij, dit veel gemakkelijker, dan den Koning: „Zij waren dichterbij, en hadden altijd eene voldoende krijgsmacht, gereed om dadelijk te veld te trekken.”

Maar niet alleen het leger was in goeden staat. Men hoore wat WINWOOD verklaarde bij zijn afscheid, in Augustus 1618 genomen. „Gelijk de wereldsche zaken, zeide hij, veranderlijk zijn, zoo was ook in deze Landen gedurende het tiental jaren, die hij hier had doorgebracht, veel veranderd, maar God lof! altijd van goed tot beter, en van beter tot het allergewenschste.” — Wanneer het Bestand geene gunstige uitkomsten opgeleverd en geene gelukkige vooruitzichten geopend had, zou hij, vier jaren nadat het in werking getreden was, niet aldus hebben kunnen spreken. En hoe sprak SKYTTE, de afgevaardigde van GUSTAAF ADOLF, den eenigen vorst, die het oprecht met het Protestantisme meende? In het begin van 1618 nam deze Gezant zijn afscheid. Bij die gelegenheid wenschte hij den Staten, dat hunne regering, „die hunne onderdanen geenerlei dienstbaarheid, dwang of hardheid gevoelen liet, maar hen als kinderen in het ouderlijke huis vol liefde leidde, ten eeuwigen dage bloeien en de vrijheid handhaven mocht. Die vrijheid zou verzekerd zijn, voegde hij er bij, wanneer hunne onderzaten de wet en de deugd betrachten. Daartoe hadden zij slechts der Staten bestuur en raad op te volgen: dit doende toch gehoorzaamden zij de wet en de deugd zelve.” — Het laat zich denken, dat zulk een bewind eene soort van tooverkracht naar buiten oefende, bepaaldelijk op die bestanddeelen der maatschappij, welke zich geroepen mochten achten om in zelfstandigheid en nijverheid bij de Hollanders niet achter te staan. Vandaar getuigenissen als die van de Gezanten van Maagdenburg, eene stad, die zich wegens haren ijver voor de

Protestantsche belangen den naam van *Canzlei Gottes* had verworven. In September 1613 verschenen zij te 's Hage. Behalve de belangrijke stoffelijke belangen, die hen naar eene alliantie deden wenschen, gebruik makende van het artikel van het verbond der Staten met Lubek, waarbij voor andere steden de toetreding was opengelaten, — gevoelden zij nog eene andere drijfveer: „Zij bewonderden de Republiek, die zich door de Goddelijke Voorzienigheid in hare onnaspeurlijke wijsheid de voortplanting en onderhouding van de rechten der volken zag toevertrouw'd, en bij dien geweldigen wasdom van geluk en voorspoed, door hare vroomheid en kloekheid van de Goddelijke Majesteit verworven, zich tegen niemand hatelijk of afgunstig, maar veeleer, naar den aard en de eigenschap des Allerhoogsten Gods zelven, meêgaande en goeddadig betoonde.” Op denzelfden dag zeiden de Gezanten van Brunswijk in de vergadering der Staten-Generaal, dat „nu binnen en buiten het Rijk wijd en zijd het gerucht weërgalm'd had, dat tus-schen Hun Hoog Mogenden en Lubek een verbond gesloten was, zij gekomen waren om met eigen oogen te zien wat hun was aangezegd.” — Zoo maakte de staatkunde van OLDENBARNEVELT vredelievende veroveringen. Gansch het Hansegebied was op weg eene nieuwe Provincie of liever eene nieuwe reeks van Provinciën aan de Unie der Vereenigde Landen toe te voegen. Op deze wijze zou eene Republiek van Noord-Europesche Vereenigde Staten ontstaan zijn, alle mededinging te sterk, en dus uitgebreid zou ons Vaderland later zelfs tegen Engeland, toen het tot vrije ontwikkeling gekomen was, bestand zijn geweest. Nog in 1653 schreef WILLEM BOREEL (*Brieven van J. DE WITT*, I, 27): „De Duitsche natie zou met de onze beter gelijken en woord houden en gestand doen wat zij belooft, dan iemand anders. Zij zijn de naaste naburen van den Staat,

waarvan niets kwaads is te vreezen. De geheele Noorderhoek zou in een sterken band kunnen vergelijken: alsdan hadden de Vereenigde Nederlanden anders niemand te zoeken." Zoo sprak BOREEL nog in 1653. Doch toen was de kans voor goed voorbij. In de dertigjarige oorlog waren de elementen vertreden, welke de kracht en den moed gehad zouden hebben zich aan Holland aan te sluiten. WALLENSTEIN had gezegd: niet alleen Maagdenburg moet getroffen worden, maar het geheele Hanseverbond: „zij zijn de Hollanders van het Rijk." Maar vroeger, vóór dat bij den burger in de ellende van dien oorlog alle welvaart, zedelijkheid en zelfvertrouwen was te gronde gegaan en de Duitse vorstenstand van de gelegenheid gebruik maakte om de Fransche regeringsbeginselen toe te passen, had de krachtige toeleg van OLDENBARNEVELT bekroond en de schoone droom van BOREEL verwezenlijkt kunnen worden. Maar deze uitkomst zou te schoon geweest zijn. De tooverkracht door de Republiek op de burgerij in Noord-Duitschland uitgeoefend, de ontwikkeling door haar aan den handel en de nijverheid in die oorden verzekerd, de uitbreiding daardoor aan haar eigen grondgebied beloofd, dit alles wekte de jaloezij van Engeland, en jaagde den Duitschen vorstenstand, welke zich door den ruitertocht van 1615, met zoo veel woorden, met den ondergang bedreigd verklaarde, tegen den grooten man der Republiek in het harnas. Terwijl de Staten de bewondering der Duitse steden inoogstten, zaaiden de Duitsche vorsten haat tegen OLDENBARNEVELT. Sedert zien wij Graaf WILLEM LODEWIJK, Stadhouder van Friesland en Groningen, zwager van den beleedigden Hertog van Brunswijk, OLDENBARNEVELT tegenwerken, en door de wijziging van de regering in Franeker en Leeuwarden te weeg brengen, dat de stem van Friesland in de Staten-Generaal steeds tegen Holland

gekant was. De aandrang van denzelfden Graaf was het, die Prins MAURITS deed besluiten zich openlijk voor de Contraremonstranten te verklaren en op nieuw eene proeve te nemen met eene staatkunde, welke ten doel had, hem als den man te doen kennen, die bekwaam was om de woelzieke Calvinistische elementen te breidelen, en alzoo zijne erkenning als wettig vorst aan de Mogendheden, en bepaaldelijk aan Spanje, als tot nader orde noodig te doen voorkomen. OLDENBARNEVELT was er het slachtoffer van. Zijne grootheid en zijn geloof aan de menschheid waren de enige oorzaken van zijnen dood.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} NOVEMBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
L. A. TE WINKEL, H. C. MILLIES, L. J. F. JANSEN, J. DIRKS,
R. FRUIN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. BAKE, M. DE VRIES, C. LEEMANS,
A. RÉVILLE, G. MEES AZN., S. KARSTEN, B. J. L. DE GEER,
J. VAN LENNEP, S. VISSERING, G. H. M. DELPRAT, J. C. G. BOOT,
J. P. SIX.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen, doch de vaststelling verdaagd tot de volgende Vergadering.

Bij gelegenheid eener vrage van den Secretaris omtrent het opmaken van het Proces-Verbaal besluit de Vergadering, dat bij voorkomende gelegenheden door den Secretaris van de geschrevene opgaven voor de Notulen niet meerder gebruik zal worden gemaakt, dan met de gewenschte uitbreiding dier Aanteekeningen overeenkomstig is.

De Secretaris meldt, dat voor de Bibliotheek is ingekomen een in het Engelsch bewerkt geschrift van LEPSIUS, *Standard Alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters*, Lond. and Berl. 1863, en voorts van wege de Regering van Neerl. Indië een exemplaar van het voor hare rekening in 12 afdrukken vervaardigd lithographisch facsimile van een HS. van de *Bhârata Joedha Kawi*, beschreven in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Neerl. Indië*, in een opstel van den Heer A. B. COHEN STUART, Ambtenaar voor de Javaansche Taal- en Letterkunde.

De Heer BOOT leest eene critisch-exegetische behandeling voor der laatste Elegie van PROPERTIUS, wier voortreffelijkheid als bijdrage tot de kennis van het huwelijksleven der oude Romeinen wel algemeen erkend wordt, maar welker tekst door verplaatsingen van verzen en bedorven lezingen buitengewoon sterk geleden heeft. Hij heeft daarbij gebruik gemaakt van een Exemplaar van PROPERTIUS met vele aantekeningen van PONTEIN, vorhanden in de Boekerij der Doopsgezinde Gemeente hier ter Stede. De Spreker is gaarne bereid, dit stuk voor de *Verslagen en Mededeelingen* der Afdeeling af te staan, en zal acht slaan op enige vragen en bedenkingen, die door den Heer KARSTEN worden geopperd. Ook de Heer G. MEES AZN. en LEEMANS maken enige opmerkingen naar aanleiding van de Bijdrage van den Heer BOOT, waarop door dat lid de noodige toelichtingen verstrekt worden.

Daarna wordt door den Voorzitter het woord verleend aan den Heer LEEMANS, die ten vervolge op vroegere me-

dedeelingen over een soortgelijk onderwerp eenige Egyptische Papyrussen met tekst in hiëratisch schrift behandelt. Zijne tegenwoordige mededeeling gaat over de Papyrussen van de Koninklijke Museën te Berlijn, zijnde een van geschiedkundigen en hymnologischen, en een van medischen inhoud uit de tijden van het XII^{de}, en drie van historischen aard uit den tijd van het XX^{ste} Stamhuis, alsmede over een Papyrus van geneeskundigen inhoud, waarin over eene menigte van ziekten, hare diagnose en geneesmiddelen uitvoerig wordt gehandeld, en mystieke toover-formulen medegedeeld, welke tot herstel van de lijders moesten worden aangewend; het een en ander des te merkwaardiger, daar er tot dusver nog zeer weinig medische teksten ontcijferd zijn geworden.

De Heer TE WINKEL biedt voor de boekerij een nummer aan van zijn Tijdschrift *de Taalgids* (Vde Jaarg. No. 3). — De Heer JANSSEN vermeldt, dat de Heer GEVERS VAN ENDEGEEST aan een door de Letterkundige Afdeeling der Akademie gegeven wenk heeft voldaan, door op het Huldtoneel der Hollandsche Graven nabij Heemskerk een denkteecken met passend opschrift te doen plaatsen, bestaande in eene driekante afgeknotte pyramide, welke de vroegere bestemming van den heuvel herinnert.

De Heer VAN LENNEP verzoekt, dat in het Proces-Verbaal der tegenwoordige Vergadering worde aanteekening gehouden van de dankbare ingenomenheid, welke de Afdeeling gevoelt, dat door een aanzienlijk ingezetene zoo waardiglijk het voorbeeld wordt gegeven van eene handelwijze, welke hier te lande al te zeldzaam is.

De Heer DIRKS biedt voor de Bibliotheek een exemplaar aan van eene voorlezing van wijlen Prof. H. W. TIJDEMAN, door hem in het Tijdschrift *de Vrije Fries* geplaatst over brieven van JOCHEM HOPPERS aan WIGLE VAN AYTTA (1554—1561.) De Heer DELPRAT wijst bij die gelegenheid op eene belangrijke verzameling van brieven van HOPPERUS, in ettelijke folianten verzameld, te Göttingen vorhanden. De Heer DIRKS geeft te kennen, dat hem die verzameling niet onbekend is, en dat van die brieven waarschijnlijk later ook nog gebruik zal worden gemaakt.

De Heer KARSTEN oppert de vraag, welk het verband was tusschen de tien *phylen* of *tribus*, waarin het Atheensche volk was ingedeeld in het Algemeene Staatsbestuur, waarvan de *Ecclesia* of Volksvergadering het middelpunt uitmaakte. De Spreker stelt als hypothese, dat Athene, de zetel van het Staatsbestuur, in deze tien phylen was ingedeeld, en voert daarvoor enige gronden aan. De Heeren BOOT en BAKE geven naar aanleiding van een programma van H. SAUPPE, *de demis urbanis Athenarum* eenige inlichtingen over dit onderwerp.

Veorts doet de Heer LEEMANS nog mededeeling, dat bij de Commissie der Akademie voor de overblijfselen der oude Vaderlandsche kunst sedert de laatste opgaaf in de Vergadering van Mei tot op heden zijn ingekomen, en in dank worden vermeld de volgende toezendingen, als:

Van den Heer A. C. BON te West-Schouwen;

„ „ „ DIBBETS, Hoofdonderwijzer te Heessel in Gelderland ;
„ „ „ Mr. EYCK VAN ZUYLICHEM, te Maartensdijk ;
„ „ „ H. HARTOG, Zalt-Bommel ;

Van den Heer B. TIDEMAN JR., predikant der Remonstrantsche Gemeente te Hoorn;

„ „ „ W. VAN BEMMEL, Gemeente-Architect te Gouda;

„ „ „ R. GIPS CZN., te Dordrecht.

Nog deelt de Heer LEEMANS mede, dat de oude beitelswerken van de Hofzaal te 's Gravenhage door de Regering aangekocht en dus voor het Museum van vaderlandsche geschiedenis in die Hofzaal zijn behouden gebleven.

Eindelijk dat het Romeinsche grafmonument uit den kerktoren te Dodewaard, ten gevolge van de bemoeijingen der Commissie, door den Raad dier gemeente aan het Rijks Museum van Oudheden ten geschenke afgestaan, zonder tegenspoed in de maand Augustus uit den toren weggenomen en in het Museum is overgebracht.

Daarna wordt door den Voorzitter de Vergadering gesloten.

BIJDRAGE
TOT DE
KRITIEK EN VERKLARING
VAN
PROPERTIUS' LAATSTE ELEGIE,
DOOR
J. C. G. B O O T.

Het gedicht, dat in den bundel van PROPERTIUS de laatste plaats inneemt, verdient in vele opzichten hoog gewaardeerd te worden. L. c. VALCKENAER, die, hoewel hij zelf geene Latijnsche versen maakte, een fijn kenner en beoordeelaar der Romeinsche dichters was, plag aan zijne leerlingen dit gedicht boven alle andere aan te bevelen als eene proef van Romeinsche verhevenheid, en zijn leerling P. H. KOPPIERS, die het laatste hoofdstuk zijner *Observata Philologica* daaraan wijdde, noemt het niet ten onrechte de koningin der Latijnsche elegie. Het is er echter verre af, dat wij dit keurig gedicht zoo kunnen genieten, als eens de tijdgenooten van den dichter. In zijn tegenwoordigen vorm zou geen Romein het met gemak en genoegen gelezen hebben, en als PROPERTIUS het nu las, zoo als het onder de handen van onkundige afschrijvers misvormd is, hij zou zich evenzeer ergeren als APELLES, als

hij zijne Venus, of PROTOGENES, als hij zijn Jalysus verminkt en bemorst had gezien. Het gebrek aan orde en samenhang, dat door de verplaatsingen van SCALIGER, KOPPIERS en SCHRAADER niet weggenomen is en wel nimmer zal verholpen worden, geeft recht tot het vermoeden, dat wij hier *membra disiecta poetae* hebben, dat er versen zijn uitgevallen en misschien ook enkele vreemde toevoegselen zijn ingelascht. Na de vruchtelooze pogingen van anderen om door omzettingen den oorspronkelijken vorm te herstellen, zal ik mij daaraan niet wagen, gedachtig aan hetgeen wij in een brief van CICERO lezen (ad Att. XVI, 15, 5): *desperatis etiam Hippocrates vetat adhibere medicinam.* Alleen in den aanhef zal ik mij eene omzetting veroorloven. Maar, wanhoop ik aan de herstelling van het geheel, ik geloof daarentegen dat ook na alles wat vóór en na VAN SANTEN door uitstekende critici gedaan is om het gedicht van vlekken te zuiveren, op dit veld nog veel te doen overblijft, en ik wensch u eenige gissingen mede te deelen, die ik mij vlei dat de goedkeuring der kenners zullen wegdragen. Daar ik mij niet alleen van de uitgegeven bijdragen van HEINSIUS, SCHRAADER, HÜSCHKE, SCHIPPERS, LACHMANN en anderen heb kunnen bedienen, maar terwijl ook de onuitgegeven aanteekeningen van PETRUS FONTEIN, op den rand van zijn exemplaar der editie van BROUKHUSIUS, dat later in het bezit van VAN KOOTEN en HOEFFFT geweest is en nu in de boekerij der Doopsgezinde Gemeente alhier bewaard wordt, mij ten dienste stonden, begin ik met de Elegie te leveren, zoo als ik meen dat zij nader komt bij hetgeen PROPERTIUS kan geschreven hebben, dan in den gewonen vorm het geval is. Eene vergelijking van mijne lezing met die, welke door H. KEIL in de uitgave van *Propertii Elegiae* bij TEUBNER te Leipzig 1857 aangenomen is en welke bijna geheel overeenstemt met die van LACHMANNS tweede uitgave, zal het best doen zien, dat

ik, den zeer bedorven toestand der handschriften in aanmerking nemende, de vrijheid genomen heb mij niet angstig aan hun schrift te binden.

CORNELIA, dochter van een der Scipionen en van SCRIBONIA, die gehuwd was geweest met L. AEMILIUS PAULLUS LEPIDUS, die in het jaar 731 censor geweest is, wordt na haar verscheiden aldus sprekende ingevoerd:

- Desine, *) Paulle, meum lacrimis urgere sepulcrum:
 6. Nempe tuas lacrimas litora surda bibent.
 Cum semel infernas intrarunt funera leges,
 2. Panditur ad nullas ianua nigra preces.
 5. Te licet orantem furvae deus audiat aulae,
 4. Non exorabis: stant adamante viæ.
 Vota movent superos: ubi portitor aera recepit,
 Obserat umbrosos invida Parca locos.
 Si moestae cecinere tubae, cum subdita nostrum
 10. Detrahheret lecto fax inimica caput,
 Quid mihi coniugium Paulli, quid currus avorum
 Profuit aut animae pignora tanta meae?
 Num minus immites habui Cornelia Parcas?
 En sum, quod digitis quinque levatur onus.
 15. Damnatae noctes et vos vada lenta paludis,
 Et quaecunque meos implicat unda pedes,
 Immatura licet, tamen huc non noxia veni:
 Det pater hic umbrae mollia iura meae.
 Aut, si qua posita iudex sedet Aeacus urna
 20. In me sortitus vindicet ossa pia;
 Adsideant fratrem iuxta et Minoida sellam
 Eumenidum intento turba severa foro;
 Sisyphe, mole vaces, taceant Ixionis orbes,
 Labro Tantaleo corripiare liquor;

*) Ter vergelijking geef ik onder den tekst de lezingen van KEILS uitgave: v. 5. fuscus — v. 6. Non exorato stant — v. 8. herbosos lurida porta rogos. — v. 9. Sic — v. 10. caput. — v. 12. famae — v. 15. paludes — v. 19. quis — v. 20. In mea sortita en pila — v. 21. fratres met weglatting van et — v. 24. Fallax

25. Cerberus et nullas hodie petat improbus umbras,
 Et iaceat tacita lapsa catena fera.
 Ipsa loquar pro me: si fallo, poena sororum
 Infelix humeros urgeat urna meos
 Si cui fama fuit per avita tropaea decori,
 30. Versa Numantinos regna loquuntur avos;
 Altera maternos exaequat turba Libones,
 Et domus est titulis utraque fulta suis.
 Mox, ubi iam facibus cessit praetexta maritis,
 Vinxit et aspersus altera vitta comas,
 35. Iungor, Paulle, tuo nec discessura cubili:
 In lapide huic uni nupta fuisse legar.
 Testor maiorum cineres tibi, Roma, verendos,
 Sub quorum titulis Africa tonsa iaces,
 Te, Perseu, proavi similantem pectus Achilli,
 40. Quique tuas proavus fregit, Achille, domos,
 Me neque censurae legem mollisse nec ulla
 Labe mea vestros erubuisse focos.
 Non fuit exuviiis damnum Cornelia tantis,
 Quin erat et magnae pars imitanda domus.
 45. Nec mea mutata est aetas, sine criminе tota est:
 Viximus insontes inter utramque facem.
 Mi natura dedit leges a sanguine ductas,
 Ne possem melior iudicis esse metu.
 Quaelibet austeras de me ferat una tabellas:
 50. Turpior assessu non erit ulla meo;
 Vel tu, quae tardam movisti fune Cybeben,
 Claudia, turritae rara ministra deae,
 Vel cui, commissos cum Vesta reposceret ignes,
 Exhibuit vivos carbasus alba focos.
 55. Nec te, dulce caput mater Scribonia, laesi:
 In me mutatum quid nisi fata velis?
 Maternis laudor lacrimis urbisque querelis,
 Defensa et gemitu Caesaris ossa mea.
 Ille sua nata dignam vixisse sororem

v. 26. sera. — v. 30. Afra — v. 34 acceptas — v. 35. sic — v. 36. hoc — v. 39. Et Persen — v. 40. proavo fregit Achille domos, — v. 43. tantis C. damnum, — v. 46. insignes — v. 49. urna —

60. Increpat, et lacrimas vidimus ire deo;
Et tamen emerui generosos vestis honores.
Nec mea de sterili facta rapina domo:
Tu, Lepide, et tu, Paulle, meum post fata levamen,
Condita sunt vestro lumina nostra sinu.
65. Vidimus et fratrem sellam geminasse curulem,
Consule quo facto, tempore *nupta* soror.
Filia, tu specimen censurae nata paternae,
Fac teneas unum nos imitata virum,
Et serie fulcite genus; mihi cymba volenti
70. Solvitur aucturis tot mea fata meis.
Haec est feminei merces extrema triumphi
Laudat ubi emeritum libera fama rogum.
· · · · ·
Nunc tibi commendo communia pignora natos:
Haec cura et cineri spirat inusta meo.
75. Fungere maternis vicibus pater: illa meorum
Omnis erit collo turba ferenda tuo.
Oscula cum dederis tua flentibus, adiice matris:
Tota domus coepit nunc onus esse tuum.
Fle, si quid doliturus eris, sine testibus illis:
80. Cum venient, siccis oscula *carpe* genis.
Sat tibi sint noctes, quas de me, Paulle, fatiges,
Somniaque in faciem credita saepe meam,
Atque ubi secreto nostra ad simulacra loqueris,
Ut responsurae *sic tua* verba iace.
85. Seu tamen adversum *mutarint atria* lectum,
Sederit et nostro cauta noverca toro,
Coniugium, pueri, laudate et ferte paternum:
Capta dabit vestris moribus illa manus.
Nec matrem laudate nimis: collata priori
90. Vertet in offensas libera verba suas:
Seu memor ille mea contentus manserit umbra
Et tanti cineres duxerit esse meos,
Discite venturam iam nunc sentire senectam,
Caelibis ad curas nec vacet ulla via.

95. Quod mihi detractum est, vestros accedat ad annos:
 Prole mea Paullum sic iuvet esse senem.
 Et bene habet: nunquam mater lugubria sumpsi:
 Venit in exsequias tota caterva meas.
 Causa perorata est. Flentes me surgite, testes,
 100. Dum pretium vitae grata rependit humus.
 Moribus et caelum patuit: sim digna merendo,
 Cuius honoratis ossa vehantur avis.

Ik ga nu over tot de opgave der gronden, waarop mijne afwijkingen van de gewone volgorde en lezing steunen.

Gelijk door LACHMANN is aangetoond, dat in het begin der eerste elegie van het tweede boek drie disticha omgezet moeten worden, zoo hebben al lang geleden C. BARTH, P. FRANCIUS en KOPPIERS gevoeld, dat de eerste versen der laatste elegie in sierlijkheid zouden winnen, als men tot omzetting van twee of drie pentametri besloot. Hunne pogingen door VAN SANTEN in de door hem bezorgde uitgave van P. BURMANNUS SECUNDUS p. 894 vermeld, voldeden mij niet geheel. Naar mijn gevoel moet op *lacrimis* in v. 1. niet *preces*, maar *lacrimas* slaan, en op de *infernae leges* d. i. *loca, ubi leges infernae valent*, past niets beter dan de *ianua nigra*, waaronder ik de deur van den Orcus, de *ianua leti* van LUCRETIUS (I, 1112 LACHM.), de *atri ianua Ditis* van VERGILIUS (*Aen.* VI, 127.), niet zoo als sommigen willen de opening van het graf versta. In plaats van *Non exorato stant adamante viae*, waarvoor althans *non exorando* d. i. *inexorabili* had moeten geschreven worden, heb ik mij eene kleine verandering veroorloofd, waardoor de zin in twee opzichten gebaat wordt.

Te licet orantem furvae deus audiat aulae,
Non exorabis:

„al hoort de God der onderwereld u bidden, gij zult hem niet verbidden, hij zal doof zijn voor uwe smeekingen.

Stant adamante viae is gezegd als bij ENNIUS *Stant pulvere· campi*, bij CAECILIUS *ager stet sentibus*, bij VERGILIUS *Stant lumina flamma*, en beteekent: de wegen zijn vol staal, zijn geheel en al staal. *Adamas*, dat van de α pri-vans en δαμάω gevormd, de hardste stof uitdrukt, behoeft geen epitheton, om de kracht te verhoogen, en de beste dichters gebruiken het zonder toevoeging, b. v. THEOCRITUS, II, 33: *καὶ τὸν ἐν ἀδαμάντι κενήσαις ἀδάμαντα* en OVIDIUS *Trist.* IV, 8, 45 en *Metam.* IV. 452. Als VERGILIUS in zijne beschrijving der onderwereld gewaagt van *solido adamante columnae*, dan is dit geen epitheton ornans, maar hij duidt daardoor aan, dat die zuilen uit massief staal vervaardigd zijn.

TIB. HEMSTERHUIS schreef in eene aanteekening op LUCIANUS (I, p. 422), dat hij twijfelde of v. 8. *Obserat herbosos lurida porta rogos* door iemand behoorlijk kon verklaard worden. Wel beweert LACHMANN, dat deze lezing, steunende op het gezag van alle niet geïnterpoleerde handschriften, de enige ware is, al verdient zij dan ook niet voor duidelijk, sierlijk en juist gehouden te worden; maar met allen eerbied voor LACHMANN zij het gezegd, het is niet waarschijnlijk, dat PROPERTIUS bij voorkeur duister, slordig en onjuist zou geschreven hebben. L. heeft niet bewezen, dat *rogos* hier voor *Orcum* staat, veel min dat het in die beteekenis het adiectivum *herbosos* bij zich toelaat. De zwarigheid gelegen in *Porta obserat rogos* wordt door hem stilzwijgend voorbij gegaan. *Porta claudit domum* of *Orcum* is goed gezegd, *porta Orci obseratur* evenzeer; maar *porta obserat aedes* is even onjuist, als *de deur gren-delt het huis*. Hierbij komt nog, dat het armoede van denkbeelden verraadt, als de dichter, na even te voren de *ianua nigra* genoemd te hebben, nu weder de *lurida porta* vermeldt. Met behulp van hetgeen door anderen is voorgeslagen kwam ik tot de lezing:

Obserat umbrosos invida Parca locos.

Het woord, dat zich het verft van *herbosos* der handschriften verwijdert, *umbrosos* wordt reeds in minder goede handschriften gevonden en is zeer passend om het onder-aardsche, waar een eeuwige nacht heerscht, te kenmerken. Men vergelijke CLAUD., *de raptu Pros.* I, 116: *Lucidus umbroso miscebitur axis Averno, en Gigantom.* 45, *nec te, Proserpina, longe Umbrosae tenuere fores.* Wil men met MARKLAND *lurida Parca* vasthouden, ik heb er niet tegen, hoewel ik aan *invida* de voorkeur geef.

Het verband van het volgende distichon met het voorgaande is duister bij de gewone lezing *Sic moestae cecinere* enz. Daarom wilde DOUSA voor *Sic* lezen *Sat*, waarmede niets gewonnen wordt. Veel gelukkiger is de emendatie van s. w. SCHIPPERS in zijne *Obss. crit. in Propertii lib.* IV, Gron. 1818, p. 82, die ik zonder aarzeling opnam. De zin van dit distichon is dan deze: *Si mihi moriendum fuit.*

Famae pignora kan CORNELIA noemen, al wat haren goeden naam bevestigt. Maar het is mij niet duidelijk, waarom zij daarover nu spreekt. Gepaster is het, als zij hier vermeldt, al wat haar een lang leven beloofde, leeftijd, ligchaamskracht en gezondheid. Daarom heb ik in plaats van *famae* geschreven *animae*.

Nadat CORNELIA in de veertien eerste versen zich over haar noodlot heeft beklaagd, keert zij hare rede tot de onderaardsche plaatsen en de wezens der onderwereld, om ten hunnen aanhoore hare zaak te bepleiten. Want eene vroegtijdige dood werd dikwijls voor eene straf van eenig vergrijp gehouden. Vg. BROUKH. op v. 17 en HEYNE op TIBULL., I, 3, 51. Daarom zegt zij: *huc non noxia veni* (v. 17), *aetas sine crimine tota est* (45) en *Quaelibet austeras de me ferat una tabellas* (49). Dit laatste is moeilijk te rijmen met v. 18.

Det pater hic umbrac mollia iura meac,

woorden, die ook na het onmiddelijk voorgaande *luc non noxia veni* vrij zonderling klinken. CORNELIA, die zich van hare onschuld bewust is, moet recht voor zich vragen, maar geen zacht recht, geene genade voor recht. „*Mollia iura sunt aequa, benigna, propitia*” zegt VAN SANTEN, het tegendeel van *avidi tristia iura Dei* in de *Consol. ad Liviam*, 440. KOPPIERS bemerkte de zwarigheid en schreef:

Deprecor huic umbrae mollia iura meae.

De gissing is vernuftig, maar ik waagde niet haar over te nemen. Alles wel beschouwd, geloof ik dat men met de gewone lezing vrede moet houden en alleen den klemtoon niet op *mollia* leggen. PROPERTIUS kan zich den God voorstellen even als STATIUS dit deed, *iratum omnibus umbris*, en dan is in den mond van CORNELIA de bede om een zacht vonnis niet ongepast.

Ook SCHRADERS gissing in v. 16 *ulva* voor *unda* te lezen meen ik te moeten verwerpen. *Implicat unda pedes* is hetzelfde, wat VERGILIUS *Aen.* VI, 438 uitdrukt door *tristi palus inamabilis unda alligat*, welke woorden door PASSERATIUS terecht met deze plaats vergeleken zijn.

In v. 18 is de vader, van wien CORNELIA recht verlangt, niet PLUTO, zoo als de uitleggers zeggen — de Romeinen noemden hem wel *patrem* *Ditem*, maar niet eenvoudig *patrem* — maar zoo als overal, waar deze naam van een God gebruikt wordt, JUPITER, de vader van Goden en menschen, wiens macht zich ook over de onderwereld uitstrekte. Immers HORATIUS bezong hem, als den machtigen God,

Qui terram inertem, qui mare temperat
Ventosum et urbes *regnaque tristia*,
Divosque mortalesque turbas
Imperio regit unus aequo.

Men vergelijke de aanteekening van WUNDERLICH op de aang. plaats van TIBULLUS.

De twee volgende disticha hebben de scherpzinnigheid der critici zeer op de proef gesteld. Ik zal uwe aandacht niet vermoeijen door de opgave der zeer uiteenloopende gissen-
gen, noch minder met hunne wederlegging. *Aeacus* heb ik niet willen prijsgeven (verg. II, 20, 30,) en om hem niet andermaal onder den naam *fratres* te laten optreden, heb ik geschreven *fratrem*, waarbij dan alleen aan RHADAMAN-
TUS kan gedacht worden. Voor *Si quis iudex Aeacus*, dat ongerijmd is, schreef ik met FONTEIN *si qua sc. parte*, en nam in het volgende pentameter de verbetering van GRAE-
VIUS op, waardoor èn het vers van dat dubbel paar woord-
den van gelijken klank (*mea sortita — ossa pila'*) bevrijd
èn in plaats van de gewrongene constructie een echt La-
tijnsche phrase ontstaat. *Aeacus iudex sedet in me, AEACUS* zit
als rechter over mij. Vg. OVID., *ex Ponto*, III, 5, 23 volg.

*Utque fui solitus, sedissem forsitan unus
De centum iudex in tua verba viris.*

GRAEVIUS, die over verschillende plaatsen dezer elegie met NIC. HEINSIUS gedachten wisselde, verklaart de woord-
den *vindicet ossa pia* zeer goed door: „pronuntiet ea esse
a poenis sontium immunia.” (Zie *Syll. epist. a P. BUR-
MANNO curata*, IV, p. 221), en in eenen lateren brief: „*vin-
dicet meam umbram a poena, rectam ferendo sententiam
de meae vitae sanctitate.*” (ald. p. 227).

De constructie van de woorden: *turba adsideant iuxta
fratrem* behoeft niet door andere voorbeelden gestaafd te worden.

In v. 24 stuiten wij op *Tantaleo*, waar *Tantalo* noodig is. Te vergeefs slooft men zich af om te bewijzen, dat *Tantaleus* voor *Tantalus* zal gezegd zijn, even als naast *Tyndarus* ook *Tyndareus* gevonden wordt, of leest met AURATUS:

Fallax Tantaleo corripere ore liquor

alsof PROPEETIUS zich niet anders had kunnen redden, dan door tegen alle spraakwetten den imperativus *corripere* in het midden van coniunctivi te plaatsen *). Het komt mij waarschijnlijk voor, dat in het handschrift, waaruit onze afschriften zijn voortgevloeid, een onleesbaar woord stond, en dat deze gaping door *fallax* is aangevuld, misschien met het oog op II, 17, 6. Het adjективum *Tantaleo* geeft aanleiding om bier een zelfstandig naamwoord te plaatsen, b. v. *haustu* of *labro*, zoo als CLAUDIANUS, *de raptu Pros.*, II, 336, schreef:

Non aqua Tantaleis subducitur invida labris.

Als ik twee versen verder *fera* voor *sera* schrijf, dan vordert de eerlijkheid, dat ik de eer dezer verbetering aan een ander afsta. In FONTEINS exemplaar staat met de hand van SCHEADER geschreven: *tacita — fera. Wassenb. egregie. Nap de Cerbero eximie apud Sophoclem.*

In vers 30 hebben de uitgevers de coniectuur van SCALIGER *Afra* opgenomen, en LACHMANN teekent daarbij aan: *vitium perantiquum a magno Scaligero felicissime sublatum.* Ik geloof met FONTEIN en met PASSOW (in het epimetrum van de voorrede van J. SILLIG voor de Dresdener uitgave van STATII *Silvae*, p. XXI), dat SCALIGER mistastte, zoowel omdat in v. 38 van het overwonnen Africa gesproken wordt, als omdat het zonderling klinkt de Afrikaansche rijken den Numantijnschen SCIPIO te laten vermelden. Terecht begrepen zij, dat de bedorven lezingen der handschriften *aera*, *sera*, *vera* met LIPSIUS in *versa* moeten veranderd worden. *Versa*

*) FR. PASSOW wilde *Tantalidae* geschreven en dan den dativus voor *ab* met den ablat. en het patronymicum voor het primitivum genomen hebben. Zie zijne *Opusc. Acad.* (Lips. 1835) p. 801 seqq. Ik kan mij daarmede niet vereenigen.

voor *everea*, zoo als bij HORATIUS, *Carm.*, III, 25, 16, *procras manibus vertere fraxinos* en in den eersten brief van SABINUS v. 99, *versae post funera Troiae*. Bij *versa regna* heeft men dan en aan Carthago en aan Numantia te denken.

Aan de gepastheid van *mox* in v. 33 heeft men te onrechte getwijfeld. Gevolgd door *ubi iam cessit* geeft *mox* een lateren tijd te kennen, die men zich langer of korter kan denken, even als bij HORATIUS, *Carm.*, II, 1, 10, *Mox, ubi publicas res ordinaris, grande munus Cecropio redde cothurno*. Bedenkelijker viud ik *sic* in het vers:

Iungor, Paullo, tuo sic discessura cubili.

Men kan, ja, de woorden *sic discessura* verklaren: „sic, ut nunc factum est, morte discessura,” of „tibi iuncta, non alteri,” maar beide verklaringen zijn niet vrij van gezocht-heid. Leest men met J. G. HÜSCHKE, *Epist. crit. in Prop.*, p. 87, *non discessura*, of wel, wat minder van de lezing der handschriften afwijkt, *nec discessura*, dan slaat het volgende vers hier veel beter op:

In lapide huic uni nuptia fuisse legar.

Zoo immers moet zij spreken: *huic uni*, namelijk *Paullo*, wiens naam onmiddellijk voorafgaat, niet *in lapide hoc*, dat volstrekt ongerijmd is, daar CORNELIA in de onderwereld haren grafsteen niet kon aanwijzen.

In vers 40 ben ik met LACHMANNS uitgaaf van 1829 de lezing van het Groninger handschrift gevolgd, omdat zij alleen een gezonden zin oplevert: *et testor eum proavum, qui fregit tuas domos, Achilles*. De korte laatste silbe in den vocativus *Achille* levert wel bezwaar op; maar als men bedenkt, dat in het Aeolisch dialekt, dat zooveel invloed op de Latijnsche taal had, de vocativi Σώκρατες, Δημόσιε gevonden werden (zie GREGOR., *de Dial.*, p. 617 ed. SCHAEF.), en zich herinnert, dat de korte *e* van de ab-

lativi der derde declinatie als *monte, patre* oorspronkelijk lang waren (zie CORSSEN, *über Ausspr. der lat. Sprache*, I, 332), dan schijnt men die vrijheid aan een dichter te mogen toestaan.

Viximus insignes inter utramque facem

kan PROPERTIUS geschreven hebben; maar zeker past de vermelding van hare kuischheid en huwelijksstrouw beter in den mond eener vrouw. Daarom heb ik de gissing van BURMAN, waaraan ook WYTTENBACH zijne goedkeuring schonk in de *Bibl. Crit.*, VI, p. 22, in den tekst geplaatst.

Bij de woorden:

Quaelibet austeras de me ferat urna tabellas

schijnen de meeste uitgevers zich niet afgevraagd te hebben, of een Romein kon zeggen: *urna fert tabellas de aliquo* voor *ex urna ducuntur tabellae* *), noch ook of *quaelibet urna* hier wel te pas komt. Er was, denk ik, één urn voor de tabellae, *posita sedet Aeacus urna*, niet eene menigte uren. Enkele uitgevers gevoelden het bezwaar en wilden *umbra* voor *urna* schrijven. Veel gelukkiger is de verbetering van s. WIJNGAARDEN: *una*. *Quaelibet una*, de eerste de beste, zoo als II, 10, 44 *quaeris de tribus una* en in CIC., *Brut.* 93, *quivis unus ex populo*.

Bij al de coniecturen op het volgende pentameter, die VAN SANTEN opgeeft, kan ik nog eene, naar ik meen, nieuwe voegen, die ik in de kanttekeningen van FONTEIN vond: *Purior e sexu non erit ulla meo*. Ik heb mij echter aan de lezing der handschriften gehouden, zoo als die door PASSERATIUS met verandering van eene letter (*assessu* voor

*) Men zou mij de woorden van CICERO kunnen tegenwerpen, *ad Q. fr.* II, 6, 6: *senatorum urna absolvit*, maar daar die uitdrukking staat voor: *senatores tabellis suis absolverunt*, bewijst zij niets voor de juistheid van de door mij gewraakte woorden. Hetzelfde geldt van de uitdrukking bij ASCONIUS, p. 90: *senatorum urna damnavit*.

assensu) gewijzigd is. De zin is onberispelijk: geen mijner bloedverwanten zal onteerd worden, door dat ik nevens haar plaats neem. Dat *assessus* elders niet gevonden wordt, is geen bezwaar. Er komen bij de oude schrijvers en dichters zoovele ἀναξ σιρημάνα voor, dat iedere poging om een op te ruimen, dat met de analogie niet in strijd is, afkeuring verdient.

Bij de tien volgende versen behoeven wij niet stil te staan. Tot hunne verklaring kan ik op de uitgevers verwijzen. De kritiek vindt hier niets te doen. Door verandering van interpunctie wordt, zoo als SCHIPPERS goed omerkte, het dan volgende distichon beschermd tegen onnoodige verandering van lezing.

Et tamen emerui generosos vestis honores

behoort bij het voorgaande. Hoewel mijne moeder, de burgers en Caesar door hunne klachten toonen, dat zij mij een langer leven waardig keuren, ben ik toch gestorven en heb eene plechtige uitvaart bekomen. (Dit schijnen althans deze woorden *generosi honores vestis* aan te duiden. Ik denk daarbij aan het *torum Attalicum*, waarvan in PROP., II, 10, 22, gesproken wordt, en aan de purpere kleederen, die VERGILIUS over het lijk van MISENUS laat werpen en die hij *velamina nota* noemt. Aen. VI, 221. De verklaring van TURNEBUS, *Advers. XXIII*, 7, is te willekeurig). Daaraan voegt CORNELIA dan als troost deze verklaring: maar toch ben ik niet kinderloos gestorven en spreekt hare kinderen aan, eerst hare beide zonen LEPIDUS en PAULLUS, dan hare dochter, wier naam niet genoemd wordt, maar die denkelijk AEMILIA zal geheeten hebben.

Zonderling staat tusschen die aanspraak aan de kinderen het distichon:

*Vidimus et fratrem sellam geminasse curulem
Consule quo facto tempore raptæ soror.*

Wie is die *soror*? eene zuster van LEPIDUS en PAULLUS? maar CORNELIA had nooit een kind verloren. Zie v. 97 volg. Dan misschien eene zuster van CORNELIA? Maar waartoe die vermelding te dezer plaatse? Of is *rapta soror* gezegd voor *ego soror raptam sum*? Als dit de bedoeling is, dan zijn de versen hier misplaatst en zij zouden b. v. achter vers 36 beter te pas komen. Maar ook dan blijft *tempore raptam soror* ongerijmd. CORNELIA beklaagt zich immers, dat zij te vroeg gestorven was, v. 17, en *tempore rapi* is *opportuno tempore mori*. Alle dubbelzinnigheid en duisterheid verdwijnt, als men mij toestaat *raptam* in *nupta* te veranderen, waaraan GRAEVIUS ook reeds gedacht heeft (zie *Syll.*, IV, p. 227). Nu zegt CORNELIA tot hare beide zonen: Toen mijn broeder, na twee curulische ambten bekleed te hebben, tot consul was gekozen, is uwe zuster jong gehuwd. *Tempore nubere* is *nubere tempore ad nubendum aplo*, trouwen zoodra het meisje huwbaar is, even als wij in *Verr.* II, 52 lezen: *satis putabat se ad comitia tempore venturum, si pridie venisset*. Zoo geschreven geeft dit distichon den sleutel voor het volgende, waarin CORNELIA tot hare dochter zegt:

Fac teneas unum nos imitata virum;

woorden, die vrij zonderling klinken als die dochter nog ongehuwd was en ongehuwd kon blijven.

Dat de volgende woorden op de zonen even goed als op de dochter slaan en dus *fulcite genus* niet in *fulcito* behoort veranderd te worden, is duidelijk genoeg. Maar ik heb tweederlei bezwaar tegen *Et serie fulcite genus*. Voor eerst staat het koppelwoord hier zeer te onpas; ten anderen is *series* zonder toevoeging b. v. van *nepotum* niet duidelijk. Iets anders is het als verscheidene namen genoemd zijn en dan op die reeks gewezen wordt, zoo als bij OVIDIUS, *Metam.*, XIII, 25 volg.

Aeacus huic pater est —
 Aeacon agnoscit summus prolemque fatetur
 Jupiter esse suam: sic ab Jove tertius Ajax.
 Nec tamen haec series in causa prosit.

Beide bezwaren worden opgeheven door te schrijven: *Progenie fulcite genus*; maar de afwijking van den overgeleverden tekst is te groot, om deze gissing als eene waarschijnlijke optenemen:

Op het slot van dat distichon, dat in de handschriften luidt *aucturis tot mea fata malis* teekende VAN SANTEN aan: „in hac tam contaminata elegia, nescio an versus (nullus) sit depravatior” en betuigt niets gezien te hebben, dat hem voldeed. Den lof van een vernuftigen inval zou hij wel niet ontzegd hebben aan deze gissing van FONTEIN, als hij die gekend had: *in tutis sunt mea fata vadis*. Ik durf haar echter niet overnemen en geloof met LACHMANN, dat PROPERTIUS kan geschreven hebben: *aucturis tot mea fata meis*, quum tot mei aucturi sint mea fata, quum ampla spe nepotum mea fata maiora futura videam.

V. 72 moet onveranderd blijven. *Fama libera laudat rogum emeritum* betekent: fama nulli serviens, sed libere locuta, laudat mortuam bene merita m. *Rogus* in de betekenis van *cineres* komt ook voor I, 19, 2. *Emerui* voor *plane merui* hebben wij in v. 61 aangetroffen en vinden het gestaafd door de navolging in de *consol. ad Liviam* v. 465 volg. *Denique laudari sucrito Caesaris ore Emerui, lacrimas elicuique Deo*, en door dit vers van OVIDIUS, *ex Ponto* I, 7, 61: *emeritis referenda est gratia semper*.

Achter v. 72 moeten eenige versen zijn weggevallen. Grond tot dit vermoeden vind ik vooreerst in den plotse-lingen overgang der rede op PAULLUS, maar vooral daarin, dat de treffende aanspraak van CORNELIA aan haren man en hare kinderen, zoo als zij hier volgt v. 73 tot 98, een

hors d'oeuvre is. SCHRADER gevoelde dit en zocht het te verhelpen door de aanbeveling der kinderen aan den vader en de opwekking aan de kinderen om al hun liefde op dezen over te brengen en hem te verplegen, v. 73—96, achter v. 102 te plaatsen. Maar hierdoor worden wij in nieuwe en niet mindere zwarigheden gewikkeld. Liever neem ik aan, dat de dichter aan CORNELIA eenige versen in den mond zal hebben gelegd, die de toespraak aan man en kroost konden inleiden en motiveren, en dat deze beginnende met *Nunc* door de afschrijvers zijn overgeslagen, terwijl hun oog viel op het volgende *Nunc tibi commendo*.

In v. 79 heb ik de harde weglatting van den imperativus *dole*, dien men in den hoofdzin zou moeten aanvullen uit *doliturus eris* van den bijzin, weggenomen door met WITROF voor het overtollige *et fle* te schrijven, en in het volgende vers, waar *oscula falle* mij onverstaanbaar is, schreef ik *siccis oscula carpe genis*, omdat dit woord in den samenhang mij beter voorkwam. dan de door FONTEIN voorgestelde imperativi *pange* en *fige*. Ter vergelijking verwijst ik op STATII *Theb.*, III, 711: *Illius humenti carpens pater oscula vultu*. PROPERTIUS heeft I, 20, 27 de uitdrukking *oscula carpere* wederom gebezigd.

Met v. 84 ben ik verlegen. De uitdrukking *verba iace* *cere alicui* voor *verba facere ad aliquem* of *alicui* *), het woord tot iemand richten, is aan PROPERTIUS niet vreemd. vg. II, 1,77. Maar het toegevoegde *singula* levert bezwaar op. De uitdrukking wordt duidelijker door te schrijven:

Ut responsurae, sic tua verba iace.

Alle pogingen om in v. 85 aan *lectum* een ander bijvoegelijk naamwoord toe te voegen als *adversum*, zijn als

*) Zoo als in de eerste rede van CICERO tegen VERRES § 19: *ipsi Hortensio — verbum nullum facit.*

mislukt te beschouwen. De Romeinen noemden het bed, dat bij den gehuwden burger tegenover de huisdeur in het woonvertrek stond, *lectus adversus*, zoo als blijkt uit de door VAN SANTEN aangehaalde plaats van ASCONIUS. De uitdrukking komt ook voor in een vers van LABERIUS bij GELLIUS XVI, 9: *Materfamilias tua in lecto aduerso sedet. Mutare lectum aduersum*, dat bed met een ander soortgelijk verwisselen, is dus eene figuurlijke uitdrukking voor: een nieuw huwelijk aangaan. Maar *ianua mutat lectum*, waaraan niemand zich schijnt geërgerd te hebben, is ongerijmd. Daarom heb ik in plaats van *mutarit ianua* geschreven *mutarint atria lectum*, eene metonymie, waarbij de plaats wordt voorgesteld als datgene verrichtende, wat op de plaats gebeurt. Men vergelijke hiermede Aen. VI, 540. *laeva (via) malorum exercet poenas.* PROP. III, 11, 35. *Pompeio detraxit arena triumphos.* HOR. Epist. I, 16, 57. *Vir bonus, omne forum quem spectat.*

Het laatste vers van de elegie is door de voortreffelijke verbetering van BROUKHUIZEN, die *avis* voor *aquis* herstelde, van gezochte verklaringen bevrijd. Het gedicht sluit nu met eene fraaije tegenstelling: Er zijn om hun gedrag ten hemel verheven, onder de Goden opgenomen: moge ik om mijne verdienste waardig gekeurd worden, dat mijne schim naar mijne geëerde voorouders gevoerd wordt.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} DECEMBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN,
C. LEEMANS, W. G. BRILL, A. RUTGERS, A. KUENEN, D. HARTING,
J. C. G. BOOT, G. DE VRIES AZ., H. C. MILLIES, J. VAN LENNEP,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, S. VISSERING, G. MEES AZ.,
W. MOLL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. C. MEES, S. KARSTEN,
J. H. SCHOLTEN, L. J. P. JANSEN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX,
J. E. GOUDSMIT, M. DE VRIES, A. RÉVILLE, G. H. M. DELPRAT.

Het nog niet goedgekeurde Proces-Verbaal der Vergadering van October wordt voorgelezen en vastgesteld, met bepaling dat de Memorie van den Heer BRILL over de gevolgen van het Twaalfjarig Bestand, op ingewonnen advies der Commissie van Redactie, in de *Verslagen en Mededeelingen* eene plaats zal kunnen erlangen.

Daarna wordt het Proces-Verbaal der laatstgehoudene Vergadering — die van November — voorgelezen en vastgesteld.

De Secretaris geeft bericht, dat er ter mededinging naar den prijs van het legaat van HOEFFT zijn ingekomen vier latijnsche gedichten:

1°. Een prijsvers, *Misi exspectatio et querela*, onder het Lemma: ἐπὶ δὲ τοῖς παλοῖς φελοτιμίαιν. Plato Symp.

2°. Een dergelijk *In funere Lycisci*. Lemma: *Praecipuam curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere*. Aug. ap Suet.

3°. Een gedicht onder het opschrift: *Fulton, vaporis nautici inventor*. Lemma:

*Phaselus ille quem videtis hospites
Ait fuisse navium celerrimus.*

Catullus.

4°. Een vijftigtal dichtregelen onder den titel: *Medicus recens. ὑμνος παρῳδικός*. In plaats van zinspreuk de naam van Dr. JULIUS BEER te Berlijn.

Daarna verleent de Voorzitter het woord aan den Heer BAKE ter mededeeling van zijne Bijdrage, behelzende opmerkingen omtrent de berichten bij de Ouden, betreffende de verbinding van de Middellandsche met de Roode zee.

De Spreker zegt, dat hij tot deze mededeeling aanleiding heeft gevonden in eene bijdrage van het geachte medelid der Natuurkundige Afdeeling F. W. CONRAD, terwijl zijne aandacht later is gevestigd geworden op eene verhandeling van LETRONNE, en op een werk van den Jenaschen Hoogleeraar SCHLEIDEN over dit onderwerp.

De Heer BAKE handelt over de drie vroegste ondernamingen om een waterweg te graven van den Nijl naar de Roode zee, en wel over die, welke aan SESOSTRIS wordt toegeschreven, die van koning NEKOS, en de hervatting van dat werk door DARIUS. De Heer BAKE gaat de berichten na, daaromtrent verstrekt door HERODOTUS (II, 158), hetwelk door hem in het breede wordt verklaard; en voorts van ARISTOTLES en van STRABO.

HERODOTUS zwijgt geheel van het ontwerp van SESOSTRIS.

Trouwens de naam van dezen beroemden vorst is een heldennaam, waaraan vaak de meest onderscheidene onderne-
mingen worden toegeschreven. LETRONNE is van meening,
dat het ontwerp zijn eersten grond had in het plan van
PERIANDER, om den Isthmus van Corinthe door te steken;
doch Spreker ziet daartoe geen genoegzame reden, daar
zulk een werk in Egypte geenszins den voorgang van Grie-
kenland noodig had. STRABO en DIODORUS van Sicilië spre-
ken van het kanaal van DARIUS als slechts tot op zekere
hoogte voltooid. LETRONNE schrijft dit toe aan de bron
dezer berichten, als te zoeken in de historieschrijvers der
PTOLEMAEUSSEN, die den roem der volbrachte onderneming
aan een dezer vorsten hebben willen toekennen. De Heer
BAKE kan die gissing niet aannemen, maar zoekt te be-
wijzen, dat HERODOTUS ook niet verklaart dat DARIUS het
kanaal van NEKOS tot aan de Roode zee heeft doorgegra-
ven, en slaat een tweetal veranderingen voor in de daarop
betrekkelijke woorden ($\alpha\rho\xi\epsilon$ voor $\delta\omega\rho\xi\epsilon$, en $\epsilon\varsigma \delta\alpha\sigma\rho\gamma\alpha\varsigma$
 $\varphi\rho\omega\upsilon\sigma\alpha\varsigma$, met den Cod. Med., voor $\varphi\rho\omega\upsilon\sigma\alpha$). Hij acht het
niet onwaarschijnlijk, dat DARIUS het kanaal hebbe gebracht
tot op de bittere meren toe. Zeker is het, dat PTOLEMAEUS
later de onderneming heeft doorgezet, zonder zich te laten
afschrikken door het beweerde van de verschillende water-
hoogte der beide zeeën. Doch bij elke der bewuste on-
dernemingen is het afgewerkte gedeelte door Nijlslib we-
derom onbruikbaar geworden.

Over deze bijdrage, welke de Heer BAKE later hoopt te
vervolgen, grijpt eene uitvoerige wisseling van denkbeelden
plaats, waarbij de Heer VISSERING eene kaart van twee
Egyptische Ingenieurs overlegt, welke de opmerkingen van
den Heer BAKE schijnt te bevestigen. De Heer MILLIES
acht het onwaarschijnlijk, dat HERODOTUS, na de poging van
NEKOS vermeld te hebben, over het kanaal van DARIUS zoo
geschreven zou hebben, als wij nu lezen, indien ook die

onderneming niet was voltooid geworden. Ook de Heer KARSTEN kan zich met de gegeven verklaring en verandering der woorden van HERODOTUS niet vereenigen. De Heer LEEMANS acht daarentegen die plaats, welke tot dusverre eene *crux interpretum* was, door den Heer BAKE genoegzaam tot helderheid gebracht. Hij is van oordeel, dat de richting van het kanaal, dat aan SESOSTRIS wordt toeschreven, in verband stond met het uitdelen der steengroeven langs den Nijl, waaruit men dan ook ontzettende steenblokken bij het kanaal heeft gevonden.

De Heer BAKE zegt, dat ook LETRONNE hiervan spreekt; men heeft steenmassaas gevonden die niet anders dan te scheep hebben kunnen worden vervoerd. Hij verdedigt voorts zijne verklaring van HERODOTUS tegen de gemaakte bedenkingen.

De Heer BOOT biedt namens den Heer J. GIACOLETTI te Urbino een exemplaar aan van eene in het Latijn geschreven Levensschets van ALOISIO VECCHIOTTI, die zich als componist vooral voor kerkmuziek een grooten naam heeft verworven; — en de Heer LEEMANS de 22ste Aflevering der door hem op last van het Gouvernement uitgegeven *Monuments Egyptiens*; — waarna de Vergadering, aangezien er nog eene buitengewone moet worden gehouden, door den Voorzitter wordt gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} JANUARIJ 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT,

- J. H. SCHOLTEN, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, J. VAN LENNEP,
C. LEEMANS, A. RÉVILLE, S. KARSTEN, A. KUENEN, W. C. MEES,
G. DE VRIES AZN., R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. P. SIX,
H. C. MILLIES, J. HOFFMANN, S. VISSERING, L. J. P. JANSSEN,
W. MOLL, J. E. GOUDSMIT.

De Voorzitter bericht aan de Vergadering, dat eene missieve is ingekomen van den Minister van Binnenlandsche Zaken in dato 24 Dec. 1863, waarbij kennis wordt gegeven, dat de keus van den Heer J. C. G. BOOT tot Secretaris der Afdeeling door Z. M. is bekrachtigd bij Kabinetsschrijven van 20 Dec. N°. 6.

De Heer boot aanvaardt die betrekking, zich aanbevelend in de welwillendheid zijner medeleden.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en vastgesteld. Naar aanleiding van het staken der

discussie over de bijdrage van den Heer BAKE in de vorige Vergadering, daar het uur verstreken was, vraagt de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK vrijheid om die nu voort te zetten. De Vergadering beslist, dat daartoe na afloop der aangekondigde werkzaamheden gelegenheid zal gegeven worden.

De Secretaris bericht, dat zijn ingekomen:

1°. een brief van den Heer BAKE, waarbij deze zich verontschuldigt over het niet voortzetten zijner mededeling ten gevoige van het zware verlies, dat hij onlangs leed.

2° nog vijf Latijnsche gedichten ter mededinging naar den prijs uit het legaat van HOEFFFT, als:

Nº. 5. *Fraga. Carmen ad Caietanum fratrem*, onder de zinspreuk: *in tenui labor.*

Nº. 6. MDCCCXIII—MDCCCLXIII d. 17 m. Novembris. *Recuperata patriae libertas omnino digna, quae post X lustra splendidis celebretur festis.* Tot lemma zijn dezelfde jaarmerken opgegeven.

Nº. 7. Een stuk groot 327 disticha, getiteld: *Semisaecularia libertatis Nederlandicae*, dragende tot kenmerk de woorden: *Ovidius novae auctor artis cel.* uit het werk van LUC. MUELLER, *de re metrica poet. Lat.*

Nº. 8. *Senis vota pro patria festum restitutae libertatis celebrante die XVII m. Nov. a. 1863*, onder de zinspreuk: *meminisse iuvat.*

Nº. 9. *Orgia Bacchi pueri. Opus clarissimi pictoris Romani*, met hetzelfde motto als Nº. 5. De Secretaris bericht, dat dit stuk uit Italië twee dagen na den bepaal-den termijn is ontvangen, maar stelt voor om het evenwel ter mededinging toe te laten. Dien overeenkomstig wordt besloten.

Alle de ingekomene Latijnsche gedichten zullen dadelijk aan de Commissie verzonden worden.

3°. eene mededeeling van Dr. B. TEN BRINK over nieuwe fragmenten van ALCMAN, afgedrukt uit de Verslagen van het Provinciaal Utrechtsch genootschap.

4°. een brief van den Secretaris der Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, ten geleide van een geschenk voor de boekerij.

De Heer RÉVILLE draagt zijne verhandeling voor in de Fransche taal, ten titel dragende *Remarques sur le rayonnement de la race Aryenne à la surface de l'Europe.*

De spreker wenscht, bij den grooten omvang van dit onderwerp, zich tot twee opmerkingen te bepalen. De eerste staat in verband met de plaatselijke gesteldheid van Centraal-Azië, als bepalende den weg dien de Ariësche stam bij zijne verhuizing te volgen had. Na enige voorloopige opmerkingen over de Ariërs en de valsche onderstellingen, die men zich van hun bakermat gevormd had, waarbij ook de traditiën van het eerste bijbelboek aan de dwaling voedsel hebben gegeven, stelt de Spreker vast, dat het oorspronkelijk vaderland der Ariërs ten oosten van Eden moet gezocht worden in de landen, die door de oude Bactriana en Sogdiana genoemd worden, tegenwoordig Balkh, Buchara en Samarkand. Aldaar omringd door Mongoolsche horden en onderling verdeeld en naijverig op hunne onafhankelijkheid, hebben verschillende stammen der Ariërs zich in de richtingen door de natuur aangewezen voortbewogen, deels naar Indië, deels naar Griekenland en Italië, deels naar Gallië. Een anderen tak vormen de Germanen en Scandinaven, weder een anderen de Slaven en Lithauers. De oorzaak dier verre tochten kan niet alleen in overbevolking gezocht worden, maar de Ariërs werden voortgestuwd door het altijd woelzieke en zwervende Mon-

goolsche ras, door de Turaniërs. Op deze wijze meent de Spreker, dat de verspreiding der Ariërs in verschillende richtingen zich het beste laat verklaren, en hij vermoedt, dat door de voorhoede van die volksverhuizers de naam van het vaderland tot in Ierland, Hibernia, is overgebracht. Eindelijk acht hij het niet onmogelijk om met waarschijnlijkheid de opvolging der verschillende verhuizingen te bepalen.

De tweede opmerking betreft de vraag, of de Arische volksstam op zijne tochten in aanraking is gekomen met de Semiten van Voor-Azië. Volgens den Spreker waren Klein-Azië, Armenië en Mesopotamië lang voor die Arische volksverhuizingen al bewoond door Semiten en Kuschiten, en is de beschaving van deze volksmassa veel ouder dan die der Ariërs. Wat de geschiedenis ons leert van Babylon, Ninivé en Egypte, en van de onderwerping dier landen door Meden en Perzen bewijst, dat er vroegtijdig aanraking tusschen die stammen geweest is. Spreker wil zelfs verband zien tusschen het monotheïsme der Hebreërs en de leer van Zoroaster.

De Heeren BRILL en MILLIES doen hulde aan de scherpzinnige combinatiën van den Heer RÉVILLE, maar kunnen zich niet in alle punten met het gesprokene vereenigen. De eerste treedt op als verdediger van Genesis. Hij ziet in het verhaal van den zondvloed eene zuivere mythe en meent, dat er derhalve geen spraak kan zijn van strijd tusschen dat verhaal en Gen. 4. Ten anderen verdedigt hij den hoogerou ouderdom van de beschaving der Japhetische volkeren en acht dien niet in strijd met de bijbel-traditie.

De Heer RÉVILLE gelooft ook aan mythe, maar de mythe heeft een historischen grondslag. Dat er in verschillende gedeelten van Genesis strijd is, wordt door hem met enige voorbeelden aangetoond. Met de andere bedenking van den Heer BRILL kan hij niet instemmen.

De Heer MILLIES verklaart zich tegen de poging van PIOTET om den Ariërs een bepaald stamland aan te wijzen. De geographische toestand van Azië is zeer veranderd b. v. in Tibet en Nepal. Derhalve mag men uit het tegenwoordige niet terug besluiten tot het verledene. Hij oppert ook bezwaren tegen eene gelijktijdige verhuizing van Ariësche stammen, en acht dat de leer der Hebreërs en van Zoroaster te onrecht met elkander in verband gebracht worden.

De Heer RÉVILLE beantwoordt deze bedenkingen en wijst vooral hierop, dat de verandering van Azië's toestand voorhistorisch is en dus bij deze vraag niet kan in aanmerking genomen worden.

Op verzoek van den Voorzitter staat de Spreker zijn stuk af voor de *Verslagen en Mededeelingen*.

De Heeren KARSTEN en VAN LENNEP staan om het ver gevorderde uur hunne spreekbeurten af aan den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Deze geeft toe, dat de Heer BAKE terecht beweerd heeft, dat DARIUS de doorgraving niet verder heeft gebracht dan tot de bittere meerden, maar kan zich niet met de behandeling van HERODOTUS II, 158 niet vereenigen. Hij verdedigt de lezing διώρυξ. HERODOTUS kon niet schrijven ὁρυξ, maar had altans ὁρύτα moeten schrijven. δία betekent in deze samenstelling: van één punt tot een ander brengen, even als in διάχον VIII, 97. Ook ισχειν δία is duidelijk. Het betekent: bereiken, het opgegeven punt raken, zoo als de vergelijking van I, 193 en VIII, 137 leert. De Heer BAKE heeft eene andere plaats, die insgelijks over de doorgraving van DARIUS als een voltooid werk spreekt, in IV, 39, niet in aanmerking genomen.

De Heer v. d. BRINK vermoedt, dat misschien over de vraag

der doorgraving nog eenig licht kan verspreid worden door de Perzische opschriften, die ROSNIÈRE in 1799 gevonden heeft en van welke in de *Description de l'Egypte* gesproken wordt.

De heer LEEMANS weet niet, of deze nog bestaan. Zoo ja, dan moeten zij in het Britsch Museum bewaard worden. Het is evenwel niet waarschijnlijk, dat zij, als er eenig licht over een zoo belangrijk punt uit te halen was, zoo lang ongebruikt zouden gebleven zijn.

De Heeren BOOT en KARSTEN vereenigen zich met de verklaring van de plaats van HERODOTUS, II, 158. De eerste vindt evenwel geene aanleiding om het verhaal van HERODOTUS niet ten volle aan te nemen en dus het Dariuskanaal tot aan de Roode zee door te trekken. In den tijd tusschen HERODOTUS' leeftijd en dien van ARISTOTELES kan het gedeelte van de bittere meeren tot Arsinoe of Suez verzand zijn.

De discussie wordt hierbij gestaakt en de Vergadering gesloten, om door eene buitengewone gevuld te worden.

REMARQUES
SUR LE
RAYONNEMENT DE LA RACE ARYENNE
A LA
SURFACE DE L'EUROPE *),
PAR
A. BÉVILLE.

Messieurs,

Profitant de l'autorisation que vous m'avez accordée avec tant de bienveillance, je me servirai de la langue française pour vous soumettre quelques considérations sur le rayonnement de la race aryenne à la surface de l'Europe.

Je crains que le titre de mon étude ne vous paraisse bien ambitieux· quand vous le comparerez au peu qu'il m'est possible de vous livrer sur un sujet, bien attirant sans doute, mais encore bien hypothétique et bien obscur. Ma légère contribution au trésor de découvertes que tant de savants distingués amassent de nos jours, dans presque tous les pays de l'Europe, sur ce domaine récemment conquis à la science, se borne presque à deux observations,

*) Travail lu à l'Académie des Sciences des Pays-Bas (Sect. des Lettres) dans sa Séance du 11 Janvier 1864.

d'une certaine importance, il est vrai, l'une que je crois inédite, l'autre à peine effleurée dans quelques ouvrages au point de vue scientifique. La première se rapporte aux conditions que la configuration topographique de l'Asie centrale imposait au rayonnement de la population aryenne primitive; la seconde a trait au contact que les peuples aryens ont pu avoir, à un certain moment de leur migration vers l'ouest, avec les populations sémites de l'Asie Antérieure. Cela, joint à quelques conjectures en relation logique avec la première de mes remarques sur la migration primitive de notre race, constitue le sujet de cette étude, dans laquelle, Messieurs, je vous prie de voir essentiellement la preuve du prix que j'attache à participer à vos travaux.

I.

Il importe de bien fixer notre point de départ, et nous ne le pouvons pas sans entrer dans un certain nombre de détails préliminaires.

J'appelle „peuple aryen primitif” cette nation-mère de laquelle est sortie la race qu'on persiste en Allemagne à appeler *indo-germanique*, comme s'il n'y avait que des Hindous et des Allemands pour la représenter; et qu'il vaut bien mieux appeler *indo-européenne*, puisque l'on désigne ainsi les deux points extrêmes et la presque totalité des territoires qu'elle a recouverts.

Au point où en sont arrivées aujourd'hui les études ethnologiques et linguistiques, l'existence de ce peuple aryen primitif, duquel sont sortis les Iraniens et les Hindous en Asie, les peuples gréco-latins, gallo-celtes, germano-scandinaves, lithuano-slaves en Europe, est plus qu'une hypothèse; elle est un fait avéré, aussi certain, par exemple, que l'existence d'un peuple latin et d'une langue latine antérieurement à la formation de l'italien, du provençal,

de l'espagnol, du portugais, du français, du wallon, du roumain etc. On a pu même croire un moment qu'on avait trouvé dans le sanscrit védique la langue parlée par ce peuple dont nous sommes tous descendus; mais cette supposition date d'un temps où l'on croyait trop aisément à la dérivation des langues connues l'une de l'autre et où l'on oubliait la possibilité d'un développement parallèle et divergent sur une base commune. Ce qui est demeuré vrai toutefois, c'est que, de toutes les langues connues, le sanscrit est celle qui se tient le plus près du type original, le zend pouvant seul rivaliser quelquefois avec lui, et qu'au sanscrit le plus souvent nous devons de connaître le sens, autrement introuvable, des racines communes aux termes semblables usités dans la famille aryenne. Sur tous ces points, je ne pense pas qu'il puisse y avoir doute désormais dans la science.

Un autre point qui, dans un avenir peu éloigné, est, je crois, destiné à réunir la même unanimité de sentiments, c'est l'indication approximative du territoire occupé par le peuple aryen primitif antérieurement à sa séparation en plusieurs branches. En suite de la même erreur qui faisait du sanscrit la langue primitive de toute la race indo-européenne, on a incliné quelque temps à penser que le pays des Sept-Fleuves, le Sapta-Sindhu (c. à. d. le Pandjâb actuel et l'E. de l'Afghanistan) avait été le berceau de cette race entière. Des recherches nouvelles, parmi lesquelles je puis citer les beaux travaux de MM. PICTET, de Genève, SPIEGEL, ÉMILE BURNOUF, professeur à la Faculté des Lettres de Nancy, ne permettent plus d'en rester là. La comparaison des Védas et de l'Avesta a prouvé que les peuples zends et les peuples hindous ne sont que les deux branches d'un même rameau, que le Sapta-Sindhu est, avec le pays de Caboul, la limite souvent indécise de la séparation des deux branches, et que leur commune pa-

trie, et conséquemment celle de la race entière dont ils font partie, doit être cherchée au nord des monts Soliman et dans la direction de l'Hindou-khô.

De leur côté, les peuples européens n'ont pas perdu le souvenir de leur origine asiatique. Toutes leurs réminiscences des temps antérieurs à leur établissement définitif, depuis le mythe de Prométhée jusqu'à la légende kymrique de Hû-le-Puissant, amenant son peuple de l'Hellespont dans la Grande Bretagne, nous conduisent aux pieds du Caucase. C'est de „la sainte Asie,” de l'Asie „mère des peuples,” que nous sommes tous venus. Mais évidemment ce n'est pas le Caucase qui a été le berceau commun des Hindous et des Européens. Les indices que la comparaison des langues a permis de rassembler concernant la topographie du pays habité par leurs ancêtres communs, ne concordent pas avec la configuration de la région caucasienne, pays exclusivement montagneux et formant un puissant contraste avec les deux mers, la Caspienne et l'Hellespont, qu'il sépare. Or il faut se rappeler qu'un des traits caractéristiques de la langue primitive des indo-européens, c'est l'identité fréquente des termes désignant le désert et de ceux qui désignent la mer ou l'ouest. Cela suppose donc un pays comme la région qui s'étend à l'orient de la mer Caspienne, où le rivage, extrêmement bas et plat, semble se confondre avec la mer, et non pas un pays de côtes élevées et accidentées comme le sud et l'ouest-sud de cette mer.

Déjà la Genèse, en nous indiquant l'Ararat comme le point de départ des hommes sauvés du déluge ou, si l'on veut, des trois seules races qu'elle connaisse, mais parmi lesquelles se trouve celle de Japhet correspondant certainement à la race que nous appelons aryenne, nous invitait à poursuivre au-delà du Caucase l'emplacement de la patrie première. Il est vrai qu'on pourrait nous arrêter

ici et nous demander pourquoi la région de l'Ararat n'aurait pas été elle-même cette patrie primitive. A cela nous pourrions répondre bien des choses, en particulier le fait que les traditions védiques et zendes nous mènent dans une autre direction. Mais je profite de l'occasion pour faire observer combien l'on a tort de chercher dans les vénérables traditions de la Genèse une précision scientifique qui n'y est pas et qui ne pourrait d'ailleurs appartenir à des fragments de différents âges et de diverse provenance, soudés plutôt que fondus par le rédacteur du livre canonique actuel. Ainsi, pour ne citer qu'un exemple, il est bien certain que le récit du déluge dans la Bible suppose que ce déluge a été universel et a détruit tout le genre humain à l'exception d'une seule famille dont le père, par ses trois fils, Sem, Cam et Japhet, est aussi celui de tous les hommes actuels (X, 32 ; cp. VII, 19—23). Là-dessus j'observe que non seulement il est impossible de rattacher soit à Sem, soit à Cam, soit à Japhet, plusieurs races humaines, inconnues d'ailleurs des auteurs bibliques; mais encore que le rédacteur, en transcrivant les fragments concernant le déluge, ne paraît pas se souvenir qu'il a fait mention antérieurement, et des *hommes puissants, des géants qui, de tout temps, dit-il, ont été des gens de renom* (VI, 4), et de ces Caïnites ou descendants de Caïn (IV, 16 suiv.) dont l'un est père de *ceux qui demeurent sous des tentes et des pasteurs*, et dont l'autre a engendré *les joueurs d'instruments de musique*; en d'autres termes, que le chap. IV de la Genèse raconte les commencements de la société humaine sans penser au déluge qui doit l'anéantir et suppose l'existence actuelle de peuples qui ne se rattachent nullement à Noé ni à ses trois fils.

Je dirai plus. En examinant de près ce curieux fragment du chap. IV, on est frappé du fait que la descendance de Caïn s'en va habiter à l'orient d'Éden, bâtit la

première ville, découvre l'art de forger les métaux, en un mot fonde la première société sédentaire. Or l'Éden pour les Hébreux est situé de façon à être arrosé par deux fleuves bien connus, le Tigre et l'Euphrate, puis par deux autres moins faciles à reconnaître, le Gihon et le Pishon, mais dans lesquels on croit pouvoir deviner soit l'Indus, soit l'Oxus, soit l'Araxe. Peu importe en ce moment; ce qui est intéressant, c'est que la direction vers l'est de l'Éden assigné par la Genèse à une race non sémitique, sédentaire et agricole de très bonne heure, est tout-à-fait conforme à ce que les indices puisés dans l'Avesta et dans les Védas nous faisaient supposer.

Prenons en effet une carte de l'Asie Centrale et circonscrivons la contrée sur laquelle notre recherche doit se concentrer. Le Caucase, la Caspienne, le désert de Touran, la mer d'Aral et l'Oxus, au nord; à l'est, les monts Bolor, l'Hindou-khô et le cours de l'Indus; au sud, la mer des Indes et le Golfe Persique; à l'ouest, la grande vallée du Tigre et de l'Euphrate; au milieu enfin et occupant plus des deux tiers de l'espace compris entre la mer Caspienne et le Golfe Persique, l'immense désert de l'Iran, aujourd'hui le grand Désert Salé: voilà le cadre dans lequel il faut nous renfermer. A une certaine époque les deux branches iranienne et hindoue se sont trouvées encore réunies sur les versants de l'Hindou-khô, tandis que le Caucase abritait des populations, soeurs de celles-ci, lesquelles devaient par la suite se répandre par toute l'Europe. Si nous consultons notre carte, il n'est pas difficile de deviner quel a dû être le point de jonction antérieure de ces deux grands rameaux primitifs. Le désert, dont je viens de parler, ne nous permet pas même d'hésiter.

Cette partie de l'Asie présente en effet ce singulier contraste que les régions les plus désolées du monde y confinent à d'autres régions dont la fertilité, déjà célèbre dans

l'antiquité, mérite encore de nos jours sa vieille réputation. Le grand Désert Salé, qui occupe tout le haut plateau de l'Iran, se marie, à travers le Chorassan et sa mince bande d'oasis allant de Hérat à la Caspienne, avec le désert du Touran, qui lui-même s'étendant démesurément vers le nord-est s'en va rejoindre les immenses déserts du Thibet. Partout, mais en particulier entre la Caspienne et le golfe Persique, cette région désolée se présente sous un aspect affreux. Le nombre des fleuves sortis des monts Zagros à l'ouest, Alburdj au nord, Hindou-khô à l'est, qui se perdent dans les sables au sein de marécages sans fin et sans parvenir à une mer quelconque, ce nombre est incroyable. Quelques-uns même, tels que l'Hilmend et le Murghâb, sont très considérables. Jamais peuple n'a pu vivre dans de pareilles contrées autrement qu'en passant et malgré lui. Donc la patrie aryenne qui doit être au delà du Caucase, probablement à l'est de l'Éden, c'est-à-dire de l'Euphrate et du Tigre, certainement au nord de l'Hindou-khô, a dû se trouver dans la contrée connue des anciens sous le nom de Bactriane et de Sogdiane, qui forme aujourd'hui les khanats de Balkh, de Buchara et de Samarkande, et se serait trouvée comprise entre le 36° et le 41° de latitude, le 65° et le 70° de longitude *).

Là en effet, dans cette région qu'arrosent le cours supérieur de l'Oxus et de nombreux affluents de ce fleuve, se trouve un pays accidenté, montagneux, fertile, riche en pâturages, ayant à l'occident le désert et la mer, un pays, en un mot, qui répond entièrement aux données complexes du problème. Là se présente cette configuration du sol, qui a permis à la langue aryenne primitive d'user des mêmes mots pour dire le désert et pour dire la mer. Voyez en effet comme le désert Touranien, au nord du Chorassan,

*) D'après le méridien de Paris; ce serait sur une carte allemande l'espace compris entre le 85° et le 90° de longitude.

et presque tout le long de la côte orientale de la Caspienne, s'abaisse insensiblement vers la mer, creusé comme elle par les vents d'ouest en sillons onduleux, et représentant comme elle, pour l'homme encore ignorant de la navigation et de ses ressources, la désolation, la stérilité et la mort. Car c'est encore un des résultats solidement acquis à la philologie comparée que la race indo-européenne, avant sa dispersion, en était encore aux tout premiers rudiments de la navigation. Les mots signifiant rame et bateau remontent jusqu'au berceau commun, mais eux seuls. Tous les termes ayant trait à une navigation un peu moins élémentaire diffèrent dans chaque langue, et ce qui prouve que la racine si répandue *nav* ou *nu*, d'où vient le *nāu* sanscrit, le *nāw* persan, le *ναῦς* grec, le *navis* latin, le *noi* irlandais, l'ancien allemand *nāwa*, l'armoricain *nev*, le *nōi* scandinave etc. correspondait à l'origine à une petite embarcation, mais aussi au seul genre d'embarcation connu, à ce que nous appellerions une nacelle, c'est que, dans le latin *navis*, elle est parvenue à désigner les navires de grande dimension, tandis que, pour la vieille Armorique, dans le mot *nev* elle ne représentait plus qu'une auge, un baquet, et même dans le *nōi* scandinave ne signifiait plus qu'un petit vase, *vasculum*. Si la patrie primitive avait été fixée aux abords de la mer Noire ou près des rivages fertiles de la mer Caspienne, tels qu'il s'en présente au sud et au sud-ouest de cette mer, il y aurait eu chez nos ancêtres aryens plus de goût, et par conséquent plus de connaissances en fait de navigation.

Du reste je dois renvoyer au savant ouvrage que M. A. PIOTER a terminé l'an dernier sur les *Aryas primitifs*, pour avoir une idée complète des inductions aussi nombreuses que puissantes, dont il est permis de conclure que les anciennes Bactriane et Sogdiane sont bien certainement le berceau de notre race: j'entends par là le lieu où elle

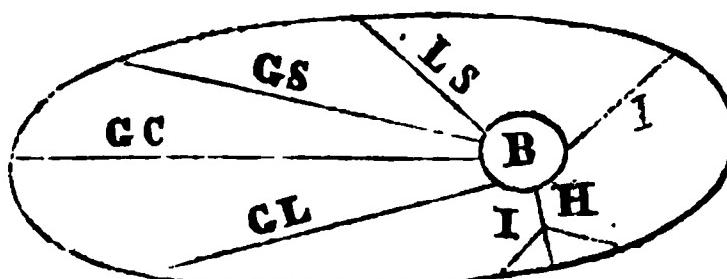
est née à la conscience d'elle-même, à une vie propre et aux rudimens de cette civilisation qu'elle devait porter si haut et si loin. Car j'ignore si l'on pourra remonter plus encore dans son passé. D'où venait-elle? De quelle région mystérieuse était-elle sortie pour arriver jusque là? C'est encore, ce sera peut-être toujours le secret de Dieu.

II.

J'arrive maintenant à la question, que je me suis spécialement posée sur les causes du rayonnement et de l'expansion extraordinaires de notre race.

Il n'est pas douteux que, dès le temps de l'unité aryenne, il y avait dans le sein de la nation, encore rassemblée dans une même région, des différences ou tout au moins des nuances correspondant aux divers rayons distincts qui émanèrent par la suite de ce foyer d'émission humaine, le plus intense de l'histoire. La preuve a été fournie que nos ancêtres s'appelaient tous des Aryas, c'est-à-dire des hommes de bonne extraction, de noble et respectable naissance, ce qui suppose une haute idée d'eux-mêmes vis-à-vis des hordes mongoles dont ils étaient entourés. Un nom commun, porté, choisi par une même agglomération humaine, suppose qu'elle a conscience de son unité; mais sur ce fond commun la race, à laquelle nous appartenons, a toujours aimé à faire prévaloir une grande diversité, à l'opposé de l'autre race civilisée, la race chinoise, qui a toujours cherché l'uniformité, la centralisation, la monotonie. La tentative de l'empire romain est une exception dans notre histoire, et au fond l'état actuel de l'Europe, avec son unité intellectuelle et morale, mais aussi avec ses nations diverses, jalouses de leur indépendance et toujours prêtes à se coaliser contre celle d'entr'elles qui devient trop puissante, est la reproduction en grand, selon toutes

les probabilités, de ce qui a dû se passer aux temps antérieurs à toute histoire de l'unité aryenne encore indécise. Il y a dû y avoir dès lors, pas de nom, mais de fait, des Celtes et des Hindous, des Grecs et des Germains, des Slaves et des Iraniens etc. ou du moins les germes déjà visible de cette division. Dans l'ouvrage de M. PICTET, auquel j'ai fait allusion tout à l'heure, se trouve une configuration idéale de l'antique Aryana avec l'indication des di-

rections diverses, que les rayons émanant du centre primitif tendaient à prendre déjà avant que la dispersion devint définitive. Qu'on se figure une ellipse, dont le foyer de droite représente la Bactriane. Une ligne tirée vers le sud indique le mouvement de la migration hindoue; une autre, dirigée vers le sud-ouest, indique la migration gréco-latine; au-dessus d'elle, une autre tirée directement vers l'O. indique le rameau gallo-celte; une autre vers le N.O. représente le rameau germano-scandinave; une autre enfin, plus septentrionale encore, la migration lithuano-slave. Dans la présomption, à mon avis trop faiblement motivée, que les Iraniens ou anciens Bactro-Médo-Perses ont été refoulés longtemps vers l'extrême nord de la patrie aryenne primitive, M. PICTET leur assigne une ligne tout-à-fait septentrionale. Je préférerais la confondre pendant quelque temps avec la ligne hindoue: évidemment les Iraniens et les Hindous ont vécu longtemps ensemble avant de diverger les uns dans la direction du Gange, les autres dans celle du Tigre. Du reste, sauf ce point, où je crois que M. PICTET se trompe en suite d'une interprétation inexacte du

chap. I du Vendidad *), j'adopterais volontiers la distribution idéale du peuple aryen primitif proposée par lui, mais à la condition qu'elle soit purement idéale et ne prétende pas coïncider strictement avec la réalité. Car si nous reprenons la carte d'Asie, nous verrons qu'une grande cause a déterminé 1°. la séparation première entre les Indo-Iraniens et les Européens, 2°. le rayonnement à-peu-près simultané de ces derniers à la surface de l'Europe.

Serait-ce, comme on le croyait trop exclusivement jadis, serait-ce uniquement le trop plein de la population par rapport aux ressources alimentaires d'un pays, qui détermine d'ordinaire les grandes migrations des peuples dans l'antiquité? Sans doute c'est là une des causes puissantes de l'expansion des peuples et des races. Cependant il faut observer qu'on n'obtient par là qu'un déplacement assez lent et régulier de population de terre en terre, de vallée en vallée, et certains pays, tels que la Chine, par exemple, nous montrent combien les populations, une fois parvenues à l'art de cultiver la terre, peuvent se condenser indéfiniment avant de songer aux migrations lointaines. Or il est certain qu'avant sa dispersion la race aryenne était déjà agricole, et l'universalité du mot *joug* dans toutes les langues de la famille aryenne en est le témoin encore existant. Si nous observons de plus près l'antiquité, nous trouvons que les guerres civiles et étrangères, les invasions surtout sont les grands moteurs de la dispersion des peuples, en ce sens qu'elles inspirent aux émigrants, non seulement le désir de chercher une autre patrie, mais encore celui de la chercher le plus loin possible de la patrie abandonnée. Je ne crois pas avoir besoin de rappeler devant une compagnie comme la vôtre, Messieurs, qu'il ne faut pas reporter dans l'antiquité les habitudes et les

*) Comp. SPRINZEL, *Erdk.*, p. 261 suiv.

moyens d'émigration, que les ressources modernes en fait de voyages et de navigation ont introduits dans notre vie sociale européenne, et dont les Chinois eux-mêmes profitent depuis un certain temps.

Hé bien ! ce nom d'Aryas, que se donnaient les Indo-Européens à l'origine et que plusieurs branches ont emporté avec elles, en même temps qu'il atteste le sentiment qu'ils avaient de leur supériorité sur les races voisines, s'explique aisément par le fait que de toute antiquité, et de nos jours encore, notre race et la race turbulente, nomade et pillarde, des Mongols ou Touraniens se sont disputé le pays qui va de l'Hindou-khô à l'Oxus. Le Cosaque, le Tartare, le Hun, ont été de tout temps l'ennemi par excellence. Et le Véda et l'Avesta le maudissent. La légende héroïque de la Perse, que nous connaissons par le *Schahnamé* de Firdôsi, les inscriptions cunéiformes des rois perses, l'histoire documentée de la Médie et des peuples sémites nous montrent que, toujours et sans cesse, il a fallu résister aux incursions dévastatrices de ces terribles nomades qui, en Chine comme dans l'Asie Méridionale et en Europe, incapables de civilisation spontanée, mais toujours avides des jouissances que la civilisation procure, n'ont jamais eu d'autre ambition que de se jeter sur les pays plus favorisés que leurs steppes désolées et sur les peuples enrichis par le travail et l'industrie. Encore une fois ceci est une histoire vieille comme le monde. Il est démontré aujourd'hui que ce sont les Mongols Yue-Tschi et les Hiong-Nu, probablement les Huns, qui, dans un de leurs ébranlements gigantesques, ont, de ricochet en ricochet, poussé les Goths et, après eux, tant de peuples germaniques sur l'empire romain. A l'autre bout de l'histoire, la mythologie de l'Iran se fonde sur l'inimitié qui existe entre Tûr, l'un des trois fils de Ferédûn, le premier homme, et Éradsch, son fils préféré, de sorte que les descendants de

celui-ci ou les Iraniens se considèrent comme les vengeurs du sang de leur premier père répandu par le méchant et violent Tûr. Au rebours de la tradition consignée dans la Genèse, c'est ici l'agriculteur, qui est le bon ; le nomade, qui est le méchant. Ce n'est donc pas trop sacrifier à l'hypothèse que de regarder la pression souvent irrésistible de la race touranienne comme le moteur principal du rayonnement des peuples aryens, soit dans la direction des Indes et de l'Iran, soit dans la direction de l'Europe.

Le fait est que, ceci admis, nous nous expliquons bien aisément et d'une manière moins idéale, mais peut-être plus réelle que d'après l'ellipse de M. PICTET, les directions diverses prises par ces peuples. Voici des populations, déjà nombreuses sans doute, resserrées, comprimées contre les monts Bolor et les pentes septentrionales de l'Hindou-khô par une invasion ou plutôt une série d'invasions touraniennes venant du nord. Ce n'est qu'avec lenteur, par une sorte de suintement provoqué par l'excès de la pression que la fraction la plus méridionale de la population envahie traversera les gorges effrayantes de l'Hindou-khô, presqu'inaccessibles au dire des voyageurs modernes, tels que MM. BURNES, WOOD et MASSON *), pour se répandre dans les vallées tributaires de l'Indus. En attendant et comme d'habitude en pareil cas, elle offrira, adossée à ses montagnes, un front de résistance presqu'incompressible aux populations plus directement opposées aux coups des envahisseurs. Que feront celles-ci ? Évidemment, si elles ne sont pas victorieuses, elles devront s'échapper par la tangente, entre les envahisseurs arrivant du nord et les possesseurs encore inébranlables des croupes montagneuses du sud. Il faut donc qu'elles aillent ou à l'ouest ou à l'est. Mais à l'est

*) Leurs rapports sont résumés dans le livre déjà cité, *Erân*, de M. SPIEGEL, p. 174 sv.

sont les monts Bolor, dignes de continuer la chaîne de l'Himâlaya par leurs formidables murailles de granit, et d'ailleurs, au-delà, sont encore ces Mongols qu'on veut fuir. Reste donc l'ouest, mais de ce côté il n'y a pas deux routes. Tout le désert du Touran, presque toute la rive orientale de la mer Caspienne est de toute antiquité le domaine privé et peu enviable de la race ennemie. Dès qu'on descend trop bas, se trouvent les solitudes effrayantes, les marécages mortels du grand Désert Salé. Encore une fois il n'y a qu'un chemin à prendre, c'est celui que présente cette mince langue de terre fertile dont j'ai parlé plus haut, qui mène d'abord de Hérat au sud de la mer Caspienne; puis il faut se glisser entre les monts Alburdj et la mer, le long d'une étroite plaine, qui se resserre parfois extrêmement, pour déboucher finalement de l'autre côté de la mer aux pieds du Caucase. Car le long du revers sud des monts Alburdj, c'est le désert qui recommence.

Concevons maintenant, si nos calculs sont exacts, la pression incalculable à laquelle devaient être soumis de la part des nouveaux arrivants les essaims d'émigrants qui se réfugiaient l'un après l'autre dans cette étroite région; comment à la longue le Caucase lui-même ne put longtemps contenir le flot humain qui débordait; avec quelle force d'expansion, enfin, les peuples aryens jaillirent en quelque sorte, comme d'un corps de pompe trop étroit, pour rayonner dans un temps relativement assez court jusqu'aux extrémités sud, ouest et nord de l'Europe. Ils allèrent en avant, vers le *far west* inconnu, et ne s'arrêtèrent que devant la barrière pour longtemps infranchissable de l'Atlantique. Ce qui est significatif, c'est que le rameau qui s'avança le plus vers l'occident et qui semble dès lors avoir été à l'avant-garde de cette colossale migration, le rameau celte a porté jusqu'au bout du monde d'alors le nom de la mère-patrie: l'Ir-lande n'est pas autre chose que

le pays des Ires ou Ères et son autre nom, l'Hibernie, revient au même.

Je sais que cette étymologie du nom de l'Irlande a été contestée. Cependant au point de vue étymologique, elle a été défendue avec beaucoup de force par M. PICTET (*Aryas primitifs*, II, 758). Quand même on devrait accorder à ses adversaires que le mot *ibh* signifie plutôt *petit-fils, descendant*, que *pays*, il resterait toujours que *Hibernes* voudrait dire *descendant des Ères*. Quant à l'objection principale fondée sur ce que le nom national aurait dû se perdre dans cette longue migration des bords de l'Oxus à ceux du Shannon, nous venons de la réfuter par les remarques précédentes sur la voie étroite par laquelle le flot de l'émigration aryo-européenne a dû passer toute entière, et qui nous explique la rapidité relative avec laquelle l'essaim gallo-celte, lancé pour ainsi dire avec une puissance exceptionnelle à travers l'Europe, a atteint le point extrême où sa course ou plutôt sa fuite devait nécessairement s'arrêter.

Cela nous expliquerait aussi comment il se fait que les sous-races européennes ne sont pas entrées en conflit sur une grande échelle avant l'époque historique documentée. Du moins les luttes des Gaulois et des Romains seraient la seule exception notable aux rapports ou plutôt à l'absence de rapports qui si longtemps a été la règle entre les Grecs et les Latins d'un côté, les peuples du nord de l'autre. A défaut de l'histoire, le mythe, la légende en auraient conservé des réminiscences, et il n'y en a pas. Je crois que l'on peut poser en fait que l'homme, tant qu'il n'est pas armé suffisamment par la civilisation contre les rigueurs du nord, préfère naturellement les régions méridionales tempérées à toutes les autres. Quand l'essaim greco-latin a dépassé le Caucase, il se rabat d'abord sur la Grèce, puis sur l'Italie. Les Celtes arrivés dans ce qui s'appela la

Gaule descendant dans ce qui s'appellera l'Espagne, et plus tard, dans l'Italie où ils sont un moment sur le point de changer les destinées du monde en étouffant Rome encore dans son berceau. Ne serait-il pas à croire qu'en ayant soin de ne pas prendre dans un sens trop moderne les mots „rapidité,” „même époque,” „même période;” qu'en se rappelant que dans ces temps anté-historiques, antérieurs en tout cas à l'an 2000 avant notre ère, il a peut-être fallu des siècles à des événements qui ne réclameraient aujourd'hui que des années pour s'accomplir, ne serait-il pas à croire, dis-je, que le Caucase a servi de première étape, de théâtre provisoire, à la constitution des nationalités européennes, et que, sous la pression, dont j'ai décrit tout à l'heure la force et les conditions, les peuples européens fondamentaux ont rayonné à peu près en même temps dans le vaste espace qui s'ouvrait devant eux, les Gréco-Latins prenant la gauche, inclinant tout de suite vers le sud, tandis que les Gallo-Celtes étaient par cela même déterminés à prendre une direction plus occidentale et que les Germains, venant d'abord après eux (preuve en soit les traces que les Celtes ont laissé de leur passage le long de la vallée du Danube) se sont trouvés détournés vers le nord, lorsqu'ils arrivèrent, par exemple, près du Rhin, où la race celtique offrait déjà une agglomération compacte qu'ils ne pouvaient plus soit pénétrer, soit absorber.

Les Slaves ont été les derniers à déboucher du Caucase, et voici sur quoi l'on peut fonder cette affirmation. La preuve est fournie par la philologie comparée et vient d'être développée tout au long avec un enthousiasme un peu sujet à caution, mais non sans bases très solides, par M. PIETRASZEWSKI, auteur d'une grammaire zende et d'une traduction de l'Avesta en plusieurs langues *), que les

*) Abrégé de la grammaire zende, Berlin, 1861; Zend-Avesta traduit littéralement en polonais et en français, Berlin, 1862.

idiomes slaves se rattachent de plus près que toute autre langue européenne au zend et par conséquent au sanscrit. De plus, la mythologie slave, pour autant qu'elle est connue aujourd'hui, dénote une tendance dualiste systématique, qui semble un écho de la religion à laquelle Zarathuschtra a donné son nom. Il est donc extrêmement probable que les Slaves et les Iraniens ont longtemps frayé ensemble. Où et quand? Entre le Caucase et la Médie, et à l'époque où les Iraniens détachés des Hindous avaient, soit refoulé vers le pays d'origine et peuplé l'Iran par le nord, soit, et sans doute ils ont suivi les deux directions, fait le tour de l'Iran par le sud et remonté vers l'Arménie à travers la Susiane, la Perse et la Médie. Un fait curieux à rappeler ici, c'est que l'Avesta considère l'est de l'Iran comme son pays classique, comme sa terre sainte proprement dite, tandis qu'il assigne le nord de la Médie, les environs de l'Ararat pour lieu d'origine à son prophète Zarathuschtra ou Zoroastre. Slaves et Iraniens ont donc pu se rejoindre en arrière des autres peuples européens, et leur arrivée simultanée a pu servir de coup de fouet, si j'ose m'exprimer ainsi, pour donner le signal des grandes migrations au-delà du Caucase.

Il se peut, Messieurs, je l'avoue sans honte, que je me donne le facile plaisir de dessiner des lignes trop arrêtées sur un fond noir où personne ne me prouvera que j'ai tort de les tracer comme je fais, mais où personne non plus ne pourra se croire forcé d'adopter mes hypothèses comme certaines, ou même simplement comme plus probables que d'autres. Toutefois je me permets de vous faire observer qu'elles découlent logiquement, non pas d'une supposition en l'air, mais d'un fait matériel, topographique, celui de la configuration de l'Asie centrale; que jusqu'à présent les ethnologues, du moins à ma connaissance, n'ont pas suffisamment tenu compte de cette circonstance en dressant

leurs théories sur les origines indo-européennes et qu'à mon avis, il faudrait nécessairement lui accorder plus de poids dans la discussion des divers éléments sur lesquels il faut les baser. Je serais donc heureux d'avoir fixé l'attention de juges plus compétents que moi sur un fait trop négligé jusqu'à présent et, dussent les conséquences, que j'en déduis, être arguées de faux, je n'aurais perdu ni mon temps ni ma peine.

III.

Il me reste encore une considération ethnologique à émettre, se rattachant aux précédentes.

Peut-être quelques personnes s'étonneront-elles de m'entendre dire que les Grecs, comme les autres peuples européens, ont gagné leur patrie historique par le nord de l'Hellespont, la Macédoine et la Thrace, plutôt que par l'Asie Mineure et la mer Égée. Je crois que l'étude attentive des antiquités mythologiques et historiques de la Grèce donne pleine raison à ceux qui adoptent la première hypothèse. La philologie comparée nous force d'admettre que les Grecs et les Latins ont formé pendant un temps un seul et même peuple, ignorant la navigation, et les Latins sont certainement venus en Italie par la voie de terre. Mais de plus on peut regarder comme établi qu'aux époques des migrations aryennes, l'Asie Mineure, l'Arménie du sud et la Mésopotamie étaient déjà peuplées par deux races dont le rapport réel fait encore et fera peut-être longtemps le désespoir de l'ethnologie comparée, je veux parler des sémites et de cette race couschite ou camite qui a été la première civilisée et à laquelle on doit les grandes villes de l'Égypte, de la Mésopotamie, de la Syrie, et en particulier la navigation et l'écriture. Leur co-existence dans toute l'Asie antérieure et leur antagonisme fréquent, leurs différences profondes et

des analogies étranges qui ont pu parfois produire un parfait amalgame, sont attestées par tout ce que nous savons d'elles. Les religions de Babylone et de l'Asie Mineure, même après que l'influence grecque, venue de l'occident, fut devenue prédominante, ne s'expliquent bien que par le mélange de deux points de vue totalement différents, l'un tendant toujours plus à placer l'essence de la vie religieuse dans la droiture et la sincérité morale, l'autre séparant la religion de la moralité au point de sanctifier, sous ombre de religion, les écarts les plus monstrueux, la prostitution et les crimes les plus affreux. Les langues, d'ordinaire si riches en indications sûres dans les questions ethnologiques, ne font ici que compliquer le problème. Comment rattacher à une même race les Phéniciens ou les Babyloniens, par exemple, et ces populations du désert incontestablement sémitiques, si longtemps antipathiques au commerce, à la navigation et à la centralisation politique? Et pourtant le phénicien, le chaldéen, l'hébreu, l'arabe sont langues-soeurs. Et comme les noms sémitiques de la Divinité remontent haut dans l'Asie Mineure, où dans les temps historiques, à travers les modifications que leur font subir la langue et l'oreille des Grecs, nous les retrouvons associés aux mêmes rites infâmes qui souillent les sanctuaires de Tyr, de Byblos et de Babylone! Le cachet particulier des religions sémitiques, le prophétisme lui-même, se retrouve encore, dégradé sans doute, mais réel dans l'Asie Mineure, sans que la Grèce nous offre rien de semblable. La Phrygie, le pays de Mopsueste sont des terres de prophètes. Ce n'est pas le moment de discuter cet étrange problème. Je me borne à constater la co-existence et la pénétration des deux races camite et sémitique dans toute l'Asie antérieure au moment où commence l'histoire, et aussi le fait important qu'elles avaient atteint un degré remarquable de civilisation, quand les peuples aryens n'étaient pas encore sortis de cette demi-bar-

barie qui constituait leur état social au moment de leur dispersion. Babylone et Ninive étaient déjà le centre de grands empires, avaient bâti leurs constructions colossales, que les Médes, leurs voisins, étaient encore incultes et grossiers, et d'après les inscriptions cunéiformes, confirmant l'histoire écrite, ce ne fut qu'assez tard que commença la lutte entre les populations des bords de l'Euphrate et du Tigre et celles des montagnes iraniennes, lutte qui se termina, comme on sait, à l'avantage des Médes d'abord, puis des Perses.

Donc l'Asie Antérieure et l'Asie Mineure étaient peu-peuplées de Sémites et de Camites, quand le flot des émigrations aryennes dut franchir le Caucase, et voilà ce qui explique le détour que prirent les Grecs et, à leur exemple, les autres peuples européens, avant de gagner leur patrie définitive. Mais de plus il en résulte un certain jour sur la tradition biblique du déluge. C'est en effet autour du mont Ararat que furent réunies pendant un temps, qui doit avoir été assez long, les trois grandes races, dont la tradition d'Israël a pu avoir connaissance, de Sem, de Cam et de Japhet, celui-ci évidemment le plus jeune, le dernier venu. De même que la tradition iranienne, sans souci des difficultés que la science d'un autre âge devait soulever, mais sous l'influence de cette foi intuitive et sacrée dans l'unité foncière du genre humain — laquelle a toujours sur-nagé sur les terribles haines de race dont l'antiquité et même des temps plus rapprochés de nous offrent tant d'exemples — de même, dis-je, que la tradition iranienne faisait naître d'un même père Tûr, Gafrima et Éradsch, c'est-à-dire les Touraniens, les Scythes et les Iraniens, les trois races contigues à l'est de l'Iran où cette tradition s'est formée, de même la tradition hébraïque fixe le point de départ de l'humanité à l'endroit où se sont rencontrés Sémites, Camites et Aryens. C'est encore une des consé-

quences à déduire de l'observation, que j'ai développée précédemment, et une conséquence qui peut en engendrer plusieurs autres.

En effet le monothéisme antique est descendu avec l'émigration des Hébreux primitifs des montagnes de l'Arménie, des sources de l'Euphrate et du Tigre, des environs de l'Ararat. S'il est réel maintenant que la personne ou la doctrine, peu importe laquelle des deux, de Zoroastre soit venue aussi du nord de la Médie, des confins de l'Arménie pour se développer dans l'Iran oriental, n'y aurait-il pas là une solution très naturelle aux problèmes compliqués, que posent à l'historien des religions les rapports souvent si étroits que présentent, antérieurement même à leurs bons rapports depuis Cyrus, les deux traditions de la Bible et de l'Avesta, et dont les récits de la Genèse sur la création, l'Éden, le premier péché portent tant de traces remarquables? On serait tenté d'alléguer aussi la tradition du déluge lui-même, si, par une exception au premier abord bien curieuse, la tradition iranienne ne se taisait pas de la manière la plus absolue sur cet événement enregistré sous tant de formes et dans un si grand nombre de mythologies. La cause en est que la croyance en un déluge universel s'est formée ou, si l'on veut, conservée dans les pays soumis à des inondations soudaines et dévastatrices, tels que la Mésopotamie, le nord de l'Inde, certaines parties de la Grèce. La contrée iranienne au contraire est fort élevée, généralement aride, et ne peut connaître ce fléau. Cette divergence des deux traditions ne saurait donc balancer gravement leur accord merveilleux sur tant d'autres points, et il est bien remarquable que de tous les grands personnages et mouvements religieux sortis de la race aryenne, sans même excepter Buddha plus moraliste qu'autre chose, il n'est pas d'apparition plus analogue à celle d'un prophète réformateur dans le genre sé-

mique, pas de religion qui serre de plus près le mono-théisme pur, que l'apparition et la religion de Zoroastre.

En fait la possibilité est établie, aux temps antéhistoriques, d'un contact plus prolongé qu'on ne le soupçonnait naguère entre les migrations aryennes, surtout iraniennes, et ce foyer d'émission sémitique, duquel est sorti le représentant le plus pur et le plus illustre du sémitisme, le vieil Israël. N'oublions pas que dans ce vieux chant, certainement bien ancien, qui maudit Canaän, et que la Genèse met dans la bouche de Noé maudissant Cam (IX, 26—27), règne une douceur d'intention, une bienveillance pour Japhet, bien remarquable chez un peuple aussi dur pour l'étranger que le vieux peuple d'Israël. Il suppose des rapports amicaux, une sorte d'alliance contre un ennemi commun. Sans doute, je n'irai pas prétendre que ce chant, dont il est bien difficile de désigner la date historique et l'occasion, remonte jusqu'aux temps reculés où les fils de Sem et ceux de Japhet purent se connaître dans la région transcaucasienne. Je montre seulement que de ce côté encore on peut trouver, soit des confirmations, soit des conséquences fructueuses pour l'ethnologie et les religions comparées, dans la direction que la nature des lieux a imprimée au rayonnement de la race aryenne à la surface de l'Europe.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten FEBRUARIJ 1864.

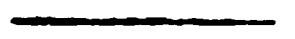
Tegenwoordig de Heeren : C. LEEMANS, N. BEETS, W. MOLL,
J. C. G. BOOT, H. J. KOENEN, W. G. BRILL, J. VAN LENNEP,
H. C. MILLIES, D. HARTING, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK,
W. C. MEKS, G. MEEES AZ., A. RÉVILLE, L. J. P. JANSSEN,
L. A. TE WINKEL, S. KARSTEN, B. J. LINTELO DE GEER.

De Voorzitter en de Heer DELPRAT hebben kennis gegeven, dat zij door ongesteldheid verhinderd zijn de Vergadering bij te wonen. Het praesidium wordt waargenomen door den Onder-Voorzitter der Afdeeling.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer KARSTEN levert eene nadere bijdrage over HORATIUS' tweeden lierzang. Na herinnerd te hebben wat door hem in de Vergadering van October 1863 gezegd was tot bepaling van den tijd, waarin dit gedicht vervaardigd schijnt te zijn, geeft de Spreker een overzicht van

den inhoud ten betooge, dat alles een goed afgerond geheel vormt, en geeft de gronden op, waarom hij zich met de kritische behandeling van onzen beroemden landgenoot P. H. PEERLKAMP niet kan vereenigen.

Op de uitnodiging van den Voorzitter opent de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK de discussie over deze bijdrage. Hij oppert bezwaren tegen den voorgestelden tijd en meent in het gedicht zelven bewijzen te vinden voor eene vroegere vervaardiging en wel vóór den slag bij Actium in 723. Verder verdedigt hij de kritiek door PEERLKAMP in verscheidene strophes uitgeoefend en is geneigd om in sommige gedeelten nog een stap verder te gaan. Naar zijne meening moeten Venus, Mars en Mercurius verwijderd worden, en zijn v. 33 tot 44 geheel ingeschoven. In v. 19 meent hij, dat *Jove comprobante* in plaats van *Jove non probante* door den samenhang verlangd wordt.

De Heer KARSTEN verdedigt zijne stelling, ten aanzien der chronologie van dit gedicht tegen de gemaakte bedenkingen, en kan niet toegeven, dat het door toevoegselen van eene andere hand wordt ontsierd.

De Heer VAN LENNEP ontkent, dat het laatste couplet der ode noodzaakt om tot het jaar 732 af te dalen. JULIUS CAESAR had het plan om de nederlaag van CRASSUS op de Parthen te wreken, maar de dood belette hem dit uit te voeren. De dichter wenscht, dat die taak door OCTAVIANUS opgevat worde.

De Heer MILLIES neemt uit het gesprokene aanleiding om de aandacht te vestigen op eene merkwaardige verhandeling van den Franschen geleerde REINAUD, getiteld: Mémoire sur les relations politiques et commerciales de l'empire Romain avec l'Asie orientale pendant les premiers siècles de l'ère chrétienne, d'après les témoignages latins, grecs, arabes, persans, indiens et chinois, onlangs uitgegeven in het Journal asiatique VIe Série, T. I. In ver-

band met twee vroeger door hem geleverde verhandelingen heeft de schrijver niet alleen de geschiedenis der Romeinen na den dood van CAESAR, maar ook vele plaatsen van Latijnsche dichters zoeken op te helderen, door een scherpzinnig gebruik te maken van hetgeen de Oostersche letterkunde aanbiedt ter verklaring van de betrekkingen der Romeinen tot het Oosten. Vooral het idee van Rome als wereldheerscheres, bij VERGILIUS en HORATIUS levende, wordt in zijn ontstaan en invloed op de letterkunde nagegaan en daarvan partij getrokken tot bepaling der chronologie van enkele Romeinsche gedichten.

De Heer BOOT wijst den spreker op een program van G. T. WIEDASCH in 1847 te Ilfeld uitgegeven, welks schrijver op door hem ontwikkelde gronden aantoon, dat het gedicht na den slag bij Actium en na den dood van M. ANTONIUS, dus op het laatst van 724 of in 725 zou gemaakt zijn. De Spreker meent, dat het eerste boek geene gedichten van veel lateren datum bevat.

De Heer KARSTEN bedankt de sprekers voor hunne opmerkingen en verklaart zich bereid om zijne bijdrage, zoo-veel noodig herzien, voor de *Verslagen en Mededeelingen* af te staan.

De Heer VAN LENNEP bekomt daarop het woord en vestigt de aandacht der Vergadering op drie geschriften van den Noord-Amerikaanschen Generaal J. WATTS DE PEYSTER, een Nederlander van afkomst, die zich met voorliefde heeft bezig gehouden met onderwerpen uit onze geschiedenis, en blijken geeft van warme genegenheid voor zijne stamgenoten.

In eene verhandeling, in 1857 te New-York voorgelezen en uitgegeven onder den titel: *the Dutch at the North Pole and the Dutch in Maine*, spreekt DE PEYSTER in de inleiding met hoogen lof over de deugden van ons voor-

geslacht en over hunne schranderheid in het kiezen van de meest geschikte punten voor het vestigen van volk-plantingen en faktorijen. Daarna verhaalt hij de reis van w. BARENTSZ tot het zoeken van een weg door het Noorden naar Oost-Indië en deelt eenige min bekende bijzonderheden mede over hunne vestiging in Maine, toen Acadia geheeten. Uit stukken door Bewindhebbers der W.-Indische Compagnie in 1676 gegeven aan CORNELIS STEENWYCK, als gouverneur van Acadia, toont hij aan, dat de Compagnie reeds meer dan twee jaren daar een onbetwist gebied voerde, nadat de Hollanders in 1673 en 1674 de Franschen verdreven hadden. Uit een ander dokument blijkt, dat de kust van Nova Scotia en Acadia in 1674 door kapitein JURRIAAN AERNOUTS, voerende het schip *het Vliegende Paard*, op hen veroverd was. In een Appendix op zijn geschrift zoekt DE PEYSTER te bewijzen, dat de Hollanders reeds vóór 1632 zich in die streek gevestigd hadden.

Het tweede werkje is getiteld: *The Dutch battle of the Baltic, etc. Ponghkeepsie* 1858 en bevat een uitvoerig verhaal van den zeeslag, die op 30 Oct. (9 Nov. nieuwe stijl) 1658 tusschen de Hollanders onder WASSENAER OBDAM en de Zweden onder WRANGEL in de Sont geleverd is. De Schrijver was niet bekend met de JONGE's *Geschiedenis van het zeewezen*, maar wijst aan het slot van zijn geschrift de werken aan, waaruit hij zijn verhaal heeft zaamgesteld. Een gedicht op het schutblad, *to Holland and the Dutch nation*. getuigt van warme ingenomenheid met het land zijner vaderen. Het slotcouplet luidt aldus:

*The grandeur of the bold Dutch nation
The lapse of time shall never pale,
Yet the world, with acclamation,
Will its wondrous influence hail:
Thou honest, fearless, tried and true
Land of the Orange, White and Blue,
MIJN VADERLAND, all heil! Adieu.*

Het derde veel lijviger boek van denzelfden schrijver is *the history of Carausius, the Dutch Augustus and Emperor of Britain, with which is interwoven an historical and ethnological account of the Menapii, the ancient Zeelanders and Dutch Flemings*, Ponghkeepsie 1858. Het boek geeft meer dan de titel belooft, daar de schrijver telkens de gelegenheid aangrijpt om uit te weiden in den lof van Nederland en van zijne groote mannen. Zijn werk toont verbazende belezenheid en bevat veel wetenswaardigs en vernuftige opmerkingen, zonder dat de schrijver de eigenschappen van den waren geschiedschrijver en oudheidkenner bezit. De Heer VAN LENNEP wijst dit met voorbeelden aan en eindigt zijne mededeeling met deze woorden: „In elk geval kan het verschijnsel, dat iemand levende in een ander werelddeel en onder een volk, dat een andere taal spreekt, zijn tijd te koste legt aan nasporingen betreffende onze geschiedenis en oudheden, ons niet anders dan welkom zijn: dubbel verheugen wij ons, dat het niet bloot op zich zelf staat, maar dat de zucht tot zoodanige nasporingen steeds bij onze overzeesche stamgenooten levendig wordt gehouden en wij kunnen ons dan ook vleijen, dat het voorbeeld hier wederom door den Generaal DE PEYSTER gegeven, vele en bekwame navolgers zal hebben.”

De Heer VAN LENNEP biedt de drie bovengenoemde werken voor de boekerij der Akademie aan.

De Heer w. c. MEES verzoekt en verkrijgt vrijheid om zijne aangekondigde bijdrage in de volgende Vergadering voor te dragen.

De Heer BOOT noodigt de leden uit om inzage te nemen van de eerste aflevering der *Copies photographiées des miniatures des manuscrits Grecs conservés à la bibliothèque synodale de Moscou*, waarvan in Deel XVI bl. 281 en 284 van de Verslagen der Natuurk. Afd. sprake is.

Het Museum te Moskou is voornemens alle miniaturen uit vijf Grieksche handschriften, in photographische af-drukken ter grootte van de originelen en met gedeelten van den tekst uit te geven. De aanvang is gemaakt met 24 minaturen, behoorende tot eene Akathiste van de Heilige maagd, onder dezen titel: Κοντάκιον μετὰ τῶν εἰχον τεσσάρων οἶκων τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.

Tot opheldering van de niet algemeen bekende benamingen zegt de Spreker, dat *ἀκάθιστος* in de Grieksche kerk een gezang is, waarbij de gemeente niet mag blijven zitten, en bestaat uit eene verzameling van 12 langere liederen, die doorgaans aanvangen met het woord *χαῖρε*, en van 18 kortere, welke eindigen met *ἄλληλυτα*. De laatsten worden *κόντακτες* genoemd, van waar *κοντάκιον*, gezangboek; de eersten *οἶκοι*, eigenlijk *tempels* voor de glorie der heiligen, overdrachtelijk liederen ter hunner eer. De Acathiste is omstreeks het midden der zevende eeuw door GREGORIUS PISIDAS zamengesteld.

De ouderdom van het handschrift kan niet met zekerheid bepaald worden. Terwijl c. t. MATTHAEI in zijn Catalogus der Mosk. handschriften willekeurig de 10de eeuw opgaf, meenen de uitgevers, dat het eerst in de laatste helft der 14de eeuw door een Byzantijnsch kunstenaar zal vervaardigd zijn, en ontleenen het bewijs daarvoor uit het tweede niet geillustreerde gedeelte fol. 35—71, waarin onder andere stukken een gesprek gevonden wordt tus-schen de H. Maagd en een dienaar, welk stuk het werk is van PHILOTHEUS, patriarch van Constantinopel, die in 1376 gestorven is. De Spreker bestrijdt de bewering, dat beide gedeelten van ééne hand of zelfs in denzelfden tijd geschreven zijn. Het schrift is in beide cursief; maar in het eerste gedeelte is de letter groter en de vorm van sommige letters antieker, in het tweede de letter kleiner en de uitvoering veel slordiger, zoo als eene vergelijking van p. 25 en 26 met de vorige duidelijk aanwijst. Hij

helt meer over tot het gevoelen van Prof. WAGEN van Berlijn, die om den stijl der miniaturen het handschrift aan de twaalfde eeuw toeschrijft.

Het werk is belangrijk voor de geschiedenis en waardering der Byzantijnsche kunst; maar het Museum te Moskou zou grootere dienst aan kunst en wetenschap bewezen hebben, als het in plaats van kleurloze photographiën, met hoeveel zorg die ook zijn vervaardigd, alle of althans enkele miniaturen met de kleuren der originelen gegeven had.

De Heeren JANSSEN en LEEMANS bevestigen het vermoeden van den Spreker over den vermoedelijken ouderdom van de miniaturen en van het handschrift. Beiden keuren het gebruik der photographie tot het maken van kopien van miniaturen en van oude monumenten af en wenschen, dat de Directie van het Museum te Moskou voor de volgende afleveringen in plaats van photographische, liever chromolithographische afbeeldingen zal geven.

De Heer JANSSEN biedt eene Duitsche vertaling van het rapport over *Reinesii Epynomologicum*, bewerkt door Dr. L. MÜLLER, en de Heer TE WINKEL het vervolg van den *Taalgids* voor de boekerij ten geschenke aan.

De Heer LEEMANS vermeldt het verlies, dat de Commissie voor de bewaring der oude vaderlandsche kunst geleden heeft door het overlijden van haar medelid den Heer L. J. A. VAN DER KUN, en spreekt met lof van 's mans ijver ook in die betrekking betoond.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

H E T
L I E D V A N H O R A T I U S

AD AUGUSTUM,

Carm. I, 2,

CRITISCH EN EXEGETISCH TOEGELICHT

DOOR

S. K A B S T E N.

Het lied van HORATIUS *ad Augustum*, hetwelk de dichter als een $\tau\eta\lambda\alpha\gamma\epsilon\varsigma \pi\rho\sigma\omega\kappa\sigma$ aan het hoofd van zijne lierzangen heeft geplaatst, levert zoowel uit een exegetisch als uit een critisch oogpunt meer dan één zwarigheid op, die nog niet is opgehelderd, en zonder welker verklaring nogtans men zich noch van de compositie en van den zamenhang van het geheel noch van de beteekenis van enkele deelen een helder denkbeeld kan vormen. Bovendien komen er in deze Ode ook enige bijzonderheden voor, die nog nadere opheldering vorderen. Als eene bijdrage daartoe wordt de volgende mededeeling der Vergadering aangeboden.

I. De inhoud van de Ode is deze:

„Reeds genoeg hebben de goden door onheilspellende tekenen hun toorn aan den dag gelegd en ons met wraak bedreigd wegens den moord aan Caesar gepleegd. Een bloedige burgeroorlog hangt ons boven het hoofd, het

rijk dreigt in te storten. Wie zal door het boeten dier misdaad de goden bevredigen en het gevaar afwenden? Dit vermag geen menschelijke hulp; slechts de tusschenkomst van een godheid is daartoe in staat. Zal Apollo, zal Venus, zal Mars de vervulling dier taak op zich nemen? Maar reeds is de redder daar: de zoon van Maja, in jongelingsgestalte van den hemel gedaald om als wreker van Caesar op te treden. O! keer Gij toch laat hemelwaarts terug, wil lang als Vader en Vorst over Rome regeren en niet dulden, dat de Parthers straffeloos hare magt honen."

De eerste zwarigheid betreft den tijd, waarin dit gedicht vervaardigd kan zijn. Daaromtrent bevat de laatste strofie enige niet onduidelijke aanwijzingen, in de woorden, welke de dichter tot Augustus spreekt: *)

*Hic magnos potius triumphos,
Hic armis dici pater atque princeps,
Neu sinas Medos equitare inultos,
Te duce, Caesar.*

Magni triumphi doelt op den driedagschen triomf door Octavianus na den zege bij Actium en zijne terugkomst uit het Oosten, tijdens zijn vijfde consulaat, gevied in het jaar van Rome 725, voor Chr. 29 †). De benaming *pater atque princeps* is eene toespeling op den titel van *Princeps* door den Senaat aan den imperator in het daaropvolgende jaar geschonken §). Want het is

*) Over het algemeen zie men hierover MASSON, *Vita Horat.* p. 233—248.

†) LIVIUS, Epit. 128. Suetonius, *Octav.* c. 22. en anderen, aangehaald bij FISCHER, *Röm. Zeittaf.* p. 874 sq.

§) DIO CASSIUS, lib. 53, cap. 1, die het vertaalt πρόκριτος τῆς γερουσίας. MASSON, p. 244 sqq., dwaalt, als hij TAN. FABER bestrijdende beweert, dat HORATIUS hier niet doelt op den titel, maar op de magt reeds in het voorgaande jaar aan Augustus verleend.

niet ligt te denken, dat de dichter hem op eigen gezag een zoodanigen titel zou gegeven hebben. Mogt hij zich al ten aanzien van den naam van *Pater (patriae)* die vrijheid hebben veroorloofd — dit was een eernaam van onbestemde beteekenis, ook aan CICERO, JULIUS CAESAR e. a. gegeven *) — anders was het gelegen met den naam van *Prin- ceps (senatus)*, een titel die eene bepaalde waardigheid uitdrukte. Eindelijk het *neu sinas Medos* doelt naar alle waarschijnlijkheid op den eisch door Augustus aan Phraates, den koning der Parthers, gedaan, om teruggave van de adelaars tijdens de neêrlaag van Crassus door de Parthers op de Romeinen veroverd, een eisch, welke met eene oorlogsbedreiging gelijk stond †). Dit is geschied in het jaar v. R. 731, v. Chr. 23. In datzelfde jaar was Augustus van eene zware ziekte hersteld, en op die herstelling wordt waarschijnlijk, volgens FR. RITTER's vermoeden, gezinspeeld in den wensch vs. 45 uitgesproken:

*Seruſ in coelum redeas diuque
Laetus intereis populo Quirini.*

In het daarop volgende jaar heeft Augustus zijn togt naar het Oosten aangevangen §); hij is eerst vertrokken naar Sicilië, van daar naar Griekenland, voorts naar Azië; en op zijne nadering heeft Phraates zich bewogen gezien den imperator, ten blijke van hulde, de veroverde adelaars terug te zenden **).

Uit al deze aanwijzingen laat zich bijna met zekerheid opmaken, dat deze Ode niet vóór het jaar v. R. 731, voor Chr. 23, kan vervaardigd zijn, en dat zij waarschijnlijk door

*) Vgl. PERIZON. *Animadv. hist.* cap. 7, p. 316 sq.

†) Dio, lib. 58, cap. 88.

§) Dio, lib. 54, c. 6.

**) In het jaar v. R. 735. Dio, lib. 54, c. 7—8.

Horatius gemaakt is kort vóór het vertrek van Augustus naar Sicilië, hetwelk tegen het einde van het volgende jaar heeft plaats gevonden.

Maar tegenover deze aanwijzingen staan andere, die op een veel vroeger tijdstip doelen. In den aanhef

*Jam satis terris nivis atque dirae
Grandinis etc.*

wijst de dichter, als op eene versch geleden gebeurtenis, op voortekenen, die de wraak der goden wegens den moord van Caesar voorspelden. Hij spreekt van onweders vergezeld met sneeuw- en hagelbuijen, waarbij de bliksem het Kapitool had getroffen; van zware overstroomingen, met name die van den Tiber, waardoor de tempel van Vesta met verwoesting was bedreigd: *Vidimus flavum Tiberrim* etc. In die prodigia ziet de dichter de voorboden van een boven het hoofd hangenden burgerkrijg; en eindelijk begroet hij, vs. 41, met de woorden:

*Sive mutata juvenem figura
Ales in terris imiteris,*

Octavianus als een hemeling in de gestalte eens jongelings (*juvenem*), afgezonden om de taak te vervullen van *ultor Caesaris* en daardoor den toorn des hemels te bevredigen. Dit alles doelt op den tijd kort na den dood van Caesar, 710 v. R., 44 voor Chr. Octavianus, was toen als Caesar's erfgenaam komen opdagen en kort daarna aan het bewind gebragt, ongeveer negentien jaren oud.

De winter van dat jaar had zich gekenmerkt door onheilspellende verschijnselen, die, gevoegd bij de woelingen der partij van Antonius, van zoo ernstigen aard geacht werden, dat de Senaat op de *Kalenda Januariae*, een plegtigen feestdag, besloten had eene zitting te houden. Wij vinden eene beschrijving van die voortekenen bij DIO CAS-

SIUS (lib. 45, cap. 17), welke in de hoofdpunten met het door Horatius hier vermelde overeenkomt. Hij spreekt van stormen vergezeld van aardbeving, van het inslaan van den bliksem in het Kapitool, van eene zware overstrooming van den Po ; daarentegen van eene overstrooming van den Tiber en van gevaar of schade aan den tempel van Vesta toegebragt maakt Dio geen uitdrukkelijke melding; evenwel schijnt hij op het eerste te doelen, als hij vermeldt, dat bij den mond van den Tiber een onnoemlijk getal visschen uit zee op het strand was geworpen: — natuurlijk het gevolg van een storm, die het zeewater in de rivier had gejaagd. Bovendien wordt van de overstrooming van den Tiber uitdrukkelijk melding gemaakt bij ACRON. En wat de beschadiging van den tempel van Vesta aangaat, het *ire dejectum*, door Horatius gebezigt, betekent niet noodzakelijk, dat het geweld van den stroom dien tempel werkelijk reeds omvergestort had; eigenlijk drukt het de poging of den aanvang van de daad uit *). Dat intusschen de tempel van Vesta werkelijk schade had geleden, laat zich opmaken uit eene bijzonderheid door den bovengenoemden geschiedschrijver aangeteekend. Hij vertelt namelijk, dat, als ter verzoening van die prodigia een stier in den tempel van Vesta geofferd werd, deze, na geslagt te zijn, weder overeind sprong. Dat offeren van een stier in den tempel van Vesta wijst waarschijnlijk op eenig onheil hetwelk dien tempel zelven had getroffen, en het opspringen van het geveldier was een blijk van de afgekeerdheid der godin. Dit stemt juist overeen met

*) Deze constructie komt niet veel voor. Zie hier enige voorbeelden. VERGILIUS, *Aen.* I, 246, zegt van de rivier Timavus: *per ora novem — it mare proruptum*, d. i. *uit proruptum (in) mare*. De meeste uitleggers hebben verkeerdelyk *proruptum* hier voor een participium gehouden. TACITUS, *Annal.* IV, 1: *quo facinore (Tiberius) dominationem raptum irit.* *Hist.* II. 6: *Othonem... res Romanas raptum ire vulgatum est.*

de woorden door den dichter gebezigd, vs. 27 : *minus audientem carmina Vestam* †).

Het blijkt daaruit genoegzaam, dat Horatius op die voor-tekenen het oog had, en men merke op, dat hij daarvan spreekt als van pas gebeurde zaken. *Jam satis*, zegt hij, „reeds genoeg hebben de Goden ons door dreigende teekenен gewaarschuwd.” Zoo spreekt men van eene versch geledene gebeurtenis, niet van zaken, die vóór twintig jaren of langer hebbén plaats gehad.

De dichter ziet in die prodicia eene voorspelling van een boven het hoofd hangenden burgerkrijg als straffe des hemels wegens den moord van Caesar. Hij doelt hier natuurlijk op het zoogenaamde bellum Philippense, maar spreekt er van als van eene gebeurtenis, die nog in den schoot der toekomst lag. De woorden: *Audiet pugnas vitio parentum rara juventus*, „de door de schuld der ouderen gedunde jongelingschap zal van de gevechten horen”: deze uitdrukking is veel gepaster, als zij van een aanstaanden, boven het hoofd hangenden krijg verstaan wordt dan als zij op een verleden oorlog terugziet; in dezen laatsten zin zou de dichter in plaats van *audiet juventus* liever gezegd hebben: *vidimus*, „wij zijn er getuigen van geweest.”

*) Men zoude de kritiek te ver drijven, indien men omtrent eene dergelijke gebeurtenis eene letterlijke overeenstemming tusschen de verschillende berigtgevers, schrijvers en dichters verlangde, te meer daar de beschrijving daarvan, door de Faam gedragen, eerst twintig jaren later werd te boek gesteld. VERGILIUS, *Georg.* I, 466 vlgg., en OVIDIUS, *Metam.* XV, 782, vlgg. vermelden vele wonderen, waarvan noch DIO noch HORATIUS gewag maken. De verbeelding des volks en het dichterlijk verlust hadden hier vrije speling. VERGILIUS spreekt evenmin als DIO van eene overstrooming van den Tiber, maar daarentegen wel van den Po: *fluviorum rex Eridanus*, vs. 482. Waarschijnlijk was deze laatste veel geweldiger geweest dan de andere en had op VERGILIUS, die in die landstreek woonde, veel dieper indruk gemaakt. Hij zegt echter in het algemeen: *sistunt amnes*, vs. 679, ook op de overstrooming van andere rivieren doelende.

In dien dreigenden burgeroorlog ziet de dichter den ondergang van het rijk te gemoet (*ruentis imperii*) ; daarop roept hij de tusschenkomst in van Rome's beschermgoden, om, door het boeten van de schuld de wraak des hemels af te wenden. Daar ziet hij dien verzoener reeds opdagen in *Octavianus juvenis*, optredende als *Caesaris ulti*. Zoo kan van Octavianus gesproken worden bij zijn eerste optreden op het staatstoooneel, niet twintig jaren later, toen de *juvenis* reeds de *senectus* begon te gemoet te gaan, toen er aan wrake over Caesar's vijanden niet meer gedacht werd, en toen de sporen van den gevoerden burgerkrijg reeds lang waren uitgewischt.

De door mij vermelde aanwijzingen tonen genoegzaam, dat er in deze Ode gedoeld wordt op zaken, die tamelijk ver van elkander verwijderd liggen. In den aanvang spreekt de dichter van gebeurtenissen, kort na Caesar's dood voorgevallen, als van zaken die versch geleden of nog aanstaande waren, en aan het slot wordt gezinspeeld op feiten die ten deeje meer dan twintig jaren later hadden plaats gevonden. Hoe dit in overeenstemming te brengen?

Alvorens deze vraag te beantwoorden, moet ik kortelijk stil staan bij het gevoelen van eenige uitleggers, die meenen dat dit verschil werkelijk niet bestaat, maar op eene valsche verklaring berust. Volgens hen doelen de tekenen, waarvan in den aanhef gewaagt wordt, niet op de prodigia kort na Caesar's dood voorgevallen, maar op dergelijke, die plaats gevonden hebben juist in hetzelfde jaar waarop aan het slot dezer Ode gedoeld wordt, namelijk het jaar waarin Augustus zijn reis naar het Oosten heeft aangevangen, 732 van Rome. In der daad het begin van dit jaar kenmerkte zich door dergelijke ongeluksteekenen, bepaaldelijk door eene geweldige overstrooming van den Tiber en het inslaan van den bliksem in het Pantheon, gelijk Dio Cassius, lib. 54 princ. vermeldt. Op dezen grond heeft

MASSON het eerst beweerd, dat het begin en het slot van dit gedicht geenszins op uiteénloopende gebeurtenissen doelen, maar tot hetzelfde jaar betrekking hebben *). Hetzelfde gevoelen is later door vele uitleggers, onder dezen ook door ORELLI, aangenomen geworden. Daartegen valt echter in de eerste plaats op te merken, dat er tusschen de prodigia dier beide jaren een opmerkelijk verschil bestaat. In het eerst bedoelde jaar wordt gesproken van het slaan van den bliksem in het Kapitool, in het laatste van het treffen van het Pantheon. Nu doen de woorden van Horatius *sacras jaculatus arces* duidelijk op het KAPITOOL, de oude *arx* der stad, niet op het PANTHEON, hetwelk op het Marsplein lag. Daarbij wordt in het laatst genoemde jaar van Vesta of haar tempel volstrekt geen melding gemaakt. Maar al stemden die prodigia ten volle overeen, uit de volgende strophen van de Ode blijkt duidelijk, dat de dichter de hier bedoelde tekenen in verband brengt met den moord van Caesar en ze beschouwt als voorboden van de wraak der Goden wegens de gepleegde misdaad. En hoe kon men bovendien in dit laatste jaar aan een boven het hoofd hangenden burgeroorlog, aan eene *ruina imperii* denken ? Het rijk was toen in rust en vrede, en het volk van Rome zag in deze prodigia en een daarmede gepaard gaanden hongersnood, volgens DIO, niets anders dan eene bezoeking van de goden, omdat Augustus in dat jaar geen Consul was, weshalve het den Senaat dwong, tot afwering van die onheilen, hem tot *dictator* en tevens tot *curator annonae* te benoemen. Orelli wil wel in de strophe *Audiet cives acuisse ferrum* etc. niet eene voorspelling van een aanstaanden, maar een terugblik op den verleden burgeroorlog zien. Maar door zoodanige uitlegging wordt alle verband uit het gedicht weggenomen. De prodigia worden

*) *Vita Horat.* p. 288 sqq.

dan voortekenen van gebeurtenissen, die verleden en voorbij waren. Dezelfde en nog andere bezwaren doen zich op tegen de meening van eenigen, die deze Ode willen brengen tot het jaar van Rome 725, voor Chr. 29, kort na de overwinning van Actium *). Men moet èn den loop der gebeurtenissen èn den gang van het gedicht geweld aandoen, om onze Ode met dat tijdstip in overeenstemming te brengen. Ik geloof dus dat men het als uitgemaakt mag beschouwen, dat de gebeurtenissen, waarop in het begin en aan het slot van deze Ode gezinspeeld wordt, eene tijdruimte van ruim twintig jaren van elkaar verwijderd zijn. Wij komen dus terug op de vraag: Hoe dit te rijmen?

De scherpzinnige uitgever van Horatius, FR. RITTER, die het uiteénloopende dier gebeurtenissen erkent, ziet daarin slechts eene dichterlijke stoutheid: *Horatius* (zegt hij) *imaginem Caesaris Augusti, qualem hunc anno 732 cognitum habuit, rara audacia ad ea tempora transtulit, quae caedem Julii Caesaris a. U. 710 patratam proxime secuta sunt.* (*Annot.* p. 11, col. 1). Men moet erkennen, het is wel eene *rara audacia*, een vorst, die zijn veertigste jaar gepasseerd was, te noemen *juvenem*, en hem als redder *ruentis imperii* en als *ultor Caesaris* aan te roepen op een tijdstip, waarop dat alles bijna in vergetelheid was begraven. Maar hoe zulk eene *audacia* te verklaren? hoe haar in overeenstemming te brengen met de eerste regel der kunst, vooral van het lierdicht, het *simplex et unum*? Had Ritter nog één stap verder gedaan, hij had, geloof ik, den sleutel daarvan gevonden. De enige

*) Van dit gevoelen is DILLENBURGER in zijne uitgave van HORA-TIUS, ed. 4a. Bonn, 1860. Tot ongeveer denzelfden tijd werd dit gedicht gebragt door Dr. WIEDASCH in een Program behelzende *Quaesit. chronol. de Horat. quibusdam carminibus* (Ilfeld, 1848), waarvan de hoofdinhoud is opgegeven in *Zeitschr. für die Alterthw.* 1848. n°. 74.

verklaring, waardoor deze tegenstrijdigheid tot eenheid kan gebragt worden, is deze. Horatius heeft dit lied vervaardigd, zoo als uit het slot blijkt, in het jaar van Rome 732, maar hij heeft zich daarbij verplaatst in een tijdstip, ruim twintig jaren vroeger, het jaar 710, toen Octavianus voor het eerst het staatstooneel betrad. Van dat standpunt uitgaande begroet hij den aanstaanden Augustus, toen een jongeling van nog geen twintig jaren, als bode van den hemel gezonden om den dood van Caesar te wreken, den toorn der goden te verzoenen, het waggelende rijk te schrageren, en om vervolgens als vredvorst over Rome te regeren en den staat in zijn ouden luister te herstellen.

Het lofdicht heeft alzoo den vorm van een *vaticinium*, waarin de zanger datgene van den jongeling voorspelt, hetgeen na een tijdsverloop van twintig jaren door den man was tot stand gebragt. Wordt de Ode uit dit oogpunt beschouwd, dan vormt zij een volkommen geheel en sluiten zich de verschillende gebeurtenissen, die er in vermeld worden, in eene natuurlijke orde aanéén; ook de kleur en toon van het gedicht zijn met den vorm van een *vaticinium* volkommen in overeenstemming. Beter bewijs voor de juistheid dier verklaring kan men, meen ik, niet verlangen.

De gang van het gedicht is deze:

„Reeds lang genoeg heeft Jupiter de landen bezocht
met sneeuw- en hagelbuijen, en door het slingeren van den
bliksem in het Kapitool Rome doen beven.

„Hij heeft de volken doen beven van vreeze dat de
eeuw van Deucalion zou wederkeeren en de aarde in een
zee zou herschapen worden.

„Wij zelven hebben gezien, hoe de Tiberstroom zijne
golven van de zee terugzwepte, en zijn linkeroever over-
stroomende den tempel van Vesta dreigde omver te stor-

ten, tot wraak aangespoord door de klagten van zijne echtgenoot Ilia, die treurde om den dood van haren zoon."

Na alzoo de teekenen, die den toorn der goden deden blijken, en de oorzaak daarvan vermeld te hebben, komt de dichter tot de gevolgen die daarvan te duchten zijn.

„De nakomelingschap zal hooren, dat de burgers het staal gewet hebben; zij zal van gevechten hooren, die het late nakroost, gedund door de schuld der ouderen, zullen heugen.”

Daarop roept hij uit:

„Wien der hemelingen zal het volk te hulp roepen, om den val des riks te verhoeden? Welke beden zullen in staat zijn Vesta te vermurwen die ons afkeerig is? Aan wien der goden zal Jupiter de taak opdragen om den gepleegden moord te zoenen? Daag toch eindelijk op, hetzij Gij, waarzegger Apollo, of Gij, vriendelijke Erycina, of Gij, stamvader van ons volk, Mars, eindelijk eens den oorlog moede; hetzij Gij — hier ziet de dichter den verzoener reeds opdagen — hetzij Gij, zoon van Maja, welligt reeds in ons midden verkeert, de gestalte eens jongelings aangenomen hebbende, bereid om den naam van *wreker van CAESAR* op U te nemen.”

Daarop laat de dichter de bede volgen, dat Caesar laat hemelwaarts moge terugkeeren, en hij besluit met den wensch, dat hij gelukkig over Rome regeren en de Partthers tuchtigen moge voor den hoon het Romeinsche volk aangedaan.

Uit dit overzigt blijkt, meen ik, genoegzaam, dat dit lied, aldus opgevat, een afgerond geheel vormt, waarvan begin, midden en einde volkommen op elkander sluiten.

Tevreden met deze verklaring meende ik mij over de vinding daarvan te mogen verheugen. Maar bij het doorbladeren van vroegere uitleggers is mij gebleken, dat die eer

toekomt aan TANAQUIL FABER (LE FÈVRE), die in een zijner brieven (lib. II, Ep. 48) van deze Ode zegt *scriptam esse per prophetiam inversam, ut multa id genus etc.* Zijn gevoelen, omhelsd door DACIER, *Oeuvres d'Horace*, T. I. p. 26, heeft een geleerden en scherpen bestrijder gevonden in MASSON, wiens gevoelen zoo even door mij is vermeld, waarop gevuld is eene *Réponse à la Critique de M. MASSON*, van denzelfden DACIER *). Het gevoelen van dezen geleerde schijnt echter allengs verdrongen en in vergetelheid geraakt te zijn; naar mijn oordeel, ten onregte, daar het aan geen der volgende uitleggers gelukt is eene verklaring daarvoor in de plaats te geven, waardoor de zamenhang en de gang van deze Ode behoorlijk in het licht gesteld worden.

Mag ik mij alzoo niet over de eer der vinding verhangen, dan verheug ik mij althans door deze mededeeling de herinnering te hebben verlevendigd aan een geleerden en smaakvollen uitlegger, wiens uitgave bijna in vergetelheid geraakt, echter bij de verklaring van Horatius nog heden verdient nageslagen te worden.

II. Ik wensch thans kortelijk stil te staan bij de voorname gedachten in dezen lierzang voorkomende. De opheldering daarvan is niet alleen uit een exegetisch, maar ook uit een critisch opgpunt niet zonder belang. Want dikwijls blijkt het, dat in eene gedachte een diepere zin ligt opgesloten dan zich oppervlakkig daarin vertoont.

1. Het hoofddenkbeeld, hetwelk aan dit dichtstuk tot grondslag ligt, is dit. Zware misdaden hebben de onvermijdelijke straffe des Hemels ten gevolge. Zoodanig een misdaad is vooral *parricidium* tegen bloedverwanten of tegen het hoofd van den staat gepleegd. Het gevolg daarvan is

*) *Oeuvres d'Horace*, T. X., p. 864, 5me édit.

de geesel des burgeroorlogs, die volk en staat met verdelging bedreigt, tenzij door het verzoenen der gepleegde misdaad de goddelijke toorn afgewend worde. Dit is een zedelijk religieus denkbeeld, hetwelk zeer oud is. Men vindt het vooral uitgesproken in de Grieksche tragedie; het maakt den grondslag uit van de ORESTIE van Aeschylus, en niet minder van de OEDIPODIE, de beide Oedipussen en de Antigone van Sophocles en de Phoenissen van Euripides. Hier is de vermoording van Laius de eerste schakel van een reeks jammeren, die tot in het derde geslacht voortwoeden en met een moorddadigen broederkrijg en de verdelging van het koningsgeslacht eindigen. Het schijnt mij toe, dat dit idee vooral door de vertalingen der Grieksche tragediën van Ennius, Pacuvius, Attius, e. a. bij de geleterden te Rome ingang heeft gevonden! Gelijk Horatius hier in den burgeroorlog een straf ziet wegens den moord aan Caesar gepleegd, even zoo spreekt Cicero over den burgeroorlog tusschen de Caesariani en Pompejani gevoerd. In de *Oratio pro Marcello*, cap. 16, de edelmoedigheid van den dictator prijzende jegens de overwonnenen, laat hij er dit op volgen: *Ut mihi quidem videantur dii immortales, etiamsi poenas a populo Romano ob aliquod delictum expetiverunt, vel placati jam vel satiati aliquando omnem spe salutis ad clementiam victoris et sapientiam contulisse.* Ook hier wordt de burgeroorlog beschouwd als eene straf, *ob aliquod delictum*; de goden zijn door lang bloedstorten eindelijk *placati vel satiati*, gelijk bij Horatius van Mars wordt gezegd: *nimas longo satiate ludo* (vs. 37); eindelijk wordt Julius Caesar beschouwd, gelijk hier Octavianus, als door de goden bestemd om met zachtmoeidigheid wraak te oefenen en daardoor de misdaad te boeten. De overeenkomst tusschen beide plaatsen is zoo in het oog loopend, dat men bijna zou gelooven, dat Horatius deze gedachte aan Cicero's rede heeft ontleend.

2. De prodigia in den aanvang van het gedicht genoemd, hagel, sneeuw, bliksem, worden aangemerkt als voorboden van burgeroorlog. Dit was een in de oudheid vrij algemeen verbreid bijgeloof. Men treft het reeds aan bij Homerus, of liever een der Homeriden in de Dolonea, *Iliad. X. vs. 4*:

ώς δ' ὅταν ἀστράπη πόσις Ἡρος ἡγεμόνοιο
τεύχων ἢ πολὺν ὄμβρον ἀθίσφατον ἢ τὸ χαλάκαν
ἢ νιφετόν . . .
ἢ ποθεὶ πτολέμοιο μῆγα στόμα πευκεδανοῖο.

„Wanneer de gemaal van Here bliksems schiet als boden van zware stortregens of van vernielende hagel- of sneeuwbuijen of van den jammervollen oorlog.” Ook hier vinden wij *fulmen* met *imber*, *nix*, *grando* vereenigd, en den *oorlog* in hun gevolg. Zoude aan Horatiüs welligt deze of dergelijke plaats van Homerus of eenig ander Grieksche dichter hier voor den geest gezweefd hebben? Datzelfde bijgeloof heerschte in Italië en had ook bij de Romeinen wortel geschoten. Tot voorbeeld daarvan, moge, behalve het aangehaalde bij Peerlkamp, strekken de volgende plaats uit de *Catilinaria III*, cap. 18, welke met de onze verdient vergeleken te worden. Aldaar wordt gesproken van de prodigia, die kort vóór het uitbreken van de zamenzwering van Catilina hadden plaats gehad, welke ook door Cicero in zijn gedicht *de Consulatu* met schitterende kleuren zijn geschilderd (*de Divin. I, 12*). Daaromtrent wordt het volgende gezegd: *Cotta et Torquato Coss. (a. u. 689) complures in Capitolio res de coelo esse percussas... Quo quidem tempore cum haruspices ex tota Etruria convenissent, caedes atque incendia et legum interitum et bellum civile ac domesticum et totius urbis atque imperii occasum appropinquare dixerunt, nisi dii immortales omni ratione placati suo nomine prope fata ipsa flexissent.* Ook hier worden prodigia, als

het inslaan van den bliksem in het Kapitool, enz., beschouwd als voortekenen, welke *bellum civile* en *urbis atque imperii occasum* voorspellen. Deze laatste uitdrukking heeft ook met het Horatiaansche *terruit urbem, terruit gentes,* en *ruentis imperii res* eene groote overeenkomst *).

3. Het denkbeeld, vervat in de woorden: *Cui dabit partes scelus expiandi Jupiter?* vereischt eenige toelichting. De voorstelling is deze: dat door Jupiter aan een der mindere goden, in de eerste plaats aan Apollo, de taak wordt opgedragen om de misdaad door boete uittewissen. Ook dit is een religieus denkbeeld aan de Grieken ontleend. Jupiter is de handhaver der gerechtigheid, waaraan voldaan moet worden. Er zijn misdaden zoo zwaar, zoo schromelijk, dat zij niet dan door tusschenkomst van een god kunnen geboet worden. Een zoodanige misdaad is *paricidium*. Aan Apollo vooral, als tolk van den wil van Jupiter, was de taak van verzoener opgedragen. Volgens de mythe had Apollo zelf na het dooden van de symbolische slang Pytho, zich op last van Jupiter in den gewijden stroom Peneüs gereinigd †), en hij was het, wiens tempel een asylum, een plaats van reiniging en verzoening aanbood voor gepleegden moord. In een oud vers komen boetelingen voor, Apollo aanroepende met deze woorden:

ἢκομενοι φεύγοτες, ἀπότρεπε λογύδν, Ἀπολλον. §)

Te regt wordt dus hier door Horatius in de eerste plaats aangeroepen *augur Apollo*. Ook bij Tibullus, als hij van deze prodigia spreekt, wordt dezelfde god aangeroepen met deze woorden, *Eleg.*, II, 5, 79: *Sed tu jam*

*) Ook VERGIL. *Georg.* I, 489, ziet in de prodigia na den dood van CAESAR een voorspelling van den burgerkrijg, die daarna is uitgebarsten.

†) AELIAN. *V. H.* III, 1.

§) Schol. ad Sophoclis *Oed.* CnL vs. 790.

mitis Apollo, Prodigia indomitis merge sub aequoribus. Na *Apollo* volgen *Venus* en *Mars*, beiden beschermgoden van Rome: *Venus* de moeder van *Aeneas*, *Mars* de vader van *Romulus*, beiden dus stamouders en grondleggers van het Romeinsche volk. Ten laatste roept de dichter *Mercurius* aan en in dezen ziet hij, onder de gedaante eens jongelings (*Octavianus*), den afgebeden redder opdagen. *Mercurius* werd geëerd als de zachtmoedige, *πάθος*, en tevens als de beschermmer van kunsten en letteren (zie *Carm. I*, 10, en *III*, 11): beide hoedanigheden, waardoor *Augustus* zich vooral trachtte te onderscheiden. Als deze zich dus wel wil getroosten *Caesaris ulti* te heeten, ligt daarin een waarborg voor de zachtmoedigheid van de wraakoeefening.

Wat overigens betreft de hooge ingenomenheid van den dichter met *Octavianus*, als bestemd om de redder te zijn van Rome, — daargelaten de dichterlijke inkleding, de apotheose, waarin de gewone vleijerij van dien tijd doostraalt *) — op het standpunt, waarop *Horatius* zich in deze Ode plaatst, kon hij den grond daarvoor vinden in de uitbundige toejuichingen, waarmede *Octavianus* bij zijn eerste optreden te Rome was ontvangen en in de hooge verwachtingen die men van hem koesterde. Hooren wij wat *Cicero* op dat tijdstip in eene redevoering tot het volk van hem zeide (*Philipp. IV*, 1): *C. Caesar, qui remp. libertatemque vestram suo studio tutatur, maximis senatus laudibus ornatus est. Laudo, laudo vos, Quirites, quum gratisimis animis prosequimini nomen clarissimi adolescentis, vel pueri potius: sunt enim facta ejus immortalitatis, non aetatis.* En in een andere redevoering van dien tijd noemt hij hem (*Phil. XII*, 4) *C. Caesarem deorum beneficio natum ad haec tempora.*

*) Zie over de vergodding van veldheeren en vorsten bij Grieken en Romeinen *WELCKER, Griech. Götterlehre*, B. III, s. 308—316.

Als dus Horatius zich in zijne verbeelding op dat tijdstip verplaatste, en van daar als ware 't een profetischen blik wierp in de toekomst, en het oog sloeg op den trap van welvaart en luister, waartoe thans onder de regering van dien Caesar het rijk geklommen was, dan laat zich begrijpen hoe hij er toe komen konde, in Augustus een gezant des hemels, een halven god te begroeten.

III. Thans ga ik over tot de behandeling van enkele plaatsen, die uit een aesthetisch of grammatisch oogpunt aan de uitleggers stof tot bedenkingen hebben gegeven. Het behoeft naauwelijks gezegd, dat ik daarbij voornamelijk het oog heb op de kritiek van PEERLKAMP. Het is geenszins mijn voornemen de aanmerkingen van dien geleerde voet voor voet te volgen; ik zal ze alleen bespreken voor zoo verre in die aanmerkingen de grond ligt voor mijne ophelderingen, of voor zoo ver de toetsing daarvan noodzakelijk is om mijne uitlegging te staven. Ik doe dat met vrijmoedigheid, steunende en op mijne eigene onpartijdigheid en op de overtuiging dat mijne tegenspraak niemand minder aanstoot zal geven dan den grijzen Aristarch zelven, die in een zijner voornaamste tegenstanders tevens een zijner opregtste vrienden eerde *). Dit alleen wil ik er bij voegen, dat verschil van oordeel bij mij niets ontneemt aan de hooge achtung, die ik voor Peerlkamp's scherpzinnigheid en geleerdheid koester.

Strophe 1 en 2. *Terruit urbem, terruit gentes.* Deze anadiplosis, zoo als die figuur in de rhetorica genoemd wordt, doet ons denken aan de *Urbs regina gentium*, aan wier lot dat van de wereld verbonden was: een denkbeeld hetwelk den volkstrots der Romeinen niet weinig streelde.

*) Namelijk MICHTADT. Zie zijne voorrede voor de 2de uitgaaf van HORATIUS, p. 39 sqq.

De woorden herinneren ons de uitdrukking van Cicero, *pro Mil.* cap. 7, § 19, alwaar hij, van Pompejus sprekende, zegt: *Si unus ille occidisset, non haec solum civitas, sed gentes omnes concidissent.* Even hyperbolisch wordt van de Catilinarische zamenzwering gezegd (*Catil.* I, 1): *Catilinam orbem terrarum caede atque incendio vastare cupientem*; de redenaar bedoelt *urbem*. Eene gelijke hyperbole bezigt Horatius, *Carm.* I, 37, 6, van Cleopatra sprekende: *Capitolio funus et imperio parantem*. Even dichterlijk drukt Velleius zich uit, II, 85 princ. als hij van den strijd tus-schen Octavianus en Pompejus bij Actium zegt: *pro salute alter, in ruinam alter terrarum orbis dimicavere*. Een na-galm daarvan is nog heden overgebleven in het **URBI ET ORBI**. Men mag zich dus verwonderen dat die woorden aan Peerlkamp zoo veel aanstoot hebben gegeven, te meer, daar de uitdrukking *terruit gentes* geheel beantwoordt aan het in den aanhef gezegde: *Jam satis terris.* *Terrae* en *gentes* zijn synonyma; het is hetzelfde of men Rome *terrarum domina* of *regina gentium* noeme. *Carm.* I, 3 lezen wij: *Audax Iapeti genus ignem fraude mala gentibus intulit*, en kort daarop: *nova febrium terris incubuit cohors*. Peerlkamp maakt echter op deze plaats tusschen die beide woorden de volgende onderscheiding: „*gentes ita cum urbe conjunctae sunt populi remotissimi et barbari; terrae autem, quas dicit Horatius, sunt agri in vicinia Romae.*” Is deze onderscheiding juist? is zij op het taalgebruik gegrond? of is zij geheel willekeurig? Maar wat tot opheldering van deze woorden vooral op te merken valt, hetgeen Peerlkamp over het hoofd heeft gezien, is dit: dat Horatius bij het *terruit gentes* en het *jam-satis terris* niet alleen denkt aan een onweder en eene overstrooming te Rome, maar tevens aan stortregens, onweersbuien en overstroomingen die verscheiden streken van Italië geteisterd hadden, zoo als wij boven hebben vermeld (zie blz. 79 volg.) En nu zal men

de dichterlijke vrijheid wel niet zoo willen beperken, dat Horatius, op die landstreken en volken doelende, niet mogt spreken van *terrae* en *gentes*.

Ik vermoed echter dat deze uitdrukking niet zoo sterk door Peerlkamp gelaakt zou zijn, ware het niet dat hij gemeend had de beide strophen, waarvan deze woorden het begin uitmaken, als Horatius onwaardig, te moeten verworpen. Zij luiden aldus:

*Terruit gentes, grave ne rediret
Saeculum Pyrrhae nova monstra questue,
Omne quum Proteus pecus egit altos
Visere montes;
Piscium et summa genus haesit ulmo,
Nota quae sedes fuerat columbis,
Et superjecto pavidae natarunt
Aequore damae.*

Peerlkamp noemt dezen verzen eene *ridicula rei miserri-mae imago*, en ik twijfel niet of zij zullen op meer lezers dien indruk gemaakt hebben. Hij stelt daartegen over de krachtige schildering, die Horatius van de overstrooming van den Tiber geeft in de daarop volgende strofe en vooral *Carm. III, 29*, en daaruit trekt hij dit besluit: *Tales versus qui fecit de impetu unius fluminis, quales cum de communi diluvio facturum putemus?* De juistheid dezer gevolgtrekking betwijfel ik. Er is onderscheid tusschen de schildering van waarheid en die van fictie. Een overstrooming van den Tiber was eene gebeurtenis, waarvan Horatius meer dan eens getuige was geweest, zoo als nog kort geleden in het jaar van Rome 732; hij schildert die naar het leven. Het *saeolum Pyrrhae* daarentegen was voor hem, gelijk voor de verlichten onder zijne tijdgenooten, niets dan een mythe, een fabel, welke niemand geloofde dat gebeurd was of ooit gebeuren zou. De dich-

ter bedient er zich slechts van als een beeld om de uitgestrektheid en de grootte van die overstroming voor te stellen. Welligt ook dat menig eenvoudig gemoed toen een tweeden vloed van Deucalion geducht had. Horatius schildert dat tafereel niet als eene *res miserrima*, met sombere kleuren, niet als een Noachischen zondvloed, maar als eene *res ficta*, met luchtige trekken aan de mythe ontleend, welke een komische tint over de voorstelling werpen. Waarschijnlijk zweefden hem bij die schildering voor den geest de verzen van ARCHILOCHUS, een zijner lievelingdichters, waarin eene dergelijke catastrofe met dezelfde kleuren wordt voorgesteld. Op een zon-eklips doelende zegt deze: „Ju-„piter heeft den dag in den nacht veranderd; laat dus „niemand, dit ziende, zich verwonderen, zoo de dolfijnen „op de bergen en de viervoetige dieren in de zee gaan „weiden:” μηδεὶς οὐδὲν εἰσορῶν θαυμαζέτω, μηδὲ τὸν δελφῖνον θῆρες ἀνταπείψωνται νομὸν ἀνάλιου κτλ. *) In welken zin ook Archilochus dat moge gezegd hebben, de overeenkomst van uitdrukking met de verzen van Horatius is zoo in het oog loopend, dat wij hier naauwelijs kunnen nalaten aan een toespeling of navolging te denken.

Hiermede, geloof ik, is deze voorstelling genoegzaam geregtvaardigd tegen de aanmerkingen der critici, die hier van den dichter, in plaats van een luchtig tafereel, eene ernstige, verhevene schildering van den zondvloed verlangd hadden. PORPHYRIO, een uitlegger van de 3de eeuw, tekent ter dezer plaats, bij de woorden *Piscium et summa genus haesit ulmo*, het volgende aan: *Leviter in re tam atroci et PISCIVM ET PALUMBARVM meminit, nisi quod hi excessus lyricis concessi sunt.* De voorstelling bevalt hem niet, maar hij verdedigt die op grond dat de lierdichters

*) Fragm. bij STOBANUS, *Floril. CX*, 10.

zich dergelijke uitweidingen (*excessus*) plegen te veroorloven. Deze opmerking is, ofschoon wat oppervlakkig, echter niet onwaar. Het behoort tot de eigenschappen der klassische poëzy, zoo wel der epische als der lyrische, gelijkenissen, beelden, die met weinige trekken konden geschetst worden, breeder uit te werken. Maar hij had er bij moeten voegen, dat het Horatius eigen is, het ernstige met een schetsende, het sombere met een vrolijke tint te kleuren. Wat hij zijnen vriend Grosphus raadt in het leven te doen (*Carm. II, 16*), *ut amara lento temperet risu*, dat doet hij ook in de poëzy. Die mengeling van ernst en scherts is een der karakteristieke trekken van Horatius, welke niet alleen in zijne Satiren, maar ook in zijne lierzangen uitkomt. Peerlkamp heeft dat niet gevoeld en is daardoor er toe gebragt menig vers, menige uitdrukking, als strijdig met de *gravitas* van het lierdicht, voor onecht te verklaren, die inderdaad Horatiaansch is. Een dergelijke *excessus* (zoo als Porphyrio het noemt), welke met deze kan vergeleken worden, treffen wij aan in *Carm. I, 12*, eene Ode gewijd aan de goden, helden en groote mannen van Rome, welke Ode insgelijks aan Augustus is gerigt en met eene hulde aan dezen eindigt. Na den Pindarischen aanhef:

*Quem virum aut heroa lyra vel acri
Tibia sumis celebrare, Clio,
Quem deum?*

wordt de dichter door de vermelding van de Muze gebragt op de gedachte aan den Helicon en aan Orpheus, en dit geeft hem stof tot eene uitweiding, waarin hij dien gewijden zanger met mythische kleuren schildert. Hij vervolgt aldus:

*Cujus recinet jocosa
Nomen imago
Aut in umbrosis Heliconis oris*

*Aut super Pindo gelidove in Haemo,
 Unde vocalem temere insecutae
 Orpheo sylvae,
 Arte materna rapidos morantem.
 Fluminum lapsus celeresque ventos,
 Blandum et auritas fidibus canoris
 Ducere quercus.*

Eerst na deze uitweiding komt hij tot zijn onderwerp. Deze schildering van Orpheus is schoon, bevallig; maar ook hier ontbreken geen uitdrukkingen welke op dit tafereel uit de mythe eene komische tint werpen: *jocosa imago, sylvae temere insecutae, auritae quercus*. Er mogen er zijn aan wie die komische schertsende trekken mishagen, anderen zullen daarin integendeel eene gelukkige speling zien van het vernuft, die afwisseling en levendigheid schenkt aan het geheel en tevens het ernstige en krachtige, door de tegenstelling van het vrolijke, des te helderder doet uitkomen, gelijk op onze plaats de volgende beschrijving van den Tiberstroom: *Vidimus flavum Tiberim* etc. juist door de tegenstelling van het voorgaande tafereel des te krachtiger uitkomt.

Strophe 4 en 5. *Vidimus flavum Tiberim retortis* enz. De schildering van den Tiber, die in toorn ontstoken wegens de klagten van zijne gemalin Ilia — ter oorzaake van den dood van Caesar — zijne golven terugzweeft en den oevers overstromt, herinnert ons het beeld van den stroomgod Xanthus bij Homerus, *Iliad.* Φ, waar deze, geblegd over de slagting door Achilles onder de Trojanen aangericht, opbruijscht en al de kracht van zijne wellen en golven te baat neemt om Achilles te doen zwichten:

ὁ δ' ἐπέσυτο οἴδηται θύειν,
 πάντα δ' ὅπεις πέμψα κυκώμενος (vs. 234).

Horatius heeft ook deze voorstelling in een mythisch gewaad ingekleed. En geen wonder, want het denkbeeld zelf, dat onweders en overstroomingen eene wraakoefening zijn van de vertoornade godheid, was voor Horatius eene mythe.

Peerlkamp maakt de aanmerking, dat de fictie van de klagende Ilia (*Iliae querentis*), om daardoor den moord van Caesar te beteekenen, te gezocht is: *Quam longe potita causa, Iliam queri de nece Julii Caesaris.* Van ons standpunt moge dit zoo schijnen; aan de geleerde tijdgenooten, dichters en critici, van Horatius en aan de vereerders van Augustus geloof ik dat deze fictie eer vernuftig dan gezocht zal toegeschienen zijn. *Ilia*, volgens de oude legende, dochter van Aeneas en moeder van Romulus en Remus, werd met haren broeder *Iulus* (Ascanius) gevierd als *auctor gentisJuliae*, waaruit Caesar gesproten was. Vergilius, *Aen.* I, 286:

*Nascetur pulora Trojanus origine Caesar,
Imperium oceano, famam qui terminet astris,
Julius a magno demissum nomen Iulo;*

en van dezen laatsten, *Iulus*, zegt hij:

Ilus erat dum res stetit Ilia regno.

cf. VII, 790: *Hic Caesar et omnis Iuli progenies* etc. Ilia was, volgens de legende, na hare bevalling van Romulus en Remus, in den Tiber geworpen en vervolgens door den stroomgod tot zijne gemalin genomen. Nu is het geheel overeenkomstig den geest der Grieksche mythe, waarin Horatius deze geheele Ode heeft ingekleed, als hij Ilia bij haren gemaal laat klagen over den moord van haren kleinzoon, die de kroon was van haar geslacht. Overigens vlecht hij ook in deze voorstelling een satirisch-komischen trek in, als hij den Tiber noemt *uxorius amnis*.

Strophe 6. Hierna kondigt de dichter eenen ten gevolge van de prodigia boven het hoofd hangenden burgeroorlog aan. De uitdrukking is hier kort en krachtig. In weinige fiksche trekken wordt de onzinnige woede geschilderd der burgers, die het zwaard tegen elkander wetten, terwijl zij zich straffeloos door de Parthen laten honen, en het moorddadige van dien krijg, welks gevolgen nog de nakomelingschap zal gevoelen. Peerlkamp vindt hier de taal berispelijk. *Cives acuisse ferrum*, meent hij, kan ook van een oorlog tegen buitenlandsche vijanden verstaan worden; in de plaats daarvan moet gezegd zijn *cives contra cives*. Het laatste, erkeu ik, is de gewone uitdrukking; maar dat het eerste dubbelzinnig is, kan ik niet toegeven. Van een oorlog tegen vijanden gevoerd zal men nimmer zeggen *cives*, maar *Romani*. De Horatiaansche uitdrukking heeft dus voor zich de verdienste van kortheid. Wat P. verder aanmerkt, dat *juventus* alleen van het levend geslacht, niet van de *posteri* kan gebruikt worden, deze aanmerking begrijp ik niet. *Juventus* (zegt hij) *non sunt posteri, sed ipsa juvenum praesens aetas, quae bella non audiet, sed videt*. Zou er dan bij de nakomelingschap geen *juventus* zijn, en zou die ook bij het voorgeslacht niet gevweest zijn? Dan heeft Horatius gezondigd, als hij, van de eeuw van Pyrthus en van Hannibal sprekende, zegt, *Carm. III, 6, 33:*

*Non his juventus orta parentibus.
Infecit aequor sanguine Punico etc.*

Evenmin kan ik toegeven dat de woorden *quo graves Persae melius perirent* hier eene dubbelzinnige beteekenis hebben. Het verband, waarin dit gezegde staat tot het voorgaande, laat volstrekt geen anderen zin toe dan deze: „dat „staal, waardoor de Parters behoorden te sneven.”

Het is op zoodanige gronden dat P. ook deze strophe

als onecht uitwerpt. Maar het is juist deze strophe die de *cardo* uitmaakt van het geheele gedicht. De burgeroorlog is het waarop en de voorafgaande prodigia doelen, en de daarop volgende aanroeping van de goden terugslaat. Het is opmerkenswaardig, hoe Peerlkamp hier met zich zelven in tegenspraak geraakt. In het voorbijgaan geeft hij van deze Ode het volgende summarium op (bl. 9. kol. 1): „*Ira Jovis, dicit Horatius, conspecta est in dira tempestate. Tactum de coelo Capitolium. Tiberis, super ripas effusus, regum (l. regis) monumenta dejicit. Ergo iterum imminent bella civilia. Quis populum servabit, nisi Augustus?*” In deze inhoudsopgave neemt hij het *bellum civile* op als een onmisbaar deel, en hij verwerpt de strophe waarin die vermeld wordt. Het gezond verstand van den uitlegger heeft hier juister gezien dan het oog van den criticus.

Strophe 7 *). *Prece qua fatigent minus andientem, cet.* In deze woorden ligt eene aanduiding, dat de Vestalen reeds vroeger getracht hadden den toorn van de godin door gebeden te bevredigen, maar dat deze hare gebeden versmaad had. Dat Vesta vertoornd was op het Romeinsche volk, was daaruit gebleken, dat zij haren tempel en de daarin bewaarde panden niet voor het geweld van den Tiber gevrijwaard had, en ook, uit het prodigium bij gelegenheid van het offer haar gebracht †). Peerlkamp heeft tegen deze plaats twee bezwaren, die hem zoo gewigtig toeschijnen, dat hij daarom deze woorden voor eene interpolatie van een grammaticus verklaart. Zijn eerste tegenwerping is: dat het uit de Romeinsche geschiedenis niet blijkt, dat

*) De aantekening op strophe 7 is er bijgevoegd naar aanleiding van eenige aanmerkingen daarover bij de discussie in de Vergadering in het midden gebracht.

†) Zie DIO, lib. 45, c. 17, boven aangehaald, blz. 80.

in tijden van gevaar de Vestaalsche maagden de godin plagten, aan te roepen: *neque constat* (zegt hij) *ex. historia Romana virgines in summo reip. periculo Vestam publico et solenni ritu esse deprecatas.* Al mogt dit zoo zijn, al mogt geen der Romeinsche schrijvers daarvan gewag maken, zou daarom de zaak zelve geen geloof verdienen? Hoe vele bijzonderheden vinden wij vermeld bij Horatius, Virgilius, Tibullus, Ovidius en andere dichters, waarvan de geschiedschrijvers geen gewag maken. Ik wil slechts wijzen op éénne plaats van Horatius, waar insge- liks van de Vestales eene bijzonderheid voorkomt waarvan, voor zoo verre bekend is, elders geen melding gemaakt wordt: namelijk dat bekende vers, *Carm. III, 30,* alwaar de dichter van zich zelven sprekende, zegt:

*usque ego postera
Crescam laude recens, dum Capitolium
Scandet cum tacita virgine pontifex.*

Deze woorden geven te kennen, dat bij plegtige optogen- ten naar het Kapitool de Vestalen den Pontifex vergezel- den *). Wij lezen dit nergens anders. Zouden ook deze verzen daarom voor een interpolatie moeten gehouden wor- den? Of zijn niet veeleer zulke bijzonderheden juist be- wijzen van echtheid, daar toch niet ligt een grammaticus dergelijke onbekende zaken uit zijn brein zal scheppen. Maar wat in onze Ode omtrent de gebeden der Vestalen gezegd wordt, dit laat zich door andere getuigenissen ge- noegzaam staven. Het is bekend, dat de Virgines in den tempel dagelijks gebeden opzonden voor het heil van het

*) BECKER, *Handb. d. Röm. Alterth.* IV, p. 288 sq., noot 1849, laat dit slaan op „die Theilnahme an den Idusopfern des Jupiter.” Maar HORATIUS moet hier doelen op een veel feestelijker plegtigheid dan een maandelijksch offer. Ik denk dat het doelt op de *solennis votorum nuncupatio* op den 1^{en} Januarij.

volk. Cicero vermeldt dit in zijne *Oratio pro Fontejo*, c. 17, alwaar hij van de zuster van dien aangeklaagde, welke Vestale was, sprekende, zegt: *Quae pro vobis liberisque vestiris tot annos in diis immortalibus placandis occupata est*; en verder: *Tendit ad vos virgo Vestalis manus easdem, quas pro vobis diis immortalibus tendere consuavit*. Is het nu niet te veronderstellen, dat zij zulks te meer gedaan zullen hebben, bij bijzondere gelegenheden, wanneer onheilen of gevaren den staat bedreigden? Op meer dan één plaats vinden wij vermeld, dat er ten gevolge van prodigia door de Vestalen offers aan de godin zijn opgedragen *); en dat dit ook bij gelegenheid van de hier vermelde prodigia geschied is, blijkt uit de boven aangehaalde plaats van Dio Cassius (blz. 80). Nu waren offeranden met gebeden verzeld. Maar wat meer is, wij vinden bij Macrobius, *Saturn.* I, 17, eenige woorden aangehaald uit een gebedformulier van de Vestalen, waarmede Apollo tot afwering van ziekten werd aangeroepen: *Apollo medice, Apollo Paean*. Op deze gronden geloof ik dat wij het *non constat ex historia* van Peerlkamp gerust in een *constat* kunnen veranderen.

Het tweede bezwaar van Peerlkamp betreft het woord *carmina*. Dit betekent, volgens zijne verklaring, *preces versibus conceptas*; waarop hij laat volgen: *quod si ita fuisse, ex aliquo certe scriptore sciremus*. Bovendien beweert hij, dat de pluralis althans ongepast is. *Carmina sunt multae diversaeque formulae. De uno actu usurpatur carmen. Vestales recitanti carmen precum, non carmina*. Hier, geloof ik, mag men den criticus niet te onrecht tegenwerpen *nodum in scirpo quaeris*. De openbare *preces* waren over het algemeen *carmina*, d. i. litaniën, formulieren, in

*) Zie LIVIUS, XXVIII, 11 PLINIUS, XV, 18. §. 78, aangehaald bij BECKER, ibid. p. 287, noot 1847.

een zekere maat of zeker getal van syllaben of metra vervat. Men kent het *carmen Saliorum*, het *carmen Fratrum arvalium*, e. a., en zoo zegt Horatius in het algemeen, *Epist. II, l. 138:*

Carmine di superi placantur, carmine manes.

Het uit Macrobius zoo even aangevoerde gebed van de Vestalen was een *carmen*. En wanneer nu deze priestessen, waaraan wel niet te twijfelen valt, meer dan één litanie, of wel dezelfde litanie meer dan éénmaal baden, waren het *carmina*. Peerlkamp zal toch niet willen beweren, dat *carmen*, voor een formulier of gebed, niet in plurali kan gebruikt worden. Cicero, *pro Rabirio*, c. 4, vermeldt zekere uitspraken, die de volkstribuun Labienus steeds in den mond plag te hebben, als: *I lictor, colliga manus; Caput obnubito; Arbori infelici suspendito*; hij zegt daarvan: *Tarquinii ista sunt cruciatus carmina*. Ik zie niet in, waarom P. dat voorbeeld hier niet toepasselijk vindt. Een ander voorbeeld levert Ovidius, *Fast. IV, 551*. Sprekende van de wijze waarop Ceres den jonggeboren Triptolemus onsterfelijk poogde te maken, zegt hij:

Terque manu permulseit eum, tria carmina dixit.

Hij bedoelt daarmede toover- of bezweringsformulieren. Maar waartoe voorbeelden te zoeken, waar de zaak van zelve spreekt? Op zoodanige gronden nu wordt ook deze strophe door Peerlkamp verbannen, tot groot nadeel niet alleen van deu inhoud, maar ook van de kracht en de sierlijkheid. Wie toch gevoelt niet, dat juist in dat driemaal herhaalde: *Quem vocet divum — Prece quae fatigent — Cui dabit partes*, een bijzondere nadruk ligt?

Strophe 8. *Tandem venias, precamur*, cet. De woorden *nube candentes humeros amictus* zijn door de uitleggers in tweederlei zin opgevat. Sommigen verstaan onder *nubes*

een lichtglans, die Apollo omgaf ten teeken van zijne gunst en welbehagen; anderen eene duistere wolk of nevel, die den lichtgod voor het oog der stervelingen verbergde. Uit de aanteekening van Acron blijkt, dat reeds de oude uitleggers daaromtrent onderling verschilden. Hij zelf omhelst het eerste gevoelen en verklaart de woorden aldus: *candidis nubibus velatus, scilicet qui videri possis; irati enim dii nequeunt conspici* *). Met deze laatste woorden wil hij zeggen, dat de goden, als zij vertoornd zijn, in duisternis gehuld aankomen, denkende welligt aan Apollo, als hij de pest in het Grieksche leger brengt, *Iliad.* a, 47: ὁ δὲ νὺς νυκτὶ ἐσκέψεται. Dezelfde verklaring geeft Masson, *Vita Horatii*, p. 257: *omnino dicendum, poëtam ad lucidas nubes nimbosve respicere, quibus dii dicebantur se induere cum vellent mortalibus apparere eosque juvare;* het voorbeeld echter tot opheldering door hem aangehaald uit *Aen.* VIII, 608, is ongelukkig gekozen. Ook Mitscherlich, die *candentes* verklaart *refulgentes nube sive nimbo lucido*, als *imago Apollinis propitii*. Het tegenovergestelde gevoelen is voorgestaan door Dacier, en vooral door Bentley, welke laatste zegt: *nube hic amiciendus erat Apollo, ne quis eum mortalium inter ipsos versantem agnosceret: hoc certum enz.* Vervolgens haalt hij om deze verklaring te staven, voorbeelden aan uit de oude dichters, waarvan echter de meeste hier ongepast zijn. Hetzelfde gevoelen is door de meeste nieuwere uitleggers gevuld. Men moet erkennen, dat op zich zelve beschouwd elk dezer beide verklaringen een gepasten zin geeft en de woorden laten beide gelijkelijk toe: want niets belet dat *nubes* hier voor *lichtglans* genomen worde, in welke beteekenis de latere schrijvers *nimbus* bezigen. Evenzoo wordt *νέφος, νεφέλη* bij de Griek-

*) Voor *irati* wil Hauthal in zijne uitgave *Scholia Horat. Acronis* Vol. I, p. 10 ten onrecht lezen *velati*.

sche dichters gebruikt, bijv. *Iliad.* σ, 205, alwaar het hoofd van Achilles omstraald is, door een νέφος χρύσον, en in denzelfden zin zegt Vergilius *Aen.* VIII, 142, *ardentem nubem* voor *fulgur*. Op onze plaats is de zamenvoeging der woorden zoodanig, dat *nube* tegelijk tot bepaling kan dienen van *candentes* en van *amictus*, in dezen zin: *amic-tus nube qua carent humeri*. Eene vergelijkende woordver-binding vindt men dikwijls bij de dichters, bijv. *Carm.* I, 27, 11: *Quo beatus vulnere, qua pereat sagitta*, alwaar *sagitta* en *vulnere* evenzeer behooren bij *beatus* (een oxymoron) als bij *pereat*.

¶ Om den zin van den dichter te verklaren, is het noodig eene juistere voorstelling te geven van de wijze, waarop volgens de dichters de goden op de aarde en onder de menschen zich voordoen *). Volgens de algemeene voorstelling der Ouden waren de hemelingen, als zij zich onder de stervelingen begaven, uit hunnen aard onzichtbaar. Zoo was het een volksgeloof, dat bij feesten, spelen en andere plegtigheden de goden, ter wier eere zij gevierd werden, onzichtbaar tegenwoordig waren. Slechts dan kunnen zij voor als met een wolk omhuld of door een lichtgloed omstraald, als zij opzettelijk bij zekere gelegenheden zich of verbergen of openbaren willen. Zoo zegt, Pandarus, *Iliad.* ε, 185, sprekende van Diomedes, als deze met bovenmenschelijke kracht streed:

οὐχ ὅγ' ἀνυπῆς θεοῦ τάδε μαίνεται, ἀλλά τις ἄγχι
ἕστηκε ἀθανάτων, νεφελῇ εἰλυμένος ὄμους.

Evenzoo wordt bij gelegenheid van den heldenstrijd van Hector gezegd, *Iliad.* ο, 306:

Ἴρχε δέ τοι Ἐκτώρ
μακρὰ βιβάς, περόσθεν δὲ καὶ ἀντοῦ Φοῖβος ἀπόλλων
εἰμένος ὄμοιῶν νεφελην, ἐχε δέ αἰγιδα θοῦρα.

*) Men vergelijke Heyne ad *Aen.* I. Exe. XIII.

En zoo komt *Aen.* XII, 416 vlgg. Venus voor, als zij midden in het gevegt de wond van Aeneas heelt, *obscuro faciem circumdata nimbo — occulte medicans*. Omgekeerd, als de goden zich aan een bevoorregten sterveling willen openbaren, maken zij zich kenbaar door een licht dat uit hunne oogen straalt of door een glans die hun hoofd en schouders omgeeft. Zoo maakt zich Ceres als godin bekend in het huis van Celeus, *Hymn. in Cer.* 186: πλῆσσα δὲ Ήρας σέλας Σελοῖο. Meerdere dergelijke voorbeelden worden aldaar aangehaald door Ruhnkenius. Zoo vertoont zich Mercurius aan Aeneas, *Aen.* IV, 358: *ipse Deum*, zegt hij, *manifesto in lumine vidi intrantem*. Insgelijks Venus, in den nacht van Troje's bestorming, II, 591: *pura per noctem in luce refulsit* *). Geen der beide genoemde gevallen vindt hier plaats. Apollo wordt eenvoudig aangeroepen, dat hij tot redding kome; in een nevel omhuld of door een lichtglans omstraald, verborgen of zigtbaar, komt hier niet in aanmerking; hij kome slechts. Beter zou de uitdrukking *nube amictus* hier passen, in eene zinnebeeldige beteekenis genomen: Apollo met een lichtglans omstraald als bode van heil en redding. Maar de eenvoudigste

*) In gelijken zin, geloof ik, moeten wij de woorden van dienzelfden dichter opvatten op de plaats *Aen.* I, 402, waar Venus, na in de gedaante eener sterveling met haar zoon gesproken te hebben, bij het scheiden zich plotselijk als godin openbaart:

Dixit et avertens rosea cervice refulsit.

Dit *rosea* vatten de uitleggers op van een rozenverwige hals, met verwijzing op Horatius *Carm.* I, 13, 2, waar Lydia prijst *cervicem roseam Telephi*; maar zoo voor een jongeling, wiens hals bruin geverwd pleegt te zijn door de zon, eene *rosea cervix* een schoonheid mag zijn in de oogen zijner minnares, aan Venus past eene *candida cervix*. *Roseus* wordt door de dichters ook gezegd van den dageraad en den glans der zon. Ik acht het veel dichterlijker *fulgor roseae cervicis* hier te verstaan van den lichtglans, die, bij het omkeeren, van de hals en schouders der godin straalde.

verklaring — en deze doet zich niet zelden het laatst voor — is mijns bedunkens deze: dat *nube cand. hum. amictus* niet als praedicaat met *venias* verbonden worde, maar als attribuut gevoegd worde bij *augur Apollo*; met andere woorden: dat het niet aldus vertolkt worde: „Kom tot ons, Apollo, door een nevel of door een lichtglans omgeven;” maar alzoo: „Kom, Gij door licht omstraalde (god des lichts) augur Apollo.” Eene gelijke verbinding komt voor *Carm. Saec. v. 61: Augur et fulgente decorus arcu Phoebus.*

Strophe 10. Na de aanroeping van Apollo en van Vénus volgt die van Mars, met deze woorden:

*Heu nimis longo satiate ludo,
Quem juval clamor galeaeque leves
Acer et Mauri peditis cruentum
Vultus in hostem.*

„Zie Gij op ons neder, Mars, eindelijk eens verzadigd door een helaas al te lang spel, enz.” Dit *ludus*, hetwelk op den burgerkrijg doelt, is, geloof ik, ontleend aan de *ludi*, openbare spelen, welke behoorden tot de voornaamste middelen waardoor men den toorn der goden plag te bevredigen. Een zoodanige *ludus* is voor Mars de oorlog. In de woorden *acer et Mauri* enz. schildert de dichter met een paar trekken een tooneel uit den oorlog, als beeld van een hardnekkigen bloedigen strijd. *Maurus pedes* heeft van oudsher aan velen aanstoot gegeven, omdat de *Mauri* niet als *pedites*, maar als *equites* bekend stonden en zij meer om hunne vlugheid dan om hunne dapperheid geroemd werden. Om deze reden hebben Faber, en op zijn voetspoor Dacier, Bentley, Mitscherlich, e. a. daarvoor in de plaats gesteld *Marsi*. Maar bij *Marsi* is, gelijk Peerlkamp te regt

aanmerkt, *pedes* nietsbeteekenend en overtollig, ten ware het tegenover *eques* stond. Mij was vroeger in de gedachte gekomen te lezen:

*Acer et Mauri peditem cruenti
Vultus in hostem:*

waardoor men een tegenstelling krijgt tusschen *Maurus* (*eques*) en *hostis pedes* (*Romanus*). Maar ik ben later tot de overtuiging gekomen, dat deze woorden geen emendatie behoeven. Vooreerst is op te merken, dat Horatius hier niet van een veldslag tusschen *Mauri pedites* en hunne vijanden spreekt, maar slechts een gevecht tusschen een enkelen *Maurus* en een Romeinsch soldaat schildert. Al waren dus de Mauri over het algemeen genomen ruiters, belettede niets dat een Mauritaniër, van zijn paard gestegen of zich te voet bevindende, een hardnekkigen kamp tegen zijn tegenstander kon voeren. Dergelijke voorbeelden zouden zich ook van de Arabieren en de Kozakken laten aanwijzen. Men behoeft dus niet, met Orelli, onder *pedes* juist te verstaan een *Maurus equo dejectus*, want dan is hij weerloos. Maar de Mauritaniërs en Numidiërs dienden ook te voet, en dat zij dappere soldaten waren, hadden de Romeinen tijdens Hannibal ondervonden. Ovidius zegt van den slag bij het lacus Trasimenus, *Fast. VI*, 343:

*leto consulis omnes
Attoniti Mauras pertimuere manus.*

Appianus, *B. Civ. I*, 50, haalt uit het bellum sociale een voorbeeld aan van een Mauritaniër, die, klein van gestalte, een reusachtigen Galliër in een tweugevecht versloeg, tot schrik van alle zijne landgenooten. Ook het leger van Jugurtha bestond uit ruiters en voetknechten, en onder deze laatsten worden ook *pedites delecti* vermeld bij Sallustius, *B. Jug. c. 49*. In den oorlog tuschen de Juliani

en de Pompejani in Africa stond Juba aan de zijde van de laatsten en had volgens Appianus, II, 96, een leger van 20,000 equites en 30,000 pedites op de been. Hirtius, *B. Afric.* 69, een verdschap uit dien krijg beschrijvende, zegt: (*Scipio*) *collocabat in fronte suas et Jubae legiones*; dit betekent voetvolk. Het waren vooral de zoo even genoemde *pedites delecti*, die, even als bij de Germanen, ook bij de Mauritaniërs de steun waren van de ruiterij. Van de eersten zegt Tacitus, *Germ.* c. 6: „De ruiterij strijdt in het gevecht vermengd met voetknechten, die de paarden in hun loop bijnouden, en daartoe worden de kloeksten uitgekozen, welke voorop worden geplaatst”: *mixti proeliantur, apta et congruente ad equestrem pugnam velocitate peditum, quos ex omni juventute delectos ante aciem locant.*” Hetzelfde geeft Sallustius niet onduidelijk te verstaan van de Numidiërs en Mauritaniërs, als hij een gevecht tus-schen de troepen van Jugurtha en Metellus beschrijft (*B. Jug.* c. 59): *neque diutius Numidae resistere quivissent, nisi pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent.*” enz. Ook hier spelen de pedites de voornaamste rol, Men ziet daaruit dat een *Maurus pedes* geenszins een bevreemdend verschijnsel is. Horatius had bij dat beeld zekerlijk het oog op zoodanige gevechten als er in den Africaanschen oorlog niet zelden plaats vonden, wanneer, niet in geregelde slagorde, maar in het wilde, man tegen man gestreden werd. Een dergelijk gevecht schildert Sallustius, *Jug.* c. 61: *dispersi a suis pars cedere, alii insequi,... ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propugnare, arma tela, equi viri, hostes atque cives permixti.*” Aan een dergelijk gevecht is zeker dit too-neel ontleend. Dat Horatius juist het beeld van een Mauritiër, niet van een Parther, Galliër of Germaan, kiest, is zeer natuurlijk, daar hem hier voor oogen zweefde de laatste burgeroorlog, waarvan het bloedigste bedrijf was het bel-

lum Africanum, dat allen nog versch in het geheugen lag.

Door deze ophelderingen, die ten deele reeds aangevoerd zijn door Orelli en Ritter, zijn, meen ik, de bezwaren tegen *Maurus pedes*, waarvoor de vroegere uitleggers stil stonden, volkomen uit den weg geruimd. Peerlkamp blijft, ook in zijne 2de uitgaaf, staan op het standpunt van Faber en Bentley, en besluit zijn oordeel met deze woorden: „*Interpretes hunc locum variis modis exposuerunt. Quod ipsum jam indicium est scriptoris non accurati.*“ Deze laatste stelling is zeer gewaagd, dat namelijk in het verschil van uitlegging een bewijs ligt van de onnaauwkeurigheid des schrijvers. Dit mag gelden ten aanzien van uitdrukkingen of gezegden, die tegen de regelen eener gezonde logica, grammatica of aesthetica strijden, maar die regel kan niet van toepassing zijn, wanneer het verschil van uitlegging zaken en bijzonderheden uit de oudheid betreft, die ons onbekend of nog niet aan het licht gebracht zijn, zoo als hier het geval is. Op dezen grond is ook deze strofe door Peerlkamp voor ondergeschoven verklaard. Mij is het bijna onbegrijpelijk, hoe iemand van onbevangen oordeel in deze korte fiksche schildering de hand van Horatius kan miskennen.

VERSLAG DER COMMISSIE,

BENORMD TOT

BEOORDEELING DER LATIJNSCHE GEDICHTEN,

INGEZONDEN IN 1863 TER

MEDEDINGING NAAR DEN EEREPRIJS

UIT HET LEGAAT VAN HOEKUFFT.

De prijsuitschrijving, gevolg van de beschikking van wijlen Mr. J. H. HOEKUFFT, stelt Uwe Commissie wederom ten pligt, om, voor eenige oogenblikken, uwe aandacht in te roepen tot het aanhooren van verslag en advies omtrent de ingekomen dichtstukken.

De meer strenge beoordeeling, tot welke Uwe Commissie zich telken jare geroepen acht, oefent, naar het schijnt, geen afschrikkenden invloed. Veeleer zien wij het getal mededingers in den kampstrijd eenigzins toenemen. Immers over niet minder dan negen dichtstukken, een getal groter dan in vorige jaren, en daaronder over stukken van vrij grooten omvang, hebben wij thans ons oordeel uit te spreken. Wij wenschen U dat zoo beknopt mogelijk voor te leggen.

N° 1, volgens den een titel carmen elegiacum, prijkt met de woorden van PLATO *ἰπὶ δὲ τοῦ παλαιοῦ φιλοτύμου*. Het onderwerp luidt: *Missi querela et expectatio*. Wij mogen U de

bekentenis niet onthouden, dat wij te vergeefs de bedoe-ling van den dichter hebben zoeken uit te vorschen. De aanleiding tot klagt, de uitkomst, waarnaar verlangd wordt, blijft ons duister. Of het woord *miasus* een balling, of een zendeling, of, naar het geopperd vermoeden van een onzer, een verstooten minnaar voorstelt, verklaren wij, ook na de meest oplettende herhaalde lezing van het stuk zelf, niet te doorgroonden. Het zoogenaamde gedicht bestaat uit woorden en klanken, gemoedelijke uitboezemingen, zonder za-menhang en zin, een opstel alzoð, dat eigenlijk tot ge-nerlei beoordeeling leiden kan.

Aangenamer is het te verwijlen bij N°. 2, een carmen elegiacum van 88 regels onder de zinspreuk: *Praecipuam curam duxit sensum animi quam aperiissime exprimere*, AUGUSTUS apud Suetonium. Het opschrift luidt: *in funere Lycisci*. Het is de klagt van een ongehuwden bewoner van het land, treurende over het verlies van zijn eenigen med-gezel, over den dood van zijn hond, Lyciscus geheeten. De beschrijving van de trouw en de genegenheid van het dier onderscheidt zich door natuurlijkheid, duidelijkheid en een-youd. Taal en versmaat zijn over het algemeen onberispe-lijk. Intusschen al blijft het gedicht getrouw aan de ge-kozen sententie, zoo komt het ons te gerekt, te eentoonig en te onbeduidend van onderwerp en inhoud voor, om tot meer dan tot bloot loffelijke vermelding te worden voorge-dragen. Hierop heeft de dichter echter gegronde aanspraak.

N°. 3 stelt een veel uitvoeriger geestprodukt voor, een gedicht van omtrent 500 verzen onder de zinspreuk: *Phaselus ille, quem videtis hospites, Ait fuisse navium celerrimus* (Catullus). Het opschrift is: *FULTON vaporis nautici inventor*. Bij de eerste inzage erkent men hier gelijke rigting als in het dichtstuk, ten vorigen jare bekroond en uitgegeven. Hier geldt het weder de beschrijving van een onderwerp aan de Ouden geheel vreemd. Vroeger werden

de verdiensten van de veiligheidstoestellen aan stoomketels verbonden bezongen, nu weidt deze dichter uit in den lof van stoomvermogen in het algemeen, inzonderheid den man bezingende wien de schrijver de eerste plaats toekent onder de stoomwerktuigmakendigen, den Amerikaan ROBERT FULTON. Even als in het vorige stuk is hier reden om de vindingrijkheid te bewonderen, waarmede de dichter in klassieke taal heeft weten over te brengen wat den Ouden geheal vreemd was. Geen geringe inspanning heeft het hem moeten kosten om met de hulp, die de Latijnsche taal aan de hand geeft, beschrijvingen te geven van WATTS parallelogram, van zijn stoomwerkijg van dubbele werking, van condensor, van expansie-stoomschaif manometer, verklik-pijp, excentriek, enz. enz. In de opgave van een en ander van dat soort, dat zich voor de Nederlandsche muze evenzeer afschrikend zou vertoonen, is des dichters vlijt niet zonder verdienste. Doch een lofdicht op FULTON eischt meer dan opsomming van de bezwaren aan toepassing van stoomvermogen verbonden, of optelling van de verbeteringen ook door latere werktuigmakendigen voor stoomvaartuig uitgedacht. Te dien opzagte verwijlt de schrijver te veel bij kleinigheden, die den lezer noodeloos vermoeien. Naar dichterlijke verheffing, kleur, of beelden zoekt men te vergeefs. Men stuit op tamelijk onnoodige uitboezemingen van haat jegens de Engelsche natie in het algemeen, in tegenoverstelling van hoogen lof, den kunstzin en de edelmoedigheid der Fransche natie toegezwaaid, ofschoon de omschrijving zelve van de bewonderenswaardige uitkomsten, thans uit toepassing van de stoomkracht op veelsoortige werktuigen mogelijk geworden, des dichters overtuiging genoegzaam verraat, dat Engelsche volharding en Engelsch vernuft hierin de meest gewigtige dienst hebben bewezen. Uitvoerig is de beschrijving van de *torpedo*, of onderzeesche drijfbatterij. Echter van het nut, of de werking daarvan, niet

bij wijze van proefneming, maar in een zeegevecht, kon de dichter niets vermelden, als zijnde deze torpedo, gelijk bekend is, door latere uitvindingen geheel ter zijde gesteld.

Dat FULTON een vriendschapsverbond met den vermaarden, in het vak van stoomwerktuigkunde vooral hoogst verdienstelijken, JAMES WATT, zou hebben gesloten, zoo als v. 32 en volgg. aanduiden, is niets meer dan onbewezen gissing; en zoo stuiten wij op enkele historische onjuistheden meer, zoo als onder anderen v. 320 en volgg. het bijgebrachte omtrent de geschiedenis en uitwerking van het zogenoamde continentaal Engelsch verbodsstelsel.

Als gedicht staat dit opstel ver achter het in het vorige jaar bekroonda. Het stuk vloeit over van onjuiste spraakwendingen. Reeds de eerste regel verdient berisping, waarin Noord-Amerika genoemd wordt: *Americae magnae Boreas*. V. 8. *virgo illustri nubenda Hymenaeo* is eene onjuiste uitdrukking; evenzoo v. 93, *inculcare alicui magnum opus*, voor *commendare*; — *Fulton se relevans* voor *animam recipiens* v. 125; — *tractus animantum deficiunt*, v. 217, in den zin van trekkracht van dieren; v. 219. *brackia tendit*, om *stroomen* aan te duiden, waarin eene rivier zich verdeelt; — v. 235. *ni possint discurri amnes*; *discurrere amnes* is geen Latijnsche uitdrukking, evenmin als v. 307, *gens cognita prorsus*; v. 440. *nihili umbris depromere* voor uit het niet te voorschijn brengen; en eindelijk v. 454. *icit mirabile visum* voor *stupefacit* of *percellit*. — Gelijksoortige onklassische uitdrukkingen of wendingen zijn op meer andere plaatsen aan te wijzen naast harde constructiën en vele onwelluidende hiatus, te overvloedig om op te wegen tegen de nu en dan voortreffelijke verzen, vooral aan het slot.

Uwe Commissie is alzoo eenparig van oordeel, dat het gedicht voor de toewijzing van den prijs in geene aanmerking mag komen.

Met N°. 4 behoeven wij u niet lang op te houden. Het stuk voert ten opschrift: *Medicus recens.* ὑψος παρωδικός *Rhythmus Sapphicus notissimus*; zijnde eene navolging van het bekende Horatiaansche: *Integer vitae scelerisque purus*. Dit gedicht is reeds in druk uitgegeven bij gelegenheid van de 8ste Jahresfeier der Gesellschaft für Heilkunde in Berlin, 6 Maart 1863. Als schrijver maakt zich bekend Dr. JULIUS BEER, volgens zijne opgave "praktischer Artzt, Mundartzt u. Geburtshelfer, Mitglied mehrerer gelehrten Gesellschaften." In zijn schrijven tot de Akademie roept Dr. BEER de toegevendheid van beoordeelaars in, daar zijne drukke praktijk, die jaarlijks wel 8000 "Krankenbesuchen" vordert, hem belet in philologische studiën uit te blinken. Aan zijn verlangen kan niet worden voldaan, aangezien alle aanleiding tot beoordeeling vervalt, daar uit het bijgebrachte reeds genoegzaam blijkt, dat de schrijver zelf zich buiten den wedstrijd stelt door duidelijke overtreding van de daarvoor gestelde voorwaarden.

Fraga is het opschrift van N°. 5, eene Ecloga van 150 dichtregelen, onder de zinspreuk *In tenui labor*. De dichter verheft den lof van de aardbeziën. Haar nederig aanzien, hare bevallige kleur, welige groei, aangename geur, verfrisschende smaak, en onder bijna alle luchtstreken mogelijke wasdom geven hem de stof aan tot een eenvoudig, zoetvloeiend, natuurlijk gedicht dat men met genoegen leest. De aauhaf vooral is bevallig. Later zou men eenige vermoeidheid bij den dichter veronderstellen, daar hij bij enkele gedachten langer dan noodig is verwijlt, alsof hij zich bijveren wilde de Ecloge tot vereischte lengte te brennen. Taal en versmaat zijn over het algemeen onberispelijk. In vs. 18 lazen wij liever *pisces picti* in de plaats van *depicti*. Het gebruik van *Neve possent* voor *Nec possunt* in vs. 25 is niet aanbevelenswaardig. Vers 30: *Saepe obductis plantaria fundere limphis* komt ons gezocht

voor. Zoo lezen wij vs. 61 en 62: *interea en inde*, min juist voor *interdum et ideo*. — *Quae saevo me dente dabas servare colubri*, vs. 113, in plaats van *servari*, dat met het metrum niet past, of *a dente defendi*, is onnaauwkeurig, ook *peregrans*, vs. 134, in den zin van *peregrinans* of *hospes* min gepast. Het drievooudig *iam* in vs. 148—150 kon vermeden worden door in het eerste vers *nam*, en in het derde *hoc* in de plaats te stellen.

Deze aanmerkingen strekken ten bewijs van de aandacht, die wij aan het stuk schonken. Even als het gedicht in *funere Lycisci* achten wij de *Fraga* eene loffelijke vermelding waardig.

Op dezelfde mate van belangstelling heeft N°. 6 geen aanspraak. Daarvan is het opschrift: MDCCCXIII—MDCCCLXIII d. XVII m. Novembris. *Recuperata patriae libertas omnino digna, quae post decem laetra splendidiss celebretur festis.* Het was te verwachten, dat de beoefenaars der dichtkunst, de Nederlanders vooral, in de feestelijke herinnering, aan het najaar van 1863 verbonden, een waardig onderwerp voor hunne zangen erkennen en om het te bezingen de hulp van de oude klassische vrijheidstaal zouden inroepen. De door HOEUFFT geopende wedstrijd gaf daartoe gereede aanleiding. In dien zin vonden drie dichters zich opgewekt van hunne gaven te doen blijken. Het eerste gedicht van dat soort ligt thans voor ons. Het getuigt meer van ijver, dan van kunstvermogen. Waardige gedachtenisviering van het voor Nederland roemrijke tijdperk van 1813 eischt meer dan een hoogdravend verhaal van het toen gebeurde. Tot voorstelling van het dankbaar gevoel, dat de Nederlanders in 1863 mogt bezielen, is het niet noodig de uitvoerige levensgeschiedenis terug te geven van den magtigen overweldiger van Europa. Nog minder gepast is het de uitdrukking van vreugde te verbinden aan een stortvloed van

bittere smaadredenen tegen den man *natus Marte feroci, bellator magnus, bellorum primus et auctor, rabidus Caesar*, ook wel *leo rapidus*, en *rabidus ulti*. Daarentegen de redenen, die onze landgenooten hadden, om naar afschudding van het juk, hun door vreemden opgelegd, gretig uit te zien; de veelsoortige ellende door de overweldigers over al wat den Nederlander dierbaar was uitgestort, over staatkundig bestaan, over zedelijk en wetenschappelijk leven, over huiseijke betrekkingen en voorvaderlijke instellingen verdienden wel in de eerste plaats eene vermelding. Men zoekt ze hier te vergeefs. De taal is vol germanismen en daarenboven hier en daar gebrekkig te noemen. Men oordeelt Vs. 18—15, van NAPOLEON sprekende, meldt *Quot versit regna potentiam* voor *evertit*; *vivens sibi solus* voor *soli*; *reges et regna creavit!* V. 31: *Patriae facies mortis civilis imago*. Voor een Romein zouden de varii campi Europae, waarvan de dichter gewaagt, tamelijk onverstaanbaar zijn, zoo mede *concessit grandia castra* in vs. 41. Men voegde hierbij fouten tegen het metrum, zoo als vs. 40 *Nec stellae radius, mentem qui erigere posset*. Vs. 116: *Arnhemum obdidit permulto sanguine fuso*, die niet de enige zijn.

Maar genoeg; vorm en inhoud verbieden ons het stuk in aanmerking te nemen. Wij stellen voor het ter zijde te leggen.

Het opstel onder N°. 7. is de vrucht van de belangstelling van een dichter uit den vreemde, getuige van de Nederlandse feesten van 1813. Dichterlijke ijver ontbreekt bij hem niet. Integendeel Uwe verslaggevers mogen niet ontveinzen, dat eene minder uitvoerige uiting daarvan hun aangenaam geweest ware. Zij hebben hier den inhoud te overwegen van niet minder dan 654 dichtregels, onder de zinspraak, getrokken uit L. MUELLER, *de re metrica poetarum Latinorum*. » *Ovidius novac auctor artis pleraque*

veterum licentiarum, quae mixtas erant Latinae propriatae et Graeca; dum recidit, pariter elegantiae prosperit et libertati. Hunc igitur virum, qui principatum haud dubie tenet artis Latinae veneremur, hunc imitemur. Hic sciat se plurimum profecisse, cui plurimum probetur Ovidius."

Alzoo heeft de lezer onder den titel van *Semisaecularia libertatis Neerlandicae* eene Ovidiaansche dichterlijke navolging te verwachten; en in dat vooruitzigt wordt hij niet teleurgesteld. Van vele goede eigenschappen, den gekozen leidsman eigen, vindt men den stempel terug. Een vreemdeling gewoon om telkens, wanneer hij Nederland bezoekt, den stillen, bedaarden gemoedszin der inwoners te bewonderen, ontwaart in November 1863 bij hen eene geheel onverhoedsche verandering in houding, gebaren, kleeding zelfs. Luidruchtige vreugde grijpt alle standen aan. Mannen en vrouwen, jongelingen, zelfs de anders zoo stemmige jonge maagden, deelen in die algemeene opgewondenheid. Van waar die wonderlijke ommekeer in het volksleven, van waar die beweging, die opschudding der gemoederen? De dichter wil daarvan reden geven. Met dit oogmerk slaat hij een blik op de vroegere geschiedenis van Nederland. Hij treedt in vrij uitvoerige beschrijving van den strijd door onze voorouders gevoerd tegen volken en elementen, die beide hun voorspoed belaagden, een strijd telkens door schitterende overwinningen bekroond, getnige nog onlangs de zege op de baren van het Haarlemmermeer bevochten. Hij verhaalt verder in vrij krachtige verzen, hoezeer de verdrukking, uit NAPOLEONS heerschappij geboren, de vrucht van der voorvaderen moed en vlijt met volslagen vernietiging had bedreigd, en hoezeer de mislukte togt naar Rusland, de slag van Leipzig en vooral de terugkomst van WILLEM I aan het jaar 1813 herinneringen verbond, onuitputtelijke bron van volksvreugde en volksdankbaarheid voor de in vrijheid herboren Neder-

landsche gewesten. De episode van NAPOLEONS verblijf op Elba, van zijne terugkomst in Frankrijk, van den daarop gevolgden veldslag bij Waterloo, met eindelijke verbanning op St. Helena, telt wel enkele goede gespierde door gepaste beelden afgewisselde verzen, doch komt ons te uitvoerig voor, en staat slechts in zijdelingsch verband tot de hoofdgebeurtenis van November 1813. Meer gepast is de daarop volgende beschrijving van Nederlands tegenwoordige vrijen toestand, den vooruitgang in den bloei van kunsten, wetenschappen en volksbeschaving, de hooge achtung, waarin de dichter veronderstelt, dat onze natie bij andere volken is gestegen, de rigting van het feest te 's Gravenhage gevierd, en de rustige vreugde, die daarbij heerschte.

Uit het bijgebrachte zal reeds blijken, dat niet alle dichterlijke waarde aan het stuk mag ontegenstaan worden. De constructie der volzinnen is evenwel hier en daar gewrongen, ingewikkeld en legt vaak een duister waas over de gedachte. Wil men voorbeelden, men leze dit distichon:

*Olia depulerant privatas publica curas,
Ut cum Saturni munera sacra vocant;*

waar de Saturnalia schijnen bedoeld te zijn, maar het praesens *vocant* aan den Sabbat doet denken, of v. 122 waar aan de Nederlanders *Noptuno potius ingenium* wordt toeschreven, v. 168 *quaque ierant alti monstra, viator adest*, v. 284 *Dum pressit regnis omnibus orbus humum*; v. 302 *aeternum foedera cassa dolo* en meer anderen.

De herhaling van den uitroep a tot stopwoord op zes plaatsen is hinderlijk. Prozaïsch, althans weinig klassisch, luiden de verzen: *Et mundum antiquas fecit amare vias* (v. 208); *Itque inter primos filius ipse ducis* (v. 312); *careat si modo teste fides* (v. 490) voor *si testibus opus est ad fidem faciendam*. Vrij duister is

*At quorum tenues obcedit aranea saecos,
Illis defendunt hordea preesa sitim.*

En de overdrijving is wat al te sterk als de afloop van den veldtogt tegen Rualand aldus beschreven wordt:

*De tot milibus reddit dux primus et unus,
Cetera tabescunt corpora tecla nive.*

En zoo zou het kritische mes nog veel te besnoeien vinden.

Den vreemdeling, bezoeker van Nederland in 1863, voor onzen landaard zoo gunstig gestemd, zeggen wij dank voor zijne belangstelling, zonder echter zijn gedicht daarbij eenig bijzonder blijk van goedkeuring waardig te achten.

Bij de lezing van de tot hiertoe beoordeelde gedichten konden Uwe verslaggevers veelal niet de opmerking afwenden van den belemmerenden invloed, voor de dichters geboren uit de verplichting om zich tot uitdrukking van hun gevoel van een werktuig te bedienen, dat hun eigenlijk niet gemeenzaam was. De bezwarende voorwaarde, bevel inhoudende eene andere als de moedertaal aan te wenden, brengt vertraging voort in de uitdrukking der gedachte. Vrije, krachtige uitstorting van des dichters aandoeningen wordt velen schier onmogelijk, of verleidt hen tot gezwollen gemaaktheid. Bij den lezer zelfs wekt het stijve keurslijf, waarin hij den poëet gekneld ziet, zwiegende tot het vinden van woorden en van metrum vooral, een onbehagelijk gevoel.

Dan ziet, tot geheel andere gewaarwording stemt de eerste inzage van N°. 8 met het opschrift: *Senis vota pro patria festum restitutae liberiatis celebrante, die XVII m. Novemb. a. 1863, onder de zinspreuk Meminisse iuvat.* In dit carmen van 150 verzen erkent men dadelijk het werk van een dichter gewoon om zich in klassieke taal

uit te drukken, wien vrije beschikking over haren rijkdom open staat, die daarenboven niet uit dwang of als opgelegde zaak, maar uit eigen aandrift zijne aandoeningen in gevoelvollen zang overstort. Voor ons ligt daar het werk van een grijzaard, die getnige geweest is van den toestand van 1813 en vroeger bij levendige herinnering van het voorledene warme deelneming in het tegenwoordige paart. Aan de herinnering van het voorledene verbindt de dichter geenszins den gewonen vloed van smaadredenen jegens den gevallen dwingeland of zijne trawanten. Met waardige taal maalt hij in korte, fiksche trekken den rampvolle staat, waartoe Nederland was vervallen. Levendig is de teekening van den tegenwoordigen herboren toestand: aandoenlijk des grijzaards toespraak tot zijne dochter, als zij, uit kinderlijke bekommerring over de verzwakte krachten van haren vader, onder het aanhechten van het verkleurd herkenningsteeken uit vroegere dagen nog zorgvuldig bewaard, den ouden man van dadelijke deelneming aan 's volks luidruchtige vreugde wenscht af te manen. Roerend is desgelyks het gebed, waarmede de grijzaard het voortreffelijk gedicht besluit, den Koning en Nederland met beider belangen en toekomst den Allerhoogsten aanbevelende.

In onze schatting komt aan dit carmen de eerste plaats toe onder de ingekomen dichterlijke opstellen.

Nº. 9 voert het opschrift *Orgia Bacchi pueri. Opus clarissimi pictoris Romani met symbolum: in tenui labor.* Dit gedicht van 112 verzen is gewijd aan de beschrijving eener schilderij, van een modern meester uit Rome. Het geeft eene zeer uitvoerige voorstelling van de Bacchusfeesten, zoo als die bij de Ouden hebben kunnen plaats grijpen. Het dichtstuk munt uit door levendige plastische voorstelling. De latiniteit is meestal onberispelijk; de versbouw

vloeijend en met enkele uitzonderingen gemakkelijk te noemen.

De dichter spreidt eene bekendheid met de oude mythologie ten toon, die buitengemeen heeten mag, en in die mate niet kan verkregen worden dan door eene heden ten dage steeds zeldzamer voorkomende gemeenzaamheid met de dichters der oudheid. Wel is het tafereel wat uitvoerig en kunnen wij ons naauwelijks het door den dichter beschrevene in objectieven toestand voorstellen; doch om hieruit een verwijt tegen zijne schildering te mogen opwerpen, zoude men de Romeinsche schilderij zelve in oogenschouw moeten kunnen nemen. Al zal de beschrijver zich deswege wel eenige licentia poetica hebben veroorloofd, zoo ontstaat uit zijn gedicht een voor den geest genoegzaam samenhangend, wel inéénsluitend geheel. Enkele volzin nen zijn niet van duisterheid vrij te pleiten, al is het dat voor de meest in het oogloopende moeijelijke constructiën gezaghebbende voorbeelden bij oude dichters te vinden waren.

In plaats van den ons althans onbekend gebleven mythologischen persoon *Mnasilus* (vs. 58), vermoeden wij dat een ander woord moet geschreven worden. Zoo vordert de uitdrukking *fama aeterno subrecta per aethera currunt* (vs. 111) eene verbetering. Op latinitet en metrum hebben wij overigens geene belangrijke aanmerkingen te maken.

Alzoo nu overgaande om rekenschap te geven van de uitkomst van ons onderzoek, stellen wij voor om aan de gedichten N°. 2 *In funere Lycisci* en N°. 5 *Fraga. Ad Caietanum fratrem*, de eer van loffelijke vermelding toe te kennen; aan den dichter van N°. 9 *Orgia Bacchi pueri; opus clarissimi pictoris Romani*, eene zilveren medaille aan te bieden, terwijl ons eenparig advies leidt, om aan N°. 8, *Senis volu pro patria festum restitutae libertatis celebrante*,

de gouden medaille toe te wijzen, als aan een gedicht, dat, zoo wij ons niet bedriegen, het tijdvak toen de Neo-Latijnsche poëzy bloeide, dat van de BURMANNEN, SCHRADER, DE BOSCH, VAN LENNEP enz. geen onëer zou hebben aangedaan en daarmede eene thans zeer ongewoon geworden verwantschap aan den dag legt. Voor het vaderlandsch gevoel geeft het, althans onzes inziens, eene aangename gewaarwording de heuchelijke herinnering van het vorige jaar te hooren bezingen in de taal, wier beoefening op de verspreiding van den wetenschappelijken roem van Nederland, ook buiten zijne enge grenzen, voorheen ten meest krachtigen steun heeft verstrekt. Naast de feesttoonen in de volkstaal zal voorzeker een Latijnsch gedicht als dit geen wanklank mogen heeten. Niet alleen houden wij ons overtuigd, dat dit stuk geheel in den geest van de Hoeufftiaansche instelling valt; maar welke ook de gegronde bedenkingen zijn mogen tegen de prijsuitschrijving door haar bevolen, zoo is een gedicht als het voor ons liggende in staat ons met de bedoeling van HOEUFFT eenigermate te verzoenen. De tijd, waarvan H. GROTIUS zelfs de terugkeer niet verlangde, is voorbij. „*Effluxit illa aetas,*” zegt hij, *) „*qua versus facere decorum, etiam non optimos excusabile erat;*” maar, indien HOEUFFTS instelling toch in staat werd bevonden, — iets dat wij meer wenschen, dan mogen verwachten, — om meer dergelijke kunstvoorbrengselen te voorschijn te roepen en alzoo het getal van klassieke stukken te vergrooten, wier lezing, zoo als *Senis vota*, in allen opzigt den goeden smaak bevredigt, een verheffend gevoel ten gunste van de oude klassieke taal en dichtkunst helpt verlevendigen en zelfs voor bare grondige beoefening ver-

* In *Epistola ad Gulielmum Grotium, Poemat. praefixa.*

(124)

nieuwden lust opwekt, dan mogt onze Akademie reden vinden om zich te verhoovaardigen hare medewerking aan de instandhouding van de bedoelde inrigting te blijven verleenen.

De Commissie voornoemd,

G. H. M. DELPRAT.

S. KARSTEN.

J. C. G. BOOT.

V E R B E T E R I N G.

Blz. 12, regel 5 van onder, staat: zwager

lees daarvoor: wiens broeder een zwager was

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} MAART 1864.

— ■ ■ —

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT,
G. H. M. DELPRAT, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. DIRKS,
S. KARSTEN, J. H. HOLWERDA, N. BEETS, W. C. MEES, R. FRUIN,
J. HOFFMANN, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, L. A. TE WINKEL,
H. J. KOENEN, S. VISSERING, L. J. F. JANSSEN, J. E. GOUDSMIT,
G. MEES AZ., W. MOLL, C. LEEMANS, J. A. C. VAN HEUSDE,
J. H. SCHOLTEN, G. DE VRIES AZ., L. PH. C. VAN DEN BERGH.

~~~~~

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voor-
gelezen en goedgekeurd.

De Heer DELPRAT leest het rapport voor van de Com-
missie ter beoordeeling van de ingezondene prijsversen. De
Commissie oordeelt, dat de gedichten №. 1. *Missi exspec-
tatio et querela*; №. 3. *Fulton, inventor vaporis nautici*;
№. 6. 1813—1863 d. 17 m. Nov. en №. 7. *Semisae-
cularia libertatis Nederlandicue* geene genoegzame verdien-
sten bezitten om voor bekrooning in aanmerking te komen;
dat №. 4. *Medicus recens*, als reeds uitgegeven en met
den naam van den schrijver ingezonden, niet kan in aan-
merking genomen worden; dat №. 2. *In funere Lycisci*

en №. 5. *Fraga. Carmen ad Caietanu'n fratrem* zich genoegzaam aanbevelen om aan hunne vervaardigers de eer eener loffelijke vermelding aan te bieden; dat №. 8, getiteld *Senis vota pro patria festum restitutae libertatis celebrante die 17 m. Nov a. 1863* met de zinspreuk *mennisse iuvat* in zuivere taal en vloeijende versen den rampvollen toestand, waartoe ons vaderland onder de Fransche overheersching vervallen was en het geluk van de herboren vrijheid schetst en allezins waardig is om met het gouden eermetaal bekroond te worden; eindelijk dat №. 9. *Orgia Bacchi pueri. Opus clarissimi pictoris Romani*, eene uitnemende voorstelling van een schilderstuk bevat en van zulk eene vertrouwdheid met de oude Latijnsche dichters getuigt, dat de dichter verdient met eene zilveren medaille vereerd te worden.

De Afdeeling besluit na eenige discussie zich met dit advies te vereenigen. Bij de opening van het naambriefje, behorende bij №. 8, bleek, dat de dichter is de Heer J. VAN LEEUWEN, *Predikant te Zegwaart*.

De dichters van №. 2, №. 5 en №. 9 worden uitgenodigd zich bij den Secretaris der Afdeeling te Amsterdam aan te melden en vergunning te verleenen tot het openen hunner naambriefjes.

De Heer w. c. MEES spreekt over de algemeene wetten, die de ongelijke dichtheid van bevolking en den ongelijken trap van stoffelijke welvaart in onderscheidene landen beheerschen.

Het onderzoek dier wetten leidt volgens zijne meening tot de volgende resultaten: 1º. dat de bevolking de strekking heeft, om zich over den geheelen aardbodem te verspreiden met vorming van vele kleine, een geringer aantal grootere, enkele zeer talrijke ophoopingen, zonder dat het

verschil van dichtheid van bevolking, dat hiermede samenhangt, invloed heeft op de welvaart, welke er naar streeft om overal op gelijk peil te komen;

2º. dat vruchtbaarheid van den bodem, ligging en andere uitwendige omstandigheden op den duur wel invloed hebben op de dichtheid van bevolking, maar niet op de welvaart;

3º. dat ditzelfde geldt van louter industriële ontwikkeling;

4º. dat ook de stoffelijke welvaart op den duur alleen afhankelijk is van algemeene verstandelijke.. en zedelijke ontwikkeling.

Het bespreken dezer stellingen wordt om het gevorderde uur tot de volgende Vergadering uitgesteld.

De Heer LEEMANS deelt mede, dat bij de Commissie voor de overlijfselen der vaderlandsche kunst is ingekomen eene mededeeling met eene tekening van den Heer VAN DER SCHAAFF te Lochem.

De Heer DIRKS brengt ter tafel het achtste stuk van het vervolg op *VAN LOONS Beschrijving van Nederlandse historie-penningen*, een exemplaar van de *Histoire numismatique de la Hollande pendant la réunion à l'empire Français*, par M. T. C. F. N. Comte NAHUIJS, Utrecht 1863, zijnde een geschenk van den schrijver aan de Akademie, en een stuk van hemzelven, getiteld: *Friesland voor vijf en vijftig jaren*.

Daarna wordt de Vergadering gesloten om door eene buitengewone gevuld te worden.

OVER DE
ONGELIJKE DIGTHEID VAN BEVOLKING
EN
ONGELIJKE WELVAART
IN
ONDERSCHEIDENE LANDEN.
DOOR
W. C. M E E S.

Mijne Heeren!

Ik maak gebruik van het voorrecht, dat mij hier geschonken wordt, om in een kring van wetenschappelijk gevormde mannen het woord te mogen voeren, en wensch eenige opmerkingen aan uw oordeel voor te leggen over de algemeene wetten, die de ongelijke digtheid van bevolking en den ongelijken trap van stoffelijke welvaart in onderscheidene landen beheerschen.

Ik noem die twee soorten van ongelijkheid te zamen, omdat onmiskenbaar naauw verband tusschen beide bestaat, al is de aard van dat verband bij schijnbaar tegenstrijdige verschijnselen dikwijls moeijelijk te onderkennen.

In geheel onbeschaafde landen ziet men veelal eene ijle bevolking een ellendig leven leiden, en ook binnen den kring van Europesche beschaving is die zamentreffing gansch niet zeldzaam. Men denke aan Polen en aan vale streken van Spanje en van andere landen van zuidelijk Europa. Daarbij verkeert eene in talrijkheid afnemende bevolking bijna altijd in ongunstigen toestand en is eene toenemende veelal betrekkelijk welvarend. Maar de bedoelde zamen-

treffingen zijn toch gansch niet algemeen. De ingezetenen van groote steden hebben het per hoofd gansch niet altijd beter dan dorpelingen; de bewoners van digt bevolkte fabriek-landen niet beter dan zij, die in ijl bewoonde streken van landbouw en veeteelt leven. Hoe bedroevend is de ellende der laagste standen in onze groote hoofdsteden! In vele deelen van Schotland heeft men in de laatste honderd jaren de bevolking in talrijkheid weinig, in welvaart zeer sterk zien toenemen, terwijl men in Ierland gedurende hetzelfde tijdperk eene telkens zeer toenemende bevolking voortdurend in diepe ellende heeft zien verkeeren, en eerst in de allerlaatste jaren bij afnemende talrijkheid in welstand eenigermate vooruitgaan. Weinige landen van Europa zijn zoo ijl bevolkt als Zweden en Noorwegen; en toch staan weinige hooger dan deze aangeschreven ten aanzien van *algemeenen* welstand. En wie kent niet den uitstekenden bloei van de nog zoo schraal bevolkte westelijke staten der Noord-Amerikaansche Unie?

Het kan geen twijfel lijden, of al die verschijnselen zijn aan bepaalde wetten onderworpen, zijn, om zoo te spreken, de resultanten van een samenstel van krachten. Zij zijn echter veel te ingewikkeld dan dat het niet een wanhopig poging zou zijn, om, bij het blootelijk zien voorbijtrekken daarvan, als door een gelukkigen greep, hun oorzakelijk verband te vatten.

De weg, om daarin tot wezenlijke kennis te komen, kan wel geen andere wezen dan die ook elders met goed gevolg ingeslagen is, deze namelijk, dat men de onderscheidene krachten, wier werkzaamheid men door waarneming weet of vermoedt aanwezig te zijn, elk afzonderlijk in haren aard en noodwendige werking naga, dat men dus beginne met te abstraheren, om vervolgens uit de samenwerking dier krachten, de verschijnselen, zoo als zij zich in de werkelijkheid voordoen, te verklaren.

Zoolang echter eene wetenschap nog in hare kindsheid is, zoolang nog slechts weinige krachten in haren aard gekend worden, kan dit wetenschappelijk verklaren van verschijnselen weinig opleveren. De slotsommen der wetenschap, al zijn zij juist, zijn dan nog te onvolledig, te abstract en hypothetisch, en blijven op een te grooten afstand van de werkelijkheid.

Ik geloof dat de Staathuishoudkunde, althans wat het bovengenoemde onderwerp betreft, dat tijdperk voorbij is. Vooral JOHN STUART MILL heeft, naar mijn inzien, veel tot dien vooruitgang bijgedragen.

Het was wel, vooral nadat MALTHUS de bevolkingswetten had verklaard, eene erkende waarheid, dat steeds toenemende bevolking, zonder evenredige toeneming van kapitaal, noodwendig tot ellende leiden moet. Maar welke gevolgen zoodanige toeneming van bevolking hebben moet, wanneer het der maatschappij aan geen kapitaal ontbreekt, dit bleef, hoezeer de elementen ter oplossing van het vraagstuk grootendeels reeds in de wetenschap aanwezig waren, inderdaad onopgelost.

In zijne *Principles of political economy*, in de belangrijke hoofdstukken: *of the tendency of profits to a minimum* en *of the stationary state*, heeft MILL, door toepassing van RICARDO's leer der bodemvoortbrengselen, met de hem eigene klarheid aangetoond, zoodat dat betoog tot een verkregen bezit der wetenschap geworden is, dat de steeds klimmende voortbrengingskosten van bodemproducten, waartoe ook de noodwendigste levensmiddelen behooren, het onmogelijk maken, dat de bevolking van eenig land steeds blijve toenemen, zonder vermindering van betrekkelijke en ten slotte ook van absolute welvaart, en dat geen aanwas van kapitaal tegen dat bezwaar kan vrijwaren.

En in zoover zijn betoog te dier plaatse onvolledig te noemen is, doordien hij niet genoeg acht geslagen heeft op

het hulpmiddel, dat buitenlandsch verkeer in het verkrijgen van levensmiddelen kan opleveren. Is die leemte gemakkelijk aan te vullen uit zijne eigene uitnemende beschouwingen, zoo in zijne *Essays on some unsettled questions*, als op andere plaatsen van zijne *Principles of political economy* over de *laws of interchange between nations* en meer bijzonder over de noodwendige *equation of international demand* en over de *international values*. Uit die beschouwingen toch vloeit regtstreeks voort, dat, al moge eene gunstige ruilverhouding tot het buitenland niet zelden in staat stellen, om, zonder te groote bezwaren, allerlei bodemproducten, in ruil tegen andere artikelen of handelsdiensten, van het buitenland te ontbieden, dit voordeel echter voor 'elke plaats en elk land slechts voor een bepaald quantum van ruil geldt, maar dat, zoodra eenig land zijne ruilingen boven zekere maat wil uitstrekken, gelijk bij steeds aanwassende bevolking het geval moet zijn, de gunstige ruilverhouding moet wegvalLEN; zoodat ook in dit opzigt voor elke plaats en elk land zekere, natuurlijk naar omstandigheden verschillende en afwisselende maat van bevolking en aangewend kapitaal bestaat, boven welke verdere toeneming tot vermindering van welvaart moet voeren.

Hierdoor is een groot struikelblok in de behandeling van het onderwerp, waarmede ik u wensch bezig te houden, uit den weg geruimd, en ik geloof, dat de wetenschap thans op dat punt ver genoeg gekomen is, om het mogelijk te maken, eene schets te ontwerpen van de meest belangrijke en algemeene wetten, die verspreiding van bevolking en van welvaart beheerschen. Ik wil, niet het volledig leveren van zoodanig werk beproeven, — daartoe zouden èn mijne krachten èn de tijd, waarover ik hier mag beschikken, te kort schieten — maar ik wil tot zoodanig werk iets trachten bij te dragen.

Ik vang aan met opmerkzaam te maken op eene eigenschap van den mensch, wier werking onder allerlei omstandigheden na te gaan tot nog toe den hoeksteen uitmaakt van alle staathuishoudkundige beschouwingen, de algemeen bestaande zucht namelijk, om, met de minst mogelijke oopoffering, de meest mogelijke stoffelijke welvaart te erlangen.

Was die zucht de enige beweegreden van 's mensen handelingen en kon zij geheel onbelemmerd werken, in dien zin, dat verplaatsing van personen en kapitaal aan geenerlei bezwaar van welken aard ook onderworpen was, dan zou het gevolg zijn: een volkommen gelijk peil van stoffelijke welvaart in alle landen. Elke afwijking van het waterpas van welvaart zou dan dadelijk door toestrooming of afstroming van bevolking weder in het gelijk gebracht worden. Dit volgt, zoowel, wat inlandsche voortbrengselen betreft, uit de wetten van voortbrenging der bodemproducten, volgens welke deze telkens moeijelijker te verkrijgen worden naarmate voor eene digtere bevolking eene grotere hoeveelheid verlangd wordt, als ten aanzien van invoerartikelen uit de wetten van het verkeer. De algemeene wet van het verkeer, volgens welke de ruilverhouding tusschen de onderscheidene voortbrengselen zich op den duur zoodanig regelt, dat de onderscheidene voortbrengers daardoor zoo veel mogelijk in gelijken welvaartstoestand, naar verhouding tot aangewende krachten, geplaatst worden, die wet zou dan niet slechts voor het verkeer tusschen inwoners derzelfde plaats, maar voor het geheele menschdom gelden.

Het geheele menschdom zou dan eene enkele maatschappij vormen, waarin personen van gelijke begaafdheden en van gelijk fortuin, waar ook gevestigd, gelijke welvaart zouden genieten, of althans geene grotere verscheidenheden daarin zouden aanbieden, dan ook op een en dezelfde plaats worden aangetroffen.

Maar zouden, bij deze veronderstelling, ook bevolking en kapitaal gelijkelijk over den aardbodem verspreid zijn?

Geenszins. Reeds de aard der nijverheid zou zulks beletten. Er zijn namelijk twee eigenschappen van de nijverheid, welker gezamenlijke werking aan bevolking en kapitaal de strekking geeft om zich op eene bepaalde wijze te verspreiden. Ik bedoel de behoefté van den landbouw aan eene groote uitgestrektheid van bodem en de behoefté van alle nijverheid aan gestadig verkeer, en van vele bedrijven aan de regtstreeksche samenwerking van velen.

De landbouw noopt tot verspreiding.

Intusschen hebben ook de verspreid wonende landbouwers telkens behoefté aan onderling verkeer en aan allerlei diensten van personen; wier bedrijf niet afhankelijk is van den bodem; en dit moet overal kleine zamenscholingen doen vormen, gehuchten en dorpen, waarin de personen zich nederzettēn, wier diensten door de landbouwers gevraagd worden, en in of rondom welke ook de landbouwers zelven zooveel mogelijk zich vestigen.

Maar het nijverheidsverkeer kan zich niet tot een kleinen dorpskring bepalen. Ook onderscheidene dorpen of dorpskringen hebben behoefté aan gemeenschappelijke vereenigingspunten. Sommige der dorpen breiden zich dus uit tot marktvlekken, de woonplaatsen, behalve der gewone dorpenlingen, van zoodanige personen, wier voortbrengselen ruimer vertier, of wier diensten meer afnemers vorderen, dan een enkele dorpskring kan opleveren.

Ook de grenzen van een marktvlek-district zijn echter voor het verkeer te beperkt, en voor ruimer verkeer moeten sommige dier vlekken zich tot wederom grootere middelpunten vormen; de zetels van takken van handel en fabrieknijverheid, die het best zeer in het groot uitgeoefend worden.

Deze laatste vereischen op hunne beurt wederom andere

middelpunten, totdat ten slotte enkele wereldsteden moeten ontstaan, die in hare betrekkingen de geheele bewoonde aarde omvatten.

Deden geenerlei andere oorzaken hare werking gevoelen, was de aardoppervlakte volkommen eensoortig en was verplaatsing van personen en kapitalen, gelijk wij stelden, geheel vrij van belemmeringen, bevolking en kapitaal zouden, ten gevolge van de twee genoemde eigenschappen der nijverheid, waarvan de eene eene uiteendrijvende, de andere eene zamendringende kracht heeft, zich regelmatig verspreiden, overal, in symmetrische orde, een groot aantal kleinere, een geringer aantal grotere en enkele zeer groote samenhopingen vormend, van welke de inwoners echter overal gelijke welvaart zouden genieten.

Die symmetrische orde is, om een beeld aan de inorganische natuur te ontleenen, de natuurlijke kristalvorm van het industriëel ontwikkeld menschdom in zijne verspreiding over den aardbodem.

De werkelijkheid is er ver van af aan deze voorstellen te beantwoorden. Dit kan ons niet verwonderen; want het is er ook ver af, dat de genoemde eigenschappen van de menschelijke natuur en van de nijverheid de enige oorzaken zouden zijn, die de bedoelde verschijnselen beheerschen.

Allerlei andere oorzaken doen evenzeer hare werking gevoelen. Maar hoe ongelijkmatig dien ten gevolge de verspreiding van bevolking en kapitaal, en hoe ongelijk de mate van welvaart op onderscheidene plaatsen moge zijn, de strekking van bevolking en kapitaal om zich, op bovengemelde wijze, met vorming van kleine, grotere en zeer grote samenhopingen, te verspreiden, en de strekking der welvaart om tot een gemiddeld gelijk peil te komen, blijven niet te min overal en altijd herkenbaar.

Letten wij thans ook op de oorzaken van afwijking, dan treft ons in de eerste plaats, ten aanzien der verspreiding

van bevolking en kapitaal, de groote ongelijkheid der aardoppervlakte in bewoonbaarheid en in geschiktheid voor de nijverheid.

Het grootste gedeelte is zee; en ook van het land zijn groote streken schier onbewoonbaar, immers voor landbouw ten eenenmale ongeschikt, terwijl andere door vruchtbaarheid, goede luchtgesteldheid, overvloed van delfstoffen en goede gelegenheid tot verkeer, ver boven het gemiddelde begunstigd zijn.

Die bijzonderheid alléén is reeds voldoende om groote afwijkingen van den zoo even geschatsten regelmatigen gang van verspreiding te verklaren.

Onder overigens gelijke omstandigheden moet de bevolking digter zijn naarmate de grond vruchtbaarder of rijker aan delfstoffen is. Fabrieken vestigen zich bij voorkeur in streken, waar de grondstoffen en hulpstoffen door de natuur geleverd worden of werwaarts die gemakkelijk vervoerd kunnen worden, handelssteden aan bevaarbare stroomen en bijzonder daar, waar zeevaart en rivieraart elkander ontmoeten. En zoo zijn er honderderlei andere eigenaardigheden van plaatselijke gesteldheid, die aan de verspreiding van bevolking en kapitaal eene bijzondere rigting geven.

Maar de uitwendige voor- en nadelen van onderscheidene plaatsen zijn niet alleen verschillend, maar ook veranderlijk. Zij zijn zulks ten gevolge van werkingen in de natuur. Denken wij aan het verzanden van zeehavens, aan het eenmaal bloeijende Stavoren. En zij zijn het nog meer in verband met de kennis, die de mensch heeft van de natuur der plaats, en met zijne bekwaamheid om van de bestaande voordeelen gebruik te maken en om de bestaande nadelen te overwinnen. Van daar dat de strekking van bevolking en kapitaal niet alleen is, om zich onregelmatig, maar ook om zich telkens anders te verspreiden.

Hoezeer zijn Californië en Nieuw-Holland in de alge-

meene schatting gestegen, sedert de metaalrijkdom van den bodem dier landen bekend is geworden; en hoe groote veranderingen zijn in de betrekkelijk gunstige of ongunstige ligging van vele plaatsen ontstaan sedert de uitvinding van stoomboot of locomotief!

Eindelijk brengt ook hetgeen de mensch aan den bodem verrigt dikwijls groote verandering te weeg in de meerdere of mindere geschiktheid voor de nijverheid, die door de natuur aan bepaalde plaatsen of landen verleend is.

Die invloed kan soms ongunstig zijn. Mijnen kunnen uitgeput worden; de gesteldheid van lucht en bodem kan door de geheele uitroeijing van bosschen bedorven worden; door onverstandigen landbouw kan de vruchtbaarste grond verarmen.

In den regel is het echter een invloed ten goede, gelijk trouwens natuurlijk is, daar veel van hetgeen de mensch aan den bodem doet, opzettelijk geschieht, om dien meer geschikt te maken voor de nijverheid.

Een gevolg hiervan is, dat een terrein, dat eenmaal door de nijverheid ingenomen is, daardoor zelf groote kans heeft van voortdurend zetel van nijverheid te blijven. Eenmaal in bebouwing gebrachte gronden worden niet ligt weder verlaten, omdat, al is hunne natuurlijke vruchtbaarheid niet groot, zij, in den toestand waarin de mensch ze gebragt heeft, den arbeid toch beter beloonen dan vruchtbaarder gronden, die nog in den toestand verkeeren, waarin de natuur ze opleverde. Hetzelfde geldt van eenmaal gevestigde handelsplaatsen. Indien men in een nieuw land komt, zal men, ter vestiging van een middelpunt van verkeer, de door de natuur daartoe meest begunstigde plaats kiezen. Vond men echter in dat land eene minder gunstig gelegen plaats, maar waar door een tooverhand havens, kaaijen en pakhuizen en al wat verder van stoffelijke en aan den bodem vereenigde hulpmiddelen tot eene groote

handelsplaats vereischt wordt, in het aanzijn geroepen was, dan zou men waarschijnlijk aan die plaats de voorkeur geven. In zoodanigen toestand verkeeren vele der bestaande handelssteden. Hare natuurlijke gesteldheid is, ten gevolge van veranderde omstandigheden, dikwijls gansch niet gunstig, maar nu eenmaal de menschenhand aldaar al de werken heeft aangelegd, die voor een uitgebreiden handel vereisch worden, nu zijn zulke plaatsen reeds daardoor, en zonder nog van andere voordeelen, van aldaar vereenigd talent en bestaande betrekkingen te gewagen, meer geschikt om groote middelpunten van verkeer te blijven, dan andere door de natuur meer begunstigde plaatsen om zulks te worden.

. Maar hoezeer hetgeen de mensch eenmaal aan den bodem verrigt heeft, veelal strekt om de nijverheid, meer dan anders het geval zou zijn, te binden aan bepaalde plaatsen, alwaar zij vroeger, door een welligt reeds lang niet meer bestaanden samenloop van omstandigheden, gevestigd is; nieuwe verrichtingen kunnen echter dikwijls weder groote veranderingen in de plaatselijke gesteldheid veroorzaken, en daardoor tot eene veranderde verspreiding van bevolking en kapitaal aanleiding geven. Indien de doorgraving van de landengte van Suez volkommen naar wensch gelukt, zullen de nu schier ledige kusten der Roode zee eerlang, althans op enige punten, het tooneel van een bedrijvig volksleven worden.

Het opgemerkte, omtrent de ongelijkheid en veranderlijkhed der plaatselijke gesteldheid, moge, zonder enige andere oorzaken, hoedanige er toch zeer vele zijn, in aanmerking te nemen, voldoende zijn, om ons te verklaren, hoe het komt, dat bevolking en kapitaal zoo weinig symmetrisch en schijnbaar zoo grillig over de aarde verspreid zijn; het bevat nog geenerlei verklaring van den ongelijken en afwisselenden welvaartstoestand der inwoners van onderscheidene plaatsen.

Want konden bevolking en kapitaal zich in hunne verspreiding ongestoord naar de afwisselende gesteldheid der plaatsen regelen, dan zou ook de grootste ongelijkheid en veranderlijkheid in die gesteldheid niet verhinderen, dat de betrekkelijke welvaartstoestand overal dezelfde bleef.

Maar evenmin als de aanvankelijk veronderstelde gelijksoortigheid der aardoppervlakte, bestaat ook de veronderstelde volkomen gemakkelijkheid van verplaatsing van personen en kapitalen.

Beide zijn integendeel traag om zich te verplaatsen, en hierin vooral ligt eene sterk werkende oorzaak van den ongelijken en veranderlijken welvaartstoestand.

Zeden en gewoonten van onderscheidene volken zijn zoo uiteenloopend, dat eene verhuizing daardoor dikwijls schier onmogelijk gemaakt wordt. Maar zelfs tusschen gelijksoortige en na aan elkaar verwante volken levert zij groote moeijelikheden op. Behalve dat zij kostbaar is, verlaat de mensch ongaarne de omgeving waaraan hij gewoon is, die hij kent en waarin hij wederkeerig gekend wordt, en die daar door, al is de plaatselijke gesteldheid niet gunstig, ook ten aanzien van zijne stoffelijke welvaart, hem nog altijd hulpmiddelen blijft opleveren, welke hij prijs geeft door naar elders te vertrekken, waar personen en zaken hem vreemd zijn.

En wat kapitalen aangaat, al zijn die niet, door onafscheidelijk aan den bodem vereenigd te zijn, inderdaad tot bodem geworden, zoo is het toch veelal moeijelijk en verliesgevend ze aan eene eenmaal daaraan gegeven bestemming te onttrekken en naar elders over te brengen. De meestgegoeden, die toch een voldoend inkomen hebben, zijn bovendien minder nog dan anderen geneigd, om zich, ter zake der nijverheid, persoonlijk elders te gaan vestigen; en kapitaal aan vreemde nijverheids-ondernemers op ver verwijderde plaatsen toe te vertrouwen, is altijd met gevaren verbonden, waardoor ook daartoe door velen slechts

noode, en alleen bij een geopend uitzigt op zeer hooge winsten, wordt overgegaan.

Het gevolg hiervan is, dat bevolking en kapitaal slechts tragelijk naar de veranderlijke uitwendige voor- en nadelen van onderscheidene streken en plaatsen zich regelen, en juist daardoor ook, dat de welvaartstoestand der inwoners van onderscheidene landen meer en gedurende geruime tijd verschillen opleveren en aan meer afwisseling, ten gevolge van veranderde uitwendige omstandigheden, onderhevig zijn kan, dan anders het geval zou wezen.

Het verschil in verkrijgbare inkomsten moet al zeer groot zijn en dus een sterken prikkel geven, om personen en kapitalen zich snel te doen verplaatsen. Dat het gebeuren kan, leeren Californië en Nieuw-Holland. Maar zulke voorbeelden zijn zeldzaam, en ook dan is de immigratie bijna nimmer zoo snel, of de reeds aanwezige inwoners en eerste immigranten blijven nog geruimen tijd in een bevoorregten toestand van stoffelijke welvaart verkeeren. .

Men mag echter niet voorbijzien, dat er, buiten verhuiszijng en overbrenging van kapitaal, nog eene andere wijze is, waarop de digtheid der bevolking en het bedrag van aangewend kapitaal de strekking hebben om zich op den duur te regelen naar den werkkring, dien de verschillende plaatselijke gesteldheid voor de nijverheid openstelt.

De bevolking namelijk van elk land is vatbaar om zeer snel toe te nemen door meerdere geboorten dan sterfgevallen; en de strekking tot toeneming door die oorzaak bestaat overal, maar wordt gebreideld door het ontbreken der middelen van bestaan voor eene grootere bevolking.

Wanneer echter een volk in bijzonder gunstigen welvaartstoestand verkeert, dan werkt die breidel slechts zwak, dan geven de reeds op jeugdigen leeftijd gesloten huwelijken vele geboorten, terwijl de sterfte, door geene stoffelijke ellende bevorderd, betrekkelijk gering is.

Daarnevens is de ruimte van inkomsten, en de voor de hand liggende gelegenheid, om elke besparing met voordeel als bron van nieuwe inkomsten aan te wenden, een sterke spoorslag tot kapitaalvorming. •

Langs dezen weg ziet men, in alzoo gestelde landen, bevolking en kapitaal sterk toenemen; en deze toeneming uit eigen stam en uit eigen middelen is veelal, zelfs in die landen, welke veel immigratie ontvangen, sterker dan die door verhuizing en overbrenging van elders. De statistiek van onderscheidene staten der Noord-Amerikaansche Unie heeft dit op merkwaardige wijze aangetoond.

Bijzonder ongunstige omstandigheden moeten ook ten dezen opzigte eene juist tegenovergestelde werking hebben.

Maar ook dit alles vereischt tijd; en zoolang bevolking en kapitaal nog niet gestegen of gedaald zijn op het bedrag, dat met de veranderde plaatselijke omstandigheden overeenkomstig is, moet de welvaartstoestand boven of beneden het gemiddelde peil blijven.

De slotsom, waartoe wij komen, is deze:

dat verschil van plaatselijke voor- en nadelen voor de nijverheid op den duur wel groten invloed kan en moet hebben op de ongelijke verspreiding van bevolking en kapitaal, maar niet op de betrekkelijke welvaart; maar dat deze laatste — voor zoover zij met de uitwendige plaatselijke gesteldheid in verband staat — slechts tijdelijk den invloed daarvan kan ondervinden, en afhankelijk is van de veranderingen, welke daarin voorvallen; het gunstigst zijn moet dáár, waar de plaatselijke gesteldheid onlangs is verbeterd, het ongunstigst, waar zij kortelings is achteruitgegaan.

Er is dus, uit het oogpunt van die oorzaken, welker werking wij tot nog toe beschouwden, wel verband tusschen digtheid van bevolking en welvaart, maar het verband is anders dan door velen vermoed wordt.

Voor zoo ver geene andere oorzaken dan de bovengemelde werkzaam zijn, is eene toeneimende en welvarende bevolking niet welvarend, doordien zij toeneemt, maar zij neemt toe, doordien zij welvarend is, en zij is welvarend, niet omdat de gesteldheid van het land gunstiger is voor de nijverheid dan die van andere landen; maar omdat zij gunstiger daarvoor geworden is dan zij vroeger was, zonder dat de bevolking alsnog in evenredigheid is toegenomen.

Toenemende bevolking, verre van in den regel gunstig voor de welvaart te zijn, heeft integendeel veelal de strekking om eene uit verbeterde omstandigheden geboren buitengewone welvaart te verminderen, gelijk afneming van bevolking de strekking heeft om de verminderde welvaart eener plaats, wier geschiktheid voor de nijverheid afgeno-men is, weder te herstellen.

Toeneming of afneming van bevolking zullen in zulke gevallen voortduren, totdat die mate van betrekkelijke digtheid of ijlheid van bevolking bereikt is, bij welke de in-woners op gelijk peil van welvaart gekomen zijn, als elders gemiddeld genoten wordt.

En die mate van digtheid van bevolking is zeer onge-lijk. Zij zou, gelijk wij opmerkten, zulks zijn, al ware de aardoppervlakte volkommen eensoortig, omdat de aard der nijverheid medebrengt, dat de nijvere bevolking zich on-gelijk verspreidt; en zij is zulks ook thans, nu de plaatse-lijke gesteldheid zoo zeer verschillend is. Het gevolg van dit laatste kan alleen zijn, dat de verspreiding thans meer onregelmatig en veranderlijk is.

Maar de betrekkelijke welvaart van onderscheidene lan-den — het kan van belang zijn het te herhalen, omdat het zoo zeer aandruischt tegen de gewone opvatting, — de betrekkelijke welvaart wordt op den duur, noch door de vruchtbaarheid van den bodem, of door eenig ander plaatselijk voordeel, noch ook door de digtheid van bevolking

op zich zelve bepaald; zij kan altijd slechts tijdelijk onder den invloed van beide, in verband tot elkander, zijn, en wel ten gevolge van de traagheid der bevolking, om zich naar de veranderlijke plaatselijke gesteldheid te regelen.

Wij hebben reeds op onderscheidene factoren onze aandacht gevestigd. Maar nog zeer belangrijke blijven ons ter beschouwing over; welke echter alle in één factor kunnen zaamgevat worden. Het zijn namelijk niet alleen de landen die ongelijk zijn, maar ook de bewoners zelven, zoo in trap van individuele ontwikkeling, als in de naauw daarmede samenhangende maatschappelijke inrichtingen, onder welke zij leven; en veel grooter nog en vooral duurzamer, dan van de natuur en ligging des lands, is de invloed van deze ongelijkheid, èn op de digtheid van bevolking, èn op de welvaart.

Men ziet dikwijls in het eene land, niettegenstaande allerlei uitwendige hinderpalen, eene digte en tevens welvarende bevolking, terwijl in een ander, onder de gunstigste omstandigheden, de bevolking steeds ijl en ellendig blijft. Om zich hiervan te overtuigen behoeft men niet een door wilde stammen bewoonde streek met een beschaafd land te vergelijken. Men vergelijkt het in vele opzichten door de natuur misdeelde Zwitserland, of ook Nederland, met het zoo mild door haar begiftigde Portugal of Sicilië.

Dit kan bij eenig nadenken geen verwondering wekken.

Hoe groot is het verschil in de staatkundige en maatschappelijke inrichting in onderscheidene landen, en hoe onmiskenbaar de invloed van dat verschil op de uitbreiding en de goede inrichting, die aan de nijverheid kunnen gegeven worden.

En letten wij op de persoonlijke hoedanigheden, niet minder groot en belangrijk voor de nijverheid is ook hier het verschil tusschen de bewoners van onderscheidene landen.

Een land, welks lagere arbeidende klassen, hetzij in alge-

meene verstandelijke ontwikkeling, hetzij in bijzondere vakbekwaamheid, bij dezelfde klassen in andere landen achterstaan, heeft daardoor in de nijverheid een niet gering te schatten nadeel. En welligt nog erger is het, wanneer ook in de hogere standen soortgelijke gebreken heerschende zijn. Zonder algemeene ontwikkeling en grondige en dus wetenschappelijke kennis van bijzondere vakken is alle zogenoamde vakbekwaamheid der ondernemers slechts *routine*, die hoogstens in staat stelt, om de reeds bestaande bedrijven op gelijke wijze als vroeger voort te zetten, maar die geheel onvoldoende is, om bij de gestadige veranderingen, welke, èn in keuze van bedrijf, èn in wijze van uitoefening daarvan, moet plaats hebben, de nijverheid van een volk gelijken tred te doen houden, met die van meer ontwikkelde volken.

Eindelijk is ook de zedelijke gesteldheid der bevolking voor de nijverheid van overgroot gewigt. Een traag, wispelturig of bedriegelijk volk zal, welke eigenschappen het overigens bezitte, en welke natuurlijke voordeelen de plaats zijner inwoning oplevere, in nijverheidsontwikkeling steeds achterstaan bij een eerlijk, volhardend, werkzaam volk.

Was geenerlei bezwaar aan verplaatsing van personen en kapitalen verbonden, er zou ook hier een krachtiger nivellementsproces waar te nemen zijn. Een achterlijk volk zou zich dan onder zijne beschaafdere naburen verspreiden, om, ware het dan ook als laagste klasse, deel te erlangen aan de vruchten eener meer ontwikkelde nijverheid; en de bewoners van beschaafde landen zouden zich veelvuldiger met hunne kapitalen naar elders begeven, waar natuurlijke voordeelen door de inheemsche bevolking ongebruikt gelaten worden.

Eenigermate geschiedt dit ook. Van het eerste leveren de Iersche arbeiders in hunne verspreiding over Engeland en Noord-Amerika een voorbeeld, van het laatste de En-

gelsche industrieelen, die zich overal vestigen, en onderscheidene volken, waaronder ook wij Nederlanders, in de gestichte koloniën.

Maar het zou veelvuldiger geschieden, indien niet, gelijk wij opmerkten, verplaatsing van personen en kapitalen altijd moeijelijkheden opleverde. En juist de zeer lage trap van ontwikkeling, waarop onderscheidene volken zich bevinden, verneerdert die moeijelijkheden. Zij, die tot een nog zeer onbeschaafd volk behooren, hebben zelden veerkracht, kennis en stoffelijke middelen genoeg, om zich uit eigen wil en uit eigen middelen naar elders te begeven. En de vestiging van meer beschaafden te midden van een gebrekkig ontwikkeld volk, heeft evenzeer groote bezwaren. Een zoodanig volk laat niet alleen het terrein, dat de natuur voor de nijverheid aanbiedt, zelf ongebruikt, maar het bederft ook dat terrein voor anderen; want de aldaar zich vestigende vreemdeling kan toch nimmer buiten aanraking met de inheemsche bevolking blijven; veelal moet hij de medewerking dier bevolking inroepen, en de gebrekkige wijze, waarop die verleend wordt, ontneemt dikwijls alle waarde aan de natuurlijke voordeelen, die het land anders door gesteldheid van bodem of door ligging voor de nijverheid zou opleveren.

Daarbij komt, dat het volkskarakter zeer contagieus is, gelukkig zoo ten goede als ten kwade, en dat dus bij immigratie eene strekking tot amalgamering bestaat, waarbij het karakter der talrijker inheemsche bevolking gewoonlijk het overwigt behoudt.

Plaats een nijvere Zwitsersche familie in Portugal over, en groot is de kans, dat zoo niet reeds het eerste, dan toch het tweede geslacht tot trage Portugezen zal ont-aarden. En de onnadenkende Ieren, die naar de Noord-Amerikaansche Unie trekken, indien zij slechts niet te zeer bijeen blijven, maar zich onder de inheemsche bevol-

king verspreiden, worden weldra in scherpe Yankee's herschalen. Verschillen in persoonlijke hoedanigheden de svolks en in maatschappelijke inrigting, die daaromede in regtstreeksch verband staat, — want, zoodanig als het volk is, zoodanig is ook gewoonlijk de maatschappij, die het zich schept — verschillen daarin hebben dus eene sterke strekking om blijvend te zijn, en dus ook blijvenden invloed uit te oefenen.

Ook hier moeten wij echter weder onderscheiden tusschen den invloed op de digtheid der bevolking en dien op de welvaart.

De dorste plek in onze noordelijke gewesten is voor een beschaaft volk milder in natuurgaven, die het in zijne nijverheid kan gebruiken, dan het weelderigst keerkingsland voor den geheel onontwikkelden mensch. Industriële ontwikkeling dus vergoedt veel gemis van voordeelen van natuur of ligging. Neemt men daarbij in aanmerking, dat eene goede inrigting der nijverheid met verdeling van arbeid, die voor eene vruchtbare voortbrenging onmisbaar is, een goed ontwikkeld volk en een gunstigen maatschappelijken toestand onderstelt, dan is het duidelijk, dat twee landen, die in volkommen gelijke omstandigheden van bodem, lucht en ligging verkeeren, al naarmate hunne bewoners meer of min ontwikkeld zijn, ook voor meerdere of mindere uitbreiding der nijverheid vatbaar zijn, voor een grooter of kleiner aantal bewoners de vereischte middelen van bestaan kunnen opleveren, en dus ook, bij gelijke strekking der bevolking om in evenredigheid tot de middelen van bestaan toe te nemen, op den duur eene digtere of ijtere bevolking zullen bevatten.

Maar daaruit volgt nog niet, dat het beter ontwikkeld volk ook welvarender zijn zal. Wanneer het in evenredigheid tot de meerdere uitbreiding, die het, ten gevolge zijner meerdere ontwikkeling, aan de nijverheid kan geven, ook talrijker is, zal de hoeveelheid van benodigdheden en ge-

riefelijkheden, die aan elk individu per hoofd toevalt, daarom niet groter zijn.

De invloed derhalve, dien meerdere ontwikkeling des volks daardoor heeft, dat zij grootere uitbreiding der nijverheid mogelijk maakt, is duurzaam weder alleen een invloed op de digtheid van bevolking. De welvaart kan er slechts tijdelijk door aangedaan worden, in de tijdperken van overgang; even als wij zagen dat zulks met de verschillende natuurlijke gesteldheid der landen plaats heeft.

Door de voorstelling van een concreet geval kan dit welligt nog duidelijker worden.

Tot vóór korten tijd was onze zeehandel met onderscheidene fiscale en zoogenaamd beschermende lasten, als tonnegelden en differentiële regten op den in-, uit- en doorvoer bezwaard. Die lasten zijn grootendeels weggenomen. Dit is een belangrijke maatschappelijke vooruitgang. En wat is de werking? Een soortgelijke als had de natuur onze zeegaten, door eene verandering in de zeestroomen, aanmerkelijk verbeterd. Ons verkeer met het buitenland is gemakkelijker geworden, ons land vatbaar geworden om, met behoud van gelijke welvaart, aan de nijverheid meer uitbreiding te geven en dus eene grootere bevolking daarin een middel van bestaan te doen vinden; en zoolang de bevolking nog niet in evenredigheid is toegenomen, is de welvaart daardoor — met bijkomende andere oorzaken, maar ook daardoor — tijdelijk verhoogd.

Heeft echter eenmaal, juist door die meerdere welvaart, ook vermeerdering van bevolking plaats gevonden, dan zal de tijdelijke oorzaak van bloei wegvalLEN, en de meerdere maatschappelijke ontwikkeling zal, even als zulks met eene verbetering van de natuur onzer zeegaten het geval zou geweest zijn, op den duur alleen de bevolking in digtheid hebben doen toenemen, terwijl de welvaart weder op haar vroeger peil teruggekomen zal zijn.

In Twente is in den laatsten tijd veel ontwikkeling van industriëlen geest. Men is er bekwamer en ondernemender geworden. De fabrieknijverheid breidt zich daardoor uit, en zoolang de bevolking die uitbreiding nog niet gevuld is, is hare welvaart zeer verhoogd. Maar wanneer Twente eenmaal een digt bevolkt Lancashire van Nederland mogt geworden zijn, is het dan zeker dat de inwoners het per hoofd beter zullen hebben, dan zij het vroeger hadden?

Wel is waar, er blijft altijd een belangrijk verschil, ook ten aanzien der welvaart tusschen een al of niet ontwikkeld volk bestaan, daarin dat een geheel onontwikkeld volk, ook onder de allergunstigste omstandigheden, een zeer laag peil van welvaart nimmer kan overschrijden, omdat de nijverheid om eenigzins vruchtbaar te zijn toch altijd zekere mate van ontwikkeling des volks vereischt; terwijl een goed ontwikkeld volk daarentegen onder gelijke omstandigheden, althans tijdelijk, hooge welvaart kan genieten, en, wanneer de omstandigheden voortgaan met telkens gunstiger te worden, gelijk soms plaats heeft, zelfs geruimen tijd zich op dien hoogen trap van welvaart kan handhaven. Maar die buitengewone bloei is toch altijd, wat die werkingen aanbelangt, die wij tot nog toe nagingen, slechts gedurende *geruimen tijd* mogelijk, altijd dus *tijdelijk*.

Wanneer de bevolking steeds blijft toenemen, in die mate als de natuur van den mensch dit gedoogt, dan is die toeneming zoo snel, dat zij ook den gunstigsten gang van omstandigheden voorbijstreeft, en dan kan, en moet ook het in industriële ontwikkeling hoogst staande volk, ten gevolge der voor een telkens digter wordende bevolking ten slotte altijd ongunstig wordende omstandigheden, immers wat de laagste standen betreft, tot een even laag peil van stoffelijke welvaart terugzinken, als waarop andere volken zich, ten gevolge van mindere ontwikkeling, bevinden.

Zal dus een goede ontwikkeling van het volk een duurzaam gunstigen invloed op de welvaart hebben, dan moet zij nog andere werkingen hebben, dan die van eene grotere uitbreiding van nijverheid toe te laten. En die andere werkingen heeft zij ook, mits het slechts niet een eenzijdige industriële, maar eene algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling zij.

Om dit in te zien behoeft men er slechts op te letten, hoe het werkelijk genot van stoffelijke welvaart niet alleen bepaald wordt door het *bedrag* van benodigheden en geriefelijkheden, welke men per hoofd ter zijner beschikking bekomt, maar ook van het *gebruik*, dat men er van maakt.

Men heeft wel eens gezegd: stel een Engelschman, een Ier en een Schot gelijkelijk in de gelegenheid, om een pond sterling extra door arbeid te verdienen. De Engelschman zal welligt een nieuw zondagspak zich aanschaffen, de Ier zal nog meer dan gewoonlijk whiskey drinken, en de Schot een varken voor den winterdag koopen. Die drie personen zullen nu een gelijk bedrag voortgebracht en verteerd hebben, maar hun daardoor teweeg gebrachte welvaartstoestand zal toch niet dezelfde zijn. En zoo is het ook met volken. Twee landen, van welke het eenen een uitnemend natuurlijke gesteldheid maar een slecht ontwikkelde bevolking heeft, terwijl in het andere de zeer ontwikkelde inwoners met vele natuurlijke hinderpalen te strijden hebben, kunnen, ten gevolge der *zamenwerking* dier verschillende oorzaken, gelijke bevolking en gelijke uitbreiding van nijverheid, gelijke voortbrenging dus per hoofd, hebben. Maar wanneer de inwoners van het eene in goede tijden alles verspillen, en dus bij tegenspoed dadelijk aan ellende ter prooi zijn, terwijl die van het andere in den goeden dag iets overleggen voor den kwaden, dan zal, bij gelijk product per hoofd, de welvaart toch zeer verschillend zijn.

Intusschen, al mogen overleg en matigheid in het verbruik tegen noodlooze schokken in de welvaart waarborgen, en in staat stellen, om, met een zelfs gering bedrag van producten, toch redelijken welstand te genieten, wanneer echter de bevolking steeds blijft toenemen, zullen die deugden op den duur niet kunnen verhinderen, dat de toestand, althans der minst bedeelde leden der maatschappij, al moeijelijker en moeijelijker wordt. Maar juist in dit te verhoeden, vertoont de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling een nieuwe en uitstekend gunstige werking. Zij is namelijk de sterkste, en op den duur de enige breidel der strekking tot overbevolking.

De strekking der bevolking om tot de uiterste grenzen der middelen van bestaan toe te nemen, zoodat een grotere bevolking ontstaat, dan die, bij de aanwezige middelen van bestaan, een voegzaam, den mensch waardig leven kan leiden, die strekking bestaat tot nog toe schier overal, maar niet overal in gelijke kracht. Zij loopt het meest in het oog in onze grote steden, en men is daardoor gewoon geworden, haar als een wrange vrucht te beschouwen der beschaving, van *overbeschaving*, gelijk men gewoon is te zeggen.

Dit is zeer bepaaldelijk eene dwaling. Dat grote steden zich te dien opzigte het ongunstigst vertoonen is grootendeels een gevolg daarvan, dat alle overtollige leden der maatschappij daarheen trekken, waar de middelen van bestaan het wisselvalligst zijn, en dus ook aan tijdelijk werkloozen nog de meeste kansen voor de toekomst schijnen te beloven. Maar overigens is overbevolking, altijd in verband tot de aanwezige middelen van bestaan, veel meer de kwaal van oubeschaafde dan van beschaafde volken. Zij deed zich in bijna alle landen van westelijk Europa vroeger veel sterker gevoelen dan thans. Zij woedt welligt nergens erger, dan onder de wilde horden, die in nog schier ledige streken rondtrekken. MALTHUS en velen na hem, hebben dit

voldingend, ja zelfs onnoodig omstandig door voorbeelden aangewezen.

De kwaal bestaat echter ook nog in al onze Europesche beschaafde landen; het minst onder de hogere klassen, en daar is zij ook minder schadelijk, want uit die standen kan men nog dalen, maar hoofdzakelijk onder de laagste klassen, die ten gevolge daarvan bijna overal in een ziekelijken zoom van heele en halve *paupers* uitloopen. Maar dit kwaad bestaat toch ook reeds in die landen in ongelijke mate. Ierland en Schotland kunnen het ons leeren. Wij wezen er reeds boven op. In beide zijn de middelen van bestaan in de laatste honderd jaren zeer aanmerkelijk toegenomen. Wat is het gevolg geweest? In vele streken van Ierland, althans tot voor korten tijd, een toeneming van bevolking, steeds met kracht aandringende op de alleruiterste grenzen der verruimde middelen van bestaan, en bestendige ellende; in vele streken van Schotland daarentegen ook wel toeneming van bevolking, maar een zeer gematigde toeneming en voortgaande welvaart.

Wanneer wij nu nagaan, waaraan die zoo zeer verschillende verschijnselen, die zich ook elders voordoen, kunnen toe te schrijven zijn, dan vinden wij velerlei bijzondere en plaatselijke oorzaken, maar toch als de meest algemeen en krachtigst werkende: het verschil in algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling.

Naarmate die ontwikkeling grooter is, gevoelt de mensch meer zijne verantwoordelijkheid, heeft hij meer zorg voor de toekomst en stelt hij — en dit is een belangrijk punt, — hogere behoeften dan die van bloot levensoronderhoud kennende, ook zijne eischen hooger, ten aanzien van een noodzakelijk geacht middel van bestaan. En naarmate die geest meer algemeen is, worden er van zelf minder onberaden huwelijken gesloten, regelen de geboorten daardoor van zelf zich meer naar de meerdere of

mindere ruimte, die de maatschappij voor nieuw geborenen opent; en hoezeer van de geborenen een groter aantal tot krachtige mensen opwast, blijft de bevolking in betere verhouding tot genoegzame, ruime middelen van bestaan.

Ontbreekt echter die geest, en daarmede de preventieve breidel der strekking tot overbevolking, dan is het aantal van geboorten gewoonlijk onmatig groot, en moet het repressief beletsel van het ontstaan van absolute overbevolking zijne werking doen gevoelen, hetwelk bestaat in de stoffelijke ellende van velen, waardoor, evenredig met de vele geboorten, ook de sterfgevallen veelvuldig worden, en dus de gemiddelde levensduur verkort wordt. Maar de mensch kan veel doorstaan voordat het leven er mede gemoeid is, en de ellende van velen moet dus groot zijn, om dat repressief beletsel te doen werken.

De toekomst ten aanzien der stoffelijke welvaart is voor elk volk van deze werking van de verschillende gesteldheid der verstandelijke en zedelijke ontwikkeling afhankelijk. Ik acht het van gewigt de aandacht daarop te vestigen, omdat, naar mij voorkomt, in en buiten de wetenschap, veel te uitsluitend waarde gehecht wordt aan verbetering van de uitwendige omstandigheden en van industriële ontwikkeling; en het is vooral voor reeds oude en dichtbevolkte landen als Nederland, dat deze opmerking belangrijk is.

Wanneer een beschaafd volk eerst onlangs een nog bijna maagdelijk terrein op de aarde heeft ingenomen, zoo als b. v. in Noord-America of Australië, dan is het denkbaar, dat de omstandigheden voor de nijverheid zóó gunstig zijn, en zóó telkens nog gunstiger en gunstiger worden, dat nog gedurende geruimen tijd, ook bij sterk toenemende bevolking, de welvaartstoestand allezins bevredigend kan blijven.

Maar in reeds oude en dichtbevolkte landen is dit anders. Daar kan men geene zoodanige telkens zich herhalende uitbreiding der middelen van bestaan verwachten. De pro-

gressive state zou MILL zeggen, is daar reeds meer in een gedwongen *stationary state* overgegaan; en treurig is de toestand van zoodanig gestelde landen, wanneer niet verstandelijke en zedelijke ontwikkeling de toeneming van bevolking breidelt. Overbevolking wordt dan niet zelden zoo zeer chronische ziekte onder de lagere klassen, dat eene nu en dan nog plaats hebbende buitengewone uitbreiding der gelegenheid voor de nijverheid zelfs tijdelijk geen wezenlijke welvaart kan aanbrengen, maar slechts de werkeloosheid en ellende dier klassen tijdelijk eenigzins lenigt, om die, nadat de bevolking al weder zal toegenomen zijn, weldra ook weder op, of zelfs onder het vorige peil te doen terugzinken.

En ook de nog zeer jonge landen, zij mogen voor als nog ver van dien toestand verwijderd zijn, bij steeds toenemende bevolking naderen zij er aanhoudend toe, en eenmaal zal de *stationary state* ook hun lot zijn.

Droevig vooruitzigt voorzeker! Want wat moet dan het eindresultaat van alle vorderingen in de nijverheid, van de grootste industriële ontwikkeling zijn? Een digter opeengepakte menschenmassa; maar waarvan een welligt even groot deel, en dus een absoluut grooter aantal personen, steeds in ellende verkeert?

En is die toestand ook voor hen, die boven de ellende verheven zijn, een zoo begeerlijke zaak? MILL denkt er anders over, en ik moet erkennen, ik deel wel eenigzins in zijn gevoelen, al is hij niet van overdrijving vrij te pleiten.

Het is, zegt hij, niet goed voor den mensch schier nooit alleen te kunnen zijn. Eenzaamheid in een schoone en grootsche natuur is de wieg van gedachten en indrukken, die niet slechts voor hem bij wien zij ontstaan goed zijn, maar die ook de geheele maatschappij kwalijk kan ontberen. En is dan, vraagt hij, de voorstelling van een land welgevallig, waar geen duimbreed gronds onbebouwd gela-

ten is, waar elk dier, en elke struik en bloem uitgeroeid is, behalve de zoodanige, die als nijverheidsvoorwerpen aangefokt of aangekweekt zijn!

„If the earth,” eindigt hij (*Princ. edit. 1849 II. p. 313*) „must lose that great portion of its pleasantness which it owes to things that the unlimited increase of wealth and population would extirpate from it, for the mere purpose to enable it, to plupport a larger, but not a better or a happier population, I sincerely hope for the sake of posterity, that they will be content to be stationary, long before necessity compels them to it.”

Men behoeft zich echter feitelijk de toekomst niet zo duister voor te stellen, indien er slechts vooruitgang, niet alleen in industriële, maar ook in algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling plaats heeft.

Die ontwikkeling toch is ook voor de uitbreiding der nijverheid zoo gunstig, dat zelfs in de betrekkelijk reeds digst bevolkte landen, door vooruitgang daarin, de middelen van bestaan nog altijd aanmerkelijk kunnen vermeerderen; en indien dan, ten gevolge van diezelfde ontwikkeling, de bevolking niet evenredig toeneemt — en zij kan nog veel toenemen, eer eenig land zoo eivol is, als wij, met MILL, ons dit zoo even voorstellen — dan kan in elk land, ook zonder dat de uitwendige omstandigheden bijzonder gunstig ziju, groote welvaart ontstaan en blijven stand houden.

En mogt zoodanige ontwikkeling te eeniger tijd de algemeene eigenschap van alle volken worden, de welvaart der vroegst ontwikkelden zal daardoor niet verminderen. Het tegendeel is waar. De strekking namelijk tot nivellement der welvaart in onderscheidene landen, zij moge, gelijk wij zagen, door velerlei hinderpalen belemmerd worden, zij doet toch hare werking gevoelen, ten voordeele van hen, die het ongunstigst, maar ten nadeele van hen, die het

gunstigst gesteld zijn. Valt die werking weg, doordien de nog onontwikkeld volken de reeds vroeger ontwikkelde hebben ingehaald, de welvaart van deze laatste zal er te meer door bevestigd worden.

Er zal dan overal een weinig verschillend en hoog peil van stoffelijke welvaart worden aangetroffen.

De digtheid van bevolking zal wel altijd zeer ongelijk blijven, want, gelijk wij zagen, de aard der nijverheid en de natuur der aardoppervlakte brengen die ongelijkheid mede; maar dit zal op den duur niets afdoen op de welvaart.

De betrekkelijke digtheid van bevolking zal ook wel aan veranderingen onderworpen blijven ten gevolge der veranderende plaatselijke omstandigheden, en die veranderende plaatselijke omstandigheden zullen ook wel, tijdelijk en plaatselijk, eb en vloed in de welvaart doen ontstaan. Maar de eb zal toch nooit zoo zeer laag kunnen aflopen, omdat de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling meer veerkracht zal geven, en dus beter in staat zal stellen, om door verandering van bedrijf zich naar veranderende omstandigheden te schikken, of ook om, hetzij door verplaatsing van personen en kapitalen naar elders, hetzij door mindere geboorten, het evenwigt tusschen bevolking en ruime middelen van bestaan te herstellen.

En door voortgaande vorderingen in de nijverheid, gepaard aan aanwas van kapitaal, zal de algemeene stoffelijke welvaart dan nog steeds kunnen blijven toenemen.

Het is toch bekend, dat dezelfde voortbrengselen met een ongelijke verhouding van arbeidskracht en van kapitaal kunnen verkregen worden, en dat de strekking der nijverheid is, om het bestanddeel kapitaal in verhouding tot dat van arbeidskracht in de voortbrenging te vermeerderen. Vooruitgang in ontwikkeling des volks, met zijne zoo even geschietste gevolgen, kan niet anders dan deze strekking bevorderen, door de eischen der arbeidskrachten

hooger te maken, terwijl men zich voor de dienst van het zeer overvloedige kapitaal met geringe rente tevreden kan stellen. Geschiedt dit, dan zal het menschdom het in zijne keus hebben, om, of gelijken arbeid blijvende verrigten, telkens meer product ter zijner beschikking te erlangen, of, geen meerder product verlangende, gelijk product met telkens minder arbeid te verkrijgen.

Er laat zich een toestand denken, waarin de rol van den mensch in de nijverheid hoofdzakelijk tot arbeid van den geest bepaald ware, of waarin althans grove lichaamsarbeid schier geheel vervangen ware door de aanwending van krachten der natuur buiten den mensch. Dit moge een ver liggend ideaal zijn; het is geene onredelijke, geene met de natuur van menschen en zaken strijdende voorstelling, immers indien men aan voortgaande en steeds algemeener wordende verstandelijke en zedelijke ontwikkeling durft gelooven. Zonder deze, is een algemeene en duurzaam gunstige welvaartstoestand gelijk aan het water, dat de luchtspiegeling aan den woesteinreiziger vertoont, steeds terug wijkende naarmate men er toe meent te naderen. Verstandelijke en zedelijke ontwikkeling alleen kan het menschdom tot dien toestand werkelijk nader brengen, en dien eenmaal geheel doen bereiken. En zij is, mits zij maar algemeen moge worden, daartoe voldoende; zij is de groote schat, met welker bezit het menschdom, ook ten aanzien zijner stoffelijke welvaart, alle andere dingen zich zal toegeworpen zien.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} APRIL 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. DE WAL,
C. LEEMANS, W. G. BRILL, L. J. F. JANSSEN, G. MEES AZ.,
J. E. GOUDSMIT, S. VISSERING, W. C. MEES, R. FRUIN, W. MOLL,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, H. C. MILLIES, D. HARTING,
H. J. KOENEN, N. BEETS, B. J. LINTEO DE GEER, S. KARSTEN,
J. H. HOLWERDA, J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen een brief van den Heer J. BAKE te Leiden kennis gevende van het overlijden van zijnen vader Mr. JOHN BAKE op den 26sten Maart l.l. De Voorzitter brengt hulde aan de nagedachtenis van ons hoog bejaard, maar tot het einde toe ijverig medelid en de Vergadering machtigt den Secretaris om een brief van rouwbeklag aan de familie des overledenen te schrijven.

De Heer TE WINKEL heeft kennis gegeven, dat hij door ongesteldheid verhinderd is de Vergadering bij te wonen,

en zijne aangekondigde bijdrage in de volgende zitting hoopt te leveren. De Heer LEEMANS heeft zich bereid verklaard, om, als de tijd het toelaat, heden als spreker op te treden.

De Secretaris berigt, dat de Minister van Italië, D. CARUTTI, en de pauselijke nuntius bij ons hof D'OREGLIA DI STO STEFANO in de Staatscouranten van Turijn en Rome de oproepingen voor het legaat van HOEUFFT hebben doen plaatsen, en dat de makers der gedichten №. 2 en №. 5 vrijheid verleend hebben om hunne naambriefjes te openen. Dit geschiedt, en hieruit blijkt, dat het gedicht *in funere Lycisci* ingezonden is door J. VAN LEEUWEN, predikant te Zegwaard, en *Fraga* door den abt GIUS. BUCCI te Jesi bij Ancona.

De Heer DIEGO VITRIOLI te Reggio heeft eenige exemplaren van door hem uitgegeven Latijnsche gedichten en brieven aan de Akademie ten geschenke gezonden. Na plaatsing van een exemplaar in de boekerij, worden de overige ter beschikking der Vergadering gesteld.

Door den Heer Dr. P. SCHELTEMA is aan de Akademie toegezonden eene Fransche vertaling van zijne voorlezing over den schilder M. HOBDEM met aanteekeningen van W. BÜRGER, onlangs te Parijs verschenen. Plaatsing in de boekerij.

Het *programma certaminis poetici in annum MDCCCLXIV* wordt door den Secretaris, als lid der Commissie van beoordeeling der Latijnsche prijsversen, gelezen. Het zal gedrukt en verspreid worden.

De Commissie van redactie van het *Charterboek* brengt bij monde van den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK rapport uit over hare werkzaamheden sedert April 1863. Dat stuk zal in de *Verslagen en Mededeelingen* worden opgenomen.

De Voorzitter noodigt den Heer VISSERING uit zijne gedachten mede te deelen over de staathuishoudkundige bijdrage, die de Heer w. c. MEES in de vorige zitting der afdeeling gelezen heeft.

De Heer VISSERING verklaart zich met de beschouwingen van den geachten Spreker over het algemeen te vereenigen. Hij had evenwel gewenscht, dat deze zich niet bij de theoriën der Engelsche oeconomisten bepaald, maar ook zijn oordeel uitgesproken had over die van anderen, zoo als van BASTIAT, die in dit punt lijnrecht tegenover MALTHUS staat en in de dichtheid der bevolking juist een der factoren van de stoffelijke welvaart ziet. Voorts herinnert hij aan de nieuwere Duitsche school van staathuishoudkundigen, die zich *de historische* noemt, de richting van w. ROOSCHER, B. HILDEBRAND, enz. Volgens dezen hebben de volken, even als het individu, een leeftijd en zijn als het ware aan een bepaalde levensloop van opkomst, bloei en verval gebonden. Er is schijnbaar overeenstemming, maar inderdaad groot verschil tusschen de richting van deze school en STUART MILL's denkbeelden over den *progressive* en *stationary state*.

De Heer VISSERING wenschte ook, dat de geachte Spreker bepaald had opgegeven, wat hij door dichtheid van bevolking en door welvaart verstaat. Volgens zijne meening mag *dichtheid van bevolking* niet uitsluitend gezocht worden in het getal menschen op de vierkante mijl. Want zoo beschouwd leveren en Noorwegen en Noord-Amerika een

mager cijfer; en toch is, als men op de bewoonbare ruimte let, het eerste land dicht bevolkt te noemen, het laatste dun bevolkt. De toestand van Noorwegen is gunstig; het volk is er krachtig en leeft lang. Nederland is zeer dicht bevolkt, maar hetzelfde verschijnsel vindt men onder geheel andere omstandigheden op Java. De bevolking van Java is in eenige residentiën zelfs dichter, dan hier te lande in onze meest bevolkte provinciën, Noord- en Zuid-Holland, en dat wel, zonder dat zij in steden opeengepakt leeft. Hebben deze landen nu al het toppunt van bevolking bereikt? En welken regel kan men bij zooveel verscheidenheid aannemen omtrent de verhouding tusschen hunne bevolking en hun welvaart?

Wat is *welvaart*? De Heer VISSERING meent, dat van het standpunt der staathuishoudkunde het begrip van welvaart bepaald moet worden als de toestand van een volk, dat ruime, talrijke en edele behoeften heeft, en tevens de middelen bezit om daarin te voorzien. Vooruitgang in welvaart is dan het krijgen van meerdere en hogere behoeften, gepaard met het toenemen van de middelen om aan die behoeften te voldoen.

Ten slotte verklaart de Heer VISSERING eene bedenking te hebben tegen de conclusie van den vorigen Spreker, die zich vereenigt met de duistere uitzichten voor de toekomst, waartoe MALTHUS, RICARDO en STUART MILL, door de logische gevolgtrekkingen uit hunne theoriën over bevolking, grondrente en ontwikkeling der maatschappij geleid zijn. Hij deelt die vrees niet. De mensch, zoo redeneert hij, heerscht over de natuur, hij heeft het vermogen om hare gaven en krachten dienstbaar te maken aan de voorziening in zijne behoeften. Dat heeft hij steeds gedaan, dat doet hij nog in telkens toenemende mate: waarom zou hij het niet altijd kunnen doen? Waarom zou die heerschappij over de natuur, die de eerste voorwaarde van stoffelijke

welvaart is, niet even zoo in de toekomst zich verder en verder uitbreiden, als zij dat in het verledene gedaan heeft? Wel is de volkomen opheffing der armoede een droombeeld; maar zeker is het, dat de armoede als maatschappelijk kwaad voortdurend zal afnemen, en er is geen reden om te wanhopen, dat de menschheid op de baan van ontwikkeling en opklimming voortgaat en steeds zal blijven voortgaan.

De Heer MEES antwoordt op deze verschillende bedenkingen.

Wat de theorie van BASTIAT betreft, erkent hij gaarne, dat in dichtheid van bevolking voor vele bedrijven voordeelen gelegen zijn; maar dit wordt door niemand ontkend, en hij zelf heeft zijne beschouwing over den natuurlijken gang van de verspreiding der bevolking hierop gegrond. BASTIAT heeft zich echter in dit opzicht aan groote overdrijving schuldig gemaakt, door noch voor de bevolking, noch voor de bodemproducten de wetten in aanmerking te nemen, wier bestaan door MALTHUS, RICARDO en andere Engelsche staathuishoudkundigen onwidersprekelijk is aangetoond.

Met de theorie der nieuwere Duitsche School over den levensloop der volken heeft hij zich niet bezig gehouden, omdat zij buiten zijn bestek lag. Naar zijne overtuiging is zij weinig aannemelijk.

Wat de bepalingen van dichtheid van bevolking en van welvaart betreft, geeft de Heer MEES toe, dat die benamingen in verschillenden zin worden opgevat.

Bij *dichtheid van bevolking* kan men op de vlaktemaat alleen letten, maar men moet haar liever in verband beschouwen met de middelen van bestaan en onderscheidene uitwendige omstandigheden, en vooral de trap van ontwikkeling, waarop de bevolking staat, in aanmerking nemen. Zoo is Java, vergeleken met Engeland, dicht bevolkt, wanneer men alleen op vlaktemaat let, ijl, wanneer men let op de mogelijke

bevolking naar de maatstaf van de vruchtbaarheid des bodems, wederom dicht, wanneer men de bevolking van Java afmeet naar de middelen van bestaan, die bij den tegenwoordigen trap van ontwikkeling aan de inwoners ten dienste staan.

Onder *welvaart* heeft de Spreker bij zijne voordracht verstaan eene eenigzins ruime beschikking over stoffelijke benoodigheden en geriefelijkheden, in het bijzonder over de benoodigheden tot levensonderhoud, omdat hij, over de welvaart sprekende, vooral het oog had op den toestand der lagere klassen. Vergelijkt men uit dat oogpunt onderscheidene landen, dan ontdekt men groot verschil.

De Heer MEES staat vooral stil bij de laatste bedenking van den vorigen Spreker. Indien hij den indruk gemaakt heeft, alsof hij aan vooruitgang in stoffelijke welvaart wanhoope, dan is dat zeer tegen zijne bedoeling geweest. Hij heeft in het laatste gedeelte zijner bijdrage slechts getracht aan te tonen, dat een werkelijk bevredigende toestand niet bereikbaar is, zoo als door velen in en buiten de wetenschap verwacht wordt, door een koortsachtig voortsnellen op den weg van industriële ontwikkeling, maar dat alleen algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling daartoe brengen kan. Daar hij nu aan deze ontwikkeling gelooft, wanhoopt hij geenszins aan de toekomst van het menschdom, en meent hij, dat de resultaten, tot welke hij gekomen is, werkelijk niet strijden met de gevoelens van den vorigen Spreker.

Om het vergevorderde uur wordt de discussie afgebroken en kan, als zich Sprekers opdoen, in de volgende Vergadering weer opgevat worden.

De Heer MILLIES verzocht het Bestuur de bijdrage van den Heer MEES nog voor de volgende Vergadering te laten drukken en aan de leden der afdeeling toe te zenden. Hieraan zal voldaan worden.

De heer LEEMANS vermeldt, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst ingekomen zijn berichten en mededeelingen van de heeren H. D. C. M. STEUR te Maassluis en J. H. L. VAN DEER SCHAAFF te Lochem, en van Heeren Kerkmeesters der Hervormde gemeente te Dordrecht.

De Vergadering wordt door den Voorzitter gesloten, om dadelijk door eene buitengewone gevuld te worden.

RAPPORT DER COMMISSIE
VAN HET
HOLLANDSCH EN ZEEUWSCH CHARTERBOEK,
OVER
HARE WERKZAAMHEDEN SEDERT APRIL 1863.
UITGEBRACHT DOOR DEN HEER
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Het is uwen berigtgever aangenaam, dit rapport te kunnen aanvangen met de vervulling van eenen wensch te vermelden, waarmede hij het rapport des vorigen jaars besloot. Drie dagen geleden, vereenigde zich uwe Commissie voor het Charterboek ditmaal geheel voltallig: wij verheugden ons ons geacht medelid Mr. J. DE WAL in betere gezondheid dan hij ons verlaten had, in ons midden, na eene afwezigheid van bijna twee jaren, terug te zien. Zoo zijne terugkomst ons een verblijdend voorteken was, voor hem zal het het beste welkom zijn geweest te vernemen, dat juist die vergadering was bijeen geroepen, om de eindelijke uitvoering van het ons door u opgedragen plan te regelen.

Inderdaad het hangt thans slechts van het sluiten der overeenkomst met de uitgevers af, wanneer de eerste aflevering van het nieuwe Charterboek, welke zich tot het jaar 1150 of 1200 zal uitstrekken, ter perse zal worden gelegd. Hun voorstel is aan het Algemeen Bestuur onder-

worpen geworden, en ik hoop dat de beslissing daaromtrent een punt van overweging in de buitengewone Vergadering zal uitmaken.

Die uitkomst, voor u allen zeker evenzeer verblijdend, is verkregen door de volhardende en voortvarende werkzaamheid van ons medelid Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH. Door zijne vlijt zijn tot het jaar 1150 (om ons tot dit tijdperk voor onze eerste aflevering te bepalen) 96 Charters bijeengebracht, waarvan slechts ongeveer 50 bij VAN MIERIS en bij KLUIT voorkomen. De overige zijn uit deels nog ongedrukte bronnen verzameld, en het is mogelijk, dat zij onder het werk van het afdrukken nog met eenige doch, vermoedelijk, zeer weinige zullen verrijkt worden: deels uit gedrukte werken zoo binnens als buitenlands in het licht verschenen, vooral sedert VAN MIERIS en KLUIT hunne taak hadden volbracht. Onze verdienstelijke bewerker heeft, bij het bijeenbrengen van die oorkonden, alles geschrift wat tot andere gewesten dan Holland en Zeeland bij uitsluiting betrekking had, of wat, als bepaald onecht en van jonge uitvinding, vreemd vuur op den altaar zou hebben gebracht. De door hem opgemaakte lijst der volgens het eenmaal vastgesteeld programma op te nemen charters is aan het oordeel van de leden der Commissie onderworpen, en in overleg met hen vastgesteld. Thans circuleert bij hen een tweede lijst, die zich tot het jaar 1200 uitstrekkt, en waarin het getal der ter opneming voorgedragene charters tot 150 is gebracht.

Doch niet alleen tot de nomenclatuur dier oorkonden, waardoor nog weinig zou gewonnen zijn, heeft zich de inspanning van ons medelid bepaald. Maar de charters van elders dan van VAN MIERIS en KLUIT herkomstig zijn tot het jaar 1240, meerendeels op het Rijks-Archief nauwkeurig afgeschreven, en gecollationeerd, hetzij naar de oorspronkelijken, hetzij naar de beste uitgaven en afschriften, welke onder ons bereik waren. Die welke door VAN

MIERIS en KLUIT reeds uitgegeven waren, zijn thans andermaal, hetzij met de oorspronkelijke, hetzij met de beste afschriften of afdrukken vergeleken. Het is ongeloofelijk hoe vele verkeerde lezingen er in den tekst van den eersten worden aangetroffen; maar het is nog meer bevremdend, dat ook de laatste blijkt zich aan verschillende natigheden te hebben schuldig gemaakt.

De eerste afdeeling — want sedert 1200 wassen de charter in aantal en belangrijkheid als de golven der zee — wordt geraamd te zullen bestaan uit twee of drie lijvige 40 boekdeelen, zoo de vorm, door de uitgevers voorgeslagen, wordt aangenomen. Dat er met eene aflevering, van het eerste deel een aanvang wordt gemaakt, is eene tegemoetkoming aan hunnen wensch. Een dergelijk voorbeeld is niet zeldzaam in den vreemde: het zal de Commissie in de gelegenheid stellen, de belangstelling in de onderneming te verlevendigen, en zelfs misschien enkele aanmerkingen uitlokken, waarmede zij voor het vervolg haar voordeel zal kunnen doen. — Het is voorts het voornement der Commissie elk deel te doen vergezeld gaan van vier registers: van persoonsnamen, van plaatsnamen, van weinig gebruikelijke woorden en van zaken. Ons gachterrustend medelid de Heer DELPRAT heeft dien eeretitel beschaamd, en zijne rust opgeofferd aan den veelomvattenden arbeid, die aan het bijeenbrengen dier registers verbonden is. Eene proeve van bewerking zal u te zijner tijd worden voorgelegd.

Het zij ons vergund bij deze gelegenheid eenen onzer geachte Academieleden te herinneren de belofte, die hij eenmaal deed, en op welker nakoming wij hoogen prijs blijven stellen. Wij bedoelen de kaart der grenzen van Holland en Zeeland aan het einde van het Boergoensche tijdvak, ons door den Heer G. MEES toegezegd. Het is het terrein waarbinnen zich onze verzameling van oorkonden volgens

het programma moet besluiten. Wij hebben zulk eene kaart noodig tot voorlichting voor ons zelven, tot onze regtvaardiging bij het publiek, dat van onzen arbeid zal gebruik maken. Tot de bewerking van zulk eene kaart heeft niemand onzer, naar de rigting zijner studiën, meer bevoegdheid dan ons geacht medelid. Moge het hem tot aanmoeidiging zijn, dat op ons verzoek ook de kundige Archiva-
ris van Breda, Mr. A. G. KLEYN, zich met een naauwkeurig onderzoek over de oude delimitatie van Holland en het Hertogdom Brabant bezig houdt, en beloofd heeft ons de resultaten van dat onderzoek mede te delen. Het zal, vertrouwen wij, eene gewenschte bijdrage zijn voor de taak, welke ons geacht medelid op zich heeft genomen.

Thans gaan wij over tot het opgeven der middelen, waardoor de uitkomst, op welke wij uwe verwachting gespannen hebben, verkregen is.

Weder komt hier de eerste hulde toe aan onzen verdienstelijken bewerker van het eerste gedeelte. In rusteloos ongeduld om zijne taak eindelijk te voltooijen, wendde zich de Heer VAN DEN BERGH tot Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken met het voorstel om zelf den wandelstaf op te nemen, en in het Britsche Rijks-Archief te onderzoeken, wat daar voor het Hollandsche Charterboek nog kon aanwezig zijn. Hij had zich daarbij laten voorlichten door Prof. PAULI te Tabingen, wiens vervolg op LAPPENBERGS Engelsche geschiedenis vooral de aandacht gevestigd had op den in de Engelsche verzamelingen voor Holland aanwezigen rijkdom. De Minister van Binnenlandsche Zaken, welke steeds de onderneming van het Charterboek met groote ingenomenheid heeft bejegend, keurde zijn voorstel goed, en stond hem voor de kosten zijner reis eene rijkstoelage toe. Ons medelid heeft daar met de hem eigen vlijt en volharding gearbeid. De taak was niet gemakkelijk, daar de Engelsche charters naar

geene andere dan tijdsorde dikwijls op onafzienlijke *rolle* zijn geschreven. Een verblijf intusschen van ongeveer drie weken heeft hem in de gelegenheid gesteld, daar een oogst van ongeveer vijftig charters, waaronder vele zeer belangrijke, voor ons Charterboek op te doen. Zij zijn meest alle van de XIII^{de} eeuw; want hooger klimmen de Hollandsche oorkonden in het Rijks-Archief (*General Record Office*) niet op. Aan de welwillende medewerking van den Heer Rijks-Archivaris Mr. DUFFUS HARDY en van de ambtenaren bij de afdeeling van het Britsch Museum wenscht hij het volste regt te laten wedervaren.

Zoo de welwillendheid des Ministers van Binnenlandsche Zaken, uit de medewerking aan den Heer VAN DEN BERGH zoo gereedelijk verleend, niet reeds middagklaar ware gebleken, wij zouden daarvan een nieuw bewijs kunnen aanvoeren in het toestaan van een verzoek, hem door uwen rapporteur in zijne betrekking als Archivaris van het Rijk gedaan. Door Z.Exc. is aan den Heer Archivaris der Provincie, als bewaarder der aan het Rijk behoorende Archieven der Vijf Kapittelen, aanschrijving gedaan de daar aanwezige registers en charters achtervolgens op aanvraage van den Rijks-Archivaris aan het Archief van het Rijk over te maken. Op die wijze zijn door ons het *liber catenatus* en *pilosus* onderzocht en geëxcerpeerd, benevens een afschrift van onderscheidene, waaronder thans zoo het schijnt verlorene, charters door KASPAR BURMAN bijeen gebragt. De charters dier kapittelen zijn ons in originali overgemaakt en nog berusten die van het Kapittel van St. Marie voor een gedeelte onder ons. Met het onderzoek van de charters van St. Jan, welke wij eerstdaags te gemoet zien, zal onze arbeid voor dit gedeelte voltooid zijn. Hoogst belangrijk zijn voor tekstverbetering en voor verrijking onzer verzameling die mededeelingen geweest. Maar wij mogen ons daarop niet beroemen, zonder de op-

regtste dankbaarheid te betuigen aan de vaardigheid en onbekrompene wijze waarop de heer Archivaris, Dr. P. J. VERMEULEN, aan de hem gedane aanschrijving heeft gehoor gegeven. Door de bijgevoegde lijsten en verstrekte inlichtingen heeft hij ons onze taak op de meest voorkomende wijze verligt.

Even veel dank is de Commissie aan een anderen Archivaris, den Heer Mr. J. P. VISVLIET, verschuldigd. De volgens zijne aanwijzing in het provinciaal Archief van Zeeland berustende charters, waarvan wij de opneming in ons Charterboek wenschelijk achten, heeft hij met de uiterste zorg gekopieerd, zonder daarvoor enige kosten in rekening te brengen. Dit niet alleen: hij heeft ons beloofd zijnen invloed aan te wenden, om ons de charters zelve over te zenden, zoo er bij ons eenige bedenking over de juistheid zijner lezingen mogt ontstaan en ons aangeboden de stukken, wanneer zij eenmaal in drukproeven waren gebragt, naar de oorspronkelijke te verbeteren. Het spreekt van zelve dat wij ons bijveren zullen van zoo nuttige aanbiedingen, mogt het noodig zijn, gebruik te maken.

Een andere dankbetuiging komt toe aan den Heer KONING, Dijkgraaf van Drechtland te Enkhuizen. Reeds eenige jaren geleden had ons de Heer Mr. G. J. A. FABER den inhoud van een folio HS., bevattende de handvesten van Drechtland sommierlijk medegedeeld. Op onze aanvraag om kopij van enkele stukken heeft ons de Heer KONING het HS. zelf toevertrouwd. Het HS. is van latere dagtekening en bevat weinige stukken, die ons niet van elders, hetzij uit originelen, hetzij uit oudere registers bekend waren. Een echter dier stukken was belangrijk en van elders onbekend. Het betrof de nederzettingen van de Friezen te Woubrugge in het gebied van DIRK VAN POELGEEST, omstreeks het midden der XIII^{de} eeuw, en mogt alzoo een nuttige bijdrage tot de geschiedenis onzer verveeningen worden genoemd.

Van den Heer Jhr. J. W. VAN SYPESTEIN, thans adjunct-Archivaris bij Z. M. Huis-Archief, verkreeg uw rapporteur de vergunning om de originelen van twee charters van Koning WILLEM II en zijn broeder en stedehouder FLORIS, door MEERMAN min nauwkeurig in het licht gegeven, af te schrijven.

Door onze medeleden, de H.H. BRILL en Jhr. LINTELO DE GEER, werden ons kopijen toegezonden van de door ons aangewezen oorspronkelijke charters uit het Stedelijk en Provinciaal Archief van Utrecht, onder hun toezigt en naar hunne collatie vervaardigd. Daarmede was de belofte vervuld door hen in een vorig jaar gedaan. Zoowel den Heer VAN SYPESTEIN als onzen geachten Akademievrienden zij hierbij onze dank betuigd.

Wij hebben van de hulp gesproken die ons uit ons eigen Vaderland geboden is; minder gelukkig zijn onze pogingen buiten 's lands geslaagd. Eene reden is wel daarin gelegen, dat onze charterlijst, uit welke oorzaak dan ook, niet in de handen gekomen is, waarin wij die wenschen; doch ook zelfs daar, waar de bezorging dier lijsten door uwen rapporteur was op zich genomen en hij van de uitvoering overtuigd is, vinden wij reden om ons over teleurstelling te beklagen, althans over vertraagde beantwoording onzer vragen. Van twee loffelijke uitzonderingen mogen wij echter gewagen. In de eerste plaats van Dr. EHMK, *Regierungs-Secretär* en uitgever van het *Bremisches Urkundenbuch*. Op aanvraag van uwen redacteur heeft die geleerde bij herhaling ons opgaven verstrekkt, van de in het Bremer Stads-Archief aanwezige charters, tot de Nederlanden in het algemeen betrekkelijk tot op den jare 1482. Naar die opgaven zijn door ons kopyën aangevraagd geworden, welke ons met de meeste bereidwilligheid kosteloos zijn verstrekkt.

Met evenveel erkentelijkheid moeten wij gewagen van

den Heer Bibliothekaris van het Seminarie van Brugge, den kanonnik WENMAER. Gij weet uit onze Charterlijst hoeveel belangrijks uit de Archieven der abdijen van ter Doest en van Duinen er te putten viel voor de plaatselijke geschiedenis van het Oude Zeeland. Wij hebben aan den bewaarder dier schatten, tegen aanbod van betaling, afschriften verzocht tot het jaar 1200. Zij zijn ons insgeleijks kosteloos toegezonden geworden, alleen vergezeld van het tegenverzoek, dat een exemplaar van ons Charterboek, wanneer het uitgegeven was, aan de boekerij van het Seminarie zou worden ten geschenke gegeven. Een zoo gering bewijs van dankbaarheid zal in ruil tegen de zoo ruimschoots ondervondene liberaliteit voorzeker door niemand uwer worden afgeraden.

Uw rapporteur ontving dezer dagen van den Heer Archivaris-Generaal van België, ons buitenlandsch medelid, de verzekering, dat ons eerlang eenige afschriften uit een te Brussel vorhanden cartularium der abdij van Nivelle, vooral tot het voormalig land van Strijen, betrekkelijk zouden worden toegezonden. Met het dringendst verlangen worden die stukken door ons te gemoet gezien, daar zij onder de eerste naar tijdsorde behooren, welke in ons Charterboek zullen worden opgenomen.

Van Dr. MARQUARDT, Director der Herzogl. Sammlungen des Schlosses Friedrichstein in Gotha, waar het oude *liber aureus* der abdij van Epternach berust, werd een allerbelangrijkst afschrift van een Charter van de eerste helft der achtste eeuw, waarbij KAREL MAETEL de kerk van Velzen aan genoemde abdij schenkt, met dankbaarheid ontvangen.

Groote belangstelling hebben in onze onderneming betoond de Archivaris van Hanover, Dr. H. SUDENDORFF, de Magistraat van Stade en Dr. GOERZ, Archivaris te Coblenz.

Van Dr. SUDENDORFF ontvingen wij eene lijst van charters in een Utrechtschen Codex der veertiende eeuw voor-

handen. Wij hebben echter daarin geene aangetroffen, welke van elders onbekend waren, die binnen de lijst van onze raming vielen. Overigens zijn de aanbiedingen van dien Heer, omtrent het ten gebruik stellen van dezen Codex, zoo liberaal mogelijk geweest.

Van den Magistraat van Stade werd ons afschrift toegezonden van een paar charters, in verzamelingen gedrukt, die in ons Vaderland niet of zeldzaam voorkomen. Die oorkonden waren ons echter naar hare origineelen reeds medegedeeld door Dr. EHMK. Wij hebben dus eeniglijk het geachte Stadsbestuur voor de geblekene welwillendheid dank te zeggen.

Ons aanzoek om mededeelingen uit het *Mittelrheinisches Archiv* te Coblenz werd door Dr. A. GOERZ beantwoord met de toezending der afgedrukte bladen van het 2de Deel van het door hem, ten vervolge van Dr. BEIERS arbeid, uitgegeven *Urkundenbuch*. Daarin meende de geachte uitgever dat alles vervat was, wat tot nog toe in het Coblentzer Archief was ontdekt en ons voor onze verzameling kon van dienst zijn.

Eer wij van het berigt, omtrent de hulp ons uit Duitse Archieven verstrekt, afstappen, achten wij ons verpligt te verklaren, dat wij dit welwillend verkeer vooral verschuldigd zijn aan de bemoeijingen van den Baron BODO VON HODENBERG, Hanoversch gezant bij ons Hof. Bij dien man, den zoon van den geleerden uitgever der Verdensche oorkonden, is het *Noblesse oblige* eene waarheid, en zijn diplomatische trekvlugt in ons Vaderland maakt hij zich ten nutte voor grondige studie van de Nedersaksische en Friesche dialekten, in verband met de geschiedenis der verhuizingen dier volksstammen.

De Heer GOETHALS eindelijk te Brussel schreef ons een welwillenden brief, om ons mede te delen, hoeveel zijne rijke verzameling bevatte; dat voor ons oogmerk van dienst

zou kunnen zijn. Maar het was, om een kinderspreekwoord te bezigen: *'Poppetje gezien, kastje digt!* Hij behield zich voor dit alles te gebruiken voor de genealogische werken, welke hij voor zich zelven had opgezet. Eene vrucht dier studiën, zijnen laatsten genealogischen arbeid bood hij echter tevens uwer boekerij ten geschenke aan. Het geschenk is door ons met dankbaarheid aanvaard en aan den Algemeenen Secretaris overgemaakt.

Wij zijn ditmaal uitvoerig geweest in ons verslag met des te meer vrijmoedigheid, omdat wij u met vertrouwen op zeer nabijzijnde resultaten konden wijzen. Met de uitgave der charters, zal steeds het opsporen van nog onbekende vergezeld gaan. Eene oproeping om mededeelingen is nog dezer dagen, op verzoek Uwer Commissie, in de *Staats-Courant* geplaatst geworden. Welke ook de uitkomst onzer nog aanhangige bemoeijingen moge zijn, wij beloven u binnen kort de eerste aflevering van het Eerste Deel van ons Charterboek en wij vertrouwen dat het binnen- en buitenslands zal ontvangen worden, als een ereteeken voor ons Vaderland, voor deze Akademie en voor den verdienstelijken bewerker, die al zijne kennis en krachten besteed heeft aan de toelichting van dit eerste en meest verborgene tijdvak onzer geschiedenis.

*De Commissie voor het Hollandsch en
Zeeuwsch Charterboek.*

R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

G. DE VRIES AZ. *)

P. A. S. VAN LIMBURG BROUWER, Secretaris.

---

*) De drie overige leden der Commissie, de Heeren L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. H. M. DELPRAT en J. DE WAL, werden door kieschheid verhinderd dit rapport mede te onderteeken.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} MEI 1864.

— — — — —
*Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. G. BRILL,
G. H. M. DELPRAT, L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. J. KOENEN,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, C. LEEMANS, T. ROORDA,
L. A. TE WINKEL, S. VISSERING, W. C. MEES, G. DE VRIES AZ.,
L. J. P. JANSEN, M. DE VRIES, W. MOLL, J. H. SCHOLTEN,
J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, J. C. G. BOOT,
en van de Natuurkundige Afdeeling: C. J. MATTHES.*

~~~~~
Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter vermeldt het verlies, dat de Akademie geleden heeft door het onverwachte overlijden van haar Medelid s. KARSTEN. Sedert de oprichting der Letterkundige Afdeeling tot hare Leden behoorende, heeft KARSTEN door het getrouw bijwonen der Vergaderingen en door menige belangrijke bijdrage tot de werken zich die eerwaardig getoond, en door de gaven van zijn verstand en hart zich billijke aanspraak verworven op het voortleven in de nagedachtenis zijner Medeleden.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, aan wien de Se-
VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

cretaris die taak had afgestaan, draagt het eerste gedeelte voor eener met ijver en warmte gestelde levensbeschrijving van Mr. J. BAKE. Hij schetst den overledene als leerling van WYTTENBACH, maar die, zonder aan den leiband van zijnen meester te loopen, veeleer de door L. C. VALCKENAER en D. RUHNKENIUS geopende baan in de beoefening der oude letterkunde insloeg. Hij gaat hem na in zijne trapsgewijze ontwikkeling, en onderzoekt in hoeverre BAKE het ideaal, dat hij zich van den letterkundige gevormd had, genaderd is. Hij schetst, wat BAKE als hoogeeraar te Leiden voor zijne leerlingen geweest is, en hoe uit zijne school mannen zijn voortgekomen, die in verschillende aanzienlijke betrekkingen het vaderland groote diensten hebben bewezen en nog bewijzen. In een tweede gedeelte wenscht de Spreker aan te tonen, wat BAKE voor de wetenschap gedaan heeft.

De Heer TE WINKEL levert eene bijdrage over het voorvoegsel *a* in het Germaansch. Hij vindt in dit praefix, dat in een enkel woord onzer taal nog voortleeft, het bewijs van de oorspronkelijke eenheid der Indo-Germaansche talen en den sleutel tot het vinden der waarde van het augment in de Grieksche en Sanskritische werkwoorden. Hij toont aan, dat het woord eene aanwijzende kracht heeft, en dat de verschillende beteekenissen, waarin het voorkomt, alle natuurlijk uit de grondbeteekenis voortvloeien, welke is die van verwijdering, even als in het Latijnsche *a*, *ab*, en ons *af*. Hij wijst aan, hoe er een overgang van de eene beteekenis tot de andere te vinden is, en treedt in een onderzoek van de woorden met *a* zamengesteld, die voorkomen in de glossen van LIPSIUS. Nevens *a* bestond *an*, (dat echter alleen in ontkennenden zin voorkomt), alsmede *af*, *ab* en *ἀπό*. Uit het gezegde aangaande het praefix *a* komt de Spreker tot het besluit, dat BOPPS denkbeeld over

den oorsprong van het augment uit de *alpha negans* moet verworpen worden, maar dat eene gissing van denzelfden geleerde, dat het augment niets anders is dan het demonstratieve *a*, gene, gindsche, zeer aannemelijk is.

De Heer BRILL kan zich met het medegedeelde wel vereenigen. Alleen veroorlooft hij zich de opmerking, dat *a* oorspronkelijk *af* zal geweest zijn, zoo als in *after* ons *achter* in *achterklap*, oudtijds *asage*, *avesage*. Volgens zijne meening zoude *a* zonder steunende consonant in *e* zijn verloopen, immers niet tot op den tijd van KILIAAN onveranderd gebleven.

De Heer TE WINKEL geeft toe, dat deze beschouwing zich laat verdedigen, maar is van hare waarheid nog niet overtuigd.

Om het vergevorderde uur verzoekt de Heer LEEMANS vrijheid, om zijne aangekondigde bijdrage in de volgende Vergadering te leveren. Deze wordt verleend.

De Heer G. DE VRIES AZ. biedt voor de boekerij aan een exemplaar van zijne bijdrage tot de kennis van den waterstaat, getiteld: *De zeeuweringen en waterschappen van Noord-Holland*, Haarlem 1864, en de Heer M. DE VRIES de 17de en 18de Aflevering van J. VAN MAERLANTS *Spiegel Historiael*, met welke dit werk compleet is. Tevens geeft hij met dankzegging terug het belangrijke handschrift uit de boekerij der Akademie, dat voor het grootste gedeelte zijner uitgave tot grondslag heeft gestrekt. Het handschrift is op kosten van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde in een fraaien antieken band gebonden, daar de vorige band door het menigvuldig gebruik veel geleden had.

(176)

De Heer LEEMANS bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst zijn ingekomen twee fraaije photographiën van de oude onlangs gesloopte kerk te Renkum, aangeboden door den Heer R. CROMMELIN, aldaar woonachtig.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

OVER HET
VOORVOEGSEL A- IN HET GERMAANSCH.
DOOR
L. A. TE WINKEL.

Mijne Heeren,

Bekend is de vergelijking, die HORATIUS maakt tusschen het verdorren en afvallen der bladeren van het woud en het verouderen en in onbruik geraken van de woorden eener taal. Wat hij in de taal van Latium had waargenomen, is ook in die van Nederland op te merken. De geschriften van vroeger dagen bieden eene menigte woorden aan, die thans niet meer gehoord noch verstaan worden, maar alleen den onderzoeker der oudheid bekend zijn; en eene vergelijking met verwante talen maakt het meer dan waarschijnlijk, dat er vele zijn geweest, die volstrekt geene sporen hebben nagelaten.

Er is nog eene soort van woorden, die men verouderd mag noemen. — Evenals men in de lente tusschen het frissche loof van een krachtigen eik hier en daar een verdord blad opmerkt, dat tot de vorige vegetatie behoort, maar door den winterstorm gespaard is, zoo treft men in eene taal te allen tijde enkele woorden aan, wier verbasterde vorm en onzekere beteekenis duidelijk toonen, dat zij eigenlijk niet tot het tegenwoordige, maar tot een vroeger tijdperk behooren en eerlang bij het volk vergeten

zullen zijn. Tot deze soort moet ook het praefix *a-* gerekend worden. De bloeitijd van dat voorvoegsel ligt duizend jaren achter ons; — geen wonder dus, dat het, hoewel nog bestaande, sinds lang misvormd en miskend was, en in onze dagen als op nieuw moest worden ontdekt. Ons geacht medelid **DE VRIES** herkende het voor weinig jaren in *amechtig*, een woord, dat zelfs door **BILDERDIJK** niet meer verstaan en voor *ademhechtig* aangezien was. Het is gevormd van het geheel verouderde *a-macht*, onmacht, bestaande uit *macht* en het voorvoegsel *a-*, in ontkennenden zin genomen. Later mocht ik hetzelfde *a*, maar in eene andere beteekenis, opmerken in een woord, dat bij onze beste schrijvers der 17de eeuw, ofschoon toen al onder bijna onherkenbaren vorm, menigmaal voorkomt, doch thans, uit de algemeene spreek- en schrijfaal verbannen, misschien alleen nog hier en daar in den mond van minder beschaaften leeft, en dan *oubollig*, *hobollig* of *holbollig* kan luiden. Het is eene verbastering van *a-bolgig*, waarvan straks nader.

Andere levende woorden, met het bedoelde voorvoegsel gevormd, zijn mij niet bekend, en bestaan er waarschijnlijk niet. Ik zou het dan ook niet onder uwe aandacht hebben willen of durven brengen, Mijne Heeren, indien het mij niet toescheen, behalve als overblijfsel der oudheid, in twee opzichten merkwaardig te zijn. Wel geen woord toch bewijst meer overtuigend de oorspronkelijke eenheid der Indo-Europeesche talen en onze verwantschap met de bewoners van Indie en Iran, Hellas en Italie; en de kennis van de verschillende beteekenissen, die de Germanen aan dit *a-* verbonden, verspreidt een nieuw licht over de eigenlijke kracht en waarde van het augment der Grieksche en Sanskritsche werkwoorden, en kan misschien strekken om den twijfel dienaangaande, zoo al niet geheel op te heffen, dan toch eene schrede nader aan het einde te brengen.

Het is in die overtuiging, Mijne Heeren, dat ik voor eenige oogenblikken om uwe welwillende aandacht verzoek, wanneer ik met U de verschillende opvattingen van ons voorvoegsel in het Germaansch doorloop; U vervolgens zijn bestaan in het Grieksch, Sanskrit en Latijn herinner; om eindelijk de twee uiteenlopende gevoelens, betreffende de oorspronkelijke beteekenis van het augment aan de door ons verkregene uitkomsten te toetsen. Vooraf echter moet ik een onderwerp van meer algemeenen aard aanroeren, ten einde een paar opmerkingen te kunnen maken, die de woordsoort betreffen, waartoe ons achtervoegsel behoort, en die mij straks te stade moeten komen.

Wanneer men de beteekenissen der zoogenaamde redeelen onderling vergelijkt, dan komt men al spoedig tot het bewustzijn, dat niet slechts de interjecties, die door sommigen niet eens voor eigenlijke *woorden* erkend worden, eene geheel bijzondere, van alle overige zeer onderscheidene soort uitmaken, maar dat ook de beteekenissen der substantieven, adj ectieven en verba van een geheel anderen aard zijn, dan die der pronomina, praeposities en conjuncties, en dat de adverbia zich deels aan de eerstgenoemde soorten, deels aan de laatstgenoemde aansluiten. Het is voor de etymologie volstrekt noodzakelijk en voor de geheele grammatica hoogst nuttig dat onderscheid in het oog te houden en de woorden eener taal — de interjecties niet medegerekend — in twee groote afdeelingen te scheiden; men heeft daarom ook reeds benamingen voor de twee afdeelingen uitgedacht. De eerste, welke de nomina en verba omvat, heeft men vrij eenparig *begripswoorden* genoemd. Deze eenparigheid bewijst m. i., dat men het ook omtrent de natuur van de woorden dezer afdeeling vrij wel eens is.

Geheel anders is het gesteld met de tweede afdeeling.

De verschillende benamingen *redewoorden*, *betrekkingwoorden*, *vormwoorden*; *modale woorden*, *pronominale woorden*, *subjectieve woorden*, *demonstratieve woorden*, wier beteekenis zicht niet zoo dadelijk alle in overeenstemming hadden brengen, tonnen maar al te duidelijk, dat hier verschil van zienswijze bestaat, en dat het algemeene, het gemeenschappelijke in de natuur van de woorden dezer afdeeling niet klaar voor oogen ligt. Men bemerkte terstond, dat de meeste naamgevers eenzijdig zijn te werk gegaan, de eene of andere soort op den voorgrond geplaatst, en naar deze de geheele afdeeling genoemd hebben, met voorbijgang van de overige en met miskenning van het wezen der gezamenlijke soorten. Dit verwijt is niet ten volle toepasselijk op de laatst vermelde benaming, *demonstrativa*, die het eigenaardige van verre weg de meeste der bedoelde woorden juist uitdrukt, èn, mits men *demonstratief* figuurlijk opvat, met alle in overeenstemming kan gebracht worden. Dit zal blijken bij ons onderzoek naar de natuur van de woorden der tweede afdeeling, waar wij niet geheel buiten kunnen, omdat ons voorvoegsel, dat wij ook als op zich zelf bestaand woord zullen leeren kennen, er stellig toe behoort. Zulk een onderzoek heeft, mijns wetens, nog niet plaats gehad. Het is mijn voornemen niet het hier ten einde te brengen, ik zou dat misschien niet eens kunnen doen, maar ik wil slechts zoo veel opmerken als voor mijn doel volstrekt onontbeerlijk is. De benaming *demonstratieve woorden* zou men misschien in onze taal gevoeglijk door *aanwijzingswoorden* kunnen overbrengen, eene uitdrukking, waarvan ik mij voorloopig zal bedienen, tot dat men eene betere zal hebben bedacht.

Bij het onderzoek naar den aard der aanwijzingswoorden dan, moet de benaming *begripswoorden*, die men na genoeg algemeen aan de andere afdeeling toekent, ons den weg wijzen. Het is duidelijk, dat *begrip* hier niet geno-

men wordt in den strengen zin, dien de Logica en de Metaphysica er aan hechten, welke door een begrip iets eenigs en onveranderlijks verstaan, een onverbeterlijk ideaal. Wij hebben hier te doen met de gewone, dagelijksche opvatting, welke tevens in de Grammatica de gebruikelijke is. Volgens deze vormt zich ieder mensch van alles, wat hij maar eenigzins kent, eene voorstelling, die hoe scheef, hoe gebrekkig of overladen ook, voor hem geldt als de welgelijkende, minder of meer volledige afbeelding, als het *begrip*, der werkelijkheid.

Duidelijkheidshalve zal ik eerst van de samengestelde begrippen spreken. Deze hebben eenen inhoud, die uit verscheidene elementen bestaat, in den regel zeer veranderlijk is, en afhangt van allerlei oorzaken, als van de scherpte der zintuigen, van het verstand en het oordeel, van de opvoeding, het onderwijs, de levensomstandigheden en de richting der studien van elk individu. Zoo heeft de orkestmeester stellig een beter begrip van eene symphonie dan een doofstomme; de kunstenaar, die chronometers vervaardigt, een beter begrip van een uurwerk dan de schaapherder, voor wien het luiden der dorpsklok of het ondergaan der zon het teeken is, dat zijn dagwerk ten einde spoedt; een lid van den Hoogen Raad een beter begrip van een rechtsgeding, dan een twistzieke boer, beter dan hij zelf had, toen hij voor de eerste maal den tabbaard aantrok, en veel beter dan toen hij in de Latijnsche School eene oratie van CICERO of DEMOSTHENES moest vertalen.

De veranderlijkheid van de beteekenis der meeste begripswoorden hangt samen met de wijze, waarop de begrippen verkregen worden. Deze toch worden zelden op eenmaal gevormd, maar meestal langzamerhand en bij gedeelten. Bij iedere min of meer oplettende waarneming van eenzelfde voorwerp of van eenzelfde verschijnsel merkt men nieuwe bijzonderheden op, die men telkens aan den naam,

aan het *woord*, verbindt en als het ware vasthecht. Dit, het *woord*, wordt daardoor de bewaarder en tevens de vertegenwoordiger van de verkregene kennis, van het *begrip* in zijn geheelen omvang. De inhoud der beteekenis van een begripswoord kan derhalve bij sommige individuen zeer groot zijn, zoo groot, dat hun geest dien onmogelijk op eenmaal kan omvatten. Dit moet b.v. bij velen, en juist bij de kundigsten het allermeeest, het geval zijn bij woorden als *mensch*, *stoomwerktuig*, *veldslag*, *staatsbestuur*, *wiskunde*, *geschiedenis* en dergelijke. Men kan, als men met zijne gedachten bij zoodanige woorden verwijlt, zich achtereenvolgens de verschillende deelen van hunne beteekenis vertegenwoordigen, en zodoende de geheele voorstelling voor zijnen geest laten voorbij trekken, gewoonlijk geschieht zulks niet, en blijft de voorstelling onder het denken en spreken onvolledig.

Bij de eenvoudige begrippen — het woord ook hier in zijne dagelijksche beteekenis genomen — is dat alles natuurlijk eenigszins anders. Doch ook zij hebben eenen inhoud, en deze is evenmin volstrekt onveranderlijk. Hun inhoud is steeds eene geheel zinnelijke voorstelling, de herinnering eener aanschouwing, of liever om mij juist uit te drukken: de aanschouwing van eene aanschouwing, b. v. van eene kleur, een geluid, een reuk, een smaak, een gevoel. Dat men zulke indrukken niet altijd volkomen goed opvat, dat ook zulke begrippen niet altijd juist zijn, blijkt uit de niet ongewone verwarring van weinig verschillende kleuren, geluiden, smaken, reuken enz. Ook eenvoudige begrippen hebben derhalve eenen inhoud, dien men zich kan voorstellen, en die bij herhaalde waarneming voor verandering en verbetering vatbaar is.

Houdt men het opgemerkte in het oog bij de beschouwing van de woorden der tweede afdeeling, dan blijkt hun verschil met de begripswoorden duidelijk. Bij de aanwij-

zingswoorden vinden wij geen eigenlijk gezegden inhoud, niet iets, dat men zich zinnelijk voorstellen kan, of dat uit deelen bestaat, die voor vermeerdering vatbaar zijn; maar iets eenvoudigs én onveranderlijks, dat door den geest op eenmaal en geheel en al omvat en begrepen wordt. Wie toch kan zich b. v. eene zinnelijke voorstelling maken van de beteekenis van *de* of *het*, van *mijn* of *dit*, van *niemand* of *niets*, van *op* of *onder*, van *omdat* of *indien*? Als men die woorden eenmaal verstaat, dan verstaat men ze volkomen. Als men eens weet, dat *mijn* te kennen geeft, dat zekere bedoelde zaak tot den spreker in verband staat; dat *hier* op de ruimte in zijne nabijheid wijst; dat *dewijl* aankondigt, dat het volgende de oorzaak van het voorafgaande is, dan kan ook het langste leven, de rijkste ervaring en het diepzinnigst nadenken niets aan die beteekenissen toevoegen of verbeteren. Voor den tachtigjarigen taalgeleerde heeft *hier* nog denzelfden zin als voor den knaap van vier jaren, alleen omdat de beteekenis eenvoudig, voor geene verandering of vermeerdering vatbaar is.

Men versta mij echter wel. Ik wil niet zeggen, dat een aanwijzingswoord niet geheel van beteekenis zou kunnen veranderen, de taal levert er ontelbare voorbeelden van op; doch dan heeft er geene wijziging, maar eene geheele verwisseling van begrippen plaats. De nieuwe beteekenis moge aan de oudere nauw verwant blijven, zij is niet beter of slechter, niet vollediger of gebrekiger dan deze; zij is eene geheel andere geworden. Het begrip *proces* zal bij een lid van den Hoogen Raad juister en vollediger wezen dan bij den jeugdigen praktizijn, in den grond is het hetzelfde gebleven; doch toen *opdat*, hetwelk in het Middelnederlandsch in den zin van *indien* gebezigd werd, zijne hedendaagsche beteekenis, die van *ten einde*, aannam, toen had er geene wijziging, verbetering of volmaking van het oude begrip plaats, maar eene vervanging door iets geheel nieuw.

Het opgemerkte onderscheid tusschen de begrips- en de aanwijzingswoorden is de oorzaak van een ander verschil, dat ik hier op den voorgrond moet plaatsen. De uitwerking van een aanwijzingswoord op den hoorder of lezer is niet van denzelfden aard als die van een begripswoord, maar staat tot deze in de verhouding van *aanwijzen* tot *beschrijven*. Bij een wijzen met den vinger weet men terstond, welke persoon of welk voorwerp bedoeld wordt; bij eene beschrijving is nadenken en toepassing der opgegeven kenmerken noodig. Evenzoo werken de aanwijzingswoorden plotseling, men gevoelt hunne gansche beteekenis op eenmaal, terwijl de begripswoorden, gelijk wij gezien hebben, in den regel nadenken vereischen, als men hunne geheele beteekenis bevatten wil.

Neemt men *aanwijzen* in dezen, zeker wat ongewonen zin, dan is de benaming *demonstrativa* voor alle woorden dezer afdeeling, zonder onderscheid, volkommen gepast. Doch zij is buitendien reeds genoegzaam gerechtvaardigd door de waarneming, dat de groote meerderheid der daartoe behorende woorden inderdaad *aanwijzend* zijn, ook wanneer men dit woord in den gewonen zin neemt, en dat de overige eigenlijk niet aanwijzende toch van zulke aanwijzende zijn afgeleid. De meesten staan werkelijk gelijk met eene aanwijzing van een persoon of een voorwerp, eene plaats of eenen tijd, eene hoedanigheid of eene wijze, en zij gaan bij eene levendige voordracht niet zelden van wijzende gebaren vergezeld. Men denke slechts aan *ik*, *gij*, *hij*, *zij*, *wij*, *dit*, *dat*, *dese*, *die*, *gene*, *mijn*, *zijn*, *hun*, *haar*, *hier*, *daar*, *ginder*, die bepaalde personen, voorwerpen of plaatsen aanwijzen; aan *zulk*, *zoodanig*, *dus*, *zoo*, *zus*, die de opmerkzaamheid heenleiden op eene hoedanigheid of wijze, die men voor oogen ziet, of die zoo even omschreven is. Ook de beteekenis der bijwoorden van richting en der voorzetels, zoolang deze eene betrekking in de ruimte

uitdrukken, laat zich door wijzen aanduiden; b.v. die van *op, neer, vooruit, achteruit, hierheen, daarheen, van, naar, boven, beneden, in, uit, door, langs* enz.; en het behoeft naauwelijks herinnering, dat de temporale en causale adverbia en praeposities niets anders zijn dan uitdrukkingen van plaats en richting, op tijd en oorzakelijk verband toegepast.

Er bestaan echter in de tweede afdeeling ook woorden, die niet in eigenlijken zin *aanwijzend* kunnen heeten; het meerendeel zijn voegwoorden. Zij hebben nochtans alle eene eenvoudige beteekenis, en zijn, op zeer weinige uitzonderingen na, uit louter aanwijzende woorden, te weten uit voornaamwoorden en voorzetels samengesteld of er van afgeleid. Ik behoef slechts te herinneren aan *daar, doordien, indien, nadien, omdat, opdat, nadat, voordat, desniettemin, uit dien hoofde, nademaal, intusschen* enz.

De weinige, waarbij het begrip van aanwijzing ook in de etymologie ontbreekt, zijn begripswoorden, die tot den rang van aanwijzingswoorden zijn afgedaald. Zij zijn van de oorspronkelijke aanwijzingswoorden lichtelijk te onderscheiden. Daar zij van latere vorming zijn, behooren zij niet tot de grondtaal, en komen zij doorgaans slechts in één bijzondere taal, op zijn hoogst in twee of drie tongvallen voor, maar worden in de overige verwante talen door woorden van geheel anderen vorm vervangen. Een paar voorbeelden zullen dat duidelijk maken. *Wellicht* is zulk een woord uit begripswoorden gevormd; maar het is ook uitsluitend Nederlandsch. Immers het Hoogduitsch erkent geen *wohlleicht*, het Deensch en Zweedsch geen *vellet* of *vällät*, even weinig als het Fransch een *bien légèremen*t of het Latijn een *bene leviter*. *Veellicht* heeft alleen in het Hoogduitsche *vielleicht* een evenbeeld, en *misschien* slechts in het Deensche *maaskee*. De overige verwante talen hebben voor hetzelfde begrip uitdrukkingen van geheel anderen aard;

immers *fortasse*, *forsitan*, *ἴσως*, *τάχα*, *peut-être*, *perhaps*, *kanske*, *kanhända*, *till öfventyrs* enz. hebben met de genoemde Nederlandsche woorden niets dan de beteekenis gemeen.

Uit het aangevoerde meen ik te mogen besluiten, dat *wijzen* de beteekenis is, die aan alle woorden der tweede afdeeling ḏf werkelijk nog toekomt, • ḏf oorspronkelijk toe-kwam, en dat andere minder zinnelijke opvattingen er slechts overdrachtelijke toepassingen van zijn. Maar dan volgt ook, dat, zoo een woord in meer dan ééne beteekenis voorkomt, de aanwijzende voor de eerste, de oudste, de oorspronkelijke te houden is. Alleen bij de verklaring van enkele jongere, lichtelijk te herkennen uitdrukkingen, van begripswoorden afgeleid, zal men omgekeerd moeten van te werk gaan.

Na deze onvermijdelijke uitweiding kunnen wij tot ons voorvoegsel terugkeren. Ik heb er een bloeitijd aan toegeschreven. Men zal die uitdrukking niet overdreven vinden, wanneer ik herinner, dat in de oudere Germaansche talen meer dan 700 woorden worden aangetroffen, die er mede beginnen. Het heeft daarin verschillende beteekenis-sen, die schijnbaar ver uiteenlopen, doch wel bezien zeer natuurlijk uit elkander voortvloeien. Daaronder is er geene, die zweemt naar eene voorstelling, hoedanig wij bij de begripswoorden hebben aangetroffen. Ook in vorm is ons praefix *a-* wel zoo eenvoudig mogelijk; het draagt geene kenmerken, die afleiding verraden, het komt in bijna alle verwante talen voor, moet dus ook in de Indogermaansche grondtaal hebben bestaan, en behoort derhalve tot de allerdoudste aanwijzingswoorden. Ik acht mij uit dien hoofde allezins gerechtigd, om zijne demonstratieve beteekenis voorop te zetten en als zijne eerste, als zijne grondbetee-kenis te beschouwen; het belang hiervan zal straks blijken.

De demonstratieve kracht van *a-* bestaat niet in het aan-

wijzen van een voorwerp, eene plaats of een tijd, maar in het aanduiden van de richting eener beweging, die zich van den spreker of van zeker voorwerp verwijdert; het betekent *verwijdering*, hetzij uit de nabijheid, hetzij uit het binnenste van iets. In den eersten zin treft men het o. a. aan in ags. *acerran*, afkeeren, *adrifan*, wegdriven, van zich afdrijven, *adōn*, afdoen, wegdoen, *alaedan*, wegleiden, henensleiden; *afyrran*, wegnemen, verwijderen; *awandan*, afwenden; in osaks. *awican*, afwijken, verlaten; *alēdan*, afleiden, wegleiden; in ofri. *aweka*, afwijken, verlaten enz. Opmerking verdient, dat *a-* in deze opvatting bijna overal kan vervangen worden door ons *af*, hoogd. *ab*, deensch en zweedsch *af*, en door lat. *a*, *ab* in *avertere*, *abducere*, *abire*, *abigere*, enz.

In de tweede opvatting, in den zin van *verwijdering* uit het binnenste van iets, komt *a-* voor in osaks. *agan-gan*, uitgaan; *ahlōpan*, uitspringen; *ageban*, uitgeven, uitleveren; *aciosan*, uitkiezen; in ags. *adelfan*, uitdelen, *adrifan*, uitdrijven, *afaran*, uitvoeren, *ageotan*, uitgieten. Hier moet niet voorbijgezien worden de overeenkomst van *a-* met ons *uit-*, en met lat. *e*, *ex* in *exire*, *exsilire*, *edere*, *eligere*, *effodere*, *expellere*, *educere*, *effundere* enz.

Uit het begrip *verwijdering* vloeit onmiddellijk de tweede hoofdbetekenis van ons voorvoegsel voort, namelijk die van *'berooving* en *gemis*. Het *wegnemen* van, het *uitnemen* uit iets is eene *berooving* van dat iets; men *wordt beroofd* van hetgeen *weg-* of *uitgaat*; en het een en ander veroorzaakt *gemis*.

De eerstgenoemde begrippen staan tot de tweede in de verhouding van oorzaak tot gevolg, die, gelijk uit de Rhetorica bekend is, dikwijls tot eene overdrachtelijke toepassing van woorden en uitdrukkingen aanleiding heeft gegeven. Wij hebben dus met de metonymia *causa pro effectu* te doen bij al die woorden, waarin *a-* berooving, gemis,

ontkenning van het aanwezig zijn uitdrukt. De overdracht is o. a. duidelijk zichtbaar bij osaks. *awerdian*, bederven, eigenlijk van *werdh* (waarde) berooven; bij ags. *abethecan*, de bedekking wegnemen, dus ontblooten.

Langs dien weg kreeg ags. *amōd* de beteekenis van *zonder mōd* (verstand), zonder verstand, onverstandig; ohd. *avarō* die van *zonder verf* of *kleur*, kleurloos, *aherz* die van *zonder hart*, verstandeloos; het ofri. *elive* betekent zonder leven, levenloos, *éfelle* zonder vel, van vel of huid ontbloot, *ebête* zonder boete, *éfretē* zonder vrede.

Ook hier mag de overeenstemming van *a-* met *af* niet worden voorbijgezien. Dit laatste woord heeft ontkennende kracht in *afgrond*, d. i. grondelooze diepte, diepte zonder grond of bodem, en zoo ook in *afgod* en *afgunst*, zoover als *ongod*, *ongunst*.

Ons bijw. *uit* komt niet in ontkennenden zin voor, maar wel het Latijnsche *ex*; b. v. in *excornis*, zonder horens, *exossis*, zonder beenderen, *excors*, zonder hart of verstand. Het werkwoord *exanimare*, ontzielen, vormt de brug om van het begrip *uit* tot dat van *berrooving* te komen. De verwantschap van *a-* met *uit* wordt insgelijks bevestigd door het Ohd., waarin *a-* afwisselt met *ur-*, dat *uit* betekent; b. v. in *awikki* en *urwikki*, zonder wegen, *aherz* en *urherz*, beide vertalingen en navolgingen van *excors*.

Ik heb u op die overeenkomsten gewezen, Mijne Heeren, omdat zij ons moeten brengen tot de derde hoofdbetekenis van *a-*. In *uitezen*, *uitpraten*, *uitregenen*, *uit-houden* en dergelijke geeft *uit* te kennen, dat de werkingen *lezen*, *praten*, *regenen*, *houden* plaats vinden tot aan zekere grens, waarover zij niet kunnen voortgezet worden, waar zij een einde moeten nemen. Hetzelfde begrip drukt ook *af* uit in *afmaken*, *afwerken*, *afdoen*, en in *zich afwerken*, *zich afbeulen* en andere. Als een boek *uitgelezen*, tot aan de laatste syllabe gelezen is, kan men wel weder

van voren af aan beginnen, maar verder lezen gaat niet; aan een werk, dat *afgedaan*, *afgemaakt* is, valt niet meer te doen of te maken; wie zich *afgewerkt* heeft, kan niet langer; als men eene pijnlijke kunstbewerking heeft *uitgestaan*, dan is zij geëindigd of *afgelopen*. Dit begrip wordt ook door a- uitgedrukt, b. v. in ags. *araedan* uitlezen, in *acwellan*, *afmartelen*, ter dood toe pijnigen.

Hieruit ontwikkelde zich eene vierde hoofdbetekenis. Wanneer eene werking tot het uiterste toe op een voorwerp is voortgezet, dan is dit voorwerp daardoor dikwijls in een anderen toestand geraakt; wij zagen er voorbeelden van in *acwellan*, *doodpijnigen*, en *asla*, *doodslaan*. A- heeft hier, wederom door de overdracht van *causa* op *effectus*, de kracht verkregen om eene verandering van hoedanigheid of toestand te kennen te geven; b. v. in ags. *abitrian*, *ablacan*, *abrendian* enz., die bitter-, zwart-, blindmaken beteekenen. Bedenkt men tevens, dat naast de genoemde en dergelijke woorden met a- ook *bittrian*, *blacan*, *blendian* enz. zonder voorvoegsel bestaan, die nagenoeg hetzelfde beteekenen, maar dat *feormian*, eenvoudig reinigen, doch *afeormian*, door en door reinigen te kennen geeft, dan lijdt het geen twijfel, of het begrip van *ten einde toe, geheel en al* ligt hier ten grondslag.

Eindelijk heeft a- nog eene beteekenis. Het voortzetten eener werking tot aan het einde toe, het veroorzaken eener algeheele verandering in een voorwerp, onderstelt inspanning en eene krachtige werking. Men denke slechts aan *afbeulen*, *afdoen* enz. Dit deelde aan a- het vermogen mede om intensiteit uit te drukken. Duidelijk merkt men die beteekenis op in ags. *afeorhtian*, van vrees beven, dus zeer vreezen, naast *feorhtian*, eenvoudig vreezen; zoo ook in ohd. *ascrecchi*, overhaasting, hevig opspringen, en in *abulgi*, toorn, groote verbolgenheid, gramschap.

Wien deze overdracht bevreemdend en misschien on-

waarschijnlijk voorkomt, die denke weder aan ons *uit*. In het Middelnederlandsch toch beteekende *uitscone*, *uitgroot*, *uuthovesch*, *uitwel*, enz. hetzelfde als *zeer schoon*, *zeer groot*, *zeer hoofsch*, *zeer wel*.

Neem ik al het bijgebrachte in aanmerking, dan geloof ik het recht te hebben om aan het Germaansche voorvoegsel ten minste vijf beteekenissen toe te kennen, namelijk:

- 1°. verwijdering van of uit iets,
- 2°. berooving en ontkenning,
- 3°. voortzetting van eene werking tot aan zekere grens,
- 4°. verandering van toestand, en eindelijk
- 5°. intensiteit, sterkte eener werking of eener hoedanigheid.

Misschien heeft *a-* nog meer beteekenissen gehad, die mij ontgaan zijn. Niet alleen toch vloeien bij sommige woorden de beteekenissen zoo ineen, dat men niet kan aanwijzen, waar de eene ophoudt en de andere begint, maar bij eenige is de kracht van *a-* vóór als nog volstrekt niet te bepalen, omdat de beteekenis van het stamwoord nog niet vaststaat. Ook wil ik gaarne bekennen, dat ik niet al die 700 woorden heb onderzocht en nageplozen.

Intusschen is het opgemerkte toereikend, om de Nederlandsche woorden, zoo de oudere als de nieuwere, voldoende te verklaren. Vóór ik hiertoe overga, moet ik echter nog twee zaken opmerken, die straks te pas komen. Het eerste is, dat KILLIAAN behalve *a-* ook *au-* en *ou-* schrijft, en de meeste woorden met drieérlei vorm opgeeft; b. v. *aweerd*, *auweerd* en *ouweerd*, *awijs*, *auwijs* en *ouwijs*, *abolghigh* en *oubolghigh*, (zie op *oubolghigh*) enz.

Het tweede punt betreft de quantiteit van *a-*, die niet altijd en overal dezelfde is. Het Germaansche praefix is ongetwijfeld somtijds lang. Dit blijkt vooreerst uit het

Ondhoogduitsch; KERO verdubbelt soms de *a*, en NÖTKEM plaatst er dikwijls een accent op, hetgeen de lengte van den klank bewijst. Het Oudfriesch stemt hiermede gedeeltelijk overeen, en bezigt in *ébête*, *éfelle*, *éfrethe* en *élive*, die lange *é*, waaraan, in *jér*, *slépa*, *déd* enz, onze lange *a* van *jaar*, *slapen* en *daad* beantwoordt. Doch even zeker is het dat *a* in sommige talen of tongvallen kort was. Zeker was dit het geval in de Saksische dialecten. ETTMÜLLER voorziet wel is waar al de honderden Ags. woorden met den circumflex, die bij hem den langen klinker kenmerkt, doch stellig doet hij zulks ten onrechte. BosWORTH, die wel minder scherpzinnigheid bezit, minder goed grammaticus is dan ETTMÜLLER, maar die niet naar theoretische hypotheses, het erkende zwak van *dezen*, te werk gaat, en in Engeland zeker meer Ags. HSS. heeft geraadpleegd dan ETTMÜLLER in Duitschland te zien kon krijgen, verklaart *a-* voor kort, zonder ergens eene dubbele of geaccentueerde *a* op te geven. In het Oudsaksisch van het vaste land was *a-* insgelijks kort.. Bij SCHMIDLER, zoo diplomatisch nauwkeurig in zijne uitgave van den *Héliand*, heeft *a-* nergens den circumflex; en zijn facsimile van den Bamberg-schen codex, dat de lange klinkers door eenen acutus onderscheidt, bevat juist een woord met *a-*, *alettean*, waar het accent gemist wordt. Neemt men hierbij in aanmerking, dat het Oudfriesch, naast vormen met *é-*, er ook heeft, die met *a-* beginnen, en dus den korten klinker vertonen, b. v. *asia*, *aspera* enz., dan moet men besluiten, dat de quantiteit van ons praefix tweeërlei is geweest. Het gewicht van deze, misschien schijnbaar onverschillige, opmerking zal later blijken, voor het oogenblik kan zij dienen om KILIAANS drievalige vormen te verklaren. Immers daar nu de lange *a* niet slechts in geheele streken van Duitschland, maar ook in Gelderland en Overijssel als *oa* of *ao* wordt uitgesproken en daardoor onderscheiden van

de oorspronkelijk korte, die als eene zuivere *a* klinkt, moet hieraan waarschijnlijk de verwarring of verwisseling met *ou* worden toegeschreven, die juist voor eene *w*, maar niet voor de *m* plaats vindt.

Bij de beschouwing van de Nederlandsche woorden met *a*-veroorloof ik mij de vrijheid, er ook die toe te rekenen, welke voorkomen in de tusschenregelige vertaling der psalmen, die tijdens of kort na KAREL DEN GROOTEN gemaakt is, waaruit LIPSIUS zijne bekende glossen heeft getrokken, en waarvan voor de eerste maal in 1816 door P. H. VON DER HAGEN en later door onze landgenooten YPEY en CLARISSE het overgeblevene gedeelte is uitgegeven. Men heeft wel is waar bezwaren gemaakt om die vertaling voor Nederlandsch te verklaren; doch ik meen die bedenkingen voor ongegrond te mogen houden, en zie in één er van juist omgekeerd een krachtig bewijs, dat de glossator een Nederlander was. Later hoop ik de eer te hebben, de quaestie te deser plaatse opzettelijk te behandelen en ons goed recht op die vertaling te bewijzen. Voor het oogenblik zij het genoeg te herinneren — wat zeker niemand betwisten zal — dat de taal van geen stuk uit die hooge oudheid zóó na aan het latere Nederlandsch komt, en dat zij evenmin Saksisch als Hoogduitsch is. Alleen de twintig of vijf en twintig eerste psalmen dragen eene Hoogduitsche kleur, maar zijn ook onmiskenbaar van eene andere hand.

Het eerste woord, dat in aanmerking komt is volgens de glossen van LIPSIUS *aleita*, ook *aleiron* en *aléva* geschreven. Het strekt ten minste drie malen ter vertaling van *reliquiae*. Zoo in Ps. XX, 13, dat in den tekst der Vulgata dus luidt: „*In reliquiis tuis præparabis vultum eorum.*” Ik zou vreezen door eigendunkelijke overzetting dier woorden mij aan heiligschennis schuldig te maken, en vermeld daarom liever, hoe JAN VAN MOERENTORF hier is te werk gegaan. Zijne bijbelvertaling verscheen in 1657 cum

licentia ei approbatione van den Antwerpschen bisschop FRANCISCUS AMBROSIUS CAPELLO. VAN MOERENTORF brengt de genoemde woorden over door: „*In u blevelingen suldy hen aensicht bereyden.*” Hoewel *blevelingen*, voor *reliquiae*, duidelijk genoeg is, beken ik eerlijk, dat ik den zin niet vat. Niet veel verstaanbaarder, voor een leek althans, is het 37ste vers van Ps. XXXVI, waar *reliquiae* wederom door *aleiva*, en bij VAN MOERENTORF door *blevelingen* is verklaard. Iets duidelijker daarentegen klinkt Ps. XVI, 14: „*Et demiserunt reliquias suas parvulis suis.*” De Nederlandsche glossator heeft *aleivon*, en VAN MOERENTORF wederom *blevelingen*, de statenvertaling *overschot*; doch NÖT-KÊR, die *reliquiae* anders doorgaans door *aleiba* vertaalt, bezigt hier de omschrijving: „*daz sie leibton*” (*quae reliquerunt*), en vermeldt dus het verbum, waarvan *aleiba* is afgeleid. Het betekende *laten blijven* en was, ook wat den vorm betreft, het causativum van *liban*, blijven. Het bestond ook in het Goth., Ags., Osaks. en Ofriesch; wij mogen dus veilig uit ons *aleiva* tot het vroeger bestaan van een Ndl. *leivan* of *leivian* besluiten, ofschoon het niet aan te wijzen is. Dit moet dan óók *laten blijven*, *achterlaten*, *verlaten* hebben betekend, welke begrippen eene scheiding onderstellen, gelijk ook blijkt uit het voorvoegsel *af* in goth. *af-lifnan*, overgelaten, achtergelaten worden. Ik meen derhalve aan ons *a-* in *aleiva* den zin van scheiding en verwijdering te moeten toekennen.

Met ontkennende kracht trof men, volgens dezelfde glossen, *a-* aan in *awighi* voor *invium*, woeste plaats, oord, waar geene wegen zijn, in Ps. CVII, 40. De Latijnsche tekst luidt: „*Et errare fecit eos in invio et non in via,*” in onze overzetting: „Ende doetse dwalen. in het woeste, daar geen wegh en is.”

Verandering van toestand wordt door *a-* aangeduid in *aluhti*; gebiedende wijs *aluhtian*, verlichten, voorkomen-

mende Ps. XIII, 4: „*Illumina oculos meos.*” De glossen, ook in het HS. van LIPSIUS zelven, door Prof. PLUYGERS in de academische boekerij te Leiden teruggevonden, geven wel is waar *alhuti*, doch het lijdt geen twijfel, dat deze vorm eene schrijffont is. Alle verwante oudere talen hebben een werk. *liuhtjan*, en NÖTKÈR vertaalt dezelfde woorden door „*Irlichte miniu ougen.*”

Behalve nog een woord, dat ik liever straks opgeef, heb ik nog te vermelden *abulgi*, toorn, *ira*, dat ten minste achtmaal voorkomt, onder andere Ps. LIV, 4, LV, 8, LXVIII, 25. Het is afgeleid van *belgen*. Moet *abulgi*, gelijk schijnt, als hevige of langdurige verbolgenheid, als gramschap, worden opgevat, dan duidt *a* hier intensiteit aan. Doch, hoe men het ook neme, uit de aangevoerde voorbeelden is, geloof ik, genoeg gebleken, dat *a*- ook bij ons in gebruik is geweest in al de opvattingen, waarin wij het bij onze taalverwanten hebben aangetroffen.

Later in het Mnl. komt het alleen in ontkennenden zin voor, behalve in *abolge*. *Amacht* toch' is onmacht, *amachtech* onmächtig, machteloos. Ook in *asaghe*, beuzelpraat, is het ontkennend; immers *asaghe* is zooveel als *onzage*, *onpraat*, en te vergelijken met *ondier*, *onmensch*, *onkruid*, *ontuig* enz.

KILIAAN vermeldt in zijn woordenboek: *abolghe*, toorn, *abolghigh*, toornig; *aweerd*, zonder waarde, gering; *awegh*, woeste plaats; *awijs*, onwijs; *awijsse*, verkeerde wijze, onwijze, ook opgevat als onwijsheid, als scherts of zotternij; en *awijsigh*, ongerijmd en schertsend.

Het Nieuwnederlandsch heeft, gelijk reeds is aangemerkt, van den vroegeren rijkdom slechts twee woorden overgehouden, *amechtig* en *oubollig*; maar ons voorvoegsel werd er sinds lang in miskend. KILIAAN schreef reeds *aelmachtigh* en *amachtigh*; en het is bekend, dat men tot voor weinige jaren in den vorm *amechtig* het woord *adem*

meende te zien. *Amechtig* is door Prof. DE VRIES (*Taal-gids*, I, 247 v.) voldoende afgehandeld; ik stap er dus af, om nog iets aangaande *oubollig* in het midden te brengen. Het was nog in de 17de eeuw zeer in gebruik in den zin van *zonderling*, *dwaas*, *gek*. WEILAND geeft het op als een gebruikelijk woord, en, ben ik wel onderricht, dan hoort men het nog wel hier en daar in den mond van het volk. *Oubollig* is eene verbastering van *abolgig*, toornig, ontstaan toen *abolge* in onbruik geraakte. Dit had in de uitspraak eene verbastering ondergaan, geschikt om het geheele woord onverstaanbaar te maken. Volgens KLIJN was men in zijnen tijd begonnen *oubolge* uit te spreken, evenals *ouweg* en *ouweerd*, voor *aweg* en *aweerd*; en zoo ook *oubolgig* nevens *abolgig*. Geen wonder dat men het woord niet meer verstandt, toen men *abolge* vergeten was. Men dacht alleen aan de somtijds belachelijke gebaren van iemand, die van toorn buiten zich zelven is. Hetzelfde verband, dat er bestaat tusschen de twee verschillende opvattingen van *razend* en *dol*, strekte om aan *oubolgig* de beteekenis van ijlioofdig te geven. Men is *razend* en *dol van* woede, maar ook van krankzinnigheid. Toen nu *oubolgig* de beteekenis van *ijlioofdig* had gekregen, meende men er het woord *bol*, hoofd, in aan te treffen, en daarmede was de verandering van *oubolgig* in *oubollig* gegeven. Doch nu verstandt men *ou* nog niet; men schreef daarom afwisselend *obollig* en *hobollig*, en eindigde met *holbollig*, letterlijk gelijkstaande met *ijl-*, of *ijdelhoofdig*; of, volgens TEN KATE, met „het hoofd op hol hebbende.” BILDERDIJK kende het woord evenmin, en hield *oubolligheid* voor „ave-bolligheid (onvernufstigheid) van ave en bol, hoofd.”

Nu wij de beteekenis en het gebruik van ons voorvoegsel in het Germaansch hebben leeren kennen, kan ik kort zijn bij het behandelen der beide overblijvende punten.

Ik zou u namelijk in de tweede plaats herinneren, dat het ook in verder afgelegene verwante taken bestond. Bedrieg ik mij niet geheel en al, dan hebt gij bij de vermelding van zijne beroovende of ontkennende en van zijne intensieve beteekenis reeds aan de Grieksche alpha, privativum en intensivum gedacht, en evenzeer aan zijn gebruik als ontkennend praefix in het Sanskrit. Ik acht het geheel overtuigend voorbeelden uit de taal van Griekenland aan te halen, maar kan mij niet onthouden u eenige Sanskritische woorden te binnen te brengen, waarin de ontkennende kracht van *a-* duidelijk doorstraalt. Het komt in die taal voornamelijk voor in possessieve en determinatieve composita, door de Indische grammatici *bahuvrīhi* en *karmadhāraya* geheeten; b. v. in *amala*, vlekkeloos, zonder vlek, van *mala*, vlek, hd. *mal*; in *apad*, zonder voeten, gr. ἄπους, ἄποδος; in *abala*, krachteloos, van *bala*, kracht, waarschijnlijk hetzelfde woord, dat in het lat. *de-bili-s* wordt aangetroffen; in *an-anta*, oneindig, van *anta*, goth. *andeis*, einde; in *an-rta*, onwaar, enz.

Volgens BOPP komt hetzelfde praefix, evenzeer in ontkennenden zin, insgelijks voor in het Zend en Armenisch. Hij geeft ook voorbeelden op, die het bewijzen, maar die ik kortheidshalve niet uitschrijven zal. De laatste door mij aangehaalde, *an-anta* en *an-rta*, waarbij men moet bedenken, dat *r* in het Sanskrit een klinker is, herinneren ons, dat het praefix in het Grieksche, Sanskrit en Zend zich onder twee vormen vertoont, als *a-* voor consonanten, als *an-* voor vocalen; doch in het Armenisch alleen onder den laatsten. Daarentegen heb ik in het Germaansch alleen *a-*, nergens *an-* aangetroffen, met één uitzondering evenwel. De glossen van LIPSIUS namelijk bevatten een woord, dat met *an-* begint, in ontkennenden zin genomen. Het 5de vers van Ps. CXXIII (in de jongere uitgave der *Vulgata* CXXIV) luidt aldus: „*Forsitan pertransiit anima*

„*nostra aquam intolerabiliom*,” wat bij VAN MOERENTOEF is overgebracht door: „*By avonturen soude onse Siele ghe-gaen hebben door een ondraechlyck water.*” De Nederlandsche glossator vertaalde *intolerabilem* door *an-nimendeliken*, van *niman*, nemen, in de verouderde beteekenis van lijden, dulden, eigenlijk: *op zich nemen en dragen*, eene beteekenis, die ook aan *kiezen*, d. i. uitnemen, eigen was. *Annimendeliic* is dus zooveel als *on-nemelijk*, dat men niet opnemen en dragen kan. De gedrukte glossen, die van onnauwkeurigheden wemelen, geven het onverstaanbare *annimendeliken* op, maar het HS. geeft duidelijk *annimendeliken* te lezen. Wij hebben hier dus een voorbeeld van den vorm *an-*; doch, vermits, voor zoo veel bekend is, geene andere Germaansche taal een tweede oplevert, en het grondwoord *niman* met eene *n* begint, heeft men hier waarschijnlijk aan eene schrijffout te denken. In geen geval is hier een spoor van het gebruik eener euphonische *n* voor een klinker.

Het verschillend gebruik van *a-* en *an-* maakt, dat zich enige vragen als van zelve aan ons opdringen. Hoe komt het, dat het Armenisch alleen *an-* bezigt; voor een medeklinker, b. v. in *an-gél* (onwetend), even goed als voor een klinker, b. v. in *an-ah* (zonder vrees)? Hoe komt het, dat het Germaansch *an-* niet schijnt te kennen, of, zoo *annimendeliic* al geen schrijffout is, waarom bezigt het dan die *n* in een geval, waar zij voor de euphonie geheel onverschillig is? Is de *n* wel inderdaad, gelijk men beweert, een bloot euphonisch invoegsel, of zijn *a* en *an* beide op zich zelve bestaande vormen, waarvan het Grieksche en het Sanskrit, talen, die voor het welluidende zoo gevoelig zijn, een verstandig gebruik hebben weten te maken? BOPP doet zich de laatste vraag, maar blijft bij het gewone gevoelen, zich beroepend op eene dergelijke invoeging eener *n* in de verbuiging van een aantal Sanskritische woorden.

Ik kan niet zoo gereedelijk met hem instemmen. De inlassching eener *n* in het midden van een woord, b. v. in den instrumentalis *sánu-n-ā*, van *sánu*, zoon, is een ander geval dan haar aanwezig zijn in eene samenstelling, waarin zij wellicht een integreerend deel van het eerste lid uitmaakt; *ananta* behoeft niet te zijn *a + n + anta*, het kan ook *an + anta* wezen, althans zoo het bestaan van *an* als ontkenning kan bewezen worden. Zeker is het, dat het onderstellen van de *n* als bloot euphonisch ons niet ver brengt, niet in staat is om onze vragen op te lossen. Geheel anders wordt het, als men *an* voor een afzonderlijk woord houdt, wel van *a* afgeleid, maar toch etymologisch verschillend. Dan zijn niet alleen de bovenvermelde vragen beantwoord, maar dan zijn ook verscheidene andere verschijnsels verklaard. Bevreemden toch moet het, dat ons voorvoegsel, schijnbaar althans, in het Latijn, Gothisch en Noordsch niet voorkomt, terwijl de verst van elkander gelegen takken; het Sanskrit en de meeste Germaansche dialecten, alsmede het tusschenin gelegene Zend, Armenisch en Grieksch het bezitten. Neemt men *an-* aan als een afzonderlijk woord, als een derivaat, van *a-*, waarop dit zijne negatieve beteekenis heeft overgedragen, zonder die zelf geheel af te leggen, dan vinden wij het terug in het ontkennende Latijnsche *in-*, in het Gothische *un-* en het Nederl. *on-*. Het verwakken der *a* van *an-* tot *i*, *u* en *o* kan niemand bevremden, die de wet van het aequilibrium in de talen kent, en zich herinnert, hoe gewoon de klankverzwakking van voorvoegsels bij ons is, en dat b. v. *be-*, *ge-*, *er-*, *her-*, *ver-*, uit *bi*, *ga*, *ir* en *fra* ontstaan zijn. BOPP zelf twijfelt dan ook geen oogenblik aan de identiteit van *in-* en *un-* met *an-* in het Sanskrit en Grieksch; trouwens geene dier talen heeft een tweede praefix aan te wijzen, waarmede de Latijnsche en Germaansche voorvoegsels overeen zouden kunnen komen. Het zelfstan-

dige bestaan van *an*, als ontkenning, kan, geloof ik, volkomen bewezen worden, indien men ten minste het recht heeft om te beweren, dat een derivaat steeds van een bestaand woord is afgeleid. Streng genomen is dit niet altijd waar, immers als *bestaan* juist hetzelfde moet beteekenen als *in gebruik zijn*. *Onwitsprekelijk* b. v. is ongetwijfeld samengesteld uit *on-* en *uitsprekelijk*, maar dit laatste is wel nooit in gebruik geweest; doch wie zal daarom beweren, dat het volstrekt géén woord is, en voor het taalgevoel niet als zoodanig bestaan heeft? Passen wij die stelling op *an* toe, dan mogen wij zijn bestaan gerustelijk erkennen. Of zou gr. ἀνί, dat de verwijderende kracht met de ontkennende van ἀ-, ἀ- vereenigt, van een ander woord dan *an* gevormd zijn? De grammatici, erkennen, dat het van ἀνί, ἀ- privativum is gevormd, en vermelden daarom de ontkennende beteekenis in de eerste plaats; na het geen wij bij het Germaansche praefix aangaande de natuurlijke opeenvolging der beteekenissen gezien hebben, zou ik hun in bedenking geven, voortaan de verwijderende voorop te zetten. Doch niet alleen het Grieksch ook het Germaansch bezit een van *an* gevormd woord, namelijk ohd. *anu*, *ano*, onrd. *ān*, nhd. *ohne* (zonder), ook in het Middelnederl. onder den vorm *ane* bekend. Het Ohd. kan zelfs een adjetief *anig* aanwijzen, dat *zonder* betekende. Zoo wordt ergens van Christus gezegd: „*Er ist aller sun-, ton anig*,” hij is zonder eenige zonde.

Heeft men derhalve het volste recht om het bestaan van een afzonderlijk *an* te stellen, dan laat alles zich natuurlijk en ongedwongen verklaren. De geschiedenis zal deze zijn:

An behield in het Armenisch zijn oorspronkelijken vorm, doch werd in het Latijn tot *in*, in het Gothisch tot *un* verzwakt; het werd in die talen zoowel voor consonanten als voor vocalen gevoegd, en verdrong zodoende *a*, dat nu geheel vergeten werd.

In het Sanskrit, Zend, Grieksch en de meeste Germaansche tongvallen bleef *a* nevens *an* bestaan; de drie eerstgenoemde maakten van de beide vormen gebruik op eene wijze, die de welluidendheid bevorderde; het Germaansch, minder gevoelig voor euphonie, bezigde *un* zoowel voor klinkers als voor medeklinkers, hetgeen *a* overtollig maakte en oorzaak was, dat het ook hier allengs in onbruik kwam en vergeten werd.

Eene andere vraag, die voor de hand ligt is deze: hoe komt het dat *an*-, *in*-, *un*-, alleen ontkennend worden gebezigd, en niet ook in de overige beteekenissen, die aan *a* eigen waren? Ik geloof, dat het antwoord niet ver is te zoeken, maar gelegen is in de omstandigheid, dat *a* zijne beteekenis *verwijdering* op een ander derivaat heeft overgedragen. Ik heb bij de behandeling van *a* in het Germaansch herhaalde malen opmerkzaam gemaakt op zijne overeenkomst met ons *af*, mnl. *ave*, hd. en lat. *ab*: *acerran*, was *afkeeren*, *avertere*; *alaedan*, *afleiden*, *abducere*; *adri-fan*, *afdrijven*, *abigere*; ohd. *akerzali*, vergetelheid, betekende hetzelfde als onl. *afgetali*, en wisselde af met ohd. *abkezzali*; *aherz*, zonder hart, en *amód*; zonder moed, staan gelijk met ons *afgrond*, zonder grond, en met goth. *afguds*, zonder God, goddeloos; *avesaghe* is bij KILIAAN hetzelfde als *asaghe* in het Mndl. *Abnormis* en *absonus* in het Latijn; *ἀκόρης*, zonder haar, in het Grieksch, en *apabhi*, zonder vrees, in het Sanskrit, zijn ontkenningen met *ab*, *ἀκό* en *apa*. Het is dus niet te loochenen, dat *af*, *ab*, *ἀκό* en *apa*, niet alleen de oorspronkelijke beteekenis *verwijdering*, maar ook de *ontkennende* met ons *a* gemeen hebben; is het ongerijmd die praeposities *af* te leiden van *a* als den stamvorm? BOPP aarzelt niet zulks te doen, en verklaart ze zonder bedenken voor derivaten van *a*, te eer omdat het nog een bijwoord *awa* heeft opgeleverd, dat insgelijks *verwijdering* beteekent. Kan het verwonderen, dat *a* ééne zij-

ner beteekenissen op den vorm *apa* overdroeg, terwijl het eene andere op *an* had overgedragen? Maar dan wordt het quaestieus of lat. *a*, gelijk men gewoonlijk beweert, voor eene verkorting van *ab*, of wel *ab* voor een derivaat van *a* te houden is. In het laatste geval, zou in het Latijn het afwisselend gebruik van *a* voor consonanten en *ab* voor vocalen nagenoeg overeenstemmen met dat van *a* en *an* in het Grieksche en Sanskrit. Dit is echter eene zaak, die ik gaarne aan de classische philologen ter beslissing overlaat.

Heb ik mij niet geheel bedrogen, dan staat het vast, ook na aftrek van alles wat nog twijfelachtig is of schijnt, dat het praefix *a* een der krachtigste bewijzen is voor de eenheid van die talen, die men te zamen genomen den Indogermaanschen taalstam noemt, en tevens voor den gemeenschappelijken oorsprong der volken, die ze spreken of gesproken hebben.

Er dringt zich nog eene vraag op: is *a*, dat, om van de andere talen niet te spreken, in het Sanskrit in samenstellingen alleen negatieve, in het Grieksche bovendien nog intensieve kracht vertoont, in die talen nooit als demonstratief gebezigd? Bij eenig nadenken blijkt die vraag overtuigend te zijn. Negatie is eene zuivere abstractie, waaraan geene realiteit beantwoordt; het begrip van ontkenning ontstaat niet door onmiddellijke waarneming, maar door gevolgtrekking uit waarnemingen. Wie ontkent, dat eene koe kan vliegen, doet zulks niet, omdat hij haar onvermogen werkelijk ziet, maar omdat hij aan vliegende dieren, aan vogels en gevleugelde insecten de werktuigen, tot het vliegen benoodigd, heeft leeren kennen, en deze bij de koe niet aantreft. Elke ontkenning is de uitkomst eener redeneering. Nu bezit wel geene taal oorspronkelijke uitdrukkingen voor hetgeen niet onder de zinnen valt, voor hetgeen niet kan waargenomen worden. De uitdrukking

der negatie kan dus uit zich zelve niet oorspronkelijk zijn. De algemeenste negatie *na*, *ne*, *ni*, is dan ook volgens BOPP een pronomē demonstrativum. Ook *a* is als demonstratieve stam in gebruik, en vult als zoodanig eeuige ontbrekende casus van *idam* aan. Dit heeft wel is waar meer de beteekenis van *dese*, dan van *gene*, meer die van nabijheid, dan van verwijdering, het begrip dat voor de ontkenning vereischt wordt. Wanneer men echter bedenkt, dat hier weinig of geen regelmaat bestaat, maar eene afwisseling met andere stammen; dat de tegenstelling tus-schen *hier* en *daar* in het Sanskrit niet duidelijk wordt uitgedrukt, zoodat BOPP zegt: „*Was im Sanskrit Dieser „bedeutet, heiszt meistens auch Jener,*” dan behoeft men ook hier op de beteekenis niet te drukken, en dit *a* voor een ander te houden dan de negatie, die verwijdering onderstelt. Doch er doet zich nog iets voor, dat de naar de verte wijzende kracht van skr. *a* zoo goed als buiten twijfel stelt; en dit brengt mij tot het derde punt, dat ik wenschte te behandelen, tot het vraagstuk, betreffende de oorspronkelijke beteekenis van het augment, dat niet alleen in het Grieksche en Sanskrit, maar, volgens BOPP, ook in het Zend en Armenisch voorkomt.

Ik ben in de oudere Grieksche grammatici volstrekt niet te huis, en weet dus niet, of zij ooit over de ware beteekenis van het augment hebben nagedacht en geschreven. Van de latere taalkundigen is, voor zooveel ik weet, BUTTMANN de eerste geweest, die eene gissing heeft gewaagd. Hij hield het voor eene verminkte of althans onvolkomene reduplicatie, en zag in beide twee modificatien van denzelfden aanwas. Deze theorie, die trouwens niets verklaarde, miskende de natuur van het eene zoowel als van het ander, en bleek onhoudbaar te zijn, toen de conjugatie van het Sanskritische verbum bekend werd. In die taal toch luidt het augment steeds *a-*, terwijl de vocaal in de re-

duplicatie de wortelvocaal van het verbum is, nu eens *a*, dan *i*, dan *u*, naar gelang van den stam des werkwoords. Toen men nu volstrekt genoodzaakt was beide te scheiden, werd ook het onderscheid in de beteekenis duidelijk, en begon men in te zien, dat het augment te kennen geeft, dat de werking tot het verledene behoort, maar de reduplicatie, dat zij volbracht, een feit geworden is. Daar het augment in het Sanskrit en Zend altijd *a* luidt, kwam BOPP op het denkbeeld, dat het één was met de *alpha negativum*, en zag hij de tijden, die er mede aangedaan zijn, voor ontkenningen aan van den tegenwoordigen tijd. BENARY en HABTUNG stemden met hem in; doch LASSEN kon zich met die verklaring niet tevredenstellen, en vroeg of voor de „urweltlichen Menschen” *ich sah* zooveel zou geweest zijn als „*ich sehe nicht*.“ Eene netelige vraag, die BOPP ontkende, en trachtte te ontzenuwen door te zeggen, dat het augment niet de werking zelve, maar slechts de tegenwoordigheid ophief. Hij trachtte dit gevoelen smakelijk te maken, door het aanhalen van twee voorbeelden, waar de ontkenning op eene eenigszins bevreemdende wijze is toegepast. Het eene was skr. *an-éka*, bestaande uit de negatie *an-* en *éka*, één, welke samenstelling niet, gelijk men verwachten zou, *nullus*, geen, maar de tegenstelling van *non unus*, d. i. *multi*, betekent. Het andere voorbeeld was *an-uttama*, uit *an-* en *uttama*, de hoogste. Dit betekent *altissimus*, *praestantissimus*, en zou moeten opgevat worden als *qui altissimum non habet, quo nemo altior est*.

De verklaring van *anéka* is buiten tegenspraak de ware, maar die van *anuttama* is m. i. niet boven allen twijfel verheven. BOPP houdt het woord voor een *bahuvrihi*, voor een compositum possessivum, en dan zou het zeker moeten beteekenen: *die geen hoogste heeft*; maar zou men dan niet veleer verwachten *anuttara*, met een comparatief: *die*

geen hogere heeft? Niets dwingt om hier juist een bahuvrihi aan te nemen; volgens den vorm kan het woord even goed een karmadhāraya zijn, en kent men dan aan *an* versterkende kracht toe, dan krijgt het de beteekenis van *allerhoogste, verreweg de hoogste*; de vorm is dan gezond, en de letterlijke beteekenis niet minder in overeenstemming met de gebruikelijke en feitelijke. Wel is waar, dit woord zou het eenige zijn, waarin *an* met versterkende kracht voorkwam; maar waarom zou het Sanskritsche voorvoegsel die beteekenis niet kunnen bezeten hebben; evenzeer als de alpha intensivum in het Grieksch, en *a-* in het Germaansch? En is men wel zoo zeker, dat er geene andere woorden bestaan, waarin *a-* of *an-* slechts tot versterking dient? Men vindt zelden iets, waarvan men het bestaan niet vermoedt. Doch toegegeven, dat beide verklaringen de ware zijn, dan staan de gevallen toch niet gelijk met het gebruik van het augment. Bij *an-ēka* en *an-uttama* wordt iets ontkend, dat werkelijk staat uitgedrukt; doch wat zou het augment kunnen ontkennen? Nemen wij een bekend voorbeeld, b. v. gr. ἀλεγον; wat kan hier door *α* genegeerd worden? Niet de werking zelve, die door den stam *λεγ*, niet de werkende persoon, die door den uitgang *ν* aangeduid wordt; het zou de tegenwoordige tijd moeten zijn, maar deze is door geene enkele letter vertegenwoordigd. Alleen bij de verba met versterkten praesensvorm, b. v. bij zulke die, als *διδωμι*, in het praesens gereduplicateerd zijn, zou men kunnen beweren, dat in het imperfectum *ἰδιδούν* de kracht der reduplicatie ontkend werd; doch wat dan in den aoristus *ἴδων*? Ook zal men wel niet willen staande houden, dat in het plus quam perfectum *ἰδεδώκειν* de reduplicatie, het teeken van het *fait accompli*, wordt genegeerd.

Vervolgens geeft BOPP, doch slechts als bloote gissing, en zonder zijne vroegere stellige bewering terug te ne-

men, eene andere verklaring op. Het augment zou kunnen zijn het demonstratieve *a*, natuurlijk in de beteekenis van *gene*, *gindesche* genomen, dat, als adverbium van plaats op den tijd overgedragen, naar het verledene wijst. Hij beroept zich daarbij op een ander pronominaal woord *sma*, dat bij een praesens gevoegd wordt om eene verledene werking uit te drukken. Deze verklaring is natuurlijk en ongedwongen. Vat men *a-* en gr. *ā-* op als bijwoorden van tijd met de beteekenis van *toen*, *vroeger*, *voorheen* of *dergelijke*, dan worden *ādīdōuv* en *ādāv* gelijk aan *ādīdāpu* τότε or πάλαι; aan *ik toen geef*, of *ik geef toen*, voor *ik gaf*; uitdrukkingen, die wij niet zelden uit den mond van oosterlingen hooren.

Ik vraag, zou BOPP nog geaarzeld hebben aan deze gissing boven zijn eerste beweren de voorkeur te geven, indien hij de bezwaren, die op zijne theorie drukken, ernstig had overdacht, en hem daarbij de beteekenissen van *a* in het Germaansch levendig voor den geest gestaan hadden? Hij kende het Ohd. *a-* als negatie, en tevens in den zin van *uit*; beide beteekenissen waren reeds door GRIMM en GRAFF opgegeven. De zuiver verwijderende, van zich afwijzende kracht, *a = af, ab, āπó*, waarmede het slechts in Saksische en Oudfriesche verba voorkomt, schijnt in Duitschland onopgemerkt te zijn gebleven. Nu wij de afwijzende kracht van *a* als de oorspronkelijke hebben leren kennen, blijft er, dunkt mij, weinig twijfel over, of het augment was oorspronkelijk een adverbium temporale van het verledene.

Nog iets. Waar vermoeden van of twijfel aan identiteit bestaat, is alles, ook het geringste, belangrijk te achten wat tot de beslissing kan bijdragen. Er bestaat ook ten opzichte van de quantiteit overeenkomst tusschen het praefix en het augment. Wij hebben gezien, dat het voorvoegsel in het Germaansch anceps was, tusschen lang en kort

dobberde. Het is bekend, dat zulks ook in het Grieksche het geval is met de alpha privativum, en met het praefix *a-* in het Sanskrit, dat wel met de korte *a* wordt geschreven, doch, naar de verzekering der grammatici, nagenoeg als lange *ā* luidt. Dezelfde tweeslachtigheid bestaat bij het augment in het Sanskrit: het wordt kort geschreven, maar bezit voor het overige de eigenschappen der lange *a*. Immers, wanneer de stam van het werkwoord met *i* of *u* begint, dan heeft er wriddhi, niet guna plaats, gelijk bij de korte *a* pleegt te geschieden, dan ontstaat er *āi* en *āu*, niet *é* en *ø*. Ik meen in deze overeenstemming iets te mogen zien, dat voor de identiteit van het augment en het praefix pleit.

En hiermede, Mijne Heeren, ben ik aan het einde gekomen van de taak, die ik mij had voorgesteld. Is het mij niet gelukt alles tot zekerheid te brengen, ik vertrouw in allen gevallen te hebben aangetoond, dat ons vergeten voorvoegsel nog heden de aandacht der taalkundigen verdient, en niet onverschillig is voor de vergelijking der Indogermaansche tongvallen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} JUNIJ 1864.

— — — — —
Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. G. BRILL,
J. DE WAL, L. J. P. JANSEN, C. LEEMANS, L. A. TE WINKEL,
H. J. KOENEN, H. DE VRIES, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. P. SIX, G. MEES AZ.,
A. REVILLE, G. H. M. DELPRAT, W. MOLL, J. E. GOUDSMIT,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. VAN LENNEP, J. C. G. BOOT,
en van de Natuurkundige Afdeeling: C. J. MATTHES.

~~~~~
Het Proces-Verbaal der vorige Zitting wordt gelezen
en goedgekeurd.

De Secretaris bericht, dat zijn ingekomen twee missieven
van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Bij de eene van 14 Mei l.l. wordt Z. M. goedkeuring
verleend op de benoemingen van de Heeren C. W. OPZOO-
MER en W. MOLL tot Voorzitter en Onder-Voorzitter voor
dit jaar en van den Heer W. G. PLUIJERS tot gewoon lid.
Tevens wordt door Z. M. de afwijking van Art. 7 van het
Algemeen Reglement der Akademie goedgekeurd en mach-
tiging verleend om in soortgelijke gevallen evenzoo te han-
delen.

De tweede van 12 Mei strekt ten geleide van eene mis-

sieve van den Minister van Buitenlandsche Zaken en van den Minister der Nederlanden bij de Duitsche Bondsvergadering, daarbij overleggende een brief van den Heer w. STEPHANUS van Frankfort aan den Main, waarin deze de aandacht der Nederlandsche regering en van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen vestigt op een plan tot uitgave van pasigraphische woordenboeken en voorstelt, dat op Rijks kosten één of twee Nederlandsche taalkundigen zullen afgevaardigd worden, om te München de pasigraphische en alphabetische woordenboeken voor het Nederduitsch te bewerken.

Ten einde de beantwoording van de aanvraag des Ministers te bespoedigen, zijn deze stukken met twee stelen van pasigraphische woordenboeken voor 18 talen door den Voorzitter in handen gesteld eener Kommissie, bestaande uit de Heeren w. G. BRILL en M. DE VRIES.

De Kommissie heeft de zaak onderzocht en brengt bij monde van den eerstgenoemde verslag uit. De Kommissie verklaart, dat het plan om door cijfers eene algemeene schrijftaal in te voeren niet nieuw is en geene aanbeveling verdient, zelfs niet voor telegrammen en berichten, die of door de regering of door partikulieren naar verafgelegen landen gezonden worden. Zij bewijst, door eene oplossing van de door den Heer STEPHANUS opgegeven cijfers, tot welke schromelijke misvattingen dit schrift aanleiding kan en zal geven. Zij stelt daarom voor aan den Minister van Binnenlandsche Zaken als het gevoelen der Akademie kenbaar te maken, dat zij in de toepassing groote bezwaren ziet en raadt het gedane verzoek af te wijzen.

Na eenige discussie wordt dienovereenkomstig besloten.

De Secretaris bericht, dat door den Kardinaal c. a. MORICINI, den dichter van het Latijnsche gedicht *Fraga*, dat

eene eervolle melding bekomen heeft, voor de bibliotheek zijn aangeboden twee bundels Latijnsche gedichten, door hem onder den Arcadischen naam van *Callisthenes Rophoëaticus* in Italië uitgegeven; van den Heer ERNEST PÜTZ, Notaris te Lebach in Pruissen, *Specimina poetica*, Jenae, 1864, waaronder vele goede vertalingen van gedichten van SCHILLER, HOFFMAN VON FALLERSLEBEN en anderen; van DIEGO VITRIOLI, een Latijnsch gedicht; van den Correspondent der Afdeeling B. F. MATTHES te Makasser, eenige Makassaarsche en Boeginesche legenden; van het lid J. HOFFMANN vier verschillende door hem te Leiden uitgegeven werken, alle behorende tot de Chinesche en Japansche letterkunde.

Daarna wordt een brief gelezen van den Heer LUCIAN MÜLLER, Phil. Doctor, te Leiden wonende, die zich doet kennen als maker van het Latijnsche dichtstuk *Semisaecularia libertatis Nederlandiae*, dat ten vorigen jaar ingezonden is ter mededinging naar den prijs uit het Legaat van HOEUFFT. De schrijver beklaagt zich daarin over het ongunstig oordeel der Kommissie, en meent dat door hare aanmerkingen de waarde van zijn gedicht, dat, naar zijne verzekering, uitmuht door zuiverheid van taal en versbouw, niet hoog genoeg is aangeslagen. Hij verzoekt de Akademie zijn gedicht aan eene nieuwe Kommissie ter beoordeling te geven of hem toe te staan het onveranderd voor den volgenden wedstrijd in te zenden.

Nadat enige leden over dit tweeledig verzoek hun gevoelen geuit hebben, wordt besloten aan den schrijver te kennen te geven, dat de Akademie op haar besluit niet kan terugkomen.

Eindelijk bericht de Secretaris, dat hij alles wat betrekking heeft op SIMPLICIUS, *de coelo*, welk werk door het lid s. KARSTEN voor de Akademie zou worden uitgegeven, van de familie van den overledene heeft terug ontvangen, en verzoekt dat de voltooiing van dien arbeid, die reeds zoo-vele jaren is voortgezet en nu grootendeels gereed is, aan een lid der afdeeling worde opgedragen. De Voorzitter verzoekt de Heeren BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en HOLWERDA zich daarmede te willen belasten. De eerstgenoemde wordt echter op zijn verlangen van die taak ontslagen. De Heer HOLWERDA, niet tegenwoordig zijnde, zal nu worden uitgenoodigd om alleen dien arbeid op zich te willen nemen.

Daarna leest de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK het tweede gedeelte zijner levensschets van Mr. J. BAKE voor. Hij beschouwt daarin BAKE's verdiensten als schrijver en uitgever van klassieke schrijvers, toont hoe hij reeds vroeg door het schikken der letterkundige schatten van J. SCALIGER, G. VOSSIUS en J. PERIZONIUS, die op de Leidsche bibliotheek bewaard worden, als ingewijd werd in de werkplaats dier groote mannen, en ook door zijne vrienden, vooral door J. GEEL, tot vorming van oordeel en smaak werd aangemoedigd. Hij wijst op de *Bibliotheca critica nova* en op de *Scholica hypomnemata*, waarin zoovele bijdragen voor de Grieksche antiquiteiten en voor de kritiek van CICERO's werken worden gevonden, en toont, hoe vooral de vorm BAKE trok tot de studie van CICERO, waarvan hij in de uitgaven van *de Legibus* en *de Oratore* en in de verhandeling *de emendando Ciceronis Oratore* rijpe vruchten heeft aangeleverd. Van BAKE's overige schriften staat de spreker meer bepaaldelijk stil bij het in 1846 uitgegeven geschrift over *de vertegenwoordiging der wetenschap*.

Eindelijk wordt hetgeen BAKE voor het Kon. Ned. Instituut en voor deze Akademie gedaan heeft in korte trekken geschetst.

De Voorzitter bedankt den Spreker voor de treffende hulde, die hij aan ons onvergetelijk medelid heeft gebracht, en verzoekt zijn stuk voor het *Jaarboek* van 1864. De Heer B. v. D. BRINK zal het daarvoor beschikbaar stellen.

Om het vergevorderde uur ziet de Heer LEEMANS van zijne spreekbeurt voor ditmaal af.

De Heer JANSSEN oppert een bezwaar tegen eene uitdrukking in het Proces-Verbaal der Vergadering van Februarij l.l., te vinden in de *Verslagen*, D. VIII, bl. 75. Op de aanmerking van den Secretaris, dat hierin geene verandering kan gebracht worden, behoudt de Spreker zich voor om later over het gebruik der photographie tot voorstelling van oude monumenten zijn gevoelen kenbaar te maken.

De Heer VAN DEN BERGH bericht, dat het eerste stuk van het Charterboek ter perse is gelegd; en de Heer LEEMANS, dat de Kommissie voor de oude vaderlandsche kunst eene mededeeling met teekeningen ontvangen heeft van den Heer K. E. SCHIJE, Architekt te Middelburg.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

RAPPORT DER KOMMISSIE

OVER

HET PLAN VAN DEN HEER STEPHANUS.

Het stuk, bij missieve van 12 Mei II. door Z. Exc. den Minister van Binnenl. Zaken aan de K. Akademie van Wetenschappen in handen gesteld, behelst een verzoek, door den Heer w. STEPHANUS te Frankfort a/M aan Z. Exc. den Nederl. Minister bij den Duitschen Bond gericht, daartoe strekkende dat eene bijgevoegde proeve van pasigraphie aan de beoordeeling onderworpen worde van de Nederl. Regering en van de K. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, opdat zij hare bescherming aan de poging verleenen mogen, en de Regering éénen of twee taalkundigen afvaardige naar een op te richten internationaal pasigraphisch bureau, om op kosten van hunne Regering, na algemeene voorbereidende beraadslagingen, dadelijk, zoo mogelijk binnen het jaar, de pasigraphische woordenboeken van onze taal te bewerken.

De hier geleverde proeve van pasigraphie onderscheidt zich in den grond geenszins van eene der oudste en ruwste proeven van denzelfden aard, te weten, die door JOH. JOA. BECHER, reeds vóór LEIBNITZ uitgedacht. Zij bestaat in niets anders dan in een Hoogduitsch Woordenboek, zoo genommerd, dat ieder nommer het voorwerp of begrip ver-

tegenwoordige, nevens welks naam hetzelve geschreven staat. Bij de aanwending dezer pasigraphie vervalt alle verbuiging. Een streep onder het nommer moet aanduiden, dat het naamwoord in het meervoud staat; een streep er boven, dat het werkwoord in den toekomenden, een streep er midden door, dat het in den verleden tijd gesteld is. De woordorde moet, zoo veel mogelijk, naar een algemeen schema, waarin alle idiomatische eigenaardigheden zijn uitgewischt, ingericht worden. Dat zulk een stelsel alle letterkundig schoon uitsluit, en de mogelijkheid, dat er geest en karakter in de taal spreke, doet wegvalLEN, spreekt van zelve. Maar, zegt de steller, zijne pasigraphie is voor telegraphische berichten, voor het handelsverkeer, voor korte regerings-adviezen bestemd. Doch, mogen wij vragen, welk denkbeeld zou men moeten koesteren van eene orde van zaken, waarbij eene Regering bevelen zond naar plaatsen, waar zij geen enkelen vertegenwoordiger bezat, die hare taal machting was? Welk denkbeeld van een handelsverkeer tusschen kantoren, waar het ontbreken zou aan koopvaarders en reizigers, die zich met eene boodschap uit het vreemde land konden belasten? Onze Regering althans, bij welke de steller wegens onze betrekkingen in Azië bijzonder veel belangstelling in zijne uitvinding onderstelt, zou zulk een hulpmiddel niet kunnen gebruiken. Nergens correspondeert zij rechtstreeks met barbaren; nergens zendt zij bevelen heen, dan waar zij ook ambtenaren bezit. En onze handel zal, waar hij zaken doet, ook wel een Nederlandsch Consul, of een Nederlandsch kantoor, of eenigen bediende aantreffen, die tot tolk zijner bestellingen kunnen strekken: ook de handel heeft de tusschenkomst van personen noodig, die door geen cijferschrift, tusschen handelshuizen, kantoren of winkels gevoerd, vervangen kunnen worden.

Maar laat ons zien, in hoeverre deze pasigraphie, des

noods, aan het doel zou kunnen beantwoorden. De schrijver van het rekest stelt ons daartoe in de gelegenheid, daar hij enige regels met nummers mededeelt, welke hij ons uitnodigt in de Fransche taal te transcriberen. Doen wij zulks, dan blijkt ons, dat de eerste regel dezen zin bevat: *een edelaardig vorst gelijkt de zon; hij verspreidt alom licht en heil.* Maar deze eerste regel reeds verraadt het gebrekkige van het stelsel. Immers het nommer, dat *licht* beteekent, geeft, dank de mogelijke bijzondere opvatting van het Hoogd. *Licht*, ook het woord *kaars* op; ja, wat meer is, daar bij het vervallen van de verbuiging ook het onderscheid tusschen naamwoord en werkwoord vervalt, waar de stam des werkwoords ook als naamwoord gebruikt wordt, zoo vinden wij op hetzelfde nommer ook de beteekenis *het anker lichten.* In den vermelden zin nu is het wel niet twijfelachtig voor den minst schranderen, dat het bewuste nommer niets anders dan *licht* beduidt; maar men stelle zich een kort telegraphisch bericht voor: dan kan het waarschijnlijk den zeevarenden koopman, die een bericht ontvangt, waarin dat nommer voorkomt, in de onzekerheid laten, of hij eenen last bekomen heeft om *kaarsen* te kopen of wel om *het anker te lichten* en naar het vaderland terug te keren.

De laatste twee pasigraphische regels van den adres-sant behelzen de eerste twee regels van SCHILLERS *Ehret die Frauen*, aldus getranscribeerd in het Fransch: *femmes digne-d'-honneur ils tresser et tisser roses de ciel en vis sur terre.* Wie geen vreemdeling is in de Hoogd. letterkunde, moest al spoedig raden, dat de twee regels deze woorden behelzen; maar bij de pasigraphy heeft men geen recht om te rekenen op personen, die eenige vreemde taal of letterkunde kennen, en voor iemand, die volstrekt niet raden kon, waar het heen wilde, leveren die regels aanleiding genoeg om zich schroomelijk te vergissen. Het

Hoogduitsche woord toch, dat hier *tresser* beduidt (*flechten, Flechte*), beteekent ook, helaas! *schurft*, en de *roos* heeft in de Duitsche taal haren naam met zeker *huiduitslag* (*netelroos, erysipèle*) gemeen. Daarbij komt, dat het nommer, hetwelk *tisser* aanduidt, ook voor *tisserand* kan worden genomen. Zoo doende zou men wezenlijk in de mening kunnen komen, dat men hier niet te doen had met de verheven uitspraak van eenen dichter, maar met het walgelijk rapport van een chirurgijn, die bij fatsoenlijke vrouwen en bij wevers de genoemde huidziekten had waargenomen.

Inderdaad, iedere taal heeft bijzondere homonymen en eigenaardige schemata en tropen, nimmer volkommen tot eigenlijke uitdrukkingen terug te brengen, omdat de taal in haar wezen tropisch is. Welnu, de overnoeming van de eene taal dekt zeer zelden volkommen die der andere; de eene taal heeft twee of meer uitdrukkingen, waar de andere er zich van één bedient. In de één taal is één en hetzelfde woord infinitief en substantief, substantief en adjetief, in de andere niet. Bij ons, bij voorbeeld, is *goed* zoo wel (*un*) *bien* als *bon*; in het Fransch. daarentegen is *bien* weder tegelijk een substantief (*eene bezitting*) en een bijwoord (*wel*). En om ook een voorbeeld van de ongelegenheid van den verschillenden omvang van het gebruik der woorden in verschillende talen aan te voeren: van *eijeren* zeggen wij en zij die Hoogduitsch spreken, dat zij *gelegd* worden. Hierdoor, en ons pasigraphisch woordenboekje bewijst het, zou men gevaar loopen, tot een Franschman van *mettre des oeufs* te gaan spreken, en zelf de uitdrukking *pondre son chapeau sur la table* te bezigen.

Doch wij behoeven ons niet verder te vermoeijen om meer voorbeelden op te sporen, ten einde te doen zien, tot welke ongerijmdheden en misleidingen het gebruik van

zulk een middel zou strekken; evenmin willen wij met staaltjes aantoonen, met hoe weinig oordeel de genommerde woordenboekjes, welke de auteur bij zijn schrijven gevoegd heeft, bewerkt zijn. In één woord, op zulk eene wijze is geene eenheid van spraak te bereiken, maar verwarring van de bestaande spraak te duchten.

Bij gevolg komen wij tot het besluit, dat ons wetenschappelijk ligchaam zich niet tot de bevordering van zulk een onwetenschappelijk werk mag leenen, noch onze Regering mag aanraden het verzoek van den adressant intewilligen.

**W. G. BRILL.
M. DE VRIES.**

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGÉERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} SEPTEMBER 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, D. HARTING,
L. J. P. JANSEN, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ.,
G. H. M. DELPRAT, L. PH. G. VAN DEN BERGH, J. H. HOLWERDA,
N. BEETS, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK. L. A. TE WINKEL,
R. FRUIN, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, H. C. MILLIES, J. HOFFMANN,
W. C. MEES, J. H. SCHOLTEN, G. MEES AZ., J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen kennisgeving van den Heer C. LEEMANS, dat hij deze zitting niet kan bijwonen.

De Secretaris bericht, dat hij ontvangen heeft uit Bologna een Latijnsch gedicht *de foedere inter Gallos et Britannos contra Moscos inito anno MDCCCLIIII* met het lemma: *Soli Deo honor et gloria*, ter mededinging in den Hoeufftiaanschen wedstrijd; uit Reggio van den schrijver D. VITRIOLI *Asinus Pontanianus*, zijnde twee satiren in gesprekvorm over de tegenwoordige methode van onderwijs en de verwaarlozing der Latijnsche taalstudie in Italië;

uit Leiden eene uitvoerige missive van Dr. LUCIAN MÜLLER, ter zake van het niet bekroonen der *Semisaecularia libertatis Nederlandicae*. De Vergadering besluit dezen brief in handen te stellen van den Voorzitter, om zoo noodig de Afdeeling daarmede bezig te houden.

De Secretaris brengt verder ter kennis van de Afdeeling, dat de Heer J. H. HOLWERDA zich bereid heeft verklaard om na te gaan of hij de taak der uitgave van *Simplicius* kan op zich nemen, en dat de Heer G. AOKER STRATINGH haar aan zich verplicht heeft door de zorgvuldige bewerking van de lijst der plaatsnamen in de provincie Groningen. Deze lijst en die van Drenthe zijn nu ter perse en daarmede zal dit werk voltooid worden.

De Heer DELPRAT brengt hulde aan de nagedachtenis van Mr. I. A. NIJHOFF, die op den 20sten Junij 1863 aan de Akademie is ontvallen, maar van wien nog geen necroloog geleverd is. De Spreker, door veeljarigen omgang met NIJHOFF bekend, schetst diens vorming en treedt in eene uitvoerige ontwikkeling van zijne verdiensten, vooral voor het archiefwezen en de geschiedenis van Gelderland. De Heer DELPRAT ontvangt den dank der Vergadering voor het voorgedragene en verklaart zich bereid deze levensschets voor het Jaarboek af te staan.

Daarna leest de Heer FRUIN het eerste gedeelte voor eener bijdrage over PHILIPPUS A LEIDIS en diens *tractatus de cura reipublicae et sorte principantis*. In eene inleiding vestigt de Spreker de aandacht op het belang van dat geschrift voor de geschiedenis van het tijdperk van den ondergang van het leenstelsel. Hij onderzoekt daarna de betrekkelijke waarde der beide uitgaven van 1516 en 1701

en toont met voorbeelden aan, dat het op vele plaatsen moeite kost om de bedoeling van den schrijver uit de niet zuivere Latinitéit te vinden. Vervolgens tracht hij den tijd, waarin het stuk eerst ontworpen, daarna uitgebreid is, te bepalen en deelt eenige bijzonderheden mede over het leven van den schrijver en over zijne verhouding tot de geschiedenis van zijnen tijd. Eindelijk stelt hij zich de vraag voor, met welk doel de *Tractatus* geschreven is, en meent dat de vierde rubriek het antwoord daarop geeft. PH. VAN LEIDEN wilde bewijzen, dat een vorst terug mag nemen, wat hij onrechtmatig geschonken heeft.

De Heer FRUIN verzoekt verlof om zijne mededeeling in de volgende vergadering voort te zetten. Het medegedeelde gaf den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK aanleiding tot een tweetal vragen. De eerste betrof de voorzaten van PHILIPPUS, vooral PIETER VAN LEIDEN en GERRIT ALEWIJNS. Hij wenscht dat de Heer FRUIN ook over hen zijn onderzoek uitstrekke. De tweede betreft den tijd, waarin de *consultatio* voor den graaf van Vlaanderen gesteld, een stuk van gelijke strekking als de tractatus van PHILIPPUS, te huis behoort. Spreker meent dat die ouder is dan de *Tractatus*.

De Heer FRUIN antwoordt, dat hij over dit punt in zijn verder betoog spreken zal, en dat de duistere plaats over GERRIT ALEWIJNS hem niet is ontgaan en mede zal worden besproken. De uitnodiging door den Heer VAN DEN BRINK tot hem gericht, om zijne verhandeling voor de werken der Afdeeling aan te bieden, zal hij in nadere overweging nemen.

Hierop wordt de vergadering gesloten.

OVER
PHILIPS VAN LEYDEN
EN ZIJN WERK
DE CURA REIPUBLICAE ET SORTE PRINCIPANTIS.

DOOR

R. F R U I N.

Met iedere omwenteling in den staat gaat een verandering in de staatsbegrippen gepaard. Met de nieuwe instellingen verrijst een nieuw stelsel van recht. Geen wonder. De zedelijke mensch kan geen vrede hebben met hetgeen wordt, tenzij hij overtuigd is, dat het recht heeft om te bestaan. Ieder feit, zal het voortduren, moet op een recht berusten. De nieuwe staat moet zich rechtvaardigen, eer hij zich volkomen vestigen kan.

Gewoonlijk meent men dat de verandering der begrippen aan de verandering der toestanden vooraf moet gaan, en dat de omwenteling veroorzaakt wordt door een nieuwe wijsbegeerte. Zoo schrijven de vijanden der Fransche revolutie deze toe aan de leer van wijsgeeren en encyclopedisten, die kort te voren was opgekomen. Uit het ongeloof verklaren zij de omwenteling.

Maar is die verklaring juist? Zij is in strijd met de

ervaring. De begrippen wijzigen zich niet willekeurig, maar alleen onder den drang van gewijzigde omstandigheden en naar den eisch van nieuwe behoeften. Het recht is eeuwig en onveranderlijk, maar alle menschelijke rechtsbegrippen zijn slechts relatief waar, en worden slechts zoo lang voor waar gehouden, als zij met het bestaande evenredig zijn. Veranderen de toestanden, dan veranderen de staatsbegrippen evenzeer als de staatsinstellingen. Immers de behoeften, die aan de nieuwe toestanden eigen zijn, vorderen voldoening, en die voldoening is vaak in strijd met de erkende begrippen van recht zoowel als met de bestaande instellingen. De omwenteling begint dus met het schenden dier rechten. Maar kunnen het wezenlijk rechten zijn, die noodzakelijk miskend en verbroken moeten worden? Zoo iets is ondenkbaar. Zoodra men doordrongen is van de noodzakelijkheid der omwenteling, is men ook overtuigd van haar rechtmatigheid. Een nieuwe theorie moet dat recht bewijzen. Zij moet wettigen wat reeds geschied is en wat nog onvermijdelijk gedaan moet worden; veroorzaken kan zij onmogelijk wat reeds in vollen gang is.

Het is derhalve niet waar, dat de leerstellingen van filosofen en encyclopedisten de Fransche revolutie hebben uitgewerkt. Het is niet waar, dat het woord van ROUSSEAU door ROBESPIERRE daad geworden is. GOETHE'S FAUST heeft gelijk: in den beginne was niet de gedachte maar de daad; en de daad is geboren uit de noodzakelijkheid om dus te doen. De groote omwenteling der vorige eeuw is ontstaan uit de behoeften, die geen bevrediging vonden onder de oude instellingen; en de wijsgeeren, die de behoeften gevoelden, evenzeer als de menigte, hebben slechts de rechtsgronden aangewezen, waarop de nieuwe toestanden zich vestigen konden. Begrippen en instellingen houden dus gelijken tred en veranderen gelijktijdig: geen van beide is oorzaak van de wijziging der andere, de oorzaak der

wijziging van beide ligt in den vooruitgang der menschheid.

De geschiedenis der begrippen is om deze reden van die der feiten niet te scheiden.. Om een van beide te leeren kennen moet men ze beide beschouwen. Een *historia dogmatum* afgescheiden van de *historia rerum gestarum* is een onding. De Fransche revolutie is niet te begrijpen zonder de kennis van de leer der gelijktijdige philosophen; de leerstellingen dier philosophen worden wederkeerig verklaard uit de gebeurtenissen van hun tijd.

Het is een andere omwenteling dan die der vorige eeuw, waarop ik Uwe aandacht heden wensch te vestigen. Ik wil Uw aandacht bepalen bij den ondergang van het leenstelsel in de 14de en 15de eeuwen — want zoo min als de Fransche revolutie is deze in weinige jaren volbracht; een eeuw en langer zelfs heeft het geduurd, eer de nieuwe behoeften de toestanden hadden gevestigd, waaronder zij bevrediging vinden konden. Ongelukkig is de geschiedenis van ons vaderland gedurende die eeuw zeer gebrekkig bekend. Geen gelijktijdig geschiedschrijver, die dien naam verdient, heeft ze ons geschilderd. Enkele losse feiten kennen wij, doch slechts enkele en buiten hun zamenhang. De Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten, want deze hebben haar naam aan dit tijdvak gegeven, behooren tot de minstbekende gedecelten onzer geschiedenis.

Maar een gelukkig toeval heeft ons een boek bewaard, dat de verandering der begrippen van staatsrecht, die met de omwenteling der instellingen gepaard ging, ten duidelijkste doet kennen. Indien wij het licht, dat daarvan uitslaalt, laten vallen op de enkele feiten, die ons van elders bekend zijn, dan verrijst voor ons oog althans een schaduwbeeld der geschiedenis, zonder kleur, zonder levengloed, maar in omtrek en in hoofdtrekken juist. Over dat belangrijke boek ga ik U thans onderhouden. Gij weet dat

ik den *tractatus de cura reipublicae et sorte principantis* van PHILIPS DE LEYDEN bedoel. Het is voor de geschiedenis van den ondergang van het leenstelsel wat de verhandeling van MAOCHIAVELLI *Del Principe* voor den aanvang der nieuwe geschiedenis, wat de *Esprit des Lois* van MONTESQUIEU en het *Contrat social* van ROUSSEAU voor de geschiedenis der Fransche revolutie zijn. Het toont ons de verandering der begrippen van recht, die door de nieuwe toestanden gevorderd werd, afgespiegeld in den geest van een der wijste mannen van den tijd. Met bewondering erkennen wij in het staatsrecht, dat de *tractatus* ontvouwt, dezelfde beginsels waarvan wij nog heden uitgaan. Nieuwe gevolgtrekkingen hebben wij er uit afgeleid, maar de beginsels zelve hebben wij onveranderd behouden. Wel verdient dan het boek onze aandacht, waarin die zoo lang heerschende begrippen misschien voor het eerst gepredikt zijn.

Vooraf eenige opmerkingen van bibliographischen aard. Zij moeten ons in staat stellen om den toestand, waarin de tekst tot ons gekomen is, en de plichten der kritiek te leeren kennen.

Er bestaan twee uitgaven der werken van PH. VAN LEYDEN. De eerste in folio, Leiden 1516; de tweede in 4°, Amsterdam 1701. De eerste is zoo uiterst zeldzaam geworden, dat het de tweede is, die aan ons onderzoek noodzakelijk ten grond moet liggen. Die tweede uitgaf is een bloote herdruk der eerste: geen nieuw handschrift stond daarbij den uitgever ten dienste. Het is dus van belang te weten in hoever de nadruk naauwkeurig en te vertrouwen is.

Ik kan weinig zeggen van de bevoegdheid van hem die den druk bezorgd heeft. Hij heette SEBASTIAAN PETZOLD en was bibliothecaris van den koning van Pruisen. Maar hij is in dit geval slechts uitvoerder van hetgeen anderen beraamd en voorbereid hadden. De raadsheer in

het Hof van Holland JOHANNES MUNTER, en nog meer FRANS DE VROEDE, burgemeester van Amsterdam, achtten een nieuwe uitgaaf van het boek, waarmee zij zeer ingenomen waren, gewenscht, en de laatste gaf daartoe zijn apparaat, de vrucht van langdurige studie, aan PETZOLD ten beste. Het leven van den schrijver en de bloemlezing uit zijn werken, de *medulla tractatum*, die de nieuwe uitgaaf verrijken, zijn beide van VROEDE afkomstig; alleen de *Index rerum* is door PETZOLD vervaardigd. Ongelukkig is de index onvolledig, het leven oppervlakkig en verre van naauwkeurig, de medulla zonder kennis uitgetrokken, en meer geschikt om den lezer van het bestuderen der werken zelve terug te houden dan om hem daartoe uit te lokken. Ook is zij niet overal te vertrouwen. VROEDE had zich de taal en den stijl van zijn auteur niet genoegzaam eigen gemaakt, hij vat diens bedoe-ling niet altijd juist op, en zoo zou hij den lezer misleiden, die zich met de medulla te vreden stelt en ze niet met het tractaat zelf vergelijkt. Om een voorbeeld te noemen. VAN LEYDEN had vermeld welke nieuwe belastingen de oorlog tusschen Holland en Utrecht, die in 1375 eindigde, nood-zakelijk had gemaakt voor de *civitatenses*, d. i. voor de ingezetenen van de stad Utrecht. VROEDE begrijpt dit niet, en schrijft in zijn medulla, voor *civitatenses*, *civitates*, d. i., in den zamenhang van zijn uittreksel, de steden van Holland. Geen geringe of onschuldige fout! Maar wat veel erger is, VROEDE ziet voor het merg aan wat geen merg is; hij geeft daarvoor meer of min merkwaardige bijzonderheden uit, doch het eigenlijke stelsel van den auteur, waarop alles aankomt, laat hij onaangeroerd en onvermeld.

Hetgeen dus de tweede uitgaaf boven den inhoud der eerste bevat is van geen waarde. Al haar verdienste zit in den druk. Deze is veel duidelijker, veel gemakkelijker te lezen dan de eerste. Het tractaat van VAN LEYDEN is vol aanhalingen uit de Romeinsche en kanonieke

rechtsbronnen, uit klassieke en middeneeuwsche auteurs, vol verwijzingen naar hetgeen elders in het tractaat wordt gezegd. Al deze citaten worden, naar oud gebruik, met de beginwoorden aangeduid. En in de eerste editie worden zij door niets van den eigenlijken tekst onderscheiden; alles is gedrukt met dezelfde letter. Ook is de interpunctie schaarsch en niet overal juist. Een aantal verkortingen verwarren bovendien den lezer, die daaraan niet gewoon is. PETZOLD heeft deze bezwaren uit den weg willen ruimen. Hij geeft alle woorden voluit, hij drukt de citaten cursief, hij zet de zintekens waar hij meent dat zij behooren te staan. Zoo doende heeft hij de lezers van zijn boek ten hoogste aan zich verplicht.

Maar hoe erkentelijk ik hem voor zijn goede bedoeling ben, ik mag niet verbergen dat de daad niet volkommen aan den wil beantwoordt. Hij heeft niet overal juist gezien wat tekst, wat citaat is, en door ten onpas met cursieve letters te werken heeft hij den zin meer dan eens bedorven. Ook zijn interpunctie laat veel te wenschen over, en maakt hier en daar den zin tot onzin. Ronduit gezegd, PETZOLD verstandt den auteur niet, wiens werken hij uitgaf; hij was niet berekend voor zijn taak. Ik wil dit oordeel met een paar voorbeelden staven.

Tot eer zijner ouders getuigt PHILIPS VAN LEYDEN, p. 301, dat zij twee hunner zonen aan de heilige dienst gewijd hebben, „videlicet THEODRICUM POES... et GHERARDUM HOOGSTRAET, de quo etc. (volgt een citaat) nec virum fratrem illis adhuc aetate decente jocundis," enz. Dit alles is blijkbare onzin, maar wordt duidelijk als men weet dat de woorden *neo virum fratrem* tot het citaat behoren en uit den tekst moeten wegvalLEN. De auteur zegt dan, in zijn eigenaardig Latijn, dat zijn ouders hun beide zonen hebben gewijd, terwijl zij zelf nog in de kracht huns levens waren, „illis adhuc aetate decente jocundis."

Een tweede voorbeeld. In het Latijn van VAN LEYDEN beteekent *quare* niets anders dan *quia*. Waarom niet, indien er wel de Franschen, in hun *car*, de beteekenis van *want* aan geven? Dit schijnt PETZOLD niet gezien te hebben, en bij gevolg moet hij een aantal plaatsen niet hebben begrepen. Hij toont het door zijn interpunctie. VAN LEYDEN had gezegd, p. 88, dat de boeten, door de Romeinsche keizers op sommige vergrijpen gesteld, niet meer tot haar vol bedrag geëischt konden worden, omdat de rijkdom afgenomen, en het rijk verdeeld en versnipperd was. „Et, *quare* hodie tales divitiae et abundantiae cessant, (nam scissum est imperium, et quilibet hodie in suis imperat partibus) poenae hujusmodi et consimiles supra positae ad literam servari non possunt,” etc. De interpunctie van PETZOLD maakt dezen duidelijken zin onbegrijpelijk. Hij zet een vraagteeken achter *cessant*. „Et *quare* hodie tales divitiae et abundantiae cessant?” en hij laat als antwoord op deze vraag volgen; „Nam scissum est imperium” en wat er verder volgt.

Wij moeten dus overal, waar de zin onkenbaar schijnt, beginnen met alle leestEEKENS weg te denken, gelijk wij overal de citaten naslaan en verifiëren moeten.

Dat zulk een uitgever bedorven lezingen niet terecht brengt, kan ons niet verwonderen. Hij is niet geroepen om een tekst te herstellen, dien hij zoo gebrekkig verstaat. Hij laat dan ook de meest in 't oog vallende drukfouten der eerste uitgave onverbeterd. Op p. 65 staat tweemaal *judici* voor *indici*; de zin is gemakkelijk te verstaan en de verbetering ligt voor de hand, maar PETZOLD drukt eenvoudig over wat hij vindt. Op p. 91 staat op een en denzelfden regel *confusio labiorum* voor *laborum*, en *receptiones* voor *receptores*; ook hier vereischt de verbetering naauwelijks eenig nadenken, maar PETZOLD drukt zonder nadenken den onzin over. Dat de schrijver *de XII Cae-*

saribus SUETONIUS en niet *SINDONIUS* heet (p. 171) is hem niet ingevallen; hij houdt zich aan de lezing der eerste uitgaaf. En toch heeft diezelfde man niet geschroomd hier en daar, zonder aanwijzing, te veranderen, doorgaans wat geen verandering behoeft. „Quis venerandam canitiem, (lezen wij p. 206) Gherardi, procedentis Alewini de stirpe, pro studio reipublicae undique circumspectam, . . . successoribus innotesceret, si” enz. *Innotesceret* voor *notam faceret* is slecht genoeg, maar niet slechter dan de Latinitet van den auteur doorgaans is. Dat hij zóó en niet anders geschreven heeft blijkt bovendien uit twee andere plaatsen, waar hij dezelfde bewoordingen aanhaalt: p. 238 en 382. Desniet-tegenstaande schrijft PETZOLD voor „quis venerandam canitiem circumspectam,” „qui veneranda canities circum-specta” — een schrijfwijf die met den stijl van onzen auteur in vollen strijd is. Maar, hoe onjuist deze eigendunkelijke verandering moge zijn, zij laat althans den zin onvervalscht. Op een andere plaats wordt zelfs deze niet ontzien. VAN LEYDEN had geschreven: „Libris civitatum in felicem memoriam horum scribuntur nomina, qui murorum constructionibus studia sacra applicarunt” (p. 43). PETZOLD leest verkeerdelyk *in* en *felicem* aaneen, hij mist nu de praepositie, en voegt daarom *ad* in den tekst, zoodat wij „ad infelicem memoriam” te lezen krijgen, juist het tegenovergestelde van wat de auteur bedoeld en geschreven had.

Ik zal het bij deze enkele voorbeelden laten; het zijn weinige uit vele, maar zij zijn toereikend, geloof ik, om te bewijzen dat wij ons alleen bij gemic aan de oorspronkelijke uitgaaf met den nadruk van PETZOLD kunnen behelpen. Gezag heeft die nadruk volstrekt niet.

En welk gezag heeft de eerste uitgaaf van 1516? Wie was de uitgever van deze, wat voor een handschrift heeft hij gevuld? Mogen wij ons verzekerd houden, dat wij hier den tekst onvervalscht, zoo als VAN LEYDEN hem ge-

steld had, en tamelijk naauwkenrig afgedrukt, voor ons hebben? Van de beantwoording dezer vragen hangt zoo veel af voor de kritiek en voor de waardering van den tekst, dat ik het een gelukkig toeval acht dat mij te dien opzichte tot zekerheid heeft doen komen.

De uitgever is zekere **ZODOCUS FRANCONIS**, natione Leydius; hij draagt zijn werk op aan **VINCENTIUS CORNELII**, en verklaart, in de opdracht, dat hij op aansporing van dezen de uitgaaf ondernomen heeft; over het handschrift of de handschriften, die hem daarbij ten dienste hadden gestaan, laat hij zich niet uit. **VINCENT CORNELISSEN** is als staatsman bekend; onder **KAREL V** bekleedde hij het gewichtige ambt van financiemeester van Holland en Zeeland, en door de landvoogdes **MARIA** van Hongarije werd hij, nevens de voornaamste staatsdienaars, in verschillende onderhandelingen gebruikt. Maar dit verklaart ons nog niet, waarom hij een uitgaaf der werken van **PHILIPS VAN LEYDEN** wenschelijk achtte. Wij vinden de verklaring hiervan in een reeks documenten in de kerkelijke historie en oudheden van v. H(EUSSEN), III. 817, 841, afgedrukt. Daaruit vernemen wij, dat zekere **BARTHA FRANCKEN**, die volgens erfrecht patronesse en collatrice was van eenige kanunniks prebenden en vicariën, en daaronder ook van die, welke onze **PHILIPS VAN LEYDEN** gesticht had, haar rechten wettig geceedeerd en getransporteerd heeft aan niemand anders dan onzen **VINCENT CORNELISSEN**. Geen wonder dus dat deze de werken van den auteur, wiens stichting hij beheerde, aan het licht wilde brengen. Geen wonder, dat hij daartoe **JOOST FRANCKEN** opwekte, want deze zal wel van de familie van **BARTHA FRANCKEN** geweest zijn. En de **FRANCKENS** waren na verwant aan de **VAN LEYDENS**. De moeder van onzen **PHILIPS** was **CHRISTINA FRANKENS** dochter „**CHRISTINA de filii FRANCONIS**,” zoo als de auteur ons zelf bericht (p. 301).

En welk handschrift zal nu voor den druk gebruikt zijn? De gissing ligt voor de hand, dat de autograaf van den schrijver in de familie bewaard gebleven, en ten slotte in handen van VINCENT CORNELISSEN gekomen kan zijn. Maar wij behoeven ons niet met gissingen te vergenoegen. Wij bezitten het testament van PHILIPS VAN LEYDEN; het berust in originali in het archief van de stad Leiden, en staat hoofdzakelijk afgedrukt in de *Historia episcopatum* van v. H(EUSSEN), I. p. 469 sq. Bij dat testament wordt bepaald, dat de na te laten boeken van den auteur, ten gebruike der geleerde wereld, voorloopig in het huis, dat hij bewoonde, bijeen zullen blijven, totdat een geschikter bewaarplaats daartoe zal zijn ingeruimd. Gelukkig bevat het testament een beschrijving van deze boekenschat; één der banden verdient in het bijzonder onze aandacht; de uitvoerige titel luidt aldus: „Tractatus qui intitulatur de cura Reipublicae et sorte Principantis, cuius prooemium, citans ad labores et exercitum, incipit: *cum me juvenem et immeritum, et Tabula ejusdem Tractatus, quae incipit: quia felix propagatur*”, cum Tractatu modico de formis et semitis Reipublicae utilius et facilius gubernandae, qui incipit: *prudentibus et industriosis viris*; Tractatus de modo et regula rei familiaris utilius et facilius gubernandæ, qui incipit: *Glorioso et felici militi*; cum *regula St. Benedicti*; in uno volumine.”

Er is geen twijfel aan of dit handschrift heeft aan de uitgaaf van 1516 ten grondslag gelegen. Behalve de werken van VAN LEYDEN vinden wij daarin, even als in de gedrukte uitgaaf, den *tractatus de modo et regula rei familiaris utilius et facilius gubernandæ*, die niet van onzen auteur, maar van zeker BERNARDUS is, en dien FRANCKEN met zijn gewone onachtzaamheid met de rest heeft overgedrukt, omdat hij hem met de overige in één band bijeen vond. Wij moeten ons nog verwonderen, dat hij althans de

regula Sti Benedicti heeft weggelaten. Dat die niet van VAN LEYDEN kon zijn heeft hij toch zelf ingezien.

De handschriften, door onzen auteur nagelaten, zijn sedert lang verloren. OELERS, die in zijn *Beschrijving van Leiden* er van gewaagt, zegt bl. 19 naif genoeg: „welcke bibliotheecque als noch in wesen gheweest soude zijn,.... indien suicx niet van eenige, niet al ten grooten genegentheyt totte geleertheyt ende voortplantinge derselver gehadt hebbende, niet en ware verhindert geweest, mette wechning ende verduysteringe derselver Boeken, hetwelcke inder waarheyt grootelick te beklagen is”. Of FRANCKEN het handschrift, dat hij gebruikte, nog in de bibliotheek aangetroffen, dan wel van een oneerlijken bezitter bekomen heeft, moet onzeker blijven. Eveneens waar het na de uitgave beland is.

Maar een ieder begrijpt, van hoeveel belang het voor ons is te weten, dat aan de uitgave een autograaf ten grondslag ligt. De uitgever verzekert dat zij „accuratissime impressa, summo studio diligentiaque castigata atque recognita” is: wij hebben geen reden om aan zijn goede trouw te twijfelen, en wij mogen bij gevolg aannemen, dat de tekst althans niet opzettelijk vervalscht zal zijn. De kritiek moet dus voorzichtig wezen met haar emendaties; zij moet veel van hetgeen niet wel te verklaren en nauwelijks bij gissing te begrijpen is, op rekening der Latiniteit van den auteur stellen, en niet door diep ingrijpende veranderingen verstaanbaar trachten te maken wat de schrijver onduidelijk gesteld had. Ik mag bij ondervinding spreken. Veel wat mij bij het eerste aanzien stellig bedorven voorkwam vond ik elders door den auteur met dezelfde woorden herhaald, en dus boven alle verdenking verheven.

Zulke herhalingen en aanhalingen van hetgeen vroeger gezegd is geven ons het beste hulpmiddel voor de kritiek

van den tekst aan de hand. Zoo als ik zeide, doorgaans bevestigen zij de lezing der eerste uitgaaf; soms echter tonen zij ons dat er een fout is ingeslopen, en dan helpen zij ons deze verbeteren. Zoo lezen wij, p. 206: „laudandum medium, quo idem bonitatis, quod vivus videntibus, hoc mortuus legentibus dat publicae virtutis incentivum.” Indien wij één woord, *bonitatis*, schrappen, krijgen wij een goeden zin: „men moet het middel prijzen, waardoor iemand dezelfde aansporing tot publieke deugd, die hij levend aan hen die hem zagen gegeven had, na zijn dood aan hen die van hem lezen blijft geven.” Maar er behoeft geen woord geschrapt te worden, het is genoeg het te verplaatsen. Een aanhaling op p. 238 leert ons, dat de auteur geschreven had: „laudandum medium, quo idem quod vivus videntibus, hoc mortuus legentibus dat bonitatis et publicae virtutis incentivum.” En hieruit zien wij met één, hoe weinig kritiek de uitgever bij zijn arbeid gebruikt heeft; hij vond zeker het woord *bonitatis* op den kant aangetekend, en hij laschte het onnadenkend ter verkeerde plaatse in. Hetzelfde is gebeurd op p. 212; daar had gestaan „et sic finis competens rem ab initio turbidam venerando coloravit aspectu.” Cf. p. 287. Later veranderde de schrijver naar het schijnt, „finis competens” in „Benedictus Deus”; de uitgever nam onnadenkend de oorspronkelijke en de verbeterde lezing beide in den tekst op, en maakte daardoor den geheelen zin onbegrijpelijk: „et sic Benedictus Deus finis competens rem ab initio turbidam venerando coloravit aspectu”.

Het zal uit de aangehaalde voorbeelden nu duidelijk zijn geworden, welke soort van fouten wij onderstellen kunnen dat in den tekst zijn ingeslopen. Namelijk zulke fouten, als een onbevoegd en onachtzaam uitgever van zelf begaat. Wij moeten verdacht zijn op verkeerd ingevoegde, op uitgelaten, op verkeerd gelezen en op verschreven woer-

den. Gelukkig zijn juist zulke fouten het gemakkelijkst te erkennen en het zekerst te verbeteren. Op p. 201 lezen wij, hoe vaderlijk Graaf WILLEM voor de Westfriesen placht te zorgen: „Per praemissa recolitur reverendissima memoria Domini Comitis Guilliam nunc regnantis, qui etc.” De Graaf die thans regeert, terwijl PH. VAN LEYDEN schrijft, is WILLEM V. Daarom schrijft DE JONGE, in zijn verdienstelijk werk over de Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten, bl. 54, aan dezen WILLEM de geprezen zorgvuldigheid toe; maar hij heeft voorbijgezien, dat van een regerend vorst de memorie niet geroemd kan worden. De auteur had blijkbaar geschreven „memoria Domini Comitis Guilliam, avi nunc regnantis.” WILLEM III is de welbekende beschermheer der Friesche boeren, en hij wordt herhaaldelijk door VAN LEYDEN als den „avus nunc regnantis” aangeduid.

Op een andere plaats vermoed ik een soortgelijke lacune. Ik spreek er van omdat de plaats U reeds bekend is uit de discussie over de groote Ridderzaal in den Haag.

In een betoog, dat in rechten de vrouwen met meer zachtheid behandeld moeten worden dan de mannen, ook omdat zij eer te verleiden zijn, en omdat „ubi periculum facilius sit, major est adhibenda cautela,” lezen wij onmiddellijk hierop volgende: „Hinc ad respectum multimodum Palatii de Haga, quod consilio et cura bonae memoriae Magistri GERARDI DE LEYDEN aedificatum est, qui fundationem etiam posuit in magna parte canonicatum ibidem.” (p. 260) Wie den zamenhang tusschen het voorgaande en volgende in deze redenering ontdekken kan, moet scherper zien dan ik. Maar vervolgen wij de redenering van onzen auteur. Dezelfde GERARD VAN LEYDEN heeft verbodsbeperkingen tegen het uitroeiien der bosschen en tegen het uitvoeren van turf aangeraden, uit vrees dat anders eerlang gebrek aan brandstof zou ontstaan. De zamenhang tusschen deze maatregel-

len en den stelregel „ubi periculum facilius sit major est adhibenda cautela,” is duidelijk genoeg. Lezen wij daarom: „Hinc ad respectum multimodum *aedificantis* Palatii de Haga, quod aedificatum est,” enz. De constructie is dan zeker gedraaid en omslachtig, maar niet te erg voor onzen auteur, en de zin loopt ten minste logiesch voort. Mocht er nog twijfel bestaan aan de juistheid der gissing, een andere plaats komt haar bevestigen. In de *tabula tractatus*, p. 380, zegt VAN LEYDEN, dat hij hier, ter aangehaalde plaatse, gehandeld heeft: „de respectu felici *aedificantis* in Haga.”

Dat het Latijn van onzen schrijver niet klassiek, zijn woordenkeus vreemd, en zijn stijl gemaniereerd is, zal na de aangehaalde proeven wel niet opzettelijk bewezen moeten worden. Maar nog één sterk sprekend voorbeeld wil ik er ten slotte van aanhalen. Op p. 273 lezen wij: „Nec quis ad ordinatam caritatem taliter inardescat, ut non jure aut honestate committenda committat.” Niemand blake zoo zeer *ad ordinatam caritatem*, dat hij dingen doe die met recht en betrouwbaarheid in strijd zijn. Wat betekent hier *ordinata caritas*? Ik geloof dat ik u verrassen zal, als ik u verzekер, dat het niets anders dan *eigenliefde* wil zeggen. Er valt niet aan te twijfelen. Op eene andere plaats, p. 365, worden wij hierheen verwezen om te vernemen „qualiter intelligitur illud commune: ordinata caritas a se incipit.” *Ordinata caritas* is dus de *charité bien ordonnée* van het spreekwoord. En inderdaad, wel ingericht heet altijd bij VAN LEYDEN, niet *bene ordinatus*, maar *ordinatus* alleen. „In ordinatis patriis” betekent in welingevichte staten, p. 206; daar tegenover staat „patria inordinata,” p. 165, een slecht ingericht rijk. Het spraakgebruik, hoe vreemd en eigenaardig, wordt dus consequent vol gehouden. Wij leeren hieruit, dat wij niet te spoedig aan bedorven lezingen moeten gelooien; de schrijver heeft

zulk een eigenaardigen stijl, dat het gezonde van het bedorvene bij het eerste aanzien moeilijk te onderscheiden is. Met dat al hebben de tekstkritiek en de tekstverklaring geen onoverkomelijk bezwaar. De eerste uitgaaf is voor een vrij goede copie van des schrijvers handschrift te houden; van geen klassiek auteur der oudheid berust de tekst op zulk een vasten grond. Het spraakgebruik is zeker afwijkend van het gewone, maar de vele herhalingen en verwijzingen geven ons vaak de juiste verklaring aan de hand. Een philoloog, die in kritiek en interpretatie tamelijk geoefend is, mag zich vleijken dat hij de werken van VAN LEYDEN met eenige inspanning voldoende zal kunnen uitleggen. *Cruces interpretum* blijven er zeker in genoegzamen getale over; maar welk midden-eeuwsch auteur is daarvan volkommen vrij?

Van de woordenkritiek gaan wij over tot het beschouwen van den inhoud van het boek.

De eerste vraag, die zich hierbij voordoet, betreft den tijd, waarop VAN LEYDEN zijn hoofdwerk geschreven heeft. Daarover zijn onze antiquaren het niet eens; de een zegt, dat de tractatus geschreven is terwijl WILLEM V regeerde; anderen beweren, dat hij geschreven is toen WILLEM reeds krankzinnig was, en ALBRECHT de regering als Ruwaard waarnam. *) Beide meeningen laten zich verdedigen. Aan WILLEM V is de tractatus toegeöigend: „*Illustri et potenti Principi, Duci WILHILMO de Bavaria, Comiti Hollandiae,*” zoo luidt de aanhef. Daaruit moeten wij opmaken, dat de tractatus van vóór 23 Junij 1356, den sterfdag van MARGARETA van Henegouwen, dagteekent, want sedert heet WILLEM niet bloot Comes Hollandiae, maar Comes Hannoniae et Hollandiae. Dit vermoeden wordt ten volle bevestigd door het bericht des schrijvers, in het Prohemium van de

---

*) Vgl. MEERMAN, *Vergelyking der Gemeenebesten door Hugo de Groot*, III. bl. 827.

later geschreven *Tabula tractatus*, p. 306, waar wij lezen, dat het hoofdwerk was toegewijdt: „Duci WILHELMO de BAVARIA, Comiti tunc Hollandiae, et nunc ad Hannoniae promoto Comitatum.” Alle twijfel schijnt door deze duidelijke getuigenis van den schrijver zelven weggenomen.

Maar de inhoud van het werk is met deze getuigenis in strijd. Op een aantal plaatsen komt WILLEM V als krankzinnig voor, en ALBRECHT als regerend Ruwaard. Er wordt gedoeld op gebeurtenissen die eerst na 1370 zijn voorgevallen; er wordt zelfs een breede beschrijving gegeven van den oorlog met Bisschop ARNOLD VAN HOORN, in 1374, en van den watervloed van 1375. Bewijst dit niet ontzaglijk dat het boek van later dagtekening is, dan de schrijver voorgeeft?

De oplossing dezer schijnbare tegenstrijdigheid is zeer eenvoudig. De tractatus is oorspronkelijk geschreven ten behoeve van WILLEM V, ongeveer het jaar 1355. Maar de schrijver heeft twintig jaren lang aan zijn werk voortgearbeid, gedurig zijn eerste opstel vermeerderd met de nieuwe levenswijsheid, die de ervaring hem leerde, gedurig de oude stellingen en lessen aanbevolen door nieuwe voorbeelden, die hem gaande weg voorkwamen. Zoo is dus het werk, gelijk het voor ons ligt, voor een goed gedeelte eerst onder ALBRECHT geschreven, maar oorspronkelijk is het toch ontworpen en opgesteld onder WILLEM V.

Uit deze omstandigheid moeten wij den gebrekkigen samenhang van het geheel verklaren, die ons anders allicht aan de zuiverheid van den tekst zou doen twijfelen. Het is de schrijver zelf, die den natuurlijken gang der redenering afgebroken en als verlaad heeft door het inlasschen van opmerkingen en voorbeelden, die, op zich zelf belangrijk, in het verband niet passen, en de strekking van het geheele betoog over het hoofd doen zien. Een voorbeeld zal dit alweer het best aantoonen.

De strekking van Casus XLIX is hoofdzakelijk om te bewijzen, dat het getal ambtenaars niet uit gunst bovenmatig vermeerderd moet worden, maar overeenkomstig de behoeften van de dienst bepaald moet zijn; verder dat de vorst, die daartegen gezondigd heeft, niet moet schromen zijn dwaling te herstellen: gelijk hij in het algemeen alles herroepen moet, wat hij kwalijk heeft verordend. Daaruit wordt vervolgens afgeleid, dat, als een vorst aan een stad een privilege heeft geschenken, houdende: „dat wat schepenen en raden ten nutte der stad zullen keuren, vast en gestade zal wezen,” en die stad later een kwaad gebruik van dit voorrecht maakt, de vorst met volle recht het ondienstige geschenk mag terugnemen. Hierop volgt: „Et ex privilegio praedicto magnam vidi in Walacria reipublicae vacillationem in absentia et aegritudine Principis nanc regnantis; nec Curator admissus [d. i. ALBRECHT], ut debuit, curam gessit.... Et facilis ac exhibita admissio sine ordine Curatoris origo fuit magni dedecoris, postea Patriis incumbentis.... Et sicut nemo cupit opprimi, sic nemo juvenes elit Duces, eo quod constat eos non esse prudentes.” Gij ziet, deze uitval tegen ALBRECHT, den jeugdigen en onbekwamen ruwaard, kan eerst later ingelascht zijn. VAN LEYDEN behoorde tot de partij, die zwarigheid gemaakt had om den jongen vorst als momber van zijn broeder te erkennen; hij zelf was bij den ruwaard in ongenade gevallen, en hij wrekt zich nu door het uitspreken van dit afkeurend oordeel over het nieuwe bewind. Maar eerlang toonde ALBRECHT, dat hij geschikter en bekwamer regent was dan hij aanyankelijk had doen gelooven, hij toonde zich tevens billijker en gunstiger jegens VAN LEYDEN. Van daar een nieuw invoegsel in den tekst. Niemand, had hij gezegd, kiest jonge vorsten, „quod constat eos non esse prudentes.” „Sed hoc intellige (voegt hij er nu bij), si juvenes sint moribus, non aetate.” Immers jonge menschen, met

verstand en beleid toegerust, zijn voortreffelijk; dit blijkt uit een aantal bijbelspreuken die aangehaald worden, en bovendien uit de ervaring. „Qualis enim fuerit ille juvenis, Curator effectus demonstravit.” Dit besluit is met het voorafgaande in openijken strijd, en zou onverklaarbaar wezen, indien wij niet hadden opgemerkt, dat de tekst, zoo als hij thans voor ons ligt, uit brokstukken van verschillende dagtekening samengesteld is.

Ik betreurt het, dat de oorspronkelijke redactie, het eerste eenvoudiger opstel, niet bewaard is gebleven. Hoe hooge waarde ik hecht aan de vele bijzonderheden, waarmee de schrijver zijn tractaat allengs verrijkt heeft, nog meer gewicht hecht ik aan het algemeene zijner redenering, aan het wezenlijke van zijn stelsel. Dit stelsel is tot nog toe als begraven gebleven onder den overvloed van bijwerk, waarmee de schrijver het heeft opgesierd. Het eigenlijke oogmerk van zijn geschrift is voorbij gezien, omdat hij de aandacht der lezers op allerlei bijzaken heeft afgeleid. Het eerste opstel ging zeker met minder omwegen op het hoofddoel af. Maar het baat niet te verlangen naar hetgeen voor goed verloren is. Want dat het stuk, hetwelk zeker eens in de kanselarij van den vorst, aan wien het was opgedragen, berust heeft, nog ergens verscholen zou liggen, durf ik niet hopen. — Maar heb ik wel recht zoo stellig te spreken over een eerste redactie, wier bestaan ik slechts waarschijnlijk gemaakt, niet bewezen heb? Het bewijs voor haar bestaan meen ik te vinden in de catalogus van de bibliotheek des schrijvers, die ons reeds vroeger van dienst is geweest. Behalve het volledige handschrift, waarvan ik den titel boven heb opgegeven, vinden wij er nog vermeld: „Tractatus abbreviatus, missus illustri et potenti Principi, Duci WILHELMO de Bavaria Comiti Hollandiae.” *Abbreviatus* betekent hier niet „verkort uit een lijkiger werk” — wij weten dat de auteur zijn

uittreksel „tabula tractatus” betitelt — maar eenvoudig „kort”, in tegenstelling met de latere uitbreiding. De Latinitate van onzen schrijver laat deze uitlegging volkommen toe, en de nadere aanduiding „missus WILHELMO de Bavaria” is alleen op het oorspronkelijke opstel toepasselijk. Wij erkennen dus in het hier beschreven boek een copie van dit eerste opstel, die de auteur zich zeer natuurlijk bewaard had.

Wij hebben ons door het tot nog toe verhandelde den weg gebaand tot een juist begrip van het doel en den inhoud van den tractatus. Doch eer wij ons daar mee gaan bezig houden, zal het nog noodig zijn, van den schrijver en zijn verhouding tot de geschiedenis van zijn tijd te spreken.

PHILIPS VAN LEYDEN was de jongste van vijftien kinderen, waarvan er zes jong gestorven waren, en negen tot mannelijken leeftijd opgroeiden. Hij verloor zijn ouders vroeg; volgens hun wensch werd hij voor de geestelijke dienst opgeleid, bepaaldelijk door de zorg van een zijner broeders, GERARD, genaamd HOOGESTRAET, pastoor te Noordwijk (p. 301.) Zijn ouders waren gegoed. Zijn geslacht was aanzienlijk *). De tak, waartoe hij behoorde, noemde zich de Gobburgen, naar GOBBURG zijns vaders moeder, maar was gesproten uit den vermaarden stam, waaruit onder anderen ook PIETER VAN LEYDEN afkomstig was. Het familiewapen, wordt ons verzekerd, wijst deze verwantschap uit, die buitendien om andere redenen waarschijnlijk is †). PIETER VAN LEYDEN is vooral door zijn stichtingen bekend. Hij was

---

*) Zijn vader schijnt in 1304 schepen van Leiden geweest te zijn. Zie Jhr. RAMMELMAN ELZEVIER, *Inventaris van het archief der gemeente Leiden*, I, bl. 164.

†) VAN LEEUWEN, *Beschr. van Leiden*, bl. 433. Er berust in het archief der stad Leiden, een genealogie der VAN LEIDENS, door VINCENT CORNELISZEN ontworpen, en door JAN VAN HOUT aangevuld. Ook daarin is de verwantschap van PIETER en van PHILIPS wel ondersteld, doch niet aangewezen.

ongeveer het jaar 1315 klerk, dat is beampte aan de kanselarij, van WILLEM III. In de stadsgeschiedenis van Leiden beslaat hij een eervolle plaats. Maar het is hier de plaats niet om over hem uit te weiden. Alleen merk ik op, dat, zoo ik mij niet bedrieg, Mr. GERRIT VAN LEYDEN, dien wij reeds als een der stichters van de Haagsche ridderzaal, en als klerk van FLORIS V. ongeveer 1280 hebben leeren kennen, een oudere broeder of een oom van dezen was *). Zeker is het, dat de hoog geprezen Mr. GERRIT ALEWIJNS, die onder WILLEM III, WILLEM IV en WILLEM V jaren lang denzelfden post van klerk bekleed heeft, zijn zwager was †). Het geslacht, waartoe PHILIPS behoorde, was dus een echte klerken-familie. De studie van het Romeinsche en Canonieke recht, de routine der kanselarijzaken, de kennis der hofgebruiken en regeringstraditien erfden in dit geslacht van den een op den ander over. Van al zijn voorgangers gewaagt PHILIPS met roem; van niemand echter zoo herhaaldelijk en zoo eervol als van GERRIT ALEWIJNS, aan wien hij misschien zijn opkomst en zijn zitting in 's vorsten raad verschuldigd is geweest. Opmerkelijk is het, dat hij op meer dan één plaats GERRIT ALEWIJNS prijst zonder hem te noemen, maar met verwijzing naar elders waar de naam voorkomt. Sprekende van een plan, dat bij 's vorsten raad in behandeling was genomen, om een maximum te bepalen, waarboven de geestelijke provisoren niet beboeten mochten, zegt hij, p. 199: „et isti magis et principalius „insistens fuit ille de quo supra,” daar en daar. Slaan wij de bedoelde plaats op, dan vinden wij er GERRIT ALEWIJNS genoemd. Elders gewagende van een bevel, door WILLEM V uitgevaardigd, dat de ingezetenen der naburige

*) In zijn testament (bij v. MIERIS, II, 174) spreekt PIETER VAN LEYDEN van een overleden broeder GERARD, en bestemt hij een vruchtgebruik aan Ver AECHTE VAN LEYDEN. Nu had Mr. GERARD VAN LEYDEN een dochter, die AECHT heette. Zie VAN MIERIS, I, 477.

†) Blijkens het hier boven aangehaalde testament van P. v. L..

plaatsen die van Naarden zouden helpen om de in 1350 door de Hoeken verbrande stad op nieuw met wal en gracht te bevestigen, voegt hij er bij „et huiusmodi munitionis fundamuntum sicut ille, de quo scriptum est supra,” de verwijzing wijst alweer op GERRIT ALEWIJNS. Was het misschien, toen hij dit in den eersten tijd van Hertog ALBRECHT te boek stelde, niet geraden openlijk den lof van dien voorstander der gevallen staatspartij te verkondigen?

De jonge PHILIPS werd met meer dan gewone zorg opgevoed; hij leerde meer dan noodig was om pastoor te worden. Ten einde zich nog verder te bekwaamen, reisde hij naar de universiteit van Orleans, die weinige jaren te voren al de privilegiën van die van Parijs had gekregen, en die, naar het schijnt, vooral door Nederlanders werd bezocht *). Hij keerde van daar naar Holland terug, toen het sneuvelen van WILLEM IV in Friesland, de onzekerheid der erfopvolging en de strijd tusschen MARGARETA en haar zoon WILLEM het volk beroerden, en met weemoed deden terugzien naar de gulden tijden van WILLEM III, den goeden. Onder deze omstandigheden schreef hij zijn tractatus, en bood hij het den landsheer aan. Waarschijnlijk verwierf hij daarvoor tot loon den toegang tot 's vorsten raad. Hij zelf zegt van WILLEM V, p. 238: „Iste est qui primus me vocavit ad labores publicos, cuius panem tempore longiore comedí.” En bij een brief van October 1356 gelast de Hertog den Rentmeester Bewesterscheld in Zeeland, „alle jaer Mr. PHILIPS VAN LEYDEN, onsen Clerc, Deken van St. Pieters, in Middelburgh 50 goede oude schilden” uit te betalen, „di wi hem gegeven hebben totter tijt, dat wi hem versien hebben van der Dekenyen voirsz.” (VAN MIERIS, III. 5). Nog eer ditzelfde jaar verstrekken was, wachtte hem grooter eer en rijker voordeel. Op een

---

*) Zie de opdracht van den tractatus, p. 1—2.

jaarwedde van 100 oude schilden werd Mr. PHILIPS VAN LEYDEN, „onzen getrouwien Clerck, genomen ende ontfaen met grooter voorsienicheden ons ende ons Raets saken ende ons lands te bewaren ende te bedriven in den Hof van Rommen” — dat is te Avignon (VAN MIERIS, III. 14). Met welk bepaald doel hij daarheen gezonden werd, blijkt niet; hij bleef er zich ophouden tot na het ongeval zijns meesters. Maar diens monber, de Ruwaard, heeft er hem niet gehandhaafd, hij heeft hem zelfs aanvankelijk zijn jaarwedde niet betaald, op grond dat de prebende, aan het canonicaat van St. Maria van Condé verbonden, waarmee hem WILLEM V tijdens zijn missie begiftigd had, (VAN MIERIS, III. 20) daarvoor in plaats was gekomen. Over die geldzaak en over de onrechtvaardigheid van ALBRECHT komt nog al wat voor in den tractatus. Ons boezemt het geen belang in. Genoeg dat het onrecht spoedig hersteld werd. In Januarij 1359 schonk hem de Ruwaard het canonicaat van St. Pieter te Middelburg, en gelastte ter zelfder tijd hem het jaargeld daarenboven te betalen (VAN MIERIS, III. 74). Maar al noemt hij hem ook in de open brieven, die hij daarvan gaf, zijn klerk, hij schijnt hem niet in zijn raad gebruikt te hebben. Zoo veel wij kunnen zien, was PHILIPS in de eerstvolgende jaren buiten alle wereldlijke bediening.

Hij heeft dien vrijen tijd vooral aan het voltooien van zijn tractaat besteed; vele inlasschingen in den oorspronkelijken tekst dagteekenen uit deze jaren; en ook de tabula tractatus is omstreeks dezen tijd geschreven, blijkens het prohemium, waarin de schrijver zich kanunnik van St Marie van Middelburg en licentiaat in decretis noemt. Immers den graad van licentiaat had hij, naar het schijnt, tijdens zijn missie te Avignon, aan de Universiteit te Orleans gehaald. Doctor decretorum werd hij eerst in 1369 te Parijs. Den juisten tijd zijner promotie bericht hij ons zelf; hij zegt, p. 148, dat hij over zekere quaestie gedisputeerd heeft

„Parisiis, tempore Doctoratus mei, anno LXIX, die lunae „post Aegidii,” dat is dus, kort na den 1sten September.

Kort daarop werd hij nog eens tot de regering geroepen. Toen de jeugdige ARNOLD VAN HOORN in 1371 bisschop van Utrecht werd, verkoos hij Mr. PHILIPS VAN LEYDEN tot zijn vicaris *). De post was eervol en gewichtig, maar alles behalve aangenaam. De aarstdeken ZWEDER VAN UTERLO, die met VAN HOORN naar het Bisdom had meegedongen, vroeger een beguustiger van VAN LEYDEN, werkte hem voortaan met alle kracht tegen, omdat de nieuwe vicaris de bisschoppelijke rechten, ten nadeele van de aammatiging van den aartsdeken, weer ten volle herstellen wilde. Ongelukkig had hij een witten voet bij den Paus en kon hij dus den vicaris en den bisschop gedurig moeilijkheden berokkenen. Wij zullen niet herhalen wat VAN LEYDEN daarover bericht (cf. p. 281, p. 100 sq.). Gelukkig voor hem wenschte juist in dezen tijd de Ruwaard zijn geliefde Hofkapel aan de jurisdictie van den Bisschop ontrokken te zien, en koos hij onder anderen ook PHILIPS VAN LEYDEN, om dit te Avignon bij Z. H. te gaan uitwerken. Zoo kon deze tevens zijn eigen zaak aan het Hof van Rome bepleiten. Voor zijn meester kreeg hij slechts ten halve het begeerde gedaan. Een latere bezending, waaraan hij geen deel nam, slaagde twee jaren later meer naar wensch. (Cf. p. 282, p. 250.)

Intusschen bleef hij steeds vicaris van den bisschop van Utrecht. Hij moet zich als zoodanig niet op zijn plaats hebben gevoeld gedurende den oorlog, dien het Sticht in 1374 het Graafschap plotseling aandeed, en welks hoofdfeiten hij in zijn werk — hoewel zij er niet te pas kwa-

---

*) Dat VAN LEYDEN reeds vroeger, onder Bisschop JAN VAN VEENBURG, in gewichtige aangelegenheden gebruikt werd, blijkt uit het charter, dat door het *Hist. Genootschap*, in zijn kronijk, XIII. bl. 169 volg. afgedrukt is.

men — beschreven heeft (p. 209 sq.). Onbewimpeld laakt hij den onverwachten en bijna verraderlijken aanslag op Woerden, waarmee de oorlog aanving. Volmondig prijst hij daarentegen de vaderlands liefde der Hollandsche en Zeeuw-sche edelen en poorters. Hij gevoelde zich Hollander, en hij toont het in zijn verhaal.

Wanneer hij opgehouden heeft vicaris te wezen, is onzeker; denkelijk toen VAN HOORN in 1378 naar Luik verplaatst werd. De laatste jaren zijns levens bracht hij te Leiden, in een 'vrij aanzienlijk huis nabij het kerkhof van St. Pieter, door. Van zijn verblijf aldaar zijn geen bijzon-derheden bekend. Hij zal voortdurend aan zijn geliefde werken gearbeid hebben. Enkele stukken daarvan kunnen niet wel vroeger geschreven zijn. En een uittreksel, onder den titel van „tractatus de formis et semitis Reipublicae „utilius et facilius gubernandae”, dagteekent zeker van na zijn tweede zending naar Avignon, want hij noemt zich daarin Canonicus Trajectensis, welke waardigheid hij eerst gedurende die missie bekomen had (p. 282). Hij stierf 9 Junij 1382 *).

Zietdaar het weinige dat van het leven van onzen auteur bekend is. Het is bijna uitsluitend uit zijn eigen geschriften opgemaakt. Had hij niet geschreven, wij zouden even weinig van hem weten als van GERRIT ALEWIJNS en van PIETER en GERARD VAN LEYDEN, en van zoo veel andere stichters van den modernen staat, die roemloos voor de nakomelingschap gearbeid hebben.

Niet zonder reden prijst daarom onze schrijver de analisten, zonder wier arbeid de roemwaardige daden ongekend voorbij zouden gaan. „quid laudis, quae memoria,
„quis honor Comitibus Hollandiae superesset, nisi felix
„coenobium sancti ADALBERTI in Egmonda et monastica vita

*) Mededeeling van den heer RAMMELMAN ELZEVIER, in den *Navorscher*, VI. bl. 363.

,, pro tempore illorum facta, et deinde brevi compendio jo.,, DE BEKA presbyter vigiliis aeternasset (p. 206)." Hij verdient denzelfden lof, dien hij aan anderen toezwaait. Hem, niet minder dan den annalisten, danken wij de kennis die wij van deze tijden bezitten. Zijn geschriften vermelden niet maar wat toevallig gebeurd is, zij leeren ons den noodzakelijken gang der geschiedenis kennen. Zij leeren ons begrijpen wat anderen oppervlakkig verhalen.

Wij zullen ons niet met al de werken van PHILIPS VAN LEYDEN bezig houden; wij willen hoofdzakelijk den tractatus in behandeling nemen. De kleinere geschriften hebben voor ons geen waarde dan in zoo ver zij het groote werk ophelderteren.

Het eerste onderzoeken wij het doel, dat de schrijver met zijn boek beoogde. Hij ontvouwt het ons zelf in de Tabula tractatus, waarover wij vroeger spraken. Hij schikt daarin de behandelde onderwerpen onder vaste rubrieken; de vierde (p. 343) draagt ten opschrift: „de injuste petitis, quorum nec valet donatio." Hij begint ze aldus: „Totius providentiae status et regiminis nunc incipit medulla;" al het overige is maar bijzaak, op deze ééne rubrica komt het voornamelijk aan. „Sileat vulgaris clamor. Principes minores injuste donata per eos non posse legitimate revocare.... Et hic clamor huius operis causa fuit impulsiva." Dus het doel, waarmee de tractatus geschreven is, is geen ander dan te bewijzen, dat een vorst terug mag nemen, wat hij onrechtmatig weggeschonken had. De clamor publicus verhief zich daar tegen; om hem tot zwijgen te brengen, moest de tractatus dienen. Herhaaldelijk komt de auteur dan ook tegen dien clamor publicus op.

Om het doel te beter te bereiken spreekt hij, de jeugdige klerk, niet uit eigen naam. De Universiteit van Orleans, de „Reverendissima Universitas et felix collegium

Doctorum et Scholarium studii Aurelianensis," spreekt bij monde van haren bajulus, die aan haar borsten is opgekweekt. De opdracht voor den tractatus, waarin de Universitas tot Hertog WILLEM het woord richt, is voor het juiste begrip van het boek van het hoogste belang. Zij begint aldus: „Illustri et potenti Principi, Duci WILHELMO de Bavaria, Comiti Hollandiae, praesens opusculum cum salute. Dudum nobis innotuit [vos] vestrae juventutis et tenerioris aetatis interventu enormia quaedam et ultra vires patrimoniorum detrimenta suscepisse, atque per importunitatem petentium et vos vexantium sine pudoris velamento non concedenda tribuisse. Et cum donare generi perditionis asscribitur, ac expeditat Reipublicae ne quis rebus suis male utatur, et sic subditi vestri indiscrete et invercunde petiverunt, ita inconsulte et sine maturitate precibus annuistis: hinc est, quod ad recommendationem vestram et succendentium vobis, nec non modicam conservationem Reipublicae, cuius supposita vestra seduli sunt servitores, per bajulum nostrum et nostris educatum uberibus tractatum modicum..... paecepius compilari"....

Uitvoeriger zegt deze opdracht hetzelfde als de tabula: de tractatus zal bewijzen, dat een vorst niet onvoorwaardelijk verplicht is de toegestane privilegiën, de weggeschonken goederen aan hen, die ze hem afgedwongen hebben, te laten. Het tractaat is dus geen afgetrokken verhandeling over verschillende onderwerpen van staatsrecht, het is een gelegenheidsgeschrift met een bepaalde strekking tot een bepaald doel.

Hierin verschilt het werk van VAN LEYDEN hoofdzakelijk van de overige verhandelingen over staatsrecht, die van verschillende Doctoren uit de Middeneeuwen tot ons gekomen zijn. Deze handelen doorgaans over algemeenheden, over het recht en de verplichting der vorsten, enz. Het blijkt niet dat VAN LEYDEN het noodig heeft gerekend

met dezulken kennis te maken: noch in de catalogus zijner boekerij, noch in den inhoud zijner tractaten vinden wij een spoor, dat hij een dezer werken, b. v. die van THOMAS AQUINAS, *de regimine principum*, en *de eruditione principum*, gelezen had. En toch is het ondenkbaar dat de opuscula van dezen sanctus doctor noch te Orleans, noch te Parijs vorhanden zouden geweest zijn. Maar voor het doel, dat VAN LEYDEN beoogde, leverden zulke philosophische verhandelingen niet veel bruikbaars: de daarin behandelde stoffen gingen hem meestal niet aan, en de weinige, die hem te pas hadden kunnen komen, werden in abstracto beschouwd, geheel anders dan hij, de staatsman, dienstig oordeelde. Op meer dan één plaats zegt hij, op de beleefdste wijs, maar toch stellig genoeg, dat de „domini philosophi,” van staats- en rechtszaken niet af weten, en niet mogen meepraten. Misschien begreep hij onder de philosophen ook de auteurs van verhandelingen als die van THOMAS AQUINAS *).

Ik heb reeds opgemerkt, dat de aard van het geschrift verborgen wordt door de talrijke toevoegsels van later tijd. Maar ook de vorm van het betoog, de methode van bewijsvoering, doet het doel allicht voorbijzien. De auteur meende, dat hij zijn stellingen met de uitspraken van Romeinsche of Roomsche Keizers of Pausen bewijzen moest. Maar natuurlijk is voor iedere stelling geen rechtstreeksch bewijs in het Romeinsche of Kanonieke recht te vinden. Hij volgt uit dien hoofde de methode der casuisten. Hij stelt zich zeker geval, zeker casus voor, hij vraagt wat

*) Men kan het tractaat van VAN LEYDEN niet verkeerder beschrijven dan de auteurs van het XXIVe deel der *Histoire Littéraire de la France* (1862), p. 464 het doen: Il ne se rencontre que peu d'ouvrages de simple théorie tels que celui de Philippe de Leyde, professeur à Paris en 1369, *de Republicae cura et sorte principantis*. On n'écrivait le plus souvent que pour ou contre un parti.

daarin recht is, *quid juris?* en hij beantwoordt de vraag met eenig rescript of andere keizerlijke uitspraak. Vervolgens ontleedt hij deze uitspraak, en trekt daaruit gevlogen, die soms al bijzonder ver gezocht zijn. Een enkele proeve tot voorbeeld. Hij wil bewijzen — geen wonder, de aanhanger van WILLEM V was zulk een bewijs wel schuldig, — dat vrouwen niet moeten regeren. Hij vindt in zijn rechtsboeken geen vaster grond voor zijn redenering dan de plaats uit den Codex, waar bepaald wordt: „*exemplum senatorii ordinis patris originem unusquisque sequatur.*” Hij begint met dien rechtsregel op een gefingeerd geval toe te passen, en leidt er dan uit af: „*quod mulieres ad gubernandum majora feuda assumi non debent.*” Nu volgen eenige redenen, uit het leven genomen, waarom de vrouwen niet geschikt zijn om te regeren; dan de opmerking, dat Vlaanderen en de aangrenzende eilanden — hij vermijdt Holland bij name te noemen, — de gevolgen daarvan onlangs ondervonden hebben. De redenering is zeker uiterst zwak; maar het is hier de stelling, waar het op aankomt, en minder het bewijs. Het is met de methode van VAN LEYDEN als met de methode van SPINOZA. Wij laten bij den laatsten de mathematische bewijsvoering vallen, en vormen van de enkele, langs dien weg aanbevolen, stellingen een stelsel, dat nu op geheel andere gronden gevestigd wordt. Zoo moeten wij ook met VAN LEYDEN doen. Wij moeten de verspreide uitspraken, de afgeleide stellingen, te zamen brengen en tot een samenhangend geheel vereenigen. Eerst dan kunnen wij ze overzien en naar waarde schatten. Het is niet denkbaar dat de auteur tot de erkenning van het recht, dat hij predikt, gekomen is langs den weg, waarop hij het ons wil bewijzen. Toen hij eens overtuigd was, is hij argumenten gaan zoeken, die in de scholen van zijn tijd als geldig erkend werden. Voor ons hebben deze geen waarde; wij verwerpen ze voet-

stoots, maar de stellingen zelve, de vrucht van eigen ondervinding, zullen wij van nabij en naauwkeurig beschouwen.

De droevige ervaring, die de tijdgenooten van VAN LEYDEN hadden opgedaan, leerde, dat de staat een machtig hoofd behoefde, berekend om de kleinen tegen de grooten te beschermen. Voorheen, nog onlangs in den tijd van WILLEM III, die zulk een machtig en geëerbiedigd vorst was geweest, had het land rust en vrede genoten: VAN LEYDEN hangt in het prohemium voor den tractatus een levendig gekleurd tafereel van dien gelukkigen tijd op. Maar onder WILLEM V was de toestand volkommen omgekeerd. Sedert den dood van WILLEM III hadden de opvolgende vorsten hun macht verspild door het vervreemden van hun inkomsten en bezittingen en het toestaan van voorrechten, die met de landsheerlijke macht onbestaanbaar waren. Hadden zij zoodoende alleen zich zelf verongelijkt en te kort gedaan, het ware te dragen geweest; zij hadden het zich zelf mogen wijten. Maar hun zwakheid strekte niet minder ten verderve van den staat. Onder een machteloozen vorst heerschte het recht van den sterkere. Ieder zorgde voor zich zelf naar eigen vermogen. In de metaphora, waaronder VAN LEYDEN de heerschende regeringloosheid verbeeldt, wordt beschreven, hoe de mindere beesten op de hoogheid van den jongen en nog krachteloozen Leeuw inbreuk maken. De ossen (dat is de edelen) eignen zich een zoo groot deel van het gebied toe, dat naauwelijks het hol van den Leeuw ongerept blijft. De ganzen (de stedelingen, de poorters) stellen zich achter omheiningen en verschansingen in veiligheid en buiten het bereik van de tanden en klaauwen van den Leeuw. De kalveren en schapen (de landlieden) hadden zich gaarne insgelijks verschansd, maar, dit niet vermogende, nemen zij de wijk naar de nesten der ganzen, waar zij zich tegen het geweld van den opgroegenden Leeuw in veiligheid ach-

ten. Een ieder heeft zijn eigenlijk bedrijf verlaten. Allen gevoelen zich ongelukkig. Allen roepen klagend uit: „O quam sanctum et divinum pio et soli subesse Principi!” Het zien van zooveel ellende, zegt VAN LEYDEN, heeft hem tot het schrijven van zijn tractatus opgewekt: „circa sublevationem Principum scribere me compulit oculata fides, qua ex paupertate ipsorum incommoditates vidi non breviter numerandas” (p. 154). Hij wilde daarom toonen hoe de Leeuw de koninklijke macht hernemen en zijn onderdanen tot hun plicht terugbrengen en tevens in hun rechten herstellen moest.

Maar ik acht het waarschijnlijk, dat de Leeuw zelf hem tot schrijven had aangespoord. WILLEM V heet op meer dan één plaats van den tractatus „motor huius opusculi” (p. 247, 248 cf. 154, 165). Ik weet wel dat het Latijn van VAN LEYDEN ons niet toelaat dit woord in zijn volle beteekenis te urgeren. Maar het is toch buitendien niet onwaarschijnlijk, dat de vorst de maatregelen, die hij bezig was in praktijk te brengen, door een rechtsgeleerd advies gewettigd en aangeprezen wilde hebben en den geleerden klerk van Orleans met het stellen van zulk een advies belastte. Ik kan mij geen juist denkbeeld maken van de publiciteit in de 14de eeuw, en van de werking van brochures op de toenmalige publieke opinie; maar ik ben toch overtuigd, dat het werk van VAN LEYDEN voor het publiek, dat toen een opinie had, voor de geestelijken en de keur van edelen en poorters, bestemd is geweest.

En dan laat zich de tijd van het opstellen en uitgeven van het manifest met nog groter naauwkeurigheid, dan ik het reeds gedaan heb, bepalen. Immers het zou een dwaasheid geweest zijn, het recht te betoogen van den vorst om het onrechtmatig gegevene te heruemen, indien hem daartoe de macht ontbroken had. De theorie kwam eerst te pas toen het mogelijk werd ze in praktijk te bren-

gen. Nu komt er inderdaad in de regering van WILLEM V een tijdperk voor, waarin bij zich sterk gevoelt om het vervreemde terug te vorderen, waarin hij uitvoert wat door VAN LEYDEN wordt aanbevolen. Wij kunnen het jaar 1355 als het begin van dit tijdvak aanvoeren. In December van het vorig jaar was eindelijk de zoen met MARGARETA getroffen, en WILLEM in zijn graafschap voor goed gevestigd. Met kracht hervatte hij den krijs tegen het Sticht en bracht dien tot een gelukkig einde. Het lang begeerde Heusden hechtte hij blijvend aan zijn gebied. Hij toonde zich zijn afkomst waardig, een Leeuw uit het Adelaarsnest. „Leunculus de antris aquilinis,” zoo als hem VAN LEYDEN vrij potsierlijk noemt. Voor zijn eigen onderdanen werd hij geducht. Wat hem toekwam kon hem niet langer onthouden worden. Ook vinden wij hem in het voorjaar van 1355 bezig om door geheel Holland de privilegiën der steden te bevestigen, maar onder één hoogst gewichtige reserve. Hij belooft haar (dit zijn de gewone bewordingen) „al hoir recht, dat sy hebben van Grave WILLEM, onsen lieven Oom, die tot den Vriesen bleef, daer Godt die ziel of hebben moet, ende van syne voervorderen, Graven te Hollandt, hantvesten ende vryheden, also verre als sy betoegen mogen, vaste ende gestade te houden hem ende horen nacomelingen voer ons ende onse nacomelingen.” De bedoeling is duidelijk, al wordt zij niet uitgesproken: de privilegiën der oude Graven, WILLEM IV ingesloten, worden bevestigd, maar al de later verleende, door den vorst zélf en door zijn moeder, worden als vervallen stilzwijgend ter zijde gelaten. Enkele stadsregeringen erkennen het uitdrukkelijk, dat zij, „bi rade ende goed-duncken onser goede lidē van onser stede gemeenlick, alle brieven ende hantvesten, di wi hadden of gehadt hebben, besegelt mit onser liever Vrouwen, den Gravinne van Heynegouwen, ende Hertogen WILLEM haers soons, ons liefs

Heeren, segelen tot desen tyt", als vernietigd beschouwen *). Er gebeurde dus thans wat in de volgende eeuw bij de aanvaarding der regering door PHILIPS de Schoone gedaan is, die eveneens de privilegiën van zijn moeder MARIA van Bourgondië onbekrachtigd liet en stilzwijgend vernietigde. Op beide tijdstippen kwam de regering uit een regeringloosheid, die zij als rechteloos beschouwde, tot haar volle kracht. Het blijkt niet van elders, dat WILLEM V ook giften van domeinen en inkomsten, die gedurende den burgeroorlog vervreemd waren, teruggevorderd heeft; geen charters van zulk een inhoud zijn tot ons gekomen. Maar wij kunnen veilig gelooven wat ons te dien opzichte VAN LEYDEN verzekert p. 271: „In adventu Dominae meae, Comitissae Hannoniae, Illustris Ducis nunc regnantis Matris, ante pacificam dominiorum suorum perceptionem, et similiter in adventu dicti Domini, Illustris Ducis WILHELMI de Bavaria, multa fuerunt impetrata, quorum omnium majorem partem postea revocavit, et merito." Ten volle dus heeft WILLEM V de lessen van ziju klerk nageleefd. Geen wonder dat deze met zulk een meester dweeft, en dat hij niet ophoudt voor het herstel van zijn ziel en ligchaam, „utriusque hominis," zoo als hij zegt, te bidden.

Ik durf niet beslissen of reeds vóór VAN LEYDEN eenig ander legist over het recht van den vorst, om zekere giften en privilegiën terug te nemen, gehandeld had. Te vergeefs heb ik nagevorscht of misschien de Universiteit van Orleans, die in rechtsgeleerdheid hoog stond aangeschreven, ook in de politiek uitblonk en haar kweekeling in zijn stoute theorie voorgegaan kon zijn. Ik heb geen spoor hiervan gevonden. Geen enkel boek van gelijke strekking als het zijne heb ik kunnen ontdekken. Slechts een kort advies, waarin dezelfde rechtsleer gehuldigd wordt,

---

*) Zoo, b. v. Haarlem en Leiden, VAN MIERIS, II. 839, 838. — Vgl. VAN DE WALL, *Handvesten van Dordrecht*, I. bl. 200, 227, 244.

is tot ons gekomen. Het is te vinden in het Charterboek van VAN MIERIS, III. bl. 407. De uitgever heeft het op het jaar 1380 gesteld, doch er bestaat geen grond om te gelooven dat het van dit jaar dagteekent; met meer schijn wordt het door W. A. SOHIMMELPENNINCK VAN DER OLIE in zijn academische dissertatie tot het jaar 1358 gebracht. In alle geval schijnt het van latere dagteekening dan de tractatus. Het draagt ten opschrift: *Consultatio, num Princeps privilegia, civitatibus in perpetuum concessa, revocare possit.* Het is door een onbekenden klerk ten behoeve van LODEWIJK VAN MALE, graaf van Vlaanderen, gesteld, en concludeert ten voordeele van 's graven recht van herroeping. De gelijkheid der stof heeft in der tijd VAN WIJN *) doen vermoeden, dat PHILIPS VAN LEYDEN misschien de auteur van deze consultatie zijn kon. Hij zou in die meening niet weinig zijn versterkt, had hij geweten dat onder de boeken, door VAN LEYDEN nagelaten, ook voorkomt: „quendam consultatio dubii super confirmationem comitis Flandriae Roberti —” blijkbaar ditzelfde stuk, dat wezenlijk over de rechtskracht van een privilegie van graaf ROBERT DE BETHUNE handelt. Maar ik kan desniettemin de gissing van VAN WIJN niet ondersteunen. De woordenkeus, de stijl en de bewijstrant der consultatie verschillen te zeer van die van den tractatus, dan dat ik beide aan denzelven auteur zou durven toekennen. Vreemd is het zeker dat van dit advies in de schriften van VAN LEYDEN volstrekt geen gewag wordt gemaakt, hoewel het op meer dan ééne plaats, bepaaldelijk in casus II, had kunnen dienen.

De consultatie spreekt ook op verre na zoo stout en forsche niet als VAN LEYDENS tractatus. Het uiterste, waartoe zij durft gaan, is de stelling: „privilegium concessum, cum tendit ad abusum, vel cum tendit processu temporis in grave dispendium plurimorum, quod cum [quorsum?] tempore concessionis non tendebat, revocari potest.” Dat is,

*) Zie *Dertig rechtsgel. vragen uit DE GROOT's Inleiding*, bl. 14.

met andere woorden: een privilegie kan herroepen worden, indien het tot misbruiken leidt, die bij het verleenen er van niet te voorzien waren. Deze stelling beperkt het recht van den vorst nog binnen zeer enge grenzen; hoe weinige privilegiën vallen binnen dien kring. PHILIPS VAN LEYDEN kan zich daarmede onmogelijk behelpen. Hij moet op breeder grondslag bouwen. Hij gaat uit, niet van hetgeen de vorst mag doen, maar van hetgeen hij doen moet. Ziet bier zijn veelomvattend beginsel. „Principes habent aliqua jura, quae a se abdicare non possunt; et hoc ut salvetur Respublica, cuius salus consistit in potentia Principis” (p. 3). Deze grondstelling herhaalt hij gedurig (p. 7, 63, 80 passim); hij weet, dat met haar zijn geheele betoog staat of valt. Zij heeft heel wat meer te beteekenen dan de uitspraak der consultatie. Volgens VAN LEYDEN mag de vorst maar niet, zoo als de consultatie zegt, onder zekere voorwaarden privilegiën herroepen. Neen, er zijn een aantal privilegiën, die nimmer verleend mogen worden, en die daarom nimmer kunnen gelden, al zijn zij verleend. Het is geen recht van den vorst dat dit verhindert, het is het recht van den staat, en voor dat recht moeten alle andere rechten onderdoen.

Zoo is dan de landsheerlijke macht een fidecommis, dat de eene vorst aan den anderen onverminderd moet overdragen. Niets is meer in strijd met het leenrecht dan deze stelling. Zij past daarentegen uitmuntend in meer dan één stelsel van modern staatsrecht.

Het is dezelfde leer, die wij nog tegenwoordig door sommige antirevolutionairen hooren prediken, en waaruit soortgelijke gevolgen worden afgeleid als die VAN LEYDEN er uit trekt, dat, namelijk de landsheer den eed, waarmee hij een revolutionaire grondwet bezworen heeft, niet houden mag *).

---

*) Bezwaren tegen den geest der eeuw, door Mr. I. DA COSTA. Zie bepaaldelijk het hoofdstuk: Constitutie,

Hoe gevaarlijk deze theorie in haar toepassing is, behoest thans niet te worden aangetoond. Ik wil alleen wijzen op een gevolgtrekking, die VAN LEYDEN er uit afleidt, p. 239: „privilegia concessa haereticis nulla sunt: quare tangunt praejudicium Ecclesiarum et ecclesiasticarum personarum; etiam praejudicant Reipublicae, nam per ea subditi in errores pertrahuntur, et per consequens nulla sunt.” De vorst moet dus zijn woord niet houden aan de ketters, aan de revolutionairen en diergelijken.. De ervaring heeft geleerd, wat uit die aangeprezen trouweloosheid en woordbreuk voor vorst en onderdanen voortvloeit.

Maar niet alleen aan' de leer der antirevolutionairen herinnert ons de stelling van VAN LEYDEN. De grondslag, waarop zij rust, is het beginsel der tegenpartij. De vorst mag zijn rechten niet afstaan, omdat de staat daarbij schade zou lijden: het heil van den staat is de hoogste wet. Zoo is dan de vorst aan den staat ondergeschikt. Niet zijn belang, maar het staatsbelang is het doel der regering; en wat hij doet in strijd met dat belang is nietig. Wordt op deze wijze de vorst niet de eerste der dienaren van den staat?

Maar laten wij niet aan VAN LEYDEN toeschrijven wat hem vreemd is. Zijn leer, hoe modern ook, wordt niet afgeleid noch uit het eerste beginsel der antirevolutionairen, dat de vorst zijn macht onmiddellijk van God heeft ontvangen, noch uit het beginsel der tegenpartij, dat de vorst om het volk en dat het volk de souverein is. VAN LEYDEN ontleende zijn leer aan de behoeften van zijn eigen tijd. De vorst had zich verarmd ten voordeele van heerschzuchtige grooten, en zoo was hij buiten staat geraakt om te regeren. Slechts één middel kon de fout herstellen en voor het vervolg voorkomen; de vorst moest het recht verliezen om zich zelf, en den staat met een, in het ongeluk te storten.

Om dezelfde reden trekt VAN LEYDEN uit zijn beginsel niet al de gevolgen, die er in opgesloten liggen. Dat de vorst, wiens wil aan het staatsbelang ondergeschikt behoort te zijn, niet slechts zedelijk verplicht is, maar wettelijk verplicht moet worden om in dien geest te handelen, komt niet bij hem op. Wien zou hij het ook hebben toevertrouwd, het algemeen belang tegen den vorst te handhaven? De macht van Edelen en Steden was nog niet georganiseerd; er bestonden nog geen Staten. Hij verlangt dan ook niet meer dan dat de vorst het volksbelang tegenover derden verdedigt, en niet wat ten nadeele daarvan strekken kan aan personen of corporatiën inwilligt. Even als de antirevolutionairen van onzen tijd acht hij den landsheer slechts aan God verantwoordelijk. De vorst bedenke wat hij op den oordeelsdag zal antwoorden, als hem wordt gevraagd, hoe hij de aanvertrouwde macht heeft gebruikt (p. 69). Aan de wet is de vorst, die de wet stelt, niet gebonden, maar hij behoort toch overeenkomstig deze te leven. „Etsi Princeps legibus astrictus nou sit, tamen secundum eas vivere profitetur” (p. 203).

Aan zijn leenheer is de graaf van Holland natuurlijk ondergeschikt. Maar daarvan spreekt VAN LEYDEN ter naauwernood, zoo zelfs dat DE GROOT zich op zijn gezag beroept, om te bewijzen, dat de Graaf van Holland keizer is in zijn Graafschap *). Maar DE GROOT vergeet, dat het voor het doel van VAN LEYDEN doorgaans nutteloos was over de leenroerigheid van het graafschap te handelen. Ook wordt de graaf van Holland geenszins met den Roomschen keizer gelijk gesteld. De keizer mag bevelen geven in strijd met algemeene wetsbepalingen, maar ook alleen de keizer „inferior sic non posset tollere leges” (p. 182). Immers de Roomsche rechten zijn voor alle volkeren gel-

---

*) *De antiquitate Reipublicae Batavicae* (Edit. 1610), p. XXXIII.

dig, en de keizer is heer over de gansche wereld; „totius mundi verus est Dominus Augustus Imperator” (p. 7).

Doch de verhouding van den vorst tot den opperheer is voor het oogenblik van minder belang. Zijn verhouding tot de onderdanen wil VAN LEYDEN bepalen. Hooren wij hoe hij uit zijn eerste beginsel voortredeneert:

„Publica privata superant” (p. 21). Derhalve: „rescripta impetrata in fraudem devotionis et reipublicae non valent, ipso iure; nam literae gratosae et privilegia commodis publicis et statutis necessitatibus non possunt obsistere” (p. 20). Met andere woorden: rechten gaan boven voorrechten, of, zoo als hij het elders uitdrukt: „munitus iure communi praefertur privilegio speciali,” (p. 123) en, „singulare commodum publico et communi non derogat” (p. 48). Tegen dit algemeene recht geldt geen praescriptie, geen gewoonte: „contra iura publica non currit praescriptio; nulla valet consuetudo, cum sit in praejudicium Reipublicae” (p. 15). Zijn zoodanige privilegiën, in strijd met het publieke recht, verleend, zij mogen, zij moeten bij de eerste gelegenheid terug worden genomen (p. 167). Is dit verzuimd, en bestaan de privilegiën jaren lang, langer dan een eeuw, nog altijd is de vorst gerechtigd en verplicht ze te herroepen.

Van wat aard zijn de privilegiën, die door geen vorst verleend mogen worden? DE GROOT, in zijn *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid* *), zegt, dat, volgens VAN LEYDEN, de Graaf wel van zijn eigen recht, maar niet van de gerechtigheid van het land afstand mag doen. Doch deze onderscheiding gaat niet op. PHILIPS * VAN LEYDEN kent zulk een onderscheid niet. Niets wat den vorst arm en bij gevolg krachtelos zou maken is, volgens hem, geoorloofd. 's Vorsten domein is heilig als het goed van de

---

*) Boek I, deel 2.

kerk. „Bona patrimonialia Christi et Fisci comparantur,” (p. 3). en „privilegia, quae fisco praeiudicarent, nullius sunt momenti” (p. 121). Dus alle giften van landerijen, visscherijen, wildernissen, enz. zijn ongeoorloofd, en kunnen te allen tijde door den graaf, die ze geschenken heeft, of door een zijner opvolgers terug worden geëischt. Goederen van den fiscus mogen ook slechts in het openbaar worden verkocht, om te verheden dat zij, onder den schijn van verkoop, geheel of gedeeltelijk worden weggegeven (p. 17).

Evenmin staat het den vorst vrij bronnen van inkomst weg te schenken. De opbrengst van tollen en markten mag hij aan niemand vervreemden (p. 121); van geen regale mag hij afstand doen. Zijn aanspraak op de goederen van hen, die zonder erfgenaamen intestati overlijden, mag hij niet opgeven (p. 2). De verbeurd verklaarde goederen mag hij niet wegschenken. En hij moet, naar het Romeinsche recht, de goederen van hen, die zwaar misdaan hebben, geheel of gedeeltelijk verbeurd verklaren: „melius ac divinius esset de similibus forefactoribus confiscata recipere, quam a multis pauperibus viliter extorquere” (p. 145).

Opmerkelijk is het, dat, hoe zeer VAN LEYDEN ijvert voor den fiscus, hij dezen toch niet onvoorwaardelijk wil bevoordeelen. Hij toont zich overal een vriend der zwakken en weerloozen, bepaaldelijk der vrouwen. En daarom keurt hij in de Zeeuwsche Keur van FLORIS den Voogd de bepaling af, waarbij de goederen van een vrouwenschenner aan den graaf vervallen, na aftrek van slechts twintig ponden voor de mishandelde vrouw. Naar zijn oordeel behoorde de vrouw al de goederen van haar verkrachter te bekomen (p. 147). Maar overigens gaat het belang van den fiscus bovenal.

De gewone belasting, de cys, het schot, mag onder

geen voorwaarde verminderd worden. Niemand mag daarvan worden vrijgesteld: immers een van beide, of de schatkist zou er door lijden, en dat mag niet, of de last, waarvan één bevrijd werd, zou door de overige belastingschuldigen gedragen moeten worden, hetgeen onbillijk zou wezen (p. 65). Schotbaar land mag om deze reden niet schotvrij worden gemaakt.

Van een buitengewoon morgengeld, in tijd van nood gevorderd, mag niemand, wie ook, geen edelman, geen geestelijke, zich verschoonen, al had hij den stelligsten vrijbrief. Want zulk een morgengeld is een zakelijke last, geen personele (p. 22, 23). En voorrechten in strijd met het algemeen belang zijn krachteloos.

Vooral tegenover de grooten moet de vorst de belangen van den fiscus voorstaan. Geen wonder, de grooten waren de steunpilaren van het leenstelsel, de vrienden van het behoud; tegen hen keerde zich de partij van vooruitgang in de eerste plaats. Die partij, grootendeels uit de poorters bestaande, met enige klerken en legisten aan het hoofd, was met WILLEM V aan het bestuur gekozen. Zij had aanstonds aan het bestaande den oorlog verklaard. De verandering in de regering, waartoe de jonge vorst zich liet overhalen, en die MARGARETA tot voorwendsel gebruikte om haar afstand te herroepen, was inderdaad een soort van coup d'etat in den geest der partij. De grooten, die onder WILLEM III en diens opvolgers alle posten bezeten, alle voordeelen getrokken en zich bovenmate verrijkt hadden, werden plotseling afgezet en voor vijanden van den Graaf verklaard, hetgeen het verbeurd verklaren hunner goederen meebracht. Nieuwe edelen, van minder aanzien, van minder vermogen, kwamen aan het bestuur. Onder de weinige raden, die bleven, behoorde GERRIT ALEWIJNS, de vriend, de verwant van PHILIPS VAN LEYDEN. Zou hij misschien een der raadslieden geweest zijn, aan

wier inblazing MARGARETA de wanregering van haar zoon toeschreef? En zou VAN LEYDEN wellicht in 's vorsten raad zijn opgenomen, om de nieuwe regering met de wijsheid der Romeinsche juristen voor te lichten? Hoe dit zij, in den tractatus, die de aangenomen staatkunde verdedigde, moest wel de strijd tegen de grooten gepredikt worden.

Het beginsel, waarvan de auteur zijn aanval begint, is de waarheid, die de ondervinding onmiskenbaar bewezen had: „Incommodum magnum est subditis tot Dominorum subesse dominiis;” en daarentegen „multum expedit subditis Principes habere immediate rectores ipsorum et protectores” (p. 247). Met die uitspraak wordt de staf gebroken over het geheele leenstelsel. Het ware te wenschen dat dit niet bestond. Geduld kan het worden, begunstigd worden mag het niet. Hieruit volgt, dat de vorst de vervallen leenen nooit meer aan eenige grooten mag uitgeven, maar voor altijd bij de grafelijkheid moet inlijven. „Concludas igitur contra Dominos et Principes temporales, qui advenientia sibi dominia et solemnes Baronatus statim excutiunt de manibus suis, et conferunt aliis, quibus immediate subjecti sunt incolae talium locorum” (p. 248). Het verwijt trof in de eerste plaats MARGARETA, die het leen van Voorne, eer. het nog aan de grafelijkheid vervallen was, reeds aan haar zoon OTTO had toegezegd. „Et facit pro illis de Hoesden, qui incorporati sunt Hollandiae Comitatui per Illustrem Principem, Ducem Wilhelnum de Bavaria, motorem huius opusculi, quod resistere possent, si Comes eos alienare vellet per inferiorem vasallum regendos” (p. 247). Ook die van Geertruidenberg en Oudewater worden om soortgelijk beding geprezen. Van de stad Leiden wordt niet gesproken, hoewel WILLEM V ook daar het burggraafschap verbeurd verklaard, en den poorters beloofd had, het nimmer te zullen herstellen. Het is opmerkelijk dat er in den tractatus geen woord voorkomt

over den strijd tusschen den burggraaf en de poorters van Leiden, hoewel de hoofden der volkspartij de vrienden en bloedverwanten van den auteur waren. Onder het charter van 24 Junij 1851, waarbij de stad zich velerlei rechten toeëigent, tot nog toe door den burggraaf uitgeoefend, vinden wij de namen van JAN FRANCKEN, en JAN PHILIPSZ, beide neven van VAN LEYDEN, als schepenen, en als raden GERYT VAN DER HOOCHSTATE, zijn eigen broeder, naar het schijnt *), DIRCK FRANCKEN, GERARD ALEWIJNSZ en GERARD HEINENSZ.

Het is zeker verrassend hier ook GERRIT ALEWIJNS te ontmoeten; maar wij weten van elders, dat hij te Leiden zeer gegoed was. GERARD HEINENSZ, die naast hem voorkomt, is van zijn geslacht †) en een man als hij, een dienaar van Graaf WILLEM, die nevens hem menig staatsstuk ondertekend heeft, en die thans 's Graven steenenhuis te Leiden bewaarde (MIERIS, II. 485). Voluit heet hij GERYT HEYNEN ROTTIRSSOONE (ibid. II. 459). Dat hij tot de nieuwe staatspartij behoorde, leert ons PHILIPS VAN LEYDEN zelf: „Commendandi sunt illi, qui in adventu jocundo praesentis Principis, illud tunc postulabant, quod Comes eis promittere dignaretur, quatenus majora feuda

*) Het is zeker vreemd, dat een geestelijke (of hij reeds pastoor te Noordwijk was blijkt niet) onder de raden der stad voorkomt, maar het zou toch nog vreemder wezen, als er nog een andere GERARD HOOCHSTRATE, dan de broeder van den auteur, onder de aanzienlijke poorters van Leiden geweest was. DIRK FRANCKEN, THEODERICUS FRANCONIS, wordt, p. 206 geprezen, als een der stichters van de stads-muren; JAN PHILIPSZ, JOANNES de filius PHILIPPI, p. 301, omdat hij een desfig huis bij het St. Pieters kerkhof heeft laten bouwen, misschien hetzelfde waarin de auteur gestorven is. De vader van dezen JOANNES heet in een charter bij VAN MIERIS, II. 277: „PHILIPS VEREN GOBBURGH SOONNE.” JAN PHILIPSZ en PHILIPS VAN LEYDEN waren dus volle neven.

†) Volgens de genealogie van VAN HOUT was HENRIK ROTTYR een zoon van JAN, den broeder van PIETER VAN LEYDEN.

advenientia nunquam a suis redditibus alienaret, sibi et suis successoribus reservaturus.... Hujusmodi protractionis sive supplicationis fuit motiva causa Gherardus Henrici, oppidanus in Leyden, alias dictus Rottyr" (p. 154). Hoe spijtig is het, dat wij van den strijd dier dagen bijna geen berichten over hebben. Hoe gaarne zouden wij dien kamp der poorters tegen de voorrechten der grooten, dien kamp voor orde en vrijheid, in bijzonderheden kennen. Wat ons, bij voorbeeld, van den twist tuschen de burgers van Leiden en den burggraaf uit enkele charters toevallig bekend is, wekt de begeerte op naar een naauwkeuriger kennis. Wij bewonderen in het verhaal van THIERRY, de communes van Noord-Frankrijk, die zich haar rechten met zoo veel volharding veroverden; wij zouden in onze voorvaderen misschien even veel moed en standvastigheid te bewonderen hebben, indien ook hun daden beschreven waren. — Zoo als ik zeide, VAN LEYDEN schijnt over het gebeurde in zijn vaderstad opzettelijk het zwijgen te bewaren.

Moet de vorst de vervallen leenen voor goed inlijven bij het graafschap, natuurlijk mag hij dan ook aan de grooten geen deel geven in hetgeen van ouds onmiddellijk onder hem behoort. Dat was het geval niet. Westfriesland, alleen aan den graaf bracht het belasting op, alleen aan hem was het ondergeschikt.

Dit gezegde verdient onze aandacht; het wijst ons op de voorname oorzaak van den aanwas der grafelijke macht sedert het midden der dertiende eeuw. Het doet ons opmerken, dat de onderwerping en bevrediging van Westfriesland de krachten, zoo lang aan de bestrijding van dit gewest verspild, voortaan tot andere doekeinden beschikbaar stelde, en met het geheele vermogen van het door geen leenwezen verbrokkelde landschap, als het ware, verdubbelde. Van daar de bijzondere welwillendheid, die WILLEM

III jegens de Friesche boeren aan den dag legde. „Hic populus (placht hij te zeggen), peculum principatus mei singulare est, acquisitum praedecessorum meorum sanguinolento labore; et huius populi solus sum Dominus, nec opprimenti a quocunque patior, nec ibidem habere in hoc portionem. (p. 202).” Welk een verandering echter sedert den dood van dien wijzen vorst! „Etiam ista patria temporibus opportunis Domino Comiti mirabiliter subvenire consuevit, quod non potest hodie: quia virtus dispersa est ejusdem sublaqueis multorum, qui dictam patriam rodunt et excoriant vix ossibus conservatis” (ibid). Naar het staatsrecht, dat VAN LEYDEN predikt, is de misslag gelukkig niet onherstelbaar: de vorst mag al de giftbrieven vernietigen, waarbij het ongelukkige land onder de hebzuchtige grooten verbrokkeld was; ja, hij is tot zulk een terugvordering ten duurste verplicht.

Het spreekt van zelf dat het veranderen van kwade in goede leenen, hetgeen dezelfde strekking heeft als het uitgeven van nieuwe, evenmin geoorloofd is. Wanneer een kwaad leen vervalt, kan de landsheer zijn inkomsten daarmee vergrooten, of het verkoopen, in alle geval zich er door verrijken; laat hij het daarentegen uit gunst aan de erfdochter, dan schenkt hij weg wat hij niet missen kan, en benadeelt eigenlijk de behoeftigen „Nam quando Dominus deficit in necessariis, Dominus qualitercumque habet regressum et recursum non ad illos, quibus talia feuda contulit, sed ad populares, qui contributione vel alia extoraione ipsi subveniunt et subvenire compelluntur” (p. 153). „Dare hic abunde, et deinde spoliare pauperes subjectos ex alia parte, credo quod ista compensatio non sit admissibilis” (ibid). Ook maakt hij de grooten des te overmoediger naarmate hij ze meer verrijkt. „Item ex datione istorum feudorum isti Nobiles effecti potentes magis opprimunt sibi vicinos et populares... Et cum haec impedimenta sunt

paci et quieti subditorum, per Dominum removenda sunt et plus non admittenda."

Eenigzins in strijd met zijn stelsel schijnt het ijveren van VAN LEYDEN voor het *aenboort*, d. i. het recht van naasting, dat in Zeeland de verwant(en) van den overledene bezaten op de ambachten, die anders aan de grafelijkheid moesten vervallen. Dat recht, door WILLEM III ontzien, was door WILLEM IV niet altijd in acht genomen, en, in strijd daarmee, werd niet zelden aan gunstelingen, ten nadeele der naaste verwant(en), de voorkeur gegeven. Wij zouden verwacht(en), dat onze schrijver zulke ambachten even als andere goederen van den fiscus, zonder aanzien van personen, aan den meestbiedende verkocht zou willen hebben. Doch wij zullen zijn inconsequentie begrijpen, als wij in het oog houden, vooreerst dat er in Zeeland groote beroerten uit het schenden van dit gewoonterecht ontstaan waren, en ten andere dat de schatkist er niet door gebaat werd, maar dat groote heeren en gunstelingen met de ambachten gingen strijken. Al wat dezen voordeelig was, was in de oogen van VAN LEYDEN een kwaad.

Een doorn in zijn oog zijn verder de sterken en kastelen, waarin het leenstelsel nestelt. De vorst is verplicht, ze zoo veel mogelijk te vernielen en te slechten. „Optime faciunt praemissa ad dejicienda et destruenda illa castra, quibus publica quies turbatur, et subditi absque rationabili causa gravantur” (p. 242). Eere daarom aan WILLEM V. „qui ob rebellionem sedandam castra multa funditus dissipavit” (p. 243). Alleen aan de grenzen, ter verdediging des lands, zijn sterken noodig en gewenscht. Dezulke moeten echter onmiddellijk door den lansheer bezeten en bewaard worden (p. 243). Het is opmerkelijk dat juist op het tijdstip, waarop de tractatus verschenen moet zijn, in Mei 1355, aan die van Dordrecht door den vorst wordt toegezegd, dat niemand in Zuid-Holland vesten of burgten zal mogen maken, van

meer dan twee voet dikte, tenzij aan de grens, en met zijn bijzondere voorkennis en vergunning (VAN MIERIS, II. 847). Andere handvesten van dezelfde maand verbieden aan de poorters het dragen van livrei, behalve die van den graaf of zijn hooge beambten (VAN MIERIS, II. 855). Ook dit was overeenkomstig den wensch van VAN LEYDEN. Het dragen van livreien van groote heeren bevorderde de partyschap, „et ad politiae regimen expedit, ut nulli praeter Principem liceat extra familiam suam liberalitatem vestium exhibere” (p. 242).

Zoo sterk is de afkeer, dien VAN LEYDEN van het geweld der grooten heeft, dat hij, de voorstander van het vorstelijk gezag, in één geval opstand der onderdanen geoorloofd keurt, indien namelijk de vorst zijn volk niet tegen mishandeling der grooten beschermt. „Aliquo existente negligente Principe, Duce sive Comite, aliqui Deum non timentes multos subjectos invaserunt ipsius Principis, et turpiter absque causa occiderunt. Hoc videntes bonae villae disposuerunt aliquos horum factorum vindicatores, qui talibus resistebant, et ipsos persequebantur, ut concordiae communis dissipatores. Nunquid possunt? Et videtur quod sic: quia deficiente remedio ordinario ad extraordinarium recurritur” (193). Het antwoord is zeker gewichtig. Het verontschuldigt, als ik mij niet vergis, in de eerste plaats het verzet van Delft tegen de hoeksche edelen, bij de aankomst van ALBRECHT — doch het is nog op vermaarder opstand toepasselijk. Wat zou VAN LEYDEN oordeelen van den opstand der Zeeuwsche en Hollandsche steden tegen het bloedig geweld, dat ALVA, onder toelating van koning PHILIPS, pleegde? Als hij in dit geval met dezelfde maat durfde meten, zou hij ook hier de vraag: „Num possunt?” met een „videtur quod sic” moeten toestemmen.

Op een andere vraag luidt zijn antwoord minder stellig. Een vorst verkwist wat zijn onderdanen hem opbrengt.

gen, en is dien ten gevolge buiten staat hen tegen den vijand te verdedigen. Kunnen de onderdanen op dien grond weigeren hem verder belasting te betalen? „Solutionem istius quaestioneis industriae aliorum committo” (p. 128). Zijn aarzeling bewijst reeds dat, naar zijn 'meening, voor het recht der onderdanen, om in dat geval betaling te weigeren, veel te zeggen is.

De eerste plicht van den vorst is dus de grooten te beteugelen. Maar hoe kan hij dit, zoo hij hun in zijn Raad zitting geeft? VAN LEYDEN schrooint dan ook niet te vorderen, dat de graaf geen grooten van zijn land in zijn Raad zal toelaten. Hetgeen hij daarover zegt is ook historisch belangrijk.

In 1347, te midden der troebelen, die op het sneuvelen van WILLEM IV volgden, had men zich voor te bereiden op een oorlog met den bisschop, JAN VAN ARKEL. In 's vorsten Raad werd voorgesteld, in tijds Woerden te verschansen en daarmede den toegang tot het graafschap te sluiten. Om de kosten goed te maken zou van al den grond van Rijnland een morgenpenning geheven worden. De voorbereidende werkzaamheid werd aangevangen, maar het werk zelf bleef steken, tot groot ongeluk van het land. „Forte eorum interfait ita non fieri, qui consilium moderabantur contra hoc... Tunc dictum et adhuc continuatum est, quod expediret Comiti Hollandiae nunquam aliquem habere consiliarium, ortum habentem de patriae suae potentibus. Illi namque de patria plus quam expeditat sibi prospicere conantur, et utilitati domini et patriae male prospiciunt” (p. 246). Welke de zelfzuchtige kwade raadslieden zijn, op wie hier gedoeld wordt, laat ik in het midden. Maar de uitspraak van VAN LEYDEN is gewichtig. De rampen van den ongelukkig gevoerden oorlog wijt hij aan de baatzucht van 's graven edele raden; zouden wij hier niet een der redenen of ten minste der voorwendsels heb-

ben, waarom WILLEM weinige maanden later die raadsheeren ontsloeg en voor zijn vijanden verklaarde?

Wie moeten dan 's vorsten raden zijn, als de grooten daartoe niet deugen? Het antwoord ligt voor de hand: „Ad consilia et decisiones negotiorum vocentur pollentes doctrina legum et experientia rerum” (p. 141) of, zoo als het elders heet, „viri litterati, qui leges noverint et jura majorum.” „Et facit contra Principes, qui cancellarios suos faciunt viros nullius litteraturae. Nam ex hoc inconveniens sequitur vulgare: Si caecus caecum etc.” (p. 41). De beleefdheid verbiedt VAN LEYDEN het spreekwoord voluit te citeren, het zou geen compliment aan den vorst zijn geweest. En het kan niet moeijelijk vallen 's Graven Raad uitsluitend met bekwame lieden te vullen; want veel raadslieden zijn niet van noode, een zevental zou voldoende zijn. (p. 92). Eén vlijtig man kan al veel uitrichten. „Sicut GHERARDUS ALEWINI expedivit multa negotia, ad quae forte hodie decem non sufficerent” (p. 171). Van de keus der raadslieden hangt oneindig veel af. Dat er zoo veel verkeerds in de regering voorvalt is veelal toe te schrijven aan het geenis van klerken in den Raad en in de posten van vertrouwen.

Zeker het is geen benijdbare post in dezen tijd van overgang in 's vorsten Raad te zitten. Want, hoezeer de vorst onverantwoordelijk is, zijn dienaren zijn aansprakelijk voor hetgeen zij doen, en kunnen zich met geen bevelschrift van hun meester dekken. Immers „non omnia mandata Principum executioni debent demandari” (p. 41). Wie onrechtmatische bevelen ten uitvoer leggen, al doen zij het ter goeder trouw, zijn strafbaar; „sibi imputent qui hoc ignorant, quod tam manifesta lege descriptum est” (ibid.). Men heeft zeker niet veel verder te gaan om tot de leer van de onschendbaarheid van den vorst en van de verantwoordelijkheid der ministers te komen. Zoodra zich een staats-

macht naast den Landsheer gevestigd heeft, waarvoor de ambtenaars terecht gesteld kunnen worden, kan het beginsel in praktijk worden gebracht. Voor als nog is de staatsdienaar natuurlijk alleen jegens den vorst, en, wat meer te beteekenen heeft, jegens diens opvolger verantwoordelijk. Dat overigens VAN LEYDEN hier niets buitensporigs zegt, niets wat zijn tijdgenooten onredelijk achten, blijkt daaruit, dat JAN MATTHYSZ, de klerk van den Briel, in zijn verhandeling over de politieke regering dier stad, ongeveer hetzelfde zegt over den plicht van den Rechter of Baljuw. Hij stelt de vraag: als „des Heeren ghenade ende goeder-tierenheyt by der onduegender ende schalker raden worde verwandelt in tyranscip, ende die Heere ghebode synen Rechter onrecht te doen, of enen boven der steden rechten te belasten ende te crachtigen, of yemende recht te weigheren... of des Heeren ghebot... des Rechters eedt ontschuldigen soud?” En het antwoord luidt: „dat des Heeren ghebot niet verantwerden en mach des Rechters ziel ende eer, als hy dairom onrecht ende gegen sinen Eedt doet.” Van straf wordt hier niet gesproken, slechts van schuld; maar de schuld kan gevorderd worden, zoo maar eens de rechtbank bestaat, waarvoor de zaak dienen kan.

VAN LEYDEN acht de formaliteiten niet gering; hij weet bij ondervinding, dat het in acht nemen der vormen een waarborg is tegen willekeur en lichtvaardigheid. Hij wenscht daarom dat de staatszaken in het kabinet steeds met de behoorlijke formaliteiten worden behandeld. Tegen onberaden besluiten, tegen roekeloze giften, tegen buitensporige privilegiën zoekt hij een waarborg in de onmisbare formaliteiten bij het uitgeven der grafelijke brieven. Hij wenscht de gesloten zoo goed als de open brieven geteekend te hebben door den notarius, die ze schrijft, door twee of drie raden die bij het opmaken tegenwoordig zijn, en door den

kanselier. Hij zou wenschen dat alle stukken, waaraan deze onderteekeningen ontbraken, nietig waren (p. 220, 221). Dan, gelooft hij, zouden vele giften en gunstbewijzen; die de vorst in een opwelling van goedhartigheid verleent, geen plaats hebben, omdat 's vorsten raadslieden dc daartoe strekkende brieven niet zoo gemakkelijk teekenen zouden. Al de uitgegevene stukken wenschte hij verder op veilige plaats, in een archief, bewaard te hebben *); hij wijst daartoe de Hofkapel aan, die door ALBRECHT met een kapittel van een deken en twaalf kanunniken in 1367 was voorzien. De ondervinding had geleerd hoe anders de archieven en daarmee de traditie der regering verloren konden gaan. Bij de komst van WILLEM V aan de regering waren de registers nergens te vinden, en het was alleen aan de ervarenheid en ijver van GERRIT ALEWYNIS te danken, dat in dit gemis zoo tamelijk voorzien werd (p. 248) †).

Zonder rechtsgedeerdheid kan een staat niet goed geregeerd worden. In Frankrijk en in Vlaanderen gaat alles veel beter dan in Duitschland, onze graafschappen er onder begrepen, omdat er de klerken talrijker zijn. Verschillende goede bedoelingen der Hollandsche regering zijn niet ten uitvoer gelegd bij gebrek aan bekwame klerken. Op alle wijzen moet dus de vorst de studie der rechts-wetenschap bevorderen. Eere daarom aan WILLEM, die te Friesen bleef, „qui et in scholis retinuit et a scholis advocavit viros legali lumine riantes, et eosdem libenter

*) In 1368 was er reeds een archivaris, DIRK VOPPENSZ. Zijn titel was *custos et conservator archivi et custodiae privilegiorum, registrorum et litterarum Comitatus Hollandiae et Zelandiae.* Kronijk van het Histor. Genootschap, XIII. bl. 170.

†) Zij waren zeker opzetelijk verduisterd; dit blijkt uit de tabula tractatus, p. 380: „qualiter surreptis registris subventum fuit novo Comiti.”

audivit" (p. 205). Het ware te wenschen, dat er voor de licentiaten in iure civili vel canonico zekere kanonikdiën en prebenden werden voorbehouden, ten einde de beoefening der rechtsgeleerdheid aan te moedigen (p. 204). — Uit eerbied voor de wetenschap moeten ook de schoolmeesters eerlijk bezoldigd en goed behandeld worden (p. 24—5).

Bij de rechtsspraak vooral komt de wetenschap der klerken te pas. Niets belagchelijker dan dat men daar met de philosophia naturalis en de ethica te berde komt (p. 140). „Nam ubi terminatur ethica, incipit legalis facultas" (p. 141). Het ware daarom te wenschen, dat er uitsluitend door wetgeleerden recht werd gesproken. Tegen de rechtsspraak der azigen en tegen die van leenmannen en welgeborenen is VAN LEYDEN zeer ingenomen. Wij kunnen het ons licht voorstellen. Hoe heilzaam men voor onzen tijd een jury keuren moge, men moet erkennen, dat de behoeften der toenmalige maatschappij met deze instelling in strijd waren. „Quid ergo erit (vraagt VAN LEYDEN met reden) ubi judices nec experientiam habeant judicandi, nec judicant secundum leges, sed aliquo in judicio (ut ita loquāmur) coram eis habito et disputato, quaeritur a bene natis et vasallis domini terrae, quid juris super illo? Et ille deliberatione habita cum circumstantibus dat responsum, et illud habetur pro judicio, nec appellatur, nec aliud fit" (p. 204). Wij gelooven gaarne dat zulk een procedure geen waarborg gaf voor een billijke rechtsspraak; en wij behoeven den graven geen heerschzuchtige bedoeling toe te dichten, als wij hen zooveel mogelijk de scheppenbank in plaats van het azigengerecht zien invoeren. VAN LEYDEN verlangt, dat althans iedere officier van justitie een wetgeleerde naast zich hebben zal; „ut cuilibet Balivo adjungeretur unus jurisperitus, qui sibi in gerendis assideret" (p. 204). Want zoo er geen verbetering in den toestand wordt gebracht, zullen 's graven rechters geheel

verlaten worden. Een ieder brengt nu reeds zijn zaak bij voorkeur voor de geestelijke provisoren; in Zeeland is dit algemeen in gebruik; in Holland wordt het meer en meer gewoonte (p. 237). — Ook deze opmerking is van veel belang; zij doet ons een diepen blik slaan in het maatschappelijk leven van den tijd, in de geschiedenis van den strijd tusschen kerk en staat. De kerk, in het bezit van geleerdheid en wetenschap, deed alles met beter inzicht, met meer beleid, dan de staat; geen wonder dat de machtiger staat eerst overwon, toen ook hij van zijn dienaars kennis en studie begon te vorderen. In het algemeen heeft VAN LEYDEN goede reden om te wenschen, dat de wereldlijke vorsten bij den Paus en de Kardinalen in de leer gaan: „tunc regimen agnoscerent, ut ex pauperibus divites, ex inconsulis consultissimi et ex improvidis circumspectissimi,... consilia haberent salubria, regnarent in pace, ab injuriis et violentiis subditos suos undique defensarent” (p. 154).

Onder de attributen der landsheerlijke macht, die geen vorst mag opgeven, behoort ook zijn rechtsspraak in hoogster instantie. Appel op hem moet den onderzaten steeds vrij staan; de vorst mag het niet verbieden. „Propter litteras sive rescriptum Principis nulli est sua defensio denganda” (p. 277). Enkele gevallen uitgezonderd, mag een ieder vrijelijk appelleren. „Quilibet non prohibitus potest appellare” (p. 278). Vandaar dat het privilegie, hetgeen aan vele steden verleend is: wat schepenen eenstemmig of bij meerderheid zullen oordeelen, zal gestade wezen en door niemand tegengesproken mogen worden, in zich zelf onredelijk en bijgevolg nietig is. Maar is de vorst verplicht allen hun recht te bedeelen; hij mag aan den anderen kant niemand, geen hoveling of gunsteling, aan zijn natuurlijken rechter onttrekken: „nullum privilegium eximit delinquentes a foro ipsorum Administratorum” (p. 158).

Evenmin mag hij zijn onderdanen evoceren (p. 197). Dit strijdt tegen het erkende recht der onderdanen. VAN LEYDEN neemt voor den vorst geen rechten in beslag, die niet ten nutte van het algemeen verstrekken.

Hij wenscht de regering goed ingericht en krachtig; hij wil de beambten volkomen ondergeschikt, en aan een naauwlettend toezicht onderworpen hebben. Hoe aanzienlijker een ambtenaar is, des te meer moet tegen misbruik zijner macht gewaakt worden.

De hooge staatsambten waren op dien tijd tweederlei, de baljuwen hadden het politiek en de rentmeesters het financieel beheer in handen. De baljuwen, vooral die der uitgestrekte districten, die van Zuid-Holland, van Rijnland, van Kennemerland, waren doorgaans groote heeren, die zich zoo-veel mogelijk van den landsheer onafhankelijk trachten te maken. Daartegen komt VAN LEYDEN op: „in officiis balivatus, schultetatus ac similibus ponendi sunt nullius militiae homines, experti, humiles et modesti” (p. 91); bij voorkeur dient men, naar het voorbeeld van Vlaanderen, te kiezen die niet geboortig zijn uit de streek waarover zij worden gesteld (p. 166), opdat zij vrij blijven van de partijschap, die daar ter plaatse heerschen kan. Zij moeten ook niet voor hun leven worden aangesteld. „Nam saepe regendi securitas in subditos et oppressos delinquendi perperit incentivum, et aufertur Principi superioritas et frenum dominandi” (p. 51). Nog meer afkeuring verdient het veldwinnend misbruik, dat de vorst van de baljuwen en schouten geld leent, onder beding dat hij ze niet zal ontslaan voor hij de schuld heeft gekweten: „quorum regimen et excoriationem nuper senserunt, et utinam non vindicandam amplius, nostri comitatus” (p. 226). Immers het geleende geld wordt met woeker van de arme ingezeten en afgeperst, en het besturen ontaardt zoo doende in geldmaken.

Daarom heeft Kennemerland, in 1354, niet zonder reden

veel duizenden guldens aan den graaf ter kwijting van zulk een schuld opgebracht, onder voorwaarde dat voortaan nooit meer een baljuw om geleend geld aangesteld worden zou (p. 158, vgl. VAN MIERIS, II. 823). Als een baljuw zijn tijd heeft uitgediend, behoort hij bloot te staan aan de aanklachten van hen die hij bestuurd heeft, en om dit tot geen bloote formaliteit te maken, moet hem bij zijn ontslag niet aanstonds zitting in 's vorsten Raad gegeven worden.

Wat de rentmeesters betreft, het is van belang dat liefst zulke gekozen worden, die vermogen bezitten, opdat de vorst, indien zij oneerlijk in het bestuur mochten zijn, de schade gemakkelijk op hen verhalen kan (p. 88). Dat zij als eerlijk bekend moeten staan, spreekt van zelf. „Ex his visis arguas subridendos Comites Hollandiae, qui in administrationibus suis etiam publicis, sicut teloneis, ponunt prodigos et proprietum bonorum dissipatores” (p. 231). Er is dan ook in der tijd in 's graven Raad een besluit gevallen, dat voortaan bij de ontvangst van iedere tol een klerk zou voorzitten; maar de armoede van den vorst hinderde de uitvoering van dit heilzame besluit, en noopte zich te onderwerpen aan het beheer, of liever diefstal, van hen die geld hadden voorgeshoten: „mutuantum regimini (non dico furto) subjugare compulsa” (p. 231).

De strekking van al deze voorschriften en vermaningen is duidelijk genoeg. Gelijke bescherming van alle onderzaten, kleine en groote, onder een vorst, die door eigen gekozen, afzetbare beambten regeert en bestuurt, zietdaar het ideaal, dat de schrijver voor oogen heeft. Naar dat ideaal streven voortaan de legisten onafgebroken; onder KAREL V en PHILIPS II hadden zij het voor een goed gedeelte verwezenlijkt; de overdrijving echter van den laatste heeft er het volk afkeerig van gemaakt, en, onder de republiek, weer naar een ander doel doen jagen.

Met dat al blijft VAN LEYDEN een zoon van zijn tijd, behebt met de begrippen en vooroordeelen van zijn tijd. Het verschil van standen, en de voorrechten van adel en geestelijkheid zijn hem heilig. De geestelijken vooral zijn verre verheven boven alle andere stervelingen, ja zelfs boven de engelen. „Non credo enim, quod fieret transsubstantiatio, si illa verba, quae profert sacerdos in missa, ab Angelo proferrentur” (p. 129). Natuurlijk moeten zulke van God bevoordeerde menschen met den meesten eerbied behandeld worden. „Deus dicitur honorari, cum ejus ministri honorantur” (p. 129). Schande daarom over hen, die misslagen van geestelijken aan den dag brengen en ten toon stellen. „Si enim forefecerint, satis matrem Ecclesiam et Deum habent ultorem” (p. 31). Geen wereldlijke rechter wage het een geestelijke te recht te stellen. Zulk een gruwel „horrible factum” is onlangs in den Haag gepleegd, waar een geestelijke uit Haarlem door den wereldlijken rechter ter dood is gebracht. Uit lust tot rechtvaardigheid mag men niets onrechtmatigs bedrijven. „Pertalia enim facta ordini et libertati nimium derogatur, et totus clerus se opponere deberet” (p. 159). Alle leeken die er zich aan schuldig maken, wie en wat zij ook zijn, vervallen, naar pauselijk recht, in excommunicatie, en de steden en landen onder interdict (p. 160).

De geestelijken behooren vrij te zijn van belasting. En de schepenen van Leiden verdienen daarom geprezen te worden, die hun priesters van alle personele en zakelijke belasting hebben vrij gesteld (p. 236). Maar dit neemt niet weg, dat in buitengewone gevallen, in tijd van nood, de geestelijkheid naar vermogen moet bijdragen: „sacrum patrimonium ab onere superindicti se non excusat” (p. 23). In zulke gevallen zijn zij zelfs van personele lasten niet vrij. „Homines sacro-sanctarum ecclesiarum a munibus tempore expeditionis non excusantur” (p. 42). Ja hij breidt

die enkele voorschriften tot een algemeenen regel uit, dien wij niet zonder verwondering zien vast stellen: „In praejudicium Reipublicae respectus religionis seu religiosorum non habetur” (p. 48). Dus ook ten opzichte der kerk gaat het staatsbelang boven alles. De bisschop, die de kerk van Eembrugge ontwijdde en tot een sterke verbouwde *), wordt geprezen: „corpora enim subditorum p̄raeferenda sunt ecclesiis et rebus ecclesiasticis” (p. 57). Voor het vaderland moeten ook de geestelijken alles over hebben. Waar het te pas komt behooren zij het zelfs tegen de aanmatiging van de kerkvorsten te verdedigen. „Facit contra clericos, elevatos et erectos ad magnos honores, et cum per manum spiritualem Patria indebite et injuste gravatur, ipsi pro defensione stare nolunt, nec onus et indignationem subire praelatorum” (p. 103). — Dit is iets anders dan de lijdelijke gehoorzaamheid, veluti cadavere, die in later eeuw is aangeprezen. — Voor de kerk wil VAN LEYDEN ook geen onrechtmatig gewin. Hij is het niet met GOETHE eens, dat de kerk alleen gestolen goed verteren kan. „Praemissa faciunt contra dominos et potentes, qui taliter qualiter multa bona acquirunt, et, omissa restitutione, altaria fundant, collegia et capellas. Nam magis Deum dicuntur irritare ad confusionem ipsorum quam placare.”

De adel is, volgens VAN LEYDEN, in menig opzicht niet de geestelijkheid te vergelijken. „De armata militia (d.i. de adel) ad non armatum (de geestelijkheid) frequenter arguitur,” (p. 94). De edelen zijn, ceteris paribus, boven onedelen te verkiezen (p. 179). Een edelman vernedert zich

*) Dat onze auteur onder „Ema” Eembrugge bedoelt, acht ik ontwijfelbaar, om hetgeen wij bij JOANNES A LEIDIS, l. XXIX. c. 7 verhaald vinden: „Interea, dum ibidem (in Gallia) resideret Episcopus (JOANNES DE ARCKEL), ZWEDERUS WTERLOO manu armata Ecclesiam in Eembinge in festo sacratissimi corporis CHRISTI..... [hiaat] constituens de ea castrum et saecularem domum.”

door naar een stad te gaan wonen, of zich onder de landpoorters te laten inschrijven (p. 130). Doch tegen dit laatste misbruik, dat meer en meer in zwang kwam, verzet zich VAN LEYDEN zeker minder uit eerbied voor den adel, dan uit liefde voor de rust van het land. Want de buitenpoorters of landpoorters bedienden zich van de stads voorrechten om des te beter hun veeten en burgeroorlogen te voeren. Het waren vooral landpoorters van Delft, die bij de aankomst van ALBRECHT den nieuen Baljuw van Kennemerland, bij Kasterkemmerzand, overvielen (zie VAN MIERIS, III. bl. 93); en VAN LEYDEN noemt de zaak bij haar rechten naam, als hij op de edelen uitvaart, „qui, ut vicinos suos suppressant, plebeis asscribuntur” (p. 130).

Het beroep van de edellieden is de krijgsdienst; daartoe en niet tot wetenschap worden zij opgeleid. Derhalve moeten zij ook niet tot burgerlijke posten worden gekozen: „armis et non consiliis occupandi sunt” (p. 218). Ook mogen zij zich niet met landbouw bezig houden, „armorum cotidiano exercitio ad bella se praeparare debent” (p. 115). VAN LEYDEN bestraft de „milites nostri temporis, qui, licet non exerceant ruralia per se, tamen exercent per domesticos suos et in domibus suis residentes” (p. 115). Hij zou hen gaarne uitsluitend tot de krijgsdienst bepaald zien. Hij zou er zeker niet tegen hebben, indien het heir der vasallen door een staand leger vervangen werd. En die hervorming zag hij reeds aanvangen, niet alleen in Frankrijk, waar, sedert den tijd van JAN VAN VALOIS, de ridders een bepaalde soldij trokken *), maar ook hier te lande, naar het schijnt. Immers hij zelf spreekt meermalen van de stipendia, die de milites ontvangen. Bij de inheemschen behoorde dit zeker nog tot de uitzonderingen. Maar vreemde ridders trokken al geregeld soldij. Wij leeren dit uit de grafelijke

---

*) Zie *Ordonnances des Rois de France*, II. p. 120.

rekeningen (zie DE JONGE, *H. en K. Twister*, bl. 37) en wij vernemen van VAN LEYDEN zelven, dat tot den Utrecht-schen oorlog van 1374,, „aliunde quam plurimi viri illustres et praeclari, stipendia sumentes, advenerunt” (p. 212). Het krijgswezen is dan ook al kostbaar geworden, en daarop mag de landsheer niet zuinig zijn. „Erit Princeps liberalis ad expensas militares, quia pro his exactiones fiscales conservantur” (p. 272).

Het was een gewichtige vraag voor dezen tijd, of om ridder te wezen geboorte gevorderd werd. VAN LEYDEN stelt zich ook deze ter beantwoording: „Numquid in militia requiratur genus?” En hij zegt: „videtur quod non.” Hij beroept zich op het voorbeeld van vorsten en graven, die vele lieden van geringe geboorte geadeld hebben; maar adelrecht geldt niet, als het door buitenlandsche heeren geschouken is (218).

Een man als VAN LEYDEN moest wel overtuigd zijn dat adel verplicht. Het bevreemdt ons niet dat hij den roem, dien men van zijn voorouders erft, gering acht, tenzij eigen verdienste dien handhaast en vermeerdert: „cessante industria exigua est claritas, quae venerit a natura.... Gloria namque parentum cito decidit, si ad culmen honoris animosis mediis proles non insudet” (Prohemium). Er is nog andere adel dan geboorte-adel. „Triplex est nobilitas, sanguinis, scientiae et virtutum.... Quae autem istorum major sit, disputationi relinquo” (p. 179). Zoo spreekt geen oprecht vriend van den adel. Wie deugd en wetenschap aan geboorte gelijk stelt, is in zijn hart voor de gelijkheid van alle mensen.

Door geboorte en betrekkingen behoort VAN LEYDEN tot de deftige burgerklasse, tot den derden stand. Op menige plaats verraadt hij zijn sympathie voor dezen. Met warmte prijst hij het geluk om achter de stadsmuren in veiligheid te leven, en de verdiensten van hen die het bouwen der

muren bevorderd hebben. Tegen vijandelijken overval, geweld van roovers en dieven is men daar beveiligd, en de eer der vrouwen blijft er ongerept: „praeclari virginitatis flores raptus evaserunt injarium” (p. 43). Vrouwenschenenis en schaking schijnt in die tijden van regeringloosheid algemeener geweest te zijn, dan wij van onzen landaard verwachten zouden. VAN LEYDEN gewaagt er gedurig van, als van een misdaad, die door de zwaarste straffen moet worden tegengegaan. Over geen wetsbepaling spreekt hij met meer verontwaardiging dan over die van vele stadskeuren, waarbij aan een verkrachte vrouw rechtsingang geweigerd wordt, zoo zij niet zeven getuigen kan voorbrengen. „Ista statuta sive privilegia videntur processisse ex libris Machometi, qui ad actum Venereum mirabiliter allicit ipsum venerantes” (p. 236). Het is een der groote deugden van muren en poorten, dat zij de eer der vrouwen beveiligen. Niemand mag zich dan ook van het meewerken aan den muurbouw verschoonen, een ieder moet tot de kosten bijdragen. Accijnsen, in de plaats van schot, zijn daarom aan te bevelen, omdat dan allen, die zich in de stad ophouden, meebetaLEN aan het onderhoud van hetgeen hen beveilt (p. 123). Ziet daar het groote argument, waarmee de consumptive belasting thans nog wordt verdedigd, misschien voor de eerste maal gebruikt.

Alle rechtmatige privilegiën moeten aan de steden verleend en verzekerd worden. Maar ook geen andere. 's Vorsten gezag moet niet ter wille van een stad worden verkort. „Nota, contra clamorem communem, quod privilegia, civitatibus et villis concessa, non semper firma et rata manent” (p. 3). En van de stedelingen, die den vorst afdringen, wat hij niet mag afstaan, heet het: „Qui taliter PrincipeM cathenant, captivant et in servitutem redigunt, non bene rempublicam disponunt, sed vere dissipant, et in

procurando civitate eorum plus sapiunt quam oporteat"
(p. 49).

In de eerste plaats mag alweér de Fiscus geen schade lijden bij de voorrechten, aan de steden verleend. Geen recht, waar de steden meer aan gelegen is, dan aan het poorter worden van een ieder, die jaar en dag binnen de vrijheid verblijft. Maar VAN LEYDEN wil niet toestaan dat cijnsplichtigen op deze wijs zich aan de belasting onttrekken kunnen. Privilegiën van die strekking, hoe lang geleden verleend, moeten nog herroepen worden (p. 64). Hij gaat zelfs nog verder: de vorst mag geen vlek, den Haag, Berkel of eenig ander, stadsrechten verleenen, en daarbij de ingezetenen van cijns vrij stellen, „nam sic paulatim respublica posset periclitari per subtractionem in locis similibus” (p. 65). Dit is wel een van de vreemdste uitspraken, die in den geheelen tractatus te vinden zijn. In strijd er meê waren de Hollandsche steden opgekomen, en juist de steden waren de steun der partij van vooruitgang, wier staatsrecht VAN LEYDEN ontvouwt. Maar hij had zoo van nabij gezien, wat er gebeurde als de landsheer eens arm was geworden, dat hij bij de belangen van den Fiscus al het overige achter stelt.

De steden waren en werden meer en meer kleine republieken op zich zelf. Het enige recht, dat den vorst invloed op haar regering verzekerde, was de verkiezing van schout en schepenen. VAN LEYDEN ijvert daarom ook voor dit recht, dat door de steden betwist werd. Hij wil dat de schepenen niet langer dan één jaar aanblijven, omdat zij zich anders in de regering nestelen en overmoedig worden zouden (p. 175). Over het tusschentijds verzetten van de schepenbank, hetgeen ALBRECHT zich bij verschillende handvesten voorbehield, laat hij zich niet uit; met zijn stelsel evenwel komt de aanmatiging van den vorst het best overeen.

Zoo min als tegen het publiek recht van den staat geldt er tegen het publiek recht eener stad praescriptie (p. 57). Het belang der stad gaat boven de 'bijzondere belangen der burgers. Behoeft de stad geld, en weet zij het niet te bekomen, dan mag zij haar rijke ingezetenen dwingen om het haar te leenen (p. 180). Het is bekend dat reeds in dezen tijd door de steden lijfrenten verkocht werden. VAN LEYDEN bespreekt de quaestie, die toen naar het schijnt aan de orde was, of men zulke renten wel kopen mocht; hij beantwoordt de vraag toestemmend (p. 14).

Als een echt Hollander is VAN LEYDEN voor handelsvrijheid. „*Mercationes rerum et bonorum plena debent libertate gaudere*” (p. 122). Alleen tegen de opkoopers koestert hij het oude vooroordeel. Bij gebrek kan de schout de kooplieden dwingen hun waar te verkoopen, al wilden zij ze nog liever bewaren. En tegen een monopolie, ten bate van de schatkist, een *régie*, zoo als wij tegenwoordig zeggen, heeft hij geen bezwaar. Hij roemt de instelling der *gabelle* in Frankrijk *), te meer omdat zij een navolging was van hetgeen in het Romeinsche rijk bestaan had. „*Lex ista (zegt hij bl. 123) non est observata in partibus Alemanniae.... Expedit tamen eam novisse,... quia Principi et Reipublicae nunquam salvum erit regimen, ubi in regnante paupertas dominatur.*” Wat den vorst verrijkt is gewenscht, al strijdt het ook tegen andere belangen, en tegen de beginsels der oeconomie (155). Overigens is VAN LEYDEN voor de vrijheid van handel en bedrijf consequenter dan de meesten. Hij verklaart zich tegen den onredelijken eisch der steden, dat ten platten lande geen nerding mag gedreven worden. Merkwaardig is in dit opzicht zijn verhouding tot zijn geboortestad. Bij een handvest

---

*) De *Gabelle* dagteekent eerst van 1342; zie de *Ordonnances des Rois de France*, II. p. 179.

van 25 Dec. 1351, had de stad Leiden van WILLEM V onder anderen verkregen, dat voortaan geen prebende of kerkelijk ambt binnen de stad zou geschonken worden aan wie niet uit Noord-Holland geboortig en in Leiden woonachtig was; en tevens, dat niemand binnen drie mijlen om Leiden laken zou mogen reden buiten de vrije steden. Tegen beide deze voorrechten zijner medeburgers komt VAN LEYDEN op: tegen het eerste, omdat het vergeven van kerkelijke posten en inkomsten volkomen vrij moet blijven, en alleen naar verdiensten geschieden. „*Nec locus nativitatis inspici debet, cum apud Deum acceptio non sit personarum*” (p. 49). Tegen het andere, „*quia istud directe impietatem respicit, et jus ac proprietatem aliorum absorbet, et maximam violentiam inclusam habet*” (p. 135). — Het is zeker bedroevend dat een zoo schadelijk misbruik, hetgeen bij zijn eerste invoering zoo bondig werd afgekeurd, evenwel onder de Republiek zoo lang heeft voortgeduurde.

Met de opkomende gilden heeft VAN LEYDEN geen vrede. Hij wist, door de ervaring van Frankrijk en Vlaanderen, waartoe de beweging der gilden leiden moest, tot de verheffing der lagere klasse namelijk, en hij is een burger-aristocraat. Hij wil dat de deftigste burgers de regering zullen uitmaken, hij zou gaarne zien, dat zij geen bedrijf uitoefenden, „*nam luget bonum publicum et urbis tristatur amoenitas, ubi caupones praesidiatum, pistores magistratum, et frumenta suffocantes scabinatum regunt*” (p. 114). In dit opzicht komt hij overeen met zijn Leidsche vrienden, die in hun keur van 24 Junij 1351, vaststellen, dat niemand een regeringspost in de stad bekleeden mag, die niet zeven jaren poorter is. „*Ende bewonde hem iement enich ambocht te hantteren, hy en hadde also lange sta-delicen ende kenlic poorter geweest, hij verbeurde 10 f ende syn poortrecht*” (MIERIS, II. bl. 796). De gilden nu waren berekend om de lagere klasse der stadsbevolking

door samenwerking gehalte en invloed te verschaffen. Reeds om die reden alleen kon VAN LEYDEN met de instelling niet ingenomen zijn. Hij ziet niets dan kwaad in haar werking, en besluit, „excidenda sunt et prohibenda statim tales congregations” (p. 117). Als dat niet gaat, moet vooral op de keus der overlieden en dekens scherp worden toegezien, „quia magnum orietur praejudicium Republicae, si tales Deum non timeant et avaritiae laqueis sint astricti” (p. 118). Zelfs vrome geestelijke gilden zijn niet toe te laten. „Ecclesia non indiget adinventionibus privatorum” (p. 118). Men moet niet gedoogen, dat, bij voorbeeld, de broeders en zusters van het L. Vrouwen gilde te Leiden *) zamenspannen om een kapel te stichten; „nam praetextu alicujus boni mala non sunt toleranda” (p. 120) En uit haar aard zijn alle corporaties gevaarlijk.

Daarom waarschuwt hij ook tegen het bijeenkomen der boeren: „quia eorum praesentia in locis solemnibus est superflua, et agriculturae vacatio ipsis possessoribus damnum facit.” (p. 200). Zij moeten zoo zelden mogelijk uit hun gewoon verblijf worden gelokt. Zij moeten voor hun heeren terecht staan, en zoo die hun geen recht doen, dan voor den baljuw. Zij moeten spoedig geholpen, en onmiddellijk huiswaarts gezonden worden. Voor hun veilig gaan en komen moet zorg worden gedragen. Zij moeten ervaren, dat de vorst hen niet vergeet, en voor hun belangen waakt. Daarom eere aan WILLEM III, die iederen Frieschen boer te woord stond, en aan zijn recht hielp. (p. 201). Zij immers dragen een goed gedeelte der algemeene lasten.

Jegens de onvrijen is VAN LEYDEN hard. Dat ook zij

*) Dat onze auteur het L. Vrouwen-gilde te Leiden op het oog heeft, blijkt uit de vergelijking van p. 120 met p. 57.

tot vrijheid opgevoed moeten worden, in het algemeen belang, ziet hij volstrekt niet in. Zij behooren bij den grond, dien zij bebouwen. Liet men hen vrij, zij zouden wegtrekken, en de akkers woest laten liggen. Om die reden betwist hij den vorst het recht om zijn hoorigen vrij te maken. „Coloni, asscripti fundis patrimonialibus, per privilegia Principis... liberari non possunt, quia in hoc et per hoc praeiudicium fieret agriculturae, et per consequens reipublicae.” De gevolgtrekking, die hij uit dit harde vonnis afleidt, is waarlijk verrassend: „Collige hic argumentum, libertatem rem inaestimabilem fore, et tanto vilius quid esse, quo plus a libera conditione recedat” (p. 77). Dus, omdat de vrijheid zoo begeerlijk is, moet men ze buiten het bereik van een geheele menschensoort stellen. In Frankrijk was reeds jaren te voren, in een koninklijke ordonnantie van 1311, een andere leer gepredikt: „ieder mensch, die naar het beeld van onzen Heer geschapen is, moet van nature vrij zijn” *). Ook hierin hadden wij gaarne onzen auteur het stelsel van het land zijner voorliefde hooren aanbevelen. Doch, integendeel, hij keurt zelfs af wat in ons achterlijk land ten voordeele der vrijwording strekte. Door in den geestelijke stand te treden kan ook hier een onvrije zich vrij maken. Om hem dien eenigen uitweg te versperren, leert VAN LEYDEN, dat de hoorige, zoo hij, buiten zijn meester om, geestelijke zoekt te worden, nog een geheel jaar lang door dezen opgeëischt, en tot zijn vroegere dienstbaarheid teruggebracht mag worden: „infra annum potest revocari ad servitutem” (p. 244).

Wij eindigen ons overzicht. Op verre na hebben wij den rijken schat niet uitgeput, die in den tractatus ligt op-

---

*) *Ordonnances des Rois de France*, XII. p. 387. Vgl. HENRI MARTIN, V. 286.

gesloten; maar het stelsel, dat er in schuilt, hebben wij in groote trekken beschreven. Het is het stelsel der Kabeljaauwsche staatspartij, dat door WILLEM V uit noodzaak omhelsd was, en gedeeltelijk door hem is nageleefd. De krankzinnigheid, waarin de vorst, zoo kort nadat hij zich op den troon had vastgezet, verviel, heeft hem verhinderd te toonen, wie hij was en wat hij vermocht. Maar de lof, dien VAN LEYDEN niet ophoudt hem te geven, is ons borg, dat hij een man was, van wien men veel mocht hopen. Zijn broeder ALBRECHT koos aanvankelijk de partij van het behoud, van de grooten; de omstandigheden die hem daartoe noopten, zijn slechts gedeeltelijk bekend. Wij weten, dat de vrienden van den krankzinnigen vorst zwigheid maakten diens jongeren broeder als ruwaard aan te nemen, maar wien zij in zijn plaats verlangden is onzeker. Het gewone verhaal, dat zij aan MACHTELT, de gemalin van WILLEM, de voorkeur gaven, steunt op geen genoegzamen grond, en is op zich zelf onwaarschijnlijk. VAN LEYDEN laat iets geheel anders vermoeden. In casus LXXVII bewijst hij dat de keizer zelf, bij het benoemen tot posten, van de ancietennetie niet mag afgaan. „Nota, quod rescriptum non valet, quo aliquis agentium in rebus contra ordinem militiae praefatur in locum illius qui diutius militavit.” Hij beveelt dien regel met verschillende voorbeelden aan, en laat dan volgen: „Et illa lex bene respicit arbitratores quondam inter Marchionem Brandenburgensem et Ducem Albertum de Bavaria, fratres, super manburnia sive cura fratriss vel Illustris Ducis Guillelmi de Bavaria.” Meer niet. Maar wat kan hiervan de zin wezen, dan dat de scheidrechters aan den ouderen broeder den voorrang hadden moeten toewijzen, dien hem een rescript van keizer LODEWIJK niet rechtmatig ontnomen had. — Was dit de toeleg der Kabeljaauwsche edelen? Verlangden zij een ouder, een meer ervaren en kloeker ruwaard? Ik laat het

in het midden. Zooveel is zeker dat ALBRECHT, door de Kabeljaauwen miskend, het aanvankelijk geraden achtte op de oude partij der Hoeksche grooten te steunen. De partij-schap stak het hoofd nog eens op, en bleef voortduren en toenemen. VAN LEYDEN zag droevige gebeurtenissen voor-vallen. Hij zag nog eens een machteloze regering en de rampen die haar vergezellen. Hij zag de theorie, die hij in zijn tractatus predikte, door de ervaring op nieuw be-vestigd. Met de lessen dier ervaring verrijkte hij gaarne zijn geschrift; onafgebroken werkte hij er aan voort. Nieuwe voorbeelden voegde hij gestadig aan de oude toe. Maar zijn leer zelve behoefde hij niet te wijzigen. Zij voldeed volkommen aan de behoeften der toenmalige maatschappij.

Daarin juist ligt, naar mijn oordeel, de groote waarde van den tractatus. Het zijn geen bloote bespiegelingen van een wijsgeer, die er ons verkondigd worden; het is de levenswijsheid van een sterk bewogen, van een revolutio-nairen tijd, die er in spreekt. Om het karakter van dien tijd, de behoeften en de begeerten der nieuwe maatschappij en de oorzaken van haar lotgevallen te leeren kennen, zijn de boeken van VAN LEYDEN van onvergelijkelijk en onschatbaar nut. Zij geven ons den sleutel tot het begrip van hetgeen de dorre kronyk- schrijvers ons verhalen, maar niet verklaren. De geschiedvorscher, wien het minder om de toedracht der gebeurtenissen, dan om haar oorzaken en zamenhang te doen is, zal zeker het toeval zegenen, dat onder zoo veel geschriften, die te loor zijn geraakt, den eenigen tractatus voor ons bewaard heeft.

N A S C I I R I F T.

Door de vriendelijke tusschenkomst van het Bestuur der Afdeeling kreeg ik, na het voordragen van het bovenstaande, twee onuitgegeven verhandelingen ter inzage, die in der tijd door wijlen den Heer s. DE WIND over hetzelfde onderwerp in het Kon. Instituut waren voorgelezen. Het verraste mij daarin veel terug te vinden van hetgeen ik betoogd had. Over de lotgevallen en ambtsbedieningen van den auteur, over de strekking van zijn geschrift, over den toestand van den tekst en de waarde der uitgaven had de Heer DE WIND ongeveer hetzelfde gezegd, dat ik, onafhankelijk van hem, heb opgemerkt. — Overigens is mijn opstel uitvoeriger en vollediger dan het zijne, en ik kon uit het zijne niets tot aanvulling of verbetering van mijn werk overnemen. De derde verhandeling daarentegen, die wel ontworpen en aangekondigd, maar niet opgesteld is, zou mij denkelijk aanleiding tot vernieuwd onderzoek, en, ik geloof, tot tegenspraak hebben gegeven. Daarin toch zou de Heer DE WIND betoogd hebben, dat PHILIPS VAN LEYDEN gehouden moet worden voor den ongenoemden Klerk uit de lage landen, wiens kronyk bewaard gebleven en door VAN MIERIS uitgegeven is. Het kan gewaagd schijnen zulk een gissing, waarvoor de gronden niet aangewezen zijn, zoo maar los weg te veroordeelen. Doch, desniettemin, schroom ik niet te verklaren, dat ik van het toeschrijven dier kronyk aan PHILIPS VAN LEYDEN even vreemd opzie, als ik doen zou, indien door iemand de Hellenica van XENOPHON aan THU-

CYDIDES werden toegekend. Twee mensen van meer uit-eenloopend karakter, twee schrijvers van meer verschillenden stijl dan VAN LEYDEN en de ongenoemde Klerk, kan men zich naauwelijks denken. De Klerk is een alledaagsch man, zonder politischen of historischen blik, die slecht weg verhaalt wat hij op het tooneel der wereld heeft zien voorvallen. VAN LEYDEN is een man, die achter de schermen heeft gekeken, die de acteurs kent en hun kunst verstaat, en die de strekking doorziet van het stuk dat vertoond wordt. Hoe een kronyk van VAN LEYDEN er zou hebben uitgezien, blijkt duidelijk genoeg uit het weinige dat bij in zijn tractaat uit de geschiedenis van zijn tijd verhaalt. Het is mij waarlijk een raadsel, hoe iemand, die zoo veel' studie van de geschriften van VAN LEYDEN gemaakt heeft als DE WIND, tot zulk een onmogelijke gissing vervallen is; en ik beken, dat ik, uithoofde van deze gissing, geen groote gedachte had van zijn geheele studie over VAN LEYDEN. Maar ik erken tevens, dat ik hem hierin ongelijk had gedaan, en dat de kennismaking met zijn verhandelingen mij een veel beter dunk van zijn arbeid gegeven heeft. Het ware te wenschen, dat de beide afgewerkte opstellen nog gedrukt werden, en dat verder door een vriendelijke hand uit de nagelaten aanteekeningen zoo veel mogelijk de bewijzen werden bijeengezocht, waarmee de schrijver zijn in mijn oog onhoudbare gissing, omtrint de identiteit van den ongenoemden Klerk en van VAN LEYDEN, gestaafd zou hebben

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} OCTOBER 1864.

Tegenwoordig de Heeren: **C. W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT,**
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. DIRKS, H. C. MILLIES,
W. G. BRILL, H. J. KOENEN, C. LEEMANS, J. A. C. VAN HEUSDE,
A. BEETS, L. J. F. JANSSEN, A. KUENEN, G. DE VRIES AZ.,
J. H. HOLWERDA, L. A. TE WINKEL, R. FRUIN, M. DE VRIES,
G. H. M. DELPRAT, J. P. SIX, W. G. PLUIJGERS.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt na
lezing goedgekeurd.

De Heer **PLUIJGERS**, nu voor het eerst ter Vergadering
tegenwoordig, wordt door den Voorzitter verwelkomd.

De Secretaris leest een brief van den Secretaris der
Natuurkundige Afdeeling, daarbij kennis gevende, dat Mev.
de Wed. **w. VROLIK** het levensgroot portret van wijlen
haren echtgenoot aan de Akademie ten geschenke heeft
gezonden, en dat de zusterafdeeling dat geschenk aanvaard
heeft en besloten, den wand der vergaderzaal daarmede te
versieren, niet twijfelende of dit zou de goedkeuring dezer

afdeeling wegdragen. Er wordt besloten dit schrijven voor kennisgeving aan te nemen.

De Secretaris leest de levensschets van den Hoogleeraar SIMON KARSTEN, waarin hij voornamelijk aantoont, welke verdiensten de overledene in het gebied der Grieksche en Latijnsche letterkunde gehad heeft, wat de wetenschap en deze Akademie aan hem is verschuldigd. Op uitnodiging der Vergadering, verklaart de Spreker zich bereid, deze schets voor het Jaarboek af te staan.

Vervolgens is aan de orde het rapport, opgemaakt door de Heeren BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en BOOT, over eene verhandeling van den Heer HOLWERDA, die voor eenigen tijd in hunne handen was gesteld. De verhandeling, in het Latijn geschreven, bevat aanteekeningen op de Hellenica van XENOPHON, meerendeels van kritischen aard.

De Rapporteurs hebben zich bepaald tot de toetsing van de aanteekeningen op het eerste boek, en deelen hun oordeel mede, zoowel over den vorm, als over den inhoud der aanteekeningen en verbeteringen van den schrijver. Bij veel verschil van meening erkennen zij, dat de Heer HOLWERDA eene bijdrage heeft geleverd, die zoowel voor de interpretatie van XENOPHON, als voor de verklaring van enkele plaatsen van het Nieuwe Testament en van FLAVIUS JOSEPHUS nuttig is, en stellen voor hun rapport in handen van den schrijver te stellen, opdat deze er zoodanig gebruik van zoude maken, als hij vermeenen zou te behooren, en daarna de aangeboden verhandeling in de werken der afdeeling op te nemen. Nadat de Heer HOLWERDA zich hiertoe bereid heeft verklaard, wordt de conclusie van het rapport aangenomen.

De Heer FRUIN leest daarna het tweede gedeelte van zijne bijdrage over PHILIPS VAN LEYDEN en zijn *tractatus*. Had hij zich vroeger met het leven van den schrijver en andere punten, die tot verklaring van het werk dienen kunnen, bezig gehouden, hij ontwikkelt nu het stelsel, dat in den *tractatus* ligt opgesloten.

VAN LEYDEN verlangt een vorst, die met krachtige hand de teugels zal houden, maar voor wien het heil van den Staat de hoogste wet zal zijn. De vorst mag van geen gedeelte zijner macht afstand doen ten voordeele van heerschzuchtige edelen; zijn macht is als een fidecommis, dat hij ongerept aan zijn opvolger moet overlaten. Dit stelsel, door WILLEM V vóór zijne krankzinnigheid omhelsd, dreigde onder den ruwaard ALBRECHT in duigen te vallen. VAN LEYDEN zag het met weemoed en zonder zijn stelsel eenigzins te wijzigen, verrijkte hij zijn boek met de lessen uit de ervaring verzameld. -Tot kennis van het karakter van dien tijd, als bijdrage tot de pragmatische geschiedenis der 14de eeuw, heeft de *tractatus* onschatbare waarde. De Heer FRUIN biedt zijne bijdrage ter plaatsing in de Verslagen der Afdeeling aan.

De Heer DELPRAT herinnert den vorigen Spreker, dat hetzelfde onderwerp vroeger in het Instituut door den Heer Mr. S. DE WIND is behandeld, en de Heer M. DE VRIES voegt daarbij, dat hij in der tijd met groten lof van die verhandeling heeft hooren spreken. De Heer FRUIN wist wel, dat het boek van VAN LEYDEN in het Instituut besproken was, maar was niet in de gelegenheid geweest, om de ongedrukte verhandeling van DE WIND te raadplegen.

De Secretaris neemt op zich, te onderzoeken, of zij zich onder de nagelatene papieren van dien Zeeuwschen ge-

schiedvorscher te Middelburg bevindt, en zoo ja, te vragen of de eigenaar haar ter inzage wil verstrekken.

De Heer LEEMANS bericht, dat sedert de laatste opgave bij de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst berichten en mededeelingen ontvangen zijn van de Heeren DE RIDDER te Utrecht, J. H. L. VAN DER SCHAAFF te Lochem, Jhr. G. W. VAN DER FELTZ te Epe, H. G. HAASLOOP WERNER te Elburg, J. P. VERLOREN JR. te Utrecht, Mr. EYCK VAN ZUILICHEM te Maartensdijk, H. M. BERNTSEN te Beek gem. Berg, Kerkmeesteren der Ned. Hervormde gemeente te Dordrecht, H. D. VAN DER KELLEN en van de Commissie tot bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen.

De Vergadering wordt ten 2 uur gesloten en door eene buitengewone gevuld.

GEWONE VERGADERING
DER AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,
GEHOUDEN DEN 14^{den} NOVEMBER 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, D. HARTING,
L. J. F. JANSSEN, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ.,
J. DE WAL, N. BEETS, R. P. A. DOZY, M. DE VRIES, J. P. SIX,
W. G. PLUYGERS, S. VISSERING, H. C. MILLIES, J. C. G. BOOT,
G. H. M. DELPRAT, J. DIRKS, C. LEEMANS, W. MOLL.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen ter mededinging een Latijnsch gedicht, getiteld: *Exsulantem in Corsica Senecam Maternus poeta consolatur*, onder het lemma *saltem tentasse iuvabit*, en eene Hoogduitsche Verhandeling over de Turijnsche hieratische papierrol, die de schrijver, de Heer F. C. von LEUTSCH, te Amsterdam verblijf houdende, heeft aangeboden voor de *Verslagen* der Afdeeling. Dit stuk wordt verzonnen aan de Commissie van Redactie, en de Heer LEEMANS uitgenoodigd zijn oordeel over de waarde uit te spreken.

De Heer LEEMANS voert daarna het woord over oudheid-kundige onderzoeken op Java. Het corresponderend lid der Afdeeling Dr. FRIEDERICH heeft aan Spreker berichten overgezonden over de voorloopige resultaten zijner reizen door Java, ondernomen met het doel om Oud-Javaansche opschriften en teksten te verzamelen en daarbij een en ander over de oudheden op den Djeng. De Spreker ont-leent hieruit aanleiding om te bewijzen, dat de overblijfselen van bouwwerken op het Djeng-plateau, waarvan onlangs enkele dagbladen grooten ophef gemaakt hebben, als ware een Indisch Pompeji op Java ontdekt, reeds sedert het begin dezer eeuw bekend en bezocht zijn. Hij knoopt daaraan eene beknopte beschrijving van die resten naar gedrukte en geschreven bronnen en heldert een en ander met teekeningen en platen op. Eindelijk laat hij enige metalen beeldjes, aldaar gevonden, die door den eigenaar sedert aan het Rijks-Museum te Leiden geschonken zijn, zien en neemt uit een Oud-Javaanschen beker met voorstelling van den dierenriem aanleiding op eene vroegere mededeeling van Dr. FRIEDERICH terug te komen, en een paar punten, die door den Heer MILLIES besproken zijn, nader te onderzoeken en te weerleggen.

De Heer MILLIES verklaart dien aanval niet verwacht te hebben, bij zijn vroeger geuit gevoelen te volharden, en daar de gronden voor en tegen ontwikkeld zijn de beslissing gerustelijk aan het oordeel van anderen over te laten.

- De Heer DIRKS deelt mede, dat het Negende Stuk van het Vervolg op VAN LOONS penningwerk, de jaren 1785—87 omvattende, niet voor Mei van het volgende jaar zal kunnen worden uitgegeven.

(293)

Bij de Commissie voor de bewaring der overblijfselen
van vaderlandsche kunst is ingekomen eene mededeeling
van Mr. J. A. A. LEEMANS te Amsterdam.

De Vergadering wordt ten twee uur gesloten om in eene
buitengewone over te gaan.

OUDHEIDKUNDIGE
ONDERZOEKINGEN EN ONTDEKKINGEN OP JAVA.

MEDEDEELING VAN

Dr. C. L E E M A N S.

BERIGT OMTRENT DE ONDERZOEKINGEN VAN
Dr. B. H. Th. FRIEDERICH.

Ik mag onderstellen dat de leden mijner Afdeeling met de aan haar Corresponderend lid, Dr. FRIEDERICH, van Regeringswege opgedragen zending, niet geheel en al onbekend zijn gebleven. Mogt dit echter misschien bij sommigen het geval wezen, dan zal een enkel woord genoeg zijn, om in dat opzigt de noodige inlichting te geven.

Dr. FRIEDERICH, die door onderscheidene geschriften, zowel in de werken van het *Bataviaasch Genootschap* als in Duitsche tijdschriften, aanspraak heeft verworven op eenen zeer eervollen rang onder de geleerde kenners der Oud-Indische talen, meer bepaald ook die onzer Nederlandsche Oost-Indische bezittingen, is een jaar geleden, nadat zijne in het tropisch klimaat geschokte gezondheid, door een verblijf in Europa genoegzaam hersteld was, naar Java teruggekeerd, om aldaar in zijne betrekking van ambtenaar voor wetenschappelijke onderzoeken, zijne vroegere werkzaamheden voort te zetten. Van Regeringswege werd hem de taak opgedragen, om vooral op Java en Sumatra, maar

ook op Bali, de oude opschriften in steen en metaal of ook andere Oud-Indische teksten, op te sporen, te verzamelen, hetzij de oorspronkelijke zelve, hetzij getrouwe afdrukken, of teekeningen, om die later te onderzoeken, te vertalen, toe te lichten en verder voor eene uitgaaf te bewerken.

Voor het vervaardigen en afdrukken in papier, die dan weder als vormen voor het verkrijgen van facsimilés in pleister moeten dienen, zijn hem een viertal helpers beschikbaar gesteld, die uit het Koloniaal Werfdepôt te Harderwijk naar Leiden waren afgezonden, om aldaar bij het Museum van Oudheden, zooveel het korte tijdsverloop dit nog toeliet, zich te oefenen in hetgeen tot het maken van zulke afdruksels en vormen vereischt werd, en verder ook eenige handigheid te verkrijgen in het opmeten en in teekening brengen van eenvoudige voorwerpen. Die oefeningen zijn, onder toezigt van Dr. FRIEDERICH, met wien de bedoelde militairen de reis op hetzelfde schip deden, verder voortgezet, en hebben tot de uitkomst geleid, dat althans twee hunner, zoo welligt niet allen, genoegzaam gevorderd zijn, om de van hen verlangde werkzaamheden naar behooren te volbrengen.

Dr. FRIEDERICH heeft in de maand Februarij van het loopende jaar zijne oudheidkundige reis over Java aanvaard, en mij in een brief uit Djeng, van den 21sten dier maand, een voorloopig berigt doen te komen, waaruit ik thans enige bijzonderheden aan de Afdeeling meen te mogen mededeelen, zonder mij aan onbescheidenheid jegens den Schrijver schuldig te maken; ik doe dit in de verwachting, dat mijne medeleden hunne belangstelling voor eenige korte oogenblikken aan het onderwerp niet zullen weigeren.

Vooraf moet ik met een enkel woord terugkomen op hetgeen ik vroeger reeds in een onzer Vaderlandsche tijdschriften (*den Algemeenen Konst- en Letterbode* 1861, №. 33)

nopens een oud Kawi-opschrift door wijlen Dr. F. JUNGHUHN in 1845 op eene rots te Djeng ontdekt, heb medegedeeld, dewijl dat opschrift thans aan Dr. FRIEDERICH op de plaats zelve een onderwerp van nader en naauwkeurig onderzoek heeft geleverd.

Het opschrift bevindt zich op eene hoogte van 6300 Parijsche voeten boven de oppervlakte der zee, op een rotsblok, dat zich boven den smallen en modderigen grond tusschen de meeren Telaga, Weurno en Pengilang verheft. De steen is eene grof krystallijne trachiet-lava, uit bijna evenveel groote feldspath- als hornblendekrystallen in eenen graauw-feldspath-achtigen grond zaamgesteld. De oppervlakte is bedekt met eene melkwitte, zeer harde korst, die, niet dikker dan $\frac{1}{4}$ tot $\frac{1}{2}$ Parijsche linie, slechts door sublimatie uit heete, onder andere ook kiezelzuren loslatende dampen kan ontstaan zijn. Op de melkwitte oppervlakte zijn de karakters met eene zwarte verwstof aangebracht; ofschoon zij in de oppervlakte niet ingedrongen, noch ook daarop verheven zijn, kunnen zij echter niet met water worden uitgewischt; zij waren volkomien duidelijk bewaard gebleven, en hebben dus, zoolang zij bestonden, aan alle werking van lucht, nevel en regen weerstand geboden. Zij staan op de zuid-oostzijde van het rotsblok, dat 8 voet hoog, en nog van andere kleinere rotsbrokken bedekt is. Ongeveer 300 voet oostnoordoostwaarts van daar is de ingang van eene grot.

Sedert de Siva-tempels van Djeng (in de 13^e en 14^e eeuw?) verlaten werden, werd het gebergte van lieverlede met houtgewas bedekt, dat tot in het jaar 1825 door geen menschenvoet meer werd betreden, en zelfs in de voegen van de tempelsteen en zijne wortels schoot. In 1825 kwamen de tegenwoordige bewoners van Djeng uit de Kadoe herwaarts over, die het terrein met oorspronkelijk bosch bezet vonden en van lieverlede in bebouwing brag-

ten *). De schrifttrekken moeten dus vijf tot zeshonderd jaren ten minste oud zijn.

Ik deel deze bijzonderheden mede uit de aanmerkingen door Dr. JUNGHUHN op 3 October 1845 nedergeschreven op eene fraaije tekening, door hem van het opschrift vervaardigd en thans bij het Museum van oudheden te Leiden berustende. Dr. JUNGHUHN heeft later in zijn groot werk: *Java, deszelfs gedaante, enz.* Dl. II, blz. 272, zijne tekening zeer naauwkeurig op verkleinde maat uitgegeven; wat hij tot toelichting in zijnen tekst zegt, brengt geene wijziging aan op zijne in 1845 nedergeschreven meening. Zijne gissing naar den ouderdom van het opschrift, waartoe onze onlangs overleden beroemde natuurvorscher uitsluitend was geleid door de beschouwing van het terrein en door het verband van omstandigheden die zijnen scherpen blik niet konden ontgaan, werd uitnemend bevestigd door de vier teekens, die den eersten regel van het opschrift vormen, en die het met zekerheid plaatsen in de 12^e eeuw van Çaka of het begin van de 13^e eeuw van onze jaartelling.

Toen Dr. FRIEDERICH zich in 1861 in Europa bevond, gaf ik hem een doortrek van JUNGHUHNS tekening, met verzoek om zijne meening omtrent dit in mijne oogen zeer merkwaardige overblijfsel van Java's vroegere geschiedenis te mogen weten. Hij voldeed aan dat verzoek en de uitkomst heb ik in het zoo even vermelde tijdschrift medegedeeld. Het opschrift behoorde, naar zijn gevoelen, volgens het jaartal, tot den tijd vóór Modjapahit, en wel in een tijdperk, waarin kunst en wetenschap op Java eenen

*) Deze tijdsbepaling zal eenige wijziging vorderen. Want, gelijk uit een hier achter aan te halen verslag blijkt, was in 1816 de omtrek van Djeng hier en daar bewoond; zelfs trof men op slechts geringen afstand van het bergvlak enkele gehuchten aan.

hoogen trap hadden bereikt. Opschriften in diergelijke karakter als die van het Djengsche kunnen steeds met zekerheid tot dit tijdperk worden gebragt. Tot nog toe (dit is tot 1861) kwamen hem slechts twee korte opschriften in dezelfde schriftsoort ter kennis; toch achtte hij het waarschijnlijk dat nog onderscheidene andere aanwezig zijn, die, op gebouwen aangebracht, om hunne gelijkvormigheid met bouwkunstige versiersels, tot nog toe aan de aandacht ontsnapt en niet herkend zijn geworden.

Voor het overige moest FRIEDERICH, alleen uit de tekening oordeelende, zich bepalen tot de gissing, dat wij hier slechts een gering overblijfsel van een opschrift hadden, dat uit ten minste 5 regels bestaan had; waarvan op den eersten regel de 4 cijfers van het jaartal, op de 3 volgende regels slechts de laatste teekens der slotwoorden, en op den 5^{den} of laatsten regel alleen het sluitteeken meer waren overgebleven.

Wij willen thans aan FRIEDERICH zelven het woord geven, zoo als hij mij in zijn bovenvermelden brief van 21 Februarij j. l. het een en ander omtrent zijne wetenschappelijke onderneming, en daarbij ook omtrent zijn naader onderzoek van het Djengsche opschrift zelf heeft medegedeeld.

„Ik heb thans weder de bewoners van het distrikt van alle goden, *Prahjangan* *) (Preanger Regentschappen), van *Tji-Ribon* (Cheribon), van *Tegal* (de vlakte), op de bergpassen van Tegal naar Banjoemaas, van het lagere land dier residentie, van de bergachtige streek Bandjar Negara, met het toppunt Batoer, 5200 vt. hoog, gezien,

*) Ik volg in de aanhalingen de spelling der eigennamen, zoo als die door den schrijver wordt gebezigd. Voor het overige rigt ik mij, waar geene overwegende redenen bestaan voor afwijking, naar de gebruikelijke schrijfwijze.

en vertoef thans in het heilige distrikt van Djeng, 6500 vt. hoog, waar de bouwvallen of nog staande tempels, die in het wild omzwervende runderen (Nandi's, echter zonder merkbaren bult) en de, zekerlijk aan uitbarstingen der vulkanen en verzinkingen van den grond te wijten eenzaamheid en stilte ons de Indische Aćrampada's herinneren.

Djeng (ook wel Di-ëng, doch zeker juister *Djeng*, dat is *voet*, meer bijzonder *voet, helling van eenen berg*, en zoo in het Kawi veelvuldig gebruikt), én berg én plateau, zijn de helling en de voet van den 8000 vt. hoogen berg Prahoe. Om Djeng goed te leeren kennen, ging ik, bij mijn vertrek van Batoer met mijne geleiders uit Banjoemaas, waaronder zich bevond de Patih van Bandjar-Negara, mijn goede maar vrij onwetende cicerone, mij toegevoegd door de gezagvoerders van Banjoemaas, om den Goenong Pangonan, die de westelijke grens (z. w.) van het plateau van Djeng vormt, rond, zag een meer, Telaga Merdada, nabij zijne hoogste punt, én zeven of acht Solfataren, waaronder de Kawa (*krater*, doch op dien naam hebben maar weinige aanspraak), Banting, Koembang, Kidang, ten zuid-westen en ten zuiden van dien berg, en kwam eindelijk aan de zuid-oostzijde bij den tempel van Wrikodara (*Bhîma*), op het heilige terrein. Dien dag zag ik ook al de overige nog staande gebleven tempels, die in eenen ergen staat van verval verkeeren en van alle beelden, zelfs van de meeste versierselen beroofd zijn. Van enige die nog staan, en van alle waarvan alleen puinhoopen (van vierkante steenen) over waren, is ook een groot gedeelte van de gewone bouwstoffen, tot het maken van wegen, muren van huizen, onderlagen der Pasangrahan, enz. gebruikt. Een treurig en ontmoedigend schouwspel voorwaar!"

„Den volgenden dag reed ik van den Pasangrahan drie palen ver naar Telaga Tjebong, tusschen de bergen Pak-

wadja, Prambaran en Koemi, om den omtrek van het plateau te leeren kennen, waarbij ik echter in het zuid-oosten weder eene bergreeks van meer dan 400 vt. boven het plateau moest overtrekken. Op dezen togt kwam ik aan de Telaga Weurno, het *bonte meer* (het is groen en aan de kanten geel en wit van den zwavel, even als de geheele omtrek sterk vulkanisch en door zwavelrenk minder aangenaam), waarin zich het bekende opschrift van JUNGHUHN bevindt, maar eenen paal van den Pasangrahan, op rotsachtige heuvels, die in het meer vooruitspringen. In de nabijheid vindt men ook twee door de natuur gevormde grotten. Een mijner manschappen heeft het opschrift afgeteekend, want daar het met zwarte inkt op den witachtigen steen geschreven is, kan het niet afgedrukt worden. Het heeft, sedert den tijd dat JUNGHUHN het ontdekte, nog al veel door het weder geleden; van de letters zijn alleen de voornaamste trekken zeker, benevens de interpunctie teekens; echter staat het gewigtigste voor altijd vast, de drie eerste teekens 113 van het jaartal op den bovensten regel, het laatste cijfer, 4? of 8?, is bij den tegenwoordigen toestand niet meer duidelijk, echter heeft er een teeken gestaan. Ons opschrift valt dus tuschen de jaren na Christus 1209 en 1217, waarschijnlijk 1212 of 1213."

„Wat de letters beneden het jaartal betreft, moet ik mijne vroeger geuite meening wel wijzigen, maar geenszins terugnemen. Het zijn sluitende aksara's (letters in den Indischen zin van het woord) echter niet van regels, maar van enkele woorden, en er kan, volgens de gedaante van den steen, niets daarvóór hebben gestaan. Wat beteekenen zij dus?”

„Wij hebben hier te doen met een of ander geheimzinnig schrift, aan welks diepe beteekenis ik echter niet veel waarde hecht, want ik houd het voor een spel. Het

is geen inschrift, maar een opschrift, natuurlijk yeel minder berekend voor langen duur, en alleen maar bewaard gebleven, door den in dit bijzondere geval beschermend werkenden plantengroei, die den steen niet doorbreken, maar wel omringen en insluiten kon, en die sedert Dr. JUNGHUHN voor het eerst hier was, weder is weggenomen, zoodat aan de vernielende kracht van wind en weder vrije toegang wordt verleend. Mijne gissing is, dat een of eenige jonge Brahmanen, de hun misschien eerst kort geleden bekend geworden wijze van schrijven met inkt, op eene daarvoor voegende plaats hebben willen toepassen. Hun gewoon schrijfgereedschap was lontar of bamboe en een mesje om de letters in te snijden; voor opschriften op gebouwen en gedenkteekens van glad gewerkte trachiet of anderen harden steen, de beitel."

„Wij hebben dus wel geen groote geheimen in de enkele aksara's te zoeken, maar winnen een geschiedkundig gegeven: 1°. voor het bestaan der oudheden van Djeng; 2°. voor het gebruik van inkt om te schrijven, beide na C. 1217. Ik heb hier geene bescheiden over de invoering der inkt (Jav. *mangsi*, in het Skt. *masi*) op Java uit Indië, noch ook over den ouderdom van het gebruik van inkt in Indië. Bijaldien de inkt eerst door de Mohammedanen in Indië bekend werd, kunnen wij ons voorbeeld van haar gebruik op Java zeker voor een der oudste houden. Het onderwerp vereischt nader onderzoek.”

„Buiten dit opschrift, dat niemand weghalen kan, heb ik twee andere op steenen in Banjoemaas ontmoet, die aan het Museum te Batavia zullen opgezonden worden. Zij zijn van Djeng en stonden bij den Pasangrahan van Batoer, doch ik heb er afdrukken van doen maken te Banjoemaas.”

„Eindelijk heb ik nog een jaartal van Djeng gevonden op een Visjnoe-beeld, staande te Batoer, en voor

welks overbrenging, even als van eenige andere, aldaar aanwezig, naar Batavia ik een voorstel denk te doen. Te Batoer zijn die oudheden niet op hare oorspronkelijke plaats. Al de voorwerpen te Batoer en Bandjoe-Negara zijn afkomstig van Tégal Pangowan, de helling van den berg, ten zuidwesten van het plateau Djeng. Het jaartal van het zooeven genoemde beeld is ~~一三三五~~ 1261 = na C. 1339; misschien kan men lezen 1216 = 1294. Het ineenvoegen van cijfers tot ééne groep is mij reeds meer-malen voorgekomen, bij v. op Trinawindoe Mahavsji, *Verhandell. Bat. Genootsch.* Dl. XXIII, blz. 8 en volg.; Dl. XXI pl. 7, №. 1 en pl. 17, waar ik over de lezing onzeker ben."

„De vier volgende dagen heb ik de omliggende bergen beklommen: den goenong Prahoe, 8000 vt. hoog, waar zich een oude brandstapel, of brandplaats, volgens de overlevering die van PANDOE, den vader der Pandoewas bevindt. Als kenteekenen van die oude brandplaats, vond ik twee indruksels van voeten op twee steenen; ik heb eene tekening doen maken, zoowel van de indruksels der voeten, als van eenen pilaar van zeven verdiepingen, waarop zich, dertig jaren geleden, nog eene lamp bevond, met vier plaatsen voor lichten.”

„Den volgenden dag bezocht ik den vulkaan Pakoe-wodja, waar ik echter den Kawa die nog onlangs gewerkt had, zelf opsporen moest, even als de vallei waar PARIKSIT (hier PARIKISIT geheeten, de kleinzoon van ARDJOENA, en stamvader der meeste Indische en Javaansche vorsten) de Nandi's zou gehoed hebben in het gehucht, dat zijnen naam voert.”

„Niet ver van daar, maar nog digter bij Djeng ontspringt de rivier Larayoe, in den laatsten tijd vermaard geworden door zijue overstromingen in de vlakte. Zij is ook de rivier van Ayôdhyâ, Râma's zetel.”

„Gister reed ik achter den berg Pagger Kandang op, om een gezigt naar het noorden te hebben; ik werd echter hier, even als op den Prahoe, door den nevel teleurgesteld. Op den weg zijn vele openingen, Kawa Pandoe genaamd, die warme dampen opstooten. PANDOE zou daar gedood zijn; eene verbastering der Indische mythe. Heden bezocht ik den Bhisjma, vond echter niets; men had mij vooruit gewaarschuwd, dat dit het geval zijn zou, maar ik achtte het mijnen pligt, mij door eigen onderzoek te overtuigen.”

Uit een onlangs van Dr. FRIEDERICH ontvangen brief, van Buitenzorg 13 Sept. j.l., ontleen ik eenige nadere berigten.

Van het hierboven bedoeld viertal helpers heeft één eene andere bestemming verkregen, zou een tweede eerlang insgelijks verplaatst worden, had een derde, wegens ziekte voor de dienst afgekeurd, reeds de terugreis naar Europa ondernomen, en was hem dus slechts één enkele overgebleven. Hij had intusschen uitzigt op de diensten van eenen kundigen Javaan, en stelde zich voor HSS., wier inhoud van genoegzaam belang was, door de beide helpers te doen autographeren en op eene daarvoor bestemde pers af te drukken. Ook de papierafdrukken van opschriften in steen hoopte hij door die twee mannen behoorlijk te kunnen doen vervaardigen. Het vormen en afgieten in gips leverde onoverkomelijke moeijelikheden, om de schaarste en daaruit volgende duurte van die stof; proeven met Javaansch gips hadden geen gunstigen uitslag; het is van de voorwerpen, waarin het zich te vast inhecht, niet behoorlijk los te maken, en dus onbruikbaar.

Onze reiziger schrijft verder: „De opschriften die ik op reis gevonden heb zijn 16, of 19 indien men zeer kleine mederekenen wil, buitendien heb ik er 25 van het Bataviaasch Genootschap doen afdrukken.” — „Thans zijn mijne lieden bezig met het doortrekken dier opschriften.”

Na berigt te hebben, dat hij ook om de hulp van eenen photograaf had gevraagd en hoop voedde dat in de behoefté aan zulk eenen kunstenaar in het vervolg zou kunnen worden voorzien, vervolgt hij: „De Djeng, zoo als ik hem vond, heeft mij teleurgesteld, alleen aan éénen tempel vond ik nog een paar Visjnoebeelden in hoog verheven werk. — Bij de beelden voor den Pasangrahan zijn enige vrij belangrijke, echter de groote menigte en zeker de best bewaarde zijn al lang weggevoerd. Men vindt beelden van daar afkomstig te Bandjar Nēgara, Batoer en Wonosobo, ook bij het Bataviaasch Genootschap bevinden er zich enige, hoewel ik in den tijd toen ik de beschrijvende lijst der oudheden opmaakte, daarbij alleen de opgaaf vond van hunne afkomst van Pekalongan.”

„Thans echter wordt de Djeng weder belangrijker. Ik had reeds dadelijk bij mijne aankomst op Djeng de mening, dat daar eene tempelstad grootendeels onder het water bedolven is, ook had ik met Dr. JUNGHUHN, en later met den Assistent-Resident KOLLMAN te Wonosobo en den Resident ARRIENS te Djokjokarta er over beraadslaagd, hoe men dat water zou kunnen verwijderen. Laatstgemelde achtte dit niet moeilijk en geloofde, dat ook de kosten niet groot zouden zijn.”

„Thans heeft de photograaf KINGSBERGEN, die in Julij in den droogen tijd op Djeng, terwijl ik mij daar onder de ergste regens bevonden had, gekomen is, met hulp van inlanders het water gedeeltelijk afgeleid, en de Regering heeft dadelijk *f* 1000 toegestaan, om met die werkzaamheden voort te gaan. Er zijn dan ook reeds de grondslagen van de bekende tempelgroep van 5 tempels voor den dag gekomen, evenzeer beeldhouwwerk en steenen beelden, en het is te verwachten, dat er nog veel zal gevonden worden. Mijn voornemen is bij mijne volgende reis zelf nog eens die plaats te bezoeken, ik heb echter

Z. E. den Gouverneur-Generaal aangeboden, om reeds da-
delijk het togtje naar den Djeng te ondernemen, zoo dit
hem wenschelijk voorkomt."

„De jaartallen van Djeng en de omstreken (het noor-
delijke gedeelte van Kadoe) zijn 1134, 1216, 1228, dus
300 jaren later dan die uit de streek van Prambanam.
Misschien zullen echter nog andere jaartallen gevonden
worden.”

„Den Djeng verliet ik met ongesteldheid in de maag,
waarschijnlijk ontstaan door het ongezonde water, dat met
allerlei vulkanische stoffen bezwangerd is, naar Wonosobo,
en begaf mij, om eenen geneesheer te raadplegen naar
Poerworedjo, waar mijn toestand nog verergerde, toen ik
een togtje van twee dagen naar de grotten van Koeta-
redjo ondernomen had.”

„Die grotten bevatten niets dan versierde linga's die
door de priesters met water overgoten en met wierook,
bloemen enz. vereerd werden. Het water vloeide in een
waterbekken, en werd dan als reinigend en heilig aan de
geloovigen verkocht. In eene donkere grot is ook zulk
eene holte of een waterbekken, datwanneer men er iets
inwerpt, den klank van eene *gong* geeft, en zeker den
priesters dienstig was om *giva* te doen spreken. Opschrif-
ten en beeldhouwwerk zijn er niet; de grotten zijn van
vrij ruw werk, en leveren eene eerste proeve van grotten-
bouw op Java, die niet goed kon uitvallen, dewijl de steen
te zacht en alle fijne bewerking dientengevolge onmoge-
lijk was.”

„Van Poerworedjo keerde ik zeer ziek terug naar Wå-
nåsåbhå en bleef daar, ondervindende dat het klimaat mij
aldaar genezing aanbragt, eenen geruimen tijd in het gast-
vrije huis van den Assistent-Resident (thans Directeur der
kultures) den Heer KOLLMANN. Mijne ondergeschikten tee-
kenden en onderzochten de omstreken, die ik naderhand

zelf bezocht. Zij moesten nog eens naar den Djeng, den bekenden trap op, die uit het vlak van Ledok naar boven voert en nagenoeg 3 palmen lang is. Later zond ik hen naar het Noorden van Kadoe. Daarheen volgde ik hen en begaf mij over Temanggoeng naar Magelang, en vier dagen later naar Bôrô-Boedoer. Hierover in mijnen volgende brief. Jaartallen van het rijk van Prambanan, in welks tijdperk ook Bôrô-Boedoer, Tjandi Mendoet enz. zeker behooren, zijn: , 756 (in Prambanan zelf), 820, 850 (onderscheidene), en 860 na Çaka (uit de omstreken van Prambanan en Poerworedjo in Bagelen)."

Tot dusverre de mij van ons corresponderend lid toegekomen berigten, voor zoover zij zijne wetenschappelijke zending betreffen. Wanneer hij zijne onderzoeken verder voortzet en hij het voorregt eener goede gezondheid mag genieten, zal de oogst die hij inzamelt, ongetwijfeld rijker en overvloediger worden. Hij heeft mij de toezegging gedaan, dat hij mij op de hoogte zou blijven houden van den voortgang zijner onderzoeken en ontdekkingen, waaromtrent ik gaarne dan ook verder aan de Afdeeling het een en ander weder zal mededeelen.

OUDHEDEN IN DJENG.

Naar aanleiding van hetgeen Dr. FRIEDERICH omtrent de Djengsche oudheden vermeldt, neem ik de vrijheid nog vlugtig het een en ander omtrent dit onderwerp uit andere bronnen toe te voegen. Ik doe dit vooral, omdat in onderscheidene dagbladen onlangs een berigt uit Java is opgenomen, alsof door den photograaf, den Heer KING-

BERGEN, op den Djeng eene oude stad ontdekt was, en men de hoop mogt koesteren dat aldaar een Javaansch Pompeji uit den schoot der aarde te voorschijn zou worden gebragt.

Dat eene verzameling van tempelgebouwen, zoo als wij er meer op Java, bijv. te Prambanan, kennen, op die heilige plek eenmaal prijkte, eene tempelstad, zoo als FRIEDERICH zich uitdrukt, behoeft niet betwijfeld te worden. Eene geregelde opdeling kan voorzeker ook daar tot nuttige en belangrijke ontdekkingen leiden, en niet alleen betreklijk den aanleg en den bouw, den aard en de bestemming der nog overgebleven bouwvallen, maar ook omtrent de plaatselijke gesteldheid van de onderstelde stad in die vroegere eeuwen, merkwaardige bijdragen aan het licht brengen, het aantal van voorwerpen behoorende tot godsdienstig of huiselijk gebruik, daar en elders reeds bijeenverzameld, nog vrij wat vermeerderen. Maar van eene nieuwe ontdekking eener oud-Javaansche stad kan geen sprake zijn, zoo als trouwens uit de door Dr. FRIEDERICH gebezigde bewoordin gen van zelf blijkt.

Wie, onbekend met hetgeen vroegere berigten omtrent het Djengvlak vermelden, dat oord in het drooge jaargetijde bezocht, hij kan alligt tot de meening komen, dat eene verblijdende ontdekking voor hem is weggelegd; want hij vindt de bergvlakte en den om trek overal als bedekt met de overblijfsels van tempelgebouwen en van ontelbare bewerkte steenen, die in den regentijd geheel en al zich aan` het oog onttrekken, of slechts gedeeltelijk zichtbaar blijven. Wat anders een bergdal is, met een klein meer in zijn midden, en doorsneden van eene matige beek, is in den regentijd, eene groote watervlakte, een meer, rondom door de berghellingen ingesloten. Dan ontwaart het oog van den reiziger aan de oevers van dat meer, aan de noordoost-, de west- en de zuidzijden, de overblijfsels van

tempels of tempelgroepen, voor zoover zij zich althans niet onder het uiterlijk van met boomen begroeide heuvels verbergen; maar voor verdere oudheidkundige nasporingen en ontdekkingen ontbreekt dan dáár alle gelegenheid.

In dien staat vond in 1814 de Ingenieur CORNELIUS het Djengvlak, toen hij met zijne togtgenooten, op last van den Luitenant-Gouverneur Sir STAMFORD RAFFLES, die plek bezocht. De uitkomst van zijn onderzoek, waarbij hij vooral ook aan de oude gebouwen zijne aandacht wijdde, nam hij op in een verslag, aan den Luitenant-Gouverneur uitgebragt, en dat vergezeld ging van plannen en teekeningen (opstanden en doorsneden) van de groep van vijf gebouwen aan de westzijde, bij de inwoners toen, en thans nog, met de namen van ARDJOENO en diens gezin onderscheiden. Het verslag van CORNELIUS maakt melding van eene menigte bouwvallen, maar de aanwijzingen zijn niet duidelijk genoeg, om die met eenige zekerheid in de thans nog aanwezige terug te vinden. Uit den omvang, dien de watervlakte naar zijne opgaaf besloeg, 600 roeden lengte bij 200 breedte ongeveer, moeten wij tot het besluit komen, dat de overstrooming toen zich bijzonder ver, vooral naar de noordelijke en zuidelijke uiteinden van het vlak had uitgestrekt; daaruit volgt, dat hij die geheele watermassa met den naam van Telega Djeng, of het meer Djeng, bestempelt, en van een aantal van bouwvallen spreekt als in het meer, zelfs midden daarin, gelegen, die bij den gewonen waterstand op den droogen, bewoonden bodem staan, terwijl dan alleen een zeer klein meer-tje, Telega Palikampang, midden in het bergvlak gelegen, door de van het noorden naar het zuiden stroomende Kali Tulies gevoed wordt. Behalve die kleine waterkom, bevinden zich aan het zuidoostelijke uiteinde van het vlak nog twee andere meren, onmiddellijk bij elkaar, Telega Weurna en Telaga Pangallang, en aan het zuidwestelijke uit-

einde een vierde, Telaga Troes, dat insgelijks door de Kali Tulies, van daar zuidwestwaarts loopende, wordt doorsneden. CORNELIUS noemt op 3½ mijl afstands van het Djeng-meer vier kleine tempels (zie RAFFLES, *Hist. of Java*, I. 31) door de inwoners de huizen van Bima geheeten; aan den voetweg nabij het meer, aan de westzijde de overblijfsels van drie andere kleine geheel vervallen tempels, in het midden van het groote meer (d. i. zoo als wij boven hebben aangemerkt, de vlakte, doch die toen onder water stond), de overblijfsels van eenen ringmuur of iets dergelijks, omtrent 40 Rijnl. roeden lang en 15 breed; op het midden aan de zuidzijde een gelijkvormig langwerpig vierkant, 8 roeden lang en 2 roeden breed; hier en daar uit steenen met lijstwerk zamengesteld. Aan de noordzijde de grondslagen van een zeer groot aantal kleine gebouwtjes, in twee aan elkander evenwijdige rijen, de buitenste over eene lengte van 130 roeden, de binnenste, vijf roeden meer zuidelijk, over eene lengte van 65 roeden. Op de eerste rij een aantal van 208, op de tweede van 105 tempeltjes, elk ruim 4½ voet breed en 6 voet van elkander verwijderd; alle evenwel zoozeer vervallen, dat CORNELIUS niet zeker kon zeggen of het tempeltjes, dan misschien wel voetstukken voor beelden waren geweest. Zulke beelden in hoog uitkomend werk tegen steenen, van boven rond bijgewerkte platen uitgehouden, waren nog in menigte aanwezig. Van dit alles trok de Ardjoeno-tempelgroep aan de westzijde van het meer (de bergvlakte) het meest zijne aandacht; zij was nog goed genoeg bewaard gebleven om eene naauwkeurige opmeting mogelijk te maken, en met groote juistheid in tekening eene voorstelling te geven van den oorspronkelijken vorm en bouw dier vijf gebouwen.

Indien CORNELIUS werkelijk de grondslagen van ruim 300 kleine tempeltjes aan de noordzijde van het meer gezien heeft, — de bewoordingen, waarin hij er de beschrijving van

geeft, schijnen hier geen twijfel toe te laten, — dan zouden wij met Kapitein BAKER, die bij RAFFLES, *Hist. of Java* blz. 32. van 400 tempeltjes spreekt, genegen zijn om die gebouwtjes met die van de bekende tempelgroep Tjandi Sewoe bij Prambanan te vergelijken. Latere reizigers hebben, zoover ik kon nagaan, van die Djengsche tempelrijen geene kenbare sporen teruggevonden. Waarschijnlijk zijn die door den invloed van tijd en weder, maar meer nog door de inwoners, die zich van lieverlede in groter aantal op het Djengsche bergvlak en in den onmiddellijken omtrek kwamen vestigen, gesloopt, en de steenen tot verschillend gebruik dienstbaar gemaakt.

Ook omtrent de zoogenaamde ringmuren, die CORNELIUS op twee plaatsen in het meer vond, valt niets naders te gissen. Had de waterstand hem de gelegenheid gelaten tot een meer naauwkeurig onderzoek, dan ware welligt ook iets meer bepaalds omtrent den aard en de bestemming van die uitgebreide grondslagen bekend geworden. Uit latere berichten weten wij, dat een groot gedeelte van de vlakte met eene ontelbare menigte, vierkant behouwen, sommige met lijstwerk versierde steenen als bedekt is; JUNGHUHN spreekt van honderdduizenden dier steenen; het is niet onmogelijk dat CORNELIUS de steenmassa's, die op een paar plaatsen hooger boven de oppervlakte van het water zich verhieven, voor grondslagen van een geregeld aangelegd gebouw, of van groote muren heeft aangezien.

Na CORNELIUS heeft Dr. HORSFIELD het Djeng-gebergte bezocht in 1816 (*Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. VIII). Hij kwam echter niet in het midden of de eigenlijke bergvlakte; maar zag alleen eenen tempel aan de noordzijde van het hierboven vermelde Telaga Troes; en geeft het eerst eene beschrijving van eenen zeer merkwaardigen steenen trap, waarover wij hieronder nader zullen handelen.

Wij springen thans in eens over tot het jaar 1838. Wij kunnen ons toch slechts houden aan geschreven en gedrukte berigten, die voor ons toegankelijk waren; ofschoon wij weten dat vóór en na dat jaar de Djengsche bergstreek door vele reizigers bezocht en de overblijfsels van oude bouwwerken in oogenschouw genomen werden. Maar voor zoover de berigten van enkelen hunner tot ons kwamen, leverden zij ons geene bijzonderheden, waaruit de overige ons ten dienste staande bescheiden aangevuld of toegelicht kunnen worden.

In het genoemde jaar 1838 bevond zich Dr. JUNGHUHN in die streek, die hij als natuuronderzoeker, en meer bepaald nog met het doel om de 'vulkanische gesteldheid en verschijnselen na te gaan, tot een voorwerp zijner nasporingen maakte, maar waarbij hij ook aan de overblijfsels van vroegere beschaving zijne aandacht wijdde. Tegelijk met JUNGHUHN kwam in het Djeng-gebergte en vertoefde aldaar de Heer H. N. SIEBURGH, die in het vorige jaar, uit Nederland te Samarang aangekomen en op eigen rekening, doch met begunstiging van het Indische Bestuur, eene kunstreis over Java ondernomen had. SIEBURGH nam, zoo als JUNGHUHN getuigt, getrouwe schetsen van de bouvvallen der tempels. In de verzameling van schilderstukken, teekeningen en verdere bescheiden, die, na het overlijden van dien verdienstelijken reiziger, door de Nederlandse Regering van de erfgenaamen aangekocht zijn, sedert bij de voormalige Koninklijke Akademie te Delft in bewaring waren en zich thans, immers wat de schilderstukken en enige teekeningen betreft, in het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden bevinden, zijn ook drie in olieverf geschilderde gezichten van Djengsche tempels: een van den reeds genoemden Ardjoeno-tempel, een ander van den Tjandi Werkodoro, ook met den naam van het huis van Bima onderscheiden, aan den noordoever van Telaga Troes, en

het derde van een gebouw, Polo-dewo genoemd, en door hem, doch te onregt voor een graftmonument aangezien, en welks juiste ligging mij niet bleek, evenmin als ik het met eenige waarschijnlijkheid op een der door anderen geschatste of beschreven bouwvallen weet te huis te brengen. De aanteekeningen van SIEBURGH zouden dienaangaande waarschijnlijk ons wel een weinig op den weg helpen, maar tot nog toe ontbreken zij aan de stukken, die bij het Ethnographisch Museum zijn overgenomen *).

JUNGHUHN bleef later, in 1840, gedurende eene geheele maand in het Djengsche, en bragt in het najaar 1845, een derde bezoek aan het in zoovele opzichten merkwaardige oord. Wij willen de opgaaf van wat hij omtrent de overblijfsels der oude Hindoe-gedenkteekens mededeelt, straks vermelden, om eerst nog kennis te nemen van hetgeen Dr. s. A. BUDDINGH van een bezoek, in 1839 aan dit oord gebragt, heeft opgeteekend. Wij vinden het in het *Tijdschrift van Nederlandsch Indië*, IIe Jaarg. DL I. blz. 335 en volgg., door den Heer I. J. VAN SEVENHOVEN overgenomen in een opstel, *Java* getiteld en bestemd *ten dienste van hen die over het eiland wenschen te reizen*. Dr. BUDDINGH zag bij Telaga Troes, den zoogenoemden Gedong Bima, of de woning van BIMA, en daarbij 2 kleine gebouwtjes met geringe overblijfsels van een derde; het volksverhaal maakte van die kleine gebouwtjes wachthuisjes bij de vorstelijke woning. Eene andere overlevering wilde dat het droomhuisjes waren, waarin men zich te slapen legde, om door goddelijke openbaring in den droom in moeijelijke gevallen, raad, bemoediging en hulp te erlangen. Gelijke bestemming werd dan ook aan de overige

---

*) Zie over SIEBURGH'S onderzoeken, HSS. en teekeningen, mijne opstel onder den titel van *Javaansche Oudheden*, geplaatst in den *Algem. Konst- en Letterb.* 1846, №. 44, 45 en 46.

tempeltjes toegekend, waarvan BUDDINGH nog een negental als aanwezig gebleven noemt, aan de westzijde van de bergvlakte (waaronder ook de Ardjoeno-groep door hem begrepen wordt) en aan de oostzijde op eene aanzienlijke hoogte. Tegen eenen der buitenmuren van eenen tempel uit de Ardjoeno-groep zag BUDDINGH een „staand beeld „met de maan in de regterhand, van groote sterren om„ringd, en twee engelen zwevende in de twee bovenhoe„ken van den bovensten rand” (van den steen waartegen het beeld in relief was uitgehouwen). Uit die beschrijving zou men zich al zeer wonderlijke voorstellingen kunnen maken. Maar de zoogenaamde maan is het, welligt eenigzins beschadigde, kralensnoer, en de sterren zijn bloemen, die als uit de wolken rondom den God nederdalen, terwijl de beelden aan de twee bovenhoeken zwevende hemel- of luchtgeesten zijn, evenwel niet zulke als waaraan wij in onze Westersche kunst den naam van Engelen geven. Wij zouden hier kunnen denken aan den op Java, naar het schijnt, meer bepaald te huis behorenden God, meestal met vier armen afgebeeld, waarvan de twee voorste vóór het lichaam de handen op elkander geslagen hebben, de beide achterste omhoog geheven; het kralensnoer en den vliegenjager houden. Elders *) opperden wij de meening, dat wij in soortgelijke beelden eene voorstelling van Brama, als eenen der drie personen van den Trimoerti, moeten aannemen, misschien ook van eene oorspronkelijk bij de Javanen geëerde godheid, in de reeks van de Hindoegoden opgenomen en met eenen dier goden vereenzelvigd.

Doch wij willen opnoemen wat Dr. BUDDINGH nog ver-

*) In een opstel *Javaansche tempels bij Prambanan*, afgedrukt in het IIIe Dl. van de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Néerl. Indië*, *Tijdschr. van het Kon. Ned. Instit. voor de T., L. en Vkk. v. N. I.* blz. 20 en volgg.

der in het Djengvlak heeft aangetroffen, behalve de straks genoemde gebouwen. Hij vond de gansche vlakte met gehouwen steenen als bedekt; vele grondslagen van gebouwen, gemetselde waterputten en steenen palen, waarvan nog enige overeind staande. De overlevering sprak hem hier van drie groote gebouwen, met eenen ringmuur omgeven, een kraton of slot van vroegere koningen. Wij laten die overlevering, als zoovele soortgelijke op Java, voor het geen zij is, maar meenen dat onze reiziger nog geheel of gedeeltelijk de over den bodem verspreide steenen vond, die CORNELIUS als hier en daar boven het water uitstekende grondslagen van een groot gebouw of van dikke muren beschreven had.

Eindelijk vermeldt BUDDINGH nog een aantal steenen beelden, waaronder, voor zoover dit uit zijne beschrijvingen op te maken is, een tempelwachter, Siva of Kartikeya (of misschien Saraswati?), Brama op de schouders van zijnen Vakan of drager, dezen laatsten in menschengestalte; Ganesa, eene menigte andere staande en zittende beelden, waaronder enkele tot eene groep van twee vereenigd, ook beelden van Siva's heilige Nandi.

In tijdsorde zouden wij nu de mededeelingen van JUNGHUHN moeten vermelden; wij willen die echter, daar zij, ook vergeleken met die van latere reizigers, verreweg de meeste volledigheid bezitten, tot het laatste besparen.

Volgens JUNGHUHN, *Java, deszelfs gedaante*, enz. Dl. II. blz. 243, zou de Djengsche bergstreek in 1850 door den Heer A. LOUDON bezocht zijn geweest, en een verslag van diens bevinding in het *Edinburg New philosophical Journal* XXIII, afgedrukt zijn. Het is mij niet gelukt kennis te nemen van den inhoud van dit stuk, en ik kan dus slechts vermoeden, dat de Djengsche oudheden door den schrijver niet behandeld zijn, omdat hij over dat onderwerp door latere schrijvers, zoover ik weet, niet wordt aange-

haald. Maar ik acht het toch noodig om het hier niet bij de bloote vermelding van dat opstel te laten, omdat de bewoordingen waarin JUNGHUHN er over spreekt, tot dwa-ling voeren. JUNGHUHN haalt het bedoelde opstel aan, blijk-baar met het voorname doel, om de beschrijving te verbe-teren, die door den Heer LOUDON gegeven wordt van de Gowa-Oepas, het beruchte doodendal, in het Djengsche, midden op het benedengedeelte eener bergrib die zuid-westelijk van Goenong Pakaraman afdaalt, en tegenover Goenong Nogosarie, noordoostelijk ongeveer twee palen van Batoer gelegen. De beschrijving van den Heer LOUDON heeft zoowel om het onderwerp als om den vorm eenigen naam gemaakt, en is zelfs in vertalingen, in de leerboeken voor het aankomend geslacht opgenomen. Maar, vergeleken met de uitkomsten, die JUNGHUHN, na herhaald, langdurig en naauwkeurig onderzoek, omtrent het merkwaardige, maar lang niet zeldzame natuurverschijnsel mededeelt, zou men het verhaal van den Heer LOUDON, zoo als dit dan ook door JUNGHUHN geschiedt, van verregaande overdrijving moeten beschuldigen. De omvang van het door de daaruit opstij-gende doodelijke koolzuurdampen zoo beruchte dal zou tus-schen 1845 en 1850 niet wel van 100 voet in doorsnede boven, en 50 voet op den bodem (of liever van slechts 15 vt., wanneer men de eigenlijk slechts door de uitdam-pingen doodelijke oppervlakte neemt) zich tot eene halve mijl in omtrek hebben kunnen uitbreiden, en de schrikwekkende tafereelen, die het verhaal schetst, en de treurige voorvallen, die het vermeldt, zouden vijf jaren vroeger ook voor JUNGHUHN niet verborgen zijn gebleven. Wat BUDDINGH over de stik-vallei schrijft, al mogé door hem de middellijn van het dal met juistheid begroot worden, moeten wij meer als het uit-vloeisel eener dichterlijke mijmering, dan als eene nuchtere beschrijving van opgemerkte feiten beschouwen, en daar-in geene gronden voor of bevestiging zien van hetgeen in het

bedoelde opstel in het Edinburgsche tijdschrift wordt vermeld. Maar er bestaat hier, zoo als wij zeiden, bij JUNGHUHN eene vergissing, die ik, op grond van nader onderzoek en afzonderlijk mij gegeven inlichtingen, kan wegnemen. De Djeng en zijne omstreken zijn, evenmin als het Doodendal, door den Heer A. LOUDON in 1850 bezocht geweest, maar wel een veertigtal jaren geleden, door den vader van Mr. A. LOUDON, tegenwoordig lid van den Raad van Indië, en dus op eenen tijd, toen de langzaam verminderende werking van de doodelijke uitdampingen nog in vrij wat sterkeren graad en misschien ook over eene veel grootere oppervlakte van het dal zich toonde, dan in 1845 en volgende jaren het geval is. Dat vroeger meer voorvalen van verstikkingen plaats hadden en de verbeelding der bevolking in dien omtrek met verbazende overleveringen omtrent ongelukken door de stikvallei veroorzaakt, vervuld was, kan niet anders dan zeer natuurlijk worden genoemd. Een berigt van 1824 of daaromtrent op 1850 overgebracht en toegepast, kan in de besproken zaak en onder de gegeven omstandigheden niet meer nauwkeurig heeten, en komt van zelf onder den schijn van overdrijving. Van deze laatste haalt JUNGHUHN een aardig voorbeeld aan uit *Das Ausland*, No. 86, 27 Maart 1837, waar het *Doodendal* reeds eene uitgebreidheid van 20 Engelsche mijlen heeft verkregen!

Wij komen tot eene andere bron, die voor mij toegankelijk is in een HS. van wijlen Dr. J. F. G. BRUMUND, door het Ministerie van Koloniën aan mijne bewaring toevertrouwd, onder de bescheiden die mij moeten dienen voor den tekst van het grote plaatwerk, waarin voor rekening van de Regering de prachtige Bôrô-boedoer-bouw wordt in het licht gegeven. De hoogstverdienstelijke schrijver heeft een onderdeel van zijn werk gewijd aan eene vergelijking van *Bôrô-boedoer en zijne beelden, met eenige tempels en beel-*

den van *Voor-Indië*, vooral met die, welke verder op Java gevonden werden; natuurlijk wordt daarin een overzigt van de hem bekende, en door hem zelven in oogenschouw genomen Djengsche oudheden niet gemist. Zijne onderzoeken in die streek dagtekenen van 1856 of 1857, en bevatten de laatste uitvoerige opgaven omtrent het onderwerp mij ter kennis gekomen. Hij vermeldt behalve de Ardjoeno-groep, eene tweede van zes tempels, tegen de helling van het gebergte ten westen van de eerstgenoemde, en bij de inwoners evenzeer met namen van leden van de familie van Ardjoeno of van diens volgelingen onderscheiden; één dier tempels nog vrij goed bewaard gebleven, de overige zeer beschadigd of in puin gevallen. In het noordoostelijke gedeelte van de bergvlakte, achter de huizen van het gehucht Djeng-koelon, eene derde groep van drie tempels. Van eene vierde groep vlak achter de Pasangrahan bij het zooeven genoemde gehucht, waren toen kort geleden nog twee tempels aanwezig, maar even als eenige andere slechts in puinhoopen overgebleven.

Een weinig verder, op de hoogte van de andere zijde van den weg van Wonosobo naar de vlakte, bevonden zich vroeger ook twee tempels, waarvan echter zelfs de laatste steenen tijdens het bezoek van BRUMUND verdwenen waren.

Een gedeelte van den opgaanden bergwand, aan de oostzijde der vlakte, vond BRUMUND met steenen bekleed, en met trappen voorzien die naar boven voeren.

Lager, bij het gehucht Djeng-wettan over de Pasangrahan en verder over eenen grooten omtrek, eene ontelbare menigte van gehouwen steenen verspreid of opgestapeld en afkomstig van tempels of bekleede bergwanden. Hij vermoedde dat dáár eenmaal de belangrijkste groep van den Djeng aanwezig was geweest.

Aan het zuidwestelijke gedeelte van de vlakte, op eene hoogte, zag hij den reeds meermalen genoemden tempel

Tjandi Bima, of Werkodoro, den grootsten en fraaisten van alle die tot heden overgebleven zijn. Van de vier kleinere tempeltjes, die hem eenmaal omringden, zijn slechts geringe sporen meer aanwezig.

Bij twee tempels van de tweede groep, bij eenen van de derde en bij de vierde groep lagen nog, gedeeltelijk onder puin of aarde bedolven, altaren (of voetstukken? van beelden) en liggende stieren, of aan Siva geheiligde Nandies, van deze laatste drie, van de altaren een viertal.

Op eenen der kleinere tempels van de Ardjoeno-groep waren tegen den achtermuur en de twee zijmuren de uitgehouwen beelden nog gedeeltelijk aanwezig. Het beeld tegen de achterzijde zeer beschadigd, doch die aan de zijden genoegzaam bewaard gebleven, om hen in hunne bijzonderheden en toevoegselen eenigzins nader te leeren kennen. Het beeld aan de linkerzijde van het gebouw is hoogstwaarschijnlijk hetzelfde, dat wij hier boven uit Dr. BUDDINGHS opgaaf vermeld hebben. Uit eene naauwkeurige tekening, die ik van het Ministerie van Koloniën onder mijne bewaring heb, en die waarschijnlijk door den zeer bekwamen tekenaar bij de genie, den Heer F. C. WILSEN, in of omtrent 1853 vervaardigd is, erlangt Dr. BRUMUNDS beschrijving nog nuttige aanvulling, en onze gissing, dat het Brama is, eene nadere bevestiging. Het beeld tegen de regterzijde van den tempel beschrijft BRUMUND als insgelijks vierarmig, met pijl, werpschijf en stift in drie der handen, en de vierde hand tegen het lijf. Welligt moeten wij hier aan eene voorstelling van Siva denken. Op den grond nevens de beelden staan volgens BRUMUND een vlammand altaar en eene tuitvaas met bloemen. Uit de zooeven genoemde tekening, en met het oog op soortgelijke voorstellingen op andere tempelgebouwen, vooral op Bôrô-boedoer, meen ik te mogen opmaken, dat de beelden op een breed voetstuk met lijstwerk staan tusschen

eene vaas met bloemen aan de regter, en een offertafeltje of eene soort van kandelaber aan de linkerzijde, waarop reukwerk (?) ontstoken is, en waarvan een bloemstengel oprijst met eene daarop geplaatste waterflesch.

Onder de verschillende beelden, die BRUMUND nog op het Djengvlak zag, of die hij in den omtrek leerde kennen, maar omtrent welker afkomst van de Djeng-bouwval- len geen twijfel bestond, noemt hij op: vóór de Pasangrahan, vier zittende beelden van Ganesa, 2 voet hoog; één kleiner van denzelfden god; nog een doch dien god op één been staande voorstellende, 2 voet hoog; 1 gekroond beeld met werpschijf, krijgsschelp en strijdbijl in drie der handen, de vierde hand op den knoop van den lijfdoek of sjerpe gelegd, waarschijnlijk Visjnoe; eenen Siva, gedragen door zijnen Vahan in menschelijke gedaante doch met stierenhoofd; fragmenten van twee andere soortgelijke beelden, het een van Visjnoe, gedragen door zijnen Vahan, in menschelijke gedaante doch met Garoedasnavel; het andere van Siva als het zooeven beschrevene; verder eenen olifant in reliefwerk; eenen grooten drakenkop en eenen ruw bewerkten zonnewagen met zeven paarden.

Bij de Pasangrahan van Batoer onder Banjoemaas, 7 palen ten westen van de Djeng-vlakte: eenen Ganesa, eene Doerga, eenen stier of Nandi en een altaar of voetstuk, alle beschadigd.

Eindelijk vóór de Residentswoning van Wonosobo in Baglen, vele beelden: drie van Ganesa, twee van Doerga een aantal kleine staande beelden, met de hand op een knoks rustende; zittende beelden met twee of vier handen, twee dezer laatste houden de voorste armen op den schoot, met de twee achterste den werpschijf en het bidsnoer, waarschijnlijk Visjnoe voorstellende; twee staande beeldjes met den drietand, denkelijk Siva; nog twee andere beelden, 3 vt: hoog, met vier armen, de twee voorste

met de handen vóór het lijf, in de achterste handen de werpschijf, de schelp of eene bloem; nog een beeld, zeer versierd en met hooge hoofdbedekking of kruin, waarin een menschenschedel en eene halve maan, dus waarschijnlijk Siva; eindelijk eenen drakenkop en eenen Singha of Leeuw.

Zooals wij hierboven zeiden, zijn de berigten van JUNGHUHN omtrent het Djengsche, ook met betrekking tot de overblijfselen van de oude Hindoebeschaving, de meest volledige. Wij willen thans een overzigt nemen van hetgeen hij ons, na op verschillende tijden die streken met aandacht onderzocht te hebben, in zijn groot werk: *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en invendige structuur*, Dl. II. blz. 207 en volgg. mededeelt, en dat gedeeltelijk eene herhaling, gedeeltelijk ook eene aanvulling is van zijne opstellen, vroeger in het *Indisch Magazijn* afgedrukt.

In 1839 en 1840 schijnt onze ijverige natuuronderzoeker de Djengvlakte kort na het natte jaargetijde bezocht te hebben, of moet door buitengewone omstandigheden de behoorlijke afvoer van water verhinderd zijn geweest. Hij vond den bodem in het midden van de vlakte zeer moerassig, en zoo ook het gedeelte waarop de tempels van de Ardjoeno-groep opgetrokken zijn. Zoowel hier als in de zuidelijke gedeelten, kon de oppervlakte slechts over de daarop gelegde boomstammen behoorlijk begaan worden. In drie der kleinere tempels was de bodem bedekt met water, dat in eenen van het drietal 5 voet hoog stond. JUNGHUHN meende, dat men er in gegraven had. De tekeningen waarvan wij straks spraken en die door WILSEN in 1853 vervaardigd zijn, wijzen langs twee tempels geregelde, uit vierkante steenen zaamgestelde wegen aan, en zouden aan zulk eenen drassigen grond niet doen denken. Ik vermoed, dat de oppervlakte toen beter van het overtollige water ontlast is geweest.

Omtrent de steensoort der tempels en de wijze van

hunne bewerking maakt JUNGHUHN de opmerking, dat al de steenen uit eene en dezelfde lavasoort bestaan, welke blaauwachtig lichtgraanw van kleur en vol poriën is; zij zijn teerlingvormig gehouwen, zonder tras of kalk op en nevens elkander gevoegd, de buitenkanten zorgvuldig glad gewreven en alle zoo juist op en tegen elkander aansluitende, dat men zelfs geen pennemes tusschen de voegen steken kan. Deze lavasoort, die ook voor de andere gebouwen gebezigt is en waartoe ook de steenen behooren, die over de geheele vlakte en den omtrek verspreid liggen, is duidelijk verschillende van de thans aan den dag liggende lavabeddingen, en afkomstig uit andere, die dieper liggen, en slechts op eene enkele plaats aan den dag treden. Deze bijzonderheid wettigt de gissing, dat die latere lavabeddingen de voortbrengsels zijn van uitbarstingen der thans niet meer werkende kraters, die, nadat de tempels en andere gebouwen in de Djengvlakte eenen tijd lang bestaan hadden, hunne verwoestende vuurstroomen langs hunne hellingen afgestort, de heilige tempelstad onbewoonbaar gemaakt, en de gebouwen in puinhoopen verkeerd hebben.

Vervolgen wij het overzigt der bouwvallen onder de leiding van JUNGHUHN, dan komt het eerst, zoowel om den fraaijen bouw, als om den minder beschadigden toestand, de meergemelde Tjandi Bima of ook Werkodoro geheeten, met zijne vier kleinere tempeltjes, waarvan twee geheel in puinhoopen vervallen, aan het zuid-westelijke uiteinde der vlakte, onder de aandacht. Ofschoon BUDDINGH klaarblijkelijk te ver ging, toen hij in zijn boven aangehaald verslag van de Djengsche gebouwen getuigde, dat „al wie gevoel heeft voor kunstgewrochten van aloude „dagen, beseft dat hij hier bij meesterstukken staat, die „de naneef waarschijnlijk nimmer zal kunnen nabootsen,” ofschoon zijne dichterlijke stemming hem hier evenzeer

tot overdrijving verleidde, als toen hij den indruk schilderde, door het in deze streken gelegen zoogenaamde Doodendal (of Gowa-Oepas) op hem teweeggebracht, moeten wij toch uit de teekeningen, vooral die van WILSEN, maar ook uit het gezigt op dien tempel door JUNGHUHN in den Atlas van zijn werk uitgegeven, tot de erkentenis komen, dat de Tjandi Bima tot de merkwaardigste en fraaiste behoort, die op Java zijn overgebleven. Hij legt eene voordeelige getuigenis af over den toestand der kunst in het tijdperk, waarin het bergdal van Djeng nog onder de heilige plekken van het eiland eene eerste plaats innam.

Eene groep van tien kleine tempels op de benedenhelling van den Goenong Panggonang, tegenover de Ardjoeno-groep, alle reeds ingevallen en in puinhoopen.

Twee kleine beter bewaard, boven op den langen Oostelijke bergrug van Djeng, digit boven de Pasangrahan, aan het noord-oostelijke gedeelte van de vlakte.

Twee andere, doch meer vervallen, achter den Kampong Djeng, op den vlakken bergrug in de noordelijke bocht van de vlakte.

Nog vier tempeltjes bij de zoo even genoemde, doch wier overblijfsels JUNGHUHN eerst bij zijn laatste bezoek in 1845 leerde kennen. Deze zes tempels stonden in twee evenwijdige rijen; die der westelijke rij aan de helling van den berg lagen geheel in puinhoopen, die der oostelijke rij waren staande gebleven.

Twee geheel in puinhoopen, op den 7873 vt. hoogen noord-noord-westelijken hoek van Goenong Prahoe. Iets verder meer zuidwaarts, indien ik de aanduiding van JUNGHUHN goed opvat, ontdekte hij in 1845 de overblijfsels van nog twee tempeltjes, doch nog meer vervallen.

In het geheel vinden wij dus bij JUNGHUHN een aantal van 32 tempels en tempeltjes vermeld, wanneer men ook

die mederekent, welke ineengestort waren, maar wier grondvorm toch nog herkend wordt.

Op den westelijken voet van den langen bergrug, van den Goenong Prahoe aan de noord-oostelijke zijde der Djengsche bergvlakte bevonden zich in 1845 de meeste woningen van het oostelijke dorp. De bewoners hebben daar veel van den bodemgrond weggegraven, en daardoor is gebleken, dat de geheele binnenhelling van den bergrug in verschillende terrassen verdeeld was, die met behouwen steenen gevloerd, aan de kanten door muurwerk, uit gelijke groote steenen bestaande, begrensd werden, en op enkele plaatsen met zeer smalle, ook al van dezelfde steensoort vervaardigde trappen met elkander verbonden waren. De ontdekking dier terrassen geeft eene verklaring van de afkomst der talooze gehouwen steenen, die den bodem van het bergvlak bedekken, maar ook van den aard der zoogenaamde bekleede bergwanden, muren enz., waarvan vroegere berigten spreken. Maar zij levert tevens eene nieuwe bijdrage van den eigenaardigen terrassenbouw, bij de vroegere Hindoe-Javanen zoo algemeen toegepast, en ofschoon gewijzigd naar omstandigheden en behoeften, ook thans nog bij de inwoners bij de bebouwing van berghellingen in gebruik gebleven.

Ook omtrent den kunsttrap, door HORSFIELD in zijn opstel in het VIIIe deel van de *Verhandelingen van het Batav. genootschap* beschreven, had JUNGHUHN gelegenheid bij zijne laatste reis, vergezeld van den Heer G. A. E. WIGGERS, een nader onderzoek te doen. Daar hij echter dat bouwwerk in eenen allerongelukkigsten toestand, geheel in puin vervallen aantrof, willen wij uit HORSFIELDS opgaven aanvullen, wat ons den aanleg van den trap nader kan doen kennen. Hij bevindt zich aan de zuidelijke buitenhelling van het Djeng-gebergte, ten zuiden van het dorp Sekoenang, en voert in de diepe kloof tusschen den

Goenong Wisma en den Goenong Srodjo benedenwaarts. Waarschijnlijk leverde hij den kortsten weg van Wonosobo naar Djeng en Batoer. De geheele trap is ter breedte van drie voet uit gehouwen steenen vervaardigd, en strekte zich zoöver langs de berghelling uit, dat de laagste trede 500 voet lager lag, dan de bovenste. Aan beide zijden was een rand aangebracht, ter hoogte van ongeveer eenen voet, en op gelijke wijze zamengesteld uit teerlingvormige lavasteenen, die met beeldhouwwerk versierd waren. Toen de tempelstad bloeide, leverde die trap waarschijnlijk den oudsten en eenigen toegang tot de Djengvlakte, en klommen dus ook de pelgrims langs dezen weg op naar de heilige plaats. Misschien, maar wij hechten zoo als wij zeiden niet veel aan Javaansche overleveringen, is wel dien ten gevolge de naam van Boeddha-trap, waarmede zij door velen bestempeld wordt, nog tot op onzen tijd overgebleven.

De belangrijkste en zoover wij weten de geheel nieuwe ontdekking, die eene vrucht was van JUNGHUHNS laatste verblijf in de Djengstreek, was die van eene waterleiding, aan het noordwestelijke gedeelte, die door of ten tijde van de stichters der besproken oude gebouwen, aangelegd werd om de Djengvlakte ten allen tijde van het overtuigende water te bevrijden. Het behoeft geen betoog, dat de ontstentenis van dat hulpmiddel thans eene zeer voldoende reden geeft van de moerassigheid van den bodem in de noordelijke helft der vlakte.

Van het drassigste gedeelte loopt een open riool, dat oorspronkelijk eene breedte en diepte van 5 vt. schijnt gehad te hebben, tot aan den westelijken rand der vlakte, waar het ten noord-westen van den noord-westelijken hoek des noordelijken tempels van de Ardjoeno-groep, in eene waterleiding overgaat, welke met eene geringe helling, onder den laagsten westelijken, de vlakte inslui-

tenden rand, de geleiding onder den grond voortzet, totdat zij bij de daling van de buitenzijde des bergrands wederom aan den dag komt, en dan weder door een riool of kanaal als vroeger vervangen wordt. Dit laatste heeft dan nog eene lengte van eenige honderden voeten en bragt het water, in den aanvang eener kloof van eenen zijtak der Kali Dolok, in laatstgenoemden bergstroom. Loodregtschachten, waarvan de diepste wel een dertigtal voeten diep was, waren op vaste afstanden aangebragt, om bij sterken aanvoer van water, als luchtbuizen te dienen en opstoppingen of beschadiging van de waterleiding te voorkomen. Die schachten werden natuurlijk dieper, naarmate de bergrug boven de waterleiding zich meer verhief, en omgekeerd. Sporen van muurwerk werden niet meer gevonden, maar JUNGHUHN vermoedt, dat de wanden en wat het gedeelte onder den grond aangaat, ook de bovenlaag, door houtwerk zooveel noodig geschoord, gesteund en tegen afspoeling beschermd werden. De waterleiding en de luchtschachten waren in ieder geval vrij wel bewaard gebleven, en de beneden uitloop van het waterleidingskanaal ter linkerzijde, beneden den weg van Batoer naar Djeng, nog zeer goed te onderkennen. De lengte van het geheel was 800 vt. ongeveer, de afstand tusschen de luchtopeningen was van 50 tot 100 vt., doch tusschen de vijfde en zesde grooter; die afstand stond waarschijnlijk in verband tot de helling van den bodem der waterleiding.

Uit het hierboven aangehaald schrijven van ons corresponderend lid, zou ik vermoeden, dat het bestaan van dit oude afwateringskanaal, ook nadat het door JUNGHUHN wedergevonden was, niet meer bekend, althans niet als een kunstwerk der oude Hindoe-bewoners beschouwd is gebleven. Welligt heeft men er zich van bediend, toen door den Heer KINGSBERGEN het water met hulp der inlanders gedeeltelijk is afgeleid, en behoorde het tot de middelen,

waardoor de Resident ARRIENS de aftapping zich als niet moeijelijk, noch ook kostbaar voorstelde. In ieder geval komt het mij voor, dat het kanaal, in die vroegere tijden tot afvoer van het water uit de Djengvlakte gebezigd, wanneer het, zoo noodig, hersteld en bijgewerkt wordt, ook thans nog tot hetzelfde doel dienstbaar gemaakt kan worden.

De andere belangrijke en door JUNGHUHN gedane ontdekking is die van het door FRIEDERICH behandelde opschrift. Aan den zuidoostelijken uithoek van de Djengvlakte bevinden zich de twee, hierboven reeds genoemde meeren, Telaga Weurno en Telaga Pengilong. Op de moerrassige strook lands tusschen beide verheffen zich twee hoogten met boomen begroeid. Op de meer zuidelijke hoogte liggen eene menigte over elkander geworpen steenblokken, waaronder verscheidene van 15 voet in doorsnede. Tusschen die steenkloppen bevond zich een hol, waarin JUNGHUHN tot eene diepte van 30 voet afklom, en den bodem met water bedekt vond; de rotsklomp met het opschrift ligt, zoo als wij zeiden, ongeveer 300 voet westzuidwestwaarts van dit hol. De Heer FRIEDERICH schrijft den beschadigden toestand van enkele teekens van het opschrift toe aan den invloed van lucht en weder. Zonder de nadeelige werking daarvan te ontkennen, kan ik echter nog eene andere oorzaak mededeelen. Van den Heer KINDER DE CAMARECQ, laatst Resident van de onmiddellijk aan het Djenggebergte grenzende Residentie Bagelen, vernam ik, dat inlandsche jongens eenigen tijd geleden, zonder te weten dat zij misdeden, gepoogd hadden de letters door schuring of anderszins te doen verdwijnen, en daarin reeds tot op eene zekere hoogte geslaagd waren, voordat de politie het kwaad had kunnen verhinderen. Gelukkig maakte JUNGHUHN onmiddellijk, toen hij het opschrift ontdekte, er eene zeer naauwkeurige tekening van op de

grootte van het oorspronkelijk; en is dit stuk, zoo als wij boven reeds zeiden, bij het Museum van Oudheden te Leiden in bewaring.

De naauwkeurige beschouwing van het terrein bragt onzen natuurvorscher tot de meening, dat het zuidelijke gedeelte der Djengsche vlakte, toen de tempels aldaar gesticht werden, eenen droogen bodem aanbood; dat op de plaats van het tegenwoordige meer Weurno een diep dal lag, waardoor het water oostwaarts naar de Kali Serayoe in het dal Badak-banteng afvloeide; dat het meer eerst ontstond bij eene hevige uitbarsting welke den ten zuiden gelegen Goenong Pakkoeödjo in puin wierp, de tempels deed instorten, en het diepe dal tusschen den zooeven genoemden Goenong en den Prahoe met puin vulde. Die vulling bood eene uitmuntende gelegenheid om eenen nieuwe weg aan te leggen, die van Wonosobo bergopwaarts en naar het Djengsche voert, en die voortaan den zooveel moeijelijker en steilen trapweg, destijds den eenigen toegang naar Djeng, vervanging. In 1826 nog hadden gedurende drie achtereenvolgende dagen uitbarstingen uit den Pakkoeödjo plaats; sedert is deze vulkaan-opening in rust gebleven en schijnt zijne werking geëindigd. In 1840 werd het benedengedeelte van het Badak-banteng dal door eenen bergval opgevuld, maar de Kali Serayoe had weldra de beletselen uit den weg geruimd en zich tusschen de nedergestorte gronden eenen doortogt gebaand.

Deze bijzonderheden zijn, zoo de waarnemingen van JUNGHUHN op goede gronden berusten, en zijne gevolgtrekkingen als juist mogen aangenomen worden, van eenig belang voor de nog steeds moeijelijke bepaling van den ouderdom der Djengsche bouwwallen. Wanneer het Weurno-meer, en waarschijnlijk dan evenzeer het onmiddellijk daarbij, en nog nader aan den Goenong Pakkoeödjo gelegen Pangilong — meer door eene uitbarsting ontstaan zijn,

dan wordt het hoogst waarschijnlijk, dat de hierboven genoemde groote rotsbrokken, tusschen de twee meeren ook bij diezelfde gelegenheid in hunne tegenwoordige plaats en ligging op elkander geworpen zijn, en zich toen daar ook de grot waarvan JUNGHUHN spreekt gevormd heeft. Maar dan moeten wij ook aannemen, dat eerst na die hevige natuurwerkingen, het opschrift op het rotsblok is aangebracht, en dat de door JUNGHUHN bedoelde uitbarstingen waardoor de geheele omtrek, maar vooral aan de zuidzijde van het Djengsche bergvlak, zulk eene veranderde gedaante verkreeg, vóór het jaar 1212 of 1213 onzer jaartelling (het op het opschrift vermelde jaartal), plaats gegrepen hebben. Moeten wij nu uit een en ander besluiten, dat de tempels en verdere bouwwerken van de Djengvlakte evenzeer eerst na de bedoelde uitbarstingen gesticht zijn? Hiertegen zou ik bezwaar maken, al is het dat een Visjnoebeeld te Batoer, dat men aan FRIEDERICH als van den Djeng afkomstig opgaf, een jaartal uit het einde der 13de of het begin der 14de eeuw onzer jaartelling draagt. Wanneer toch de kloof aan het zuidelijke einde van het Badak-bantengdal bij diezelfde uitbarstingen, door het ineenstorten van een gedeelte van den Goenong Pakkoeödjo gevuld is geworden, dan ware er geen reden geweest om, in plaats van door dat dal eenen veel gemakkelijker weg te kiezen, in de zoo steile kloof en tegen de moeijelijke berghelling tusschen de Goenongs Wisma en Srodjo, zich den reuzenarbeid van den straks beschreven trap te getroosten. Die trap moet wel, zoo als wij reeds zagen, dagteekenen uit een tijdperk, waarin de Djengvlakte voor de uit het zuiden komende bevolking alleen op die zijde toegankelijk kon gemaakt worden. Zouden welligt de Djengsche bouvvallen, of enkele die nog genuegzaam herkenbaar overgebleven zijn te gelijk met den bedoelden trap, tot een vroeger tijdperk moeten gebragt

worden, dan dat van het opschrift bij het Weurnomeer? Ik zou die vraag niet zoo, zonder nadere bewijzen voor het tegenovergestelde, ontkennend durven beantwoorden. Goede bouwkunstige plans en teekeningen zijn niet ter mijner beschikking; de teekeningen toch, die door of onder het opzigt van CORNELIUS in 1814 van de tempels der Ardjoenogroep vervaardigd werden, voldoen op verre na niet aan de onmisbare vereischten van goede bouwkunstige voorstellingen. Maar de groote plaat, die JUNGHUHN bij zijn groot werk over Java heeft uitgegeven, gedeelte-lijk ook de twee gezichten door SIEBURGH geschilderd, maar vooral de fraai geteekende gezichten op drie der tempels van de hand van den Heer WILSEN, komen ons voor op een tijdperk te wijzen, dat zich niet ver verwijdert van de eeuw, waarin de prachtgebouwen van Prambanam, Bôrô-boedoer en de daarbij behoorende tempels verrezen. Wel kunnen de Djengsche tempels die nog overgebleven zijn, in grootte, pracht en rijkdom van versierselen niet met de hoofdgebouwen van de Prambanamsche tempelgroepen vergeleken worden, maar de vergelijking met de kleinere, tot die groepen behoorende tempels schijnt mij in aanleg, stijl en versiering veel overeenstemming te toonen; en de Tjandi Bima zou, bij menig verschil, toch ook in vele andere opzichten, en met name door het aanbrengen van zoo vele nissen met borstbeelden, punten van overeenkomst met Bôrô-boedoer kunnen aanwijzen. De goede, zorgvuldige bewerking zelve van den steen schijnt onder die punten genoemd te kunnen worden, en met betrekking tot de beelden, hunne toevoegselen en versieringen meenen wij wel het een en ander op te merken, wat ons die van Prambanam en Bôrô-boedoer herinnert. De jaartallen die FRIEDERICH gevonden heeft bij de gebouwen van de eerstgenoemde plaats, in welker tijdperk het laatstgenoemde bouwwerk, de Tjandi Mendoet en andere in den omtrek van

Bôrô-boedoer door hem ook worden gebragt, zijn, uit het laatste gedeelte der 9de en het eerste gedeelte der 10de eeuw onzer jaartelling, dus 4 eeuwen ouder dan het opschrift op het Djengsche rotsblok. Zulk een tijdperk kon, naar ons inzien, niet liggen tusschen de zoo even genoemde Prambanamsche bouwwerken en de gebouwen, althans de oudste, die in de Djengvlakte nog in redelijk bewaarden staat zijn overgebleven. Nemen wij zulk eenen vroegeren tijd van stichting aan, dan willen wij echter de mogelijkheid, zelfs de waarschijnlijkheid niet buitensluiten, dat, ook na gedeeltelijke verwoestingen door de werking van vuurspuwende bergen, aardbevingen als anderszins, op de oudere gebouwen teweeg gebragt, het beschadigde hersteld, het in puinhoopen liggende weder opgebouwd is, of ook tot aan den laatsten tijd van het bestaan der tempelstad, nieuwe gebouwen verrezen zijn. Maar dit alles moet, volgens het nauwkeurige onderzoek en de daarop gegronde uitspraak van JUNGHUHN, geschied zijn, toen de lavabedding, die uitsluitend de bouwstoffen geleverd heeft voor de Djengsche bouwwerken, nog niet door latere beddingen, de gevolgen van latere uitbarstingen, bedekt was geworden.

Ter nadere beoordeeling en waardering van den tijd der Djengsche oudheden kan ik, hoewel slechts met voorzichtig voorbehoud wijzen, op een vijftal bronzen, volgens opgaaf uit Djeng afkomstig, en behoorende tot eene rijke verzameling, die onlangs door den Heer A. W. KINDER DE CAMERECQ, laatst Resident van Baglen, voor het Museum ten geschenke zijn aangeboden. Ik beroep mij op die bronzen onder voorbehoud, want, behalve dat men niet immer de volstrekte zekerheid heeft of de opgaven der eerste vinders van zulke voorwerpen genoegzaam vertrouwen kunnen inboezemen, blijft voor soortgelijke kleinere en ligttere voorwerpen een vervoer van elders naar de plaatsen waar zij

gevonden werden, ook in vroegere eeuwen meer mogelijk, dan voor zulke, die uit steen gehouwen, op de plaats zelve waar zij dienen moesten, en uit de daar aanwezige steensoort bewerkt zijn geworden.

De door mij bedoelde bronzen zijn de volgende:

1^e. de bovenhelft van een bijzonder fraai bewerkte, massief beeld van eene aanzienlijke vrouw, misschien wel een godin of Sakti van eenen der Sivistische goden, hoog 25 Ndl. dm; het bovenlijf naakt; het hoofd met hoog haarkapsel en eenen rijken diadeem, de ooren, hals en bovenarmen (de benedenarmen ontbreken) met kostbare, met edelgesteenten en parels bezette banden versierd, de borst bovendien met twee parelsnoeren die over de schouders onder de armen afdalende, elkander vóór op de borst en achter op den rug kruisen.

2^e. handvat van een zwaard of ander wapen, huisraad of gereedschap, een man te paard, op eene geopende lotusbloem; de man slechts met eenen sarong of misschien den lendenndoek, en den langen sjerpe of buikband bekleed; het paard geheel en al opgetuigd als de paarden op de bas-reliefs van Bôrô-boedoer. Het geheel ruim 9 Ndl. dm hoog.

3^e. Een klein zeer eenvoudig bronzen tempelschelletje, slechts 7 Ndl. dm hoog.

4, 5. Twee zittende Singha's of, het meest op leeuwen gelijkende monsterdieren, met opengesperden muil en uit-hangende tong; de eene, grootste dezer Singha's rust met de voorpooten op den grond, de andere hurkt en heeft de voorpooten omhoog geheven. Beide zijn op het achterhoofd van groote ringen voorzien, die bij den kleinsten evenwijdig aan den rug, bij den grootsten dwars daarop gerigt is. De plaat waarop zij zitten staat eenigzins bol en is dus op een ander voorwerp dat evenzeer bolvormig was bevestigd geweest. Kenden wij dat laatste, zoo zouden wij beter in de gelegenheid zijn om de bestemming

onzer Singha's, die in dezen vorm lang niet zeldzaam zijn, te bepalen, dan dit mij thans mogelijk is. Zij meten 19 en 11,5 Ndl. dm. tot boven aan de zooeven genoemde ringen. Deze laatste geven mij aanleiding tot eene opmerking op de hierboven genoemde plaat in JUNGHUHNS werk, waar hij een gezigt geeft op den zoogenaamden Bimatempel. Op den voorgrond heeft hij enige beelden geplaatst, en daaronder ook zulk eenen Singha met ring. De grootte van het voorwerp laat hier slechts toe aan een steenen beeld te denken, doch waarbij een als de door ons beschreven bronzen Singha's tot voorbeeld heeft gediend. Dit is een misslag die tot dwaling moet voeren; want zulke dieren met de daaraan bevestigde groote ringen in steen uitgehouwen, zullen eerst nog moeten ontdekt worden, voordat wij hen onder de voortbrengsels der Hindoebeeldhouwers kunnen opnemen.

Het werk van onze twee Djengsche Singha's zou van lateren tijd kunnen zijn dan de overige door mij beschreven bronzen; maar, voor zoover ik mij in deze, op het gebied der gedenkteekenkunde nog vrij moeijelijke vraag enige meening durf veroorlooven, zou ik de beide eerstbedoelde van het vijftal Djengsche bronzen tot een tijdperk brengen, dat den bouw van Bôrô-boedoer al vrij nabij komt. Voor dat gevoelen vind ik ook bevestiging in de bekende bronzen bekers met de beelden van den dierenriem. De tijd van die voorwerpen is door de jaartallen die op vele bekers geplaatst zijn, met genoegzame zekerheid bekend; zij behooren alle tot de 13de en 14de eeuw onzer jaartelling. De bewerking getuigt van eenen zeer gevallen kunststijl. Werden zulke bronzen van, ik zou schier zeggen, barbaarsch werk, in die eeuwen in den hoofdzetel van het Hindoeïsme op Java vervaardigd, dan moeten de opgenoemde Djengsche bronzen, en zelfs de beide Singha's uit eenen veel vroegeren tijd dagteekenen.

Ik meen met het bovenstaande overzigt van de overblijfsels der oude bouwwerken, nog aanwezig in, of van andere voortbrengsels der Hindoe-beschaving afkomstig van de Djengvlakte, en van de berigten die daarvan sedert 1814 tot op den tegenwoordigen tijd door verschillende reizigers bekend zijn geworden, de aandacht op een zeer belangrijk onderwerp, eene zeer merkwaardige plek van Java gevestigd, maar tevens ook het bewijs geleverd te hebben, dat men zich ginds wel een weinig overijld heeft, toen men het uitzigt opende op de ontdekking van eene oude Indische stad, en zich voorspiegelde dat wij thans voor het eerst de sporen hadden gevonden van een Indisch Pompeji, dat uit den schoot van het Djengsche gebergte zou verrijzen. Is men met die berigten wat te vergaan, heeft men zich niet genoeg er op toegelegd om vooraf te onderzoeken wat omtrent het Djenggebergte en zijne oudheidkundige schatten reeds in de laatste veertig jaren achtereenvolgens is bekend geworden; wij mogen toch ons verblijden, dat het Indisch Bestuur fondsen heeft beschikbaar gesteld om nadere onderzoeken te ondernehmen, waarvan wij belangrijke uitkomsten tegemoet kunnen zien, vooral wanneer de daarvoor vereischte bemoeijingen geschieden en bestuurd worden naar een goed omschreven plan, gegrond op eene naauwkeurige kennisneming der vroegere ontdekkingen.

Van dit onderwerp afstappende, veroorloof ik mij nog voor een kort oogenblik de welwillende aandacht mijner medeleden in te roepen voor een ander, betrekkelijk de voorstelling van teekens van den dierenriem op Oud-Javaansche gedenkteekens en wel op eenen onlangs mij toegekomen:

ZODIAK-BEKER UIT DE RESIDENTIE KADOE.

In de reeds vermelde verzameling van Oud-Javaansche bronzen, mij onlangs door den Resident van Baglen, den

Heer A. W. KINDER DE CAMARECQ, thans met verlof in Europa, toegezonden en die, voor het Museum bestemd, doch daarbij nog niet ingelijfd is, bevindt zich ook een bronzen beker, met de 12 teekens van den Javaanschen dierenriem, daarboven de 12 figuren (11 menschenbeelden en een vogelbeeld), wier beteekenis nog altijd in het duister ligt, met het jaartal in kawikarakters, 1252 van de Javaansche = 1330 van onze jaartelling. Door toevoeging van dezen zeer goed bewaarden beker zal het Museum nu weldra een negental dier voorwerpen bezitten, makende met zeven andere, wier aanwezen op andere plaatsen bekend is, een bedrag van zestien. Zij zijn:

1 in het Museum van het *Bataviaasch Genootschap* te Batavia, die volgens eene mij gedane mededeeling verdwenen was, maar volgens latere berigten teruggevonden en weder in dat Museum aanwezig is;

1 uit de verzameling van wijlen den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN, thans in het bezit van den Heer W. HEKKING JR. te Amsterdam;

1 in het Koninklijk Kabinet van zeldzaamheden, te 's Gravenhage;

1 in het bezit van den Hoogleeraar P. ROORDA;

1 in de nalatenschap van wijlen den Hoogleeraar BLUME, *) en

2 in bezit van den oud-Minister van Koloniën, den Heer G. L. BAUD te 's Gravenhage.

De beker van den Heer KINDER DE CAMARECQ munt uit door goede bewaring en duidelijke voorstelling der daarop voorkomende beelden. Die bijzonderheid, maar ook de gelegenheid waarin ik mij nu nog gesteld zie, om, voor dat hij in het Museum opgenomen is, (en dus onder de bepaling valt, die het gebruik der voorwerpen alleen binnen het gebouw des Museums veroorlooft), hem hier in

---

*) Sedert December aangekocht voor het Museum van Oudheden, dat dus nu tien sulke bekers bezit.

onze vergadering ter tafel te brengen, hebben mij genoopt, om met een kort woord nog terug te komen op de mededeeling van ons Correspondent lid Dr. FRIEDERICH, *Over eenige beelden van den Indischen dierenriem naar Oud-Javuansche monumenten*, door mij in de vergadering van Maart 1863 voorgelezen en in het VIIde Deel onzer *Verslagen en Mededeelingen*, blz. 239—243, opgenomen.

Over den inhoud van dat stuk heeft geene eigenlijke bespreking plaats gegrepen, daar toen de tijd te ver verstreken was, om ons medelid MILLIES de gelegenheid te laten tot de uiteenzetting van eenige bedenkingen die bij hem waren opgekomen. In de eerstvolgende vergadering van 12 April werd de bespreking niet voortgezet, maar las hetzelfde lid eene uitvoerige verhandeling, inhoudende: *Opmerkingen over den Oud-Javaanschen dierenriem*. Zij werd afgedrukt in het reeds genoemde deel onzer *Verslagen en Mededeelingen*, blz. 297—329. In dat stuk komen ook bedenkingen voor tegen een paar opvattingen van Dr. FRIEDERICH, welker nadere toetsing mij onmiddellijk na de voorlezing van de verhandeling niet wel mogelijk was.

De Heer MILLIES wenschte zijne verhandeling nog nader te herzien en aan te vullen, en toen zij, later afgedrukt in onze *Verslagen en Mededeelingen*, ook tot mij kwam, hadden en hielden sedert andere belangen en werkzaamheden en verplichtingen mijne aandacht van dit onderwerp afgetrokken.

Ik vond thans aanleiding door de hierboven vermelde omstandigheid, om op dit onderwerp ter loops terug te komen, mij eene nadere, meer opzettelijke behandeling, wanneer de tijd mij daarvoor beschikbaar komen mogt, voorbehoudende.

Op blz. 303 zegt de Heer MILLIES:

„Minder juist en door hem (FRIEDERICH) zelf reeds weerlegd, schijnt mij — de bewering, dat de Javanen en Balinezen geen figuren in den dierenriem zouden veran-

derd hebben, maar dat dit eerst door de Mohammedanen zou zijn geschied." De Heer FRIEDERICH heeft dit evenmin gemeend, als gezegd. Hij bestrijdt, zie blz. 241, de meening, dat de Hindoes en zelfs dat de Javanen zich willekeurige wijzigingen van den Griekschen dierenriem veroorloofd, en de teekens met hetgeen in hun land te huis behoorde in overeenstemming zouden gebragt hebben. „Was die Javanen angeht, und namentlich die Balinesen, die jetzigen Stellvertreter des Javanischen Hinduismus, so glaube ich versichern zu können, dass ihre Ehrfurcht vor der alten Ueberlieferung so gross ist, dass man sie willkürlicher Veränderungen in solchen Dingen gewiss nicht beschuldigen kann. Was wir bei ihnen verkehrt und misverstanden vorfinden, ist, auf Java dem Mohammedanischen Einfluss und der Nonchalance des Volkes, die jedoch auch erst unter den Mohammedanismus recht aufgewuchert ist, auf Bali der grossen zeitlichen Entfernung von der Quelle der Religion und Einrichtungen zuzuschreiben." Men ziet, er wordt hier volstrekt niet gezegd, dat de Mohammedanen, noch ook dat de Javanen onder de Mohammedanen eenig teeken van den dierenriem zouden veranderd hebben.

Maar van meer belang is het, eene andere opmerking van ons geacht medelid MILLIES, op blz. 316 en 317 van zijne verhandeling uitgesproken, nog eens nader te toetsen. Zij betreft de voorstelling van den walvisch of *Gadjahmina*, die op de Javaansche bekers voor het teeken van de Visschen in plaats wordt gesteld. In de vergadering van 13 April des vorigen jaars (zie *Verslagen en Mededeelingen*, blz. 248) had ik reeds verzekerd, dat de vergelijking van een betrekkelijk groot aantal voorstellingen geen den minsten grond gaf, om aan te nemen, dat aan den walvisch, zoo als de Heer MILLIES meende, een paar menscheubeenen werd toegevoegd. Ons medelid heeft bij de nadere herziening en aanvulling van de verhande-

ling, deze zijne opvatting niet teruggenomen of gewijzigd. Wij lezen: „Op de bekers van den Heer HEKKING, het „Haagsche Museum en van Prof. T. BOORDA rust de figuur „nog bovendien op een paar kleine, maar vrij duidelijke „menschenbeenen. Deze bijzonderheid verdient opmerking, „omdat in de Arabisch-Indische astrologie de Zodiak-figuren „ook worden onderscheiden in die zonder voeten, in „twee-voetige, vier-voetige en veelvoetige, terwijl *mīna* „(de walvisch) „tot de eerste soort wordt gerekend.” Eene aanhaling verwijst ons op WEBERS *Indische Studiën*, II^r Bd. S. 258.

Die „vrij duidelijke menschenbeenen” zouden, zoo er hier sprake kon zijn van beenen, vrij wat op vogelpooten gelijken. Maar ook die hebben even weinig regt van bestaan op onze dierenriembekers, als de onderstelde menschenbeenen. Het is de scheiding in de benedenvin naar haar achterste uiteinde, en de niet altijd even duidelijk uitgedrukte bovenkant van de, voor mij nog onverklaarde figuur, die als voetstuk dient waarop het beeld rust, waardoor men, zoo men geene andere voorstellingen ter vergelijking te hulp riep, zich welligt van het pad zou laten brengen. Op zich zelve zou zulk eene voorstelling, door alles wat wij van de Indische monumenten tot nog toe kennen, reeds zeer onwaarschijnlijk zijn; het is al erg genoeg, hoewel FRIEDERICH er eene zeer voldoende verklaring van gaf, dat de walvisch van eenen olifantstromp voorzien wordt, waarmede het beeld dan ook den naam van Gadjahmīna, *Olifantsvisch*, erlangt; maar voor die toevoeging van menschen- of welke andere beenen ook, zou geen enkele verklaring of regtvaardiging aan te voeren zijn geweest. En die is ook stellig niet te vinden uit hetgeen ons lid omtrent de Arabisch-Indische astrologie heeft aangevoerd. Ik vat niet regt, wat de Heer MILLIES meent, wanneer hij zegt, dat „deze bijzonderheid,” (namelijk van de kleine menschenbeenen on-

der den walvisch) „opmerking verdient, omdat in 'de „Arabisch-Indische astrologie de Zodiak-figuren ook on-„derscheiden worden, in die zonder voeten” enz., terwijl de *mīna* (de walvisch) tot de eerste soort wordt gerekend. Zien wij wat in de aangehaalde plaats van WEBER wordt gezegd: „Die Beschreibung der Zodiakalbilder nach ihrer Aufzählung beginnt BALABHADRA (een Indisch schrijver uit het midden der 17^e eeuw), zunächst mit ihrer Eintheilung in Krūra, ungünstige, und Saumya günstige: erste sind die ungraden Zeichen —, letztere die graden. Wandlend sind ν, ο, ω, ζ; fest ρ, η, μ, ς, bei des die andern.” Hij vervolgt, blz., 258: „ν, ρ, η, ζ und die hintere Hälften von ς sind vierfüssig, ο, μ vielfüssig, ς, η ohne Füsse, Π, ω ψ und die vordere Hälften von ς zweifüssig, nach der Lehre des Yavancārya.” Is nu naar de opvatting van den Heer MILLIES die beweerde tweeoetige walvisch eene bijzonderheid die opmerking verdient, omdat de aangehaalde Indische schrijver de visschen tot de voetloze teekens brengt? Mij dunkt, de rangschikking is eene zeer natuurlijke. De viervoetige dieren uit den Dierenriem heeten viervoetige, de Schorpioen en Kreeft heeten veelvoetige; de Tweelingen, de figuur met de Weegschaal heeten tweeoetige, de Boogschutter als hippocentaurus behoort met zijne achterste helft tot de vier-, met zijne menschelijke, voorste helft tot de tweeoetige teekens; de Waterman, afgebeeld als Watervaas en de Visschen (Olifantsvisch) behooren tot de teekens zonder voeten. Ik kan hier slechts als eene opmerking verdienende bijzonderheid erkennen, dat ons geacht medelid zich door den Indischen schrijver, wiens woorden hij aanhaalt, niet van zijne dwaling heeft laten terugbrengen; dat hij niet tot het vermoeden, zoo al niet tot de overtuiging kwam, dat de Walvisch, die in de Arabisch-Indische astrologie geene beenen heeft, ook op de voorstellingen der Javaansche Zodiakbekers niet met

zulk een zonderling toevoegsel wordt voorgesteld, of voorgesteld kan worden. Ook het Cheribonsche HS, door den Heer MILLIES uit RAFFLES aangehaald, had hem den Olifantsvisch duidelijk en stellig zonder beenen kuunen doen kennen.

Ik moet uit achtung voor mijne studie, die eene zeer ernstige is en veel oefening, ondervinding en voorzichtigheid vordert, in verzet komen tegen de ligtvaardigheid, waarmede dikwerf, zonder genoegzame oefening en voorbereiding, op haar gebied uitstapjes ondernomen worden. Men komt daarbij al ligt op een gevaarlijk terrein, en meent te zien wat niet aanwezig is, of wat slechts bij den eersten, oppervlakkigen aanblik schijn van bestaan heeft. Dan, ingenomen met en verheugd in het denkbeeld van eene belangrijke bijzonderheid ontdekt te hebben, wordt men wel eens minder vatbaar voor het toelaten of opnemen van hetgeen de dwaling kan opheffen. Men zoekt bewijzen en verklaringen van elders ontleend en men bemerkt niet, dat men getuigen laat optreden, wier uitspraak het tegenovergestelde bevat van hetgeen men gewenscht of gewaand had uit hunnen mond te vernemen. Met kracht en gezag wordt dan eene meening uigesproken, en wanneer niet in tijds een nader, onbevooroordeld onderzoek van eene bevoegde zijde ondernomen en de zaak met meer juistheid en geluk wordt toegelicht, dan maakt zich eene dwaling gangbaar, die dikwerf op hare beurt wederom voor eene menigte andere dwalingen eene maar al te rijke bron wordt. Men houde mij ten goede, dat liefde voor de studie, waaraan ik mijn leven en al mijne krachten heb gewijd, mij hier noopt om onbewimpeld mijne meening uit te spreken, voor de regten dier studie op te komen en te waarschuwen tegen hetgeen haar in de achtung, die zij kan, mag en moet vorderen, benadeelen zou.

Leiden, November 1864.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} DECEMBER 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT,
L. J. P. JANSSEN, T. ROORDA, J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX,
W. G. BRILL, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. VAN LENNEP,
L. A. TE WINKEL, W. C. MEES, G. H. M. DELPRAT, W. MOLL,
C. LEEMANS, R. FRUIN, J. H. SCHOLTEN, M. DE VRIES, G. MEES AZ.,
L. P. C. VAN DEN BERGH.

Het Proces-verbaal wordt gelezen, en nadat de Heer LEEMANS een paar wijzigingen gevraagd heeft, vastgesteld.

De Secretaris bericht, dat hij ontvangen heeft een brief van den Heer A. T. KÜHN uit Dramburg in Pommeren, ten geleide van twee in 1813 en 1826 door hem uitgegeven Latijnsche gedichten, die hij aanbiedt voor den wedstrijd van HOEUFFT. Daar de gedichten gelegenheidsversen, uitgegeven en met den naam van den maker voorzien zijn, voldoen zij niet aan de gestelde voorwaarden en kunnen zij niet mededingen.

Verder is ingekomen eene verhandeling van ons mede-

lid den Heer G. ACKER STRATINGH, *Over marken in Friesland.* De schrijver wenschtte daarover het oordeel der Afdeeling te leeren kennen, zonder haar aan te bieden voor de *Verslagen* of voor de *Werken*. Daar dit verzoek in strijd is met het bepaalde in het Reglement van Orde, stelt de Voorzitter voor, dat de schrijver zal uitgenoodigd worden om zijn stuk aan te bieden voor de *Verslagen*, in welk geval het in handen zal gesteld worden van de Commissie van Redactie.

De Secretaris bericht, dat door den Heer LEEMANS in eene Buitengewone Vergadering rapport is uitgebracht over de Verhandeling van den Heer K. C. VON LEUTSCH, getiteld: *der Turiner Papyrus nebst Anlage*, en dat de conclusie strekte om die Verhandeling onder dankbetuiging voor het aanbieden daarvan aan den schrijver terug te zenden, met kennisgeving, dat de Afdeeling haar niet geschikt acht ter opneming in de *Verslagen en Mededeelingen*; dat al ware het dat zij zich beter kon vereenigen met de gronden door den schrijver voor zijne stelling aangevoerd, zij toch zwarigheid zoude maken om een opstel uit te geven, dat slechts een hoofdstuk uitmaakt van een onuitgegeven groter werk, op hetwelk meermalen gewezen wordt.

De Heer JANSSEN sprak vervolgens over twee belangrijke oudheidkundige ontdekkingen van den jongsten tijd in ons vaderland gedaan. De eerste bestaat in de grondslagen en resten eener Romeinsche villa onder Houthem bij Valkenberg in Limburg, op de plek Ronde Bosch genoemd. Dat die grond behoort aan een Belg, den Heer DE MATTHYS te Hoesselt, heeft aanleiding gegeven, dat de opgravingen op kosten der Belgische regering en ten behoeve van het Museum te Brussel geschied zijn. De Spreker

heeft in September l.l. die plaats, op welke hij voor jaren de aandacht der oudheidkundigen reeds gevestigd had, met den oudheidkundigen CH. GUILLON van Roermond bezocht, en deelt mede, wat hij daar gezien en van den eersten ontdekker, den boschwachter, vernomen heeft. Het voornaamste bestond in de grondslagen van vijf of zes langwerpig vierkante kaimers, en tegels, warmtebuizen en zeer verbrijzeld huisraad. Een en ander wees op de overblijfselen eener Romeinsche villa, waarschijnlijk uit den tijd van KONSTANTIJN den Grooten.

De andere ontdekking bestaat uit twee vierkante romeinsche bakstenen, voorzien van opschriften in romeinsch cursiefschrift. Deze zijn gevonden te Holdoorn, onder Groesbeek. De een is in het bezit van den Spreker, de andere berust in het museum te Nijmegen. De Spreker leest en verklaart deze opschriften, en meent, dat zij aantekeningen bevatten van den opzichter eener tichelbakkerij aangaande het getal steenen, dat hem op bepaalde dagen door werklieden geleverd was. Hij wijst er op, dat deze steenen met twee soortgelijke, die terzelfder plaats vroeger gevonden en door hem elders beschreven zijn, belangrijke bijdragen opleveren voor de kennis van het romeinsche cursiefschrift en van de nijverheid van die dagen hier te lande.

Deze mededeeling geeft aanleiding tot een paar vragen van de Heeren MOLL en LEEMANS.

De Heer BOOT spreekt over eenige plaatsen uit het één en twintigste boek van LIVIUS Romeinsche Geschiedenis. Hij wijst in een drietal voorbeelden aan, hoe de rhetorische vorm van LIVIUS stijl de verklaring geeft van enkele min juiste uitdrukkingen.

Vervolgens vestigt hij de aandacht op een zestal plaat-sen, waar de tekst ook in de laatste kritische uitgave van J. N. MADVIG en J. L. USSING hem voorkomt niet behoor-lijk gezuiverd te zijn, en draagt verbeteringen voor, die met geringe afwijking van de lezing der beste handschrif-ten de uitdrukking of den zin herstellen.

Het woord wordt vervolgens verleend aan den Heer TE WINKEL. Deze Spreker maakt de Vergadering opmerkzaam op het verkeerd gebruik in onze tegenwoordige schrijftaal van tijdsbepalingen op de vraag: hoe laat? In plaats van te schrijven, zoo als vrij algemeen geschiedt, *ten drie ure*, behoort men te schrijven, zoo als het volk spreekt *te of om drie uren* of *om drie uur*, zoo als tot het eind der vorige eeuw geschreven is en door WEILAND in zijne Spraakkunst geleerd wordt. De Spreker wederlegt de schijngronden, die voor de nu gebruikelijke schrijfwijze worden aangevoerd en toont aan, dat het gebruik van een halve eeuw deze bar-baarsche uitdrukking, die strijdig is met het spraakgebruik, het gezond verstand, de regelmaat en de taalwetten, niet kan wettigen.

Aan het gesprokene knoopt de Voorzitter eene opmer-king over het meten van tijd door ruimte, daar ons geen andere maatstaf ten dienste staat.

De Bijdragen van de Heeren JANSSEN, BOOT en TE WIN-KEL worden aangeboden en aangenomen voor de *Verslagen en Mededeelingen* der Afdeeling. De eerstgenoemde acht het wenschelijk, dat de aftekeningen der beide steenen met opschriften bij zijne mededeeling gevoegd worden.

Tot aanvulling van zijne mededeeling in de vorige Ver-

(344)

gadering, laat de Heer LEEMANS drie fraaije teekeningen van oude tempels uit het Djeng-plateau op Java zien.

Dezelfde bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude Vaderlandsche Kunst is ingekomen een bericht van de Commissie voor het opsporen en bewaren van oude gedenkstukken te Nijmegen, over de maatregelen tot behoud van de bouwvallen der Romaansche koorsluiting op het Valkenhof aldaar.

Daar niemand verder iets voor te stellen heeft, wordt de Vergadering om drie uren gesloten.

L I J S T

VAN

NEDERLANDSCHE PLAATSNAAMEN,

NAAR DE

NIEUWERE REGELEN GESPELD.

UITGEGEVEN DOOR DE

LETTERKUNDIGE AFDEELING

DER

Amsterdam -

KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

AMSTERDAM,

C. G. VAN DER POST.

1861.

GEDRUKT BIJ W. J. KRÖBER.

N O O R D - H O L L A N D.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik. *)	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld. †)	Grond der beslissing. §)
Aagtdorp (Schoorl).			
Aalsmeer.			
Aardswoud (Hoogwoud).	**) <i>Tegenw. staat:</i> Eertswoude.	Aartswoud.	Omdat de naam waarschijnlijk betekent het Woud van Eder of Edaert. In de <i>Middel-Ned. Geogr.</i> van v. d. BERGH, blz. 240, wordt de oude spelling <i>Edaertswoode</i> vermeld.
Abbekerke.			
Abbestede (Kallantsoog).	Abtstede <i>Tegenw. staat:</i> Abbestee.	Abbestede.	
Achterwijzend (Sijbekarspel).			
Afloop van Diemen (Diemen).			
Akersloot.			
Alkmaar.			
Almerdorp (Opperdoes).			
Amstelveen (Nieuweramstel).			
Amsterdam.			
Andijk.			
Ankeveen.			
Anna-Paulowna (Zijpe).			
Assendelft.			
Assum (Uitgeest).			
Avendorp (Schagen).			
Avenhorn.			
Axwijk (Middelie).	.....	Akswijk.	
Baarsdorpermeer (Berkhout).			
De Baarsjes (Sloten).			
Bakkum (Kastricum).	Baccum	Bakkum.	
Bangert (Andijk).			
Bangert (Blokker).			

*) Achter den naam van elk gehucht is tusschen ( ) de naam gesteld der gemeente, waaronder het gehucht behoort. Daarbij is de spelling der Afdeeling gevuld.

†) Ten aanzien der namen, in deze kolom niet herhaald, vereenigt de Afdeeling zich met de door de Besturen opgegeven spelling, zoo als die in de eerste kolom voorkomt.

§) In het algemeen heeft de Afdeeling den regel aangenomen, dat de namen van plaatsen de gewone regelen der spelling behoeven te volgen. Zoo dikwijls voor de beslissing een bijzondere grond moest aangevoerd worden, is dit in deze kolom geschied.

**) Hiermede wordt bedoeld *de Tegenw. Staat der Vereenigde Nederlanden*, uitgegeven te Amsterdam bij Is. TIRION.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Bangert (Zwaag). Barsingerhorn. Beemster. Beets. De Belt (Wieringen). Bennebroek. Bennemeer (Abbekerke).			
Benningbroek (Sijbekarspel).	Tegenw. staat: Benningmeer. Benning- broeck, Benningbrouk, Bennebroek, Binnebroek, Benninck- broeck.		
Bergen. Berkenrode (Heemstede). Berkhout. Berkmeer (Obdam en Opmeer). Beverwijk. Bilderdam (Leimuiden). Binnenwijzend (Westwoud). Blaricum. Bloemendaal. De Blokdijk (Blokker). Bobeldijk (Berkhout en Spanbroek). De Boekel (Hoogwoud). Boterhuizen (Sint-Pankras). Bovencarspel. Breesaap (Velzen). Bregtdorp (Schoorl).	.....	Blarikum.	
Broek in Waterland. Broek op Langedijk. Broekerhaven (Bovenkarspel). Broerdijk (Midwoud). Buiksloot. Buitendijk (Schagen). Buiterduin (Schoorl). De Burg (Berkhout). De Burg (Tessel). De Burgerbrug (Zijpe). Burghorn (Schagen).	Bovenkarspel. Breezaap. ..... Wel eens: Boerdijk.	Bovenkarspel. Breezaap. Brechtdorp. Broerdijk.	De eigennaam <i>Brekt</i> , <i>Brechta</i> kan niet anders dan met <i>ch</i> gespeld worden, even als in Albrecht, Ruprecht enz.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Bussum. Het Buurtje (Zijpe). Bijlmermeer (Weesperkarspel). Callantsoog.		Kallantsoog.	De oudste bekende vorm is Callinge; zie VAN DEN BERGH, <i>Middel - Ned. Geogr.</i> bl. 148.
Camp (Schoorl).	Kalandsoog. <i>Tegenw. staat:</i> Kalans-oog.	Kamp.	
Castricum.	<i>Tegenw. staat:</i> Kastrikum.	Kastrikum.	
De Cocksdrop (Tessel). Coppershorn (Abbekerk en Twisk). Cornelissenwerf (Schagen).	.....	De-Cocksdrop Koppershorn.	
Cruisoort (Beemster). Dampte (Hoorn). Diemen. Diemerbrug (Diemen). Diemerdam (Diemen). Diepsmeer (Qudkarspel). Dirkshorn (Harenkarspel). De Dorpen (Schagen). Drayoort (Beemster). Driehuizen (Zuid- en Noord-Schermer).	.....	Kornelissen-werf. Kruisoord.	
Duivendrecht (Ouderamstel). Durgerdam (Ransdorp). Dijkstaal (Sint-Maarten). Edam. Eenigenburg (Sint-Maarten). Egmond aan Zee.	.....	Draaioord.	
Egmond aan den Hoef (Egmond-binnen).	Egmond op Zee Egmond op den Hoef. Den Hoef.	Egmond aan Zee. Egmond aan den Hoef.	
Egmond binnen. Elba (Venuizen). De Elft (Wieringen). Engewormer (Wormer). Enkhuizen. Etersheim (Oosthuizen).	.....	Egmond-bin-nen.	
Eijerland (Tessel). Formerum (Terschelling).	<i>Tegenw. staat:</i> Etershem.	Etersheim.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en niet de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gein (Weespervarspel).	Geyn, Gain.	Gein.	
Gest (Wieringen).			
Geuzenbuurt (Andijk).			
De Glip (Heemstede).			
Het Gooische Gat (Hilversum).			
De Goorn (Berkhout).			
De Gouwe (Hoogwoud).	.....	De Gouw.	
De Gouw (Wognum).			
Graft.			
's Graveland.			
Groenveld (Sint-Maarten).			
Groet (Schoorl).			
Grootebroek.			
Groote Keete (Kallantsoog).	De Keeten.	Grooteketen.	Als één woord.
De Groote Waal (Berkhout).			
Grootewal (Schagen).			
Grootewerf (Marken).			
Grootschermer (Zuid- en Noord-Schermer).	.....	Groot-Schermer.	
Grootven (Sint-Maarten).			
Grosthuizen (Avenhorn).			
Haarlem.			
Haarlemmerliede en Spaarnwoude.			
Haarlemmermeer.	Haarlemmer-Meer.	Haarlemmermeer.	Omdat de naam één geb. één woord is geworden
De Hale (Schagen).			
Harderwijk (Hoogwoud).			
Hargen (Schoorl).			
Haringcarspel.	Harencarspel.	Harenkarspel.	Omdat de naam oorspronkelijk is Herenkarspel, men dien in de 17de en de 18de eeuw veelv. H... en in deze eeuw nog enkele malen aldus gescreven vindt.
Haringhuizen (Barsingerhorn).			
Haukes (Wieringen).			
Hauwert (Nibbikswoud).			
Havenbuurt (Marken).			
Havermeer (Beemster).			
Hazepolder (Zijpe).			
Hee (Terschelling).			
Heemskerk.			
Heemskerkerdijn (Heemskerk).			
Heemstede.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven en bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Heemstee (Kastricum).	.	Herenzand-	Omdat het één woord geworden is.
De HeerenZandvaart (Heemstede).	.	vaart.	
HeerHugowaard.	.	Heer-Hugo- waard.	
Heilo.	Heylo, Heyloo, Heiloo.	Heiloo.	
Helder	Den Helder, de Helder.	Helder.	
Hem (Venuizen).			
Hensbroek.			
Hilversum.			
Hinderdam (Nederhorst-den-Berg).			
Hippolitushoef (Wieringen).	Hipolitushoef.	Hippolytus-	
	Hipolytushoef.	hoef.	
	Tegenw. staat : Hobreede.	Hobreede.	
Hobrede (Oosthuizen).	.	Hofambacht.	Omdat de e scherp is als uit <i>ai</i> , <i>ei</i> ontstaan, verg. Hoogd. <i>Hofreide</i> .
HofAmbacht (Haarlemmerliede en Spaarnwoude).	.		
Het Hofland (Wijk aan Zee en Duin).			
Holijsloot (Ransdorp).			
Hoog-en-Laag-Zwaagdijk (Zwaag).			
Hoogdorp (Heemskerk).			
Hoogebiere (Barsingerhorn).			
De Hooge Dijk (Berkhout).			
Hoogkarspel.	.	Hoogkarspel.	
Hoogwoud.			
Hoorn.			
Hoorn (Terschelling).			
Hoorn (Tessel).			
De Horn (Barsingerhorn).			
Hout (Hoogkarspel).			
Den Hout (Venuizen).			
Houtrijk en Polanen.			
Huigendijk (Oudorp).			
Huisduinen (Helder).			
Huiswaard (Koedijk).			
Huizen.			
De Hulk (Berkhout).			
De Ilp (Ilpendam).			
IpPENDAM.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Jan-Gysenvaart-(Velzen).	.....	Jan-Gijzen-vaart.	
Jisp. De Kaag (Spanbroek). Kaart (Terschelling). Kadoelen (Landsmeer). Kadwoude.	Cadoelen. Katwoude.	Kadoelen. Katwoude.	Als meer beantwoordens aan de uitspraak en omdat de naamsafleiding, grond waarvan het Bestuur de <i>d</i> wil behouden, zeker onjuist is. Verg. Katham, Kathoek, Katrijp.
Kalslagen (Leimuiden). Kalverdijk (Harenkarspel). Katham (Edam). Kathoek (Oudendijk). Katrijp (Schoorl). De Keins (Schagen). De Kerkbuurt (Kastrikum en verscheidene andere gemeenten). Kerkelaan (Hoogwoud). Kes (Marken). De Keynsmerbrug (Zijpe).	.....	De Keinsmer-brug.	
Kinnum (Terschelling). Klaterbuurt (Beemster). Kleibroek (Kastrikum). Koedijk. Koegras (Helder). Koog aan de Zaan. De Koog (Tessel). Kolhorn (Barsingerhorn). De Kolk (Hoogwoud). Kortenhoef. Kraaijenest (Heemstede). Krabbendam (Warmenhuizen). De Kreil (Barsingerhorn). Krimpen (Andijk). Krommenie. Krommeniedijk (Krommenie).	Crommenie. Crommenie-dyk.	Krommenie. Krommenie-dijk.	
Kudelstaart (Aalsmeer). Kwadijk.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Kwakel (Uithoorn). De Laan (Hoogwoud). Lagendijk (Schagen). De Lage Weg (Blokker). Lambertschaag (Abbekerke). Landerum (Terschelling). Landsmeer. Langereis (Hoogwoud, Niedorp en andere gem.).			
Laren.	Laaren, Laeren.	Laren.	
De Leek (Barsingerhorn). De Leek (Berkhout). De Leek (Wognum). Leymuiden. Lies (Terschelling). Limmen. Limmerschouw (Winkel). Lutjebroek (Grootebroek). Lutjewal (Schagen). Lutjewinkel (Winkel). St. Maarten. Sint Maartensbrug (Zijpe).	Leimuiden.	Leimuiden.	
Marken. Medemblik. Mennonitenbuurt (Zijpe). Middelbeemster (Beemster). Middelie. Midsland (Terschelling). Midwoud. De Miede (Schagen). Moeniswerf (Marken). Moerbeek (Nieuwe-Niedorp). De Molen (Twisk). Monnickendam. Monnickenwerf (Marken). Muiden. Muiderberg (Muiden). Munikey (Andijk). Munnekey (Blokker). Munnekij (Schellinkhout). Mijzen (Schermerhorn en Ursem).	Sint Maarten. . . . . . Medenblik. . . . . . Monnikendam. . . . . . Munnekij. . . . . . "	Sint-Maarten. Sint-Maartens- brug. Medemblik. Monnikendam. Monnikenwerf. "	

Namen der gemeenten en gehuchten voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en niet de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Naarden.		Nauwerna.	
Nauerna (Assendelft).	.....	Nek.	
Neck (Purmerende).	.....	Nekoord.	
Neckoort (Beemster).	.....	Nederhorst-den-Berg.	
Nederhorst den Berg.	.....		
De Nes (Schagen).			
De Nesser Zwaluwenbuurt (Nieuweramstel).	.....	Nesserzwaluwenbuurt.	
Nibbixwoud.	.....	Nibbikswoud.	
Nieuwebuurten (Marken).			
Nieuwediep (Helder).	.....	Nieuwediep of het Nieuwe Diep.	Wordt de naam zonder het woord gebruikt dan de bestanddeelen verminderd; met het lidwoord blijven zij gescheiden.
Nieuwendam.			
Nieuwe Niedorp.	.....	Nieuwe-Niedorp.	In twee woorden. Men heeft een Oude evenals een Nieuwe Niedorp.
Nieuwer-Amstel.	Nieuwer Amstel.	Nieuweramstel.	
Nieuwesluis (Wieringerwaard).			
NoordAkendam (Schoten).	.....	Noordakendam	
Noordburen (Wieringen).			
Noorddijk (Ursem).			
Noordeinde (Kastrikum).			
Noordeind (Graft).			
Noordeinde van Koedijk (Oudkarspel).			
Noorderdragt (Blokker).	.....	Noorderdracht.	
Noordermeer (Wognum).			
Noordorp (Heemskerk).	.....	Noorddorp.	
Noordschalkwijk (Haarlemmerliede en Spaarnwoude).	.....	Zie bij Noordscharwoude.	
Noord-Scharwoude.	.....	Noordscharwoude.	De S moet geen kapitaal zijn. Noordscharwoude.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in huncce antwoorden zijn opgegeven en niet de spelling gegeven of van elders bekend.	Afwijking de spelling antwoorden geven of van elders bekend.	wordt voorgesteld.	
			en Zuidscharwoude zijn afzonderlijke dorpen, geen delen van één geheel, dat Scharwoude heeten zou. Er is dus geene reden om hier Noord-Scharw. en Zuid-Scharw. te schrijven, zoo als men de beide delen van Holland: Noord-Holland en Zuid-Holland schrijft.
De Wormer (Wieringen).			
Obdam.	Opdam.	Obdam.	
Oever (Wieringen).			
Omval (Alkmaar).			
Onderdijk (Schagen).			
Oost (Tessel).			
Oostendorp (Bergen).			
Oosterblokdijk (Venuizen).			
Oosterblokker (Blokker).		Ooster-Blokkер.	De gemeente heet <i>Blokker</i> , het ene dorp wordt Ooster-, het andere Wester-Blokker genoemd.
Josterbuurt (Kastrikum).			
Josterend (Terschelling).			
Josterend (Tessel).			
Jostergouw (Venuizen).			
Josterkief (Wieringen).			
Josterland (Wieringen).			
Josterleek (Wijdenes).			
Josterzijdebuurt (Heemskerk).			
Jostgraftdijk (Graft).			
Josthuizen.			
Jostknollendam (Wormer).			
Jostwoud (Midwond).			
Jostzaan.			
Jpmeer.			
Jpperdoes.			
Jdorp (Sloten).			
Jterleek.			
Jtersbrug (Barsingerhorn).			
Judburg (Bergen).			
Judendijk.			
Jude Niedorp.		Oude-Niedorp.	Zie Nieuwe-Niedorp.
Jet Oude Schild (Tessel).		Het Oude Schild, Oude-schild.	Zie Nieuwediep.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der besluiting.
Oudesluis (Zijpe).	.....	Ouderamstel.	
Ouder-Amstel.			
Ouderkerk (Ouderamstel).			
Oudgest (Wieringen).	Oudkarspel.	Oudkarspel.	
Oudkarspel.			
Oudorp.			
Oudijk (Westwoud).			
Overdiemen (Diemen).			
Overleek (Monnikendam).			
Overmeer (Nederhorst-den-Berg).	Koningspad.	Koningspad.	Deze naam, waarvan een geschiedkundige innering verbindt, is wel in zijn geheel bewaard blijven, behoudende vrijheid tot verder bij het spreken.
Overtoom (Sloten).			
Overveen (Bloemendaal).			
De Pade (Hoogwoud en Opmeer).			
Sint Pancras.	.....	Sint-Pankras.	
Petten.	.....		Het adjetief blijft: Purmer van het oude Petten.
Poolland (Barsingerhorn).			
Princebuurt (Heemstede).		Prinsenbuurt.	
De Purmer (Ilpendam).			
Purmerland (Ilpendam).	Purmerend.	Purmerend.	
Purmerende.			
De Quarantine (Wieringen).	.....		Daar dit woord nog zijn vreemden vorm houden heeft, kan hier ook de Nederlandsche spelling niet worden toegepast.
Rade (Ankeveen).			
Rade (Kortenhoef).			
Ransdorp.			
Redwijdend (Sijbekarspel).			
Rinnegum (Egmond-binnen).	Rinnegom.	Rinnegom.	
Het Rob End (Hoogwoud).	.....	Het Rob-end.	
Rozewerf (Marken).			
Rustenburg (Ursem).			
De Rijke Waveren (Ouder-amstel).	De Rijke Waver, de Waver.	De Waver.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Rijp. Rijp (Sint-Maarten). Sanegeest (Bergen). Sandpoort (Velzen).	De Rijp. . . . . . Sandpoord. Zandpoord. Zandpoort.	Rijp. Zanegest. Santpoort.	Ondersteld dat de naam is zamengesteld uit <i>Sant</i> (een heilige) en <i>poort</i> .
Schaalsmeer (Wormer). Schagen. Schagerbrug (Zijpe). Schardam (Beets). Scharwoude (Avenhorn). Schellingwoude (Ransdorp). Schellinkhout. De Schermeer (Alkmaar en andere gemeenten).	De Schermer.	De Schermer.	Omdat ook in de zamenstellingen <i>Schermer</i> , niet <i>Schermeer</i> wordt geschreven.
Schermerhorn. Schoorl. Schoorldam (Warmenhuizen). Schooten. Schooter-Vlieland (Schoten). Sloten. Sloterdijk (Sloten). Smerp (Wieringen). Spaarndam. Spanbroek. Spijerdijk (Berkhout, Obdam en Spanbroek). Spieringhorn (Sloten). Spijkerboor (Beemster). Stammerdijk (Diemen). De Starmeer en Kamerhop (Wormer enz.). Stofmolen (Venuizen). De Stolpen (Zijpe). Stortum (Terschelling). Stroe (Wieringen). Stroet (Sint-Maarten). Terdiek (Nieuwe-Niedorp). Termiet (Nieuwendam). Terschelling. Tersluis (Venuizen). Texel.	. . . . . Sparedam.	Schoten. Schoter-Vlie-land. Spaarndam. Terdijk. Termijt. Tessel.	Als meer beantwoordende aan de uitspraak; vroe-

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Thamen (Uithoorn).	.....	Tamen.	ger werd het zoo geschreven, getwige TISSELSCHADE, enz.
De Tin (Barsingerhorn).			
Tjaardsdorp (Schagen).			
Tjallewal (Schagen).			
Tjarde (Winkel).			
Tolke (Schagen).			
Tuitjehorn (Harenkarspel).			
Twisk.			
Uitdam (Broek in Waterland).			
Uitermeer (Weesperkarspel).			
Uitgeest.			
Uithoorn.			
Urk.			
Ursem.			
Valkoog (Sint-Maarten).	Valkencoogh, Valkkoog.	Valkkoog.	De oude naam is Valkcogghe.
Vartrop (Wieringen).			
Het Veld (Nieuwe-Niedorp).			
't Veldhuis (Midwoud).			
Velsen.	Velse, Velzen, Velze, Tegenw. staat: Velzen.	Velzen.	
Venhuizen.			
't Verlaat (Oude-Niedorp).			
Vierhuizen (Diemen).			
Vlieland.			
Vogelenzang (Bloemendaal).			
Volendam (Edam).	Soms Vollen- dam.	Volendam.	
Vriesekoop (Leimuiden).	.....	Frieseckoop.	
Vrouwenakker (Uithoorn).			
Vijfhuizen (Zuidschalkwijk).			
De Waal (Tessel).			
De Waard en Groet (Winkel).			
Het Wad (Schagen).			
Wadway (Wognum).	Tegenw. staat : Watweide.	Wadwaai.	Als ontstaan uit <i>Wad</i> (even als Kade, kui zoo ook <i>Racensoren</i> .
Warder.			
Warmenhuizen.			
Watergang (Landsmeer).			
Wateringkant (Nieuwe-Nie- dorp).			
Watermolens (Blokker).			

Namen der gemeenten en gebuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Watergraafsmeer.			
De Weed (Venuizen).			
De Wheere (Abbekerke, Hoogwoud en Sijbekarspel).	Hoogwoud schrijft: de Weere; Sijbek.: Weere, soms Wheere, Wheeren, Were.	De Were.	Were is een hoeve, stuk land.
De Weere (Winkel).		De Were.	
Weesp.		Weesper-	
Weespercarspel.	.....	karspel.	
Wervershoof.			
Westdorp (Bergen).			
Westerblokker (Blokker).	.....	Wester-Blok-	Zie bij Ooster-Blokker.
Westerend (Sint-Maarten).		ker.	
Westerklief (Wieringen).			
Westerland (Wieringen).			
Westerschelling (Terschelling).	Tegenw. staat: West-Terschelling. West-Terschelling.	West-Terschel-	
Westgraftdijk (Graft).		ling.	
Vestknollendam (Wormerveer)			
Vestwoud.			
Vestzaan.			
Vieringen.			
Vieringerwaard.			
Wimmenum (Egmond-binnen).	Wummenum.	Wimmenum.	
Vinkel.			
Vittewerf (Marken).			
Vogmeer (Obdam en Hensbroek).			
Vognum.			
Vognumsche-buurt (Alkmaar).			
Vormer.			
Vormerveer.			
Woud (Bergen).			
Woud (Nibbikswoud).			
Iet Wout (Beemster).	.....	Het Woud.	
Vijdenes.			
Vijdewormer.			
Wijk aan Zee en Duin.			
Wijkertuinen (Wijk aan Zee en Duin).			
De Wijzend (in verschill. gem.).			
Fijzendorp (Winkel).			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Zaandam. Zaandijk. Het Zand (Zijpe). Zandburen (Wieringen). Zandvenne (Schagen). Zandvoort. Zandwerven (Spanbroek). Zanen (Schoten). Zeeburg (Diemen). Zegebuurtje (Schagen). Zeerijp (Terschelling).	.....	Zurijp.	In de octrooijen, waarbij in de 17de eeuw de bedijking van een buitenpolder daar werd toegestaan, wordt de naam geschreven: <i>Zurepperpolder</i> , <i>Sripserpolder</i> , <i>Srippe</i> . Naar alle waarschijnlijkhed is Surip zoover als Zuidrijp, dat is, Zuidelijke streek.
Zevenhuizen (Tessel). Zomerdijk (Oudendijk). Zomerdijk (Wognum). Zuidakendam (Schoten). Zuid en Noordend (Hoogwoud).	.....	Zuid- en Noordend.	
Zuid en Noordschermer.	.....	Zuid- en Noord-Schermer.	
Zuiderdragt (Blokker). Zuidermeer (Berkhout en Spanbroek). Zuiderwoude (Broek in Waterl.). Zuidschalkwijk.	.....	Zuiderdracht.	Zie bij Noordschalkwijk.
Zuidschardam (Oosthuizen). Zuidscharwoude. Zunderdorp (Nieuwendam). Zwaag. Zwaagdijk (onder meerdere gemeenten). Zijbecarspel.	.....	Sijbekarspel.	Zie bij Noordscharwoude.
Zijdewind (Oude-Niedorp). Zijpe.	Zijbekarspel, Zijpekarspel, Sijbekarspel, Sijpekarspel, Sijbecarspel, Zijpecarspel, Sijbecarspell, Sijpecarspel. <i>Tegenw. staat:</i> Sybekarspel.	Sijbekarspel.	Omdat de naam beteekent: het Kerspel van Sijbe of Sijbout.

ZUID-HOLLAND.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Ter Aar.			
Aarlanderveen.			
Abbenbroek.			
Achterbroek.			
Achterdijk.			
Achterland.			
Achthuizen.			
Achttienhoven.			
Adriaan Pieterse-ambacht.	.....	Adriaan-Pietersen-ambacht. Oud-Alblas.	
Alblas (Oud).	.....		
Alblasserdam.			
Albrandswaard.			
Alkemade.			
Alphen.	Alfen.	Alfen.	
Ameide.	Ameyden of Ameyde.	Ameide.	
Ammers.			
Ammerstol.			
Arkel.			
Arkelschendam.	Arkelschedam.	Arkelsche- of Arkelerdam.	
Asperen.			
Barendrecht.	Barendregt.	Barendrecht.	De afleiding van <i>drecht</i> (<i>trecht</i>), d. i. <i>overtocht</i> over de Baarne brengt deze spelling mede.
Barwoutswaarder.			
Den Beer.			
Beijerland (Oud en Nieuw, Zuid-).	.....	Oud-, Nieuw-, Zuid-Beijerland.	
Benedenberg.			
Benthuijsen.	Benthuizen.	Benthuizen.	
Plaatsnamen.			2

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Benthorn. Bergambacht. Bergschenhoek. Berkel. Berkenwoude. Biert. Blaakschendijk.	Bergsche hoek Blaaksche dijk.	Bergschen- hoek. Blaaksche-dijk.	
Blankenburg. Bleiswijk. Bleskensgraaf. Bodegraven.	Bodegrave (oudtijds: Bode- lodengrave).	Bodegrave.	Men acht het verkeerlijker, om hier, overeenkomstig het veldwinnend gebruik, de <i>n</i> weg te laten.
Bolnes. Den Bommel.	de Bommel.	den Bommel.	Voor de bijvoeging van de <i>n</i> aan het slot, in strijd met de oudste schrijf- wijze, bestaat geen reden.
Bommeskous. Boskoop. Bovenberg. Brandwijk en Gijbeland.	.....	Brandwijk- en- Gijbeland.	In de thans meest gebrui- lijke schrijfwijze schijnt het niet raadzaam veran- dering in te voeren.
Brielle.	den Briel.	Brielle of den Briel.	
Briels Nieuwland.	.....	Briels- Nieuwland.	
Broek. Broekhuizen. Cappelle op den IJssel.	Kappelle op den Yssel.	Kapelle.	Voor de verdubbeling der <i>p</i> bestaat geen reden.
Charlois. Cillaarshoek. Deiffelsbroek. Delfgaauw. Delfshaven.	.....	Deifelsbroek. Delftshaven.	De oorsprong van den naam ligt in de aloude betrek- king der plaats tot Delft, waarvan zij de haven uit- maakt. Er bestaat geen reden, om door het weg-

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Delft. Develsluis. Diemerbroek. Dirksland. Den Donk. Dordrecht. Dubbeldam. Eendragtspolder.			laten van de <i>t</i> dien oorsprong te verduisteren.
Eenigendijk. Everdingen. Feijenoord. Geervliet. Geestbrug. Gelkensammers. Giessendam. Giesen-Nieuwkerk. Giesen-Oudekerk. Gnephoek. Goedereede. Goidschalxoord.		Eendrachts-polder.	
Gorinchem. Gouda of ter Gou. Goudriaan. De Gouwe. Goudswaard, gezegd Korendijk. Goverwelle.	Giesendam. Godschalks-oord. Goedschalks-oord. Gorkum.	Giesendam. Godschalks-oord. Gorinchem.	
's Gravenambacht. 's Gravendeel. 's Gravenhage of den Haag. 's Gravezande en Zandambacht.	Goejanver-welle.	's Gravenzande.	De afleiding wettigt de voorgestelde schrijfwijze.
		's Gravenzande.	De <i>n</i> , aan het eind van het eerste bestanddeel van dezen naam (<i>des Graven zand</i>) gevorderd, is eerst sedert de laatste eeuw meer algemeen verwaloosd en schijnt in uitspraak en schrift hersteld te kunnen worden.
			2*

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Groot-ammers.	.....	Groot-Ammers.	
Haastrecht.			
Hagestein.			
Hardinxveld.	Hardings-veld.	Hardingsveld.	De naam schijnt versterd met <i>Her</i> - <i>laagste</i> .
Hazerswoude.			
Heenvliet.			
Heerjansdam.	Heer-Jans-dam	Heer-Jans-dam	
Heer-oudelands-ambacht.	.....	Heer-Oudelands-ambacht.	
Hei- en Boeicop.	Heikop, Boei-kop.	Heikop, Boeikop.	
De Heide.			
Heinenoord.			
Hekelingen.			
Hekendorp.			
Hellevoetsluis.			
Helsdingen.			
Helvoet (Nieuw).	Nieuw Helle-voet.	Nieuw-Helle-voet.	
Hendrik-Ido-ambacht.			
Herkingen (Oud en Nieuw).	.....	Oud-Herkingen, Nieuw-Herkingen.	
Heukelum.	Heukelom, Hoekelom.	Heukelum.	Er bestaat geene reden afwijking van het gewoon gebruik.
Hillegersberg.	Hillegonds-berg.	Hillegersberg.	De voorgestelde schrijfwijze is op de ware leiding gegrond.
Hitsaart.	Hitsert.	Hitsert.	De schrijfwijze op de oude kaart is <i>den Hitter</i> .
Hillegom.			
Hillesluis.			
Hof van Delft.	.....	Hof-van-Delft.	
Hogenban.	Hoogenban.	Hoogenban.	
Hofwegen.			
Honderdland.			
Hondsholredijk.	Honslaarsdijk, Honseledijk.	Honselersdijk.	De naam is afgeleid van het kasteel <i>Hensel</i> of <i>Honsele</i> .
Hoog-Blokland.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hoog-Boekhorst.			
Hoogendijk.			
Hoogeveen.			
Hoogvliet.			
De Hoorn.			
Hoornaar.			
Kaag.			
Katendrecht.			
Katwijk.			
Katwijk aan Zee.			
Katwijk a. den Rijn.	Catwyck.	Katwijk, Katwijk-aan- zee.	
Kedichem.			
Kethel en Spaland.	.....	Ketel.	
Keulen.			
Kijfhoek.			
Klaaswaal.			
Koningsveld.			
Kortenoord.			
Koudekerk.			
Kralingen.			
Kreek.			
Kreekenstein.	Krekenstein.	Krekenstein.	
Krimpen aan de Lek.			
Krimpen aan den IJssel.			
Kuipersveer.			
Kwintsheul.			
Laag-Blokland.			
Lage-eind.			
Lage-land.			
Lagendijk.			
Langerak.			
Lange Ruigeweiden.	.....	Lange- Ruigeweiden.	
Langstraat.			
Leerambacht.			
Leerbroek.			
Leerdam.			
Lekkerkerk.			
Lexmond.	Leksmond.	Leksmond.	
Leyden.	Leiden, Leijden (op het oude stadszegel van 1290: Leyden).	Leiden.	
Leyderdorp.	Leiderdorp.	Leiderdorp.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover dcze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en niet de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
De Lier.			
Lisse.			
Achter Lindt.			
Groote Lindt.			
Kleine Lindt.			
Lombardije.			
Loosduinen.			
Maasdam.			
Maasland.			
Maassluis.			
Marcelis-Jellishoek.			
Matena.			
Mathenesse (Oud- en Nieuw-).	Matthenesse. Matenesse.	Matenesse.	
Meerkerk.			
De Meije.			
Melissant en Dirksland.	Melisland.	Melissand.	De <i>d</i> is als eindletter wegens den oorsprong van den naam te verkiezen.
Merwe.			
Middelburg.			
Middelharnis.			
Middelkoop.			
Middelsluis.			
Mijnsheerenland.	.....	Mijnsheren- land.	
Minkeloos.			
Moerkapelle.	Moercapelle. Moercappelle.	Moerkapelle.	
Molenaarsgraaf.			
Molenbrug.			
Monster.			
Moordrecht.			
Naaldwijk.			
Neder-Slingeland.			
Nieuwe gote.	.....	Nieuwe-Gote.	
Nieuwenbrug.			
Nieuwendijk.			
Nieuwenhoorn.			
Nieuwerbrug.			
Nieuwerkerk aan den IJssel.			
Nieuwesluis.			
Nieuwe-veen.	.....	Nieuweveen.	
Nieuwe-wetering.	.....	Nieuwe- Wetering.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Nieuwkoop. Nieuwland. Nieuw-Lekkerkerk. Nieuwpoort. Nieuwveen. Noldijk. Noordeloos. Noorden. Noordwijk. Noordwijkerhout. Nootdorp. Numansdorp. Oegstgeest en Poelgeest.	Oestgeest (in de XVII ^e eeuw).	Oestgeest.	
Omhoorden. Ooltgensplaat. Oostdijk. Oostendam. Oosterdijk. Oosthoek. Oostvoorne. Oranjepolder. Ottoland. Oudade. Ouddorp. Oude Leede. Oudenhoorn. Oud- en Nieuw-Struysen.	.....	Oude-Leede. Oud- en Nieuw-Struisen.	
Ouderkerk aan den IJssel. Oudesluis. Oudewater. Oudewetering.	Eertijds : Woudshoorn.	Oude-Wetering. Oudshoorn.	De weder invoering van den ouden vorm zou slechts verwarring baren.
Oukoop. Overschie.	Ouwerschie.	Ouwerschie.	Niet slechts tot herstel van den ouden, op plaatse-lijke gesteldheid gegrond- den vorm, als om aan het gewoon spraakge- bruik van het volk in de omstreken en te Rot- terdam te voldoen.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Over-Slingeland. Overtogt. Papekop.	Overtocht. In vroegeren tijd: Papecoop.	Overtocht. Papekop of Papekoop.	
Papendrecht. Pernis. Peursum. Piershil. Pijnacker. Poeldijk. Poortugaal. Pruimendijk. Puttershoek. Raamburg. Reedijk. Reeuwijk. Rhoon. Ridderkerk. Rietveld en de Bree.	.....	Pijnakker.	
Rijndijk. Rijnsaterwoude.	Roon.	Roon.	
Rijnsburg. Rijpwetering. Rijsoord. Rijswijk. Rockanje.	Rijnzatewoud.	Rietveld-en-de-Bree. Rijnzaterwoude.	De oorsprong van den naam eischt de <i>z</i> in plaats der <i>s</i> .
Roelofarendsveen.	.....	Roelof-Arendsveen.	
Rotterdam. Rozenburg. Rozenburg (Oud- en Nieuw.). Ruygbroek. Ruyven. Sandelingen. Sassenheym. Schelluinen. Schenkeldijk. Scheveningen. Schiebroek. Schiedam. Schipluiden. Schoonderloo.	Rokanje, Rakanje. Ruigbroek.	Rokanje. Ruitbroek. Ruiven. Sassenheim.	
	Schoonderlo.	Schoonderloo.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Schoonrewoerd.	Schooner-woerd.	Schooner-woerd.	
Schoonhoven.			
Schuddebeurs.			
De Schuring.			
Simonshaven.			
Sint Antoniepolder.	.....	Sint-Antonie-Polder.	
Sliedrecht.			
Slikkerveer.			
Sluipwijk.			
Sluisschendijk.	.....	Sluischen-dijk.	
Het Sluisje.			
Smitshoek.			
Sommelsdijk.			
Spijk.			
Spijkenisse.			
Stad aan 't Haringvliet.	.....	Spijkenisse. Stad-aan-'t Haringvliet.	
Steenplaats.			
Stein en Willens.	.....	Stein-en-Willens.	
Stellendam.			
Stolwijk.			
Stompwijk.			
Stougiesdijk.			
Streefkerk.			
Strevelshoek.			
Strompaar.			
Strijensas.			
Tappershout.			
Tedingerbroek.			
Den Tempel.			
Ter Bregge.	Ter-bregge.	Terbregge.	
Ter Heiden.			
Tienhoven.			
De Tinte.			
Tonge (Nieuwe, Oude).		Nieuwe-,Oude-Tonge.	
Tusschenlanen.			
Tuyl.	Thuyl.	Tuil.	
Valkenburg.			
Velgersdijk.			
Veur.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Vianen. Vierpolders. Het Vissertje.	het Visschertje.	het Visschertje.	De voorgestelde schrijfwijze is meer overeenkomstig het taaleigen.
Vlaardingen. Vlaardinger-ambacht. Vlist en Bonrepas.	.....	Vlist-en-Bonrepas.	
Voorburg. Voorhout. Voorschoten. Vrijenban. Vrije en Lage Boekhorst.	.....	Vrije-, Lage-Boekhorst.	
Vuurbaakschendijk. Uiterbuurt. Waarder. Waasdorp. De Wacht. Waddinxveen.	Waddings-veen.	Waddings-veen.	
Warmond. Wassenaar. Wateringen. Westdijk. Westmaas en Group.	Wassenaer.	Wassenaar.	Westmaas-en-Group.
Weverwijk. Wijngaarden. Wilde Veenen. Wilsveen. Woerden. Woubrugge. 't Woud. IJsselmonde (Oost- en West-).	.....	Wilde-Venen.	Oost-, West-IJsselmonde.
Zegwaart.	Zegwaard.	Zegwaard.	De oorsprong van den naam vereischt de <i>d</i> als eindletter.
Zevenberg. Zevenhoven. Zevenhuizen. Zoetermeer. Zoeterwoude.	Soetermeer. Soeterwoude.	Zoetermeer. Zoeterwoude.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Zouteveen.			
't Zand.			
De Zilk.			
Zinkwegsche Dijk.	.....	Zinkwegsche-dijk.	
Zuidbroek.			
Zuidland.			
Zuidwijk.	Zuydwijk.	Zuidwijk.	
Zwammerdam.			
Zwartewaal.			
Zwijndrecht.			
Zijderveld.			

Z E E L A N D.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beschissing.
Aagtekerk. Aardenburg. Abbekinderen. Abdale. Andries. Arnemuiden. Axel. Baarland. Baarsdorp. Bakendorp. Belder. Biervliet. Biesclinge. De Biezen. Biggekerke. Bloois. Bommenede. Borssele. Boschhoofd. Boschkapelle. Bouchautsche haven. Boudewijnskerke. Breskens. Brigdamme. Brouwershaven. Bruinisse. Brijdorpe. Burgh.	..... Biezelinge. Biezingen. Borssele. Boekhouts- haven.	Aksel. Biezelinge. Borsele. Boekhoutsche- haven. Burg.	Deze spelling eischt de uit- spraak en zoo wordt ook de naam gespeld van het water, aan welks haven het dorp gesticht werd. Als afkomstig van het oude <i>Borsale</i> , of <i>Bursale</i> . De plaats heet naar <i>Bouc- hant</i> (oud - Vlaamsche spelling voor <i>Boekhout</i>) een der vier ambachten, aan het kasteel van Gend onderworpen.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Burghsluis. Buttingen. Cadzand.	.....	Burgsluis. Kadzant. Kadzand.	De oorsprong van den naam : <i>bekade zand</i> , wettigt de voorgestelde schrijfwijze.
Camperland. Clinge.	Kamperland. Klinge.	Kamperland. Klinge.	De plaats heet naar de <i>klingen</i> , kleine heuveltjes, waarbij zij ligt, of gelegen was.
Colijnsplaat. Domburg. Den Doren. Dreischer.	Kolijnsplaat.	Kolijnsplaat.	Deze spelling was in 1591 reeds in zwang.
Driewegen, bij Biervliet en bij Ter Neuzen. Duivelshoek. Duijvendijke. Eede. Elkerzee.	Dreyschor, Dryschor, Drieschor.	Drijschor.	Het laatste bestanddeel van den naam is <i>ee</i> niet <i>zee</i> : dus behoort de sis-klank tot het eerste bestanddeel.
Ellemeet. Ellewoutsdijk.	.....	Duivendijke. Elkersee.	De oorsprong van den naam vordert de <i>d</i> in plaats der <i>t</i> .
Elzingen. Eversdijk. Fort Bath. Gapinge. Geersdijk. Goes. Graauw en Langendam.	.....	Ellewoudsdijk. Graauw-en- Langendam.	Overeenkomstig de meest gewone uitspraak. Al schijnt de afleiding van <i>Abel</i> voor de enkele <i>e</i> te pleiten.
's Gravenpolder. De Groe. Groede. Groendijk. Grooten-abeele.	Grooten- abeele.	Grooten- abeele.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Grijpskerke.			
Haamstede.	Haemstede.	Haamstede.	
Hansweert.	.....	Hansweerd.	De <i>t</i> behoort volgens de samenstelling niet <i>weerd</i> voor de <i>d</i> te wiken.
's Heer-Abtskerke.			
's Heer-Arendskerke.			
's Heer-Elsdorp.			
's Heerenhoek.	.....	's Herenhoek.	
's Heer-Hendrikskinderen.	.....	's Heer-Hendrikskinderen.	
's Heer-Janspolder.			
Heikant.			
Heille.	.....	Heile.	
Heinkenszand.			
Hengstdijk.			
Hoedekenskerke.			
Hoek.			
Hondegemsambacht.			
Hontenisse.			
Hoofdplaat.			
Hulst.			
Kappelle.	.....	Kapelle.	
Kapellebrug.			
Kats.	Cats.	Kats.	
Kattendijke.			
Kauter.			
Kerkwerve.			
Klevenskerke.			
Klein-Abeele.	Klein-Abele.	Klein-abeele.	(Zie Grooten-abeele).
Kloetinge.	Cloetinge.	Kloetinge.	Afkomstig van <i>kloeten</i> , <i>kloten</i> , uit de moerasige gronden gedolven. Voor het gebruik van de C, in plaats van de K, is dus geen reden.
Kloosterzande.			
Koewacht.			
Kortgene.	Cortgene.	Kortgene.	
Koudekerke.			
Krabbendijke.			
Kreverhil.			
Kruininge.			
Kruisdijke.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Kruitaart.	.....	Kruitaard.	De waarschijnlijke oorsprong van den naam brengt de <i>d</i> in plaats van de <i>t</i> mede.
Kwadendamme.			
Kwakkel.			
Lamzwaarde.	.....	Lamswaarde.	Als zamengesteld uit <i>lam</i> en <i>waarde</i> (<i>weerd</i>).
Looperskapel.			
Luntershoek.			
Mariekerke.		Marienkerke. Maria kerke.	Mariekerke.
Meliskerke.			
Middelburg.			
Mortiere.			
Neuzen.		Ter Neuzen.	Ter Neuzen.
Nieuwdorp.			
Nieuwerkerk, bij Arnemuiden en in Duiveland.			
Nieuwerskerke, bij Kerkwerve.			
Nieuwesluis.			
Nieuw en Sint-Joosland.	.....	Nieuw-en-Sint-Joosland.	
Nieuwland.			
Nieuw-Strijen.			
Nieuwvliet.			
Nieuwwerve.			
Nisse.			
Noordgouwe.			
Noordwelle.			
Numero een.	.....	Numero-een.	
Oostburg.			
Oostdijk.			
Ooster- en Middel-Zwake.			
Oosterland.			
Oostkapelle.			
Oostkerke.			
Oost- en West-Souburg			
Ossenisse.			
Othene.		Otene.	
Oudelande.			
Oudendijk.			
Oudkerkhof.			
Oud Sabbinge.	.....	Oud-Sabbinge.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oud Vossemeer.	.....	Oud-Vossemeer.	
Ouwerkerk.			
Ouwersluis.			
Overslagh.	Overslag.	Overslag.	
Ovezand.			
Paal.			
Pauluspolder.			
Philippine.	Filippine.	Philippine.	De geheel onduitsche vorm van den naam wettigt de <i>ph</i> in plaats van de <i>f</i> .
Poortvliet.			
Posthoorn.			
Rapenburg.			
Renesse.			
Rengerskerke.			
Retranchement.			
Rilland en Maire.	.....	Rilland-en-Maire.	
Ritthem.	Rietheim. Rithem.	Rithem.	
Rozenberg.			
Rijnsburg.			
Sas van Gent.	Sas van Gend.	Sas van Gend.	De <i>d</i> is te verkiezen, daar men ook den naam der stad <i>Gend</i> met eene <i>d</i> schijnt te moeten schrijven.
Sasput.			
Schakerloo.			
Scharendijke.			
Schelfhoutskerke.			
Schapenbout.			
Scherpenisse.			
Schoondijke.			
Schore.			
Schuddebeurs.			
Serooskerke.			
Sint-Anna-land.			
Sint-Anna-ter-Muiden.			
St. Janskerke.			
St. Jansland.			
St. Janssteen.			
St. Kruis.			
St. Laurens.			
St. Maartensdijk.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en niet de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven en niet van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
St. Philipsland.	.	St. Filipsland.	In 1487 door FILIPS van Bourgondië gesticht of bedijkt.
Sluis.			
Het Sluis.			
Sluishil.			
Smoutskerke.			
Stavenisse.			
Steenoven.			
Stoppeldijk.	.	Stoppeldijk-	
Stoppeldijksche veer.	.	sche-veer.	
Ter Hofstede.			
Ter Vate.			
Tholen.	Tolen.	Tolen.	De plaats ontleent haren naam van <i>Tol</i> : vroeger was hier een grafelijke Tol gevestigd, welke tot de stichting der gemeente aanleiding heeft gegeven.
Triniteit.			
Turkijen.			
Valkenisse.			
Valeiskreek.			
Het Veer.			
Veere.			
Viane.			
Vlake.			
Vlissingen.			
Vrouwenpolder.			
De Vuilpan.			
Waarde.	Waarden.	Waarde.	
Walsoorden.			
Waterland-kerkje.			
Wemeldinge.			
Werendijke.			
Westdorp.			
Wester Schouwen.	.	Wester-Schouwen.	
Westkapelle.			
Westkerke.			
Wissekerke.			
Wilhelminapolder.			
Wolphaarsdijk.	Wolfaarsdijk.	Wolfertsdijk.	
Yerseke.	.	Ierseke.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de spelling in die de Besturen in hunne antwoorden antwoorden opge- zijn opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Yersekendam.	.....	Iersekendam.	
IJzendijke.			
Zaamslag.			
't Zand.			
Zandberg.			
Zandijk.			
Zeedorp.			
Zierikzee.	.....	Zieriksee.	Zie bij <i>Elkersee</i> .
Zijpe.			
Zonnemaire.			
Zoutelande.			
Zoutespui.			
Zuidorpe.			
Zuidzande.			

U T R E C H T.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en niet de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Ter Aa (onder Loenersloot). Ter Aar (onder Ruwiel). Aesdom. Abcoude.	ter Aa. Ter Aa. Aasdom. Abcou, Abkoude.	Ter A. Ter A. Aasdom. Abkoude.	De naam is oorspronkelijk <i>Abbekeroude</i> : dus bestaat voor de <i>c</i> geene reden.
Abstede.	Abtstede.	Abstede.	Naar de analogie van Ab-dij, Abbenbroek, Abs-woud.
Achterberg. Achterveld. Achterwetering. Achthoven. Achttienhoven. Amerongen. Amersfoort. A-Schat. Baambrugge.	Banebrugge, Baambrug, Baanbrug.	Baambrug.	De <i>n</i> van het woord <i>baan</i> , waarmede de naam is samengesteld, is door den invloed van de letter <i>b</i> in <i>m</i> overgegaan, als in <i>aambeeld</i> .
Baarn. De Beets. Bemuurde Weerd.	Baren. Bemuurde Waard.	Baarn. Bemuurde Waard.	Uit de voorbeelden van Maarschalkerwaard, Breukelerwaard, blijkt, dat de schrijfwijze Weerd geen vaststaand provincialismus in Utrecht is. Het schijnt geraden als eenparige schrijfwijss die in te voeren, welke het meest met de algemeen aangenomene overeenkomt.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de spelling in die Besturen in hunne antwoorden antwoorden opgezien opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in die spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Benschop.	Benscoop, Benskoop.	Benskoop.	Benschop is een wijziging van <i>Benskoop</i> , een samenstelling met hetzelfde <i>kop</i> of <i>koop</i> , hetwelk ook in <i>Boskoop</i> , <i>Onkoop</i> , <i>Vriezeckoop</i> voorkomt.
De Bilt.	De Bildt.	De Bilt.	De schrijfwijze met een enkele t schijnt de laatste honderd jaren officieel te zijn geworden en door de Ambachtsheren aangenomen.
De Birk. Blaauwkapel. Blokhoven. Blokland (onder Mijdrecht). Blokland (onder Willeskoop). Blijenburg. Den Brand. Breukelen. Breukelerveen.	De Birk. Blijenborch. Breukelveen, Breukelenveen.	De Birk. Blijenburg. Breukelerveen.	
Cabauw.	Cabau, Cabaauw.	Kabauw.	Hoezeer Cabauw en Cothen zeer gewoonlijk met C worden geschreven, heeft echter reeds de <i>Tegenwoordige Staat</i> de schrijfwijze met K gangbaar gemaakt. Het Charter van 1285 bij Kluit, <i>Codex Diplom.</i> p. 830 kent reeds de schrijfwijze met K.
Cattenbroek. Catharijne.	..... Cathrijne, Katharijne, Katharijnen, Katrijnen.	Kattenbroek. Katrijne.	Er schijnt geen berwaar tegen den echt-oudholandschen vorm te bestaan.
Cothen. Covelswade (Groot en Klein)	..... Kovelswade, Covels Wade, Kovela Wade.	Koten. Groot- en Klein- Kovelswade.	Zie bij Cabauw.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Cromwijk.	.....	Kromwijk.	
Darthuizen.			
Donkelaar.			
Doorn.			
Driebergen.			
Den Dwarsdijk.			
Duist.			
Dijkhuizen.			
Dijkveld.			
Ter Eem.			
Eemdijk.			
Eemnes.			
Elst.			
Emiclaar.	Emmiklaar.	Eminiklaar.	Waarschijnlijk is de naam samengesteld met een verbogen vorm of afleiding van den persoonsnaam Emmo of Emo.
Den Engh.	.....	Den Eng.	De oudste vorm kent die <i>h</i> niet. Het bekende geslacht noemde zich <i>Wten Eng</i> , ook op zijne zegels.
De Ganssteeg.			
Geerestein.			
Gerverscop.	.....	Gerverskoop.	Verg. boven bij <i>Benschop</i> .
't Goy (Houten en).	.....	't Gooi.	
De Grebbe.			
Groenekan.			
Groeneveld.			
Haarzuilens.	.....	De Haar Zuilens.	Dit moet noodzakelijk in drie woorden geschreven worden. Het is dat gedeelte van De Haar, dat tot Zuilensch regtsgebied behoorde. <i>Zuilens</i> is een Genitief, even als in <i>Breukelen St. Pieters</i> .
Den Ham.			
Hamersveld.			
Harmelen.			
Heemstede (onder Houten).			
Hees.			
Heeswijk.	.....	Kort-Heeswijk.	
Kort Heeswijk.	.....		
Heeswijs Blokland.			
De Hoef (onder Hoogland).	Den Hoef.	Den Hoef.	
Den Hoef (onder Mijdrecht).			
Hoenkoop.	Honkoop.	Honkoop.	Deze vorm wordt aanbevolen door de analogie

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Honswijk. De Hooge Weide.	Hondswijk. De Hooge-weide.	Honswijk. De Hooge Weide.	van Honswijk. De eigen-naam Hunno, Onno, Oene is het eerste bestanddeel der zamenstelling. Zie bij Honkoop.
Hoogelande.	Hoogelanden. Hoghelanden.	Hoogelande.	De oudste voorkomende vorm is <i>Hoghe lande</i> , waaruit de familienaam ontstaan is.
Hoogland. Houten. Isselt. Jaarsveld.	Hooglandt.	Hoogland.	
Jutphaas.	Jaarsveldt, Jaarsvelt. Jutfaas.	Jaarsveld.	De <i>ph</i> is een ingedrongen letter. Het oudste Charter geeft <i>Jadefas</i> .
Kamerik.	Kamerijk, Camerik, Camerijk.	Kamerik.	De oudste vorm is <i>Kemerka</i> . De <i>i</i> is toonloos even als in Demmerik, dat uit Demmerka ontstaan is.
Kockengen.	Cockengen, Cocking.	Kok-engen.	Dus zoude ten gevalle der uitspraak moeten worden geschreven, even als Rok-anje.
Koppel. Laag Nieuwkoop.	Laagniekoop.	Laag-Nieuwkoop.	
De Lage Weide. Langbroek. Lauwenregt.	Lauwerecht, Lauwenrecht, Lauwerecht.	Lauwenrecht.	
Leersum. Leusden. Leusderbroek. Linschoten.	Lindschoten, Linschooten, Linkschoten, Linkschooten.	Linschoten.	
Linschoterhaar. Loenen. Loenersloot.	Loenresloot.	Loenersloot.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hanne antwoorden opgegeven en niet de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Spelling,	Grond der beslissing.
Loosdrecht.			
Lopik.	Loopick.	Lopik.	Den oude vorm is <i>Lopeke</i>
Lijnpad.			
Maarn.			
Maarsbergen.			
Maarschalkerwaard.			
Maarseveen.			
Maarsen.			
St. Maartensdijk.	Maartensdijk.	St. Maartensdijk.	De herinnering mag behouden worden, dat de dijk door de Kerk van Utrecht is aangelegd en oorspronkelijk aan haar behoorde.
Mastwijk.			
De Meern.			
Mennonitebuurt.	.....	Mennonietenbuurt.	
Montfoort.			
Mageveld.			
Mijdrecht.	Mijdrecht, Meijert.	Mijdrecht.	Even als Loosdrecht. — Meijert is eene verkorting, even als <i>Uiterl</i> voor <i>Utrecht</i> .
Mijnden.			
Nedereind.			
Den Nieuwen-Oord.	Nieuwenoord, Nijen Oord, Den Nijenoord.	Den Nieuwen Oord.	
De Nieuwe Weerd.	De Nieuwe waard, De Nijenweert, Nijenweerd.	De Nieuwe waard.	Verg. boven bij <i>Bemurde Waard</i> .
Nieuwe Wetering.	.....	Nieuwe- Wetering.	
Nieuw Loosdrecht.	.....	Nieuw- Loosdrecht.	
Nigtevecht.	Nichtevecht.	Nichtevecht.	Het Gemeentebestuur verkiest de schrijfwijze met <i>g</i> , als afgeleid van het <i>neigen</i> van de Vecht. Maar de oorsprong des naams is te zoeken in de oude Gouwe <i>Nijstarlaka</i> . De overgang van <i>f</i> in <i>ch</i> voor de <i>t</i> is gewoon
Noord Linschoten.	.....	Noord- Linschoten.	
Noord Polsbroek.	.....	Noord- Polsbroek.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Nijenrode.	Nienrode, Nieuwenrode.	Nijenrode.	
Odijk.		Odik.	De oudste vorm is Odinchem even als van Boden-Bodinchem. Daar moet men volgens de analogie <i>Odik</i> schrijven. In de XIIde en de XIIIde eeuw schreef men Odek even als Lopeke. Er is t. Odijk geen zweem van hetgeen wij een dijk noemen, en het spraakgebruik doet nog Odik Ojik hooren.
Oostbroek.			
Oostraven.	.....	Oost-Raven.	
Oostveen.			
Oud-Loosdrecht.			
Oudegein.			
Den Ouden Oord.	Den Ouden-oord, Den Ouden-oort.	Den Ouden Oord.	
Oudenrhijn.	.....	Den Oudenrijn.	De plaatsen naar de rivier den Rijn genoemd volgen de schrijfwijze, van welke de Staat, wien de stroom toekomt, het voorbeeld geeft.
Oudhuizen.			
Oudkerk.			
Oudoever.			
Oud Wulven.	.....	Oud-Wulven.	
Oucoop.	.....	Oukoop.	Verg. boven bij <i>Benschop</i> .
Overeind.			
Polsbroek.			
Polsbroekerdam.			
Portengen.	Bartengen.	Portengen.	Het gebruik heeft beslist, ofschoon de oudste bekende vorm van 1320 eigenlijk Bertangen is.
Pothuizen.			
Pijlsweerd.	Pijlswaard.	Pijlsward.	Verg. bij <i>Bemurde Weerd</i> .
Pijnenburg.			
Rateles.			
Remmerten.			
Renswoude.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden opgegeven en bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling, zoo als zij door de Afdoeling bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdoeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Rhenen.	.....	Reenen.	Schoon het Gemeentebestuur de schrijfwijze vast en eenparig noemt, had reeds de <i>Tegenw. Staat</i> de schrijfwijze Reenen in zwang gebragt. Deze laatste schijnt te verkiezen. Hetzij men in den naam het Rom. <i>Grinnes</i> wil terugvinden, hetzij men aan de rivier den Rijn denke, er is in geen geval eenige noodzakelijkheid voor de on-hollandsche <i>rh</i> , welke ook niet in de Charters der XIde, XII en XIIIde Eeuw gevonden wordt.
Rhijnauwen.	.....	Rijnauwen.	Zamengesteld met den naam van den Rijn. De oude schrijfwijze kent de <i>h</i> niet in den geslachtsnaam Renesse van Rijnouwen; ook wel R. van Renouwen.
Rietveld.			
Roode brug.		Roodebrug.	
Ruwiel.		Ruwiel.	
Rijzenburg.			
Schalkwijk.			
Schonauwen.	.....	Schoonauwen.	
Slachtmaat.			
Snelrewaard.	.....	Snelerwaard.	Het Gemeentebestuur toont bijzondere gehechtheid aan den verouderden vorm, en het zou onrecht zijn dien te laten verbasteren tot Snellerwaard of Snelderwaard. De oude vorm is Snelrewaard, waarom men Snelerwaard of Snelrewaard zou mogen voorstellen.
Snorrenhoef.			
Soest.		Soest.	
Soestbergen.			
Soestdijk.			
Soesterberg.			
Spakenburg.			
Sterkenburg.			
Stoutenburg.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden antwoorden opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die Antwoorden opgegeven en bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Sweserengh. Tienhoven. Tolsteeg. Tull en 't Waal.	..... Tollesteeg. Tul en Twaal.	Zwesereng. Tolsteeg. Tulle-en-'t Waal.	Verg. bij <i>Den Engh</i> . Er is geene reden om de onhollandsche <i>U</i> aan het einde te behouden. De variant door het Gemeente-bestuur opgegeven heeft echter al te veel van een koene afkorting ten behoeve van het schrijfsgebruik. De lat. vorm van den naam is van oude her <i>Tulla</i> .
Utrecht. De Vaart. Vechten. Veenendaal. Veldhuizen. Vinkeveen en Waverveen.	..... Veldhuijzen. Vinke-Waverveen.	Venendaal. Veldhuizen.	Beide benamingen zijn goed. Intusschen zijn die Gemeenten bij Besluit van 1840 vereenigd. Waar het een gedeelte der gemeente afzonderlijk geldt, zal of Vinkeveen of Waverveen moeten geschreven worden.
Vleuten. Vreeland. Vreeswijk. De Vuursche. Waijen. De Weerd. Werkhoven.	..... Vreedeland. Vreeswijck.	Vreeland. Vreeswijk. Vuursche. Waaijen. De Waard.	Verg. bij <i>Bemmerde Weerd</i> . Schoon de oude vorm Werconde was, is echter de verbastering te algemeen en te zeer verjaard, om verandering toe te laten.
Westbroek. Westraven. Westveen. Willeskop.	..... Westerveen. Willescop, Willeschop, Wilschap.	West-Raven. Westveen. Willeskoop.	Verg. boven bij <i>Benschop</i> .
Wilige Langerak. Wilnis. Buiten Wittevrouwen.	..... Willes. Buiten de Wittevrouwen, Buiten Witte Vrouwen.	Wilige-Langerak. Wilnis. Buiten- Wittevrouwen.	Wittevrouwen is plaatsnaam geworden als vervangende: het Wittevrouwen-Klooster.

Namen der gemeenten en gebuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden antwoorden opgegeven en niet de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Woudenberg. Wulven. Wulverhorst. Wijk bij Duurstede.			
IJsselstein. IJsselve.	Wijk te Duurstede, Wijk bij Duyrstede.	Wijk-bij- Duurstede. Il selstein. IJselveer.	
Zantvoort (onder Baarn). Zegveld.	. . . . . Sekveld.	Zandvoort. Zegveld.	Het Gemeentebestuur leidt den naam af van zekere grasplant, <i>Seck</i> genoemd (bij Kiliaan <i>Carex</i>) of van <i>segghe</i> (ald. <i>gramen palustre majus</i>), waarmede de plaats begroeid zou geweest zijn. Zou dit ook de afleiding zijn van het Zuid-Hollandsche Zegwaard? Intusschen zijn de <i>z</i> en <i>g</i> door het gebruik te zeer gevestigd dan dat men daarvan zou mogen afwijken.
Zeldert. Zevender.	Sevender, Seventer.	Zevender.	
Zevenhuizen. Zevenhoven. Zeijst.	Seijst, Zijst, Zeist.	Zeist.	
Zuid-Polsbroek. Zuid Linschoten.	. . . . .	Zuid- Linschoten.	
Benoorden de Zuwe. Zuijlen.	Zuilen.	Zuilen.	De oude naam is <i>Sula</i> en <i>Sulen</i> of <i>Suulen</i> . Ook het naar <i>Zuilen</i> genoemde <i>Zuilenstein</i> en <i>Dc Haar</i> <i>Zuilens</i> hebben de <i>y</i> sinds lang verbannen.
De Zijp.			

F R I E S L A N D.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik *).	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
<i>Gemeente ACHTKARSPELEN.</i> Twijzel. Roohel (Gehucht). Augustinusga.	Op twijzel. Roodehel. Augustijnsga.	Twijzel. Roohel. Augustinusga.	
<i>Gemeente AENGWIRDEN.</i> Tjalleberd.	Tjallebert, Tjallebirt, Tjallebird, Tjalbird.	Tjalleberd.	Deze spelling is aangenomen op de kaart der Gemeente, in de provinciale Almanak, en sedert de laatste dertig jaren gevolgd.
Luinjeberd.	Luinjebert, Luinjebirt, Luijngebirt. Terbant. Terbantster schans.	Luinjeberd. Terband. Terbandster schans.	Als boven.
<i>Gemeente AMELAND.</i> Hollum. Ballum.	Holm. Balm.	Hollum. Ballum.	De verkorting verdonkert den oorsprong van den naam, die samengesteld is met een persoonsnaam, als <i>Ballum</i> , van <i>Balle</i> .
<i>Gemeente BAARDERADEEL.</i> Waekens (Geh.).	Weakens.	Weakens.	Volgens het verlangen van het Bestuur, hetwelk dien Frieschen tweeklank dus het best teruggegeven acht.
Fons (Gehucht). Wieuwens of Sprong (Geh.). Meamerd (Gehucht).	Fondens. Wijwens. Memerd.	Fons. Wieuwens. Meamerd.	

*) De bewerker van deze lijst der plaatsnamen in Friesland heeft een stelsel gevolgd, eenigzins verschillend van datgene, 'twelk is aangenomen voor de lijsten der andere Provinciën, die in alfabetische orde zijn gerangschikt. Hier daarentegen zijn de gehuchten en buurten geplaatst onder de gemeenten, waartoe zij behooren. Men heeft gemeend, dat in dezen geene strenge eenparigheid vereischt werd.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de spelling in die de Besturen in hunne antwoorden antwoorden opge- zijn opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in die spelling in die antwoorden opge- zijn opgegeven en met de spelling geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gemeente BARRADEEL. Tzummarum.	Tjummarum.	Tzummarum.	
Gemeente HET BILDT. St. Anna Parochie.	St. Anna.	St. Anna- Parochie.	
St. Jacobi Parochie.	St. Jacob.	St. Jacobi- Parochie.	
Lieve Vrouwe Parochie.	Lieve Vrouwen Parochie. Vrouwen- Parochie. Vrouwen- buurt. Vrouwbuurt.	Lieve-Vrouwe- Parochie. Lieve-Vrou- wen-Parochie.	
Gemeente. Bolsward.	Bolswaard.	Bolsward.	
Gemeente DANTUMADEEL. Dantumawoude.	Dantumawolde Damwoude Damwolde	Dantuma- woude.	
Gemeente. Dokkum.	Dockum.	Dokkum.	Als bevattende het woord <i>dot</i> (haven).
Gemeente DONIAWERSTAL. Oosterhaule. Ooster Nijega.	Ouwsterhaule. Ouwster Nijega. Goengarijp.	Ouwsterhaule. Ouwster- Nijega. Goengarijp.	De naam is ontleend van het dorp <i>Onwer</i> of <i>Anwer</i> .
Goingarijp.			
Gemeente FERWERDERADEEL. Hogebeintum.	Hoogebein- tum.	Hoogebein- tum.	Overeenkomstig den N. At- las v. Friesland.
Lichtaard. Bartelehiem (Gehucht).	Ligtaard. Bethlehem.	Lichtaard. Bethlehem.	Naar het klooster van dien naam.
Vaardeburen (Gehucht).	.....	Vaartburen.	Om de ligging aan de <i>Blijervaat</i> .
Gemeente FRANEKERADEEL. Tzum. Doyem.	Tjum. Doyum.	Tzum. Doyum.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de spelling in die de Besturen in hunne antwoorden antwoorden opgegeven zijn opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gemeente GAASTERLAND. Harich. Nijemirdum.	Harig. Nieuwemir-dum.	Harich. Nijemirdum.	
Wijkel.	Wijckel.	Wijkel.	
Gemeente. Hindeloopen.	Hindeloopen.	Hindeloopen.	Fr. <i>Hinleapen</i> : de .. komt overeen met de Nederlandsche scherpe open oo.
Gemeente IDAARDERADEEL. Warrega.	Warga.	Warrega.	Wegens de analogie van de <i>Warren</i> en de <i>War-reweg</i> .
Zuiderend (Gehucht).	Zuurend.	Zuiderend.	Als ten zuiden van Grouw liggende.
Gortum (Gehucht).	Gottum, Gotum.	Gotum.	
De Bird (Gehucht). Tjijnzerburen (Gehucht).	de But. Sienserburen, Tsijnserburen.	de Bird. Tsijnserburen.	
Gemeente KOLLUMERLAND en N. KRUISLAND. Augsbuurt.	of Lutkewoude en Lutjewoude.	Augsbuurt. (Lutkewoude).	
Kollumerpomp (Gehucht).	De Pomp.	Kollumer-pomp.	
Gemeente MENALDUMADEEL. Menaldum. Berlikum.	Menaam. Berlicum, Belkum.	Menaldum. Berlikum.	
Engelum. Dronrijp.	Englum. De Rijp. De Riep.	Engelum. Dronrijp.	
Marssum.	Marsum.	Marsum.	Schijnt uit <i>Merris-</i> , <i>Mer-sheim</i> samengegetrokken.
Boxum.	.....	.....	De <i>x</i> schijnt wegens het nimmer weifelend gebruik toegelaten te moeten worden.
Gemeente OOSTDONGERADEEL. Niawier of	Nijawier. Nijewier.	Nijewier.	Even als in <i>Nijkerk</i> , <i>Nij-mirdum</i> enz.
Metslawier. Morra. Paesens.	Metzlawier. Morrha. Peazens,	Metslawier. Morra. Peasens.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Gemeente OOST-STELLINGWERF. Duurswold (Gehucht).	Lege Duurswoud.	Laag-Duurswoude en Hoog-Duurswoude. Elsloo.	Om het te onderscheiden van <i>Duurswoude</i> in Opsterland.
Elsloo.	Elslo, Elseloo.	Tronde.	
Tronde (Gehucht). Oldeberkoop.	t' Ronde. Oudeberkoop, Oudebercoop.	Oldeberkoop.	
Dedgeburen.	Delleburen.	Deddingabuurt.	
Haulerwijk.	Hauwelderwijk.	Haulerwijk.	
Fochteloo.	Vogteloo, Vochteloo.	Vochteloo.	
Appelscha.	Appelsche.	Appelscha.	
Gemeente OPSTERLAND. Olterterp. Siegerswoude. Duurswoude.	Olderterp. Siegerswold. Duurswolde.	Olterterp. Siegerswoude. Duurswoude.	
Gemeente RAUWERDERHEM. Rauwerd.	Raard, Raad.	Rauwerd.	Om het te onderscheiden van <i>Raard</i> bij Dokkum en de naamsafleiding.
Irnsum. Poppingawier. Terzool.	Eernsum. Poppengawier. 'Tersool.	Irnsum. Poppingawier. Terzool.	Van <i>Poppinga</i> .
Gemeente SCHOTERLAND. Hoornsterzwaag.	Hornsterzwaag.	Hornsterzwaag.	
Oudehorne.	Oldehorne, Oudehoren.	Oudehorne.	
Nijehorne.	Nieuwhoorn, Nieuwe horne.	Nijehorne.	Zie bij <i>Niaquier</i> .
Oudeschoot. Rottum. St. Johannesga.	Oldeschoot. Rottem. St. Jansga.	Oudeschoot. Rottum. St. Johannesga.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden antwoorden opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die de Besturen in hunne antwoorden antwoorden opgegeven en met de spelling geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing
Delfstrahuizen.	Delfster-huizen. Delsterhuizen.	Delfstra-huizen.	
Gemeente SMALLINGERLAND. Dragten.	Drachten.	Drachten.	Als <i>Drechterland</i> : en <i>Drechten</i> .
Gemeente STAVOREN. Stavoren.	Staveren.	Stavoren.	Evenwel in de 10 ^e eeuw <i>Staverun</i> , en in de 11 ^e eeuw <i>Staveren</i> . De vermeende afleiding van <i>Stavo</i> is van later tij-
Gemeente UTINGERADEEL. Oldeboorn. Akkum. Terkaple. Akmarijp.	Oudeboorn. Ackruin. Tercaple. Acmarijp.	Oldeboorn. Akkum. Terkaple. Akmarijp.	
Gemeente WESTSTELLINGWERF. Nijetrijne. Nijelemmert.	Nijetrijne. Nijelamer, Nijlamer.	Nijetrijne. Nijelemmert.	
Nijeholtwolde. Nijeholtpade.	Nijeholtwolde. Nijeholtpa. Nijholtpa.	Nijeholtwolde. Nijeholtpade.	
Oudelemmer. Ter Idzerd. Finkega.	Oudelamer. Ter Idzard. Vinkega.	Oudelemmer. Ter Idzerd. Finkega.	
Gemeente WONSERADEEL. Cornwerd. Longerhouw. Zurich. Oegeklooster.	Kornwerd. Longerhou. Zurig. Ugoklooster.	Kornwerd. Longerhou. Zurig. Oegeklooster.	
Gemeente WIJMBRITSERADEEL. Idsega. Nijland. Folsgare.	Idzega. Nieuwland. Folsgara.	Idsega. Nijland. Folsgare.	
Gemeente IJLST. IJlst.	Drielst.	IJlst.	

G E L D E R L A N D.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der bealissing.
Aalst (Lienden).			
Aalst (Poederooijen).			
Aalten.			
Aam (Elst).			
Achterhoek (Nijkerk).			
Achterveld (Neede).			
Acquooi (Beesd).	.....	Akkooi.	
Aerdt (Herwen en Aard).	.....	Aard.	De oude vorm is <i>Arde</i> , <i>Aerde</i> .
Afferden (Druten).			
Almen (Gorsel).			
Alphen (Apeltern).	Alfen.	Alfen.	
Altforst (Apeltern).	Ondvorst, Outforst.	Altforst.	
Ammerzoden.	Amerzode, Amersooi, Amersoijen.	Ammersooi.	De volkstaal heeft <i>Am-</i> <i>merode</i> en <i>Amelrooi</i> .
Ampsen (Laren).			
Andelst (Valburg).			
Angeren (Bemmel).			
Angero.			
Ankelaar (Apeldoorn).	Ankeler.	Ankelaar.	
Apeldoorn.			
Aperlo (Doornspijk).	Aperloo.	Aperloo.	
Appel (Nijkerk).			
Appeltern.	Appelteren, Apelteren.	Apelteren.	Oudtijds <i>Apelteren</i> .
Ark (Nijkerk).			
Armoede (Lochem).			
Arnhem.			
Asch (Buren).			
Avest (Eibergen).			
Avezaath (Kerk) { (Zoelen).	.....	Kerk-Avezate. Kapel-Avezate.	In twee woorden: Kerk- en Kapel-Avezate zijn deelen van één geheel.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Azewijn (Berg). Baak (Steenderen). Baal (Bemmel). Babberich (Zevenaar). Bakerweerd (Steenderen). Balgoy.	Balgooi, Balgojen.	Balgooi.	
Barchem (Laren). Barlo (Aalten). Barneveld. Batenburg. Beek (Ubbergen). Beek (Berg). Beekbergen (Apeldoorn).	.....	Barloo.	
Beemde (Apeldoorn). Beest. 't Beggelder (Dinksperloo). Bekveld (Hengeloo). Beltrum (Eibergen). Bemmel. Bennekom (Eede). Bergerden (Bemmel). Bergh. Bergharen. Beuningen. Beusichem.	Beemte. Beesd.	Beemde. Beesd.	Ondtijds <i>Beesde</i> .
Bijland (Herwen). Byssel (Doornspyk).	Berg. Burgharen.	Berg. Bergharen.	
Bijsteren (Putten). Binnenheurne (Wisch). Borculo.	Beuzekom, Beusekom.	Beusichem en Beuzekom.	De oude vorm is <i>Beeschem</i> ; de uitspraak <i>Beuzekom</i> .
	Bylant.	Bijland. Bissel.	Overeenkomstig de uit- spraak.
Boshuurne (Laren). Braamt (Berg). Brakel. Bredelaar (Elst). Bredenbroek (Gendringen). Bredevoort (Aalten).	.....	Borkulo. Boschheurne.	Als afgeleid van den naam van de rivier de Berk of Borkel.
		Breedelaar. Bredenbroek. Breedevort.	
	Bredevoord, Breevoort.		

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en ehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden ijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Brinkheurn (Winterswijk). Broeke (Neede). Bronkhorst (Steenderen). Bronsbergen (Warnsveld). Brouwershoek (Ruurloo). Bruchem (Kerkwijk). Brummen. en Bruul (Ruurloo). Buren. Buurmalsen. Cortenoever (Brummen). Culemborg.	..... Brunsbergen.	Brinkheurn. Bronsbergen.	
Dale (Aalten). Dalem (Vuren). Deelen (Eede). Deest (Druten). Deil. Delden (Vorden). Delwijnen (Kerkwijk). Dichteren (Deutichem). Didam. Dieren (Reede). Diermen (Putten). Dinxperlo. Dochteren (Lochem). Doddendaal (Ewijk). Dodewaard. Doesborgh. Doesburg (Eede). Doetinchem, stad en ambt.	..... Culemborgh, Culenborg, Culenborch, Kuilenburg, Kuilenburch.	Kortenoever. Kuilenburg.	Oudtijds <i>Culenborch</i> .
Doornenburg (Bemmel). Doornik (Bemmel). Doornspijk. Doornsteeg (Nijkerk). Doorwerth.	..... Doetichem, Deutichem.	Diedam. Dinksperloo. Doesburg. Deutichem en Deutekum.	De oude vorm is <i>Duttin- chem</i> , <i>Dotinchem</i> ; de gewone uitspraak <i>Deute- kum</i> . Oudtijds <i>Dorenburg</i> , <i>Do- renborgh</i> .
	Dorenweerd.	Dorenweerd.	De oude vorm is <i>Doren- werde</i> ; de spelling <i>Door- werth</i> is in gebruik gekomen in de voor- gaande eeuw, toen de 4*

Namen der gemeenten , der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Dorth (Gorsel).	.....	Dort.	plaats zich in handen van een Engelsch slacht bevond. De oude vorm is <i>Dorriete</i> .
Drempt (Hummeloo).	.....	Dremt.	
Dreumel.			
Drie (Ermeloo).			
Driel.			
Driel (Heteren).			
Drul (Groesbeek).			
Drumpt (Wadenooijen).	.....	Drumt.	
Druten.			
Duiven.			
Dunsborg (Hengeloo).			
Echteld.			
Eck (Maurik).	.....	Ek.	
Ede.		Eede.	
Eerbeek (Brummen).			
Eibergen.			
Elburg.			
Elden (Elst).			
Eldrik (Hummeloo).			
Ellekom.	Ellecom, Elkum.	Ellekum.	De oude vorm is <i>Ellichem</i> ; het spraakgebruik wil <i>Ellekum</i> .
Elspeet (Ermeloo).			
Elst.			
Emmer (Steenderen).			
Empe (Brummen).			
Emst (Epe).			
Engeland (Apeldoorn).			
Enspik (Dieil).	Enspijk.	Enspik.	
Epe.			
Erichem (Buren).			
Erlecom (Ubbergen).	Erlecum.	Erlekom.	
Ermelo.	.....	Ermeloo.	
Eschaten (Eede).			
Essen (Barneveld).			
Est (Est en Op-ijnen).			
Esveld (Barneveld).			
Etten (Gendringen).			
Everwenninkhoek (Ruurloo).			
Ewijk.			
Exel (Laren).	.....	Eksel.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Flieren (Gent). de Fliert (Eede). Formerhoek (Ruurloo). Fraterweerd (Reede). Gaanderen (Deutichem). Gameren. Garderen (Barneveld). Garvelinkhoek (Ruurloo). Geesteren (Borkeloo). Geldermalsen. Gellicum (Deil).		Gellekum.	In overeenstemming met Deutekum, Ellekum, Renkum, enz.
Gelselaer (Borkeloo). Gendringen. Gent.	.....	Gelselaar.	Tot in het midden der elfde eeuw komt de plaats voor onder den naam van <i>Gannita</i> ; la- ter meest <i>Ghent</i> .
Giesbeek (Angerloo). de Glind (Barneveld). Gorssel. Gortel (Epe). het Goy (Hengeloo).	.....	Gorsel.	
Grafwege (Groesbeek). 's Gravenwaard (Herwen).	.....	het Gooi of Gooi.	
Grieth (Zevenaar). Groenlo.	.....	Griet. Groenloo en Grol.	De oude vorm is <i>Grunlo</i> : als <i>Grolle</i> komt de plaats reeds voor in de vijf- tiende eeuw, en aan dezen vorm zijn historische her- inneringen verbonden.
Groesbeek. Groessen (Duiven). Haaften. Haalderen (Bemmel). de Haar (Ruurloo). Haarlo (Borkeloo). Haart (Aalten). Hall (Brummen). Halvikhuizen (Putten). Harderwijk. Harskamp (Eede). Harssele (Barneveld). Hatert (Nijmegen).	.....	Groesen. Haarlo. Halle. Harseler.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing
Hattem.	Hattum.	Hattem.	
Havikkerweerd (Reede).	.....	Havikerweerd.	
Hedel.			
Heelsum (Renkum).			
Heelweg (Wisch).			
Heerde.			
's Heerenberg (Berg).	.....	's Herenberg.	Oudtijds <i>Heriverde</i> , <i>H- warden</i> , <i>Herwerden</i> .
Heerewaarden.	.....	Herwarden.	
Hees (Nijmegen).			
Heesselt (Varik).	.....	Heesel.	Oudtijds <i>Hesela</i> .
Heidenhoek (Zelhem).			
Hell (Putten).	.....	Helle.	
Hellouw (Haaften).			
Hemmen.			
Hengelo.	.....	Hengeloo.	
Henxel (Winterswijk).	Hengsel.	Hengsel.	
Hernen (Bergharen).			
Herveld (Valburg).			
Herwen (Herwen en Aard).			
Herwijneu.			
Heteren.			
Heumen.			
Heurne (Aalten).			
de Heurne (Dinksperloo).			
de Heuvel (Bemmel).			
Hien (Dodewaard).			
Hijkant (Groesbeek).	.....	Heikant.	
Hoef (Putten).	.....		
Hoenderlo (Apeldoorn).	.....	Hoenderloo.	
Hoenza-Driel (Driel).	.....		Niet Hoenzaadriel. (zie de gemeente Driel h- hoort ook Veld-Dr.)
Hoevelaken.			
Holk (Nijkerk).			
Hollanderbroek (Elst).			
Holterhoek (Eibergen).			
Holthuizen (Zevenaar).			
Homoet (Valburg).	Homoed.	Homoet.	
de Honderdmorgen (Bemmel).	.....	de Honderd- morgen.	
Hoonte (Neede).			
Hoophuizen (Ermeloo).			
Hoorn (Heerde).			
Horssen.	.....	Horsen.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover dcze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Horst (Doornspijk).			
Horst (Ermeloo).			
Horsterhoek (Heerde).			
Houtdorp (Ermeloo).			
Huinen (Putten).			
Huissen.		Huisen.	
Hulhuizen (Gent).			
Hulshorst (Ermeloo).			
Hummelo.	.....	Hummeloo.	
Huppel (Winterswijk).			
Hupsel (Eibergen).			
Hurwenen.			
IJsselhunten (Gendringen).	.....	IJselhunten.	
IJzendoorn.			
IJzerlo (Aalten).	.....	IJzerloo.	
IJzevoorde (Deutichem).			
Imbosch (Rozendaal).			
Indoornik (Heteren).			
Ingen (Lienden).			
Kallenbroek (Barneveld).	Callenbroek.	Kallenbroek.	
Keent (Balgooi).	Keenth.	Keent.	
Kekerdom (Ubbergen).			
Keppel (Hoog) { (Hummeloo).	..... {	Hoog-Keppel.	Zie bij Avezate.
Keppel (Laag) { (Hummeloo).		Laag-Keppel.	
Kerkwijk.			
Kesteren.			
Kilder (Berg).			
Kommersdijk (Gent).			
Kootwijk (Barneveld).			
Korle (Winterswijk).	Corle.	Korle.	
Kotten (Winterswijk).			
Laar (Eede).			
Laar (Elst).			
Lakemond (Heteren).			
Langen (Laren).			
Langerak (Deutichem).			
Laren (Angerloo).			
Lathum.	Lathem, Latem.	Latem.	De <i>h</i> wordt bij de uit. spraaik niet gehoord.
Leede (Kesteren).			
Leesten (Warnsveld).			
Leeuwen (Wamel).			
Lengel (Berg).			
Lent (Elst).			
Leur (Bergharen).			

Namen der gemeenten, der dorpeu, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Leuth (Ubbergen).	Leut.	Leut.	
Leuvenheim (Brummen).			
Leuvenum (Ermeloo).			
Lichtenvoorde.			
Lienden.			
Lienden (Elst).			
Lieren (Apeldoorn).			
Lievelde (Lichtenvoorde).			
Linde (Vorden).			
Lindvelde (Eibergen).			
Lintelo (Aalten).	.....	Linteloo.	
Lobith (Herwen).	.....	Lobit.	
Lochem.	Logchem.	Lochem.	
Lochuisen (Neede).	.....	Lochuizen.	
Loenen (Apeldoorn).			
Loenen (Valburg).			
Loevestein (Poederooijen).			
Loo (Duiven).			
Loo (Eibergeu).			
't Loo (Apeldoorn).			
Lunteren (Eede).			
Lusinkbrink (Ruurloo).			
Luur (Steenderen).	.....	Luur of de Luur.	
Maanen (Eede).	.....	Manen.	
Maasbommel (Apelteren).			
Malburgen (Huisen).			
Malden (Heumen).			
Mallem (Eibergen).	Mallum.	Mallem.	
Marienwaard (Beesd).			
Markluiden (Heerde).			
de Marsch (Lienden).			
Maurik.			
Meddeho, Meddo (Winters- wijk).	.....	Meddo.	
Medel (Echteld).			
Meerten (Lienden).			
Meerveld (Apeldoorn).			
Megchelen (Gendringen).			
Merm (Elst).			
Meteren (Lienden).			
Meulunteren (Eede).			
Middachter-Steeg (Reede).	Middagter- Steeg.	Middachter- Steeg.	Zie bij Avezate.
Millingen.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Milt (Gendringen).			
Miste (Winterswijk).			
Mossel (Eede).			
Mossel (Vorden).			
Munnikeland (Poederooijen).	Monnikenland, Monnikenland. Munnikenland.	Monnikenland.	
Nederasselt (Over-Asselt).	.....	Neder-Asselt.	In twee woorden: Asselt bestaat uit een Over- en een Neder-Asselt.
Nederhemert.	.....		Ophemert en Nederhe- mert zijn afzonderlijke gemeenten.
Nederrijks-Wald (Groesbeek).	.....	Nederrijkswald	
Nederwoud (Eede).			
Neede.			
Neerbosch (Nijmegen).			
Neér-IJnen (Waardenburg).			
Nettelhorst (Laren).			
Netterden (Berg).			
Nieuwaal (Gameren).			
Nieuwerf (Groesbeek).	Nijerf.	Nieuw-erf.	
Niftrik (Wichen).			
Nijbroek (Voorst).			
Nijkerk.			
Nijmegen.	Nimwegen.	Nijmegen.	
Noordijk (Neede).	.....	Noorddijk.	
Noordink (Hengeloo).			
Norden (Putten).			
Nuld (Putten).			
Nunspeet (Ermeloo).			
Ochten (Echteld),	Uchten.	Ochten.	
Oene (Epe).			
Oer (Gendringen).			
Olborgen (Steenderen).			
Oldebroek.			
Ommeren (Lienden).			
Ooy (Echteld).	.....	Ooi.	
Ooy (Ubbergen).	.....	Ooi of de Ooi.	
Ooy (Zevenaar).	.....	Ooi.	
Oolde (Laren).			
Ooselt (Deutichem).	.....	Ooselt.	
Oostbeek (Doornspijk).			
Oostendorp (Doornspijk).			
Oosterbeek (Renkum).			
Oosterhout (Valburg).	Oosterholt.	Oosterhout.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oosterhuizen (Apeldoorn).			
Oosterwijk (Zelhem).			
Oosterwolde (Doornspijk).			
Ophemert.	.....	Ophemert.	Zie bij Nederhemert.
Op-Heusden (Kesteren).	.....	Opheusden.	
Op-IJnen (Est en Op-IJnen).	.....	Op-IJnen.	
Orden (Apeldoorn).			
Otterlo (Eede).	.....	Otterloo.	
Oudewaard (Kesteren).			
Overasselt.	.....	Over-Asselt.	Zie bij Neder-Asselt.
Overwoud (Eede).			
Pampel (Eede).			
Pannerden.			
Passewaay (Wadenooyen).	Paaschwaay, Pasewaai.	Passewaai.	
Persingen (Ubbergen).			
Plagdel (Rozendaal).			
de Plak (Groesbeek).			
Pol (Gendringen).			
Pouderoyen.	.....	Poederooijen.	
Puiflijk (Druten).	Puiflik.	Puflik.	Overeenkomstig de m. spraak.
Putten.		Rade.	Oudtijds Ratke, Rode.
Raa (Steenderen).	.....		
Rafelder (Gendringen).			
Randwijk (Heteren).			
Ratum (Winterswijk).			
Ravenswaay (Maurik).	.....	Ravenswaai.	
Reemst (Eede).			
Reet (Elst).			
Rekken (Eibergen).			
Renkum.			
Ressen (Bemmel).			
Rheden.	Rheede.	Reede.	
Rhedersteeg (Reede).	.....	Reeder-Steeg.	
Rheenderen (Brummen).	.....	Reenderen.	
Rhenoy (Beesd).	.....	Renooi.	
Rietschoof (Nederhemert).			
Rijkerswoerd (Elst).			
Rijswijk (Maurik).			
Rosendaal.	Roosendaal, Rozendaal.	Rozendaal.	
Rossem.	Rossum.	Rossem.	
Rumpt (Deil).	.....	Rumt.	
Ruurlo.	Reurlo, Ruerlo.	Ruurloo.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Scherpenzeel			
Sillevold (Wisch).	.....	Silvolden.	Oudtijds <i>Selvolden</i> , <i>Silvol-</i> <i>den</i> .
Sinderhoek (Wisch).	.....	Slichtenhorst.	
Sligtenhorst (Nijkerk).	.....		
Slijk-Ewijk (Valburg).	.....		
Soeren (Hoog-) (Apeldoorn).	.....	Hoog-Soeren.	
Soeren (Laag-) (Reede).	.....	Laag-Soeren.	
Spankeren (Reede).			
Speuld (Ermeloo).			
Spijk (Herwen).			
Staverden (Ermeloo).			
Steenderen.			
Steenwaard (Herwen).			
Stockum (Berg).	Stokkum.	Stokkum.	
Stroe (Barneveld).			
Telgt (Ermeloo).			
Ter Borg (Wisch).	Terborg, Ter Borch.	Terborg.	
Ter Let (Rozendaal).		Terlet.	
Terwolde (Voorst).			
Tiel.	Thiel.	Tiel.	Oudtijds <i>Tiela</i> , <i>Tyle</i> , <i>Tye-</i> <i>le</i> , en ook heden wordt de <i>h</i> in de uitspraak niet gehoord.
Toldijk (Steenderen).			
Tonden (Brummen).			
Tongeren (Epe).			
Tonsel (Ermeloo).			
Tricht (Buurmalsen).			
Tuil (Haaften).	Tuyl.	Tuil.	
Twello (Voorst).	.....	Tweloo.	
Ubbergen.			
Ugchelen (Apeldoorn).			
Ulft (Gendringen).			
Uttel (Apeldoorn).	Uddel, Utteit.	Uddel.	Als meest beantwoordende aan de uitspraak.
Vaassen (Epe).	.....	.....	De spelling <i>Vasen</i> zou mis- schien tot eene valsche uitspraak leiden.
Valburg.			
Valk (Eede).			
Varik.			
Varssel (Hengeloo).	.....	Varsel.	
Varsseveld (Wisch).	.....	Varseveld.	
Varzelder (Gendringen).			
Veenendaal (Eede).		Venendaal.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling. zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Veessen (Heerde).	.	Zie bij Vaassen.	
Veld-Driel (Driel).	.	Zie bij Hoenza-Driel.	
Veldhoek (Ruурloo).	.		
Veldhuizen (Eede).	.		
Veldhunten (Gendringen).	.		
Veldwijk (Vorden).	.		
Veldwijk (Ermeloo).	.		
Velp (Reede).	.		
Velswijk (Zelhem).	.		
Verwolde (Laren).	.		
Vethuizen (Berg).	.		
Vierakker (Warnsveld).	.		
Vierhouten (Ermeloo).	.		
Vinkwijk (Berg).	.		
Voorst.	.		
Voorst (Gendringen).	.		
Voorstonden (Brummen).	.		
Voorthuizen (Barneveld).	.		
Vorden.	.		
Vortgen (Heerde).	Vorchten.	Vorchten.	De oude vorm is <i>Vorsten</i> .
Vragender (Lichtenvoorde).	.		
Vuren.	.		
Waardenburg.	.		
Wadenoijen.	Wadenoyen, Wadenooijen.	Wadenooijen.	
Wageningen.	.		
Wals (Gendringen).	.		
Wamel.	.		
Wapenvelde (Heerde).	.		
Warken (Warnsveld).	.		
Warm (Gendringen).	.		
Warnsveld.	.		
Wassinkbrink (Zelhem).	.		
Wehl.	.	Weel.	Oude vorm <i>Wele</i> .
Well (Ammersooi).	.	Welle.	
Wenum (Apeldoorn).	.	Wenem.	Oudtijds <i>Weneme</i> , <i>W-</i> <i>nem</i> .
Werven (Heerde).	.		
Westendorp (Wisch).	.		
Westereng (Eede).	.		
Westerhuis (Eede).	.		
Westervoort.	.		
Weurt (Beuningen).	.		
Wichmond (Warnsveld).	.		

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Wicken (Gendringen).	.....	Wikken.	
Wiel (Maurik).	.....	Wichen.	
Wijchen.	'		
Wijnbergen (Berg).			
Wilp (Voorst).			
Winkelhoek (Ruурloo).			
Winsen (Ewijk).	Winssen.	Winsen.	
Winterswijk.	Wenterswijk.	Winterswijk.	
Wisch.			
Wissel (Apeldoorn).	Wijssel, Wiessel.	Wissel.	
Wissingen (Doornspijk).			
Wissinkhoek (Ruурloo).			
Wolfereu (Valburg).	.....	Wolfhees.	
Wolfheeze (Dorenweerd).	.....		
't Woold (Winterswijk).			
Wordragen (Ammersooi).			
Wormingen (Apeldoorn).	Wormen.	Wormingen.	
Worthrheden (Reede).	.....	Wortreede.	
Wullenhoven (Nijkerk).			
Zalt-Bommel.	Zalt-Boemel.	Zaltbommel.	
Zandwijk (Tiel).			
Zeddam (Berg).			
Zeeland (Millingen).			
Zelhem.			
Zennewijnen (Ophemert).			
Zetteu (Valburg).			
Zevenaar.			
Zevenhuizen (Apeldoorn).			
Ziek (Gendringen).			
Zieuwent (Ruурloo).	Sieuwent, Sijwent.	Zieuwent.	
Zilven (Apeldoorn).			
Zoelen.			
Zoelmonde (Beusichem).	Soelmont, Sermont.	Zoelmond.	
Zuilichem.			
Zutphen.	.....	Zutfen.	De oude vorm is <i>Sutvene</i> , <i>Sutfene</i> , <i>Sutfenne</i> .
Zwartebroek (Barneveld).			
Zweekhorst (Zevenaar).			
Zwiep (Laren).			
Zwolle (Eibergen).			

O V E R I J S E L.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aalderinkhof (Almeloo, Ambt). Achterhoek (Almeloo, Ambt). Achterveld (Averreest). Agelo (Veneckamp). Albergen (Tubbergen). Almeloo (Stad en Ambt). Ane (Gramsbergen). Anerveen (Gramsbergen). Aneveld (Gramsbergen). St. Annabrink (Delden). Archem (Ommen, Ambt). Arrien (Ommen, Ambt). Aschet (Genemuiden).	.....	Ageloo. Almeloo.	In 1808 <i>Aschet</i> , in 1438 <i>Aschat</i> , in 1438, 1465, 1602, 1803 <i>Aschet</i> .
Aselo (Delden, Ambt). Avereest.	Azelo, Asselo.	Azeloo. Averreest.	In 1255 <i>Aselo</i> . Zamengesteld uit <i>Aer</i> & <i>Reest</i> een riviertje.
Averlo (Diepenveen). Baalder (Hardenberg, Ambt). Baarlo (Zwartsluis). Barsbeek (Vollenhoven, Ambt). Bathmen.	.....	Averloo. Baarlo. Batmen, Battem.	
Beckum (Hengeloo). Beerse (Ommen, Ambt). Bellinkhof (Almeloo, Ambt). Bentelo (Delden, Ambt). Bergenthal (Hardenberg, Ambt). Berghuizen (Losser). Berkum (Zwoller-kerspel). Bestmen (Ommen, Ambt).	.....	Bekkum. Beerze. Benteloo.	In 1523 <i>Batman</i> . In 1227 en 1328 <i>Berry</i> .

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Beuningen (Losser).			
Beuseberg (Holten).	.....	Beuzeberg.	
Bis- of Bisschops-Wetering (IJselmuiden).			
Blankenham.			
Blokzijl.			
Boekelo (Haaksbergen).	Boeklo.	Boekeloo.	
Boetelo (Raalte).	.....	Boeteloo.	
Bolkshoek (Almeloo, Amt).			
Boomshoek (Almeloo, Amt).			
Borkelo (Holten).	.....	Borkeloo.	
Borne.			
Bornerbroek (Borne).			
Bovenboer (Wanneperveen).			
de Braam (Haaksbergen).			
Brammeld (Haaksbergen).			
Breklenkamp (Denekamp).			
Broekheurne (Lonneker).			
Broekland (Raalte).			
Brucht (Hardenberg, Amt).			
Bruinehaar (Friesevene).			
Brunnepe (Kampen).			
Buitenrot (Rijssen).			
Buurse (Haaksbergen).			
Cellemuiden (Zwoller-kerspel).	Selmuiden. Zelmuiden.	Zelmuiden.	
Collendoorn (Hardenberg, Amt).	.....	Kollendoorn.	In de 14 ^e of 15 ^e eeuw <i>Kalendora.</i>
Daarle (Hellendoorn).			
Dalfsen.	Dalfzen.	Dalfsen.	
de Dedemsvaart (Averreest en Hardenberg).			
Delden (Stad en Amt).			
Deldenerbroek (Delden, Amt).	.....	Deldener-broek	
Deldeneresch (Delden, Amt).	.....	Deldener-esch.	
Denekamp.			
Deuringen (Noord-) (Dene- kamp).			
Deurningen (Weerseloo).			
Deventer.			
Diepenheim.			
Diepenveen.			
Dieze (Zwolle).			
Diffele (Hardenberg, Amt).	Diffelen.	Diffelen.	
Dinxterveen (Wanneperveen).	.....	Dinksterveen.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing:
Dortherhoek (Batmen).	.	Dorterhoek.	Oudtijds Dorret, Durret.
Driene (Lonneker).			
Dulder (Weerseloo).			
Duur (Olst).	-		
Dwarsgracht (Giethoorn).			
Eerde (Ommen, Ambt).			
Eesveen (Steenwijkerwold).			
Eeze (Steenwijkerwold).			
Egede (Hellendoorn).			
Elen (Hellendoorn).			
Elsen (Markeloo).	.	Elzen.	
Elsenerbroek (Markeloo).	.	Elzenerbroek.	
Emmeloord (Schokland).			
Enschede.			
Enter (Wierden).			
Enterbroek (Wierden).			
Eppenzolder (Haaksbergen).			
Eschmarke (Lonneker).			
Eshoek (Almeloo, Ambt).	.		Is in deze buurschap & esch gelegen, dan zal de spelling Eschkoek moeten zijn.
Espelo (Holten).	.	Espeloo.	
Essen (Diepenveen).			
Fleringen (Tubbergen).			
Gammelke (Weerseloo).			
Geesteren (Tubbergen).			
Genemuiden.			
Genne (Zwoller-kerspel).			
Gietmen (Ommen, Ambt).			
Goor.			
Grafhorst.			
Gramsbergen.			
Haaksbergen.			
Hare (Oldemark).			
Haarle (Hellendoorn en Tubbergen).			
Haarst (Zwoller-kerspel).			
Haatland (Kampen).			
den Ham.			
Hamingen (Staphorst).			
Harkulo (Zwollerkerspel).	.	Herkeloo.	In 1309, 1483 en bij H. v. BAR Herkeloo.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hardenbergh (Stad en Amt).	Hardenberg.	Hardenberg.	In 1232 <i>Hardenberch</i> , 1233 <i>Hardenborch</i> , 1263 <i>Hardenberg</i> .
Harsenhorst (Wilsem).			
Hasselerdijk (Zwoller-kerspel)			
Hasselt (Weerseloo).			
Hasselt.			
Heemse (Hardenberg, Amt).	.....	Heemze.	
Heemerveen (Hardenberg, Amt).	.....	Heemzerveen.	
Heerenbroek (Zwoller-kerspel).	.....	Herenbroek.	
Heeten (Raalte).			
Heetveld (Vollenhove, Amt).			
Heino.	.....	Heinoo.	
Hellendoorn.			
Hengelo.	.....	Hengeloo.	
Hengeveld (Wije).			
Hengevelde (Delden).			
Hengforden (Olst).			
Herfte (Zwoller-kerspel).			
Herike (Markeloo).			
Hertmen (Borne).			
Herxen (Wije).	.....	Herksen.	
Hesselingen (Staphorst).	.....		
Hexel (Wierden).	.....	Heksel.	
Hezingen (Tubbergen).			
Holten.			
Holten (Zwoller-kerspel).			
Holtheme (Gramsbergen).	.....	Holtheem.	In 1649 <i>Holtheem</i> , waar- schijnlijk uit <i>Holt</i> en <i>Heem</i> .
Holthone (Gramsbergen).	.....	Holthoon.	In 1852 <i>Holthoen</i> , in 1849 <i>Holthoon</i> , samengesteld uit <i>Holt</i> en <i>Hoon</i> .
Holthuizen (Haaksbergen).			
Honesch (Haaksbergen).	.....	Hoonesch.	Zamengesteld uit <i>Hoon</i> en <i>Eesch</i> .
de Hoogeweg (Kamperveen).	.....	de Hooge weg.	
Hooge-Wetering (Diepenveen).			
Hulsen of Overwater (Hellen- doorn).	.....	Hulzen.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover dcze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
de Hulst (Nieuw-Leuzen).			
Huurne (Wierden).			
Ittersum (Zwoller kerspel).			
St. Jans-Klooster (Vollenhove, Ambt).			
Jonen (Giethoorn).			
Junne (Ommen, Ambt).			
Kalenberg (Oldemark).			
Kallenkotte (Steenwijkerwold).			
Kampen.			
Kampereiland (Kampen).	.....	Kamper-eiland.	
Kamperveen.			
Kerspelsgoor (Markeloo).			
Klooster (Giethoorn).			
Kloosterhaar (Hardenberg, Ambt).			
Kluppelshuizen (Almeloo, Ambt).			
Knoopshofte (Almeloo, Ambt).			
Kuinre.			
Kuinredijk (Vollenhove, Ambt).			
Kwadollen (Vollenhove, Ambt).			
Langelo (Haaksbergen).	.....	Langeloo.	
Langeholten (Zwoller-kerspel).			
Langeveen (Tubbergen).			
Lattrop (Denekamp).	Latdorp.	Lattrop.	
Leeuwte (Vollenhove, Ambt).			
Lemele (Ommen, Ambt).			
Lemselo (Weerseloo).	.....	Lemzeloo.	
Lettele (Diepenveen).			
Linde (Diepenveen).			
Linde (den Ham).			
Linderte (Raalte).			
Lonneker.			
Loo (Batmen).			
Look (Holten).			
Losser.			
Loozen (Gramsbergen).			
Lutte (Losser).			
Lutten (Hardenberg, Ambt).			
Luttenberg (Raalte).			
Magele (den Ham).			
Mander (Tubbergen).			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Mandjesweerd (Kampen).			
Marienberg (Hardenberg, Aamt).	.....	Mariënberg.	
Markelo.	.....	Markeloo.	
Marle (Hellendoorn en Wije).			
de Meele (Nieuw-Leuzen).			
Meer (den Ham).			
Middel (Olst).	Middle, Mid- dele, Middeler- hoek.	Middel.	
Molenbuurt (Schokland).			
Muggenbeet (Giethoorn en Steenwijkerwold).			
't Nederland (Steenwijker- wold).			
Neerdorp (Holten).			
Nieuwesluis (Zwartsluis).			
Nieuw-Leusen.	.....	Nieuw-Leuzen.	
de Nieuwstad (Wilsem).			
Noetsele (Hellendoorn).			
Noordijk (Weerseloo).	.....	Noordijk.	Kennelijk samengesteld uit <i>Noord</i> en <i>Dijk</i> .
Noordmeer (den Ham).			
Notter (Weerden).			
Nijstad (Weerseloo).			
Nijverdal (Hellendoorn).			
Oele (Hengeloo).			
Okkenbroek (Diepenveen).			
Oldemarkt.	.....	Oldemark.	Een oude <i>mark</i> , niet <i>markt</i> .
Oldeneel (Zwoller-kerspel).			
Oldenzaal.			
Olst.			
Ommen (Stad en Aamt).			
Ommerschans (Ommen en Averreest).			
Het Onderdijksche (Wilsem).			
Onna (Steenwijkerwold).			
Oosterholt (IJselmuiden).			
Ootmarsum.	Ootmarssum.	Ootmarsum.	
Ortele.			
Ossenzijl (Oldemark).	.....	Oudekerk.	
Oude Kerk (Schokland).			
Oude-Ootmarsum (Dene- kamp).	.....	Olde Ootmar- sum.	Oude-Ootmar- sum.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oude-Wetering (IJselmuiden).			
Overwater of <i>Hulzen</i> (Hellendoorn).			
Overwetering (Olst).			
Oxe (Diepenveen).	.....	Okse.	
Paaslo (Oldemark).	.....	Paasloo.	
de Pлас (IJselmuiden).			
Pleegste (Raalte)			
Raan (Hellendoorn).			
Radewijk (Hardenberg, Ambt).			
Ramele (Raalte).			
Rande (Diepenveen).			
Rheese (Hardenberg, Ambt).	.....	Reeze.	In 1398 <i>Reedse</i> , in de 15e eeuw <i>Reedse</i> .
Rheeserveen (Hardenberg, Ambt).	.....	Reezerveen.	
Rektum (Wierden).			
Reigershofte (Almeloo, Ambt).			
Reulake (Vollenhove, Ambt).			
Reutum (Tubbergen).			
Riele (Diepenveen).			
Rijssen.	.....	Rijsen.	
Robolligehoek (Zwoller-ker- spel).			
Rondute (Wanneperveen).			
Rossum (Weerseloo).			
Rouveen (Staphorst).			
Rouveensche-Hulst (Staphorst).			
Ruitenhuizen (Nieuw-Leuzen).	Roetenhuizen.	Ruitenhuizen.	
Ruitenvreen (Nieuw-Leuzen).			
Rutbeek (Lonneker).			
Schalkhaar (Diepenveen).			
Schelle (Zwoller-kerspel).			
Schelfhorst (Almeloo, Ambt).			
Scherwolde (Steenwijkerwold).			
Schokland.			
Schoppenstee (Delden).			
Schutsloot (Wanneperveen).			
Sibculo (Hardenberg, Ambt).	Sipculo.	Sibkeloo.	In 1252 <i>Sobekeloe</i> , in 1405 <i>Sipkeloe</i> , in 1447 <i>Zibekeloe</i> .
Slagharen (Hardenberg, Ambt).			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Slaghoek (Almeloo, Ambt). Sluitersveld (Almeloo, Ambt). Spoolde (Zwoller-kerspel). Staphorst. Steenwijk. Steenwijkerwold.			
Stegeren (Ommen, Ambt). Stepelo (Haaksbergen). Stokkeler (Almeloo, Ambt). Stokkum (Markeloo). Stouwe (Zwartsluis). Streukel (Zwoller-kerspel). Tij (Steenwijkerwold). Tijenraan (Raalte). Telligte (Venekamp). Tjoene (Diepenveen). Tongeren (Wije). Tubbergen. Tuk (Steenwijkerwold). Twekkelo (Lonneker). Uiterwijk (Welsen). Usselo (Lonneker). Varsen (Ommen, Ambt). Vasse (Tubbergen). Veecaten (Zalk). den Velde (Gramsbergen). ten Velde (Zwartsluis). Venebrugge (Hardenburg, Ambt). Verlaat (Steenwijk). Vilsteren (Ommen, Ambt). Visschendijk (Almeloo, Ambt). Vollenhove (Stad, Ambt). Volte (Weerseloo). Voorst (Zwoller-kerspel). Vossebrink (Delden). Vriesenveen. Vrieswijk (Diepenveen). Vulik (Diepenveen). Wanneperveen. Wateregge (Almeloo, Ambt). Waterstein (Genemuiden). Wechele (Diepenveen). Wechterholt (Wije).	Steenwijker- woud. Stepele. . . . . . Twekkelo. Usseloo. Veekaten. Vallaat. Vollenhoven.	Steenwijker- wold. Stepeloo. Stokkem. Twekkeloo. Usseloo. Veekaten. Verlaat. Vollenhove. Friezenveen. Frieswijk.	In 1188 en 1381 Stockem.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
de Weerden (Kampen). Weerselo. Welsum (Olst). Wendel (Vollenhove, Ambt). Wengelo (Wije), Wesepe (Olst).	.....	Weersloo. Wengeloo. Wezepe.	
Westenholte (Zwoller-ker- spel). Westerik (Weersloo). Westerwoud (Steenwijker- wold). Wiene (Delden). Wierden. Willemsoord (Steenwijker- wold). Wilsum.	.....		
Windesheim (Zwoller-ker- spel). Windeshoek (Almeloo, Ambt). Woolde (Hengeloo). Wijhe.	.....	Wijhe.	In 1183 Wijse, 1145 Wi- in 1227, 1439 en 1451 Wijhe.
Wijnvoorde (Wije). Wijthmen (Zwoller-kerspel).	.....	Wijtmen.	In 't laatst der 14e of be- gin der 15e eeuw Wij- men.
IJhorst (Staphorst). IJpelo (Wierden). IJselham (Oldemark). IJselmuiden. Zaarsveld (Weersloo). Zalk. Zalne (Zwoller-kerspel). Zandbeld (Vollenhove, Ambt). Zandbelt (Wanneperveen). Zandberg (IJselmuiden). de Zande (Kamperveen). Zeedijk (Zwoller-kerspel). Zeefe (Ommen, Ambt). Zeldam (Delden, Ambt). Zenderen (Borne). Zoeke (Weersloo).	.....	IJpeloo. Zandbelt.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Zuideinde (Kamperveen).	.....	Zuid-einde.	
Zuiderbuurt (Schokland).	.....	Zuidloo.	
Zuidlo (Batmen).	•		
Zuidveen (Steenwijk, Steen- wijkerwold).			
Zuno (Wierden).			
Zuthem (Zwoller-kerspel).	Suthem. Zuythem.	Zutem.	De <i>h</i> wordt in de uit- sprak niet gehoord.
Zuurbeek (Vollenhove, Amt).	.....	Zwartdijk.	
Zwartendijk (Kampen).	.....		
Zwartewatersklooster (Zwart- sluis).			
Zwartsluis.			
Zwolle (Stad en Kerspel).			

N O O R D - B R A B A N T.

(NB. De namen van onbeduidende gehuchten zijn alleen opgenomen,
wanneer de schrijfwijf wankelde).

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	● Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der bealissing.
Aarle Rixtel.	.....	Aarle-Rikstel.	
Alphen.	.....	Alfen.	
Alvershool.			
den Andel.			
Asten.			
Baardwijk.			
Baarschot (Diesen).			
Baerle-Nassau.	.....	Baarle-Nassau.	
Bakel.			
Beek en Donk.			
Beers.			
Berchem.	Berghem.	Berchem.	
Bergeijck.	Bergeijk.	Bergeik.	
Bergen op Zoom.	.....	Bergen-op- Zoom.	
Berkel.			
Berlicum.	Balkom.	Berlikum.	
Besoijen.	.....	Bezooijen.	
Best.			
Beugen.	Boegen.	Beugen.	
Biest.			
Bladel.			
Bochoven.	Bokhoven.	Bokhoven.	
Boekel.			
Borkel en Schaft.			
Boxmeer.	Boexmeer.	Boksmeer.	
Boxtel.	.....	Bokstel.	
Breda.			
Broekant (Budel).	.....	Broekkant.	
Budel.			
Buulderbosch (Budel).			
Capelle.	Schrevelduin- capelle.	Schrevelduin- kapelle.	
Casteren.	Kasteren.		
Chaam.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Cromvoirt.	.....	Kromvoort.	
Cuijk.	Cuijck.	Kuik.	
Demen (Diesen).			
Deurne.			
Deurzen en Dennenburg.			
Dieden c. a.			
Diessen.	.....	Diesen.	
Dinteloord.	.....	Dinter.	
Dinther.	.....		
Dommelen.			
Dongen.			
Drongelen.			
Drunen.			
Duizel.	Duijsel.	Duizel.	
den Dungen.	Dungen.	Dungen.	
Dussen.			
Eersel.	Eerzel.	Eersel.	De oude naam is <i>Eres-</i> <i>lock.</i>
Eethen.	.....	Eeten.	
Eindhoven.	Endehoven.	Eindhoven.	
Emmikhoven.	Emmichoven.	Emmikhoven.	
Empel en Meerwijk.			
Engelen.			
Erp.			
Esch.			
Escharen.			
Etten.			
Fijnaart en Heijningen.	.....	Fijnaart en Heiningen.	
Gassel.			
Geertruidenberg.	S. Geertrui- denberg.	Geertruiden- berg.	
Geffen.			
Geldrop.			
Gemert.			
Gestel en Blaarthem.			
Giessen.	Giese.	Giesen.	
Gilzen.	Gilze.	Gilze.	
Ginneken.			
Goirle.	Goorle.	Goorle.	
Grave.	de Graef.	Grave.	
's Gravenmoer.	's Gravemoer.	's Gravenmoer.	
Haaren.		Haren.	
Halsteren.			
Haps.	Hoops.	Haps.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hedikhuizen.			
Heesch.			
Heeswijk.			
Heeze.	Heese.	Heeze.	
Helmond.			
Helvoirt.	.....	Helvoort.	
Herlaar.	Halder (S. Mi- chielsgestel).	Herlaar.	
Herpen.			
Herpt.			
's Hertogenbosch.			
Heukelom.	Huikelom, Huiclom.	Heukelom.	
Heusden.			
Hilvarenbeek.			
Hoeven en S. Martijns polder.	Hoeven.	Hoeven.	
Hoogeloon.	.....	Hoogloon.	
Hooge- en Lage-Mierde.	.....	Huisaling.	
Huisseling.	.....	Hulzel.	
Hulsel.	.....	Hulzel.	
Huybergen.	.....	Huibergen.	
Keerschop.	Keersop.	Keerschop.	
Klundert.			
Knegsel (Vessem).	Knegzel.	Knegsel.	
Leende.			
Liempde.	Liemde, Lijemde.	Liemde.	
Lierop.			
Lieshout.			
Liessel (Deurne).	Lijssel	Liesel.	
Linden.			
Lith.			
Lithoijen.	.....	Lithooijen.	
Loon op Zand..	.....	Loon-op-Zand.	
Luiksgestel.			
Maarheeze.	Maarhees.	Maarhees.	
Maashees en Overloon.	.....	Overloon en Maashees.	Op voorstel van het gemeente-bestuur, om ver- warring met Maarheeze te voorkomen.
Made en Drimmelen.			
Meeuwen.			
Megen.	Meghen.	Megen.	
S. Michielsgestel.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Mierlo.	.....	Mierloo.	
Mill en S. Hubert.	.....	Mil en S. Hubert.	
Moergestel.			
Netersel.			
Nieuwkuik.			
Nieuw-Vosmeer of N. Vosse- meer.	.....	Nieuw- Vosmeer.	
Nistelrode.			
Nieland.			
Nuenen.	.....	Nunen.	
S. Oedenrode.			
Oerle.		Oerle.	
Oirschot.		Oorschot.	
Oisterwijk.		Oosterwijk.	
Onsenoord.		Onzenoord.	
Oosterhout.			
Oploo, S. Anthonis en Le- dacker.	.....	Oploo.	
Osch.			
Ossendrecht.			
Oudenbosch.			
Oud- en Nieuw-Gastel.			
Oudheusden en Elshout.			
Oijen en Teeffelen.	.....	Ooijen.	
Princenhage.	.....	Prinsenhage.	
Princeland (Dinteloord).	.....	Prinsenland.	
Putte.			
Raamsdonk.			
Ravestein.	Ravenstein.	Ravestein.	
Reek.			
Reth.			
Reusel.	Rosel.	Reuzel.	
Reuth.			
Rixtel.	.....	Rikstel.	
Rosmalen.			
Rosendaal.			
Rucphen.	Rukphen, Rukven, Rukfen, Rutphen.	Rozendaal. Rukfen.	
Rijsbergen.			
Rijswijk.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Rijthoven.	Riethoven.	Rijthoven.	Rijt beteekent volgens de gemeento-bestuur laag, en die verklaring wordt door KILLIAN en de helling der plaats bevestigt.
Sambeek, vroeger S. Jansbeek.	.	Sambeek.	Sambeek heet het reeds in de 15e eeuw.
Schaluijnen.	.	Schaluinien.	
Schajk.	.	Schaaik.	
Schipsdel.			
Schoordijk.	Schorik.	Schoordijk.	
Sleeuwijk.			
Soerendonk.			
Someren.	Soemeren, Zoemeren.	Zomeren.	
Son.	Sonne, Zon.	Zon.	
Sprangh.	Spranghe.	Sprang.	
Stand daarbuiten, vroeger 't Zand daarbuiten.	.	Stand- daarbuiten.	
Steenbergen.			
Steensel (Duizel).			
Steenvoort.	Stevert.	Steenvoort.	
Stiphout.			
Stratum.			
Strijp.			
Terheijden.	.	Terheiden.	
Terover.	de Reuver.	Terover?	
Teteringen.	Teteringe.	Teteringen.	
Tilburg.			
de Trent.			
Uden.			
Udenhout.			
Uijthuijsen.	.	Uithuizen.	
Uijtwijk.	.	Uitwijk.	
Ulecoten.	.	Ulekoten.	
Valkensweerd.	Varkensweerd.	Valkensweerd.	
Veen.	Vechel.	Vechel.	De oudste naam.
Veghel.	Mereveld- hoven.	Mereveld- hoven.	
Veldhoven.			
Velp.			
Vessem.			
Vierlingsbeek.	Vierlinxbeek.	Vierlingsbeek.	
Vlierden.			
Vlijmen.			

Namen der gemeenten , der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden ijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Vorthem.	Vortum.	Vorthem.	
Vrijhoevencappel.	.....	Vrijhoeven- kappel.	
Vucht.	Vught	Vucht.	
Vaalre.	Waldere.	Waalre.	
Vaalwijk.	Walik.	Waalwijk.	
Vaardhuizen (Emmikhoven).			
Valschot.	Walsert.	Walschot.	
Vanroij, oudtijds Wanroede.	.....	Wanrooi.	
Vaspik.			
Iet Weebosch.			
le Werken.	de Wercke.	de Werken.	
Werkendam.			
Westerhoven.			
Willemstad.			
Wintelre.			
Witrijt.			
Woensel.			
Woensdrecht.			
Woudrichem.	Oudtijds ook Woelsdrecht.	Woensdrecht.	
Wouw, vroeger Wonde.	Woerkum.	Woudrichem.	
Wijk en Aalburg.	.....	Wouw.	
Zeeland.			
Zeelst.			
Zes gehuchten.	.....	Zes- Gehuchten.	
Zevenbergen.	Sevenbergen.	Zevenbergen.	
Zundert.			
Zwaluwe (Hooge en Lage).	.....	Hooge- en Lage-Zwaluwe.	

L I M B U R G.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissin:
Aalbeek.	Aelbeek.	Aalbeek.	
Aaldonk.			
Aesterberg.	.....	Aasterberg.	
Afferden.			
Akerstraat.			
Ambij.			
Amerika.			
Amstenrade.			
Annendaal.			
S. Anthonis Burik.	.....	St. Antonis-Burik.	
Arcen.			
Arensgerhaud.	Arentsger-haud.	Arentsgerhout.	
Arrekoven.	.....	Arrekhoven.	
As.			
Asenaij.	.....	Azenaai.	
Asselt.			
Aijen.	.....	Aaijen.	
Baalsbruggen.			
Baarlo.	.....	Baarloo.	
Baarstraat.			
Baethen.	.....	Baten.	
Baneuheide.			
Banholt.			
Baexem.	.....	Baaksem.	
Baumberg.			
Eauranstel.	Onderanstel.	Bauranstel.	
Bautsch.			
Beegden.			
Beek.			
Beekkant.			
Beesel.	Beezel, Besel.	Bezel.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en huchten, voor zoover deze door Besturen in hunne antwoorden in opgegeven en niet de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beeliasing.
elfeld.	.....	Belveld.	
emelen.	Beemelen.	Bemelen.	
entenaken.			
enzenrade.			
erg (naam van meer dan ééne plaats).			
erg en Terbljt.			
ergen.			
erghuizen.			
erghem.			
ergerroth.	.....	Bergerode.	
ergerstraat.			
erghove.	.....	Berghoven.	
erlingen.			
erkelaar.			
ertel.			
ertzenhoven.	.....	Bertsenhoven.	
eschilberg.			
euken.			
eukenboum.	.....	Beukenboom.	
bies.			
biesland.			
bild.			
billenhuizen en Wetering.			
bingelraede.	Bingelrade.	Bingelrade.	
bisselt.			
bisterveld.			
blerik.			
blitterswijk.			
blijenbeek.			
blijerheide.			
bocholtz.			
bocholtzerheide.			
boeckenhuizen.	.....	Boekenhuizen.	
boekend.			
boeket.			
bolenberg.			
bong.			
booth.			
borg, Borgh.	.....	Borg.	
Borgharen.			
Born.			
den Bosch.			
Boschelken.			
Boschgrubben.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissin:
Boshoven.	.....	Boschhoven.	
Boukoul.			
Braakhoven.			
Brachterbeek.			
Brachter St. Joost.	.....	Brachter- St. Joost.	
Brand.			
Breust.			
Breijnder. .	Breijdenrath.	Breidenrade.	
Breijvenroth.	.....	Breivenrode.	
Bril.			
Broek.			
Broekhem.			
Broekhinne.			
Broekhuizen.			
Broekkant.			
Broeksittard.			
Brommelen.			
Brugmolen.			
Brumholt.			
Brunsem.	Brunsum.	Biunsem.	
Bruijsterbosch.	.....	Bruisterbosch.	
Buchten.			
Budschap.			
Buggenum.			
Busserind.			
Calmont.	.....	Kalmont.	
Chevremont.			
de Dam.			
Daniken.			
Deutenbach.	Deutzenbach.	Deutzenbach.	De afleiding onzeker.
Diergaarde.			
Dieteren.			
Doenrade (Groot en Klein).	.....	Groot- Doeurade, Klein- Doenrade.	
Dolberg.			
Donck, Donk (naam van meer dan ééne plaats).	.....	Donk.	
Dorp.			
Drievogel.			
Dubboek.			
Echt.			
Echterbosch.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Eel.			
Egchel.	.....	Echel.	
Ehrenstein.	Ernstein.	Eerenstein.	
Nieuw Ehrenstein.	.....	Nieuw-Eerenstein.	
Eibek.			
Eijgelshaven.	.....	Eigelshaven.	
de Eik.	.....		
Eiklenbosch.	.....	Eikelenbosch.	
Eiland.			
Eind.	Erndt, Eng.	Eind.	
Einighausen.	.....	Eis.	
Eijs.	.....	Eisden.	
Eijsden.	.....		
Ekkelrade.			
St. Elizabeth.			
Elkenraad.	.....	Elkenrade.	
Elsloo.			
Elsteren.			
Epen.			
Erkelrade.			
Esschen.			
Etenaken.			
Etsberg.			
Etzenrath.	Etzenrade.	Etzenrade.	
Euverem.			
Everlo.	.....	Everloo.	
Fromberg.			
Gasthuis.			
Gebroek (naam van meer dan ééne plaats).			
St Geertruid.			
Geijsteren.	.....	Geisteren.	
Geleen.	.....		
Gellekoven.	.....	Gellikhoven.	Waarschijnlijk met het woord <i>hoven</i> zaamge- steld, evenals vele plaats- namen.
Gelo.	.....	Geloo.	
Gennep.			
Genneperheide.			
Genneperhuis.			
Genouden.			
Gerendaal.			
Gerheggen.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der bes... .
Geul.		Geulle.	
Geulem.			
Geverik.		Geverich.	Geverik.
Graadhijd.			Graadheide.
Gracht (naam van meer dan ééne plaats).			
Grathem.			Graathem.
Grevenbicht.			
Groenstraat.			
Gronsfeld.		Gronsveld.	Gronsveld.
Grootgenhout.			
Groothof.			
Grubbenvorst.			
Grijzegrubben.			
Gulpen.			
Guttekoven.			Guttikhoven. Zie Gellekoven.
Haagsittard.			
Haanrade.			
Haasdal (Groot- en Klein-)			
Haelen.			Halen.
Haler.			
Ham.			
Hantem.			
Harles.			
Hartelstein.			
Hasselt.			
Hasstad.			
Heel.		Panheel.	Panheel.
Heer.			
Heerenanstel.			Herenanstel.
Heerle.		Heerlen, Herle, Herlen.	Heerle.
Heerlerheide.			
Hegelsom.			
Hegge (naam van meer dan ééne plaats).			
Hees, (de Voorste en Achterste)			
Heijen.			
de Heide (naam van meer dan ééne plaats).			
Heidehaven.			
Heikant.			
Heijenrade.		Heyenroth.	Heijenrade.
Heisterbrug.		Eisterbrug.	Heisterbrug. De afleiding onzeker.

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Heysterstraat.	.....	Heisterstraat.	
Heithuizen.			
Helden.			
Helle.			
Hellenbroek.			
den Hering.			
Herk.			
Herkenbosch.			
Herkenrade.			
Herstraat.			
Herten.			
Heugem.			
Heukelom.			
Heuvelhoek.			
de Heverstraat.			
de Hikker.			
Hingen.			
Hobbelraede.	Hobbelrae.	Hobbelrade.	
Hoeff.	.....	Hoef.	
Hoekem.			
Hoensbroek.			
Hoeven (naam van meer dan ééne plaats).			
Holsbroek.	.....	Holtbroek.	
Holset.	.....	Holst.	Afleiding onzeker.
de Holst.			
Holtbrink.			
Holtum.	Houtem.	Holtum.	
Holz.	.....	Holts.	
Holzkuil.	.....	Holtskuil.	
Hommert (naam van meer dan ééne plaats).			
Hondsheuvel.			
Hondsruk.			
Hontsoijen.	.....	Hontsoijen.	
Hoogbeek of Schoonbree.			
Hooren en Brand.		Hoorn- en-Brand.	
Hopel.			
Horik.			
Horn.		Horn.	
Horst.		ter Horst.	
Hout.		ter Horst.	
Houthem (naam van meer dan ééne plaats).			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Houthemerberg.			
Hubzelen.			
Huisbroek.			
de Huls.			
Hulsberg.			
Hulsen (naam van meer dan ééne plaats).			
Hunne cum.	.....	Hunnekom.	
Hunsel.	.....	Huskhoven.	Zie Gellekoven.
Huskoven.	.....		
Illikhoven.	.....		
Ingber.	.....		
Ingwegen.	.....		
Itteren.	.....		
Ittervoort.	.....		
Jabeek.	.....		
Jansgeleen.	.....		
St. Joost.	.....		
Caberg.	.....	Kaberg.	
Cadier.	.....	Kadier.	
Camerig.	.....	Kamerig.	
Castenray.	.....	Kastenrade.	
Catsop.	.....	Katsop.	
Caumen.	.....	Koumen.	
Cauts (Hoog).	.....	Kouts (Hoog-)	
Coumerbroek.	.....	Koumerbroek.	
Cottessen.	.....	Kottessen.	
Crapoel.	.....	Krapoel.	
Crombach.	.....		
Cronbeek.	.....	Krömbeek.	
Cuestert (Hoog en Laag).	.....	Koestert (Hoog- en Laag-)	
Kaffeberg.			
Kahlheide.	.....	Kaalheide.	
Kamp.			
Kapel.			
Kasen.			
Kastert.			
Katert.			
Kelpen.			
Kelmont.			
Kerkrade.			
Kessel (naam van meer dan ééne plaats).			

Namen der gemeenten , der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Keup.			
Keutenberg.			
Keyzerbosch.	.....	Keizerbosch.	
Kinkhoven.			
Kirkel.			
Klaarstraat.			
Klapwaren.			
Kleenholtum.			
Kleinhof.			
Klimmen.	Climmen.	Klimmen.	
Kling.			
Klingenhout.			
Kloosteranstel.	Klaraanstel.	Kloosteranstel.	
Kloosterbosch.			
Kloosterrade.			
Knikkerdorp.			
Koestart.			
Koningsbeemd.			
Koningslust.			
Kortehei.			
Koumien.	Coumen, Cou- mert.	Koumen. •	
Kouvender.	Couvenrode.	Kouvenrode.	
Kraan.			
Krawinkel.	Crawinkel.	Krawinkel.	
Kreijel.			
Kriekelberg.			
Kruchten.			
het Kruis.			
Kunraad.	Kunrot.	Kunrade.	
Laak (Groot en Klein).	.....	Laak (Groot- en Klein-) Laar.	
Lahr (naam van meer dan ééne plaats).	.....		
Langhei.			
Langstraat.	.....		
Lantsraad.	.....	Landsrade.	
Laurenberg.			
Leemhorst.			
Leeuwen.			
Lemiers.			
Lerop.	.....	Leerop.	
Leuken.			
Leunen.			
Leuwen.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der besliss.
Leveroy.	.....	Leverode.	
Leijenbroek.			
Lichtenberg.			
Lier (Groot en Klein).	.....	Lier (Groot- en Klein-)	
Limbricht.			
Limmel.			
Linne.			
Locht.			
Lomm.	.....	Lom.	
de Looi.			
Looijerheide.			
Lottum.			
Lutteraad.	Lutterade.	Lutterade.	
Maalbroek.			
ten Maar.			
Maas.			
Maasband.			
Maasbracht.			
Maasbree.			
Maasniel.			
Maastricht.			
Maerland.	.....	Maarland.	
Mamelis.			
Margraten.	Maergraten.	Margraten.	
Maris.			
Maxet.	.....	Makset.	
Mechelen.			
Meerlo.	Mierlo.	Meerloo.	
Meers.			
Meers (Klein).	.....	Meers (Klein-).	
Meerssen.	.....	Meerscn.	
Meerssenhoven.	.....	Meersenhoven.	
Meeterik.			
Mheer.	.....	Meer.	
Melderslo.	.....	Meldersloo.	
Melick.	.....	Melik.	
Merkelbeek.			
Merselo.	.....	Merseloo.	
Merum.	Merem.	Merum.	
Mesch.			
Meyel.	.....	Meijel.	
Middelaar.			
Middelijk.			
Mingarsborg.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en duchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden ijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Iinnerstraat.			
Moerslag.			
Doesel Keent.	.....	Moezel-Keent.	
Molenbroekroth.	.....	Molenbroek- rode.	
Molenhoek.			
Molsberg.			
Montfort.			
Mook.			
Moorveld (naam van meer dan ééne plaats).			
le Mortel.			
Munstergelen.			
Nagelbeek.			
Nattenhoven.			
Neer.			
Neerbeek (naam van meer dan ééne plaats).			
Neeritter.	Neder Itter.	Neér-Itter.	
Nederhemert.			
Nierven.			
Nieuwenhagen.			
Nieuwstadt.	.....	Nieuwstad.	
Nieuwstraat.			
Noorbeek.			
Nulland.	Nieuwland.	Nuland.	
Nunheim.			
Nuth.			
Nyke.	.....	Nijke.	
Obbicht.			
St. Odilienberg.			
Oensel.	Onsel.	Oensel.	
Offenbek.			
Ohe.	.....	Ooë.	
Oirlo.	.....	Oorloo.	
Oirsbeek.	.....	Oorsbeek.	
Oler.			
Onder.			
Onderspekholtz.	.....	Onderspek- holts.	
Ool.			
Oost.			
Oostenrijk.			
Oostrum.			
Ooyen.	.....	Ooijen.	

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Groot der bestuure
Ophoven (naam van twee plaatsen).			
Oppeven.			
Opscheumer.			
Ospel.			
Ottersum.			
Oudekerk.			
Oud Valkenburg.	.....	Oud-Valken- burg.	
Oud Vroenhoven.	.....	Oud-Vroen- hoven.	
Overhaelen.	.....	Overhalen.	
Overhoek.			
Overhoven.			
Overtegelen.			
Paarlo.	.....	Paarlo.	
Palenberg.			
Panheil.			
Panningen.			
Panoven.	.....	Pan-oven.	
Panovensche heide.	.....	Pan-ovensche Heide.	
Papenhoven.			
Picardie.			
St. Pieter.			
de Plasmolen.			
de Plenkert.			
Pol.			
Posterholt.			
Putbroek.			
Puth.			
Raar.			
Raath.			
Rammetje.			
Ransdaal.			
Ransdal.			
Raputs.			
Razen.			
Religt.			
Retersbeek.			
Reutgen.			
Reuver.			
Riethorst.			
Billen.			
Rimburg.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en druchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden ijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing
Tinkesfort.			
Toer.			
Toermond.			
Toeven.			
Loggel.			
Looskenskant.			
Loosteren.			
het Rooth.			
Roozendaal.	.....	Rozendaal.	
Rosveld.			
Rothem.			
Rukker.			
Rumysen.	.....	Rumijzen.	
Ruusdaal.			
Rijckholt.	.....	Rijkholt.	
Rikel.			
Rijmerstok.			
Sandfort.		Sandvoort.	Sandfort.
Schadijk.			
Schaesberg.	.....	Schaasberg.	
Schandelo.	.....	Schandeloo.	
de Schans.			
Scharn.			
Schey.	.....	Schei.	
Scheidt.	.....	Scheid.	
Schifferheide.			
Schietersheyd.	.....	Schietersheide.	
Schietekoven.	.....	Schietekhoven.	Zie Gellekoven.
Schilberg (Oud en Nieuw).	.....	Schilberg (Oud- en Nieuw-).	
Schimmert.			
Schin op Geulle.	.....	Schin-op- Geul.	
Schininnen.			
Schinveld.			
Schonborn.	.....	Schoonborn.	
Schonstraat.	.....	Schoonstraat.	
Schoor.			
Schoorveld.			
Schulder.			
ter Schuren.			
Schurenberg.			
Sevenum.		Sevenum.	
Sibbe.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing
Siebengewald.			
Simpelveld.			
Sittard.			
Slek.			
Slenaken.			
Smeermaas.			
Smak.			
Smitstraat.			
Spaanshuizen.			
Spanbroek.			
Spekholzerheide.	.....	Spekholtser- heide.	
Spick	.....	Spik.	
Staat.			
Stadbroek.			
Stampray.	.....	Stamprade.	
Stein.			
Stevensweert.	.....	Stevensweerd.	
de Stilbak.			
Stogger.			
Stokt.			
Stox.	.....	Stoks.	
Straak.			
Straatgen.			
Strabeek.			
ter Straten.			
Strateris.			
Strubben.			
Strucht.			
Strijthagenmolen.	.....	Strijdhager- molen.	
Susteren.			
Suijkersberg.	.....	Suikersberg.	
Swalmen.			
Swartbroek.			
Sweikhuizen.			
Swier.			
Swolgen.			
Tegelen.			
Terblijt.			
Terleeken.			
Terlinden.			
Ternhaar.			
Terwinselen.			
Teutelbroek.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door le Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Tey.	.....	Tei.	
Thorenroth.	.....	Thornrode.	
Thorn.	Thoren, Thoeren, Thoor.	Thorn.	
Thull.	.....	Thul.	
Fienray.	Thinraey.	Thinrade.	
Gongerloo.			
Gungeberg.			
Ubach over Worms.			
Ubagsberg.	.....	Ubachsberg.	
Ulestraten.			
Ulsterhoek.			
Ulv.	.....	Ulf.	
Urmond.			
Vaals.	Vaels.	Vaals.	
Vaasraad.	Voerrode.	Vaasrade.	
Valkenburg.	Valkenberg.	Valkenburg.	
Oud Valkenburg.	.....	Oud-Valken- burg.	
Valkenhuizen.			
Varst (de Voorste en Ach- terste).			
Vauput.			
Velden.			
Veldsche huizen.	.....	Veldsche-Hui- zen.	
Veldschuur.			
Velgart.			
Veltum.			
het Ven (naam van twee plaatsen).			
Venlo.	Venloo.	Venloo.	
Venray.	.....	Venraai.	
Vergeld.			
Vesaken.			
Veurt.			
Viel.			
Vilt.			
Vink (naam van twee plaat- sen).			
Visserweert.	Visscherweert.	Visscherweerd.	
de Vlaas.			
Vlieck.	.....	Vliek.	
Vlodrop.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing
Voerendaal.			
Voerrade.			
Voorhof.			
ter Voorst.			
Vorst.			
Vosberg.			
Vrank.			
Vroelen.			
Oud Vroenhoven.	.....	Oud-Vroen- hoven.	
Vrusschenig.			
Vijlen.			
de Waag.	Waag.	de Waag.	
Waatskamp.			
Walem (naam van twee plaat- sen).	Waelem.	Walem.	
Wanssum (naam van twee plaatsen).	.....	Wansum.	
Waterval.			
Waubach.			
Webrig.			
Weert (naam van meer dan ééne plaats).			
Well.	.....	Wel.	
Wellerhei.			
Welsden (Groot en Klein).	.....	Welsden (Groot- en Klein-).	
Welten.			
Wessem.			
Westering.			
Wilc.			
Wilré.	Welder, Wildér, Wolder.	Wilder.	
de Winkel.	.....	Wilréé.	
de Winkelmolen.			
Winthagen.			
Wintraak (naam van twee plaatsen).	Winteraak.	Wintraak.	
Withuis.			
Wittem.			
Wolfhaag.			
Wolfhagen.			
Wolfhuis.			

Namen der gemeenten, der dorpen, buurschappen en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opge- geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Woustenraed.	.....	Woestenrade.	
Wijbach.	•		
Wijler.			
Wijnandsrade.			
de IJshövel.	..... .	de IJsheuvel.	
IJzeren (naam van twee plaat- sen).			
Zandberg (naam van twee plaatsen).			
het Zelder.			
Zelderscheheide.		Zeldersche- Heide.	
Zevendaal.			
Zoterbeek.			

G R O N I N G E N.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik *).	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der best...
Aalsum (Oldehove).			
Achterdiep (Sappemeer).			
Achterthesinge (ter Boer).	Achterthezing.	Achtterzinge.	
Adorp.			
Aduard.			
Aduardervoorwerk (Aduard).	.....	Aduarder-voorwerk.	
Aduarderzijl (Aduard).	.....	Aduarder-zijl.	
Aekamp (Finsterwold).	.....	Akamp.	
Amsweer (Delfzijl).			
Andel (Bafloo).			
St. Annen (ten Boer).			
Ter Apel (Vlachtwedde).	Klooster ter Apel.	Ter Apel.	
Appingedam.	Appingedam.	Appingedam.	
Arwert (Bierum)	Arwerd.	Arwerd.	
Baamsum.			
Baflo.	.....	Bafloo.	
Balmahuizen.			
Bansum.			
Barlage.			
Barwerd.			
Bedum.			
Beersterhoogen.			
Beerta.			
Beijum.			
Bellingeweer.			
Bellingwolde.			
Benedenveensloot.			
Beswerd.			

*) De naam tusschen ( ), achter menige plaats gesteld, is die der gemeente, waaronder het gehucht behoort.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden ju opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven, en geven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Bethlehem.			
Bierum.			
Biessum (Delfzijl).	Biezum.	Biesum.	De sis-klank is scherp; maar om den scherpen sis-klank uit te drukken volstaat ééne s.
Bigstart (Aduard).			
Binnen Ae (Termunten).	.....	Binnen-A.	
Blijham.			
Blokum.			
Ten Boer.			
Boltklap.			
Boneschans.	.....		Oudtijds Boenerschans naar het gehucht Boene (spreek uit Bone).
Ter Borg.			
Borgsweer.			
Bourtange (Vlachtwedde).	Boertange.	Boertange.	
Bouwerschap.			
Bovenburen.			
Bovendijks.			
Bovenrijge.			
Bovenstreek.			
Bovenveensloot.			
Breede (Warfum).	de Brede, de Breede.	Breede.	
De Breeken.	.....	de Breken.	
De Bril.			
Buitenstreek.			
De Bult.			
Burgercompagnie (er zijn vier gehuchten van dezen naam, respectievelijk behoorende tot de gemeenten: Sappemeer, Muntendam, Veedam, Wildervank).	Borger-compagnie.	Burger-compagnie.	
Dallingeweer.			
Len Deel.			
Delfzijl.			
Diepswal (Zuidhorn).			
Dijkum.			
Dilgt.			
Doezum (Grootegast).	Doesum.	Doezum.	De sis-klank is zacht.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Dorkwerd (er zijn twee gehuchten van dezen naam: het eene in de gem. Adorp, het andere in de gemeente Hoogkerk).	Dorquert.	Dorkwerd.	
Douwen.			
Draaijerij.			
Drieborg.			
Duurkenakker.			
Eekwert (Loppersum).	Eekwert.	Eekwert.	
Eelwerd.			
Eenrum.			
Eest.			
Eexta (Scheemda).	Eeksta.	Eeksta.	
Eibertsburen (Groote gast).	Eiberburen.	Eibertsburen.	Waarschijnlijk van d- eigenaam <i>Kibert</i> of <i>Egbert</i> .
Elens.			
Ellershuizen (Bedum).	Ellerhuizen, (oudt. Eilerdehusen en Ellerhuizen).	Ellershuizen.	Er is geen reden om van de gewone uitspraak te wijken; naar de oude vorm te oordelen zou de ware spelling zijn: <i>Ellerdhaizen</i> .
Emmerwolde (Ten Boer).	Hemerwolde.	Hemerwolde.	De oude naam is Hemerwolda (zie DRIESSEN, Mon. Gron. I, 14).
Engeweer.			
Enum (er zijn twee plaatsen van dezen naam: eene in de gem. Zand, de andere in de gem. Oldenhove).	Enum.	Enum.	Er is geen blijkbare grond om hier een scherpe te veronderstellen.
Enumatel.			
Enzelens.			
Eppenhuizen.			
Essen.			
Euvelgunne.			
Ewer.			
Ezinge.	Ezinghe.	Ezinge.	
Faan.			
Farmsum.			
Feerwerd (Ezinge).	Feerwert.	Feerwerd.	(Zie Arwert).
Fiemel.			
Finsterwolde.	Finserwolde.	Finsterwolde.	De tweede lettergreep waarschijnlijk de gewone adjektivale uitgang: daarom is de te behouden.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Foksham (Slochteren). Foxhol. Fransum. Fransumer voorwerk. Ganzedijk. Garmerwolde. Garnwerd. Garrelsweer. Garreweer. Garsthuiizen (Stedum).	Foxham. ..... Garshuizen.	Foksham. Fokshol. v Garsthuiizen.	
Garsthuiizer voorwerk.	Garshuizer- voorwerk.	Garsthuizer- voorwerk.	De zeldzaamheid van de uitspraak <i>Garshuizen</i> doet aan den gewonen vorm van den naam de voorkeur geven, hoezeer de afleiding van <i>Gars</i> (bij letteromzetting voor <i>gras</i>) waarschijnlijk is.
Geefsweer. Glimmen. Godlinze. Graauwedijk. Groningen. Groningerpunt (Haren). Grootegast. Grijpskerk. Grijssloot. Grijze monnikenklooster.	.....	Grijzemonni- ken-klooster.	
Haar (Marum). Ter Haar. Den Ham. Hamdijk (N. Schans). De Har (Stedum). Haren. Hardeweer. Harkstede. Harssens (Adorp). Den Haer (Bedum). 't Heem (Wedde).	....	Harsens. 't Heem.	Oudt Herscuse, Hersinghe. De gewone naam is ver- kieselijk, al ware het slechts ter onderschei- ding van <i>Heemen</i> onder Termunten.
Heemen. Heidenschap.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Heiligerlee. Hekkum. Hellum. Helpman.	Helpen.	Helpman.	Omdat de uitspraak <i>Helpen</i> slechts een verloop van <i>Helpman</i> schijnt te zijn.
Helwerd. Hemert ('Ten Boer).	Hemerd.	Hemerd.	In de veronderstelling dat de naam eene zamenstelling is uit <i>Heem</i> en <i>werd</i> (<i>waard</i>).
Hemmen. Heveskes. Heveskesklooster (Delfzijl).	(Klooster) Oosterwierum.	Heveskes-klooster.	Deze benaming heeft de andere (Oosterwierum) bijna geheel verdronken.
Hillemahuis (Grijpskerk). Hoeksmeer. Höfte (er zijn twee plaatsen van dezen naam, de ééne onder Wedde, de andere onder Onstwedde). Den Holm. Holwierde (Bierum).	.....	Hufte.	
Holwinda. Hongerige wolf.	Holwierda.	Holwierde.	Deze uitspraak (Holwierde) de meest gewone.
Hoogebrug. Hoogemeeden (Aduard).	.....	Hooge-meeden.	Om de analogie van <i>Lege-meeden</i> . Zie voorts onder <i>Meeden</i> .
Hoogezand. Hoogwatum (Bierum). Hoorn (Wedde). Den Hoorn. Hoornsche dijk.	.....	Hoornsche-dijk.	
Den Horn Hornhuizen (Kloosterburen).	Houwerdhui-zzen.	Hornhuizen.	De oude vorm is <i>Hornhuizen</i> en niet <i>Houwerdhuizen</i> .
Horsten. De Houw. Houwerzijl. Huinigeweer.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Huizinghe (Middelstum).	Huizingh, Huizinge.	Huizinge.	
Ideweer (onder Farmsum).			
Jagerswijk (Sappemeer).	Jouwerswijk, Jouwers.	Jagerswijk.	<i>Jagerswijk</i> is de gewone schrijfwijze geworden, hoezeer de ware naam wel <i>Jouwerswijk</i> zal wezen.
Jipsinghuizen.			
Jouwer.			
Jukwerd.			
Jursemakluft.			
Kalkwijk (Hoogezaand).			
Kantens.			
Katmis (Bierum):	Catmis.	Katmis.	
Kattenborg.			
Kibbelgaarn (Veendam).	Kibbelgaren.	Kibbelgaren.	In het laatste bestand-deel van den naam zal wel hetzelfde woord te zoeken zijn, dat men aantreft in <i>Gareweg</i> (onder Midwolde), <i>Gaer-veen</i> (onder Slochteren), <i>Garnwerd</i> . Ook is er een <i>Kloostergare</i> onder Beerta.
De Kiel (Hoogezaand).	De Kyl.	De Kiel.	
Kimwerd (Oldenhove).			
Kleinemeer.			
Kleingarnwerd (Winsum).	.....	Klein-Garnwerd.	
Kleins-Ulsda (Bellingwolde).			
Kleinwierum.			
De Kley (Ulrum).	.....	De Klei.	
Kloosterburen.			
Kloostergare.			
Kloosterholt.			
De Knijp.			
Kolham (Hoogezaand).	Colham.	Kolham.	
Kommerzijl.			
Korengarst (Noordbroek).	Korengast.	Korengarst.	
De Korte akkers.			
Kropswolde.			
Kornhorn.			
Koudehoek.			
Krangeweer.			
Krassum (Garnwerd).	Krassen.	Krassum.	
Krewerd.			
Krodddeburen.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Kusemerbalk (Oldekerk).	De Jouwer.	Kusemerbalk.	<i>Kusemer</i> is een oude familienaam.
Lage meeden.	.....	Lage-meeden.	Zie onder <i>Meeden</i> .
Lageweg.			
Lalleweer.			
Laskwerd (Appingedam).	Lasquert.	Laskwerd.	
Laude (Vlachtwedde).	Loude.	Laude.	
Leegkerk.			
Leek.			
Leens.			
Leermens.			
Lellens.			
Lesterhuis.			
Lete (Bellingwolde).	Leyte.	Leete.	
Lettelbert (Leek).	Luttelbert.	Lettelbert.	Lettel. hoezeer één met <i>lettel</i> , beantwoordt beter aan den waren vorm van dit adjetief, Goth leitils.
Lidwolde.			
Linde (Marum).			
Lucaswolde.			
Luddeweerd.			
Lula.			
Lutjeburen.			
Lutjewolde.			
Lutjewijtwerd.			
Lutkegast (Grootegast).	Lutjegast.	Lutjegast.	Wegens de analogie der voorgaande plaatnamen.
Maarhuizen.			
Ter Maars.			
Maarslag (Wehe).	Oudt. Maarslacht.	Maarslacht.	Het laatste bestanddeel van den naam beteekent in Groningerland een waterkering.
Marsum.			
Marum.			
Meeden.	.....	.....	Met dubbele <i>ee</i> als waarschijnlijk het As. <i>mæd</i> <i>æ</i> = Goth. <i>ai</i> .
Meedhuizen (Delfzijl).	Meethuizen.	Meedhuizen.	Als v. <i>meed</i> (weide).
Meerum (Loppersum).	Merum.	Merum.	
Menkeweer.			
Mensingeweer (Leens).	.....	.....	De plaats heet naar het geslacht <i>Mensinga</i> of <i>Mensinge</i> .
Middelbert.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Middelstum.			
Midwolde.			
Molenrijg.			
Morige.			
Muntendam.			
Musselhuizen.			
Nansum.			
Napels.			
Niebert.			
Niehove.			
Niekerk (twee plaatsen van dien naam onder Oldehove en Ulrum).			
Nienhuis (Loppersum).	Nieuwen-	Nijenklooster.	
Nienklooster (Kloosterburen).	klooster.		
Nieuw Beerta.	Nijenklooster.	Nieuw-Beerta.	
Nieuwenhuis (Delfzijl).	.....	Nieuwenhuis.	
Nieuwe Pekela.	Nijenhuis.	Nieuwe-	
Nieuwe Schans.	Pekel Aa.	Pekela.	
Nieuwolda.	Æ.	Nieuwe-	
Nieuwscheemda.	.....	Schans.	
Niezijl.	Nieuwolde.	Niewolda.	
Noordbroek.	.....	Nieuw-	Volgens de analogie van
Noordbroekster hamrik.		Scheemda.	Niebert, Niehove enz.
Noorddijk.		Noordbroek-	
Noorderburen (Zuidhorn).		ster-hamrik.	
Noorderhoogebrug.			
Noordhorn.			
Noordhorner-ga (Zuidhorn).			
Noordhorner-tolhek (Zuidhorn).			
Noordlaren.			
Noordwolde.			
Noordwijk.			
Nuis.			
Obergum.			
Okswerd (Zuidhorn).	Oxwerd.	Okswerd.	
Oldehove.	Oldenhove.	Oldenhove.	De naam staat in den vorm des datiefs, alzoo is de <i>n</i> achter het eerste bestanddeel te verkiezen.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der bealising.
Oldekerk			
Oldeschans.			
Oldezijl.			
Oldorp.			
Oling.			
Ommelanderwijk.			
Onderdenduin.			
Onderwierun.			
Onnen.			
Oosteinde (Leek).	Oostindie.	Oosteinde.	De vorm <i>Oostindie</i> is waarschijnlijk door misvatting ontstaan, als bij 's Gravenhage de laan van 't Nieuw-Oosteinde, voor 't Nieuw-Oosteinde
Oosterburen (Middelstum).			
Oosterdijkshorn.			
Oostereind.			
Oostergast.			
Oosterhoogebrug.			
Oosternieland.			
Oostervalg (Warfum).	Oostervalge.	Oostervalg.	
Oosterwijtwerd.			
Oostwold (Slochteren).	Oostwoud.	Oostwold.	
Oostwolder polder.			
Oostum.			
Opende.			
Opmeeden (Delfzijl).			
Opwierde.			
Oterdum.			
Oudedijk.			
Oude Pekela.	Pekel Aa. Æ.	Oude-Pekela.	
Oudewierum.			
Oudezijl.			
Paddepoel.			
Pebebosch.			
Pieterburen.			
Pieterzijl.			
Plaggenborg.			
De Poffert.			
Ten Post.			
Ranum.			
Rasquerd (Bafloo).	Raskwerd. Rasquert.	Raskwerd.	
Reide.			
Reidcland (Bedum).			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij de Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Rennenborg. Rigstart (Aduard). Roodehaar. Roodeschool. Rottum (Warfum).		Rottumeroog.	Rottumeroog.
Ruigewaarden (Oldenhove). Ruigezand (Oldenhove). Ruischebrug (Noorddijk). Rijgdam. Saaksum. Saaxumhuizen (Bafloo).		Ruisscherbrug.	Ruischerbrug.
Sappemeer. Sauwerd. Schaapbulten. Schans. Scharmer. Scheemda. Scheemdermeer. Scheemderzwaag. Schildwolde. Schilgeham (Winsum).		Scheemte.	Saaksumhui-zen.
Schot. Schouwen. Sebaldeburen. Sellingen (Vlachtwedde). Selwerd (Oldenhove). Siddeburen. Sitswerd. Slochteren. Smeerling. Smokerij (Wedde).	Zellingen. Sellinge.	Schilgeham.	Schilgeham.
Snipperij. Solwerd. Spitsbergen. Spijk. Stadskanaal (twee plaatsen, één in Onstwedde, de ander in Wildervank).	Slogteren.	Slochteren.	
		Nieuwe Stadskanaal.	Er bestaat een oude Groninger-familie Schilge.
		Stadskanaal.	De naam komt werkelijk van <i>smoken</i> .

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Stadsmusselkanaal.			
Stads nieuwe polder.	.....	Stads-nieuwe-polder.	
Stads ter Apelkanaal.	.....	Stads-ter-Apel kanaal.	
Starkenborg.			
Startenhuizen (Kantem).	Startinghuizen	Startinghuizen	
Startinghuizen (Stedum).			
Statenzijl.			
Stedum.			
Sterenborg.			
Stobben.			
Stootshorn.			
Stroobos (Grootegast).	Strobos.	Stroobos.	
Tange.			
Termunten.			
Termunterzijl.			
Tinallinge (Bafloo).	.....		Voorheen <i>Inaldinge</i> , de 't zal dus het lidwoord zijn.
Thesinge (ten Boer).	Thesinghe, Thezing, Thezinge.	Tezinge.	
Thyum (Winsum).	.....	Tijum.	
Tjamsweer.			
Tjuchgem (naam van twee plaatsen, de ééne in Slochteren, de andere in Uskwerd).	Tjuchum, Tjuchem.	Tjugchem.	
Tolbert.			
Toornwert (Middelstum).	Tooruwerd. Doornwerp.	Toornwert.	
Topweer.			
Triemunt (Marum).	Trimunt.	Triemunt.	
Tripscompagnie.			
Tuikwerd (Delfzijl).	Tuukwerd, oudt. Tucquard	Tuukwerd.	
Tweehuizen.			
Uitende.			
Uiterburen.			
Uithorn.			
Uithuistermeden.	Uithuizer- meeden.	Uithuister- meeden.	Zie <i>Meeden</i> .
Uithuizen.			
Uitwierde (Delfzijl).	Uitwierda.	Uitwierde.	
Ulrum.			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Ulsda.			
Usquert.		Uskwerd.	Uskwerd.
Veele.			
Het Veen.			
Veendam.			
Veendijk.			
Veenhuizen.			
De Vennen (Stedum).			
De Vierburen.			
Vierhuizen.			
Visvliet (Grijpskerk).			
St. Vitusholt.			
Vlagtwedde.	.....	Vlachtwedde.	
Vliedorp.			
Vossenburg.			
Vriescheloo.			
't Waar.			
De Waarden.			
Wagenborgen.			
Ter Walslage.			
Warffum.	Warfum.	Warfum.	
Warfhuizen.			
Wartum (Termunten).			
De Warven (Delfzijl).			
Watwerd.			
Wedde.			
Wedderbergen.			
Wedderheide.			
Wedderhöfte.	.....	Wedderhufte.	
Weddeweerd.			
Weende.			
De Weer.			
Wehe.			
Weiwerd (Delfzijl).	Weiwert.	Weiwerd.	Zie Arwert.
Wessinghuizen.			
Westerbroek.			
De Westerd.			
Westerdijkshorn.			
Westerende.			
Westerendervoorwerk.			
Westergast.			
Westerhorn.			
Westernieland (Eenrum).	Westernieuw-land.	Westernieland.	Zie Nieuwolda.
Westervalg.	Westervalge.	Westervalg.	*

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der realisering.
Westerwijtwerd.			
Westerzand.			
Wetsinghe (Adorp).	Wetsinge.	Wetsinge.	
Wierden.			
Wierhuizen (Eenrum).	Wierhuisen.	Wierhuizen.	
Wierum.			
Wierumerschouw.			
Wilderhof (Delfzijl).			
Wildervank.			
De Wilp.			
Windeweer.			
Winschoten.	Winschoot, oudt. Winschot	Winschoten.	Waarschijnlijk samengesteld uit <i>Win</i> (eigen-naam) en <i>kot</i> (landwoning).
Winschoter-Hoogebrug.			
Winschoter-zijl.			
Winsum.			
Wirdum.			
Ter Wisch.			
Wittewierum.			
Woldendorp.			
Wolfsarge.			
Wollinghuizen.			
Woltersum.			
't Zandt.	Sand, Het Zand.	't Zand.	
Zanden.			
De Zanden.			
Zandeweerd.			
Zandhoogte.			
Zeerijp.			
Zevenhuizen.			
Zijldijk.			
Zomerdijk.			
Zoutkamp (Ulrum).	Zoltkamp.	Zoutkamp.	
Zuidbroek.			
Zuiderburen (Zuidhorn).			
Zuiderveen.			
Zuidhorn.			
Zuidwending (Veendam).	Zijdwending, Zijdwende.	Zijdwending.	
Zuidwolde.			
Zuurdijk.			

D R E N T E.

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik *).	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Aalden (Zweeloo).			
Ter Aard (Vries).			
Aardsche Veld (Assen).	Aarsche Veld.	Aardsche-veld.	
Alteveer (Hoogeveen).			
Alting (Beilen).			
Amelte (Assen).			
Amen (Rolle).			
Anderen (Anloo).			
Angelsloo (Emmen).			
Anholt (Ruinen).			
Den Anholt (Koevorden).			
Anloo.	Anlo.	Anloo.	
Annen (Anloo).			
Annerveen (Anloo).			
Annerveensche Compagnie (Anloo).	.....	Annerveensche-Com-pagnie.	
Annerveensche Kanaal (An-loo).	.....	Annerveensche-Kanaal.	
Anseep (Assen).			
Ansen (Ruinen).			
Ten Arloo (Zuidwolde).			
Armweide (Ruinen).			
Assen.			
Balinge (Westerbork).			
De Ballast (Koevorden).			
Ballo (Rolle).	Banlo, Balloo.	Balloo.	
Bazuin (Zuidwolde).			
Beilen.			
Beilervaat (Beilen).	.....	Beiterwaard.	

*) De naam tuschen ( ), achter menige plaats gesteld, is die der gemeente, waaronder het gehucht behoort.

Namen der gemeenten, en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Benkoelen (Vries).			
Benneveld (Zweeloo).			
Bloemberg (Zuidwolde).			
Blijdenstein (Ruinerwold).			
Bonnen (Gieten).			
Bonnerveen (Gieten).			
Borger.			
Bovensmilde (Smilde).			
Broekhuizen (Ruinerwold).			
Bronger (Borger).		Bronger.	
Brunsting (Beilen).		Bronneger,	
Bruntinge (Westerbork).		Bronninger.	
Buinen (Borger).		Breustinge.	Brunsting.
Buinermond (Borger).			
Buinerveen (Borger).			
Bunne (Vries).			
Busselte (Havelte).			
Coevorden.	Koevorden, Koeverden.	Koevorden.	
Dalen.			
Dalerveen (Dalen).			
Diever.	Dever, Deveren, Dieveren.	Diever.	
Dieverbrug (Diever).			
Dingstede (Meppel).			
Diphorn (Sleen).			
Doldersum (Vledder).			
Donderen (Vries).			
Drenthsche-Reesten (Zuid-wolde).	.....	Drentsche-Reesten.	
Drogt (Zuidwolde).	.....	Drocht.	
Drouwen (Borger).			
Drouwenermond (Borger).	Nieuw-Drouwen.	Drouwenermond.	
Drouwenerveen (Borger).			
Dryber (Beilen).	.....	Drijber.	
Duurze (Rolle).			
Dwingelo.	Dwingeloe, Dwingeloo, Dwingloo.	Dwingeloo.	
Eelde.			
Eelderwolde (Eelde).			
Eemster (Dwingeloo).	Eemshoorn.	Eemster.	

Namen der gemeenten, en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Eemten (de Wijk).			
Een (Norg).			
Eext (Anloo).	Eekst.	Eekst.	
Eexterveen.	Eeksterveen.	Eeksterveen.	
Eexterveensche Kanaal.	Eeksterveensche Kanaal.	Eeksterveensche-Kanaal.	
Ekehaar (Rolde).			
Eldershaar (Borger).			
Eldersloo (Rolde).			
Eleveld (Rolde).			
Elp (Westerbork).			
Emmen.			
Engeland (Ruinen).			
Erm (Sleen).			
Eurzing (Beilen).			
Eurzinge (Havelte).			
Exloerveen.	Exlo.	Ekslooerveen.	
Exloermond.		Ekslooermond.	
Exloo.		Eksloo.	
Fluitenberg (Ruinen).		Fokswolde.	
Foxwolde (Rooden).			
Frederiksoord (Vledder).			
Gasselte.			
Gasselternijveen.			
Gasselternijveensche mond.		Gasselternijveensche-mond	
Gasselterboerveen.			
Gasselterboervéensche mond.		Gasselterboer-veensche-mond	
Gasteren (Anloo).			
Gees (Oosterhesselen).			
Gieten.			
Gortebrijhoek (Nijeveen).			
Gieterveen (Gieten).			
Grollo (Rolde).	Grolloo.	Grolloo.	
Gijsselte (Ruinen).			
Hallenwambuis (Ruinen).			
Het Haantje (Sleen).			
De Haar (er zijn twee plaatsen van dezen naam: de eene onder Sleen, de andere onder Assen).			
Haulweide (de Wijk).			
Havelte.			
Hees (Ruinen).			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoo ver deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Hesselte (Havelte).			
Hollandsche Veld (Hoogeveen).		Hollandsche veld.	
Holthe (Beilen).	Holten.	Holte.	
Holtinge (Havelte).			
Hondhang (Ruinen).			
Hoogersmilde (Smilde).			
Hoogeveen.	Hogeveen.	Hoogeveen.	
Hooghalen (Beilen).			
De Hool (Sleen).			
Horrelveen (Havelte).			
Ter Horst (Beilen).			
Hijkersmilde (Smilde).			
IJda (Vries).			
Kalenberg (Ruinen).			
Kalteren (Diever).			
Kerkenbosch (Zuidwolde).			
Kerkenveld (Zuidwolde).			
Klatering (Beilen).			
De Klencke (Oosterhesselen).	De Klencke.		
Klooster (Koevorden).	Clooster, Cloester.	Klooster.	
Kloosterveen (twee plaatsen van dezen naam, eene onder Assen, de andere onder Smilde).			
Kockange (de Wijk).		Kok-ange.	
Kolderveen (Nijeveen).	Colderveen.	Kolderveen.	
Kolderveensche Bovenboer (Nijeveen).		Kolderveensche-Bovenboer.	
het Krakeel (Hoogeveen).			
Laaghalen (Beilen).			
Lageveen (Zuidwolde).			
Langeloo (Norg).			
Leegeveld (Havelte).		Legeveld.	Het eerste lid is voorzeker het adj. <i>leeg</i> , d.i. <i>laag</i> , en dus niet <i>ee</i> -zachte <i>e</i> te spellen.
Leggeloo (Dwingeloo).			
Leggeloërveld (Dwingeloo).		Leggeloërveld	
Leutingerwolde (Roden).			
Lhee (Dwingeloo).	Lehe.	Lee.	
Lheebroek (Dwingeloo).	Leebroek, Leëbroek, Leherbroek.	Leebroek.	

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Lieveren (Roden).			
Lievinge (Beilen).			
Linde (Zuidwolde).			
Het Lok (Havelte).			
De Loo (Koevorden).			
De Loo (Dalen).			
Het Loo (Dwingeloo).			
Loon (Assen).			
Lottergreppel (Zuidwolde).			
Lubbinge (Zuidwolde).			
Makkum (Beilen).			
Mantinge (Westerbork).			
De Maten (Emmen).			
Matsloot (Roden).			
Meppel.	Meppelt, Meppelen, Meppelte.	Meppel.	
Meppen (Zweeloo).			
Midlaren (Zuidlaren).			
Het Moer (Diever).			
Nietap (Roden).			
Nieuw Amsterdam (Emmen).	.....	Nieuw-Amsterdam.	
Nieuw Buinen (Borger).	Buinermond.	Nieuw-Buinen.	
Nieuw Dordrecht (Emmen).	.....	Nieuw-Dordrecht.	
Nieuw Schoonebeek (Dalen).	.....	Nieuw-Schoonebeek.	
Nijensleek (Vledder).			
Nijentap (Havelte).			
Nijeveen.			
Nijeveensche Bovenboer (Nijeveen).	.....	Nijeveensche-Bovenboer.	
Nijlanden (Rolde).			
Nijstad (Zuidwolde).			
Nolde (Zuidwolde).			
Noord Barge (Emmen).	.....	Noord-Barge.	
Noord en Achterom (Hoogeveen).	.....	Noord-en-Achterom.	
Norg.	Norch, Norgh.	Norg.	
Norgervaart (Norg).			
Nuil (Ruinen).			
Odoorn.			
Den Oever (Emmen).			

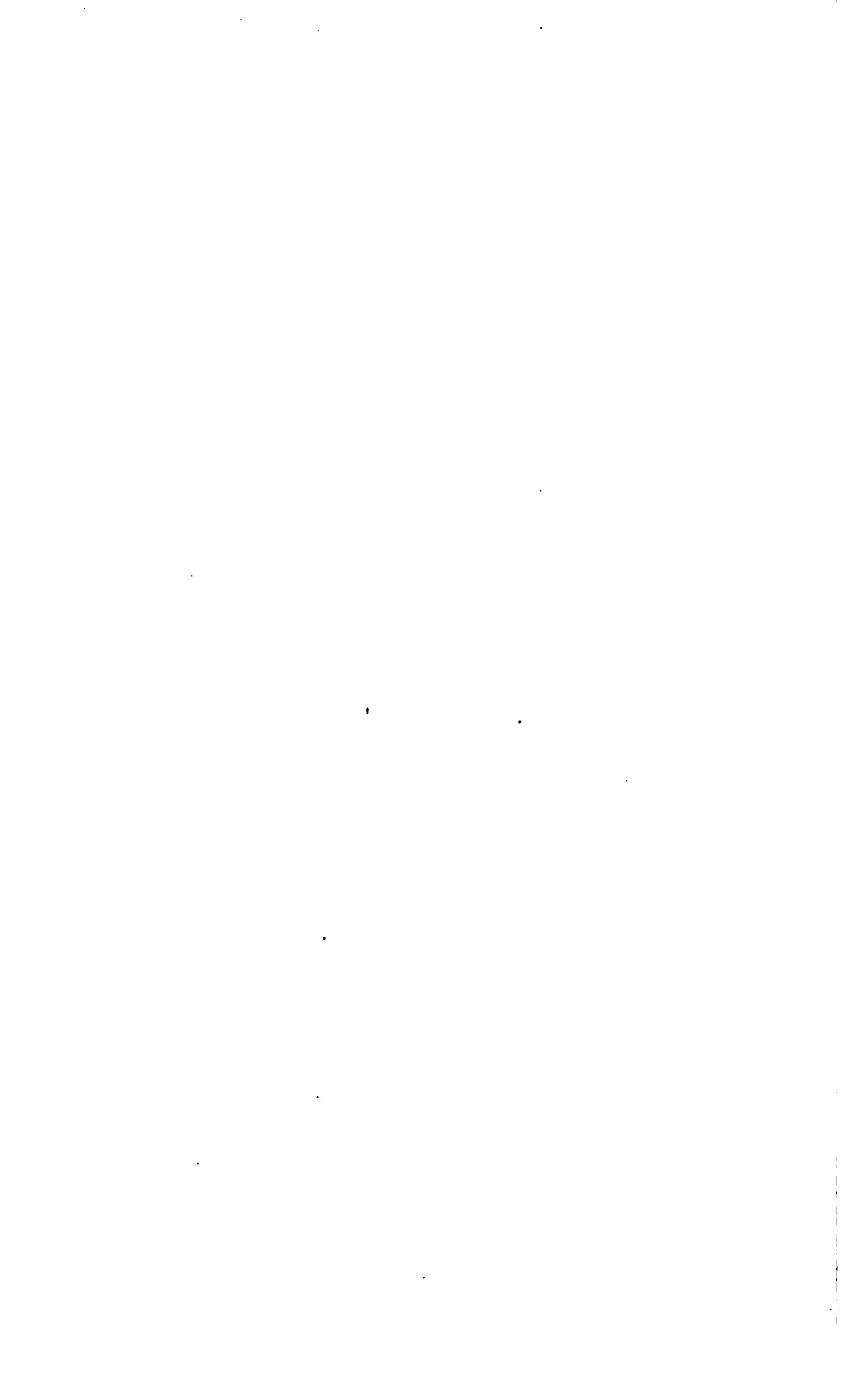
Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hanne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling geven of van elders bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Oldediever (Diever).			
Oldenhove (Ruinen).			
Oosterboer (Meppel).			
Oosterbroek (Eelde).			
Oosterhesselen..			
Oranjedorp (Emmen).			
Orselte (Westerbork).			
Oshaar (de Wijk).			
Oudemolen (Vries).			
Paardelanden (Zuidwolde).			
Padhuis (Koeverden).			
Paterswolde (Gelde).			
Peeloo (Assen).			
Peest (Norg).			
Peize.			
Peizerwold (Peize).			
Peizerhorst (Peize).			
Pesse (Ruinen).			
Pesserdijk (Ruinen).			
Pesserveld (Hoogeveen).			
Pikveld (Koevorden).			
De Pol (Peize).			
De Punt (Vries).			
Rhee (Vries).	.....	Ree.	
Roden.	Rhoden, Rhoon, Roon.	Roden.	
Roderwolde (Rodan).			
Roswinkel (Emmen).	Rozewinkel.	Roswinkel.	
Ruimoord (Oosterhesselen).			
Ruinen.			
Ruinermond (Borger).			
Ruinerwold.			
Sandbuir (Rodan).	Zandbuur.	Zandbuur.	
Schaalberg (Odoorn).	Zandberg.	Schaalberg of Zandberg.	De ene naam schijnt even gebruikelijk als de an- dere.
Schieven (Assen).			
Schimmelarij (Sleuu).			
Schipborg (Anloo).	Schipbork.	Schipborg.	
Schiphorst (de Wijk).			
Schoonebeek (Dalen).			
Schoonloo (Rolde).			
Schoonoord (Sleen).			
Schottershuizen (Zuidwolde).			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven en met de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Sleen.			
Smilde.			
Spier (Beilen).			
Stapel (de Wijk).			
Steenbergen (Zuidwolde).			
Steendijk (Assen).			
Steenwijsmoer (Koevorden).			
Stuifzand (Ruinen).			
Taarloo (Vries).			
Terheil (Roden).			
Tinaarloo (Vries).	Tynaarloo.	Tinarlo.	
Tweeloo (Ruinerwold).			
Ubbena (Vries).			
Uffelte (Havelte).			
Valthe (Odoorn).	.....	Valte.	
Valthermond.	.....	Valtermond.	
Valtherveen.	.....	Valterveen.	
Vastenow (Emmen).			
Veendijk (Havelte).			
Veenhof (Gieten).			
Veenhuizen (Norg).			
Veeningen (er zijn twee plaat- sen van dezen naam, één onder Zuidwolde, de andere onder Vledder).	.....	Veningen.	
Vlieghuis (Koevorden).			
Voshaar (Dwingeloo).			
1 ^e Vossebelt (Dalen).			
Vredeveld (Assen).			
Vries.			
Wachtum (Dalen).	Wachtem, Wagtem.	Wachtum.	
De Wal (Havelte).			
Wapse (Diever).			
Wapserveen (Havelte).			
Wateren (Diever).	Wateringen.	Wateren.	
Weerdinge (Emmen).			
Weerwille.			
Wemmenhove (Zuidwolde).			
Westdorp (Borger).			
Westenesch (Emmen).			
Westerbork.			
Westerveld (Zuidwolde).			
Westervelde (Norg).			

Namen der gemeenten en gehuchten, voor zoover deze door de Besturen in hunne antwoorden zijn opgegeven, en niet de spelling bij die Besturen in gebruik.	Afwijkingen in de spelling in die antwoorden opgegeven of van elders bekend.	Spelling, zoo als zij door de Afdeeling wordt voorgesteld.	Grond der beslissing.
Wesup (Zwollero).	Wesepe, Weesp.	Wezup.	
Weijerswold (Koevorden).			
De Wijk.			
Wijster (Beilen).	Wiphorn.	Wijster.	
Wimmenhove (Zuidwolde).			
Winde (Vries).			
Wittelte.	Wittelt, Wittelthe.	Wittelte.	
Witten (Assen).			
Zandberg (Odoorn).	Schaalberg.	Zandberg of Schaalberg.	Zie Schaalberg.
Zandvoort (er zijn twee plaat- sen van dezen naam: de ééne onder Gieten, de an- dere onder Anloo).			
Zeegse (Vries).			
Zeijen (Vries).			
Zomerdijk (Meppel).			
Zuidbarge (Emmen).	.....	Zuid-Barge.	In tegenstelling van Noord- Barge.
Zuidlaarderveen (Zuidlaren).			
Zuidlaren.			
Zuidsleen (Sleen).			
Zuidvelde (Norg).			
Zuidwolde.			
Zulte (Roden).			
Zwarteschaap (Ruinen).	Zwartschap.	Zwarteschaap.	
Zwiggelte (Westerbork).			
Zwinderen (Oosterhesselen).			

—

